BİLECİK ŞEYH EDEBALİ ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

ŞAHABETTİN SÜLEYMAN VE MEHMET FUAT KÖPRÜLÜ'NÜN YENİ OSMANLI TARİH-İ EDEBİYATI ADLI ESERİNİN ÇEVİRİ YAZIYA AKTARIMI VE İNCELENMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AYFER SAKA

TEZ DANIŞMANI

DOÇ. DR. ERDEM DÖNMEZ

BİLECİK, 2025

10584981

T.C.

BİLECİK ŞEYH EDEBALİ ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

ŞAHABETTİN SÜLEYMAN VE MEHMET FUAT KÖPRÜLÜ'NÜN YENİ OSMANLI TARİH-İ EDEBİYATI ADLI ESERİNİN ÇEVİRİ YAZIYA AKTARIMI VE İNCELENMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AYFER SAKA

TEZ DANIŞMANI

DOÇ. DR. ERDEM DÖNMEZ

BİLECİK, 2025

10584981

BEYAN

"Şahabettin Süleyman ve Mehmet Fuat Köprülü'nün Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı Adlı Eserinin Çeviri Yazıya Aktarımı ve İncelenmesi" adlı yüksek lisans tezinin hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel araştırma ve etik kurallarına uyduğumu, Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Faaliyetlerinde Üretken Yapay Zekâ Kullanımına Dair Etik Rehberine uygun olarak tez çalışmasını hazırladığımı, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel etik kurallarına uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmının Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını, aksinin tespit edilmesi muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Ayfer SAKA

…./…../2025

İMZA

ÖN SÖZ

Bu çalışma, modern edebiyat tarihi alanına kabul edilebilecek nitelikte bir eser olan *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı*'nı konu edinmektedir. 1332 yılında Mehmet Fuat Köprülü ve Şahabettin Süleyman tarafından kaleme alınan bu eser, edebiyat tarihçiliğinde usul meselesini ele alması bakımından dikkat çekicidir. *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı* isimli eseri Arap harflerinden Latin harflerine aktarmayı ve incelemeyi amaçlayan bu çalışmanın ilk bölümünde edebiyat tarihçiliği, Batı'da edebiyat tarihçiliği ve Türk edebiyat tarihçiliği ele alınmış, ikinci bölümde eserin künyesi ve tanıtımı ile eserin kapsam ve içeriği ortaya konulmuş ele alınan konular bakımından edebiyat ve muhit, edebiyat ve ırk, edebiyat ve dönem, edebiyat ve şahsiyet, edebiyat ve dil, edebiyat ve diğer sanatlar ile edebiyat ve toplum başlıkları oluşturulup eser değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı* Latin harflerine aktarılmış, metnin daha iyi anlaşılabilmesi için bugün kullanımdan düşen kelimelerin anlamları bağlamı göz önünde bulundurularak köşeli parantez içerisinde açıklanmıştır. Ekler bölümünde ise Latin harflerine aktarılan eserin orijinal şekline yer verilmiştir.

Yüksek lisans eğitimim süresince bana emek veren hocalarıma, çalışmanın başından itibaren sabırlı ve özverili yönlendirmeleriyle daima yanımda olan çalışmanın sağlıklı bir doğrultuda ilerlemesine katkı sağlayan, yardım ve desteğini esirgemeyen ve her zaman bana inanan danışman hocam Sayın Doç. Dr. Erdem Dönmez'e sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Tezin hazırlanma sürecinde okumakta zorlandığım bazı Osmanlıca, Arapça ve Farsça ifadelerin okunup anlamlandırılmasında yardım eden Anıl Ersoy, Duygu Dede ve Nurefşan Akkuşçi'ye; ayrıca araştırma süreci boyunca sürekli destek sunan Ahmet Çetinkaya'ya çok teşekkür ederim. Fedakarlıkları ve sonsuz destekleriyle bugünlere gelmemi sağlayan sevgili anne ve babama, her daim yanımda olan kardeşim Fadime ve ablam Elif'e verdikleri sonsuz güç için minnettarım.

Ayfer SAKA

2025

ÖZET

ŞAHABETTİN SÜLEYMAN VE MEHMET FUAT KÖPRÜLÜ'NÜN YENİ OSMANLI TARİH-İ EDEBİYATI ADLI ESERİNİN ÇEVİRİ YAZIYA AKTARIMI VE İNCELENMESİ

Milletlerin edebiyatlarını kayıt altına alan edebiyat tarihçiliğinin ilk izlerine Batı'da rastlanır. Avrupa'da ulus odaklı fikirlerin gelişmesiyle millî bir nitelik elde eden edebiyat, bilime dayalı bir bakış açısı kazanır. Bu bağlamda edebiyat tarihçiliğinde ilk yöntemsel yaklaşımlar görülmeye başlanır. Böylece edebiyat tarihçiliği yapılan araştırmalar neticesinde zamanla kendi yolunu çizer. Türk edebiyat tarihçiliğinde ilk örnekler tezkirelerdir. Tanzimat'tan sonra Avrupa'dan gelen pozitivist yaklaşımla birlikte edebiyat daha metodik bir şekilde değerlendirilir. 1888 yılında Abdülhalim Memduh'un *Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye* adlı eseri kaleme almasıyla birlikte Türk edebiyatında "edebiyat tarihi" ifadesi kendini gösterir. Bu eserden sonra edebiyat tarihi adıyla klasik tezkireciliğin devamı niteliğinde birçok eser kaleme alınır.

Şahabettin Süleyman ve Köprülüzade Mehmet Fuat'ın beraber kaleme aldıkları *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı* adlı eser modern edebiyat tarihçiliğinin ilk örneklerindendir. Bu çalışmanın konusu olan eser, Latin harflerine aktarıp ele aldığı konular bakımından incelenmiştir. Bu maksat doğrultusunda çalışmanın ilk bölümünde edebiyat tarihçiliği, Batı'da edebiyat tarihçiliği ve Türk edebiyat tarihçiliğine yer verilmiştir. İkinci bölümde eser tanıtılıp Şahabettin Süleyman ile Köprülüzade Mehmet Fuat'ın edebiyat tarihine dair görüşleri ortaya koyulmuştur. Çalışmanın son bölümünde ise eserin Latin harflerine aktarımı verilmiş ve eserin orijinal metni sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Edebiyat Tarihi, Mehmet Fuat Köprülü, Şahabettin Süleyman, Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı

ABSTRACT

TRANSLATION AND ANALYSIS OF ŞAHABETTİN SÜLEYMAN AND MEHMET FUAT KÖPRÜLÜ'S NAMED YENİ OSMANLI TARİH-İ EDEBİYATI

The first traces of literary history, which records the literature of nations, are found in the West. Literature, which gained a national character with the development of nation-oriented ideas in Europe, gained a scientific perspective. In this context, the first methodological approaches begin to appear in literary history. Thus, literary historiography draws its own path over time as a result of research. The first examples in Turkish literary history are the biographies. After the Tanzimat, with the positivist approach coming from Europe, literature was evaluated in a more methodical way. In 1888, the expression "literary history" appeared in Turkish literature when Abdülhalim Memduh wrote the work called Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye. After this work, many works were written under the name of literary history, continuing the tradition of classical biographies.

The work titled New Ottoman History of Literature, written jointly by Şahabettin Süleyman and Köprülüzade Mehmet Fuat, is one of the first examples of modern literary historiography. The work that is the subject of this study was transcribed into Latin letters and examined in terms of the topics it addressed. In line with this purpose, the first part of the study includes literary historiography, literary historiography in the West, and Turkish literary historiography. In the second part, the work is introduced and Şahabettin Süleyman and Köprülüzade Mehmet Fuat's views on literary history are revealed. In the last part of the study, the translation of the work into Latin letters is given and the original text of the work is presented.

Keywords: History of Literature, Mehmet Fuat Köprülü, Şahabettin Süleyman, Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

ÖN SÖZ ..... **i**

ÖZET ..... **ii**

ABSTRACT ..... **iii**

İÇİNDEKİLER ..... **iv**

KISALTMALAR VE SİMGELER LİSTESİ ..... **v**

GİRİŞ **1**

1. EDEBİYAT TARİHÇİLİĞİ **4**

1.1. Batı'da Edebiyat Tarihçiliği **13**

1.2. Türk Edebiyatı Tarihçiliği **17**

2.YENİ OSMANLI TARİH-İ EDEBİYATI ADLI ESERİN İNCELENMESİ **29**

2.1. Eserin Künyesi ve Tanıtımı **29**

2.2. Eserin Kapsam ve İçeriği **30**

2.2.1 Edebiyat ve Muhit **32**

2.2.2. Edebiyat ve Kavim **35**

2.2.3. Edebiyat ve Dönem **40**

2.2.4. Edebiyat ve Diğer Sanatlar **44**

2.2.5. Edebiyat ve Şahsiyet **47**

2.2.6. Edebiyat ve Dil **52**

2.2.7. Edebiyat ve Toplum **56**

3. YENİ OSMANLI TARİH-İ EDEBİYATI'NIN ÇEVİRİ YAZIYA AKTARIMI **62**

4. SONUÇ **317**

KAYNAKÇA **321**

EKLER: **323**

KISALTMALAR VE SİMGELER LİSTESİ

C.: Cilt

Çev.: Çeviren

H.n.: Hazırlayanın notu

TDK: Türk Dil Kurumu

S.: Sayı

ss.: Sayfa sayısı

Vb.: Ve benzeri

Y.n.: Yazarın notu

GİRİŞ

Edebiyat tarihi, bir milletin meydana getirdiği edebî ürünlerin tarihsel gelişimini, yazarlarını, onların hayatlarını ve eserlerini yöntemli bir şekilde ele alan, değerlendiren bir disiplindir. Edebiyat tarihçisi, edebî eserleri değerlendirirken klasik tezkire geleneğinden farklı olarak onları kronolojik biçimde sıralamaktan ziyade söz konusu edebî ürünlerin hangi tarihsel, toplumsal ve kültürel şartlar altında oluşturulduğunu, dönemin estetik anlayışını, düşünce yapısını ve siyasal-ekonomik durumunu da dikkate alıp metinlere, yazarlara ve dönemlere geniş bir perspektifle yaklaşır. Böylece edebiyat tarihi, ulusların geçmişten günümüze kadar uzanan edebî eserlerinin gelişim ve değişimlerini takip ederek edebiyatın değişen değerlerini ortaya koyar. Ayrıca edebiyatın uluslaşma süreçlerinde ortak bir kültürel mirası ve ortak geçmişi oluşturma aracı olarak kullanılması, edebiyat tarihçiliğinin önemini artırır. Bu süreçte edebiyat tarihçileri millî kimliğin yazıcıları olarak görev üstlenmişlerdir.

Edebiyat tarihçiliğinin asıl amacı, edebî eserlerin hangi koşullar altında oluşturulduğunu açıklamak ve bu eserleri çağlarına göre tasnif edip bir bütün içerisinde sunmaktır. Bu amacı yerine getirebilmek adına şair ve yazarların içinde bulunduğu ortamı, yaşadıkları dönemin toplumsal olaylarını ve estetik eğilimlerini göz önünde bulundurmaları gerekir. Edebî eseri en sağlıklı biçimde değerlendirebilmek için edebiyat tarihçisi ilgi alanını diğer sanat dallarına da yönlendirir. Böylece edebiyat tarihi alanının merkezini eser oluşturmuş olsa da eseri meydana getiren tüm etkenler dikkate alınır. Bu sebeple edebiyat tarihçiliğinin kapsamı oldukça geniştir.

Türk edebiyatında edebiyat tarihçiliği anlayışı, geleneksel tezkirecilik ile temellenmiş; bu bağlamda edebî eserleri ve şahsiyetleri ele alan birçok çalışma kaleme alınmıştır. Edebiyat tarihi adı altında oluşturulan ilk eserlerde yöntemden bahsetmek zor olsa da bu eserler Türk edebiyat tarihçiliğinin gelişimine önemli katkılar sağlamış ve alana kapsamlı bir altyapı oluşturarak sonraki çalışmalara sağlam bir zemin hazırlamıştır.

Bu çalışma, Köprülüzade Mehmet Fuat ve Şahabettin Süleyman'ın 1332'de yayımladığı *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı* adlı eserinin Türk edebiyatı sahasında yapılan araştırmalara katkı sağlaması amacıyla hazırlanmıştır. *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı* adlı eser ile ilgili Nurullah Çetin'in "Köprülüzâde Mehmed Fuad ve Şehâbeddin Süleyman'ın 'Yeni Osmanlı Tarih-i

Edebiyatı' Adlı Eserinin Yöntem Bakımından Değerlendirilişi" ve Dinçer Apaydın'ın "Yöntem Bilgisi Açısından Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı (Şahabeddin Süleyman-Köprülüzade Mehmet Fuat)" adlı çalışması mevcuttur. Bu tezde *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı* adlı eserin Arap harfli orijinal metninden Latin harflerine aktarılması, eserin modern edebiyat tarihçiliği perspektifinde incelenmesi ve eserin tanıtılması amaçlanmaktadır. Ayrıca Mehmet Fuat Köprülü ve Şahabettin Süleyman'ın edebiyat tarihi anlayışlarının ortaya konulması, bu alanda yapılacak sonraki araştırmalara kaynak oluşturması ve literatüre katkı sağlanması hedeflenmektedir.

Çalışmanın ilk bölümünde "Edebiyat Tarihçiliği", "Batı'da Edebiyat Tarihçiliği" ve "Türk Edebiyat Tarihçiliği" başlıkları yer almaktadır. Bu kapsamda edebiyat tarihçiliğinde usul meseleleri ele alınıp Batı'da edebiyat tarihçiliğinin nasıl doğduğu, edebiyat tarihçiliği ile ilgili farklı görüş ve yaklaşımlar, kullanılan farklı yöntemler değerlendirilmiştir. Türk edebiyatına gelindiğinde ise Türk edebiyat tarihçiliğinin nasıl meydana geldiği, kaleme alınan ilk edebiyat tarihinden çalışmamızın konusu olan esere kadarki edebiyat tarihlerine değinilmiştir. İkinci bölümde *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı* adlı eserin incelenmesi kısmı bulunmaktadır. Bu bölümde "Eserin Künyesi ve Tanıtımı" ile "Eserin Kapsam ve İçeri" sunulmaktadır. Tezin bu kısmında eserde işlenen temalar dikkate alınarak "Edebiyat ve Muhit", "Edebiyat ve Irk", "Edebiyat ve Dönem", "Edebiyat ve Dil", "Edebiyat ve Şahsiyet", "Edebiyat ve Diğer Sanatlar" ile "Edebiyat ve Toplum" başlıkları altında sistematik bir değerlendirme yapılmıştır. Tezin üçüncü bölümünde *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı* adlı eserin çeviri yazıya aktarılmış hali verilmiştir. Çalışmanın son bölümünde ise söz konusu olan eserin Arap harfli orijinal metni sunulmuştur.

Çalışmada Köprülüzade Mehmet Fuat ve Şahabettin Süleyman'ın *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı* adlı eseri Arap harflerinden Latin harflerine aktarılırken orijinal metinde yer alan sayfa numaraları köşeli parantez içerisinde gösterilmiştir. Kelime anlamları metin içerisinde bağlam dikkate alınarak köşeli parantez ile verildiği için tezin hacmini arttırmamak adına ayrıca bir sözlük hazırlanmamıştır. Tezde günümüz yazı ve konuşma dilinde kullanılan tüm kelimelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu dikkate alınmış olup güncel sözlükte yazımına rastlanmayan kelimeler için Kubbealtı Lugatinden yararlanılmıştır. Transkripsiyon alfabesi kullanılmamış; nispet eki (î) içeren sözcüklerde ise TDK yazım şekli esas alınmıştır. Uzun ünlülerin ve ayın harfiyle yazılan sözcüklerin karıştırılma ihtimali olan durumlarda bu farklılıklar metinde belirtilmiş; aksi durumlarda gösterilmemiştir. Birbirine karıştırılma ihtimali bulunan durumlar haricinde mecul masdar eki "-iyet" biçiminde tek y ile gösterilmiştir. Dönemsel yazım özelliği

olarak metinde geçen “atamıyacak>atamayacak”, “Tutmağa>tutmaya” gibi şeklindeki kullanımlar günümüz imlasına uygun bir biçimde yazılmıştır. Metinde yer alan şahıs, eser ve yer isimlerinde yazarın yazımı olduğu gibi verilip kelimelerin orijinal şekli köşeli parantez içinde verilmiştir. Arapça ve Farsça tamlamalarda TDK ve Kubbealtı Lugati esas alınmış, sözlüklerde rastlanılmayan tamlamalar orijinal şekliyle kullanılmıştır. Eserde bulunan hicri takvimler köşeli parantez içinde miladi olarak gösterilmiştir. Çeviride yazarın kullanmış olduğu noktalama işaretlerine uymakla birlikte günümüz imlasına aykırı olan durumlarda TDK yazımı esas alınmıştır. Orijinal metin aktarılırken az da olsa okunuşlarından emin olunmayan ve tereddüt edilen sözcükler [?] ile herhangi bir sebeple okunamayan kelimeler ise [okunamadı] ibaresiyle gösterilmiştir. Metinde yazara ait olan dipnotlar (Y.n) şeklinde gösterilmiş olup diğer dipnotlar (H.n) şeklinde belirtilmiştir.

1. EDEBİYAT TARİHÇİLİĞİ

Edebiyat tarihi, toplumların ürettiği edebî eserleri ve bu eserleri meydana getiren yazarları kronolojik ve sistematik olarak analiz eden, yorumlayan bir bilim dalıdır. Bu alan, edebî eserlerin içerik, biçim ve bağlam açısından incelenmesiyle, milletlerin düşünsel ve duygusal gelişimini, geçirdiği evreleri, medeniyet yolculuğunu gözler önüne serer. Bu nedenle edebiyat tarihi, medeniyet tarihinin bir kolu olarak kabul edilir. Edebiyat tarihçileri, bir eseri anlamlandırabilmek ve özüne nüfuz edebilmek için edebiyatın sınırlarını aşarak, tarihi, kültürel, siyasi, sosyolojik ve psikolojik faktörleri de göz önünde bulundurur. Bu bağlamda, edebiyat tarihçisinin görevi yalnızca eserleri kronolojik olarak sıralamak değil, aynı zamanda eserlerin yazıldığı dönemi ve toplumu da kapsamlı bir şekilde analiz etmektir.

Edebiyat tarihçisi sadece yazar ve eserleri listelemekle yetinmez; insanlığın gelişimini, düşünsel evrimini ve bir ulusun dünya görüşünü geniş bir perspektifle anlamaya çalışır. Uygar edebiyat tarihçisi, yalnızca geçmişin şairlerini hatırlatmak veya eski zamanları anlatmakla sınırlı kalmaz, aynı zamanda edebî eserlerin içerdiği sanatsal, toplumsal ve kültürel unsurları da değerlendirerek, edebiyatın toplum üzerindeki etkilerini ortaya koyar. Edebiyat tarihi, bir toplumun hafızasını oluşturan metinleri incelediği ölçüde, amacına ulaşmış sayılır (Levend, 1998:3).

Edebiyat tarihçisi, olaylar arasındaki ilişkileri, dönemsel etkileşimleri ve edebî akımları incelerken, her türlü belgenin ve kaynağın hakkını vermeli ve bir dönemin edebî kimliğini belirlemeye çalışmalıdır (Tanpınar, 2022:7). Eserlerin gelişimini izleyen edebiyat tarihçiliği, kültür dünyasının zenginleşmesiyle ufkunu genişletmiş ve böylece daha kapsamlı bir alan haline gelmiştir. Edebiyat tarihi, yalnızca eserler üzerinden şekillenen bir alan olmaktan çıkmış, toplumların sosyolojik, kültürel ve tarihî gelişimlerini de içine alan disiplinler arası bir inceleme sahası haline gelmiştir.

Edebiyat tarihçisinin öncelikli alanı edebiyat olmakla birlikte; sosyoloji, psikoloji, tarih, eleştiri, müzik, resim ve mimari gibi disiplinlerle de yakın ilişkisi vardır. Bu disiplinler, edebiyat tarihine farklı açılardan bakmayı mümkün kılar. Örneğin, psikoloji edebiyatın bireysel duygu ve düşünceler üzerindeki etkisini incelerken, sosyoloji edebiyatın toplumsal yapılarla ilişkisini ele alır. Tarih, edebiyatın gelişimini zaman içerisinde takip etmeye olanak tanırken, sanatın diğer dalları edebiyat ile ortak bir estetik anlayış oluşturur. Edebiyat tarihi incelemelerinde, farklı bilim

dallarının katkıları büyük önem taşır. Tarih, edebiyat tarihinin temel yapı taşlarından birini oluşturur ve bu temel olmadan edebiyat tarihinin anlam kazanması zordur. Bazı bilim dalları edebiyat tarihçisine yol gösterirken, bazıları doğrudan edebiyat tarihinin belgelerini oluşturur (Levend, 1998:5). Bu nedenle edebiyat tarihçisi, geniş bir perspektife sahip olmalı ve farklı alanlardan beslenerek edebî eserleri çok yönlü şekilde analiz etmelidir.

Edebiyat tarihçisi, edebî eseri ve yazarı incelerken aynı zamanda bir milletin sosyal, kültürel ve ekonomik yapısını, sanatçının yetiştiği çevreyi ve yaşadığı dönemin koşullarını göz önünde bulundurmalıdır. Edebiyat tarihçisi için ön planda yer alan edebî eserlerin derinlemesine incelenebilmesi adına edebiyat dışı meseleler de büyük önem taşır. Örneğin, bir edebî akımın doğuşu ve gelişimi, dönemin siyasi olayları ve toplumsal değişimleriyle doğrudan bağlantılı olabilir. Romantizm akımı, Fransız Devrimi'nin ardından bireysel özgürlüklerin ve duyguların ön plana çıkmasıyla güçlenirken, Realizm, sanayi devriminin ve bilimsel gelişmelerin etkisiyle toplumu ve insanı daha gerçekçi bir bakış açısıyla ele almıştır. Bu tür büyük değişimler, edebiyat tarihçisinin eserleri değerlendirirken göz önünde bulundurması gereken önemli unsurlardır.

Edebiyat tarihi, bir milletin yüzyıllar boyunca geçirdiği siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel değişimleri anlamamıza yardımcı olur. Bir ulusun uzun zaman dilimi içinde yaşadığı ruhî ve fikrî gelişmeler, üretilen edebî eserler aracılığıyla incelenerek toplumların manevi hayatı yansıtılmaya çalışılır. Edebiyat, bir milletin tarihini, kimliğini ve ruhunu teşhir eden bir ayna olarak düşünülebilir. Bu bağlamda, edebiyat tarihi yalnızca bireysel eserleri değil, aynı zamanda toplumun düşünce sistemini, hayat anlayışını ve duygusal yönlerini de kapsar. Bu nedenle edebiyat tarihi, bir ulusun maddi ve manevi gelişimini ortaya koyan bir tarih türüdür (Köprülü, 1981:1). Edebiyat tarihinin sürekli gelişen ve değişen yapısı, onu klasik tarih anlayışından farklı kılar.

Edebiyat tarihçisi ile tarihçi benzer yöntemleri kullansa da aralarındaki temel fark, ele aldıkları olayların doğasından kaynaklanır. Her iki bilim dalı da geçmişi inceler; ancak tarihçi, yaşanıp bitmiş olayları belgelerle ortaya koyarken, edebiyat tarihçisi, edebî eserlerin her dönemde farklı anlamlar kazanabileceğini göz önünde bulundurur. Edebiyat tarihçisi için geçmiş, tamamen geçmişte kalmaz; edebî eserler, farklı zaman dilimlerinde farklı okuyucular tarafından değerlendirildikçe, yeni yorumlara ve anlamlara açık kalır (Lanson, 1937:7). Bu durum, edebiyat tarihçiliğini dinamik ve sürekli yenilenen bir alan haline getirir. Farklı dönemlerde farklı edebiyat tarihçileri tarafından okunan bir metin, her okunuşunda yeni neticeler doğurabilir. Bu yönüyle

edebiyat tarihçiliği, geçmişin durağan belgeleriyle değil, sürekli yenilenen anlam katmanlarıyla ilgilenir (Özgül, 2013:X).

Edebiyat tarihi, edebî eserleri yalnızca bireysel ürünler olarak değil, toplumsal bağlamları içinde değerlendirir. Bir sanatçının kişisel bakış açısı, döneminin düşünce yapısı ve toplumun genel eğilimleriyle birlikte ele alınmalıdır. Bu nedenle, bir edebî eserin değerlendirilmesinde, yalnızca sanatçının niyeti değil, aynı zamanda okuyucuların farklı dönemlerdeki algıları da önemli bir rol oynar. Örneğin, 19. yüzyılda yazılmış bir roman, kendi döneminde bir toplumsal eleştiri olarak değerlendirilirken, günümüzde edebî bir klasik olarak görülebilir. Bu bağlamda, edebiyat tarihi eserlerin zaman içindeki yolculuğunu da takip etmek zorundadır.

Medeniyet tarihinin bir kolu olarak görülen edebiyat tarihi ile bir milletin yüzyıllar boyunca geçirdiği siyasi, sosyal, ekonomik ve fikir sahasındaki değişim ve gelişmeler gözlemlenebilir. Bir kavmin uzun yüzyıllar boyunca yaşadığı ruhî ve fikrî gelişmeler, üretilen edebî eserler aracılığıyla incelenerek milletlerin manevi hayatı hakikatteki gibi betimlenmeye çalışılır. Edebiyat, bir milletin kimliğini, kültürel mirasını ve estetik anlayışını yansıtan en önemli unsurlardan biri olarak millî hayatı ve millî ruhu teşhir eden bir ayna sayılabilir. Bu bağlamda, edebiyat tarihi sadece bireysel eserleri değil, aynı zamanda toplumun düşünce sistemini, hayat anlayışını ve duygusal yönlerini de içerir. Edebiyat tarihinin canlı, dinamik yapısı onu diğer tarih disiplinlerinden ayırır (Köprülü, 1981:1).

Edebiyat tarihçisi ile tarihçi benzer yöntemleri kullanmakla birlikte uygulama açısından farklılık gösterirler. Her ikisi de geçmiş üzerine çalışır; ancak tarihçi, yaşanıp bitmiş olayları aktarırken edebiyat tarihçisi, her okunduğunda yeniden anlam kazanan edebî eserleri değerlendirir. Edebiyat tarihçisinin ele aldığı mazi, salt geçmişe ait değildir; aksine hem geçmişin hem de şimdinin içinde var olan bir yapıya sahiptir (Lanson, 1937:7). Farklı dönemlerde, farklı edebiyat tarihçileri tarafından okunan bir metin, her okunuşunda yeni anlamlar ve farklı yorumlar kazanabilir. Tarihçi ile edebiyat tarihçisi arasındaki temel fark, tarihçinin nesnel verilere dayanarak olayları yorumlaması, edebiyat tarihçisinin ise sanatçının bireysel bakış açısını ve edebî eserin yaratım sürecini ele almasıdır. Tarihçi, olayların gerçek nedenlerini belirlemek için şahsî görüşlerden arınmış bir inceleme yaparken, edebiyat tarihçisi, eserin yazarıyla bağ kurarak metnin özüne inmeye çalışır (Levend, 1998:15).

Bir ayna görevi üstlenen edebî eserler, toplumu yansıtmaları bakımından edebiyat sosyolojisi ile doğrudan ilişkilidir. Edebiyat yapıtları, kültürel, tarihsel, toplumsal, siyasal ve ekonomik meseleleri içlerinde barındırarak bu sorunları ortaya koyar (Escarpit, 1992:7). Sosyoloji ve edebiyat araştırmalarının kesiştiği nokta olan edebiyat sosyolojisi, edebiyatın toplumsal koşullarla olan karşılıklı ilişkisini inceler. Edebî eserlerin içerik bakımından cemiyetin bir yansıması olarak değerlendirildiği durumda, eser ile toplumsal meseleler arasında çeşitli bağlar kurulabilir. Bir edebî eserin içeriğinde sosyal yapı, siyaset, ekonomi, dil ve gelenek gibi pek çok kavram yer alır ve bu unsurlar sosyoloji ile doğrudan ilişkilendirilebilir. Edebiyat, yalnızca bireysel anlatımlardan ibaret olmayıp toplumsal yapıların bir yansıması olarak, sosyolojik incelemelere önemli katkılar sağlar. Sanatkârın karakteri ve eserlerinde işlediği temalar, toplumsal bağlam içinde değerlendirilmelidir (Tüzer ve Hüküm, 2022:3). Sanatkârın yetiştiği çevre, etkileşimde bulunduğu düşünce akımları ve dönemin ruhu, edebî eserlerin şekillenmesinde belirleyici unsurlardır.

Disiplinler yakından veya uzaktan birbirleriyle bağlantılıdır. Hem edebiyatın hem de sosyolojinin temel yapısında toplumun yer alması, bu iki alanı birbirine yakınlaştırır. Edebiyat ve sosyoloji arasındaki ilişki, disiplinler arası çalışmalara imkân tanırken, her iki alanın birbirine kaynaklık etmesini de sağlar (Çelik, 2021:62). Bu noktada, edebiyat mı sosyolojiden, yoksa sosyoloji mi edebiyattan faydalanır sorusu gündeme gelmektedir. Edebiyat, cemiyetin izlerini taşıması bakımından sosyolojik çalışmalara kaynak teşkil ederken, sosyoloji de edebiyat araştırmalarına yardımcı bir disiplin olarak işlev görür (Tüzer ve Hüküm, 2022:7). Sonuç itibarıyla, edebiyat ve sosyoloji arasında çift yönlü bir etkileşim bulunmaktadır.

Edebî metinleri anlamlandırmak isteyen edebiyat araştırmacısı, diğer bilim dallarından faydalanarak metni daha kapsamlı şekilde çözümlemeye çalışır. Edebiyat tarihçisi de ana malzemesi olan metni analiz edebilmek için disiplinler arası yaklaşımlara başvurur. Edebiyat tarihçisi Gustave Lanson'a göre edebî eserler toplumun bir yansımasıdır. Lanson, edebiyat tarihini medeniyet tarihinin bir parçası olarak değerlendirirken edebî eserleri sosyal bir vaka olarak görür (Tüzer ve Hüküm, 2022:8). Edebiyatın toplumla doğrudan ilişkili olduğunu savunan Lanson, bu nedenle edebiyat tarihinin sosyoloji ile bütünleştiğini vurgular (Lanson, 1937:29).

Edebiyat tarihçisi, milletlerin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimlerini edebî metinler aracılığıyla inceler ve açıklar. Bu çerçevede edebî eserler, bir toplumun yaşadığı dönemi,

sosyal yapısını, kültürel değerlerini ve ruhsal durumlarını bünyesinde barındırır. Edebiyat eserleri, yazıldıkları dönemin ruhunu yansıttığı gibi geleceğe de ışık tutar. Sosyoloji ise toplumu inceleyen bir bilim dalı olarak edebiyatı yardımcı kaynaklardan biri olarak değerlendirir. Bu bağlamda, edebiyat tarihçiliği sosyolojinin işini kolaylaştıran bir disiplindir (Aydın, 2009:359). Toplumun yapısını ve dönüşüm süreçlerini inceleyen edebiyat sosyolojisi, edebiyat tarihinden beslenerek toplumsal sorunlara çözüm üretmeye çalışır. Her iki disiplinin de merkezinde toplumun yer alması, onların birbirini tamamlayan yapılar olmasını sağlar.

Edebiyat tarihçiliğinde, edebiyat eserlerinin millî hayatı ve millî ruhu yansıttığı düşüncesi, yansıtma kuramı (mimesis) ile de ilişkilendirilebilir. 19. yüzyılda Realizm akımının etkisiyle sanatçılar, hayatı tüm gerçekliğiyle yansıtmayı amaçlamışlardır. Bu kurama göre, sanat bir aynadır ve hayatı, doğayı, insanı yansıtır. Bu benzetme, yalnızca resim sanatı için değil, edebiyat için de geçerlidir. Sokrates'in de ifade ettiği gibi şair de hayatı kullandığı dil aracılığıyla yansıtır (Moran, 1988:16). Köprülü, edebiyatın millî ruhu yansıtma işlevine sahip olduğunu belirterek edebiyatı bir ayna olarak değerlendirir. Edebiyat eserleri aracılığıyla, bir milletin düşünce yapısı, yaşam anlayışı ve hissî dünyası en doğru ve canlı biçimde tespit edilebilir. Bu bağlamda, edebiyat tarihi, milletlerin maddî ve manevî gelişim süreçlerini gösteren bir bilim dalıdır (Köprülü, 1981:1). Realizmin etkisiyle edebî eserlerin toplumsal gerçekleri yansıtma düşüncesi, edebiyat tarihçiliği üzerinde de önemli bir etki bırakmıştır.

Edebiyat tarihi, edebî tenkit anlayışı ile gelişmiş ve şekillenmiştir. Edebî tenkit teorileri ile edebiyat tarihçiliğinin doğuşu arasında önemli paralellikler bulunmaktadır (Okay, 1994:403). Bu iki alan arasındaki sınır, ele alınan edebî eserlerin ve olayların analiz yöntemlerine göre değişiklik gösterebilir. Eğer edebiyat tarihçisinin amacı, edebî eserin sanatsal değerini, derin anlamlarını ve estetik yönlerini ortaya koymaksa, o halde edebiyat tarihi ve edebî tenkit arasında kesin bir ayrım yapmak zor olabilir (Akün, 1990:110). Tenkitçi, okuru sanatsal değeri yüksek metinlere yönlendirirken aynı zamanda hangi eserlerin gelecekte kalıcı olacağı konusunda edebiyat tarihçisine rehberlik eder. Eleştirmen, eseri meydana getiren sanatçının düşünce yapısını, kişiliğini ve sanat anlayışını vurgularken, bu eleştiriler edebiyat tarihçisinin çalışmaları için birincil kaynak niteliği taşır (Levend, 1998:16).

Edebiyat tarihçiliği ve edebî eleştiri arasında belirgin farklar da mevcuttur. Edebiyat tarihçisinin inceleme alanı geçmişe aittir; oysa edebî eleştirmen, genellikle çağdaş eserleri

değerlendirir. Edebiyat tarihçisi bir eseri değerlendirirken onun ait olduğu dönemin tarihî, sosyal ve kültürel koşullarını göz önünde bulundurmalıdır. Tenkitçi ise çoğunlukla kişisel beğeni ve görüşlerine dayanarak değerlendirme yapar. Bu nedenle, edebiyat tarihçisinin mümkün olduğunca objektif olması ve şahsî yargılardan kaçınması gerekmektedir (Köprülü, 1981:3). Ancak, tarihçi de edebiyat eserlerini incelediğinde bir eleştirmen gibi hareket edebilir; çünkü tarihsel süreç içinde bir eseri anlamak ve onun önemini belirlemek, aynı zamanda eleştirel bir yaklaşımı da gerektirir. Dolayısıyla yöntem açısından farklı olsalar da edebiyat tarihi ve edebî eleştiri birbirini tamamlayan disiplinlerdir.

Edebiyat tarihçiliğinin temel meselelerinden biri de usul sorunudur. Edebiyat tarihinin, sistematik bir yöntem izlenerek yazılması gerekmektedir. Keyfî veya tahminî yaklaşımlar, edebiyat tarihçiliğinin bilimsel kimliğini zedeleyebilir. Gustave Lanson, edebiyat tarihinin oluşturulabilmesi için tarihçilerin kullandığı bilimsel yöntemlerin uygulanması gerektiğini belirtir. Ancak, tarih ile edebiyat tarihçiliği arasında belirli farklılıklar bulunduğundan, bu yöntemlerin doğrudan benimsenmesi yerine, edebiyat tarihinin doğasına uygun şekilde uyarlanması gerekmektedir (Lanson, 1937:7-8). Hem tarihçi hem de edebiyat tarihçisi belge niteliği taşıyan metinlerden yararlanır. Ancak edebiyat tarihçisi için bu belgeler, edebiyat ürünlerini anlamlandırmada bir araçtır.

Edebiyat tarihçileri için bir diğer tartışmalı konu da edebiyatın dönemlere ayrılmasıdır. Agâh Sırrı Levend, edebiyat tarihini devirlere ayırmanın bir zorunluluk olduğunu ifade eder. Ancak bu süreçte keyfî ayrımlar yapmak yerine, belirli tarihî ölçütler dikkate alınmalıdır. Levend'e göre, Türk edebiyat tarihi büyük tarihî olaylara göre belirlenmeli ve ardından alt dönemlere ayrılmalıdır (Levend, 1998:25). Köprülü de benzer bir görüş savunarak edebiyat tarihinin dönemlere ayrılmasının zorunlu olduğunu belirtir. Ona göre, tarihî gelişmeler dikkate alınmadan yapılan dönemlendirmeler yanıltıcı olabilir. Bu bağlamda, edebiyatı "İslamiyet öncesi Türk edebiyatı", "İslam medeniyeti etkisinde gelişen Türk edebiyatı" ve "Batı etkisinde gelişen Türk edebiyatı" olarak üç büyük devreye ayırır (Köprülü, 1981:5).

Buna karşın, Metin Kayahan Özgül, edebiyatın bir bütün olarak ele alınması gerektiğini savunur. Ona göre, bir edebiyatçının hangi asırda yaşadığı ve bizim onu hangi çağ içerisinde değerlendirdiğimiz tamamen farklıdır. Özgül, edebiyatı yüzyıllara ayırmanın birtakım metodolojik sakıncaları olduğunu belirtir. Ona göre, çağların kesin sınırlarla ayrılması, dönemlerin doğal

gelişim sürecini yansıtmaz ve edebiyat tarihçiliğinde yanıltıcı sonuçlara yol açabilir (Özgül, 2013:XII-XIII). Ayrıca, bir yüzyılın sonunda doğmuş bir sanatçının, bir sonraki yüzyılda da eser vermeye devam etmesi gibi durumlar, kesin sınırlarla ayrılmış dönemlerin uygulanabilirliğini zorlaştırır.

Edebiyat tarihi açısından önemli meselelerden biri de edebî eserlerin mi yoksa yaratıcı şahsiyetlerin mi merkeze alınması gerektiğidir. Edebiyat tarihçisinin ana eksenini edebî eserler oluşturmalıdır (Lanson, 1937:9). Edebiyat tarihi, edebî eserlerin tarihi olduğu için, şahsiyetler hakkında uzun anlatımlara gerek duyulmamalıdır (Özgül, 2013:X). Ancak, edebiyat tarihini yalnızca edebî eserlerin gelişim çizgisi olarak görmek, birtakım eksiklikleri de beraberinde getirebilir. Orhan Okay'a göre, yalnızca eserlere odaklanarak hazırlanan edebiyat tarihleri, metinleri yaratıcısından ve diğer edebî eserlerle olan bağlarından bağımsız ele alır. Bu yaklaşım da tek başına yeterli değildir; çünkü bir eseri anlamlandırmak için onun bağlamını ve yazarını da dikkate almak gerekir (Okay, 2006:358).

Edebî eserin merkezde tutulduğu bir yöntemde, eserler türlerine göre incelenirken yaratıcı şahsiyetler de türlerin gelişim sürecine göre ele alınmalıdır. Ancak, bir sanatçının birden fazla türde eser vermiş olması, hangi kategoriye dâhil edileceği konusunda soru işaretleri yaratabilir. Bu yüzden, sanatçılar, en çok katkı sağladıkları türde değerlendirilmeli ve eserleri de kronolojik olarak ele alınmalıdır (Levend, 1998:27). Böylelikle, edebiyat tarihi çalışmaları, edebî türlerde meydana gelen değişimleri ve gelişmeleri en iyi şekilde ortaya koyabilir.

Edebiyat tarihinin temelini edebî eserler oluşturduğundan, bu disiplin esasen edebî eserlerin tarihi olmalıdır. Edebiyat tarihçisinin önceliği edebî eserdir, ancak sanatçılar da eserleriyle birlikte değerlendirilmelidir. Tarih ile edebiyat tarihi arasındaki denge iyi kurulmazsa, edebiyat tarihçiliği, tarih bilimine fazlaca kayarak edebî yönünü kaybedebilir. Oysa edebiyat tarihi, tarihten çok edebiyat merkezli bir yaklaşımla ele alınmalıdır (Akün, 1990:111). Edebiyat tarihçisi için geçmiş, yalnızca geçmişte kalmaz; çünkü edebî eserler her dönemde farklı şekillerde okunabilir ve yorumlanabilir. Bu nedenle, bir milletin edebiyat tarihi, değişen bakış açılarıyla defalarca yeniden yazılmalıdır (Özgül, 2013:X). Edebiyat eserleri, katmanlı yapıları nedeniyle ilk okunduğunda fark edilmeyen unsurlar barındırabilir. Bu nedenle, farklı zaman dilimlerinde yapılan yeni okumalar ve analizler, eserlere dair yeni anlamlar ortaya çıkarabilir. Bu durum, edebiyat tarihinin de sürekli güncellenmesi gerekliliğini doğurur.

Edebiyat tarihçisinin birinci önceliği edebî eser, ikinci önceliği ise şahsiyetlerdir. Ancak, edebiyat tarihinin yalnızca büyük sanatkârlar ve onların şaheserlerinden mi oluşması gerektiği sorusu önemlidir. Köprülü, edebiyat tarihi çalışmalarında büyük sanatkârların ve onların eserlerinin incelenmesi gerektiğini, ancak bunun eski biyografik çalışmalarla aynı olmadığını vurgular. Şaheserlerin incelenmesindeki amaç, ait oldukları milletin edebî gelişimini doğru şekilde ortaya koymaktır. Çünkü şaheserler, bir toplumun düşünce yapısını ve sosyal eğilimlerini en güçlü biçimde yansıtan metinlerdir. Bununla birlikte, yalnızca büyük sanatkârların ve şaheserlerin incelenmesi, edebiyat tarihini eksik kılacaktır. Her dönemde, ikinci ve üçüncü derecedeki eserler de dikkate alınmalıdır. Bu eserler, dönemlerinin eğilimlerini ve genel fikir akımlarını yansıtmaları bakımından değerlidir (Köprülü, 1981:2).

M. Kayahan Özgül de edebiyat tarihinin yalnızca şaheserlerden oluşamayacağını savunur. Ona göre, ikinci ve üçüncü dereceden eserler de mutlaka incelenmelidir. Çünkü bu eserler, bireysel yaratıcılıktan yoksun olmaları nedeniyle, dönemlerinin eğilimlerini daha doğrudan yansıtırlar (Özgül, 2013: XVIII). Yalnızca en iyi eserlerin ele alınması, diğer eserlerin nasıl şekillendiğini anlamamıza engel olabilir. Şaheserlerin hangi yönlerden kalıcı hale geldiği, hangi eserleri geride bıraktığı gibi unsurlar ancak bu çerçevede anlaşılabilir. Bu yüzden, yalnızca büyük eserlerin değil, döneme ait tüm edebî üretimin dikkate alınması gereklidir. Böylece, edebiyat tarihçiliği daha kapsayıcı ve bütüncül bir yapıya kavuşacaktır.

Edebiyat tarihçiliğinde tartışılan bir diğer önemli konu, millî edebiyatların sınırlarının nasıl belirleneceğidir. Bir edebiyat tarihçisi, sanatçıları ve eserlerini hangi ölçütlere göre değerlendirmelidir? Irk ve millet mi yoksa dil mi belirleyici olmalıdır? Agâh Sırrı Levend'e göre, bir toplum içerisinde farklı milletler ve diller bulunabilir ve bu durumda dil birliği sağlanamayabilir. Ona göre, millî edebiyatların sınırlarını belirleyen temel ölçüt dil olmalıdır. Bir sanatçı, hangi kültürü benimsemiş ve eserlerini hangi dille kaleme almışsa, o edebiyatın içinde değerlendirilmelidir (Levend, 1998:37-39).

Metin Kayahan Özgül de benzer bir yaklaşımla, Batı'dan alınan "edebiyat tarihi" kavramının yanlış tercüme edildiğini ve bu yanlışın günümüzde de sürdüğünü belirtir. Ona göre, edebiyat tarihi "Türk edebiyatı" mı yoksa "Türkçenin edebiyatı" mı olmalıdır sorusu önemlidir. Batı dillerinde millet ve dil kavramları çoğunlukla aynı terimle ifade edilirken Türkçede bu iki

kavram birbirinden ayrıdır. Bu nedenle, edebiyat tarihinin belirlenmesinde aidiyet ölçütü millet değil, dil olmalıdır (Özgül, 2013: XXVII).

Edebiyat tarihimizde, Türk asıllı olmayıp Türkçe eserler veren pek çok sanatçı bulunmaktadır. Bu sanatçılar, eserlerini Türkçe olarak kaleme aldıkları için edebiyat tarihimizde değerlendirilmeleri gerekir. Yazarın farklı bir ırktan olması, onun eserlerini göz ardı etmemizi gerektirmez. Ana dili yerine Türkçeyi tercih eden sanatçıları edebiyat tarihimizden dışlamak, bilimsel açıdan eksik ve yanıltıcı bir yaklaşım olacaktır (Özgül, 2013: XXVII). Bunun yanı sıra, Türk asıllı olup farklı dillerde eser veren sanatçılar da bulunmaktadır. Osmanlı dönemi göz önüne alındığında, bilim dili ile edebiyat dilinin farklı olduğu görülmektedir. O dönemin koşulları gereği, birçok Türk asıllı sanatçı eserlerini Arapça veya Farsça yazmıştır. Edebiyat açısından birinci derecede önemli olan unsur, eserin dili değil, taşıdığı fikir ve etkidir. Bu bağlamda, bir eserin farklı bir dilde yazılmış olması, onun Türk edebiyatı içinde değerlendirilmesini engellememelidir. Örneğin, Mevlâna'nın *Mesnevi*si Farsça yazılmış olsa da eserin düşünce dünyası ve ruhu Türk kültürüne aittir. Bu nedenle, Türk edebiyat tarihi içinde ele alınmalıdır (Levend, 1998:42). Aynı şekilde, Köprülü ve Şahabettin Süleyman da birlikte kaleme aldıkları *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı* adlı eserlerinde Mevlâna Celaleddin Rumi'ye yer vermiş, onun Osmanlı şairi olmadığını ifade etmiş, ancak Osmanlı edebiyatına etkisi nedeniyle edebiyat tarihine dâhil edilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.

Millî edebiyatın sınırları belirlenirken çok dilli eserler vermiş sanatçıların durumu nasıl ele alınmalıdır? Osmanlı döneminde Türkçe, Arapça ve Farsça gibi birden fazla dilde eser yazıldığı bilinmektedir. Dönemin entelektüel yapısı gereği, sanatçılar birden fazla dilde yazma eğiliminde olmuşlardır. Bunun başlıca sebeplerinden biri, Arapça ve Farsçanın bilim ve edebiyat dünyasında prestijli diller olarak görülmesidir. Ancak farklı dillerde yazılmış eserler, yazarın kimliği ve kültürel aidiyeti göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir. Levend, bu tür eserlerin, sanatçının içinde yetiştiği kültürel ortamı ve düşünce sistemini anlamak açısından önemli olduğunu vurgular. Bu nedenle, farklı dillerde yazılmış eserler, yazarın ait olduğu edebiyatın bir parçası olarak kabul edilmelidir (Levend, 1998:43).

Özgül ise çok dilli eserlerin değerlendirilmesi konusunda farklı bir bakış açısı sunar. Ona göre, bir sanatçının farklı dillerde yazdığı eserler, doğrudan o dillerin edebiyatına ait kabul edilmelidir. Eğer bir sanatçı Farsça yazmışsa, eseri Acem edebiyatına, Türkçe yazmışsa Türk

edebiyatına dahil edilmelidir. Asıl problem, modern dönemde ortaya çıkmaktadır. Eğer bir eser yabancı bir dilde yazılmışsa, hangi edebiyat içinde değerlendirileceği sorunu doğar. Özgül, bu noktada, eserin çevirisinin kimin tarafından yapıldığının belirleyici olduğunu öne sürer. Eğer bir yazar, kendi eserini farklı bir dile çevirirse, eser her iki edebiyat içinde değerlendirilebilir. Ancak çeviri bir başkası tarafından yapıldıysa, o eser çeviri yapılan dilin edebiyatına dahil edilemez. Çünkü çeviri sürecinde, çevirmen metni kendi yorumuyla yeniden şekillendirir ve orijinal metnin anlamı değişebilir (Özgül, 2013: XXIX). Bu nedenle, bir eserin yazar tarafından çevrilmesi durumunda, her iki edebiyat içinde değerlendirilmesi mümkün olabilir.

1.1.Batı'da Edebiyat Tarihçiliği

Edebiyat tarihi, ilk olarak Batı medeniyetlerinde ortaya çıkmıştır. 15. ve 16. yüzyıllardan itibaren, edebiyatla ilgili antolojiler, eleştiri yazıları, teorik çalışmalar, biyografiler ve bibliyografya eserleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Ancak bu çalışmalar belirli bir kronolojik ilkeye bağlı olmadığı ve içinde farklı türleri barındırdığı için tam anlamıyla bir edebiyat tarihi niteliği taşımazlar. Edebiyat tarihinin, sistemli bir bilim dalı olarak ortaya çıkışı daha sonraki dönemlere rastlamaktadır. Bu bağlamda, modern anlamda ilk edebiyat tarihlerinin 18. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıktığı söylenebilir. 1772 yılında İtalyan, 1795 yılında Alman, 1822 yılında Rus, 1861 yılında İspanyol ve 1864 yılında İngiliz edebiyatı tarihlerinin kaleme alındığı görülmektedir (Okay, 1994:403).

Edebiyat tarihi alanında disiplinli çalışmalar yapan, ilerleyen dönemlerde farklı fikirleri dikkate alan ve çeşitli milletlerin edebiyat tarihi çalışmalarına öncülük eden edebiyat tarihçileri büyük ölçüde Fransız kökenlidir. Fransızların, edebiyat tarihi yazımında sistemli çalışmalar yapmasıyla, zaman içinde edebiyat tarihi kendine özgü bir bilim dalı olarak şekillenmiştir. Batı'da ilk İngiliz edebiyat tarihi Hippolyte Taine tarafından, İtalyan edebiyat tarihi ise Pierre-Louis Ginguené tarafından yazılmıştır. François Granet'nin *Réflexions sur les ouvrages de littérature* (Edebî Eserler Üzerine Düşünceler, 1736-1740) adlı on iki ciltlik eseri, modern edebiyat tarihçiliğinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.

Batı edebiyat tarihçiliğinde temel olarak üç farklı yaklaşım göze çarpmaktadır: edebiyatı bir toplumun tarihi olarak değerlendiren yaklaşım, edebiyatı bir fikir akımı olarak ele alan yaklaşım ve belirli eserleri kronolojik olarak sıralayıp inceleyen yaklaşım. Örneğin, Thomas Warton, edebiyatın bir toplumun tarihini ve geleneklerini en iyi şekilde yansıttığını ve sonraki

nesillere aktardığını ifade etmiştir. Henry Morley ise edebiyatı, bir milletin biyografisi olarak değerlendirmiştir. Leslie Stephen da benzer şekilde, edebiyatı toplumun özel bir fonksiyonu olarak görmüştür. Bu tarihçiler, edebiyatı yalnızca bir toplumun veya milletin tarihine ışık tutan bir belge olarak değerlendirmiştir. Bununla birlikte, bir başka grup ise edebiyatın her şeyden önce bir sanat olduğunu vurgulayarak sanatın tarihinin yazılamayacağını savunmuştur. Bu görüşe göre, edebî eserler sanatsal ürünler olduğu için onların tarihsel bir süreç içinde kesin kurallarla değerlendirilmeleri mümkün değildir. Edebiyatın sanat olarak tarihini takip etmek konusunda çeşitli sorunlar vardır. Öncelikle, edebî bir eserin sanatsal değerinin belirli bir zaman dilimi içinde tam anlamıyla kavranması güçtür. Sanat eserlerinin tamamının, sistematik ve bütüncül bir biçimde tahlil edilmemiş olması da bu sorunu daha da derinleştirmektedir. Edebî eserin iç dünyasına nüfuz etmek ve onu bütün yönleriyle analiz edebilmek zaman alıcı ve çok katmanlı bir süreçtir. Ayrıca, edebiyatın ifade aracı olan dil, günlük hayatta ve bilimsel dünyada da kullanılan bir araç olduğu için sanatsal dil ile sıradan dil arasında belirli bir geçiş süreci söz konusudur. Bu nedenle, bir edebî eserin estetik yapısını incelemek her zaman kolay değildir (Wellek ve Warren, 2013:288-300).

Batı'da edebiyat tarihçiliği konusunda farklı görüşler ve yaklaşımlar geliştirilmiştir. Bazı teorisyenler edebiyat tarihinin mümkün olduğunu savunurken bazıları ise bunun imkânsız olduğunu ileri sürmektedir. W. P. Ker, edebiyat tarihine ihtiyaç duyulmadığını savunan düşünürler arasındadır. Ona göre, edebiyat eserleri doğaları gereği sanatsal ürünler olduklarından, tarihsel bir çerçevede değerlendirilemezler. Ker'e göre edebiyat tarihi, gerçekte var olmayan bir disiplindir, çünkü sanat eserleri zamansızdır ve tarihî bağlam içinde ele alınmaları onları yanlış anlamaya yol açar. Benzer şekilde, T. S. Eliot da edebiyatın eşzamanlı bir yapıya sahip olduğunu ve edebiyatın geçmişe ait olduğu fikrinin doğru olmadığını ileri sürmüştür. Ona göre edebiyat tarihi, tam anlamıyla bir tarih dalı değildir; çünkü edebiyat eserleri sürekli olarak yaşayan ve her dönemde yeniden yorumlanabilen metinlerdir. Sanat eserleri bireysel bir yapıya sahiptir, ancak zaman içinde okurun, eleştirmenin ve sanatçının bakış açısına göre değişebilir. Her çağda edebî eserler farklı şekillerde değerlendirilip ele alınmaktadır. Bu nedenle, edebiyat tarihçisinin görevi yalnızca bir eserin yazıldığı dönemi analiz etmek değil, aynı zamanda onun sonraki yüzyıllarda nasıl yorumlandığını ve dönüştüğünü de incelemektir. Bir başka görevi ise sanat eserlerinin gelişim sürecini izlemektir (Wellek ve Warren, 2013:301). Bu bakımdan, edebiyat tarihleri, milletlerin edebiyatlarında zamanla meydana gelen değişim ve olgunlaşmaları yansıtan önemli kaynaklar olarak kabul edilir.

Batı'da edebiyat tarihi yazımı için farklı yöntemler denenmiştir. 19. yüzyılda, doğa bilimlerinde gerçekleşen gelişmeler, bu bilimlerde kullanılan yöntemlerin edebiyat tarihine de uygulanmasına yol açmıştır. Bu bağlamda, edebî eserler doğadaki türlere benzetilerek incelenmeye çalışılmıştır. Bu yöntemi benimseyen isimlerden biri de Ferdinand Brunetière'dir. Brunetière, edebî türlerin tarihini insanlık tarihiyle bağdaştırmıştır. Ona göre, edebî türler doğar, zamanla en mükemmel haline ulaşır, sonra bozulmaya başlar ve nihayetinde yok olur. Bazı türlerin dönüşüme uğradığını da savunarak, Fransızların 17. ve 18. yüzyılda kürsülerde yaptıkları konuşmaların, 19. yüzyıl romantiklerinin lirik şiirine dönüştüğünü belirtmiştir (Wellek, 2015:340).

Edebiyat tarihçiliğinde doğa bilimlerinden esinlenen bu yöntemler, edebiyat tarihini bilimsel bir temele oturtma amacı taşımaktaydı. Ancak zaman içinde yapılan deneyimler, bu yöntemin edebiyat tarihine uygulanmasının sorunlu olduğunu göstermiştir. Gustave Lanson, bu yöntemi benimseyen Hippolyte Taine ve Ferdinand Brunetière'i eleştirmiştir. Ona göre, bu iki araştırmacı, bilimlerin yöntemlerini taklit ederek edebî eserlere uygulamaya çalışmış, ancak bu girişimler edebiyat tarihini biçimsel ve içeriksel açıdan sakatlamıştır. Lanson, bilimin yöntemlerinin birebir taklit edilerek edebiyat tarihine uygulanamayacağını belirtmiştir. Edebiyat tarihi, diğer bilimleri model alarak oluşturulamaz; çünkü bu, edebiyat tarihinin özüne zarar verir. Ona göre, edebiyat tarihinin bilimsel olabilmesi için diğer disiplinleri taklit etmek yerine, kendi alanındaki olguları eksiksiz ve doğru bir şekilde ifade etmesi gerekmektedir (Lanson, 1937:20-23).

Lanson'a göre, edebiyat tarihçiliğinde bilimlerden alınabilecek en önemli unsur, bilimsel titizlik ve tarafsızlıktır. Edebî araştırmalarda sabırlı olunmalı, detaylı incelemeler yapılmalı, olgular titizlikle ele alınmalı ve eleştirel bir bakış açısıyla analiz edilmelidir. Eğer edebiyat tarihçileri bu prensiplere bağlı kalırlarsa, edebiyat tarihi gerçekten bilimsel bir disiplin haline gelebilir. Lanson, edebiyat tarihçisinin esas görevinin edebî eserleri anlamlandırmak, bireysel unsurları kolektif unsurlardan ayırmak ve metinler arasında karşılaştırmalar yapmak olduğunu vurgulamaktadır.

Edebiyat tarihçiliğinde önemli bir yer tutan Hippolyte Taine, edebî eserleri değerlendirirken onları meydana getiren etkenleri dikkate almak gerektiğini savunmuş ve bu doğrultuda "ırk-muhit-zaman" teorisini geliştirmiştir. Taine'e göre bir sanat eserini tam anlamıyla kavrayabilmek için, o eserin ait olduğu milletin özellikleri, sanatçının yetiştiği çevre ve eserin

kaleme alındığı dönemdeki toplumsal, kültürel ve siyasi unsurlar göz önünde bulundurulmalıdır. Ona göre her sanat eseri, içerisinde yaratıldığı toplumun izlerini taşır ve bu izler ancak üç temel unsur çerçevesinde açıklanabilir: ırk, muhit (çevre) ve zaman.

Taine, "ırk" kavramını insanın doğuştan gelen ve kendi varlığıyla birlikte ortaya çıkan bir özellikler bütünü olarak tanımlar. İnsan karakteri ve fiziksel yapısı farklılıklar gösterir ve bu farklılıklar, insan toplulukları arasında belirleyici unsurlar haline gelir. Taine, bu kavramı açıklarken hayvanlar dünyasından örnekler verir. Ona göre, hayvanlar doğdukları ortama adapte olmak zorundadır ve çevresel faktörler nedeniyle zamanla farklı yetenekler ve içgüdüler geliştirirler. Benzer şekilde, insanlar da doğdukları coğrafyaya uyum sağlayarak farklı karakteristik özellikler edinirler (Taine, 2022:27).

Irksal farklılıklar, cesaret, korkaklık, zekâ, nezaket ve sabır gibi çeşitli niteliklerin şekillenmesine sebep olur. Ancak Taine'in vurguladığı gibi ırk yalnızca biyolojik bir kavram değildir; aynı zamanda iklim, çevre ve coğrafi faktörlerin de etkisiyle dönüşebilir (Dumlu, 2024:284). Bu bağlamda, çevre faktörü de edebî eserin oluşumunda büyük bir rol oynar. İnsan, doğası gereği diğer insanlarla ve çevresiyle sürekli etkileşim halindedir. Taine, halklar arasındaki farklılıkların büyük ölçüde yaşadıkları yerlerin coğrafi yapısı ve iklim özelliklerinden kaynaklandığını savunur. Örneğin, dağlık ve soğuk bölgelerde yaşayan halklar ile ılıman iklimde, ovada veya deniz kenarında yaşayan halklar arasında belirgin karakter farkları bulunmaktadır. İnsan, bulunduğu ortama ayak uydurarak şekillenir ve bu durum, onun düşünce yapısına ve sanat anlayışına da yansır.

Sanat eserlerinin biçimlenmesinde etkili olan bir diğer unsur ise "zaman" faktörüdür. Taine'e göre, sanat eserleri belirli bir tarihsel süreklilik içerisinde gelişir. Fransız trajedisinde Corneille ve Voltaire, Yunan tiyatrosunda Aiskhylos ve Euripides, Latin şiirinde Lucretius ve Claudianus, İtalyan resminde Leonardo da Vinci ve Guido Reni'nin eserlerinde ortak bir insan tipi resmedilmiştir. Ancak bu eserler birbirlerinden bağımsız olarak gelişmemiştir. Edebî eserler, kendilerinden önce üretilmiş eserlerin etkisi altında şekillenmekte ve bir gelenek içinde ilerlemektedir. İlk eser, kendisinden sonra gelen eseri belirler ve bu şekilde bir sanat zinciri oluşur. Tıpkı doğada bitkilerin belirli bir büyüme sürecine sahip olması gibi sanat eserleri de zaman içerisinde belirli aşamalardan geçerek gelişir. Bir önceki eser, bir sonraki eserin meydana getirilmesinde belirleyici bir rol oynar (Taine, 2022:29).

Taine'in ırk-muhit-zaman teorisi, edebiyat tarihçiliğinde önemli bir çerçeve sunmuş olsa da bazı eleştiriler de almıştır. Eleştirmenler, bu teorinin indirgemeci olduğunu ve sanatın bireysel yaratıcılığı göz ardı ettiğini ileri sürmüşlerdir. Yine de Taine'in sunduğu yaklaşım, edebiyat eserlerini yalnızca bireysel dehaların ürünü olarak değil tarihî, kültürel ve toplumsal bağlamları içinde inceleme gerekliliğini ortaya koyması bakımından önemli bir katkı sağlamaktadır.

Hippolyte Taine'in ırk-muhit-zaman teorisi, edebî eserlerin oluşum süreçlerini belirli bir bağlam içinde incelemeyi amaçlayan önemli bir yaklaşımdır. Edebiyat tarihçiliğinde bu teorinin sunduğu çerçeve, edebî eserlerin yalnızca bireysel yaratıcılığın ürünü olmadığını, aynı zamanda tarihsel ve toplumsal süreçlerden etkilendiğini vurgulamaktadır. Günümüzde, edebiyat tarihçiliği Taine'in yaklaşımını tamamen benimsemese de onun sunduğu perspektif, edebiyatın toplumsal ve tarihî bağlam içinde ele alınması gerektiğini gösteren önemli bir yöntem olarak kabul edilmektedir.

1.2.Türk Edebiyatı Tarihçiliği

Edebiyat tarihçiliği, her toplumun kültürel hafızasını kayıt altına alma çabasının bir sonucu olarak gelişmiştir. Türk edebiyat tarihçiliğinin ilk yansımaları, tezkireler aracılığıyla ortaya çıkmıştır. Biyografi ve antoloji niteliğindeki tezkireler, belirli bir dönem boyunca edebiyat tarihinin yerini tutmuş, özellikle klasik edebiyat döneminde şairlerin unutulmaktan kurtarılmasına hizmet etmiştir. Bugün için yalnızca biyografik eserler olarak görülen bu tezkireler, yazıldıkları dönemde edebiyat tarihinin temel taşlarını oluşturmuş ve sonraki yüzyıllarda gelişecek olan edebiyat tarihçiliğine kaynaklık etmiştir (Polat, 2005:3). Ancak edebiyat tarihçiliği, yalnızca şairlerin hayat hikâyelerinin aktarılmasından ibaret değildir. Toplumsal ihtiyaçlar, siyasi değişimler ve kültürel dönüşümler, edebiyat tarihçiliğinin yöntem ve içerik bakımından gelişmesine neden olmuştur. Medeniyette meydana gelen değişiklikler, kültürel hayatı ve buna bağlı olarak edebiyatı etkilemiş, bu doğrultuda edebiyat tarihçiliği de yeni bir anlayışa yönelmiştir. Bu değişimin farkına varan ilk isimlerden biri Ziya Paşa olmuştur.

Türk edebiyat tarihçiliğinin ilk girişimi, Ziya Paşa'nın *Harabat* adlı antolojisinin "Mukaddime" başlıklı ön sözüdür. Ahvâl-i Şuara-yı Rûm kısmında Ziya Paşa, Anadolu'da gelişen edebiyatı "Evvelkiler (Evâil), Ortadakiler (Evâsıt) ve Sondakiler (Evâhir)" şeklinde üç döneme ayırmıştır. Bu tasnif, Türk edebiyat tarihinin ilk sınıflandırma denemesi olarak kabul edilir (Polat, 2013:9). Ancak Ziya Paşa'nın yaklaşımı, sistematik bir edebiyat tarihi anlayışına tam olarak uymamakta, daha çok biyografik bir yapı taşımaktadır.

Nurullah Çetin'e göre Ziya Paşa'nın eseri tam anlamıyla bir edebiyat tarihi niteliğinde değildir; ancak edebiyat tarihi düşüncesinin gelişimi açısından önemli fikirler içermesi bakımından değerlidir (Çetin, 1996:40). Ziya Paşa'nın *Mukaddime*si, dönemin edebiyat algısını ve edebiyat tarihçiliğine duyulan ihtiyacı göstermesi açısından oldukça kıymetlidir. Bu eser, daha sonra yazılacak olan edebiyat tarihleri için bir temel teşkil etmiş ve edebiyat tarihçiliğinin gelişim sürecini hızlandırmıştır.

Bugünkü anlamda bir edebiyat tarihinin oluşturulması, Türk edebiyatının Batı'ya yönelmesiyle birlikte gerçekleşmiştir. Fransız İhtilali'nin etkisiyle krallıkların yerini ulus-devletlerin alması, milliyetçilik akımlarının yükselmesine neden olmuş ve uluslar, kendi kültürlerini ve edebiyatlarını sistematik olarak kayıt altına alma çabası içine girmiştir. Bu süreç, Osmanlı Devleti'nde de etkisini göstermiş ve Türk edebiyat tarihçiliğinin gelişimine zemin hazırlamıştır (Karakaş, 2022b:5).

Ziya Paşa'nın *Mukaddime*sinden sonra, doğrudan edebiyat tarihi yazma amacı güden bir eserin ortaya çıkması biraz daha zaman almıştır. Türk edebiyatında "edebiyat tarihi" adıyla kaleme alınan ilk eser, Abdülhalim Memduh'un *Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye* adlı kitabıdır (Okuyucu, 2013:403). Abdülhalim Memduh'un *Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye* adlı eseri, Türk edebiyat tarihçiliği açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Kitabın basım tarihi konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Kapak sayfasında baskı tarihi bulunmamakla birlikte, iç sayfalarda 1303 tarihi yer almaktadır, bu da Miladi 1887 yılına karşılık gelmektedir. Ancak eseri yayımlayan Özcan Aygün, baskı tarihinin 1888 olduğunu belirtmiştir (Karakaş, 2022a:134). Memduh Bey, eserinin başında şairlerin ve ediplerin değil, doğrudan edebiyatın tarihini yazmak amacı taşıdığını ifade etmiştir. Bu yaklaşım, modern edebiyat tarihçiliğinin temel prensiplerinden biri olan eseri merkeze alma düşüncesinin ilk örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir. Ancak eserin bu ilkeyi tam anlamıyla hayata geçiremediği ve uygulamada bazı eksiklikler barındırdığı görülmektedir.

Eser üç ana bölümden oluşmaktadır:

1. Birinci Kısım (s.10-22):
    - *"Bâzı Mütâlâat"* başlığı altında, edebî dilin gelişimi üzerine bilgiler verilmiş, Fuzûlî ve Sinan Paşa'dan bahsedilmiştir.
2. İkinci Kısım (s.23-69):

- Sinan Paşa'dan başlayarak Mütercim Âsım'a kadar on edebiyatçı hakkında bilgiler verilmiştir.

3. Üçüncü Kısım:

    - "Devri teceddüd" (yenileşme dönemi) sanatçılarının eserlerine yer verilmiştir (Özgül, 2007:72).

Edebiyat tarihi adı altında kaleme alınan bu eser, edebiyat tarihçiliğinin meziyetlerini fark etmesi ancak uygulayamaması bakımından bir deneme olarak düşünülebilir. Bu eser, Türk edebiyat tarihçiliğinin şekillenmesine önemli bir katkı sağlamış ve sonraki çalışmalara zemin hazırlamıştır.

Ali Ekrem Bolayır'ın 1910 yılında kaleme aldığı "*Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye*" adlı edebiyat tarihi Abdülhalim Memduh'un aynı isimli çalışmasından sonra gelen ikinci eserdir. Bolayır, Darülfünûn Edebiyat Fakültesine görevlendirildikten sonra bu eseri ders notu olarak hazırlar. Kitabın giriş bölümünde tarih ilmi ile edebiyat tarihi ele alınmakta; burada Emile Faguet ve Hippolyte Taine gibi Batılı düşünürlerin edebiyat tarihi görüşlerine de yer verilmektedir. Bu durum eserdeki "Tesirât-ı Irkiyye", "Tesirât-ı İklimiyye", "Tesirât-ı Muhîtiyye", "Tesirât-ı Lisâniyye", "Tesirât-ı Hâriciyye", "Tesirât-ı Şarkiyye" ve "Tesirât-ı Garbiyye" başlıklarının anılan düşünürlerin etkisinde şekillendiğini göstermektedir. Bu başlıklar Bolayır'ın edebiyat tarihini yalnızca metinler üzerinden değil aynı zamanda çevresel, ırksal ve kültürel etkenler üzerinden de değerlendirdiğini göstermektedir. Bolayır eserinde Şeyh Galib, Akif Paşa, Reşid Paşa, Fuat Paşa, Cevdet Paşa, Edhem Pertev Paşa, Şinasi, Ziya Paşa, Sadullah Paşa, Namık Kemal, Recaizade Mahmut Ekrem ve Addülhak Hâmid gibi şahsiyetleri ele almıştır. Eserin geneline bakıldığında ise tutarlı ve sistematik bir yöntemin varlığından bahsetmek güçtür. Nurullah Çetin'e göre de söz konusu eser ne kuramsal bir temellendirme ne de uygulamalı yaklaşım açısından bütüncül bir sınıflandırma sunmaktadır (Karakaş, 2022a:135-136).

Ali Ekrem Bolayır'ın eserinden sonra Türk edebiyat tarihçiliğinde önemli bir diğer girişim Şahabettin Süleyman tarafından gerçekleştirilmiştir. 1910 yılında kaleme aldığı aynı adlı eser, Türk edebiyat tarihçiliğinde sistematik ve modern anlayışın gelişmesine katkı sağlayan önemli çalışmalardan biri olmuştur. Özellikle Batılı düşünce sisteminden etkilenmesi ve Hippolyte Taine'in ırk-muhit-zaman teorisini benimsemesi bakımından dikkat çekicidir (Karakaş, 2022a:138-140).

Şahabettin Süleyman, bu eserini liselerin altıncı ve yedinci sınıflarında okutulmak üzere hazırlamıştır. Son müfredata uygun şekilde düzenlenen eser, 24 sayfalık bir giriş bölümüyle başlamakta ve edebiyat tarihini iki ana devreye ayırmaktadır (Levend, 1998:480).

1. İlk devir (Âşık Paşa'dan Mütercim Âsım'a kadar 46 şairin incelendiği dönemdir)
    - Bu dönem, klasik Osmanlı edebiyatının tüm temel özelliklerini barındırmaktadır.
    - Edebi geleneklere sıkı sıkıya bağlıdır ve şekil açısından Arap ve Fars edebiyatının etkileri gözlemlenir.
2. İkinci devir (Âkif Paşa'dan Recaizade Mahmud Ekrem'e kadar uzanan dönemdir)
    - Bu dönem, Batı etkisinin belirginleşmeye başladığı, dil ve üslup açısından yeniliklerin gözlemlendiği bir devirdir.
    - Klasik şiirin dinî, rindâne, âşıkâne ve mutasavvıfâne anlayışının yerini, toplumsal faydaya ve gerçekliğe dayalı bir şiir anlayışı almaktadır.

Şahabettin Süleyman, edebiyat tarihine yalnızca edebî eserlerin gelişimini aktaran bir anlatı olarak bakmaz. Ona göre edebiyat tarihi, toplumsal ve kültürel değişimlerin bir yansımasıdır. Edebiyatın gelişimini sadece bireysel sanatçıların çabalarına bağlamaz; içinde bulunulan sosyal yapı ve tarihsel gelişimlerin sanatı şekillendirdiğini savunur. Şahabettin Süleyman; Muallim Naci, Nâbizâde Nazım ve İsmail Safa'nın edebî faaliyetlerini "Fetret Devri" başlığı altında ele almıştır. Bu dönemde sanatçılar arasında bir duraklama olduğunu ve özgün eserlerin üretilemediğini ifade ederek sert eleştirilerde bulunmuştur. Özellikle Muallim Naci'nin şiir anlayışını gelenekselci ve yeniliklere kapalı bir çizgide değerlendirmiştir. Ancak bu görüş, dönemin diğer edebiyat tarihçileri tarafından eleştirilmiştir. Muallim Naci'nin Türk şiirinde önemli bir rol oynadığı ve onun gelenek ile modernite arasında bir köprü görevi gördüğü belirtilmiştir. Şahabettin Süleyman'ın eleştirel tutumu, bu dönemin edebiyatçılarının katkılarını tam olarak değerlendirememesi açısından eksiklik içermektedir (Karakaş, 2022a:140).

Şahabettin Süleyman, son dönem olarak değerlendirdiği "Edebiyat-ı Cedide" şairlerini Batılı şairlerle kıyaslamıştır. Bu şairlerin, Fransız edebiyatından etkilendiğini ve eserlerinde bireysel duyguları daha fazla öne çıkardığını ifade etmiştir. Ancak ona göre Osmanlı edebiyatı, millî bir edebiyattır ve Türklerin tarihsel geçmişi göz önüne alındığında, en eski edebî eserlerin

kaybolması nedeniyle edebiyat tarihi Osmanlı sahasından başlamalıdır. Bu görüş, onun millî edebiyat fikrine verdiği önemi ortaya koymaktadır. Şahabettin Süleyman'ın eserinde Hippolyte Taine'in ırk-muhit-zaman teorisinin etkileri belirgindir. Kitabın giriş kısmında Türklerin millî özellikleri hakkında görüş bildirilmiş ve bu özelliklerin edebiyatla ilişkisi irdelenmiştir. Yazar, edebî eserlerin içtimai yapıdan ve yaşanan devrin koşullarından bağımsız düşünülemeyeceğini savunmuştur (Karakaş, 2022a:138-140).

Bu düşünce, edebiyat tarihinin yalnızca bireysel yaratım süreçleri üzerinden değil toplumsal ve tarihsel bağlamları içinde değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koyar. Şahabettin Süleyman, edebiyatı yalnızca bireysel bir sanat olarak değil toplumun bir aynası olarak görmektedir. Bu bakış açısı, onun eserine sosyolojik bir değer kazandırmaktadır (Karakaş, 2022a:138). Şahabettin Süleyman'ın *Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye* adlı eseri, Türk edebiyat tarihçiliğinde önemli bir dönüm noktasıdır. Eseriyle edebiyat tarihini, sanatsal gelişmelerin yanı sıra toplumsal, kültürel ve tarihî bağlamlarıyla ele alarak yeni bir bakış açısı sunmuştur. Edebiyat tarihçiliğinde bilimsel yöntemleri kullanmaya çalışmıştır. Edebiyatı sadece sanatsal bir faaliyet olarak değil toplumun gelişimini yansıtan bir unsur olarak değerlendirmiştir. Hippolyte Taine'in ırk-muhit-zaman teorisini Türk edebiyatına uygulamış ve bu çerçevede eserler üzerinde değerlendirmeler yapmıştır. Batılı şairlerle Osmanlı şairleri arasında karşılaştırmalar yaparak Türk edebiyatını uluslararası bağlamda değerlendirmiştir. Şahabettin Süleyman'ın eseri, Türk edebiyat tarihçiliği açısından dikkat çeken bir çalışma olarak kabul edilir. Toplum ve edebiyat arasındaki bağlantıyı vurgulaması, onu önceki edebiyat tarihçilerinden ayıran en önemli yönlerden biridir. Bu eser, kendisinden sonra gelen edebiyat tarihçileri için de önemli bir referans kaynağı olmuştur.

Türk edebiyat tarihçiliğinde "*Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye*" adıyla yazılmış bir diğer önemli eser, Faik Reşad tarafından hazırlanmıştır. Bu eser, Darülfünun Edebiyat Fakültesi'nde verilen ders notlarından derlenmiş ve edebiyat tarihçiliğine akademik bir perspektif kazandırma amacı taşımıştır. Faik Reşad, Ali Ekrem'in 1911 yılında Avrupa'ya gitmesi üzerine bu dersi vekâleten yürütmekle görevlendirilmiş, daha sonra Ali Ekrem'in Cezâyir-i Bahr-i Sefîd valiliğine atanmasıyla birlikte görevi asaleten üstlenmiştir (Akün, 1995:105).

1912-1913 eğitim öğretim yılında okutulmak üzere hazırlanan eser, 1911 yılında çoğaltılmış, ancak 1913 yılında yayımlanmıştır. Akün, Faik Reşad hakkındaki ansiklopedi maddesinde eserin yayın tarihini 1913 olarak belirtmektedir (Karakaş, 2022a:140). Başlangıçta üç

cilt olarak tasarlanan eser, yalnızca ilk cildi yayımlanabilmiş, diğer ciltler çeşitli nedenlerle basılamamıştır. Eserin tamamlanamamasının en büyük sebebi İshak Paşa yangınıdır. Bu felakette Faik Reşad'ın hemen hemen tüm malzemeleri yok olmuş ve çalışmalarının büyük bir kısmı kaybolmuştur. Bu nedenle "*Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye*" yalnızca birinci cildiyle sınırlı kalmış ve Türk edebiyat tarihçiliği açısından eksik bir çalışma olarak kalmıştır.

Eserin 56 sayfalık giriş bölümünde Osmanlı edebiyatının nazım alanı 12 döneme ayrılmıştır. Bu sistematik tasnif, Osmanlı şiirinin gelişimini belirli evrelere ayırarak ele alma çabası bakımından dikkat çekicidir (Polat, 2013:12). Faik Reşad, edebiyat tarihini "ilim" ve "fen" kavramlarıyla ilişkilendirerek açıklamaktadır. Ona göre, edebiyat tarihi, belirli dönemlerde ortaya çıkan eserleri ve bu eserlerin sahiplerini tanıtan bir bilim dalıdır. Bu doğrultuda, Faik Reşad'ın edebiyat tarihi anlayışı yalnızca eserleri ve yazarlarını kayıt altına almak üzerine kuruludur. Onun edebiyat tarihçiliği, Şahabettin Süleyman'ın geniş perspektifli, toplumsal ve sosyolojik yönü ağır basan yaklaşımına kıyasla daha sınırlı bir anlayışa sahiptir.

Faik Reşad, edebiyat tarihini bir sanat ve düşünce tarihinden ziyade, büyük edebiyatçıların ve eserlerin kronolojik bir sıralaması olarak görmektedir. Bu nedenle eseri, edebiyat tarihçiliğinde dar kapsamlı bir çalışma olarak değerlendirilmektedir. Faik Reşad'ın edebiyat tarihçiliği anlayışı sadece zirvede yer alan sanatçıları ve edebî eserleri dikkate alması bakımından eleştirilmiştir. Edebiyat tarihini, edebiyat akımları ve toplumsal gelişmeler çerçevesinde değil, sadece seçkin yazarların başarılarına odaklanan bir "avangartlar tarihi"ne indirgemiştir (Apaydın, 2013:166). Bu bakış açısı, edebiyatın yalnızca belli başlı sanatçılar üzerinden değerlendirilmesini beraberinde getirdiği için dönemin edebiyat çevreleri tarafından eleştirilmiştir. Faik Reşad, eserinde birçok yenilikçi unsuru barındırmasına rağmen, hangi kriterlere dayanarak eserleri ve sanatçıları seçtiği konusunda açıklık getirmemiştir. Bu durum, onun edebiyat tarihçiliğinin metodolojik açıdan eleştirilen yönlerinden biri olmuştur.

Faik Reşad'ın *Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye* adlı eseri, Türk edebiyat tarihçiliği açısından önemli bir girişim olmakla birlikte tamamlanamayan yapısı ve metodolojik sınırlamaları nedeniyle eksik bir eser olarak kalmıştır. Darülfünun'daki ders notlarından derlenerek akademik bir disiplin kazandırma amacı taşımaktadır. Edebiyat tarihini yalnızca büyük sanatçılar üzerinden değerlendirerek "avangartlar tarihi" anlayışına yönelmiştir (Ayaydın, 2013:166). Edebiyatı toplumsal bağlamından koparak yalnızca metinler ve sanatçılar üzerinden değerlendirdiği için

eleştirilmiştir. Tamamlanamayan bir eser olması, Türk edebiyat tarihçiliğinde eksik kalan bir çalışma olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Faik Reşad'ın çalışması, Şahabettin Süleyman'ın eserine kıyasla daha dar kapsamlı ve gelenekselci bir edebiyat tarihi anlayışını yansıtmaktadır. Eserin edebiyat tarihçiliğine getirdiği katkılar önemli olmakla birlikte, sonraki çalışmalara yön veren bir metodoloji geliştirememiştir. Ancak edebiyat tarihçiliğinin akademik bir disiplin olarak şekillenmesine katkı sağlaması açısından dikkate değer bir çalışma olarak görülmelidir.

Türk edebiyat tarihçiliği, Osmanlı'nın son dönemlerinde daha sistemli bir yapıya kavuşmuş ve eğitim müfredatlarında yer almaya başlamıştır. Bu sürecin önemli ürünlerinden biri de Mehmet Hayrettin'in "*Tarih-i Edebiyat Dersleri*" adlı eseridir. Dönemin eğitim anlayışına uygun olarak yazılan bu eser, yedinci sınıf öğrencilerine ders notları olarak okutulmuş ve edebiyat tarihçiliğinin akademik bir çerçevede ele alınmasına katkı sağlamıştır. Edebiyat öğretmeni olan Mehmet Hayrettin, 1328-1329 (1912-1913) eğitim öğretim yılında bu notları öğrencilere yazdırmış, ardından 108 sayfalık bir metin haline getirerek 1330 (1914) yılında Konya Vilâyet Matbaası'nda bastırmıştır (Özgül, 2007:77).

Hayrettin Bey, millî edebiyat taraftarı bir anlayışa sahiptir ve Osmanlı edebiyatını bu perspektiften değerlendirmiştir. Onun edebiyat tarihçiliği, millî kimlik oluşturma amacıyla dil meselesine özel bir vurgu yapması açısından önemlidir. Bu bakış açısı, eserin yöntem ve içeriğini doğrudan etkilemiş, edebiyat tarihçiliğinde bir dönüm noktası oluşturmuştur.

Eser üç temel bölümden oluşmaktadır:

1. Mukaddime (Önsöz)
    - Bu bölümde Hayrettin Bey, Yeni Lisan Hareketi'ni destekleyen düşüncelerini açıkça ifade etmiştir.
    - Türkçenin sadeleşmesi gerektiğini ve millî kimliğin dil üzerinden inşa edilmesi gerektiğini savunmaktadır.
    - Edebiyat tarihi yazımında dilin gelişim sürecinin dikkate alınmasının önemini vurgulamaktadır.
2. Osmanlı Tarih-i Edebiyatı

- Bu bölümde edebiyat tarihçiliğinin tanımı yapılmakta ve edebiyat tarihinin dönemlere ayrılması konusu ele alınmaktadır.
- Türk edebiyat tarihini Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da kuruluşundan başlatan bir anlayışı benimsemektedir.
- Dönemlendirme konusunda belirgin bir sistem oluşturmak istemiş, ancak iki farklı sınıflandırma sunarak metodolojik açıdan bazı tutarsızlıklar sergilemiştir.

3. Dönemlendirme ve Sınıflandırma
   - Birinci Sınıflandırma:
     - Birinci Devir: *Ertuğrul Gazi'den Şinasi'ye kadar*
     - İkinci Devir: *Şinasi'den Muallim Naci'ye kadar*
     - Üçüncü Devir: *Muallim Naci'den devr-i hâzır'a (Fecr-i Ati'ye) kadar*
   - İkinci Sınıflandırma (Aynı eserin farklı bir sayfasında yer alan alternatif dönemlendirme):
     - Birinci Devir: *Fuzûlî'den Nedim'e kadar*
     - İkinci Devir: *Nedim'den Muallim Naci'ye kadar*
     - Üçüncü Devir: *Muallim Naci'den Fecr-i Ati'ye kadar*

Bu iki farklı dönemlendirme, eserin henüz tam olarak sistematik bir yapıya kavuşturulmadan yayımlandığını düşündürmektedir. Ayrıca, bu durum kitabın öğrencilerin ders notlarından derlenerek oluşturulduğu fikrini de kuvvetlendirmektedir (Karakaş, 2022a:143-144).

Mehmet Hayrettin'in *Tarih-i Edebiyat Dersleri*, önceki edebiyat tarihçiliği çalışmalarından bazı yönleriyle ayrılmaktadır:

- Geniş biyografik bilgilere yer vermemesi
  - Eserde şairlerin ve yazarların hayat hikâyeleri detaylı olarak verilmemiş, şahsiyetler yalnızca kısa tanıtımlarla sunulmuştur.
  - Bu yönüyle, geleneksel tezkire anlayışından farklı bir yaklaşım benimsemiştir.

- Dil meselesine vurgu yapması
    - Yeni Lisan Hareketi'ni destekleyen Hayrettin Bey, Türkçenin sadeleşmesini ve edebiyat dilinin halk tarafından anlaşılabilir hale gelmesini savunmuştur.
    - Edebiyat tarihini yalnızca edebî türler ve sanatçılar üzerinden değil, dilin gelişimi açısından da ele almıştır (Karakaş, 2022a:143).
- Metodolojik eksiklikler
    - Eserde sunulan iki farklı dönemlendirme, metodolojik açıdan bir belirsizlik yaratmıştır.
    - Ayrıca, eserlerde yer verilen şahsiyetlerin hangi kriterlere göre seçildiği konusu da net olarak açıklanmamıştır.

Hayrettin Bey, Fuzûlî'yi edebiyat tarihinin başlangıcı olarak ele aldığını ifade etmesine rağmen, kitabın başında Yunus Emre, Süleyman Çelebi ve Mevlâna gibi şahsiyetlere de yer vermiştir. Bu durum, eserin içerik açısından bazı çelişkiler barındırdığını göstermektedir (Karakaş, 2022a:144).

Mehmet Hayrettin'in *Tarih-i Edebiyat Dersleri*, eksikliklerine rağmen edebiyat tarihçiliği açısından önemli bir eserdir. Özellikle dilin gelişimine vurgu yapması ve edebiyat tarihini millî kimlik inşası açısından ele alması bakımından dikkat çekicidir. Edebiyat tarihini yalnızca büyük sanatçılar üzerinden değil dilin evrimi çerçevesinde ele alarak farklı bir bakış açısı sunmuştur. Millî edebiyat anlayışı çerçevesinde Türkçenin sadeleşmesini savunarak dilin gelişim sürecini, edebiyat tarihçiliğinin önemli bir parçası olarak görmüştür. Dönemlere ayırma çabası, sistematik bir yaklaşım benimseme girişimini gösterse de metodolojik eksiklikleri nedeniyle tam anlamıyla başarılı olamamıştır.

Mehmet Hayrettin'in *Tarih-i Edebiyat Dersleri*, millî edebiyat anlayışına dayanan bir edebiyat tarihi yazımının ilk örneklerinden biri olarak kabul edilebilir. Eser, edebiyat tarihini dönemlere ayırma girişimiyle metodolojik bir katkı sunmuş, ancak tutarsızlıkları nedeniyle sistematik bir yapı oluşturamamıştır. Buna rağmen, Türk edebiyat tarihçiliğinde dilin ve millî kimliğin önemine vurgu yapması açısından dikkate değer bir çalışma olarak görülmelidir.

Türk edebiyat tarihçiliğinde modern anlamda ilmî yöntemin ve sistematik bir yaklaşımın yerleşmesi, Fuat Köprülü ile mümkün olmuştur. Onun çalışmaları, edebiyat tarihçiliğinde sadece metodolojik bir dönüşüm yaratmakla kalmamış, aynı zamanda edebiyat tarihinin sosyal bilimler ile bağını da güçlendirmiştir. Köprülü'nün bu alandaki ilk ilmî çalışması, 1913 yılında Bilgi Mecmuası'nda yayımlanan "Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl" adlı makalesidir. Bu makale, Türk edebiyat tarihçiliğinin kurucu metinlerinden biri olarak kabul edilmekte ve edebiyat tarihini nasıl ele almak gerektiği konusunda yeni bir metodoloji önermektedir (Karakaş, 2022a:145).

Makale, iki temel bölüme ayrılmıştır:

1. Birinci Bölüm
    - Bilimlerin kendine özgü yöntemleri olduğuna vurgu yapılır. Ancak sosyal bilimlerde yöntemlerin henüz kesinleşmemiş olması eleştirilir.
    - Edebiyat tarihinin, milletlerin genel tarihinin bir parçası olduğu düşüncesiyle tarih biliminde kullanılan yöntemlerin edebiyat tarihine de uygulanabileceği belirtilir.
    - Ancak tarih, yalnızca geçmiş ile ilgilenirken edebiyat tarihi hem geçmiş hem de şimdiki zaman ile ilişkilidir. Bu nedenle farklı bir yöntem gereklidir.
2. İkinci Bölüm
    - Taine, Lanson, Hennequin ve Renard gibi Batılı düşünürlerin yöntem anlayışları incelenir ve eleştirilir.
    - Taine'in, edebiyatı kavimlerin canlı tarihi olarak görmesi değerlendirilir.
    - Lanson'un, edebiyatı kültür ve medeniyetin bir yansıması olarak ele alması Türk edebiyatı bağlamında tartışılır.
    - Köprülü, Lanson'un yalnızca "şaheserleri" dikkate almasını eleştirir ve bunun bilimsel bir yöntem olarak tartışmalı olduğunu ifade eder.

Köprülü'ye göre, Türk edebiyatında İslamiyet öncesi dönemle ilgili çalışmalar henüz yeterli düzeyde değildir. Bu nedenle, edebiyat tarihini sistematik bir şekilde yazmak için öncelikle bu dönemlerin aydınlatılması gerekmektedir. Ayrıca, Türk edebiyatı iki ana kola ayrılmaktadır: saray edebiyatı (Divan edebiyatı) ve halk edebiyatı. Ancak edebiyatın "toplumun ifadesi" olması

gerektiği düşünülürse, geniş kitlelere hitap eden halk edebiyatının daha fazla incelenmesi gerekir. Sadece saray edebiyatına odaklanmak, edebiyatın toplum üzerindeki etkisini anlamayı zorlaştırır. Köprülü, bu sorunu aşmak için, bir milletin edebiyat tarihini yazarken, o milletin millî dehasını aksettiren eserlerin ele alınması gerektiğini vurgulamaktadır (Karakaş, 2022a:146). Köprülü'nün "Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl" adlı makalesi, Türk edebiyat tarihçiliği açısından kurucu bir metin olarak değerlendirilir. Bu makale, edebiyat tarihini sadece kronolojik bir sıralama olarak değil, geniş bir kültürel ve tarihî bağlam içinde ele almayı önermesi bakımından önemlidir.

Fuat Köprülü, "Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl" adlı makalesiyle Türk edebiyat tarihçiliğinde köklü bir dönüşüm gerçekleştirmiştir. Bu makale, yalnızca edebiyat tarihini ele alış biçimini değiştirmekle kalmamış, aynı zamanda sosyal bilimlerle ilişkisini de güçlendirmiştir. Köprülü, edebiyat tarihçiliğinin sadece geçmişe dair bir anlatı oluşturmakla yetinmemesi gerektiğini, edebiyatın aynı zamanda şimdiki zamanla da bağlantılı olduğunu vurgulamıştır. Ona göre, bir edebiyat tarihçisi, edebiyatı yalnızca metin merkezli bir anlayışla ele almamalı, edebiyat eserlerini sosyal, kültürel ve tarihî bağlamları içinde incelemelidir. Bu bakış açısı, Köprülü'nün edebiyat tarihçiliğinde getirdiği en önemli yeniliklerden biridir. Edebiyat tarihini yalnızca büyük sanatçılar ve eserler üzerinden değil halkın edebiyatla olan ilişkisini de göz önünde bulundurarak değerlendirmiştir. Divan edebiyatının saray çevresinde şekillenmiş olmasına rağmen halk edebiyatının geniş bir kesime hitap ettiğini ve toplumun gerçek kimliğini yansıttığını ifade eden Köprülü, Türk edebiyat tarihinin yalnızca Divan edebiyatı ekseninde ele alınmasının yetersiz olduğunu savunmuştur. Bu nedenle, halk edebiyatının da sistematik bir şekilde incelenmesi gerektiğini belirtmiş, böylece edebiyat tarihçiliğini daha geniş bir çerçeveye oturtmuştur.

Öte yandan, Köprülü, İslamiyet öncesi Türk edebiyatının da edebiyat tarihi çalışmalarında ihmal edilmemesi gereken önemli bir alan olduğunu ifade etmiştir. O dönemde, Türk edebiyat tarihçiliği genellikle Osmanlı Devleti ile sınırlandırılmakta ve İslamiyet öncesi döneme yeterince yer verilmemekteydi. Köprülü, edebiyat tarihini bütüncül bir çerçevede ele alarak Türk edebiyatının başlangıcını İslamiyet'ten öncesine taşıyan bir yaklaşım benimsemiş ve bu dönemin de derinlemesine incelenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca, Batılı düşünürlerin edebiyat tarihine dair geliştirdiği yöntemleri inceleyerek bunların Türk edebiyatına uygulanabilir olup olmadığını da değerlendirmiştir. Özellikle Taine, Lanson, Hennequin ve Renard gibi edebiyat teorisyenlerinin yaklaşımlarını analiz etmiş, ancak bunların bazı yönlerinin Türk edebiyatına tam

anlamıyla uyarlanamayacağını savunmuştur. Batılı edebiyat tarihçilerinin sadece seçkin eserleri ve büyük sanatçıları ele almaları, Köprülü'ye göre eksik bir yöntemdir. Çünkü bir milletin edebiyatı yalnızca birkaç büyük şair ve yazarın eserlerinden ibaret değildir; halkın edebiyat anlayışını ve kültürel birikimini de yansıtmalıdır. Bu noktada, edebiyat tarihçiliğinin kapsamını genişleterek hem edebî şaheserleri hem de halk edebiyatını inceleyen bir anlayışı benimsemiştir.

Sonuç olarak, Fuat Köprülü'nün "Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl" adlı makalesi, Türk edebiyat tarihçiliğinde metodolojik bir dönüm noktasıdır. Onun yaklaşımı, edebiyat tarihçiliğini sadece kronolojik bir sıralama yapmaktan çıkarıp sosyal bilimlerle bağlantılı, daha kapsamlı ve analitik bir disiplin haline getirmiştir. Divan edebiyatı ile halk edebiyatı arasındaki ilişkiyi bilimsel bir çerçevede ele alarak edebiyatın yalnızca belli bir zümreye ait olmadığını, toplumun genel yapısını yansıtan bir olgu olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, Batılı edebiyat tarihçiliği yöntemlerini eleştirel bir bakış açısıyla inceleyerek bunların Türk edebiyatına nasıl uyarlanabileceğini tartışmıştır. Bu bağlamda, Köprülü'nün çalışması, Türk edebiyat tarihçiliğinin temel taşlarından biri olarak kabul edilmekte ve sonraki araştırmalar için önemli bir referans noktası oluşturmaktadır. Edebiyat tarihini sosyal bilimlerle ilişkilendiren, geniş bir tarihî perspektif sunan ve halk edebiyatına önem veren yaklaşımı, günümüz edebiyat tarihçiliğinin temel dinamiklerinden biri haline gelmiştir.

2.YENİ OSMANLI TARİH-İ EDEBİYATI ADLI ESERİN İNCELENMESİ

2.1. Eserin Künyesi ve Tanıtımı

Mehmet Fuat Köprülü ile Şahabettin Süleyman tarafından ortak kaleme alınan *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı* 1332/1914 yılında Şirket-i Mürettibiye Matbaası'nda basılır. Eser toplamda 392 sayfadan oluşmaktadır. Eserin kapak sayfasının üst kısmında Köprülüzade Mehmet Fuat ve Şahabettin Süleyman'ın isimleri yer alır. İsimlerin altında, orta kısımda ise kitabın adı yazmaktadır. Eser isminin altında "Menşe'lerinden Nevşehirli İbrahim Paşa Sadaretine kadar" (17. yüzyıl) ibaresi yer alır. Bunun alt kısmında "birinci cilt" ibaresi bulunur. Bu ibare ikinci cildin kaleme alınacağı mesajını veriyor olsa da ikinci cilt yazılamamıştır. Bunun hemen alt kısmında da "Sultânîlerin son programlarına mutabıktır" ifadesi yer almaktadır. Bu cümle, eserin liselerde okutulmak üzere bir ders kitabı niteliğine sahip olduğu mesajını vermektedir. Bu cümlenin hemen alt kısmında "tabi ve nâşiri" ifadesi yer alıp Şirket-i Mürettibiye Matbaası tarafından basıldığı bilgisi yer alır. Kapak sayfasının en alt kısmına hicri 1332 senesi basım yılı olarak eklenmiştir.

Eserin iç kısmına bakıldığında, yabancı özel adlar ve yer/mekân adları yer almakta olup bunlar okundukları şekilleriyle verilmiştir. Eserde tarihler hicri tarih olarak verilmiş, paragraflara dikkat edilmiştir. Noktalama işaretleri ise günümüz kurallarına aykırı da olsa kullanılmıştır. Eserin her bir bölümü yeni bir sayfa ile başlamıştır.

Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı adlı eser kapsamlı bir "Mukaddime" bölümü ile başlamaktadır. Mukaddime kısmında sekiz alt başlık yer alır. Bunlar sırasıyla: "Tarih-i Edebiyat: Tarih-i Edebiyat Tarih-i Medeniyetin Bir cüzüdür", "Asar-ı Edebiyenin Zuhuru Efsaneler Şarkılar Masallar Hamasiyat", "Asar-ı Edebiyenin Asar-ı Sanatla Münasebeti", "Tarih-i Edebiyat ve Destan", "Bir Tarih-i Edebinin Hududu Nasıl Tayin Edilir", "Bir Eser-i Edebinin Tahlil-i Dahili ve Haricisi: Eser Muharrir", "Bir Eser-i Edebinin Vücuda Getirdiği Tesirâtın Tetkiki", "Muhit-i Coğrafi ve İçtimai: Şerait-i İktisadiye Hayat-ı Aile ve Kibarane Hayat-ı Siyasiye İtikadat, Ahlak, Sanayi-i Saire-i Nefise" şeklinde verilmiştir.

Eserin Mukaddime bölümünden sonra "Medhal" bölümü yer almakta olup Türkler hakkında genel bilgiler verilmiştir. Bu bölümün ardından "Devr-i Tasavvuf" olarak isimlendirdikleri bölüm gelmektedir. Bu bölümde Osmanlı devletinin oluşumu ve bu oluşumdaki tasavvufun etkisi ile ilgili bilgiler verilip beş şair üzerinde durulur. Daha sonraki bölüm "Saray

Devri" olarak adlandırılmıştır. Bu kısımda on altı şair ele alınmış olup bölümün sonunda "Bu Devrin Heyet-i Umumiyesine Bir Nazar, İcmal-i Siyasi ve İçtimai, Acem Edebiyatının Tesiri, Terakkiyat-ı Fikriye ve Medeniye, Terakkiyat-ı Mimariye, Lisanın Tekamülü" başlığıyla dönem hakkında genel bilgiler verilmiştir. Bir sonraki bölüm "Devre-i Kemal" şeklinde isimlendirilmiştir. Bu bölümde on şahsiyet değerlendirilmiş olup bir önceki bölümdeki gibi eserlerin meydana çıktığı devir hakkında bilgiler verilmiştir. Eserin son bölümü ise "Devr-i Fikri" adıyla tasnif edilmiştir. Bu bölümde yedi isim ele alınmış ve bölümün sonunda yine eserlerin ortaya çıktığı dönem hakkında malumat verilmiştir. Önceki edebiyat tarihlerinden farklı olarak eserin sonunda "Me'hazlar" başlığı ile kitabın yazımında kullanılan kaynaklar belirtilmiştir.

2.2. Eserin Kapsam ve İçeriği

Köprülüzade Mehmet Fuat ve Şahabettin Süleyman, daha önceki edebiyat tarihlerinin keyfî ve farazî bir şekilde oluşturulduğunu ve bu nedenle kendilerinin ilme ve fenne dayanan yeni bir edebiyat tarihi yazma gayesinde olduklarını ifade ederler. Oldukça hacimli olan eser, Âşık Paşa ile başlayarak Nâima'ya kadar olan dönemi kapsar. 18. yüzyıla kadar getirilen eserin sonunda "birinci cildin hitamı" ibaresi yer alır. Bu ibare yazarların, sonraki yüzyılları da ele alan ikinci bir edebiyat tarihi oluşturma düşüncesinde olduklarını göstermektedir. Fakat ikinci cildin yazıldığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır (Karakaş, 2022a:327).

Eserin "Mukaddime" bölümü 63 sayfadan oluşmaktadır. Bu bölümde edebiyat tarihinin ortaya çıkışı, edebiyat tarihinin tanımı, ilk edebî eserlerin oluşumu, edebiyatın diğer sanatlarla ilişkisi, edebî devirlerin sınırlarının belirlenmesi, eseri meydana getiren sanatkârın tahlili ve eserin meydana getirdiği tesir gibi konular ele alınmıştır. Bölümün sonunda, edebiyat tarihçiliği açısından önem teşkil eden coğrafi çevre ve toplum yapısı gibi meseleler hakkında bilgiler aktarılmıştır. Bu bölümde Paul Bourget, Emile Faguet ve Hippolyte Taine gibi Batılı düşünürlerin fikirlerine yer verilmiştir. Mukaddime bölümünün edebiyat tarihçiliği açısından yöntem belirtmesi ve Batılı düşünürlerin fikirlerine yer vermesi, bu eserin yenilikçi tarafını göstermektedir.

"Medhal" şeklinde tasnif edilen bölüm (65-129) "Türkler", "Lisanları", "Medeniyetleri" ve "Türk Edebiyat-ı Kadimesi" şeklinde başlıklara ayrılmıştır. Bu başlıklar altında Türklerin yaşamış olduğu coğrafya, dinleri, kişilik özellikleri, kullanmış oldukları alfabeler, Türkçenin lehçeleri, Orhun ve Yenisey Yazıtları, medeniyetleri vb. meseleler ele alınmıştır. Yine aynı bölümde Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, Sultan Veled ve Yunus Emre değerlendirilmiştir. Şahsiyetler

ele alınırken ilk önce doğum yeri, doğum tarihi, doğum yılı, yaşadığı coğrafya, aile hayatı, eğitim hayatı gibi bilgilere yer verilmiştir. Daha sonra eserlerinden bahsedilerek örnek beyitler eklenmiştir. Medhal bölümünde yer alan bu isimler, Osmanlı şairi değildir. Köprülü ve Şahabettin Süleyman, bu şahsiyetlerin Osmanlı şairi olmadığını fakat Anadolu'nun ruhunda büyük bir yenilik ve inanç meydana getirdikleri için edebiyat tarihlerinde zikretmeye ihtiyaç duyduklarını ifade ederler (Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı (YOTE), 1332:96). Bölümün sonunda Anadolu Türkleri, Selçuklular, Medeniyetleri ve Lisanları hakkında dönemsel bilgiler verilir. Nazım Hikmet Polat'a göre Medhal bölümü, muhtemelen Köprülü tarafından yazılmıştır (2002).

"Devr-i Tasavvuf" olarak isimlendirdikleri bölüm (132-188) Osmanlı hükûmetinin oluşumu ve bu oluşumda tasavvufun etkisini konu alan bir girişle başlar. Bu bölümde sırasıyla Âşık Paşa, Süleyman Çelebi, Şeyhî, Ahmedî ve Kadı Burhâneddin değerlendirilmiştir. Şahsiyetler ele alınırken önceki bölümdeki gibi ilk önce yaşadıkları çevre, dönem, kişilik özellikleri, aile ve eğitim hayatı gibi malumatlara yer verilir. Daha sonra eserlerinden bahsedilerek bu bilgiler beyitlerle desteklenir. Bölümün sonunda ise devrin sosyal ve siyasi hayatının edebiyatla ilişkisi üzerine durulur. "Saray Devri" şeklinde adlandırılan bölümde (190-308) Ahmed-i Dâî, Murat Sani, Fatih Sultan Mehmet, Ahmed Paşa, Sinan Paşa, Nizami, Zeynep Hatun, Beyazıt Sani, Hamdi, Sultan Cem, Necâtî, Mihrî Hatun, Zâtî, İbn-i Kemal, Süleyman Kanûnî ve Fuzûlî ele alınıp incelenmiştir. Şahsiyetler önceki bölümde olduğu gibi değerlendirilmiştir. Bu bölümün sonunda da devrin siyasi ve sosyal şartları, İran edebiyatının tesiri, fikrî ve mimarî gelişmeler ile lisanın olgunlaşması gibi konularda genel bilgiler verilerek bunların edebiyat ile ilişkisi üzerinde durulmuştur.

Bu bölümlerin ardından "Devre-i Kemal" olarak isimlendirdikleri bölüm (309-365) gelmektedir. Burada sırasıyla Bâki, Latîfî, Rûhî-yi Bağdâdî, Hakanî, Müverrihler: Sadeddin, Peçevi, Ali, Nef'î, Sabrî ve Yahya gibi isimler ele alınmıştır. Şahsiyetler ele alınırken manevi simalarına ve kişiliklerine önem verilerek incelenmiştir. Önceki bölümlerde olduğu gibi bölüm sonunda devrin sosyal ve siyasi özellikleri, mimari yapısı ve lisan özellikleri verilerek bunların edebiyatla olan ilişkisi üzerinde durulmuştur. Eserin son bölümü (367-392) ise "Devr-i Fikrî" şeklinde isimlendirilmiştir. Bu kısımda Fehîm Efendi, Nâilî Kadim, Nazım, Nâbî, Sâbit, Koçi Bey ve Naîmâ yer almaktadır. Yazarlar, her bölümün sonunda olduğu gibi burada da devrin genel

özellikleri, devrin siyasi ve sosyal yapısı, fikrî gelişmeleri ve lisanı hakkında malumatta bulunmuşlardır.

2.2.1 Edebiyat ve Muhit

Edebî eserlerin gelişimi inceleyen edebiyat tarihçiliği, Türk edebiyatında tezkirecilik geleneği ile başlar. Zamanla birlikte tezkirecilik, yerini edebiyat tarihçiliğine bırakır. Batılı toplumların örnek alınması ve ilk yöntemlerin uygulanmaya çalışılmasıyla birlikte modern edebiyat tarihleri oluşturulur. Türk edebiyat tarihçiliğine etki eden ilk yaklaşım Hippolyte Taine'in ortaya koymuş olduğu edebiyat tarihi anlayışıdır (Karakaş, 2022a:103). Taine, edebiyatı toplumun ifadesi olarak görmüş ve edebiyat dışı unsurları esas alan bir yöntem uygulamıştır. Ona göre edebî ürünler dış etkenlerin yardımıyla ortaya çıkmıştır (Çetin, 1988:38). Bu bağlamda Taine ırk-muhit-zaman teorisini ileri sürmüş ve edebî eserlerin incelenmesinde bu unsurların göz önünde bulundurulması gerekliliğini savunmuştur.

Köprülü ve Şahabettin Süleyman da Hippolyte Taine'in edebiyat tarihi anlayışından etkilenmiştir. Ortak kaleme aldıkları eserlerinde çevrenin, şahsiyet ve edebî eser üzerindeki tesiri sıklıkla dile getirilip muhitin önemine vurgu yapılmıştır. Edebî eserler toplumun bir ifadesi olduğu için ortaya çıktıkları muhitin etkisiyle şekillenirler. Edebî eserler, belli bir zamanın belli bir çevrenin ve belli şahsiyetlerin ürünleridir (YOTE, 1332:5). Buna göre bir edebî eserin meydana gelişinde, içerisinde bulunduğu çevre esas teşkil eder. Bu nedenle, edebî eserlerin ruhuna nüfuz edebilmek için muhit unsurunun göz önünde bulundurulması gerekir. Böylece edebî eser belirli bir bağlam kazanır.

Hippolyte Taine'in ortaya koymuş olduğu ırk-muhit-zaman teorisi birçok şahsiyet tarafından kabul görmüştür. Wellek'e göre de ırk-muhit-zaman gibi dış etkenler, edebiyat tarihi incelemelerinde yaygın olarak kullanılan yöntemler arasındadır (Wellek ve Warren, 2013:83). Köprülü ve Şahabettin Süleyman, muhitin edebî eserler üzerindeki tesirini örnekler vererek açıklamaya çalışır. İklimin coğrafi vaziyetleri, sosyal hayatı ve insanın ruhî hallerini belirlediği ve böylece sanat eserleriyle edebî eserlerin meydana getirildiğini ifade ederler. Bu düşüncelerini, ova ile dağ halkı üzerinden desteklemeye çalışırlar. Yayla halkı tabiat felaketleriyle, hayat mücadelesiyle pek az uğraşır. Onlar için az işle çok para kazanmak mümkündür. Bu nedenle güzel binaları ve dayanıklı şehirleri vardır. Bütün bunlar onların ruhuna sükûnet ve huzuru işler. "Şimdi dâgîlerle yayla halkının musikilerine, şiirlerine bakınız. Aralarında ne derin farklar görürsünüz.

Yaylanın hazinelerinde bile biraz sükûn, bir tevekkül, bir kanaat, bir yeknesakî mevcuttur. Onun mahsulü olan âsâr-ı sanatta bir betâet-i ruhiye hissolunur" (YOTE, 1332:57) ibaresiyle çevrenin insan ruhunu, kişiliğini etkilediği ve dolayısıyla da meydana getirilen edebî eserlerde de bu izlerin bariz bir şekilde hissedildiğini göstermektedir.

Oysaki dağlılar böyle bir muhite sahip değildir. Onlar tabiat felaketleriyle çarpışırlar. Bu zorluklar onların ruhlarına da etki ederek öfkeli, hırçın ve çevik bir kişiliğe bürünmelerine neden olur. "Halbuki dağîlerin sözlerinde, musikisinde daha ziyade şiddet, daha ziyade çalakî, daha ziyade kıvraklık mevcuttur. Çünkü sanat, muhit-i coğrafi ve içtimaiyenin vermiş olduğu şekl-i ruhiye tabiyete mecburdur" (YOTE, 1332:57) ibaresiyle dağ ve yayla halkının edebî eserlerindeki farklılığa dikkat çekilmektedir. Bu farklılığın sebebi coğrafi ve sosyal çevreye bağlanmaktadır. Onlara göre sanat, çevrenin vermiş olduğu ruhî şekillere uymak zorundadır. Bu sebeple de edebiyat tarihi incelemelerinde çevre unsuru dikkate alınarak tetkikler yapılmalıdır.

Edebiyat tarihçiliğinde dışla ilgili incelemeler sıklıkla üzerinde durulan, tartışılan meselelerden biridir. Edebiyatın hangi çevrede ve hangi şartlarda ortaya çıktığına dair doğru ve yeterli bilgi verilmesinin, bu alandaki anlayışı büyük ölçüde aydınlattığını kimse inkâr edemez (Wellek ve Warren, 2013:83). Köprülü ve Şahabettin Süleyman'a göre de edebiyat tarihi incelemelerinde öneme sahip olan meselelerden biri coğrafi ve sosyal muhittir. Onlar "Dâhîyi şüphesiz kendisinden evvelki zaman ve muhit tevlit eder" (YOTE, 1332:53) ifadesiyle şahsiyetin çevre ve önceki dönemlerin katkısıyla yaratıldığını ifade ederler. Çevre ve önceki dönemlerin etkisiyle doğan ve gelişen şahsiyet, bu etkilerle edebî eserini oluşturur. Bundan dolayı edebî eser, dış etkenler ışığında tetkik edilirse en iyi şekilde anlaşılabilir hale gelir. Edebî eserin doğduğu muhit edebiyat tarihçiliği açısından bir meşale görevi görür.

Milletlerin edebiyat tarihlerine bakıldığında birbirinden farklı eserlerin üretildiği görülür. Köprülü ve Şahabettin Süleyman'a göre bu durum şairlerin farklı coğrafyalarda, farklı muhitlerde yetişmesine bağlanır. Eserde geçen "Her kavim yaşadığı muhitin, derelerin, bağların, dağların, hülasa mehâsinin tesiratından azade kalamaz ve bu tesiri hâricen izhar mecburiyetinde kalır" (YOTE, 1332:16) ifadesi ileri sürülen tespiti desteklemektedir. Aynı zamanda yazarlar bu ibareyle, edebî eser incelemelerinde çevresel faktörlerin göz önünde bulundurulması meselesine yine vurgu yapmaktadır. Edebî eserlerin çevresel faktörler üzerinden açıklanmaya çalışılması tezkire geleneğinden modern edebiyat tarihçiliğine yaklaşıldığını göstermektedir.

Hippolyte Taine'e göre doğal ve sosyal şartlar, bireylerin ve toplumların durumunu değiştirip dönüştürebilir. Cermen ile Latin ve Yunanlılar arasında mevcut olan farklılıkların menbaı muhittir (Çalen, 2013:282). Edebî eserlerdeki çeşitlilik coğrafya, iklim, bitki örtüsü gibi gözle görülebilen değişkenlere bağlanır. İnsan, yaşadığı çevreye uyum sağlamak zorundadır. Muhit doğrultusunda insanın karakteri şekillenir; farklı coğrafyalar, farklı iklimler ve farklı bitki örtüleri çeşitli eserlerin ortaya çıkmasına sebep olur. Eserde geçen "Nasıl iklim, vaziyet-i coğrafiye hayat-ı içtimaiyeyi, hâlet-i ruhiye-i beşeriyeyi tayin ve teşkil ediyorsa, yine öylece hayat-ı içtimaiye, hâlet-i ruhiye dolayısıyla, âsâr-ı sanatı, âsâr-ı edebiyeyi husule getirir" (YOTE, 1332:56) ibaresi de Köprülü ve Şahabettin Süleyman'ın muhit merkezli bir yöntemi benimsediklerini göstermektedir.

Köprülü ve Şahabettin Süleyman, eserlerinin Mukaddime bölümünde muhit merkezli incelemelerin yapılmasını sıklıkla vurgular. Eserin diğer bölümlerine bakıldığında da benimsedikleri yöntemi uyguladıkları görülür. "Mihrî bu muhitte yaşamış, hassasiyetini bu muhitte beslemiş, sergüzeştlerini bu muhitte dokumuştur" (YOTE, 1332:250) ibaresi Mihrî Hatun'un yaşadığı çevre hakkında bilgilerin verildiğini gösterir. Yine eserde geçen "Latîfî Efendi pek küçük yaşından itibaren şiire kendisinde bir incizap, bir meftuniyet hissetmiş, pederi tarafından men olunmuşsa da dinlememiştir. Zaten Kastamonu muhit-i şiirinin tesirinden de kurtulmak mümkün değildir" (YOTE, 1332:317) ifadesi ile Kastamonu'nun kültürel atmosferinin orada yaşayan insanları etkileme gücü anlatılmak istenmektedir. Bu ibareye bakıldığında çevre faktörü, bireylerin düşünsel ve duyuşsal dünyasını şekillendirebilir. Yazarlar, bu ibareler ile çevre etkisinin kaçınılmaz olduğunu ve üretilen eserlerin bu etkiden tam anlamıyla bağımsız bir şekilde ortaya konulamayacağını vurgular.

Muhit faktörü, edebî eserin oluşturulmasında etkisi oldukça büyük olan bir unsurdur. Köprülü ve Şahabettin Süleyman da çevrenin edebî kişiliği ve edebî eserleri etkileyebileceği kanaatindedir. Eserde geçen "Nef'î Sultan Ahmed-i Evvel zamanına kadar vatanında kalmış, tahsilini orada yapmış, muhitinin şiire düşkünlüğünden istifade etmiş, zekâ ve malumatıyla istidatını inkişaf ettirmişti" (YOTE, 1332:330) ibaresi ile Nef'î'nin edebî kariyerinin şekillenmesinde, içinde bulunduğu muhitin önemli rol oynadığı anlatılmaktadır. Bu ifade, çevrenin var olan yeteneği geliştirdiğini de gösterir. Bu bağlamda bireysel yetenek ve muhit arasında

karşılıklı etkileşimin olduğu ifade edilebilir. Edebiyat, bireysel yeteneğin yanında çevre ve toplumla şekillenen bir süreçtir.

Çevre teorisi, edebî eserlerin ve şahsiyetlerin aydınlatılmasında etkili bir unsur olarak kabul edilir. Edebiyat tarihçiliği açısından öneme sahip olan muhit teorisinin izleri *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı* adlı eserde de kendisini göstermektedir. Eserin "Mukaddime" başlıklı bölümünde muhitin önemi üzerinde durulmuş ve şahsiyetler ele alınırken bulundukları ortam hakkında malumat verilmiştir. Bu durum yazarların çevre metodunu benimseyip eserlerinde uyguladıklarını göstermektedir. Köprülü ve Şahabettin Süleyman muhit teorisini, edebiyat tarihçiliği açısından yol gösterici bir meşale olarak görmektedir. Bu teori ile yazarlar, edebî eserlerin çevresel, toplumsal ve kültürel faktörlerden etkilenerek üretildiğini savunur. Yazarlara göre şahsiyetlerin çevresi, toplumun değerleri, coğrafi koşullar ve iklim üretilen eserlerin biçimini ve içeriğini etkileyebilir. Bu teori, edebî eser incelemelerinde bireysel yaratıcılıkla beraber yazarın içinde bulunduğu ortam, çevre ve coğrafi şartlar ile de değerlendirilmesi gerektiğini savunur. Hippolyte Taine'e ait olan bu teorinin benimsenmesi, yazarların edebiyat tarihçiliğine modern bir bakış açısı kazandırmaya çalıştıklarını göstermektedir.

2.2.2. Edebiyat ve Kavim

Edebiyat tarihçiliği açısından H. Taine'in ırk teorisi kayda değer bir tesire sahiptir. Taine, ırk kavramını biyolojik üstünlük arayışıyla ilişkilendirmez. O, milletlerin kendilerine has özellerini yani dünya görüşlerini, zihinsel yapılarını ve duygusal hallerini ifade eder. Milletlerin kendilerine özgü olan ulusal karakterleri, toplumun üyelerinde doğuştan var olan ve onları diğer topluluklardan ayıran özellikleridir (Moran, 1988,71). Doğuştan gelen ırksal özellikler zamanla Batı'da millî duyguların ağırlık kazanmasına neden olur. Böylece, milliyetçilik fikri ön plana çıkar ve ulus devletler kurulur. Ulus devletlerin kurulması, her bir milletin kendi diline ve edebiyatına daha fazla değer vermesine yol açar. Milletlerin edebiyatlarını korumak ve geleceğe aktarmak amacıyla da edebiyat tarihleri yazılmaya başlanır (Karakaş, 2022a:102). Böylelikle, her milletin edebî birikimi belgelenerek ulusal kimliklerinin parçası haline getirilmiş olur.

Bu dönemde hâkim olan milliyetçilik düşüncesi edebiyat üzerinde de etkisini gösterir. Her millet kendi kültürel mirasını edebiyatla koruma altına almaya çalışır. Edebiyat her dönemde bir araç olarak görülmüş, millî kimliğin inşasında hayati bir rol üstlenmiştir. Bu durumun izlerine *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı* adlı eserde de rastlanılır. Eserde yer alan "Bir kavim edebiyatla ve onun

vasıtası bulunan lisanıyla, hülasa âsâr-ı edebiyeyi icat ve ibda eden, lisanını zinde ve pür-hayat kılan üdebasıyla bütün sanatkârlarıyla vatanına merbut olur" (YOTE, 1332:9) ibaresi kavimlerin kimliklerini dil ve edebiyatla inşa ettiklerini gösterir. Bu ifadeye göre, dilin incelikleriyle oluşturulan edebî eserler ve bu eserleri meydana getiren sanatkârlar, toplumun vatan sevgisini ve aidiyet duygusunu güçlendirir.

Bir milletin tarihini, geleneklerini, yaşam tarzını, inançlarını, dil ve dünya görüşlerini edebiyat üzerinden görebiliriz. Dil aracılığıyla yaratılan edebiyat yine milletlerin dil zenginliğiyle gelişir. Böylece milletler dil aracılığıyla kendi kimliklerini oluşturur. Oluşturulan bu millî kimlik, edebiyatla taşınır ve gelişmeye devam eder. Köprülü ve Şahabettin Süleyman da eserlerinde kavimlerin edebiyat ve dil ile millî kimliklerini koruduklarını ve gelecek nesillere aktardıklarını ifade eder. Edebiyat tarihçilerinin farklı milletlerin dil ve edebî mirasını belgelemeleri, ulus inşa etme sürecinde millî bir kimlik oluşturmanın önemli adımlarından biri sayılabilir.

Oluşan millî kimlikler doğrultusunda toplumlar birbirinden ayrılır. Meydana getirdikleri edebî eserlerde bu doğrultuda farklılık gösterir. Bu farklılıkların oluşmasında coğrafi çevrenin de etkisi vardır. Bölgelerin fiziki koşulları orada yaşam süren insanların yaşayış tarzını, alışkanlıklarını ve değerlerini şekillendirir. Bu koşullar zamanla birlikte kendine özgü özellikler taşıyan bireylerin oluşmasına neden olur. Coğrafya ile bir toplumun fiziksel özellikleri arasında doğrudan bir bağ vardır (Aktaş, 2012:24). Coğrafi şartların da etkisiyle şekillenen ırksal özellikler, edebiyata da yansıyarak birbirinden farklı edebî eserlerin oluşmasına sebep olur.

Köprülü ve Şahabettin Süleyman, bu durumu açıklamak için Yunan sanat eserlerinden örnekler verir. Yunan sanat eserlerinde açıklık, sadelik ve ulviyet mevcuttur. Çünkü onlarda kuvvet, sadelik ve güzellik esastır. Bundan dolayı sanatta da aynı etkiler görülür. Eserde yer alan

> *Bir Partenon kavmin ruhu itibariyle neyi ifade ediyorsa "Sofoklis'in" bir "Ödip Rovas"ı da onu ifade eder, Fidiyas'ın bir heykeli de…. Hepsinde kuvvete, hüsnde sadegiye, harekâta karşı bir temayül mevcuttur. Çünkü eski Yunan kavmi teşkilatı itibariyle bu mezayaya düşkün ve esas-ı ruhunda yalnız bunların raşesine maliktir (YOTE, 1332:23)*

ibaresinde kavmî özelliklerin sanat eserlerine yansıması ifade edilir. Kavmin ruhunda yer alan, onları diğer kavimlerden ayıran özellikler bütün sanat eserlerinde kendisini gösterir.

Kavimlerin karakterlerini şekillendiren bu kalıtımsal özellikler, edebiyat tarihçilerinin sıklıkla üzerinde durduğu meselelerden biridir. Çünkü şahsiyetler eserlerini oluştururken kendi millî özelliklerini ister istemez eserlerine yansıtır. *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı* adlı eserde de yazarlar, edebî eserlerin ait oldukları uluslarda mevcut olan fikrî ve hissî gelişmeleri ve olgunlaşmaları yansıttığı fikrini savunur. Onlara göre, bir kavmin edebiyatını başlangıcından sonuna kadar okumak, geçirmiş olduğu bütün fikrî ve hissî yenilikleri ve bütün aklî ve ruhî olgunlaşmaları ayrı ayrı görmek, en canlı noktalarına etki etmek demektir (YOTE, 1332:3). Bu ifadeye göre edebî eserler milletlerin geçirmiş olduğu zihinsel ve ruhsal dönüşümleri yansıtır. Milletlerin iç dünyası, edebiyatla anlaşılabilir. Bu doğrultuda edebî eserleri en doğru şekilde anlayabilmek için ait oldukları milletlerin özelliklerini bilmek gerekir.

Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı adlı eserde de incelenen eserlerin daha iyi anlaşılabilmesi adına Türklerin medeniyetleri, lisanları ve kişilik özellikleri hakkında bilgiler verilmiştir. Yazarlara göre "tarih-i edebiyat bir kavmin esbab ve avâmil-i içtimaiye ve hayatiyesini ariz ve amik göstermek vazifesiyle mükelleftir" (YOTE, 1332:55). Bu sebeple edebiyat tarihi incelemelerinde edebiyat ve ırk ilişkisi üzerinde durulması gerekir. Bu yönlü bir çalışma eserin daha iyi anlaşılmasını sağlar. Hiçbir edebî eser, üretilmiş olduğu milletten ayrı düşünülemez. Bu dönemde, özellikle milliyetçi eğilimlerin ön plana çıkmış olduğu ortamda, edebî eserler salt estetik birer ürün olmanın ötesinde, toplumsal bir olgu olarak ele alınmakta ve millî bilincin oluşturulmasında işlevsel bir unsur olarak görülmektedir.

Milletlerin kendilerine özgü olan kültürü, gelenekleri ve görenekleri, inanç yapıları, değer yargıları ve yaşam biçimleri edebiyatlarında da doğrudan veya dolaylı bir şekilde yansımasını gösterir. Çünkü yazarların içinde yaşadıkları, ait oldukları milletin özelliklerinden etkilenmeden eser üretmeleri beklenemez (Şen, 2020:57). Yani bir milletin neye inandığı, neye değer verdiği, nasıl bir yaşam sürdüğü gibi unsurlar, edebî eserlere de konu olur. *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı* adlı eserde de yazarlar, edebiyat tarihi incelemeleriyle ulusların sosyal hayatlarının ve olgunlaşma aşamalarının adım adım görülebileceğini ifade ederler. Eserde geçen "Şuraya kadar verilen malumat anlatıyor ki şiiri tetkik hâlet-i ruhiye-i beşeriyeyi tetkik, bir kavmin tekâmülât-ı medeniyesini, tahassüsat ve tefekküratını hatve hatve anlamak demektir" (YOTE, 1332:18)

ibaresine göre, edebiyat tarihlerinde yapılan incelemeler sayesinde milletlerin medeniyet olgunlaşmalarını, duygulanma ve düşüncelerini de adım adım anlamış oluruz.

Edebî eserler içine doğdukları milletlerin özelliklerini nasıl yansıtıyorsa şahsiyetlerde milletlerin ruhunda iz bırakabilir. Milliyetçilik hareketlerinin ön planda olduğu bu dönemde edebiyat millî bilincin oluşturulup yayılması için araç olarak görülmüştür. Köprülü ve Şahabettin Süleyman da şahsiyetin kavimler üzerinde etkili olduğunu düşünür. Onlara göre edebî eseri üreten şahsiyet, milletin ruhunu aydınlatır ve onları derinden etkiler. Eserde yer alan "Fuzûlî gibi bir dâhî-yi edibin kavmin ruhunda yakacağı meşale ne sönmez bir meşale ne hararetli bir meşaledir" (YOTE, 1332:10) ifadesi de bu düşüncelerini desteklemektedir.

Yazarların *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı*'nda ırk bağlamında üzerinde durdukları hususlardan biri de destanlardır. Edebiyat tarihi çalışmalarında destanların geri planda bırakıldığına değinilen bu eserde, bunların oldukça değerli yapıtlar olduğu savunulur. Onlara göre destanlar, kavimlerin yaşam tarzlarına, duygularına ve düşüncelerine dair pek çok unsuru içlerinde barındırır. Destanların salt edebî değerleriyle değil, aynı zamanda mensubu oldukları milletlerin kültürel birikimini ve duygu dünyasını yansıtması açısından son derece kıymetli eserler olduklarını ifade ederler. Eserde geçen "Ve tarih-i edebiyat nokta-i nazarından bunların [destanların] kıymetleri hakikati doğrudan doğruya alıp ifade etmelerinde, muhayyile-i kavimden, hissiyat-ı umumiyye-i kavmiyeden pek çok nukâtı muhtevi bulunmalarındandır" (YOTE, 1332:29) ifadelerinde destanların bir ulusun öz benliğini yansıttığı vurgulanır. Yazarlar, destanlarda kurgusal ve abartılı unsurların yer almasına rağmen bunları gerçeklik üzerinden anlamlandırmaya çalışmaktadır.

Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı'nda aynı zamanda güçlü bir dile ve edebiyata sahip olan milletlerin varlığını devam ettireceği vurgulanır. Milliyetçilik duygularının hâkim olduğu bu dönemde dil önemli yer tutar. Dil, ulus devletlerin kurulmasında önemli bir rol oynar ve millet olma bilincinde etkin bir konumda yer alır (Kasımoğlu, 2012:162). Yazarlar da eserde dil ile millet ilişkisine değinir. Onlara göre, güçlü bir edebiyata ve onun aracı olan güçlü bir dile sahip olan milletler, bir müddet uyuyup yatsalar bile daha sonra uyanırlar (YOTE, 1332:8). Onların bu ifadeleri dönemdeki millet olma bilincini de yansıtır.

Edebiyat tarihi incelemeleriyle birlikte milletlerin benliğini oluştan özellikler gün yüzüne çıkarılabilir. Bir edebî eserden milletlerin doğuşu, olgunlaşması ve yıkılışı izlenebilir. Köprülü ve

Şahabettin Süleyman da milletlerin geçirmiş olduğu evrelerin, edebî eser incelemeleri ile görülebileceği kanaatindedir. Bu düşüncelerini de "Bir milletin suret-i teessüs ve teşkili, devre-i kemal ve tevakkufu; devre-i inhitatı edebiyatında okunur, görülür, el ile temas edilircesine anlaşılır" (YOTE, 1332:6) ibaresiyle ifade ederler. Bu ibare, milletlerin tarihsel yolculuğunu edebiyatını inceleyerek anlayabileceğimizi gösterir. Bu bağlamda edebiyatın milleti yansıtan bir ayna olduğu ifade edilebilir.

Milletlerin içinde bulunduğu şartlar, doğrudan veya dolaylı olarak onların edebiyat ve dillerini de etkiler. Söz edilen eserde bu durum yeni kurulan milletler üzerinden açıklanmaya çalışılır. Yeni oluşan milletlerde her şey tereddütlü ve değişkendir. Bu milletlerin dillerinde ve fikirlerinde de kargaşalık, değişme ve tereddütler hissedilir (YOTE, 1332:6). Köprülü ve Şahabettin Süleyman ırk ile kavim kavramlarını dolaylı olarak ele almış, tam anlamıyla kimliği henüz netleşmemiş olan milletlerin dillerinde, fikirlerinde ve kültürlerinde görülen dalgalanmaları vurgulamıştır. Yazarlar, edebiyatın bir milletin kimliğini ve benliğini oluşturmadaki rolüne dikkat çekmektedir. Her şahsiyet ve her edebî metin, ait olduğu milletin ve dönemin etkisiyle şekillenir; dolayısıyla hem şairin hem de metnin üzerinde ait olduğu milletin ve çağın izleri belirgin bir biçimde görülür.

Edebî eserin dış tahliline önem veren Hippolyte Taine, ırkın eserin oluşumunda dolaylı olarak tesirinin olduğunu düşünür. Ona göre insan ruhu ırk, muhit ve zamanın etkisiyle biçimlenir. Bu kavramlarla şekillenen ruh, eseri de bu doğrultuda oluşturur. Türk edebiyat tarihçiliğinde önemli bir yere sahip olan Köprülü ve Şahabettin Süleyman da bir eserin salt içeriğine değil, üretilmiş olduğu toplumun şartlarına ve yapısına göre değerlendirilmesi gerektiğini savunur. Onlara göre edebî eserler, kavmin özelliklerinden ayrı olarak değerlendirilemez. Metni tam anlamıyla kavrayabilmek, anlayabilmek için ait olduğu kavmin düşünce ve duygu yapısının bilinmesi gerekir. Yazarlar, bu düşünce doğrultusunda edebiyatın bir kavmin zihinsel ve duygusal gelişmelerini en açık bir şekilde yansıtan alan olduğunu ileri sürerler. Eserde özellikle destanların kavmin özelliklerini barındırması dolayısıyla edebiyat tarihçiliği açısından göz ardı edilmemesi gerektiği vurgulanır. Eserde Taine'e ait olan ırk teorisine değinilmesi, modern ve bilimsel esaslara dayanan bir edebiyat tarihi anlayışını benimsediklerini gösterir.

2.2.3. Edebiyat ve Dönem

İnsanın içinde yaşadığı zaman, onun hayatını şekillendiren unsurlardan biri olmuştur. Her dönem, içerisinde kendi kültürel ölçütlerini ve değer yargılarını barındırır. Bu da bireylerin yaşam tarzını ve nelere değer vereceğini belirler. Edebî eserler de bu doğrultuda oluşur. Yaşadığı çağın tanığı olan şahsiyetler, dönemin düşünce yapısını ve sorunlarını eserlerine yansıtır. Edebiyat tarihçileri de yazarları ve onların eserlerini değerlendirirken çağın koşullarına ve toplumsal boyutlarına değinmişlerdir (Tüzer ve Hüküm, 2022:13). Edebiyat tarihçilerinin çağın sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik koşullarını göz önünde bulundurmaları, edebî eserin hangi dönemde hangi etkiler doğrultusunda ortaya çıktığını daha iyi anlamalarına yardımcı olur.

Edebiyat tarihçiliğinde önemli isimlerden olan Köprülü ve Şahabettin Süleyman, birlikte kaleme aldıkları eserlerinde edebiyatın dönemle olan ilişkisine değinmiştir. Eserin Mukaddime bölümünde yer alan "Bir eser-i sanatkârane kadar hiçbir şey geçmiş zamanın efkâr ve ihtisâsatını bize pür hayat, pür raşe gösteremez" (YOTE, 1332:5) ibaresine göre edebî eserler, çağın fikirlerini, duygu ve düşüncelerini yansıtan en canlı ve en etkileyici ürünlerdir. Bu ibare yazarların edebiyat tarihi incelemelerinde dönem unsurunu da göz önünde bulundurduklarını gösterir. Yazarlara göre edebî eserlerde yer alan hisler, fikirler, kelimeler özetle her şey doğduğu zamanın işaretleri ve belirtileridir.

Edebiyat ve dönem ilişkisi, edebiyat tarihçilerinin üzerinde durduğu meselelerden biri olmuştur. Hippolyte Taine'in ileri sürmüş olduğu zaman teorisi, muhit ve ırk öğeleriyle birlikte değerlendirildiğinde bütüncül bir yapı oluşturur ve ulusal kimliğin oluşumunda belirleyici rol üstlenir (Çalen, 2013:84). Bu sebeple edebiyat tarihçileri, edebî eser tetkiklerinde yalnızca metne odaklanmaz; içinde bulunulan dönemin siyasal, sosyal ve kültürel koşullarını da göz önünde bulundurur. Bu doğrultuda yapılan incelemeler, edebî eserin daha iyi incelenip daha iyi anlaşılmasına yardımcı olur. Fuat Köprülü'ye göre de bir edebiyat tarihçisinin, sanatçının kişiliğini ve eserlerini sağlıklı bir şekilde değerlendirebilmesi için sanatkarın içinde bulunduğu dönemsel ve çevresel koşulları göz ardı etmemesi gerekir (Gündoğdu ve Kurt, 2023:178).

Edebî eserin doğduğu dönem, edebiyat tarihçileri için belirleyici bir rol oynar. Döneminin en iyi tanığı olan sanatçı eserini oluştururken ister istemez o günün şartlarını da eserine yansıtır. *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı*'nda da bu düşüncenin izleri bariz bir şekilde görülür. Eserde geçen

Bilahare ariz ve amik tetkik olunacağı vechile bir Bâki, bir Rûhî, bir Nef'î bize bıraktığı âsâr vasıtasıyla yaşadığı zamanı en katî, en canlı bir surette gösteriyor. Bâki'nin eserlerini okuyanlar bir kemal ahdinde bulunduğuna derhal inanıyorlar; Rûhî'yi, Nef'î'yi okuyanlar şan ve şerefe malik, gurur ile mâlî, ziynet ve sefahatle pür-ruh bir asrın ruhunda yaşarlar (YOTE, 1332:5)

ibaresi de edebî eserlerin kaleme alındığı zamanı en iyi gösteren ürünler olduğunu gösteriyor. Bu bağlamda şahsiyetlerin eserleri okunduğunda o çağın atmosferi net bir şekilde kendisini gösterebilir.

Köprülü ve Şahabettin Süleyman'a göre eserler incelendiğinde dönemin bütün incelikleri görülebilir. Yazarların, Kanûnî Sultan Süleyman'ı ele aldıkları kısımda geçen "Padişah müşârünileyhin eserleri tetkik edildiği zaman o devirdeki sarayın inceliği, nefsâniyete, sefahate, hususuyla kibarlığa temayülü tamamıyla görülür" (YOTE, 1332:262) ibaresi ile ilerleyen sayfalarda yer alan "Nâbî'nin "Hayriyye"si her ne kadar oğluna yazılmış, ithaf edilmişse de zamanın tenkidinden, zamanın verdiği bedbini dolayısıyla her şeyi siyah görmeden başka bir şey değildir. Filhakika onlar birer nasihattir fakat altında o zamanın bütün ruhu, bütün hayatı metfundur" (YOTE, 1332:376) ifadesi, edebî eserlerin zamanın ruhunu, inceliğini ve bütün hayatı bir ayna gibi yansıttığı mesajını vermektedir. Onlara göre eserler tetkik edildiğinde çağın izleri belirgin bir şekilde ön plana çıkar. Bu nedenle, edebiyat tarihi incelemelerinde dönem unsuruna dikkat edilmesi gerektiğini savunurlar. Eğer bu unsur göz önünde bulundurularak bir inceleme yapılırsa en sağlıklı sonuçlar elde edilebilir.

Her sanatçı yaşadığı dönemden etkilenerek eserlerini oluşturur. Tarihsel akış içerisinde yaşanan ekonomik ve kültürel değişimler eserleri de şekillendirir. Tarihin farklı dönemlerinde meydana gelen değişimler, insanın düşünce yapısını ve meydana getirdikleri sanat anlayışını belirler (Gündoğdu ve Kurt, 2023:91). Bir milletin içinde bulunduğu zamansal şartlar o milletin edebiyatına da yön verir. Bir devirde yaşanılan sıkıntılar, o devrin edebî eserlerine de yansıyarak bozulmalarına sebep olur. Bir millette var olan kargaşa veya kültürel yükseliş o milletin edebiyatından okunabilir çünkü edebiyat hem zamana hem de topluma duyarlı bir sanattır.

Köprülü ve Şahabettin Süleyman'a göre de dönemsel değişimler edebiyatın evrilmesine sebep olur. Onlara göre dönem, içerisinde hangi duyguları ve fikirleri barındırıyorsa eserlerde o

duygu ve düşünceleri barındırır. Dönem neyi gösteriyorsa eser de aynı şekilde onu gösterir. Eserde yer alan,

> *Şuraya kadar verilen izahat gösteriyor ki devr-i sarayı bir istikrar-ı içtimai, bir tekâmül-ü idare ve içtimai devresi olmayıp bilakis bir ihzar, bir tereddüt evresidir. Binaenaleyh edebiyatta bu tasavvurat ve televvünâta maruz kalmış, padişahların hevesatını takip etmiş, lisanda tereddütler, iştibahlar geçirmiş, bazen tasavvufî, bazen sırf kibar, bazen hür ve azade bir edebiyat görülmüş, mamafih saray edebiyatı cetvel-i kıyemin zirvesini işgal etmekte bulunmuştur (YOTE, 1332:292)*

ifadesine göre döneme özgü olan şartlar ve toplumsal yapılar, dile ve edebiyata tesir ederek onların da o doğrultuda şekillenmesine neden olmuştur. Dönemde yaşanılan tereddütler ve belirsizlikler, edebiyata da yansımış ve dilde farklı yönelimler gözlemlenmiştir.

Tarihsel süreç içerisinde farklı zamanlarda meydana gelen edebiyat eserleri, ait oldukları çağın toplumsal yapısı, düşünce biçimi ve estetik anlayışı doğrultusunda farklı biçimsel ve içeriksel özellikler gösterir. Eserler aynı dönem içerisinde kaleme alınmış olsalar bile bazen farklı anlayış ve biçimlerde yazılabilir. Bu nedenle Nazım Hikmet Polat, eserler arasında var olan benzerlik ve farklılıkların edebiyat tarihi yazımında sistematik olarak ele alınabilmesi adına "edebî devir" kavramının gerekli olduğunu belirtir (2013:17). Polat'a göre toplumsal ve kültürel şartların zaman içerisinde değişmesi eserlerde benzerlik ve farklılıkların doğmasına sebep olur. Bu durum, edebî devir olgusunun da ortaya çıkmasına sebep olur.

Edebiyat tarihçiliğinin tartışmalı meselelerinden olan edebî devir, Köprülü ve Şahabettin Süleyman'ın da üzerinde durduğu unsurlardan biridir. Onlara göre edebiyat tarihçiliğinde en zor ve incelemeye muhtaç konulardan biri, edebî devirlerin tayinidir. Eserde yer alan "Tarih-i edebiyat hususunda en ziyade müşkil, en ziyade tetkik ve ihtiyata muhtaç bir şey varsa o da edvar-ı edebîyenin tayini keyfiyetidir" (YOTE, 1332:31) sözleri de bu konudaki düşüncelerini destekler mahiyettedir. Onlar edebî devirlerin keyfî tercihlere ya da bireysel zevklere dayalı olarak belirlenmesini doğru bulmaz. Eğer keyfî ve zevklere dayalı bir edebî devir ayrımı yapılırsa bu durum edebiyat tarihinin medeniyet tarihi ile olan bağını zayıflatır. Dolayısıyla bilimsel esaslara dayanmayan bu yöntem, edebiyat tarihinin sağlayacağı toplumsal ve tarihsel katkıyı da ortadan kaldırmış olur.

Köprülü ve Şahabettin Süleyman, edebî devirlerin tasnifinde cemiyette meydana gelen değişim ve dönüşümlerin esas alınmasının en isabetli yöntem olduğunu düşünür. Onlara göre toplumda meydana gelen sosyal, kültürel ve düşünsel gelişme ve değişmeler edebiyatı doğrudan etkileyerek onun yönünü belirler. Onlar edebiyatı, bir ulusun asırlar içerisinde geçirmiş olduğu dönüşümlerin izlerini taşıyan bir yansıma olarak değerlendirmektedir (Karakaş, 2022a:300). Eserin Mukaddime kısmında, edebî devirlerin toplumun şekli, değişimi ve başkalaşması ile açıklamanın en iyi, en sağlam ve en kesin yol olduğunu ifade ederler (YOTE, 1332:33). Onların bu düşüncesi edebiyat tarihine ilmî bir tavır kazandırmaya çalıştıklarının bir göstergesidir.

Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı içeriğinde dönemle ilgili birçok örnek barındırır. Yazarlar, edebiyat ile dönem arasındaki bağı salt şiir üzerinden değil resim, mimari, musiki ve heykeltraş gibi sanatlar üzerinden de açıklamaya çalışır. Onlara göre dönem ilişkisi bütün sanat eserlerinde kendisini bariz bir şekilde gösterir. Bir edebî eseri incelerken çağın mimari yapısına, resim, müzik ve heykeltraş gibi sanatlarına bakmak, eserin daha anlaşılır hale gelmesini sağlar. Bir ulusun edebiyat tarihini sağlıklı biçimde değerlendirebilmek için o milletin geçirmiş olduğu zihinsel, duygusal, toplumsal ve siyasal dönüşümleri dikkate almak gerekir. Çünkü edebiyat, çağın yansıdığı bir alan olup dönemde meydana gelen dönüşümlerle doğrudan doğruya ilişki içerisindedir (Karakaş, 2022a:149).

Edebiyatın dönemle ilişkisi olduğunu ve edebiyat tarihçiliğinde bu ilişkinin göz ardı edilmemesi gerektiğini savunan Köprülü ve Şahabettin Süleyman, eserlerinde şahsiyetleri ele alırken onların içinde yaşadığı dönem hakkında da bilgi verir. Eserde Kanûnî Sultan Süleyman ele alınırken "Kendileri de şairdir, zamanın bizzat padişah üzerinde pek büyük bir tesiri vardır" (YOTE, 1332:262) ibaresini kullanırlar. Yazarlar, Kanuni döneminin bir olgunlaşma dönemi olduğunu, Bâki ve Fuzûli gibi büyük şairlerin de bu dönemde yetiştiğini ifade ederek içinde bulunduğu dönemin Kanuni üzerindeki tesirini anlatmaya çalışmaktadır.

Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı'nda dönemin hem şahsiyetler hem de ortaya konulan eserler üzerindeki etkisi ön planda tutulmuş ve edebiyat tarihçiliği açısından bu etkinin taşıdığı önem vurgulanmaya çalışılmıştır. Köprülü ve Şahabettin Süleyman'a göre döneminin en büyük tanığı olan şahsiyet, eserine o çağın sosyal yapısını, ruhsal atmosferini ve düşünsel eğilimlerini aktarır. Bu bağlamda edebiyat tarihçilerinin herhangi bir metni değerlendirirken dönemin koşullarını göz önünde bulundurmaları gerektiğini savunurlar. Ayrıca yazarlar, edebî devirin

belirlenmesinde keyfî ve varsayımsal ölçütlerin kullanılmasını eleştirerek bunun yerine toplumun geçirdiği dönüşümlere ve gelişimlere dayalı bir dönemlendirme anlayışını benimsemektedirler.

Yazarlar, giriş bölümünde ortaya koydukları edebiyat ile dönem arasındaki ilişkiyi, şahsiyetleri ele alırken uygulamaya çalışmışlardır. Bu bağlamda her bir şahsiyet ele alınırken ilgili dönemin özelliklerine dair kısa fakat açıklayıcı bilgilere yer verilmiştir. Ayrıca her bölümün sonunda değerlendirilen dönemle ilgili genel bir malumat verilmiştir. Yazarların Taine'e ait olan dönem kuramını benimsemeleri ve edebî devirleri belirlerken de bilimsel ve sistematik bir yaklaşımı esas almaları, onların modern edebiyat tarihçiliği yönünde bir çaba içinde olduklarını gösterir. Bu yaklaşım edebiyat tarihçiliğinde yeni ve dönüştürücü bir tavır olarak değerlendirilebilir.

2.2.4. Edebiyat ve Diğer Sanatlar

Her sanat dalı, ortaya çıktığı asrın şartları ve çevresel etkileri doğrultusunda gelişip biçim kazanır. Doğa ve toplumla iç içe olan sanat dalları, meydana geldikleri asrın kültürel birikimini, toplumsal dinamiklerini ve ortak ruh halini üzerinde taşır. Bu bağlamda aynı döneme ait sanat eserlerinde benzer izler ve etkiler görülebilir. Edebiyat ile diğer sanatlar arasında karşılıklı ve çok yönlü etkileşim söz konusudur. Örneğin bir roman, filme veya tiyatro oyununa dönüştürülebilir. Aynı şekilde, bir müzik veya bir tablo da yazara ilham kaynağı olabilir. Jupiter'in zarif kızı, ormanların tanrıçası Diana'nın suda yıkanırken izlenmesi ve bunun sonucunda avcının geyiğe dönüşerek taş kesilmesi, birçok esere, resim ve heykel çalışmalarına konu olmuştur (Banarlı, 1983:5).

Aynı toplumsal veya kültürel kaynaklardan beslenen sanatçılar, ortak malzemeyi bireysel yorum ve estetik anlayışlarıyla farklı şekillerde sanat eserlerine dönüştürebilirler. Köprülü ve Şahabettin Süleyman'a göre de edebiyat tarihi ile diğer güzel sanatlar arasında bir ilişki vardır. Eserlerinde yer alan "binaenaleyh edebiyat ile sanayi-i nefîse-i sâire arasında, tarih-i edebiyat nokta-i nazarından, pek büyük bir münasebet ve irtibat bulunuyor" (YOTE, 1332:25) ibaresi edebiyatın diğer sanat eserleriyle olan ilişkisini göstermektedir. Bu ifadeye göre diğer güzel sanatlar ile edebiyat arasında güçlü ve köklü bir ilişki görülmektedir. Sanat eserleri birbirlerini etkilemiş ve beslemişlerdir.

Sanat eserleri, doğrudan veya dolaylı bir şekilde karşılıklı olarak birbirleriyle etkileşim içerisindedir. Bir devrin müzik anlayışıyla o devirde yazılan şiirlerin biçimi arasında bir bağ

kurulabileceği gibi mimari alanda görülen ayrıntılar da aynı zamanda resim sanatının çizgi değerini ve estetik anlayışını yansıtabilir. Edebiyat, zaman zaman müzik, resim ve heykel gibi sanatlardan beslenerek zenginleşebilir. Aynı zamanda diğer sanat dalları da edebî eserlerde konu unsuru olarak yer alabilir. Wellek ve Warren'e göre de edebiyat, bilhassa lirik şiir ve tiyatro türleri müzikle yakın bir işbirliği içerisindedir. Öte yandan edebiyat da müzik ya da resim sanatının esin kaynağı olabilir (2013:145).

Sanat dalları arasındaki karşılıklı etkileşim, her bir sanatın içerik ve biçim açısından gelişerek zenginleşmesine ve böylece daha kapsamlı bir yapıya ulaşmasına olanak tanır. Köprülü ve Şahabettin Süleyman, sanatlar arasındaki etkileşimin önemine dikkat çekerek edebiyat tarihi incelemelerinin sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi adına diğer sanat dallarının da değerlendirilmesini gerekli görürler. Onlara göre edebiyat tarihi incelemeleri yalnızca şiir metinleriyle sınırlı tutulamaz. Edebiyat tarihi araştırmalarında "Âsâr-ı edebîyeyi, bunlar vasıtasıyla ezmân-ı muhtelife-i tarihîyeyi nazar-ı mütalaadan geçirirken musikiyi, mimariyi, resimi, heykeltraşiyi, hatta raksı unutmamak iktiza eder" (YOTE, 1332:18). Yani edebiyat eserlerini, tarihin farklı zaman dilimlerinin ışığında incelerken müzik, mimari, resim, heykel ve dans sanatlarını göz ardı etmemek gerekir.

Yazarlara göre farklı sanat dallarında faaliyet gösteren sanatkârlar, birtakım farklılıklara rağmen ortak bir estetik amacı paylaşırlar. Her bir sanat dalı özünde estetik ve güzellik duygusunu barındırır. Bu bağlamda sanatlar arasında kesin sınırlar çizmek zordur çünkü hepsi aynı özden beslenir. Sanat eserlerinin doğuşu; toplumun gelenekleri, kültürel yapısı ve genel ruh hallerine bağlıdır. Köprülü ve Şahabettin Süleyman bu durumu açıklayabilmek için sanatı bitkilere benzetir. Nasıl ki bir tohumun hayat bulabilmesi için dış şartlara ihtiyacı varsa sanatın da sosyal sıcaklığa ihtiyacı vardır. Dış etkenler bitkilerin gelişiminde ne kadar belirleyici ise sanatların oluşum sürecinde de dış etkenler o derece belirleyici bir rol oynar (YOTE, 1332.19).

Köprülü ve Şahabettin Süleyman, sanatı bitkilere benzetip açıklarken Taine'in görüşlerine başvurur. Bitkilerin gelişip büyümesi için uygun koşulların olması gerektiği gibi sanat eserlerinin de ortaya çıkabilmesi ve değer görebilmesi için toplumsal koşulların elverişli olması gerekir. Toplumun karamsarlık içinde olduğu dönemlerde sanatın hiçbir dalında neşeli ya da umut veren eserler gelişmez. Aynı şekilde toplumun barış ve refah içinde yaşadığı zamanlarda da hüzünlü ve karanlık eserler rağbet görmez (YOTE, 1332:20). Hippolyte Taine, doğa bilimlerinde kullanılan

yöntemlerin edebiyat tarihine de uygulanabileceğini savunarak edebiyatı bilimsel bir zemine oturtmayı amaçlamıştır. Yazarların da sanatı, bitkilerin biyolojik süreçleriyle ilişkilendirerek açıklama çabaları, Taine'in pozitivist yaklaşımından etkilendiklerini ve bilimsel bir edebiyat tarihi ortaya koymaya çalıştıklarını göstermektedir.

Tüm sanat dalları, toplumların sahip olduğu ortak kültürü kendine özgü bir şekillerde yansıtır. Edebiyat bu kültürü dil vasıtasıyla, müzik ses ve ritimle, resim ile heykel ise görsel ögelerle ifade eder. Wellek ve Warren'e göre de sanatı ve edebiyatı besleyen bu ortak kültürü betimlemek ve bunlara nüfuz eden ortak etkilere dikkat çekmek mümkündür (2013:149). Bu bakış açısıyla diğer sanat dalları, edebiyat tarihçilerinin eserleri daha kapsamlı bir şekilde incelemesine katkı sağlar. Böylece eserler daha geniş ve derin boyutta anlaşılmış olur. Tüm bu düşünceler doğrultusunda, farklı sanat dallarının edebiyat tarihi araştırmalarında dikkate alınması gereken unsurlar arasında yer aldığı söylenebilir.

Köprülü ve Şahabettin Süleyman'a göre farklı sanat türleri edebiyat tarihi açısından birer yol göstericidir. Eserde yer alan "İşte biz burada âsâr-ı sanatın şekli değil -çünkü şekil itibariyle yek diğeriyle az çok münasebeti vardır- esas itibariyle münasebeti nokta-i nazarından tetkikatte bulunarak tarih-i edebiyata birer meşale, birer rehber, birer muavin olduklarını edillesiyle göstereceğiz…" (YOTE, 1332:20) ibaresi onların bu düşüncelerini desteklemektedir. Yine eserin ilerleyen sayfalarında yer alan "Şu halde şuabat-ı saire-i sanata ait asarı, tekamülatı, terakkiyatı tetkik ile tarih-i edebiyata ayrıca birer meşale, birer rehber ihzarı mümkün olabilecektir" (YOTE, 1332:28) ifadesine göre de sanatın farklı kollarına ait eserlerin gelişim süreci ve ilerleyişi incelendiğinde, söz konusu alanların edebiyat tarihi çalışmalarına ışık tutacak kaynaklar arasında yer aldığı görülür.

Yazarlara göre tüm sanat eserleri, gelişimlerini insanlığın ilerleyişine borçludur; aynı şekilde insan da kendi gelişiminde sanattan beslenmiştir. Bu nedenle *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı*'nda birini incelemenin diğerine etki etmek olduğu ifade edilir. Eserde yer alan "Tarih-i edebiyat ise tarih-i medeniyet olmasına binaen ruh-u beşerin, fikr-i beşeriyatın tezahüratını gösteren her şeyden, bunun miyanında sanayi-i nefîse-i sâireden de istifade eyler" (YOTE, 1332:28) ifadesi, edebiyat tarihinin aslında medeniyet tarihiyle özdeşleştirildiğini ortaya koymaktadır. Bu bakış açısına göre de insan ruhunu ve fikrini besleyen her şeyden, bunun yanında diğer güzel sanat dallarından da yararlanmak gerekir.

Yazarlar, sanatın tüm şubelerinin içinde bulunulan dönemin izlerini taşıdığını ve o çağın etkilerinden tamamen bağımsız olamayacağını savunur. Bu bakış açısına göre bir edebî eseri doğru biçimde kavrayabilmek için aynı dönemde ortaya çıkan diğer sanat kollarındaki gelişmeleri de göz önünde bulundurmak gerekir. Metinde yer alan "edebiyat ile sanayi-i nefîse-i sâire arasında, tarih-i edebiyat nokta-i nazarından, pek büyük bir münasebet ve irtibat bulunuyor" (YOTE, 1332:25) ibaresi, edebiyat tarihi incelemelerinde diğer sanat dallarıyla olan sıkı ilişkiyi vurgulamakta ve bu etkileşimin önemine dikkat çekmektedir.

Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı adlı eserde yazarların yalnızca edebî gelişmeleri değil, aynı zamanda dönemin diğer sanat alanlarındaki ilerlemeleri de değerlendirdikleri görülür. Özellikle bölüm sonlarında mimari gibi alanlara dair bilgiler vermeleri, sanata bütüncül bir şekilde yaklaştıklarını gösterir. Metinde geçen "Demek ki mimari de devrin asalet ve kibarlığında hissemend olmuş, Osmanlı tarih-i medeniyetini yükseltecek pek çok âsâr-ı nefîse vücuda gelmiştir" (YOTE, 1332:308) ibaresi diğer sanat türlerindeki gelişmeleri takip ettiklerini göstermektedir. Yazarlar, edebiyat ile diğer sanat ürünleri arasında güçlü bir ilişki olduğunu düşünmekte; bu nedenle "Biz bu noktayı, bu dakikayı da düşünerek tetkikatımızda sanayi-i nefîse-i sâireninde mülkümüzde mazhar oldukları tecelliyat ve terakkiyatı nazardan dûr tutmayacağız" (YOTE, 1332:28) şeklinde bir yaklaşımla, diğer sanat dallarına dair değerlendirmelere de yer vereceklerinin mesajını vermektedirler.

Köprülü ve Şahabettin Süleyman, tüm sanat kollarının birbirleriyle bağlantılı olduğunu savunurlar. Onlara göre bir edebî metni derinlemesine kavrayabilmek için diğer sanat şubelerinden de yararlanmak gerekir. Bu düşünceyi özellikle Mukaddime bölümünde "Asar-ı Edebîyenin Asar-ı Sanatla Münasebeti" başlığı altında ayrıntılı biçimde açıklarlar. Esere bakıldığında yazarların edebî eserlerin incelenmesinde diğer sanat dallarını yol gösterici olarak değerlendirdikleri görülür. Bu görüşlerini desteklemek amacıyla Hippolyte Taine'in düşüncelerine de yer verirler. Taine'in görüşlerinin eserde bulunması, onların Batı kökenli bir edebiyat tarihi oluşturma çabasında olduklarını ortaya koyar. Ayrıca edebî eserle diğer sanat eserleri arasında bir bağın olduğuna dikkat çekmeleri, edebiyat tarihi çalışmalarında yöntemsel bir bakış açısı sunduklarını gösterir.

2.2.5. Edebiyat ve Şahsiyet

Edebî eserler yalnızca ortaya çıktıkları çağın, çevrenin ve toplumsal yapının izlerini taşımakla kalmaz; aynı zamanda eseri oluşturan sanatkarın kişilik özelliklerini ve yaşam

tecrübelerini de yansıtır. Eseri oluşturan sanatkâr, tarihsel bir dönemin, belli bir toplumsal yapının ve sınıfın parçasıdır (Yazıcı, 2021:43). Bu durum onun edebî tercihlerini doğrudan etkiler. Dolayısıyla, bir edebî metni anlamaya çalışırken onu meydana getiren şahsiyetin izlerini görmezden gelmek pekte mümkün değildir. Nitekim *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı*'nda dile getirilen "Şairler muayyen bir cemiyetin muayyen bir an tarihinin mahsulleridir. Ondan ayrılamazlar" (YOTE,1332:391) görüşü de yazarların toplumun bir parçası olduğu ve ondan bağımsız olarak eser üretemeyeceğini ortaya koymaktadır.

Edebî yapıtların şahsiyetten izler taşıyor olması, edebiyat tarihçilerini eser ile sanatkâr arasındaki ilişkiye yönlendirir. Döneminin fikirleriyle, inançlarıyla ve hisleriyle beslenen sanatkarın izleri eserinde doğrudan ya da dolaylı olarak kendisini gösterir. Yani bir edebî yapıt incelendiğinde yazarın fikirleri ve hisleri görülebilir. Bu durum biyografik okumaya da olanak sağlayabilir. Wellek ve Warren'e göre sanat eserinin ortaya çıkmasındaki en temel unsur sanatçının kendisidir. Bu nedenle edebî metinlerin yazarın yaşam öyküsü ve kişilik özellikleri doğrultusunda ele alınması, edebiyat incelemelerinde köklü ve yerleşik bir yaklaşım olarak uzun süredir benimsenmektedir (2013:85).

Köprülü ve Şahabettin Süleyman, *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı* adlı eserlerinde edebî yapıt ile yazar arasındaki ilişkiye vurgu yaparlar. Eserin, "Bir Eser-i Edebînin Tahlil-i Dahili ve Haricisi: Eser, Muharrir" başlıklı Mukaddime bölümünde bu konu detaylı bir şekilde ele alınır. Yazarlar kendilerinden önceki edebiyat araştırmacılarını, edebî eserleri yalnızca biçimsel yönleriyle değerlendirdikleri ve sanatkarın iç dünyasını yeterince dikkate almadıkları gerekçesiyle eleştirirler. Yazarların "Âsâr-ı âtîkayı üdebayı kadimeyi tetkik eden muharrirlerin şimdiye kadar irtikâp ettikleri hatalardan biri de nazargah-ı tetkike vaz etmiş oldukları edebî simaların yalnız tercüme-i halleriyle ve vücuda getirdikleriyle âsârın şekl-i hâricileriyle iştigal etmiş olmalarıdır" (YOTE, 1332:42) şeklindeki ifadeleri, bu eleştirinin bir göstergesidir.

Edebiyat tarihçilerine göre eserin derinlemesine incelenebilmesi, yazarın yaşam öyküsünün bilinmesine bağlıdır. Bir sanatkârın kişilinde yaşamaya devam eden geçmişin izlerini ve bu geçmişin onun kişiliğine nasıl sirayet ettiğini bilmek gerekir. Bu sayede eserin gerçek özgünlüğünü ortaya koymak, anlamlandırmak ve değerlendirmek mümkün olur (Lanson, 1937:11). Köprülü ve Şahabettin Süleyman, eskilerin özellikle de Muallim Naci'nin edebiyat

incelemelerinde şahsiyetler hakkında yüzeysel ve kendi görüşlerine dayanan bilgiler vermesini eleştirerek esas olanın ruh ve his olduğunu savunur. Yazarların

> *Eskiler, ez cümle Muallim Naci Efendi bir nedimi tetkik ettiği esnada ancak onun nasıl memuriyetlere tayin edildiği, ne gibi eserlerinde sıhhat, selamet veya sanayi-i lafziye bulunduğu, ne gibilerinde bulunmadığıyla iştigal eder, eserin ruh ve hayatına, zamanıyla olan münasebetine, muharririyle eser arasındaki irtibata atf-i nazar kılmaz yahut verdiği hükümlerde sathi, indi olurdu. Zira onlarca tarih-i edebiyatın ne olduğu, neye yarayabileceği hakkında, kati, tam malumat yoktu (YOTE, 1332:43)*

şeklindeki ifadeleri, kendilerinden önce gelen araştırmacıların edebî eserleri değerlendirirken yüzeyde kaldıkları ve derinlemesine bir bakış geliştiremedikleri bilgisini verir. Ancak bu tür değerlendirmelerin eserin ruhunu, dönemiyle olan bağını ve yazarla eser arasındaki ilişkiyi göz ardı etmesi bakımından eleştirirler. Onlara göre bu eksik bakışın nedeni, eski edebiyat araştırmacılarının edebiyat tarihinin ne olduğu ne işe yaradığı ve nasıl ele alınması gerektiği konusunda yeterli bilgiye sahip olmamalarıdır.

Edebî eserleri derinlemesine anlayabilmek için o eserin ortaya çıktığı dönemin şartlarını ve sanatçının bu dönemden nasıl etkilendiğini bilmek gerekir. Köprülü'nün de vurguladığı gibi yazarın asıl şahsiyetini ortaya koyabilmek hem geçmişten hem de yaşadığı zamandan gelen etkileri kavramakla mümkündür (Gündoğdu ve Kurt, 2023:163). Eserin içindeki duygusal dengeyi ve coşkunun ahengini fark edebilmek ise sanatçının ruh dünyasına nüfuz etmeyi gerektirir. Böylece, sanatçının ne hissettiğini ne anlatmak istediğini özümsemiş ve eseri gerçek anlamda tanımış oluruz. Köprülü ve Şahabettin Süleyman'ın "Bir eserin ruhundaki vahdeti, heyecanı, ahenk-i heyecanı okumak, hissetmek sanatkârın ruhuna nüfuz etmek, sanatkârını tamamıyla anlamak, bilmek demektir" (YOTE, 1332:44) şeklindeki ifadeleri, bir eserin özünü kavrayabilmenin, onu meydana getiren sanatçının içsel dünyasından geçtiğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Köprülü ve Şahabettin Süleyman'a göre edebî eserlerin incelenmesinde en belirleyici unsur eserin taşıdığı ruh ve hissiyattır. Onlara göre edebiyat araştırmalarında yapısal unsurların ötesinde, eserin içerdiği düşünsel yön, ifade ettiği duygular ve iletmek istediği anlam üzerinde durulması esastır. Bu bakış açısına göre de sanatçının iç dünyasına nüfuz etmek gerekir. Metinde geçen

“Binaenaleyh tetkikat tarihîye-i edebîyede bulunurken en ziyade eserin tahlil-i dâhilisiyle iştigal etmeli, sanatkârın duyduğu heyecanatı tamamıyla hissetmeye çalışmalıdır” (YOTE, 1332:44) ibaresi, edebî eserin iç tahliliyle ilgilenilmesini ve sanatçının ruh haline odaklanılması gerektiğini vurgular. Bu bağlamda metinlere yüzeysel bir bakış açısıyla yaklaşmak yerine, derinlemesine bir bakış açısıyla yaklaşmak gerekir. Böyle bir çalışma için de sanatçının içsel deneyimlerini ve duygusal eğilimlerini kavramak gerekir.

Eserin iç tahliline önem veren Köprülü ve Şahabettin Süleyman’a göre kaleme alınan bir eser, hissin ve heyecanın ürünü değilse ne kadar yüce ne kadar güzel ve fikir dolu olursa olsun okuyan kişide bir etki bir heyecanlanma meydana getirmez. Bu bakış açısına göre bir metnin sadece dışsal nitelikleriyle ilgilenmek, yani onu yazara ait içsel yönelimleri göz önünde bulundurmadan değerlenmek edebiyat tarihine anlamlı bir katkı sağlamaz. Şu ifadeleri: “Bir muharririn hissetmeksizin yazmış olduğu bir eserinin temayülât-ı hâriciyesiyle iştigal edecek olursak tarih-i edebiyat hususunda alacağımız fâide hiç demektir” (YOTE, 1332:48) bu anlayışı açık bir şekilde yansıtır. Zira duygu yönünden eksik eserlerde sanatkarın bilinçli bir anlatım gayesi güdüp gütmediği belli değildir. Bu durum, eser incelemelerinin yüzeysel kalmasına, dolayısıyla eksik veya hatalı değerlendirmelere neden olabilir.

Her sanatkâr, içinde yaşadığı toplumun ve dönemin adamıdır. Yazarın ailesi, yetiştiği ortam ve kurduğu insan ilişkileri onun düşünce yapısını şekillendiren temel unsurlardır. Ayrıca, yazarın fiziksel özellikleri, kişiliği, eğitimi, mesleki deneyimi, benimsediği görüşler ve yaşam tarzı da edebî kimliğinin oluşmasında belirleyici rol oynar (Levend, 1998:4). Escarpit’e göre de edebî eserlerin daha sağlıklı anlaşılabilmesi için onu kaleme alan yazarın nerede doğduğu, nasıl bir eğitim aldığı, hangi ortamda yetiştiği, yaptığı meslek ve ait olduğu kuşak gibi unsurların bilinmesi önem teşkil eder (İlhan, 2015:109). Bu bakış açısı şahsiyet ile edebî eser arasında anlamlı bir bağ olduğunu ortaya koyar. Nitekim eserde yer alan “Şu mütalaat bize gösteriyor, ki ruhiyat itibari ile eser ile muharrir arasında daima bir münasebet bulmak mümkündür” (YOTE, 1332:50) ifadesi de yazarın ruhsal ve kişisel özelliklerinin eserine yansıdığı düşüncesini destekleyen önemli bir vurgudur.

Yazar her ne kadar eserinde kendisinden söz etmese bile onun duyguları, düşünce yapısı, ruh hali ve kişiliği metne bir şekilde yansır. Dolayısıyla bir eseri anlamaya çalışırken aynı zamanda yazarı da anlamak gerekir. *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı*’nda geçen “Eserin ruhuna nüfuz ise

muharririn ruhuna nüfuzdur" (YOTE, 1332:50) ifadesi yazarla eser arasındaki bağı tasdikler. Köprülü ve Şahabettin Süleyman'a göre edebî eserin içerisinde sanatkârı görebilmek için onun özel yaşamı hakkında belli bir bilgi sahibi olunması gerekir. Böylece hem sanatkarın ruhuna hem de edebî eserin ruhuna daha derinden nüfuz edilmiş olur.

Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı'nda yazarlar, sanatın insan ruhunun derinliklerindeki duyguları ve heyecanları yansıttığını savunur. Yazarın özel hayatı, edebî eserin meydana gelişinde önemli bir etkendir. Zira yazarın iç dünyası, kaleme aldığı eserlerin ruhunu ve duygusal yoğunluğunu şekillendirir. Bu bağlamda, yazarın özel hayatını tetkik edip anlamak, eserin ortaya koymuş olduğu duyguyu ve heyecanı daha iyi kavrayabilmemize olanak sağlar. Eserde yer alan "Bir muharririn hayat-ı hususiyesinde tetkikat lüzumu ise bu ruha, derinliğe nüfuz içindir" (YOTE,1332:50) ibaresi de bu düşüncelerini açıkça desteklemektedir. Dolayısıyla edebî yapıtların gücünün, sanatkârın kişisel tecrübe ve duygularını ne ölçüde esere aktarabildiğiyle doğrudan bağlantılı olduğu söylenebilir.

İncelenen eserde yazarlar, yazar ile ortaya koyduğu eser arasındaki ilişkiyi çift yönlü olarak değerlendirir. Onlara göre bazı şahsiyetler yaşadıkları ve duygusal etkilenimlerini eserlerine doğrudan yansıtır. "Onlar kendi hayatlarının veya ahval ve hâdisatın husule getirdiği tesirat-ı ruhiyelerinin en samimi bir nakilidirler" (YOTE, 1332:49). Öte yandan bazı şahsiyetler vardır ki yazdıklarıyla gerçek yaşamları arasında belirgin bir uyumsuzluk bulunur. "Onların gösterdikleriyle faalleri yani hayat-ı husûsîyeleriyle hayat-ı umumiyeleri arasında uçurumlar mevcuttur" (YOTE, 1332:49). Bu sebeple, edebiyat tarihçisinin yazarın yaşamını belli ölçüde bilmesi önemlidir. Aksi takdirde yazarın kişiliği eserde net bir şekilde çıkmayabilir.

Yazar ile eser arasındaki ilişkiyi ele alan bu yaklaşım, klasik örneklerden biri olan tezkirelerde de kendini gösterir. Bu yaklaşım, edebî metinleri, dönemin düşünce yapısını ve toplumun genel özelliklerini anlamak için anahtar olarak görür. Köprülü ve Şahabettin Süleyman, sanatçının kişiliğinin içinde bulunduğu dönemin inanç ve düşünce dünyasından beslendiğini savunur. Bu çerçevede eser sadece bireysel bir ürün değil aynı zamanda çevre, toplum, dönem ve etnik yapı gibi değişkenlerle birlikte değerlendirilmesi gereken kültürel belgedir. Bu yönüyle söz konusu yaklaşım, klasik tezkirecilikten farklılaşarak modern edebiyat tarihçiliğine kapı aralar.

2.2.6. Edebiyat ve Dil

Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilali'nin ardından şekillenen toplumsal ve siyasal değişimler, ulus devletlerin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Bu süreçte millet kavramı, kimlik tanıtımında merkezi bir rol oynamaya başlar. Ulus devletlerin ortaya çıkışıyla birlikle milletlerin dil ve edebiyatlarına yönelik ilgisi belirgin bir şekilde artmıştır. Oluşan bu ilgi, ulusal edebiyatların sistemli bir şekilde kayıt altına alınmasını hedefleyen edebiyat tarihçiliği çalışmalarına uygun ortam hazırlamıştır (Karakaş, 2022a:102). Böylece edebiyat tarihçiliği, bireylerin geçmişle bağ kurmalarının yanı sıra ortak bir aidiyet şuuru geliştirmelerini de mümkün kılmıştır.

Dil, millî kimliğin yapı taşlarından biri olarak bir ulusun toplumsal hafızasını, kültürel mirasını ve değerlerini yansıtan bir göstergedir. Lisan ile etnik kimlik arasında var olan ilişki, Rönesans dönemiyle birlikte gelişip belirginlik kazanmıştır. Bunun ardından 19. yüzyılda Romantizm akımıyla birlikte millî dil kavramı gelişmiş ve lisan ön plana alınmıştır (Kasımoğlu, 2012:167). Böylece dilin etnik kimlik özelliği edebiyat üzerinden tanımlanmak istenir. Bu bağlamda edebiyat tarihçiliği de millî kimliğin oluşturulmasında önemli rol oynar. Edebiyat tarihi, bir milletin kimliğini pekiştiren ve yansıtan bir araç olarak kullanılır.

Dil, bir yandan millî kimliği ve değerleri yansıtan bir gösterge olarak önemli yer tutarken diğer taraftan da edebiyatın temel malzemesi ve ifade aracıdır. *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı* adlı eserde de yazarlar, dilin edebiyat üzerindeki belirleyici rolünü vurgulamaktadır. Onlara göre bir sanat şubesinin esas unsurları, o sanatın biçimini ve varlığını belirler. Bu sebeple resim için renkler, heykel için şekil, musiki için sesler neyse edebiyat için de dil öyledir (YOTE, 1332:43). Wellek ve Warren'e göre de nasıl ki heykel belirli bölümleri işlenmiş bir mermer bloksa edebiyat da dilin belirli seçkisiyle şekillenen bir sanattır (2013:199). Yani dil, edebiyatın içeriksel ve yapısal ögelerini belirleyen bir araçtır. Dolayısıyla dil, edebiyatın bir sanat olarak ortaya çıkmasında ve gelişmesinde merkezi bir rol oynar.

Dil, edebiyatın ana taşlarından biri olmakla birlikte aynı zamanda bir toplumu yansıtan ve şekillendiren de bir araçtır. Edebî metinler incelendiğinde eserde kullanılan dil, kaleme alındığı dönemin özelliklerini yansıtarak o dönemin dil yapısı ve kullanım biçimlerine dair ipuçları sunar. Bu durum, eserin içeriğinde oluşturulduğu döneme ait dil özelliklerinin belirgin bir biçimde ortaya çıkmasına neden olur (Ş. Aktaş, 2009:199). Bu bağlamda edebiyat tarihçileri de bir metni daha iyi

anlayabilmek adına dil faktörü üzerinde durur. Böylece dil, onlar için sadece estetik bir araç değil aynı zamanda geçmişin ve toplumun da aynası olur.

Köprülü ve Şahabettin Süleyman'a göre de edebî metinlerin dili, ait oldukları dönemin hissini ve ruhunu yansıtır. Eserde kullanılan "Bir devr-i sanatkârânenin lisanında o devrin mahsûsatı tamamıyla gözükür" (YOTE,1332:47) şeklindeki ifade bu görüşü açıkça destekler. Onlar, her dönemin kendine özgü bir dil ve üslup taşıdığına inanır ve bu yüzden bir edebî metnin dilinden yazıldığı dönemin sosyal ve kültürel yapısı hakkında bilgi edinilebilir. Ele alınan eserde Nef'î'nin âşıkâne bir gazelini örnek vererek eserin kahramanlık duygusu barındırdığını belirtirler. Onlara göre kaleme alınan eser devrinin duygu ve hislerini tamamıyla gösterir. Bu sebeple edebiyat tarihi çalışmalarında dil unsuru önemli bir faktör haline gelir. Eserde yer alan "Tarih-i edebiyat nokta-i nazarından beyanın, lisanın bu cihetle en ziyade ehemmiyeti vardır" (YOTE, 1332:47) ibaresi edebiyat tarihi açısından dilin önemini vurgulamaktadır.

Lisanın edebiyat tarihi çalışmalarındaki önemine dikkat çeken Köprülü ve Şahabettin Süleyman, dil ile bir dönemin toplumsal yapısı arasında paralellikler olduğu düşüncesindedir. Onlara göre bir milletin toplumsal, kültürel ve ekonomik olarak yükseldiği dönemde lisanda benzer şekilde gelişim ve evrim sürecine girer. Yükselen bir ulusun sahip olduğu toplumsal dinamizm ve değerleri dilde de kendisini gösterir. Eserde geçen "Cemiyetin bu kemalinden lisan da istifade etmiş, edebiyatta etmiş, Latîfî gibi nâsırlar, Yahya Bey, Bâkî, Fuzûlî, Hayâlî gibi şairler yetişmiştir" (YOTE, 1332:38) ifadesine göre toplumun olgunlaşmasıyla birlikte edebiyat ve dilde gelişerek büyük sanatkârların yetişmesine olanak tanımıştır. Toplumlar gelişip yükseldikçe dil de gelişip zenginleşmiş ya da güçlü bir dil medeniyetlerin gelişimini desteklemiştir (Erdem, 2019:18). Bu perspektiften bakıldığında toplumun ilerleyerek kültürel olarak derinleşmesi, dildeki ve edebiyatındaki olgunlaşmayı destekleyerek zirveye erişmesine olanak tanır.

Toplumlar, kültürel ve ekonomik olarak yükseliş dönemleri yaşayabildikleri gibi zaman zaman çöküş dönemlerinden de geçebilirler. Bu tür toplumsal kırılmalar, edebî metinlerde doğrudan veya dolaylı bir biçimde etkisini gösterir. Toplumsal yapıda meydana gelen değişimler ve çatışmalar, şahsiyetlerin düşünce dünyasını ve ruh halini şekillendirerek edebî metinlerin hem biçimsel yapısında hem de içeriksel yönlerinde çeşitli değişimlere yol açar. Wellek ve Warren'in de ifade ettiği gibi edebiyatla uğraşan sanatçının en temel malzemesi dildir; (2013:199) bu bağlamda toplumda gözlemlenen dönüşüm ve gelişmeler, dilde de belirgin bir biçimde kendini

göstermekte ve bu değişim, edebî üretimi doğrudan etkilemektedir. Eserde geçen "Bu teşevvüşten az çok lisan da müteessir olmuş, nesir ekseri âsârda anlaşılmayacak kadar muğlak bir şekil kesb etmiştir" (YOTE, 1332:392) ifadesi ise dönemin toplumsal karmaşasının dile yansıdığını açıkça ortaya koymaktadır.

Edebiyat sanatçısının ana malzemesinin dil olması aynı zamanda onu diğer şair ve yazarlardan ayıran en önemli ögedir. Köprülü ve Şahabettin Süleyman'a göre kelimeler şahsiyetin benliğine göre şekillenerek bireyin ruhsal yapısına ve karakterine bağlı olarak anlam kazanır. Her sanatkâr içinde duyduğu heyecana göre kelimelerini oluşturur. Eserde yer alan

> *Zaten biz bir heyecan dâhilinde bulunursak kelimeler heyecanımızın renk ve ruhunu ahize şitab ederler. Kelimelerin isyanı ancak hissettiğimiz dakikalardadır. Hatta bu o kadar doğrudur ki kelimeler her şahsiyete göre renklerini, hususiyetlerini değiştirirler. Nefî'nin lisanını Nedim'e verseydik Nedim manasız bir şey olurdu. Fikret'in kelimatı ve lisanı Rûhî-yi Bağdâdî'de ne şekilsiz ne biçimsiz görünür (YOTE, 1332:48)*

ibaresi kelimelerin sanatçının kişiliğine göre şekillendiği ve sanatçının dilinin kendine özgü olduğunu vurgulamaktadır. Yazarlara göre bir sanatçının üslubunu başka bir sanatçıya aktarmak, anlam ve estetik açıdan uyumsuzluk yaratır. Dolayısıyla her sanatçının dili, onun özgünlüğünün ve sanatsal derinliğinin bir göstergesidir. Bu bağlamda dil, ifade aracı olmanın yanı sıra, bireylerin kimliğini belirleyen temel bir unsurdur.

Köprülü ve Şahabettin Süleyman'a göre edebiyat tarihinin en önemli faydalarından biri vatanperverlik duygusunu beslemesidir. Onlara göre milletler edebiyatla ve onun aracı olan dille, edebî eserleri meydana getiren edipleriyle ve bütün sanatkârlarıyla vatanına bağlı olurlar (YOTE, 1332:9). Bu bağlamda edebiyat tarihleri, yalnızca bir sanat türünün geçmişini belgelemekle kalmayıp bir milletin kimliğini oluşturan unsurları da ortaya koyarak bireylerin uluslarına olan bağlılığını güçlendirir. Yazarlar bu düşüncelerini desteklemek amacıyla Fransız edebiyat eleştirmeni Emile Faguet'nin görüşlerine yer verirler. Eserde yer alan "Münekkid-i şehir "Emilfake" üdeba, şuara bizzat vatanperver olmasalar bile tevlit ettikleri âsâr itibariyle hissiyat-ı vatanperverâneyi ikaz ederler diyor ki bu pek doğrudur" (YOTE, 1332:9) ifadesi, edebî eserlerin

toplumsal bir etki yarattığını vurgular. Bu alıntıyla, edebiyatın millî duyguları uyandıran ve besleyen bir araç olduğu düşüncesi pekiştirilir.

Yazarlar birlikte kaleme aldıkları edebiyat tarihinde, edebî değerin kökeninde biçimsel unsurlardan ziyade duygu ve ruhun yer aldığını sıklıkla vurgularlar. Onlar, yalnızca kafiye ve vezin kurallarına uyarak ya da dili doğru kullanarak büyük sanatkâr olunamayacağını savunur. Eserde geçen "Birçok zevat vardır ki kafiye ile vezine tesahup etmekle, lisanı doğru yazmakla kendilerinin pek büyük şair olduklarına kani olurlar. Halbuki zaman onların ne kadar adi ne kadar bî-mana olduklarını gösterir, nisyan denilen şey onların ettiklerini takip eder" (YOTE, 1332:43) ifadesi bu fikri açıkça ortaya kayar. Bu alıntıya göre yalnızca biçimsel başarıya dayanan eserler zamanla unutulmaya mahkumdur. Bu bağlamda nitelikli ve kalıcı eserler meydana getirebilmek için sanatçının duygu ve ruhunu yansıtması gerekir. Ayrıca yazarlar, bir kelimenin imla bakımından doğru olup olmadığını sorgulamanın edebiyat tarihçisinin sorumluluk alanına girmediğini belirtirler. Bu yaklaşımla da dil meselesine bir hudut çizerler.

Yazarlar, *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı*'nda sanatkârları ele alıp eserlerini incelerken dil özelliklerine de değinmişlerdir. Kanuni Sultan Süleyman'ın divanından bahsederken "Lisan gayet çalak, zinde, şuh, kabiliyet-i inhinaya malik olmakla beraber hayallerde gayet narin, ince, esîrî, şeffaftır. Bu lisana, bu ince dimağa, bu hassas tabiata malik bulunması itibariyle Sultan Süleyman Kanûnî asrının eâzim-i şuarasından olabilir" (YOTE, 1332:262) ifadelerini kullanırlar. Benzer şekilde Süleyman Çelebi'nin Mevlidinden bahsederken "Mevlidinde bazen şekli noksanlar var ise de denilebilir ki bunlar lisanın henüz teşekkül edememesinden, vezin-i aruza tetabuk edecek kadar tekâmül edememesinden neşet etmektedir. Yoksa eser, eser-i sanatkârâne, lisan-ı sade ve heyecan-ı sanatkâr ile mümteziçtir" (YOTE, 1332:149) gibi ifadeler kullanırlar. Bu tür ifadeler, edebî eserlerin değerlendirilmesinde yazarların dil unsuruna önem verdiklerini ortaya koymaktadır.

Köprülü ve Şahabettin Süleyman, dilin edebiyat tarihi yazımındaki merkezi rolüne dikkat çekmiş ve eserlerinde bu unsura sıkça yer vererek dilin önemini vurgulamışlardır (Polat, 2013:24). Onlara göre dil ile içinde bulunulan dönem arasında güçlü bir paralellik bulunmaktadır ve edebî metin incelemelerinde bu ilişkinin mutlaka göz önünde bulundurulması gerekir. Her bölümün sonunda dönemin dil özelliklerine değinmeleri, bu anlayışın bir yansımasıdır. Bununla beraber edebiyat tarihçisinin görevinin sözcüklerin doğruluğunu denetlemek olmadığını belirterek dil konusundaki sorumluluk alanlarını net bir şekilde sınırlandırmışlardır. Ayrıca Fransız edebiyat

eleştirmeni Emile Faguet'nin görüşlerine yer vermeleri modern ve bilimsel esaslara dayanan bir edebiyat tarihi anlayışı geliştirme çabalarının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

2.2.7. Edebiyat ve Toplum

Sanatın bir dalı olan edebiyat hem hayal gücünden hem de yaşamın gerçeklerinden beslenir. Bu durum edebiyat ile toplum arasında doğal bir bağın oluşmasına neden olur. Toplumun oluşturduğu dili esas alarak kendini ifade eden ve sosyal bir kurum olan edebiyat, bu yönüyle toplumla güçlü bir etkileşim içindedir (Wellek ve Warren, 2013:107). Edebî metinleri oluşturan sanatkâr da toplumun bir üyesidir. Ailesi, çevresi, yaşadığı olaylar ve edindiği kişisel deneyimler onun yazma isteğini şekillendirir ve bu unsurlar doğrudan toplumla ilişkilidir (Tüzer ve Hüküm, 2022:5). Bu sebeple meydana getirilen her eser, yazar aracılığıyla içinde bulunduğu toplumdan izler taşır.

Edebiyat tarihçileri, edebî metinlerin toplumsal yapıyla olan ilişkisine sıklıkla dikkat çekmişlerdir. Fransız edebiyat tarihçiliğinin önde gelen temsilcilerinden Gustave Lanson, edebiyat ile toplum arasındaki etkileşimi merkeze alarak edebî eserlerin dönemin sosyo-kültürel bağlamıyla birlikte değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur (Çelik, 2013:62). Benzer bir yaklaşımı benimseyen Türk edebiyat tarihçiliğinin önemli isimlerinden olan Fuat Köprülü ve Şahabettin Süleyman da edebî metinlerin içinde üretildikleri toplumsal yapıdan bağımsız ele alınamayacağı kanaatindedir. Birlikte kaleme aldıkları edebiyat tarihlerinde de bu düşüncelerini sıklıkla dile getirirler.

Edebî eserler, estetik değerlerinin yanı sıra toplumun düşünce yapısını, kültürel ve sosyal özelliklerini ve değer yargılarını da yansıtan ürünlerdir. Bu sebeple edebiyat tarihçileri, eserleri salt estetik açıdan değil aynı zamanda toplumu yansıtan birer belge olarak da inceler. Lanson'un görüşüne göre edebî eserler, bireysel bir yaratım ürünü olmakla birlikte topluma dair izler taşıması bakımından kolektif bir nitelik de taşır (Karakaş, 2022a:97). *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı*'nda geçen "Her sanatkâr gerek aldığı terbiye gerek tecârib-i zatiyesi itibariyle bulunduğu cemiyete merbuttur. Ne kadar şahsî olursa olsun devrini az çok inikâs ettirir" (YOTE, 1332:20) ibaresi Köprülü ve Şahabettin Süleyman'ın da Lanson'un düşünsel mirasını benimsediklerini göstermektedir. Yine eserde yer alan "Demek ki edebiyat doğrudan doğruya bir zamanın, bir cemiyetin tesirinden azade kalmıyor, onun izlerini hemen tahmil ediyor" (YOTE, 1332:7) ibaresi

de edebî eserlerin toplumsal yapıdan bağımsız düşünülemeyeceğini ve yaşadığı dönemin atmosferini yansıttığını açıkça ortaya koymaktadır.

Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı'nda edebî metinlerin toplumda gerçekleşen her türlü değişim ve dönüşümün izlerini taşıdığı vurgulanır. Bu bağlamda edebî eserin ait olduğu toplumun dinamiklerinden beslendiği gerçeği yadsınamaz. Ele alınan eserde edebiyatın toplumla olan ilişkisinin karşılıklı olduğu savunulur. Eserde yer alan "Edebiyat ile cemiyet, cemiyet ile edebiyat meyanında bir cereyan-ı mahsus-u tesir-i mevcuttur" (YOTE, 1332:4) ifadesi edebiyatın toplumdan, toplumun da edebiyattan etkilendiğini ortaya koymaktadır. Edebiyat, toplumun değerlerini, düşünce biçimlerini ve yaşanılan dönüşümleri yansıttığı gibi bu unsurlar üzerinde etkide bulunarak toplumsal bilincin oluşmasına da katkı sağlar.

Köprülü ve Şahabettin Süleyman, edebî eserlerin topluma da şekil verdiği düşüncesindedir. Wellek ve Warren de edebî metinlerde yer alan düşünce, duygu ve değerlerin toplum bireyleri üzerinde etkili olduğunu, hatta insanların eserlerdeki kadın ve erkek karakterlerin tutum ve davranışlarından ilham alarak kendi yaşamlarını bu doğrultuda şekillendirdiklerini belirtir (2013:116). Bu durum yazarların birlikte kaleme aldıkları edebiyat tarihinde Halit Ziya Bey'in "Mai ve Siyah" adlı romanıyla örneklendirilir. Eserdeki bireysel bunalımlar, gençler üzerinde melankolik ve hastalıklı bir şair yaşamının oluşmasına ve yaygınlaşmasına neden olur (1332:54). Bu örnek, edebî metinlerin yalnızca toplumu yansıtmakla kalmayıp bireylerin duygu dünyasını ve yaşam biçimlerini de şekillendirdiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Toplumda yaşanan her türlü değişim, dönüşüm ve kırılma edebiyat üzerinde doğrudan etkili olur. *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı*'nda vurgulandığı üzere, toplumun büyük bir dönüşüm sürecine girdiği dönemlerde edebiyat, bu belirsizlik ortamının etkisiyle yönünü bulmakta zorlanır; kararsızlık ve arayış içinde bir yapı sergiler. Eserde yer alan

> *Cemiyet, yeni bir inkılâba veya yeni bir teessüs ve teşekküle tabi olduğu zaman da edebiyatın yol bulmak için çalıştığı, titrediği, kararsız olduğu görülür. O zaman edebiyat karanlıkta gezen adamlar gibidir. Yolunu bulmak için elleriyle mütemadiyen birer istinadgâh ararlar, bulmaya çalışırlar. Cemiyet teessüs ve tekerrür ettiği zaman edebiyat da teessüs ve tekerrür eder (YOTE, 1332:35)*

şeklindeki ifade, bu durumu açık bir şekilde yansıtır. Bu ibare toplumsal yapının yeniden şekillendiği dönemlerde edebiyatın da istikrarsız ve yönsüz bir hale büründüğünü ortaya koyar. Ancak toplumsal düzen kurulduğunda edebiyat da bu yeni yapıya uyum sağlayarak istikrar kazanır ve kendini tekrar eden bir düzene kavuşur. Bu bağlamda edebiyatın toplumsal değişim ve dönüşümlerle birlikte şekillenen dinamik bir yapı sergilediği söylenebilir.

Toplumsal huzurun ve refahın egemen olduğu dönemlerde edebiyat da bu olumlu atmosferden etkilenerek daha yüce bir nitelik kazanır. Böyle zamanlarda edebî eserlerde çatışmadan ziyade denge, kargaşadan çok uyum ön plandadır. Bu durum sanatın incelikli yönlerinin, estetik arayışlarının ve biçimsel ustalığın güç kazanmasına zemin hazırlar. Köprülü ve Şahabettin Süleyman da edebiyatın toplumsal yapıyla paralel bir şekilde biçimlendiğini savunur. Metinde yer alan

> *Memlekette hayat-ı içtimaiye ve hayat-ı idare servet ile, muzafferiyetlerin verdiği gurur ile başka memleketlerden toplanan ilim ve irfan kırıntılarıyla, adat ile asil ve kibar bir şekil ahzetmiş bulunuyordu. Edebiyat da bu şekl-i içtimaiye, edebiyatın cemiyet, cemiyetin edebiyat üzerine tesiri fâidesine binaen, tevaffuk ettiği; lisan itibariyle metin, hayalat, hissiyat, efkâr itibariyle ulvi ve kibar bir şekil ahz eyledi (YOTE, 1332:309)*

ibaresine göre toplumun zenginlik, askerî başarılar ve dış kaynaklı bilgi birikimiyle soylu bir yapıya kavuştuğu, edebiyatın da bu yapının etkisiyle biçim, içerik ve üslup açısından zarif ve yüce bir nitelik kazandığı ifade edilmektedir. Buradan hareketle, toplumsal refah ile edebî niteliğin yükselişi arasında doğrudan bir ilişkinin olduğu söylenebilir.

Edebiyat, tarih boyunca toplumların bilinçaltını, kaygılarını, umutlarını ve arayışlarını yansıtan bir ayna işlevi görmüştür. Toplumlar büyük dönüşüm süreçlerinden geçerken bu değişim kaçınılmaz olarak edebî üretime de yansımış ve dil, tema ve anlatım biçimlerinde önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Toplumun henüz kurumsallaşmasını tamamlayamadığı, kimlik ve yön bulma arayışlarının yoğunlaştığı dönemlerde bu belirsizlik edebiyata da sirayet ederek olgun eserlerin çıkması güçleşmiştir. Bu durum *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı*'nda "Çünkü o zamanlarda şekl-i cemiyeti teessüs etmemiş, adat ve îtikâdat, lisan, efkâr, müessesat karma karışık bir hale girmiş bulunuyordu. Kurun-u vustada bulunan zevat-ı edebîyenin, Kornein [Corneille]

gibi ulvi, vazıh, nefis, mükemmel âsâr vücuda getirememeleri cemiyetin taayyün edememesindendir" (YOTE, 1332:35) şeklindeki ifadeler ile açıkça dile getirilmiştir. Söz konusu dönemde toplumun yapısal olarak oturmamış olması bir karmaşa yaratmış ve bu da edebî üretimin niteliğini doğrudan etkilemiştir. Bu bağlamda edebiyat, toplumun kültürel ve sosyolojik zeminine bağlı olarak şekillenmektedir.

Köprülü ve Şahabettin Süleyman, edebiyat tarihçiliğinin tartışmalı konularından biri olan edebî dönemlerin sınıflandırılması meselesine eserlerinde dikkatle eğilmişlerdir. Her iki isim de önceki dönemlerde yapılan, belirli bir usule dayanmayan, kişisel ve sezgisel sınıflandırmaları edebiyat tarihi için faydasız bulur. Onlara göre edebî devirleri sağlıklı biçimde belirleyebilmenin en fennî yolu, toplumun biçimsel ve yapısal gelişimini esas almaktır. Bu yaklaşım eserde geçen "Edvar-ı edebîye tayin ve tavzih hususunda en ziyade nazar-ı dikkate alınacak keyfiyat ve cihet-i cemiyetin takibat-ı şekliyesidir, cemiyetin tehalüfüyle edvar-ı edebîye de tehalüf eder. Cemiyetle sanatın, edebiyatın tesir-i mütekabili farziyen sabitesini hiçbir zaman unutmamak muktezidir" (YOTE, 1332:32) şeklindeki ifadelerde açıkça görülmektedir. Bu düşünceye göre toplum değiştikçe edebî dönemlerde değişir. Dolayısıyla toplumla edebiyat arasında karşılıklı bir etkileşim söz konusudur. Bu bağlamda edebî devirlerin tespitinde toplumsal koşulları dikkate almak daha tutarlı bir yaklaşım sunar.

Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı'nda edebî devirlerin belirmesinde toplumsal koşulların göz önünde bulundurulması gerektiği düşüncesi titizlikle ele alınmaktadır. Yazarlara göre böyle bir yöntemin izlenmesi en sağlam ve en bilimsel yoldur. Nitekim eserde yer alan "Şu serdedilen mütalaata göre edvar-ı edebîyeyi şekl-i cemiyetin tebeddülü tegayyürü ile tayin tavzih etmenin en iyi, en salim, kati bir yol olduğu anlaşılıyor" (YOTE, 1332:33) ifadesi bu düşüncelerini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Aynı şekilde "Binaenaleyh edvar-ı edebîyeyi inkılâbât ve tekâmülât-ı cemiyete göre tefrik etmek en doğrusudur" (YOTE, 1332:34) ve "Binaenaleyh edvar-ı edebîyeyi cemiyete göre tayin etmek en fenni, en kati bir tasnif olur" (YOTE, 1332:39) şeklindeki ifadeler de bu görüşü desteklemektedir. Edebî devirleri toplumun yapısına bağlı olarak sınıflandırma çabaları, yazarların bilimsel bir yöntem inşa etmeye çalıştıklarını göstermektedir. Bu durum edebiyat tarihçiliği açısından dikkat çekici bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.

Bir edebî eserde öne çıkan içerik, toplumun bir yansıması olarak değerlendirildiğinde eserin türü ne olursa olsun içerikle toplumsal sorunlar arasında çok yönlü ilişkiler kurmak

mümkündür (Tüzer ve Hüküm, 2022:3). Bu bağlamda edebiyat siyasi gelişmelerin de etkisi altında kalabilir. Bir edebiyatçı döneminin siyasal sorunlarına ne kadar ilgisiz görünse de belli ölçütlerde eserinde yaşadığı dönemin tarihsel olaylarını dolaylı biçimde yansıtarak tanıklık eder. Türk edebiyatı tarihi incelendiğinde, edebiyatın toplum ve tarih ekseninde şekillendiği, şair ve yazarların içinde bulundukları politik süreçlerin etkisiyle düşündükleri ve bu doğrultuda toplumun çıkarlarını savunma amacıyla eserler kaleme aldıkları görülür (Y. Okay, 2019:284). Köprülü ve Şahabettin Süleyman da bu etkiye eserlerinde değinirler. Onlar siyasi hayatın edebiyat tarihi incelemelerinde göz ardı edilemeyeceğini dile getirirler (1332:61). Belirli dönemlerde yaşanılan savaşlar, galibiyetler ve mağlubiyetler edebî eserlere sirayet eder. Nitekim bu durum eserde "Büyük muzafferiyetlerin gururu, şerefi; büyük mağlubiyetlerin acısı, emeli edebiyatta his olunur" (YOTE, 1332:62) şeklindeki ibareyle örneklenir. Dolayısıyla bir edebî metni değerlendirirken o dönemin siyasi şartları da mutlaka dikkate alınmalıdır.

Toplumlarda yaygın biçimde kabul gören dini, kültürel ve geleneksel inançlar, bireylerin duygu dünyasını, düşüncelerini ve davranışlarını doğrudan etkiler. İnsan ruhu üzerinde derin izler bırakan bu inançlar, edebiyata da yansır ve edebî eserlerde görünür hale gelir. Her edebî metin ait olduğu dönemin düşünce yapısını, inanç sistemini ve estetik zevklerini belirli ölçülerde yansıtır (Uğurlu, 1992:192). Bu durum edebiyat tarihçilerini söz konusu mesele üzerinde düşünmeye ve araştırmaya yöneltir. Türk edebiyat tarihçiliğinde önemli bir yere sahip olan Köprülü ve Şahabettin Süleyman da eserlerinde inanç ve ahlak konularına özel bir önem atfeder. Onlara göre "İtikâdat ve ahlak meselesi de ayrıca şayan-ı dikkattir. Gerek siyasi gerek içtimai gerek ilmî akidelerin ruhu beşerî teşkil hususunda ne derece mühim birer amil olduğu malumdur" (YOTE, 1332:62). Bu ifadeye göre siyasal, toplumsal ve bilimsel görüş ve inanç sistemleri insan ruhunun oluşumunda önemli bir etkendir. Bu sebeple edebiyat tarihi çalışmalarında inanç ve ahlak meseleleri dikkate alınması gereken temel unsurlar arasında yer alır.

Sonuç itibariyle *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı*'nda edebiyat ile toplum arasındaki karşılıklı etki çok yönlü ve derinlikli bir biçimde ele alınmaktadır. Yazarlar, edebî metinlerin oluşumunda toplumsal yapıların, inanç sistemlerinin, siyasal olayların ve bireysel deneyimlerin belirleyici bir etkisinin olduğunu vurgulamaktadır. Edebiyat tarihçiliğinde bilimsel bir yaklaşım geliştirme gayretiyle edebî devirlerin toplumdaki dönüşüm süreçleriyle paralel olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunurlar. Eserde edebiyatın salt bireysel bir yaratı olmadığı, aynı

zamanda toplumun değerlerini, çatışmalarını, huzur dönemlerini ve inanç sistemlerini yansıtan önemli bir belge niteliği taşıdığı düşüncesi hakimdir. Siyasi gelişmelerin, kültürel kırılmaların ve dini-ahlaki inançların edebiyat üzerindeki etkisi sıklıkla dile getirilmiştir. Eserin bölüm sonlarında dönemin siyasal, sosyal, ekonomik yapıları, inançları ve dil özelliklerinin yer alması, yazarların savundukları görüşleri somutlaştırdığını gösterir. Köprülü ve Şahabettin Süleyman'ın, Gustave Lanson ile benzer düşüncelere sahip olmaları ve edebî devir tasniflerinde bilimsel bir yöntem arayışı içinde olmaları eserin tezkire geleneğinden farklı olarak modern bir edebiyat tarihi niteliğine sahip olduğunu göstermektedir.

3. YENİ OSMANLI TARİH-İ EDEBİYATI'NIN ÇEVİRİ YAZIYA AKTARIMI

Köprülüzade Mehmet Fuat- Şahabettin Süleyman

YENİ
OSMANLI TARİH-İ EDEBİYATI

Menşe'lerinden Nevşehirli İbrahim Paşa Sadaretine Kadar

Birinci Cilt

Sultanilerin En Son Programlarına Mutabıktır.

Tâbi ve Nâşiri:

-İstanbul-
Şirket-i Mürettibiyye Matbaası Bab-ı Âli Caddesinde
1332

Mukaddime

Tarih-i Edebiyat: Tarih-i Edebiyat Tarih-i Medeniyetin Mühim Bir Cüzüdür.-Cemiyette İlk Âsâr-ı Edebîyenin Zuhuru: Efsaneler, Şarkılar, Masallar, Hamasiyat.- Âsâr-ı Edebîyenin Âsâr-ı Sâire-i Sanatla Münasebeti.- Tarih-i Edebiyat ve Destan. Bir Devr-i Edebîyenin Hududu Nasıl Tayin Edilir.- Bir Eser-i Edebînin Tahlil-i Dâhili ve Haricîsi: Eser ve Muharrir.- Bir Eser-i Edebînin Vücuda Getirdiği Te'sîratın Tetkiki: Muhit-i Coğrafi ve İctimai, Şerait-i İktisadiye, Hayat-ı Siyasiye, Hayat-ı Aile ve Kibârâne, İtikadat, Ahlak, Sanayi-i Sâire-i Nefîse.

1

Tarih-i Edebiyat: Tarih-i Edebiyat Tarih-i Medeniyetin Bir Cüzüdür.- Tarih gibi manayı hakiki ve ruhisi pek yakın zamanlarda taayyün etmiş [meydana çıkarmış] şeylerden biri de tarih-i edebiyattır. Eski zamanlarda tarih-i edebiyat denilince gülüp geçen esâtize-i şuaranın [üstat şairlerin] yahut heyet-i mecmua-ı şuaranın hali düşünülür. O suretle sahifeler imla edilirdi. Biz bugün bunları "Tezkiretü'ş-Şuara" tesmiye ediyoruz [adlandırıyoruz]. Bir kıymet-i ilmiye ve fennîye yahut bir kıymet-i müsbete veremiyoruz. Bunlar eşyanın ruhuna nüfuz etmeksizin haricîyatını gösteren bir mecmua-i tavsîfâta [niteleme fikirlerine] benzemektelerdir.

Tarih-i edebiyat, tarih-i tekâmül-ü beşer [olgun insan tarihi] yani tarih-i medeniyet demektir. Bir kavmin edebiyatını mebâdîsinden [başlangıcından] müntehasına [sonuna] kadar takip etmek okumak silsile-i ezman arasında geçirdiği bütün inkılâbat-ı hissiye ve fikriyeyi, bütün tekâmülât-ı dimağiye ve ruhiyeyi [aklın ve ruhun olgunlaşmalarını] ayrı ayrı görmek, anlayabilmek, en ziyade, en canlı nikatına [noktalarına] nüfuz etmek demektir.

Zaten bir fikr-i edebî, bir fikr-i sanatkârane elde edebilmek için taharriyat [araştırmalar] ve tetkikat-ı sanatkâranede [sanatkârca incelemelerde] bulunmalı, muhtelif [farklı] zamanların âsâr-ı sanatını, [4] muhtelif-i mesâlikinin mevcudatını [varlıklarını] birbiriyle mukayese etmelidir. Bunların hudud-u müştereklerini [ortak sınırlarını] takip ve tefrik etmek [ayırt etmek] lazım ve muktezidir [gereklidir]. Çünkü bu suretle hareket etmeyecek olursak indiyat [şahsi düşünceler] ve farziyyattan tebâüd edemeyiz [ayrılamayız]. "Felsefe-i Sanat" muharriri [yazarı] "Ten [Taine]" bu nazariyeyi [soyut bilgiyi] vaz [ortaya koyma] ile sanat ve edebiyat tetkikatına ilmî ve tecrübî bir mahiyet [nitelik] verebilmiştir.

Vakıa [gerçi] çıkardığı netâyiç [neticeler] ile mutlakıyetten kurtulamamış ise de hikmet-i bedayinin [estetik ilminin] mesnetlerinden [dayanaklarından] biri olan tarih-i edebiyatın mefrûzatın [farzı] eyâdî-i ızlâlinden [saptırılmış ellerden] kurtulma, daha fennî daha kati bir şekil almasına bir delil, bir rehber olmuştur.

Biz edebiyatı indi [kendi görüşüne göre] farazi [var sayma] ve şekle ait birtakım kavait [kurallar] ve nazariyatın [kuramların] bilinmesinden ziyade geçmiş zamanların âsârını tetkik ve her biri arasındaki münasebat [ilişki] ve irtibatatı [ilişki] derk ve teyakkun [şüpheye yer bırakmayacak şekilde bilme] ile öğrenebiliriz. Tarih-i edebiyat demek, edebiyata vukufun [anlamanın] en sahih [gerçek] amili [icra edeni] demektir.

Lakin bunu şimdiye kadar tecârib [tecrübeler] ve tetkikat [incelemeler] üzerine müesses [kurulu] bir ilim halinde öğretecekleri yerde bir tercüme-i ahval-i şuara tarzında okuttuklarından matlup [istenilen] neticeye vusul-u müyesser olamamıştır [kolaylıkla ulaşılamamıştır]. Biz hikmet-i bedayide [estetik ilminde] ve bunun bir şubesi olan edebiyat da nasıl fen ve tecrübeye istinat [dayanma] ile yürüdüysek bu eserde de aynı maksadı, aynı gayeyi [amacı] takip edeceğiz. Bu suretle mümkün olduğu kadar indiyattan [bireysel düşüncelerden] tebâüd etmiş [ayrılmış] olacağız.

Âsâr-ı sanat, binnetice âsâr-ı edebîye bizatihi [kendinden] ictimaidir [sosyaldir]. Bir devrin mecmua-i mahsulat-ı sanatkâranesiyle [sanatkârca üretilen fikirleriyle] efkârı, itikadatı [inançları], ihtiyâcatı, temâyülâtı [eğilimleri] arasında münasebet bulmamak adimü'l imkân [imkânı olmayan] gibidir. Edebiyat ile cemiyet, cemiyet ile edebiyat meyanında [arasında] bir cereyan-ı mahsus-u [5] teessür [özel akış etkisi] mevcuttur. Esasen buna edebiyat ile cemiyetin tesir-i mütekabili [karşılıklı etkisi] nazariyesi derler. Hiçbir eser-i edebî yoktur ki bir zaman-ı muayyenin [belli bir zamanın] bir muhit-i muayyenin bir şahsiyet-i muayyinenin mahsulü olmasın. Her eser-i edebî ağdiye [gıda] evveliyesini vasattan ahz [alma] ve iktibas [alıp faydalanma] eder. Şu itibar ile muhitin onun üzerinde pek nafiz [etkili] ve pek celi [açık] bir tesiri olduğu gibi izi de vardır. Bir eser-i sanatkârane kadar hiçbir şey geçmiş zamanın efkâr ve ihtisasatını [duygularını ve fikirlerini] bize pür hayat, pür raşe [titreme] gösteremez. Bilahare ariz [geniş] ve amik [derin] tetkik olunacağı vechile bir Bakî, bir Rûhî, bir Nef'i bize bıraktığı âsâr vasıtasıyla yaşadığı zamanı en kati, en canlı bir surette gösteriyor. Bakî'nin eserlerini okuyanlar bir kemal [olgunluk] ahdinde [devrinde] bulunduğuna derhal inanıyorlar; Rûhî'yi, Nefi'yi okuyanlar şan ve şerefe malik [sahip], gurur ile mâlî, ziynet ve sefahatle pür-ruh bir asrın ruhunda yaşarlar.

Eserlerin tarz-ı tertibi [sıraya koyma tarzı], hisler, fikirler, kelimeler hülasa her şey tevellüt ettiği [doğduğu] ahdın [zamanın] birer nişanesi, birer müşiresidir [bildirenidir.]. Bundan maada [bundan başka] âsâr-ı edebîyede cemiyet üzerine icra-yı tesirden hali kalmaz. Bir eser-i edebî bazen bir cemiyetin efkâr ve itikadatını [inanmalarını ve fikirlerini] daha vazıh [açık seçik], daha kati [kesin] bir düstur [kural] dâhilinde vaz ile onlara bir şekl-i muayyen verebilir… Şarkın Eflatun'a Nev-Yunaniliğe müteveccih [yönelmiş], meyyal hâlet-i ruhiyesini Hristiyanlığın sükûnundan kurtaran, ona bir cevvaliyet-i mahsusa [hususi hareket?], bir inkişaf-ı mahsus [özel gelişme], bir şekl-i nevin ve güzin [yeni ve seçkin şekil] veren edebiyat ve şiirdir. Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin, Yunus Emre'nin, Nesîmî'nin, Kaygusız Dede'nin, Sinan Paşa'nın, Nedîm'in, Şeyh Galib'in, Kemal'in, Hâmid'in zamanları üzerindeki te'sîratı [6] bilahare [sonra] görüleceği vechile gayrı kabil-i inkâr bir tarz ve mahiyettedir. Bir milletin edebiyatını, tarih-i edebiyatını öğrenmek, o milletin hayat-ı ictimaiyesini [sosyal hayatını], safahat-ı tekâmüliyesini [olgunlaşma evrelerini] hatve hatve [adım adım] takip demektir.

Bir milletin suret-i teessüs ve teşkili [oluşma ve kurulma biçimini], devre-i kemal ve tevakkufu [olgunluk ve durma devri]; devre-i inhitatı [gerile devri] edebiyatında okunur, görülür, el ile temas edilircesine anlaşılır. Son asrın edebiyat tarihinde pek mühim bir mevkiye malik [sahip] olan Poul Borje [Paul Bourget] "Hal-i Hazırın Ahval-i Ruhiyesi" namındaki eserinde izmihlal [yıkılma] zamanına ait âsâr-ı tetkik ederken şu sözleri söylüyor:

"Refah ve saadetin, verasetin tesiri hayat-ı şahsiyeye [şahsi hayata tesiri] temayülü [meyili] ziyadeleştirirse uzviyet-i ictimaiye [sosyal organizma] inhitata [gerilemeye] yüz tutmuş demektir. Lisan denilen diğer bir uzviyetin [organizmanın] inkişaf [gelişme] ve inhitatını [gerilemesini] da aynı kanunlar idare eder. İnhitat [gerileme] demek vahdet-i kitap mevkini sahifenin, sahife cümlenin, cümle kelimenin istiklâline terk etmesi demektir."

Filhakika [gerçekten] bu böyledir; henüz teşekkül eden [oluşan] milletlerde her şey müteredditt [kararsız], her şey süratle mütebeddildir [değişendir]. Bu gibi kavimlerin lisanlarında, fikirlerinde bir kargaşalık, bir adem-i vuzuh [yokluk açıklığı], tereddüt, bir tebeddül [değişme] his olunur. Sultan Osman'ın hükûmet-i Osmaniye'yi teşkilinden [oluşturmasından] Kanûnî Sultan Süleyman devrine kadar edebiyat-ı Osmaniye de bu saydığımız evsafın [niteliklerin] izlerine tesadüf olunur. Padişah müşarünileyhin [adı geçenin] zaman-ı saltanatında başlayan devre-i tevakkuf ve kemalde [durma ve olgunlaşma devrinde] ise edebiyat-ı Osmaniye de bir takarrür [karar kılma], maksat ve gayesine vasıl olmuşlara [ulaşanlara] mahsus bir itminan [emin olma],

bir vakar [ağırbaşlılık] hissedilir. Cemiyetin efkâr ve itikadatında [fikir ve inançlarında] kararsızlık, tezelzül [sarsılma] husule geldiği zamanda edebiyatı şahsiyetperest, garaib-cû [garip şeyler arayan], en küçük bir hevese büyük bir vahdeti tarik [birlik yolu] görüyoruz.

[7] İhtilal devrelerinde hakiki sanatkârların, hakiki âsâr-ı sanatın tevellüt etmemesi de [doğmaması da] cemiyetin edebiyata tesir etmesinden dolayıdır. Edebiyatın ne suretle tevellüt [doğma] ne suretle tekâmül ettiği [olgunlaştığı] de düşünülecek olursa Pol Borje'nin fikrinin sıhhati tamamıyla anlaşılır. Şiir iptidayı beşeriyette [insanlığın başlangıcında] bir kavmin mahsul-ü müştereki [ortak ürünü] idi. İptidayı beşeriyette nazım vardı, nesir yoktu; o da münferiden [yalnız] bir şahsın mevlidi değil, umumun [genelin] mevlidi idi. Çünkü o zamanda hayat-ı beşeriyenin ilcâati [zorlamaları] müştereken ve bir reisin taht-ı idaresinde yaşamayı amir bulunuyor [emrediyor], edebiyat da cemiyetin tesiriyle o suretle tecelli ediyordu. Zaman ilerledikçe, cemiyetler büyüdükçe taksim-i amal-i kanunide kendini göstermeye başladı, efrad-ı beşer [insan fertleri] sınıf sınıf, tabaka tabaka ayrıldı, her biri bir iş ile iştigale [uğraşmaya] temayül etti [yöneldi], şiir de bu hal-i ictimaiyeden [sosyal hallerden] müteessir oldu [etkilendi], o da bir sınıf-ı mahsusun [özel sınıfın] mal-ı müştereki oldu. Nihayet hiss şahsiyet-i beşerin hayatında bir ihtiyaç haline geldi, şiir de şahsi oldu. Demek ki edebiyat doğrudan doğruya bir zamanın, bir cemiyetin tesirinden azade kalmıyor, onun izlerini hemen tahmil ediyor [yükleniyor]. Şu suretle tarihin en doğru, en zinde, en ruhi bir muavini [yardımcısı], bir mecmua-i vesaiki [fikir belgesi] oluyor.

Filhakika tarih-i edebiyat tarihin, bilhassa tarih-i medeniyetin mühim bir cüzüdür, fakat hiçbir zaman kudemadan [eskilerden] bir muallim-i muhteremin dediği gibi ferî [ikinci dereceden] değildir. Bilakis [tam aksine] vesaik-i tarihiyeye esas ve menbadır [kaynaktır]. Tarih; edebiyat, sanat kadar canlı ve kıymettar-ı muavene malik değildir. Çünkü onun vasıtasıyla bir zaman-ı muayyenin, bir cemiyet-i muayyenenin ruhuna nüfuz eder.

[8][1] "Her millette nazım ve nesirden ibaret edebiyatın iptidayi şüyuundan [başlangıcının bilinmesinden] hâlihazıra yahut muayyen bir zamana kadar olan ahvali tarihiyesini bildiren bir fendir."

Bütün sanatta olduğu gibi tetkikat-ı tarihiyede de haiz-i ehemmiyet olan [önem taşıyan] hâriciyat, lisan, mevzu değil, hüsn-i bedii [estetik] ve şahsiyet-i sanatkâranedir, işte bu nokta

[1] Kitabın bu kısmında basım hatası mevcuttur. 8. ve 9. sayfalar yer değiştirmiştir. Bu sayfaların yerleri düzeltilerek verilmiştir. (H.n)

dolayısıyla tarih için en kıymetli bir hazine-i vesaik olunur. Tarih-i edebiyattan bizzat tarih istiane eder [yardım ister]. Nedîm'in en küçük bir Gazali kadar Lale Devri'ni altı ciltten ibaret olan Raşit tarihi gösteremiyor.

Son zamanlarda tarih-i edebiyat yazan, evvelce zikri geçen muallim-i muhterem eserinin methalinde [girişinde] tarih-i edebiyatı şöyle tarif eder:

Bu tarif yek nazarda tam olmak üzere görülebilse de tetkikat-ı ahire-i bediıyeye vukuf ile bunun noksan olduğu tezahür eder [ortaya çıkar]. Tarih-i edebiyat yalnız nazım ve nesirden ibaret edebiyatın ahval-i tarihiyesiyle iştigal etmez [uğraşmaz] o adese-i edebiyat [edebiyatın merceği] ile bir kavmin, bir zamanın ahval-i ruhiyesini [ruhî hallerini], tekâmülât-ı ictimaiyesini [sosyal olgunlaşmalarını], inkılâbat-ı fikriye ve hissiyesini [hissî ve fikrî değişimlerini], sanatkârların şahsiyetini temsil eder. Binaenaleyh [bundan dolayı] muallim-i muhteremin şu tariflerini tevsi [genişletme] ve ikmal etmek [tamamlamak] mecburiyeti karşısında bulunuyoruz demektir:

"Tarih-i edebiyat; bir kavmin veya bir zamanın bütün mahsulat-ı kalemiye-i sanatkâranesini [sanatkarca kaleme alınan ürünlerini] gerek şekil gerek esas itibariyle tetkik ve tahlil ederek okumak, o zamanın ruhuna, tekâmülât-ı ictimaiyesine [sosyal olgunlaşmalarına], inkılâbat-ı müteaddide-i zihniyetine [birçok zihniyetin değişimlerine] vuku [anlama] ve sanatkârlarının şahsiyetlerine, hayat-ı hususiye ve edebîyelerine nüfuz demektir."

Biz bu tarif ile muallim-i muhteremin noksan bıraktığı en asli, en [9] esasi noktaya hüsn ve heyecan-ı bediyiye girmiş oluyoruz, tarih-i edebiyatı bir Tercüme-i Hal, bir Tezkire-i Şuara şeklinden kurtarmış, ona en büyük vazifesini tahmil etmiş [yüklemiş] bulunuyoruz. Kudemanın [eskilerin] nokta-i nazarı her ne olursa olsun pek basit, pek iptidai esas ve ruhtan mütebâittir [uzaktır]. İzahat-i mebsuta [açık açıklamalara] tarih-i edebiyatın ne kadar mühim ne kadar âli, olduğunu izah etmekle beraber bu tedrisatın [öğretimin] husule getirdiği fevaid [faydalar] bundan da ibaret değildir.

O hissiyat-ı vatanperverâneyi takviye eden esbap [sebep] ve avâmil [sebepler] dâhilinde de bulunmaktadır. Bir kavim edebiyatla ve onun vasıtası bulunan lisanıyla, hülasa âsâr-ı edebîyeyi icat ve ibda eden [meydana getiren], lisanını zinde ve pür-hayat kılan üdebasıyla [edipleriyle] bütün sanatkârlarıyla vatanına merbut olur [bağlı bulunur].

Münekkid-i şehir [meşhur eleştirmen] "Emilfake [Emile Faguet]" üdeba, şuara bizzat vatanperver olmasalar bile tevlit ettikleri [meydana getirdikleri] âsâr itibariyle hissiyat-ı vatanperverâneyi ikaz ederler diyor ki bu pek doğrudur. Bir kavim vatanına ocağının dumanından,

ailesinin ocağından ziyade mefahir [övünülecek] medeniye-i maziyesiyle merbut bulunur. Âsâr-ı medeniye kalplerde, dimağlarda [akıllarda] vatan-ı maneviyenin tevellüdüne bâis olur. Edebiyat ise o âsâr-ı medeniyenin bir şube-i tezahüratı [belirti şubeleri]] demektir. Kavi bir edebiyata, vasıtası bulunan kavi bir lisana malik milel [milletler] ve akvam [kavimler] bir müddet uyusalar, bir müddet yatsalar bile bilahare [sonra] uyanırlar. Bugünkü Yunanileri yaşatan pek eski bir maziden müntakil [naklolunan] âsâr-ı edebîyeleri, âsâr-ı sanatkâraneleri, âsâr-ı ilmiyeleridir.

Tarihte Fuzuli'ye, Baki'ye, Nedîm'e, Hâmid'e bir kıymet-i mahsusa veren bir kavim istikbalini kıskanır, onun muhafazası için bütün [10] mevcudiyetiyle, bütün kuvvetiyle çalışır. Fuzuli gibi bir dâhi-yi edibin kavmin ruhunda yakacağı meşale ne sönmez bir meşale ne hararetli bir meşaledir.

Şu nokta-i nazardan da düşünülecek olursa tarih-i edebiyat cidden büyük, cidden mühim, cidden fâidelidir.

Ve yine bunun içindir ki biz eserimizde tetkik edeceğimiz mevcudiyetlerin sima-yı maneviyesine, şahsiyetine pek ziyade ehemmiyet verecek, onların icadât ve ibdaatına [meydana getirmesine] ait ihtiramlarımızı [saygılarımızı] kemal-i tazimle [olgun hürmetlerimizle] serd [düşüncelerini ileri sürme] ve itiyan [bildirme] edeceğiz.

2

Âsâr-ı Edebîyenin Zuhuru, Efsaneler, Şarkılar, Masallar, Hamasiyat.- Sanat, hikmet-i bedayi [estetik ilmi] mesailinin tetkikatıyla anlaşıldığı ve anlaşılacağı vechile uzviyyet-i beşeriyenin [insan organizmalarının] bir netice-i tabiıyesidir. Edebiyat ise şiir-i nam-ı umumisi altında- şiir; manayı vâsi [geniş] ve şamiliyle [içine alan] ibdaat-ı sanatkâranenin heyet-i mecmuasından ibarettir- sanayi-i nefîsenin [güzel sanatların] bir şube-i mahsusudur. Binaenaleyh öyle suni mütefessih [kokmuş] bir cemiyetin mahsulü değil esasen tabiatın beşeriyete ihdâ ettiği [hediye ettiği] bir meleke [yatkınlık], bir haslet [huy], bir esastır.

Şiir nasıl tevellüd etti? şiir, ilm-i ahval-i ruh [ruh hallerinin ilmi] nokta-i nazarından bakılacak olursa din ile beraber saha-i arzda zuhur etmiş [meydana çıkmış] ve korkunun ve şükr-ü perverinin mevlidi olmuştur. Afak-ı kâinatın ve hayata nazarlarını ilk defa açan beşer birtakım hadisat [hadiseler] ve vakayi [olaylar] ile karşı karşıya bulunmuş, bunların bazıları onun üzerinde bir zevk-i nûşin [tatlı zevk], bir hiss-i latif uyandırmış, bazıları da asabını sarsmış, yıkmış, bitirmiştir.

[11] Halbuki beşer o suretle mahluk bir hayvandır ki bütün hadisat-ı eşyayı hep kendisi gibi tasavvur eder [zihninde canlandırır], onların hepsine kendisinde mevcut bütün melekât [akli ve ruhi yetkinlikler] ve hasâili [huyları] tevdi etmek [emanet etmek] hususunda tereddüd etmez, gecikmez.

Bunun içindir ki bütün bu hadisat-ı vakaiyi kendisine benzetti, onları irade ve ihtiyar sahibi bir mevcut-u âli telakki etti [öyle kabul etti]. Bazılarını bedhahen [başkalarının kötülüğünü isteyen], bazılarını da hayır-hahan zümresine ilhak eyledi [ilave etti].

Bedhahan zümresine ilhak ettiklerinin gazabına, infialini [etkilenmesini] defetmek için kurbanlar kestiği gibi birtakım dualarda okudu. Hayır-hahan zümresine iltihak edenlere [katılanlara] gelince. Onlar hakkında teşekkürünü, mahmedetini [şükürlerini] göstermek için ed'iye-i teşekküriye [teşekkür duaları] inşadına [okumalarına] başladı.

Esasen bu fizyolojiye ait bir hadisedir: insan müteessir [üzüntülü], müteheyyiç [heyecanlı] olduğu zaman harekâtına gayr-ı iradi, gayr-ı vicdani olarak bir intizam [düzen], bir vezin ithal eder. Mesela fevkalade sıkıldığımız, fevkalade müteheyyiç [heyecanlı] olduğumuz zamanlarımızda oturamayız, kalkar, seri asabi hatvelerle [adımlarla] dolaşırız, dikkat edilirse görülür ki bu hatavat [adimlar] gayet muntazam, gayet mevzundur. Yahut oturduğumuz yerde bacağımızı, kolumuzu oynatırız, bu oynatışlar da o kadar mükemmel, o kadar intizamkaranedir.

Harekete gelen aza [organ] dimağa [akla] ne kadar yakınsa o kadar intizam-ı seri olur. Sesimizde aynı suretle, o an teheyyüc [heyecanlanma] de bir mevzuniyet-i mahsusa [özel vezin] iktisap eder [kazanır], gayr-ı ihtiyari olarak bir ihtizaz-ı muntazam alır. O zaman bilmeksizin, anlamaksızın manzum söz söyleriz. Bu hassa [duyu] fennen inkâr edilemez bir mahiyette, bir kıymettedir.

İlk beşerde hadisat ve vakayı mevcudiyetinde bir eser-i teessür [üzüntü] ve teheyyüç [heyecanlanma] [12] bıraktığı zaman gayr-ı vicdani olarak dualarına şekl-i nazmı vermiş, o suretle şiirin esası teşekkül etmiştir.

Şuraya kadar verilen izahat bize anlatıyor ki şiirin mebdeini [başlangıcını] kable't-tarihin [tarihten önce] en muzlim [karanlık] noktalarında aramalı, beşerin arza gözlerini açtığı dakika ile hem-sin [yaşıt] bulmalıdır. Şiir, esasen, hassasiyetin bir teessür ve teheyyüç-i hususisiyle muhayyilenin bir nüasından- nim-i ihtiyar-ı ve nim-i gayr-ı ihtiyari- hallucination ibarettir. Bir manzumenin, bir eser-i edebînin mükemmeliyeti havi olduğu [içerdiği] hassasiyetin vüsatiyle [genişliğiyle], hayalin hararetiyle mütenasiptir [uygundur].

Eskilerde şiirin mebde [kaynak] ve esasını arayarak onu hazreti Âdem'e kadar götürmek suretiyle izah etmişler, bu suretle mebde-i beşere [insanlığın köküne] rabt eylemişlerdi [bağlamışlardı].

Kastamonulu Latîfî Efendi Tezkire-i Şuarasında sekizinci sahifesinde tetkikat-ı ahireye mutabık [uygun] şu mütalaada [düşüncede] bulunuyor:

"Kitab-ı Tevarih'de mestur [yazılmış] ve elsine-i erbab-ı esmarda [dil ustalarının hikâyelerinde] mezkûrdur ki [zikrolunan] Hazreti Âdem nebi ve ebü'l beşer sufiki mescud-i melaike-i mukarrebin ve muhit-i lügat evvelin ve ahirindir, şiir ol andan sadır oldu. Ol zamandan bu ana gelinceye değin tezayüt buldu [çoğaldı]. Ne zaman ki Kabil Habil'i katletti; anı görüp Âdem-i safinin sineden sükûn ve kararı gitti. Nice rüzgâr ve valih [şaşmış kimse] ve zâr olup [ağlayıp] mersiye tarzında birkaç beyt-i Arabi okudu.

Ama bir sâil-i sual [soru soran] etse ki Âdem Aleyhisselam hod [kendi] lisan-ı Süryani tekellüm ederdi [söylerdi]. Bu müstenid olan [yaslanılan] edebiyat ve manzum kelimat-ı Arabi olmak neden geldi? Muterizin [itiraz edenin] sualine iki türlü cevap var: biri budur ki "ve ilm-ü âdemü's-semaâ-i külliha" mefhumunca [ifade ettiği anlamca] ya Hazreti Hak ve feyyaz-ı mutlak cemi elsineyi ali [yüce diller] tarikü'l-ilham [esinti yolu] ona bildirmiş ola yahut fazıla-i erbab tevarih-ı lügat Süryaniden lügat-ı Arabiyeye döndürmüş ola vallahil alem."

[13] Görülüyor ki edebiyat hakkında tetkikatte bulunan, tarih-i edebiyat değilse bile kısmen tarih-i edebiyat, kısmen de Tezkiretü-ş Şuara yazan kudemadan Latîfî Efendi de şiirin mebdeini [başlangıcını] hilkat-ı Âdem'le [Âdem'in yaratılışıyla] beraber tutuyor, hatta bunun bir teheyyüç ve teessür [heyecanlanma ve üzüntü] neticesi olduğunu söylüyor.

Yalnız bu kadarla da kalmıyor, daha ziyade tetkikatte bulunarak ona efsanevi, muazzam bir devre-i tarihîye açıyor, şu sözleri de söylüyor:

"Ve bir kavilde [kelamda] kelam-ı mevzun yedinci felekte bir melekeden sâdır oldu [meydana çıktı], Rab arş-ı âlâya yani Hazreti Hakk Celil ü Âlâya mevzun [ölçülü] ve manzum tesbih ve takdis kıldı [kutsal saydı]. Diye buyurmuşlardır.", diyor.

Demek ki Latîfî Efendi'nin mütalaatıyla [düşüncesiyle] nazariyat-ı cedîde-i bedia [yeni kuramlar] arasındaki fark, bunda hakikatin efsane ile memzuc [karışık] olması, diğerinde ise hadisat-ı ictimaiye ve tarihîyeye [tarihi ve sosyal hadiselere], ilm-i ahval-i ruha, ilm-i vezâifü'l azaya istinat etmesidir [dayanmasıdır].

Şiir uzviyet-i beşeriyenin bir netice-i tabiıyyesidir demiştik; bu nazariyeden ilerleyerek iptidai beşeriyette âsâr-ı şiiriyenin nasıl olduğunu istihraç edebiliriz [sonuç çıkarabiliriz]. İnsan denilen mahluk her şeyi kendi şeklinde görmek ister. O her şeye bir hayat, bir ruh, bir irade verir. Esasen onda üç şey vardır: muhayyile, hassasiyet, irade… ağaçta, yerde, gökte, güneşte, kamerde, gecede, gündüzde, yıldırımda, yağmurda, denizde hülasa bütün eşya ve hadisatta kendisinde mevcut bu üç hassayı görür. Onları kendine benzetmekle anlayabilir, idrak eder. Bütün ulum ve fününun menba-ı esasisi [esas kaynağı] olan hurâfat ve ebâtıl bu tarz tefekkürden tevellüt etmiştir.

[14] İnsaniyetin mebâdîsinde [başlangıcında] her şeye mahsus bir ilah tasavvuru bu hâlet-i ruhuyenin [ruhî hallerin] neticesidir. Her millet tarihinde, hakikate takarrüb edinceye [yaklaşıncaya] kadar, böyle hayal, efsane devreleri geçirmiştir.

Mesela eski Türkler; "arz, ağaç, maden, ateş ve sudan ibaret anasır-ı hamsenin beş zatta tecellisini kabul ve bunları takdis ederler idi. Zevat-ı hamsede merkezde Keyen Han, "Sarı Han", şarkta Gök Han, cenupte [güzeyde] Kırmızı Han, garpta Ak Han, şimalde [kuzeyde] Kara Handır."[2] Ve bu mabut [ilah] telakki ettikleri [kabul ettikleri] şeylere karşı dualar okurlardı. Evvelce de söylediğimiz gibi, mebde-i beşerde iptida görülen eş'ar dualarıdır, şiir dua ile başlamıştır. Mesela Türkler göğe karşı şu yolda tazarru [yalvarırlardı] ederlerdi:

"Ey gök tanrısı Ebyaşe
Yeri yeşildir, ağaçları yeşerdir.
Rızk verirsin
Ulu Tanrı, bir reis ver
Halik-i halk,
Töre tanrısı."[]

İşte bu musevvir-i beşer [tasvir eden insan] dinlerden efsanevi şiir tevellüt etti, her kavmin tarihinde pek büyük bir hisse-i zevkiyeye, bir kıymet-i bediiyeye malik oldu. Eski Yunanlıların en eski âsâr-ı nazmiye ve şiiriyesinde de efsanevi şiirlere tesadüf ederiz, hatta en evvel, en eski bir mevkide onları buluruz.

Lakin zaman ile bunlar kıymet-i ilahiyelerini kaybettiler, zekâ-yı beşer ilerledi, bu gibi hûrafat ve ebâtılı daha basit, daha akli, daha [15] mantıki bir şekle vaz etti [ortaya koydu]. Ve O zaman eski mabutlarda [ilahlarda] birer kahraman şeklinde tasavvur edilmeye [zihinde canlandırılmaya] başladı. Bunlardan şiir kahramânâne tevellüt etti. Bunlar hakkında şiirler yazıldı, bunların medhiyatıyla [övgüsüyle], yad-ı menakıbıyla iştigal olundu [uğraşıldı]. Harpta, cidalde

[2] Türk Tarihi: Necip Asım, sayfa 81 (Y.n.)

[kavgada] fevkalade yararlıklar gösterenler mâfevk-ül beşer [insanlığın üstünde] birer mahluk addediliyor, onlara âdeta taabbüd olunuyordu [tapınıyordu].

Omer [Homer (Yunan şair)] namındaki şair-i Yunaninin Troya Muharebesini gösteren "İlyada" namındaki eseri bu kabil [bu çeşit] eserdendir.

Emil Fake [Émile Faguet] bir eserinde "kahramanlar" devirlerinin ne suretle tevellüt ettiğini [doğduğunu] tetkik ederken dağ halkının mesâib-i tabiatla [doğa felaketleri] karşı karşıya buluna buluna hür, serbest, cabbar, şeci olduğunu, ovalarda sakin olanların halim, selim, sakin bulunduğunu, dâgîlerin muhacemat-ı delir-ane ile onları tedhiş [dehşet verme] ile kalplerde bir ihtiram [saygı], bir hiss-i taabbüd [kulluk etme hissi] uyandırdığını beyan ediyor. İşte tarih-i edebiyatın kaydettiği kahramannâmeler bu gibi dâgîlerin [baş kaldıran] Sahra halkı üzerinde uyandırdığı te'sîratı mahrufane [korkmak] ile hiss-i perestişten tevellüt etmiştir.

Hamasiyat ile eş'ar-ı kahramânâneyi birbirinden ayırmak zaruridir. Eş'ar-ı kahramânâne az çok yaşamış, muhayyileyi kavimde az çok yer edinmiş ve az çok esatiri [mitolojik] bir simaya malik olmuş tipleri gösteren eş'ardır. "Köroğlu" hikayesi gibi…

Hamasiyat ise cenk ve cidale [savaşa] meyyal [eğimli], askerliğe âşık zevatın yazdığı yahut şuaranın harbe dair ibda ettikleri [meydana getirdikleri] eş'ardır [şiirlerdir].

"Rayete meyl ederiz kamet-i dilcu yerine
Tuğa dil bağlamışız zülf-ü semen-bu yerine

Düşman hilâl-i râyet-i islâma hürmet et
Toplar boğar hitâbını dağlarda âkibet

[16] Şarkılara gelince… bunlar kavmin ruhundan nebean eder [çıkar] ve üslub-u müşterek denilen şeye şahsiyetten ziyade merbut [bağlı] bulunur. Her kavim yaşadığı muhitin, derelerin, bağların, dağların, hülasa mehâsinin [güzel eserlerinin] te'sîratından azade kalamaz ve bu tesiri haricen izhar [meydana çıkarma] mecburiyetinde kalır. Çünkü heyecan-ı bedii [beğenilen heyecanı] şiddeti nispetinde tezahüre [ortaya çıkarmaya] meyyaldir [eğimlidir]. Saniyen mebâdî-i medeniyette [medeniyetin başlangıcında] bulunan yahut asırlardan beri cehalette pûyan olup [koşup] bir hatve [adım] atamayan akvam-ı şiir ile musikiyi terdif ederler [takip ederler], o suretle ihtiyaç-ı bediilerini [estetik ihtiyaçlarını] tatmin etmiş bulunurlar. Hikmet-i bedayi [estetik ilmi] mesailini [meselelerini] tetkik ettiğimiz zaman anlarız ki bir kavmin, bir milletin, bir zamanın ahval-i ruhiyesini üslub-u müşterek, seci-i umumiyenin izleri kadar hiçbir şey gösteremez... bir

kavmin mebâdîsinden [başlangıcından] nihayetine kadar şarkılarını nazar-ı tetkikten geçirecek olursak onun ne gibi tekâmülâta [olgunlaşmaya] mazhar olduğunu anlamış, bilmiş oluruz. Mesela:

"Kemah'ın yolları dağdır geçilmez.
Soğuktur suları bir tas içilmez
Anadan geçilir, yardan geçilmez
Zeynep'im, Zeynep'im şanlı Zeynep'im
Üç köyün içinde namlı Zeynep'im

Şimşirin yaprağı narindir narin
İçerim yanıyor dışarım serin
Gelmiyor yanıma inatçı yârim
Zeynep'im Zeynep'im şanlı Zeynep'im
Üç köyün içinde namlı Zeynep'im"
[17]

Zeynep bu güzellik var mı soyunda
Elvan elvan güller kokar koynunda
Ramazan ayında bayram gününde
Zeynep'im Zeynep'im şanlı Zeynep'im
Üç köyün içinde namlı Zeynep'im

İşte bu şarkı Kemah'ın ruhunu, hissini tamamıyla gösteriyor. Kemah'ın yolları dağdır geçilmez diyor. Bu sözle müşkülat-ı vusul ve vürudu [ulaşma ve erişme zorluğunu] anlattığı gibi yâri sevdiği için fedakârlık yapacağını da ihsas ediyor [hissettiriyor]. Sularının soğuk olduğunu söylemekle memleketine merbutiyetini [bağlılığını] anlatıyor. Anadan geçilir, yardan geçilmez demekle de sıla ihtiyacının kadına, ocağa merbut bulunduğunu da beyan ediyor; sonra bir zaman için köyün bir hüsn tepesinden bahsediyor, onun namıyla, şanıyla güzelliğini tasdik ediyor. Zaten iptidaiyelerde [gelişmemişlerde] idrak-i hüsn bile şahsiyet-i umumiye tabiidir.

Şimşir yaprağına Kemah halkınca fevkalade meftuniyet bulunduğunu anlattıktan sonra içinin yandığını beyan ediyor, aşkını bu kelime ile gösteriyor ve yine timsal-i umumiye-i hüsne avdet eyliyor [evvelce bulunduğu yere veya duruma geri dönüyor]. Daha sonra "elvan elvan [renkli renkli] güller" ifadesiyle yine kavmi, yine irsî [kalıtsal] bir ihtiyaç-ı perestiş [taparcasına sevme ihtiyacına] ve takdiri anlatıyor; ramazan ayı ile bayram gününün en ziyade ictimaiyeti, merbutiyeti temin eden bir ay olduğunu ihsas [sezdirme] ile timsal-i hüsne avdet [geri dönüş] ihtiyacını bu aylarda yalnız kaldığını zikrediyor. Bir başka misal daha İstanbul'a karşı köylülerin ruhunda yaşayan kini, nefreti anlatıyor:

[18]

“İstanbul, İstanbul viran kalası
Taşını, toprağını seller alası
Sende bencileyin yarsız kalası
O yar olmayınca gözüm kan ağlar”

Filhakika bu manayı tahkir-i mutazammın [aşağılama içeren manayı] ise de derin bir nazarla bakıldığı zaman bunun ruh-u umumiden nebean ettiği [kaynaklandığı], birtakım esbab-ı ruhiyeye merbut bulunduğu tezahür eder [ortaya çıkar], anlaşılır. İstanbul memalik-i Osmaniye’nin menbaı [kaynağı] ilim ve irfanı, say [çalışma] ve servet merkezidir. Taşra halkı asırlarca İstanbul’u bir maişetgâh [geçim için gerekli olan paranın sağlandığı yer], bir teali-gâh [yükseltme yeri] telakki etmiş, oraya akın akın gelmiş, yâri, ocağı o ziya için terk etmiştir. Filhakika serveti, gıdayı oradan toplamakla beraber bu hal bir kin uyandırmış ve bu asırlardan beri kalplerde yer tutmaya başlamıştır. Taşralarda valideler çocuklarını İstanbul’a yollarlarken korkarlar, ruhlarından bir parçanın koptuğunu hissederler.

Mamafih [bununla beraber] yine ondan ayrılamazlar.

Şuraya kadar verilen malumat anlatıyor ki şiiri tetkik hâlet-i ruhiye-i beşeriyeyi [insan ruhunun hallerini] tetkik, bir kavmin tekâmülât-ı medeniyesini [medeniyet olgunlaşmalarını], tahassüsat [duygulanmalar] ve tefekküratını [düşünmelerini] hatve hatve [adım adım] anlamak demektir.

3

Âsâr-ı Edebîyenin, Âsâr-ı Sanatla Münasebeti. – Tarih-i edebiyat tetkiki yalnız bizi âsâr-ı şiiriye üzerinde tevkif etmez [alıkoymaz]. Âsâr-ı edebîyeyi, bunlar vasıtasıyla ezmân-ı muhtelife-i tarihîyeyi [tarihin farklı zamanlarını] nazar-ı mütalaadan [düşünce bakışından] geçirirken musikiyi, mimariyi, resimi, heykeltraşiyi, hatta raksı unutmamak iktiza eder [gerekir]. Hatta [19] âsâr-ı sâire-i sanatta [başka sanat eserlerinde] bizim için bir rehber, bir şule [ışık] olabilir. Biz onlar dolayısıyla tetkik eylediğimiz âsârın tevellüt ettikleri zamana ve bununla da onun ruhuna daha ziyade nüfuz etmiş oluruz.

Ressam olsun, heykeltraş olsun, mimar olsun, musikişinas olsun, şair olsun sanatkâr namıyla sanatın sayesi [gölgesi] altında birleşirler. Esas ve ruh itibariyle sanayi-i nefîseyi [güzel sanatları] birbirinden ayırmak mümkün değildir: hepsinin ifade etmek istedikleri hüsn-ü bedii, heyecan-ı bediidir. Resim bunun elvan ve eb’ad, mimar-ı hutut, heykeltraş-ı eşkâl, raks evzâ [durumlar] ve harekât, musiki esvat [sesler], şiir elfaz [sözler] vasıtasıyla tayininden ibarettir.

Halbuki âsâr-ı sanatın tahassul [toplama]ve tevellütleri ise şu kanuna tabiidir: eser-i sanat onu muhit olan âdet ve ruhiyatın hâlet-i umumiyesiyle taayyün eder [meydana çıkarır].

Bu nazariyeyi, bu kanunu izah edebilmek için sanatı nebatata [bitkilere] teşbih edelim… her nebat [bitki] esas itibariyle bir tohumun mevlididir. Fakat o tohumun, o nüvenin [çekirdeğin] hayat bulması, intişar edebilmesi [yayılması] için birtakım şerait-i hariciyeye [dış şartlara] ihtiyaç vardır. Bazı nebatat muayyen [belli] bir arz, bir hararet dâhilinde, pek ziyade kuvvet ve hayat buldukları halde başka bir mahalde ölürler, biterler, mahvolurlar.

Mesela portakal gibi. Portakal ağaçları sıcak memleketlerin, yazı çok memleketlerin mahsulüdür. Soğuk, yazı az memleketlerde çürür, mahvolur: yaşamaz.

Âsâr-ı sanatta tıpkı böyledir. Nebatat nasıl bir hararet-i hariciyeye [dış sıcaklığa] muhtaç ise o da hararet-i maneviyeye [manevi sıcaklığa], yani hararet-i cemiyete [sosyal sıcaklığa] muhtaçtır.

[20] Bu hararete göre feyz bulur yahut ölür. Yeis-nâk [üzüntülü], bedhin [karamsar] ezman-ı tarihîyede [tarihi zamanlarda] sanatın herhangi şubesine ait olursa olsun mesrur [mutlu], şen, hande-nâk [gülen] âsâr tevellüt edemez, etse bile yaşamaz, ölür. Mesrur [mutlu] zamanda ise yeis-nâk olanlarına tesadüf olunamaz, çünkü hararet-i maneviye, hararet-i cemiyet o zaman süruru [sevinci], neşeyi göstermektedir. Ten [Taine] "Felsefe-i Sanat"ında bu meseleyi tetkik ederken şu sözleri söylüyor:

"Filhakika bir hararet-i maneviye [manevi sıcaklık] vardır ki bütün âdetlerin, bütün ruhların hâlet-i umumiyesidir. Nebatat [bitkiler] üzerine hararet-i hariciye [dış sıcaklık] nasıl tesir ederse o da o suretle maneviyat üzerine tesir eder."

İşte biz burada âsâr-ı sanatın şekli değil -çünkü şekil itibariyle yek diğeriyle az çok münasebeti vardır- esas itibariyle münasebeti nokta-i nazarından tetkikatte bulunarak tarih-i edebiyata birer meşale, birer rehber, birer muavin olduklarını edillesiyle [delilleriyle] göstereceğiz…

Her sanatkâr gerek aldığı terbiye gerek tecârib-i zatîyesi [özel tecrübeleri] itibariyle bulunduğu cemiyete merbuttur, ne kadar şahsi olursa olsun devrini az çok inikâs ettirir [yansıtır]. Binaenaleyh bir devrin, bir milletin, bir zamanın mecmua-ı mahsulat-ı sanatkâranesi arasında bir karabet [yakınlık], bir sıhriyet [evlilikten gelen akrabalık] mevcuttur.

Mesela eski Yunanistan'ı edebiyatıyla, mimarisiyle, heykeltraşisiyle, teşkilat-ı hayatiyesiyle nazar-ı itibara alalım.

Yunanilerin teşkilat-ı ictimaileri [sosyal düzenleri] o zamanda mevcut ne İranlıların ne Mısırilerin ne de Finikelilerin teşkilatına [düzenine] benziyordu. İraniler bir reis etrafında toplanmış, ona tabi [bağlı] bir mecmua [fikir] teşkil etmişler, Mısıriler din kanunlarıyla yaşamayı esas-ı ittihaz eylemişler [esas kabul etmişler], Finikeliler ise ticareti [21] hayatlarının ve cemiyetlerinin teşekkülüne [oluşumuna], teessüsüne [kurulumuna] esas diye kabul eylemişlerdi. Yunanilere gelince onlar da münferit [müstakil] bir hayat kabul ettiler. "Siteler" tekmil ayrı ayrı idi. Her biri kendi kavaninine, kendi adetine tabi bulunuyorlardı. Yalnız "site"ler değil, site de her vatandaş da ayrı ve münferit idi. Herkes gerek hârice gerek kendi hemşerilerine karşı kendini müdafaaya mecbur idi.

Takriben üç bin sene evvel bahr-ı sefid [Akdeniz] sevâhilinde [sahillerinde] doğuveren bu kavim bütün ataları, Rum'a, Trakya, Makedonya sevâhilini, hatta Anadolu'yu birdenbire sardı, zira teşekkülü [oluşumu], teessüsü [kurulumu] gayet kolaydı. Daha sonra gayet zeki, kuvvetli ve güzel idi.

Esasen cemiyetin şekl-i mahsusu dolayısıyla bir Yunanlı için güzel ve kuvvetli olmaktan başka endişe yoktu. Hayatına ait bütün umur [işler] ve hususatı [konuları] esirler kâfi derece de ifa ediyorlardı [yerine getiriyorlardı]. Kuvvetli olmaya ihtiyaç vardı. Çünkü etrafı gayr-i medenilerle, vahşilerle muhat [çevrili] bulunuyordu. Hatta her site, her müdün [şehirlerin] diğerinin düşmanı, muarızı [karşı çıkanı], muharibi [savaşçısı] idi. Bir Yunanlı hayatından karısının, çoluğunun, çocuğunun ırz ve hayatından, malından ancak kendini müdafaa edebilecek bir kuvvete malikiyetle [sahip olmakla] emin olabilirdi. Bunun içindir ki eski Yunanistan'da, Isparta'da güzel çocuk yetiştirmeye fevkalade itina olunurdu [dikkat gösterilirdi]. Bunun için malul [illetli], sakat doğan çocuklar kenarında bulunan nehirde boğulur, ihtiyar olanların kadınlarını gençlere tevdi etmeleri [vermeleri] mecburi bulunurdu. Gençler, kızlarda dâhil olduğu halde, en şedit en bî-aman idmanlara tabi tutulur, aza kanaat etmeleri, rahatsız yerlerde [22] uyuyabilmeleri için lazım gelen tedâbir [tedbirler] noksan bırakılmazdı. Bütün Yunanistan'da aynı hal biraz daha hafif bir tarzda görülüyordu; fakat bütün Yunan zihniyeti aynı hale merbut idi.

Onların düşünceleri yirminci asrın tamamıyla makûsu [zıttı] bulunuyordu. Onlarca fikir ve malumat ikinci derecede idi. En ziyade haiz-i ehemmiyet olan [öneme sahip olan] hüsn-i vücut; [vücut güzelliği] vücudun mükemmeliyeti… Bunun için gerek erkek gerek kadın vücudunu çıplak bir surette teşhir etmekten asla çekinmezlerdi. Hatta güzel vücuda malik olanların nim-ulûhiyetlere kadar is'ad ederlerdi [yüceltirlerdi].

Olimpiyat oyunlarında Yunanistan'ın en güzîde, en kavi, en çalak [çevik] vücutları birbirleriyle müsabaka ederler, kuvvet ve hüsne karşı her taraftan takdirler, alkışlar kopardı.

Heykeltraşlar harekâtın, evzâın [durumların], adaletin bütün güzelliklerini vuzuh [açıklık] ile doğrudan doğruya görüyorlar, o suretle naklediyorlardı.

Olimpiyat oyunlarında kazananların mutlaka heykelleri yapılır, şairler onlara kasideler okurlar, musikişinaslar besteler yağdırırlardı.

Şair, "Sofoklis" olimpiyat oyunlarında birincilik kazanan bir hemşehrisini layemut [ölümsüz] deha-yı şairiyetiyle [üstün şairiyetiyle] takdis etmişti [kabul etmişti].

Üryan vücutları seyr-ü temaşa [hayranlıkla seyretme] Yunan âsâr-ı sanatında hüsn-ü mükemmeli, gaye-i hayali hüsni taharri ettirdi [arattırdı], hayalen olsun mükemmeliyata suudu [yükselmeyi] temin etti. Yunan âsâr-ı sanatında bir vuzuh [açıklık], bir sadegi [sadelik] ve bu vuzuh ve sadegi dâhilinde azamet, ulviyet mevcuttur. Orada kuvvet, sadegi, hüsn esastır. Binaenaleyh sanatta da aynı te'sîrat görülür. Bir [23] Partenon kavmin ruhu itibariyle neyi ifade ediyorsa "Sofoklis'in" bir "Ödip Rovas"ı da onu ifade eder, Fidiyas'ın bir heykeli de…. Hepsinde kuvvete, hüsnde sadegiye, harekâta karşı bir temayül mevcuttur. Çünkü eski Yunan kavmi teşkilatı itibariyle bu mezâyâya [meziyetlere] düşkün ve esas-ı ruhunda yalnız bunların raşesine [titremesine] maliktir. Tabii hararet-i maneviyeye, yani cemiyetin temâyülâtına âsâr-ı sanatta tabi bulunuyordu. Bunun yerine şarkın suni, kapalı, gürizan, bî-hayat hüsünleri getirilmek istenilseydi… yaşamaz, ölürdü; çünkü hayat-ı cemiyetin temâyülâtı ona mâni olurdu ve bu hararet ona kâfi gelmezdi.

Bir misalde Avrupa'nın asalet devrinden alabiliriz. Asaletin bütün inceliklerini, bütün nefasetini [güzelliklerini], bütün kemalini [olgunluğunu] Avrupa'ya ihsas eden [hissettiren], anlatan Fransa'nın On Dördüncü Lui [On Dördüncü Lois] saray uzmanıdır. Asaleti derebeylikleri tevlit eylemiştir [meydana çıkarmıştır]. Derebeylik içinde en ziyade zeki ve siyasi olan bir şahıs çıkmış, sulh-u umumiyi temin için diğerleriyle birleşmiş, etrafına toplamış, yavaş yavaş onları birer zabiti, birer nedimi şekline koymaya muvaffak olmuş, kendini kral ve metbu [kendisine tabi olunan], onları tabi kılmıştı. Fakat bu nedimelik şarkınkine hiç benzemezdi. Kral da nedimelerine [dostlarına], derebeyi bakiyelerine [kalıntılarına] hürmet ederdi. Çünkü onların cetlerinin kendilerine müsavi [eşit] olduğunu yahut memlekete, kendilerine fevkalade hizmet ettiğini krallar da bilirdi. Fakat bir efendinin etrafında, malik-i imtiyaz [ayrıcalığa sahip] olarak, toplanan eşhas-ı hürmete [kişisel hürmete], itaate, onun dolayısıyla zarafete [inceliğe], nazükîye [nazikliğe] fevkalade merbut olmuşlardı. Nazükî, şıklık-ı hayatın, hayat-ı kibârânenin esas ve ruhunu teşkil

[24] ediyordu. Mamafih bu kadar incelik, hassasiyet dâhilinde kral için terk-i hayat etmekte işten değildi. Devr-i asalet fedakârlık, vakar [ağırbaşlılık], rikkat [incelik] ve zarafet üzerine müesses [kurulu] idi. Kral bir hizmetçi kadına bile lazım gelen hürmeti ifa etmekle [yerine getirmekle] vazifesini ifa eylemişlere mahsus bir haz ve sükûn duyardı...

Ten [Taine] "Felsefe-i Sanatında" bu devri tetkik ederken zirdeki sözleri söyleyerek âsâr-ı sanatın ruh itibariyle aynı tesire tabi olduğunu gösteriyor:

"Bu suretle yaşayan insanlar kendi mizaçlarına muvaffık [başarı kazandıran] ezvak-ı taharrisine [zevk aramalarına] mecbur oldular. Filhakika onların zevki yalnız tevellüt dolayısıyla değil, hisssiyat itibariyle de asil olmalarına binaen asil; daima hüsn-ü muaşeret [güzel görgü kuralları] dâhilinde bulunduklarına binaen doğru ve tam idi. İşte bu zevk on yedinci asırda "Poussen [Poussin]" in "Le zuur [Le Sueur]" un ciddi, ali, ifrattan [aşırı gitmeden] münezzeh [noksan] tablolarını, "Mansar [Mansart]" ın "Perolet [Perolet]" in vakur [ağırbaşlı], ihtişamkâr, mevlidi tetkik binalarını, "Lo Notri [Le Notre]" nin şahane, intizam-ı mubalağakâre malik bahçelerini tevellüt etti. Bu asrın izlerine möblelerde, kostümlerde, binaların tezyinatında [süslemelerinde], arabalarında bile tesadüf edersiniz. Versay, ilahları musavver [şekil ve suret verilmiş] heykelleriyle, tenazura [simetriye] malik küçük ağaçlarıyla, esatirî [mitolojik] fısfiyeleriyle, suni ve vâsi [geniş] havuzlarıyla, büyük, muntazam kesilmiş, mimari ağaçlarıyla, o devrin bir şeh-i âferîdesidir [yaratılmış]: gerek bina gerek tarhlar o zamanın haysiyetlerine fevkalade itinakar [özenli], adab-ı muaşerete tamamıyla riayetkâr [saygı gösteren] insanları için yapmıştır. Fakat iz edebiyatta kendini daha ziyade gösterir, izhar eyler [meydana çıkarır]: hiçbir zaman ne Avrupa'da ne Fransa'da, hüsn-ü tahriri [güzel yazı yazmayı] bu dereceye isal [25] edememişlerdir [ulaştıramamışlardır]. Bosue [Bossuet], Paskal, La Fonten [La Fontaine], Molliyer [Molliere], Korney [Corneille], Rassin [Racine], La Roşfuku [Le Rochefoucauld], Madam Duseviniye [Madam de Sevigne], Bovalu [Boileau], Labroviyer [La Bruyere], Bordalu [Bordeleau] gibi azam-ı üdeba [büyük edipler] bu zamanda yetişmişlerdir. Yalnız büyük zevat değil, bütün herkes iyi yazıyordu, Korney [Corneille] bu devirde bir hizmetçi kız devr-i ahir meclis-i danişmendi kadar haiz-i malumattı, diyor. Filhakika [gerçekten] o zamanda hüsn-ü üslup semalarda uçuyordu. Düşünmeksizin o nakş olunuyordu. Mükâlemat [karşılıklı konuşmalar], edebiyat-ı cariye [para ile alınıp satılan edebiyat] onu neşrediyor ve saray öğretiyor ve bizzate bu, kibarların tarz-ı hayatına dâhil oluyordu. İnsan, asaleti, bütün hariciyetiyle mükemmeliyeti takip ederek yazı ve söz denilen zahirîyat ile ona vasıl oluyordu:"

Görülüyor ki devre-i asalette [asalet devrinde] sanatta asil oluyor, bütün şuabat-ı sanat-ı hâricin te'sîratından azade kalamıyor, aynı temâyülâtı [eğilimleri] gösteriyor, binaenaleyh edebiyat ile sanayi-i nefîse-i sâire [diğer güzel sanatlar] arasında, tarih-i edebiyat nokta-i nazarından, pek büyük bir münasebet ve irtibat bulunuyor.

Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye'den de buna dair misaller alabiliriz. Osmanlılığın devre-i kemali olan onuncu asr-ı hicriyi nazar-ı tetkike vaz vasıl edelim [ortaya koyalım]. Osmanlılık bu devirde servet, refah, ilim ve irfan itibariyle şahika-i kemale [olgunluğun zirvesine] vasıl olmuştu [ulaşmıştı]. Hudud-u Osmani [Osmanlı sınırı] İran ortalarına kadar girmiş, Afrika'ya dayanmış, Viyana surlarına kadar ilerlemişti. Bidayetinden [başlangıcından] bu ana kadar muzafferiyetten muzafferiyete koşmuş müessesat-ı ictimaiyesi [sosyal kurulumları] yavaş yavaş teessüs [kurulma] ve takarrür [bir yere yerleşme] etmişti. Esasen Türkler reislerine merbutiyetle yaşar, onun arkasından aşk ile, ruh ve mevcudiyetle sürüklenir, koşar, gider bir millet olmak üzere vatan-ı aslilerinden Anadolu'ya gelmişler, [26] orada yine reislerini takip ile yaşar akvam ve milel [milletler] ile ihtilat [karşılaşıp görüşme] peyda etmişlerdi. Binaenaleyh hanedan-ı saltanattan gösterilen en küçük bir lem'aya [parıltıya] bile koşmakla onlar hayat ve zevk bulduklarına kani oluyorlardı. Halbuki hanedan-ı saltanat onuncu asr-i hicriyede maziden mütevaliyen [devamlı], mütemadiyen [ara vermeden] akıp gelen seyl-i muzafferiyet ve galibiyetle memnun ve müftehir [övünen] ve bütün bunların semerat-ı [verimler, meyveler] sükûn ve azametini iktidafa [faydalanmaya] hazır ve müheyya [hazır] bulunurdu. Sultan Selim-i Evvel'in vefatıyla calis-i evreng-i saltanat [saltanat tahtına oturma] olan Sultan Süleyman-ı Kanûnî bu ihtiyaç ve zarureti tazmin edecek [zarar ve ziyanını ödeyecek] bir tarz-ı hayat [hayat tarzı] tesis etmişti [kurmuştu].

Dârat [tantana], azamet ve merasim-i ihtişamkârâne [görkemli tören] bütün kuvvet-i mevcudiyetiyle saraya ve onun dolayısıyla İstanbul'a girmişti. Macaristan seferi ordularının süsü, azameti, ihtişamı, üç yüz bu kadar sene geçtiği halde hâlâ afak-ı tarihinde [tarihin ufuklarında] velvele-endaz [gürültü patırtı çıkaran] olmaktadır.

İşte bu devir tarihinin te'sîratı âsâr-ı sanatta tecavüz etti. Zaman, mimari de Sinan, şiir de Fuzûlî, Bâkî gibi zevatın [zatların] müvellidi [meydana getireni] oldu.

Süleymaniye Cami-i şerifinin, bu muazzam, ali binanın ruhlara verdiği hiss-i huşu [derin bir saygı ve iç huzuru hissi] ile memzuc [karışık] hiss-i gurur, hiss-i servet ve refah işte o devrin yadigârıdır. Mimar Sinan o azameti, o vakarı [ağırbaşlılığı] muhitinden ahz ve iktibas etti. Muhit

kibar ve mağrurdu. Muhit zengin ve fahur [çok övünen] idi ve ona ancak bir Süleymaniye yakışabilirdi.

Şiir de aynı te'sîrata tabi oldu. Mağrur [gururlu], metin [sağlam], atiden [gelecekten] emin bir tavırla meydana çıktı. Hatta münferiden [yalnızlıktan], meyus [ümitsiz], nalan [inleyen] bir Fuzûlî bile en feryatkâr manzumelerinde zamanın bu neşe ve itimadından azade kalamadı. O ruh-u refah, o ruh-u gurur onun nalan, giryanak [ağlayan] ruhuna isale-i [27] gururdan [gurur dökmekten], isale-i itimattan [güven dökmekten] bir an hali kalmadı. Fuzûlî'nin âsârı okunduğu zaman yeis-i nevmidi [ümitsiz üzüntü] içinde inkisardan [gücenmeden] azat ki hissolunuyor. Mesela en ziyade sefaletinden bahsettiği bir terkib-i bendinde:

Hasûd suret-i ahvâlime nazar kılmaz
Cefâ kılar ben-i bi-çareye hazer kılmaz
Sanır ki nâle-i zârım ona eser kılmaz
Anı mürûr ile âlemde derbeder kılmaz
Zemâne içre mücerrebdir intikam-ı zeman
Hemişe yahşıya yahşı verir yamana yaman
Huşum ki hame-i takdir izid-i müteal
Vücut-u levhine tasvir edende sûret-i hal
Rakam kılub eğer idbardır eğer ikbal
Olur teğayyür ana gayrıdan bir emr-i muhal
Saâdet-i ezeli kabil-i zeval olmaz
Güneş yer üstüne ger düşse paymal olmaz."

Diyor… o devrin azamet ve debdebesini [gösterişini] edebiyatın bütün şeklinde görmek mümkündür. Lisan bile tanindar [tınlayan], debdebedar bir hal alıyor. Bâkî velinimet-i azami Sultan Süleyman-ı Kanûnî'nin vefatına ağlarken ne mutantan [şatafatlı] ne mağrur [kibirli], ne neşeli ne azametli bir lisan kullanıyor. Devre-i azamet [yücelik devri] sanat-ı azametkârın vâlidi [babası] oluyor.

"Ey pây-bend-i dâmgeh-i kayd-ı nam u neng
Tâkey hevâ-yı müşgale-i dehr-i bî-direng
An ol güni ki âhir olup nev-bahâr-ı ömr
Berg-i hazâna dönse gerek rûy-ı lâle-reng
Âhir mekânun olsa gerek cür'a gibi hâk
[28]

Devrân elinden irse gerek câm-ı ayşaseng
İnsan odur ki âyine-veş kalbi sâf ola
Sînende neyler âdem isen kîne-i peleng
İbret gözinde niceye dek gaflet uyhusu
Yitmez mi sana vâkıa-yı Şâh-ı şîr-ceng
Ol şeh-süvâr-ı mülk-i saâdet ki rahşına

Cevlân deminde arsa-yı âlem gelürdi teng
Baş eğdi âb-ı tîğına küffâr-ı Üngürûs
Şemşîri gevherini pesend eyledi Freng
Yüz yire koydı luf ile gül-berg-i ter gibi
Sandûka saldı hâzin-i devrân güher gibi

Demek ki edebiyat ile âsâr-ı sâire-i sanat [diğer sanat eserleri] arasında bir zamanı göstermek itibariyle müşterek bir vasıf [nitelik] mevcuttur. Şu hâlde şuabat-ı sâire-i sanata [diğer sanat şubelerine] ait âsârı, tekâmülâtı, terakkiyatı tetkik ile tarih-i edebiyata ayrıca birer meşale, birer rehber ihzari [hazırlayıcı] mümkün olabilecektir. Biz bu noktayı, bu dakikayı da düşünerek tetkikatımızda sanayi-i nefîse-i sâireninde [diğer güzel sanatlarında] mülkümüzde mazhar oldukları [eriştikleri] tecelliyat ve terakkiyatı nazardan dûr [uzak] tutmayacağız.

Sanat uzviyet-i beşeriyenin [insan organizmasının] bir netice-i tabiıyyesidir: beşeriyet terakkiyâtını ona medyundur [borçludur], o da makûsen [aksine] terakkiyatını [gelişmelerini] terakkiyat-ı beşere [insan gelişmelerine] borçludur. Binaenaleyh birini tetkik diğerine nüfuzdur. Tarih-i edebiyat ise tarih-i medeniyet olmasına binaen ruh-u beşerin [insan ruhunun], fikr-i beşeriyatın [insan fikrinin] tezahüratını [belirtilerini] gösteren her şeyden, bunun meyanında sanayi-i nefîse-i sâireden [diğer güzel sanatlardan da] de istifade eyler.

[29]

4

Tarih-i Edebiyat ve Destan. Tarih-i edebiyat tetkikatına şule [ışık] ve rehber olan âsâr-ı şiiriyeden [şiir eserlerinden] biri de destandır. Destanlar bir kavmin ruh-u müşterekinden [ortak ruhundan] nebean eder [kaynaklanır], onun bir an-ı tarihîyesinin, bir an-ı teheyyücünün [heyecanlanmasının] veya bir an-ı kahramânânenin vakayini [olaylarını] nakil ve hikâye eyler. Şiir-i ilham iden bunlar tamamıyla ayrı oldukları gibi dramlardan da ayrıdırlar. Şiir-i ilhamı az çok şarkı demektir. O, ruh-u beşerden bizatihi hiss-i hüsne [güzel hisse] tabiyatla tevellüt etmiş, şahsı, ölümü, aşkı, tabiat-ı müterennim [güzel ve yavaş bir sesle şarkı söyleyen], ahval-i hazıradan [hazır hallerden], ebedi esrar-ı hayatiyeden gıdayâb âsârıdır, bunlar flütlere, rebablara, surnayilere ekseriya refakat ederler. Âdeta avami şarkılara ilhami şiirler demek mümkündür.

Hâlbuki destanlar şarkı değildirler, ilhami şiir değildirler. Dram da olmazlar, çünkü harekete malik bulunmuyorlar. Tarih de değildirler çünkü tamamıyla hakikatin nakli olmayıp hayal ile hissiyat-ı umumiye [genel hisler] ile memzuc [karışık] bulunmaktadırlar. O harikalarla dolu bir

nakl-i macera [macera nakli], bir hikâye-i mahsusadır [özel hikayedir]. Ve tarih-i edebiyat nokta-i nazarından bunların kıymetleri hakikati doğrudan doğruya alıp ifade etmelerinde, muhayyile-i kavimden [belli kavimden], hissiyat-ı umumiye-i kavmiyeden [kavimlerin genel hislerinden] pek çok nukâtı [noktaları] muhtevi [içine alan] bulunmalarındandır. Bir harp olur, bir felaket gelir, bütün bir heyet-i beşeriye bu hadisatın karşısında titrer, teheyyüce [heyecana] gelir, o zamanlarda hissiyat-ı umumiye hâl-i galeyanda [coşma hallerinde], hâl-i teheyyüçte demektir. Beşerin ise hissiyatını ketm edememesi [saklayamaması] haricen izhar [açığa vurma] ve ifadesi tabiatı,[30] hilkat-i [yaratma] muktezasındandır [gerekliliğindendir]. Hâl-i heyecanda ise ifâdat-ı beşeriye [insan ifadeleri] mevzun, mukaffadır [kafiyelidir], bir ahenk dâhilindedir. Binaenaleyh [bundan dolayı] heyet-i umumiye içinde en ziyade hassas olanlar, en ziyade kabiliyet-i teheyyüciyeye [heyecanlanma kabiliyetine] malik bulunanlar tesir-i umumiyeden [genel tesirden], takdir veya takbih-i umumiden [genel beğenmemeden] daha ziyade müteessir olacaklarına [etkileneceklerine] binaen seciye-i lisana [lisanın nesir içindeki kafiyesine] göre, mevzun [ölçülü], mukaffa [kafiyeli], hayal ve his ile mâlî [dolu], gurur ve yeis [üzüntü] ile meşhun [dolu] âsâr ile geçen vakayı nakil ve hikâye ederler. İşte bunlar destandırlar.

Destanların en büyük kıymetleri hissiyat-ı umumiden tebâüd etmemelerindedir [ayrılmamalarındadır]. Bunlarda şahsiyetin rolü pek az olmasına binaen zaman-ı tarihîyeyi, bir an-ı muayyeni [belli bir ânı] bütün ruhuyla, bütün zindegisiyle [zindeliğiyle] bize nakil ve isal ederler [ulaştırırlar]; yalnız iktiza eder [gerekir] ki âsâr-ı şairiyeden istihraç-ı tarihîye [tarih çıkarma da] de bulunacak kadar terbiye-i bediiyeye [güzel terbiyeye] malik olalım.

Cümlelerin doğru olup olmadığıyla, meânî-i kemâlât [olgun anlamlar] ile imrar-ı evkat [vakitler geçirme] eyler, eserin ruhunda titreyen heyecana nüfuz edemeyecek, olursak hiçbir şey anlayamayız, bunları kıymetsiz birer şey telakki ederiz [kabul ederiz].

Tarih-i kadime [eski tarihe], iptidai [ilk] beşeriyete yükselecek, nüfuz edecek olursak destanların iptida ilahlar için inşat edildiklerini [yüksek sesle okunduklarını], onların harikalarını, hayırkârlıklarını, serptikleri mesâib [zorlukları] ve belayayı naklettiklerini görürüz. Hindin dini "Veda"sı bu büyük destanlardan biridir. Destanlar bilahare [daha sonra] akvamın [kavimlerin] birbiriyle vaki olan [meydana gelen] mücadelatında bazı kahramanların tasvir-i mezayasına [meziyetlerinin tasvirine] hasredilmiş [tahsis edilmiş], nesilden nesile intikal etmiştir.

Dastan Fransızca "epopee" mukabilidir [karşılığıdır]. "epos" Rumca hikâye demektir. Burhan-ı Kati'de ise destan şu suretle tasvir ediliyor: "Destan" [31] tay-ı müsenâta ile paspan

vezninde efsane ve mesel ve hikâyet-i güzeştegan manasınadır.” O halde destanı “epopee” mukabilinde istimal edebiliriz [kullanabiliriz].

Destanların bu kadar çok kıymetleri olduğu halde Osmanlı tarih-i edebiyatında bunlar sönük birer gölge gibi geçmişler, vekâyı müheyyice [coşturan olaylar] esnasında yazılan pek çokları nâbedid [görünmez] olup gitmişlerdir. Devri sabıkta [önceki devirde] vukua gelen [olan] Yunan Muharebesi’nde yazılan, elden ele dolaşan binlerce nüsha satılan destanlar mevcut olmuş olsaydı o zamandaki hissiyat-ı umumiyeyi [genel hisleri] tanımak ne kadar kolay olurdu. Maatteessüf [üzülerek belirteyim ki] bunlar toplanılmamış, heyecanatın hayatıyla mütenasip [uyumlu]” bir hayata malik olmuştur.

9

Bir Devr-i Edebînin Hududu Nasıl Tayin Edilir.

Tarih-i edebiyat hususunda en ziyade müşkül [güçlük], en ziyade tetkik ve ihtiyata [tedbirli ve ölçülü davranma] muhtaç bir şey varsa o da edvar-ı edebîyenin [edebî devirlerin] tayini keyfiyetidir. Bunu bir kanuna rabt etmez [bağlamaz], keyfî, farazi [var sayma], zevkî, şahsi usullere tabi kılacak olursak tarih-i edebiyatı tarih-i medeniyetin bir cüzü olmak itibariyle haiz olduğu [sahip olduğu] ehemmiyetten ıskat etmiş [düşürmüş], âsâr-ı edebîyenin tetkik ve mütalaasıyla [incelemesiyle] husule gelecek fâide-i içtimaiyeyi [sosyal faydayı], fâide-i tarihîyeyi [tarihi faydayı] sıfıra indirmiş oluruz.

Zaten ilimlerde en ziyade-i şayan dikkat ve mülahazaya alınacak [düşünülecek] keyfiyat onun bir usul-ü fennî ve sâbite merbutiyetidir. Usul zihn-i beşerî hakikate isal [ulaştırmak] için tutulan yoldur.

[32] Bir usul-ü muayyene [belli usule] tabi [bağlı] olmayan, eslafın [eskilerin] yaptığı gibi sırf zevkî, şahsi bir surette ayrılan, taksim ve tasnif [sınıflandırma] edilen edvar-ı edebîye bizi şaşırtır; bizi tarih-i edebiyat tetkikatıyla elde edeceğimiz fevâidden [faydalardan], bir kavmin hâlet-i ruhiyeyi [ruh hallerini] sâbitesini, muhtelif [farklı] zamanlar zarfında geçirdiği muhtelif sefahat-ı hayatiye ve hissiyesini, tekâmülât-ı dimağiye [aklın olgunlaşması] ve içtimaiyesini [sosyal olgunlaşmasını] idraktan [anlamaktan] mahrum bırakır.

Edvar-ı edebîye tayin [ayırarak belirleme] ve tavzih [açıklama] hususunda en ziyade nazar-ı dikkate alınacak keyfiyat [keyifler] ve cihet-i cemiyetin [topluluğun yönü] takibat-ı şekliyesidir,

cemiyetin tehalüfüyle [aykırılığıyla] edvar-ı edebîye de tehalüf eder [aykırı olur]. Cemiyetle sanatın, edebiyatın tesir-i mütekabili [karşılıklı etkisi] farziyen sâbitesini hiçbir zaman unutmamak muktezidir.

Bir çocuk dünyaya geldiği zaman pederinden, validesinden, ecdadından, rüşeym [embriyon] halinde, bir derece-i muayyenede [belli derecede], birtakım melekâta [akli ve ruhi yetkinliklere], birtakım sevâik-i tabiıyyeye malik olarak dünyaya gelir. Pederinden, validesinden, ecdadından ahzettiği [aldığı] ve kan vasıtasıyla intikal eden [geçen] bu kuva-yı mektuma [gizli kuvvetler] onu diğer muasırlarından [çağdaşlarından] ve vatandaşlarından tefrik [ayırma] ve temyiz [seçme] edecek bir nisbet ve vüsat de [güçte] kendisinde mevcuttur. Bir ruh-u ahlaki ve fıtri [doğuştan] bir mizaç-ı cismiye merbuttur. Bütün bunların heyet-i mecmuası iptidaiyi bir hâleti teşkil eder ki terbiye, görenek, taallüm [ders alarak öğrenme] ve tedris, çocukluğun, gençliğin bütün ahval ve hadisatı ya bunları ikmal [tamamlama] ve itmam [bitirme] eder yahut tagayyür [başkalaşma] ve tebdil eyler [değiştirir]. Bütün bu muhtelif [farklı] kuvâ [kuvvetler] birbirine inzimam ederse [katılırsa] bunların yekdiğeriyle [birbiriyle] içtimainden insanın ruhunda bir iz husule gelir ve bu o şahsın vasf-i mümtaz ve nazar-ı firibini [aldatan bakışını] izhar eyler [ortaya çıkarır].

Âsâr-ı edebîye de tıpkı böyledir: onlar muayyen bir zaman-ı tarihiyenin, muayyen [33] bir zihniyet ve hassasiyatın mevlidi ve mahsulüdürler. Hatta tabiatta her şey her şeyin içinde bulunmasına, heyet-i umumiye [genel haller] arasında pek çoklarının nâbedid [görünmez] olmasına binaen edebiyat, bu teşevvüşü [karışıklığı] izale etmesi [gidermesi], aynı tesir ve neticeye isal edecek [ulaştıracak] şeyleri bir araya toplaması itibariyle, efkâr ve hissiyat-ı umumiyenin tahlil ve tavazzuhuna [açıklığa kavuşmasına] bir vasıta, şu suretle şekl-i cemiyetin tebdilindeki birçok esbab-ı amîkayı [derin sebepleri], avâmil-i ruhiyeyi [ruhî sebepleri] gösterir yegâne bir müşiredir [bildirendir].

Şu serdedilen [ileri sürülen] mütalaata [düşünceye] göre edvar-ı edebîyeyi [edebî devirleri] şekl-i cemiyetin [toplumun şekli] tebeddülü [değişme] tegayyürü [başkalaşması] ile tayin tavzih etmenin [açıklamanın] en iyi, en salim, kati bir yol olduğu anlaşılıyor.

Edvar-ı edebîye bu suretle tefrik edilirse [ayırt edilirse] doğru olur mu olmaz mı? Filhakika her asır, her zaman, şahsiyet yani tahassüs [duygulanma], tefekkür [düşünme], eda [üslup], hülasa, üslup itibariyle birbirine benzemeyen, eser-i şahsileri muhtevidir [kapsayandır]; Şahsi olmayan âsârın kıymetleri olamaz; gayr-ı şahsi âsâr, seviyeyi umumiyenin [genel seviyenin] fevkine

çıkmayan âsâr, edebiyattan mâdud [sayılmış] değildir; onları zaman er geç silker, âsâr şahsiyet-i münferideye [yalnız, tek] malik olmayıpta bir kıymet-i sanatkâraneye malik olan âsâr ise gayr-ı şahsi [kişilik dışı] değil, şahsiyet-i kavmiyeyi hamildir: eski Yunan edebiyatı gibi…

Lakin her muharririn, her sanatkârın, başka bir şahsiyete malik bulunması, başka bir lisan ve ruh-u tekellüm etmesi [söylemesi] onun asrının nevâkıs [eksikler] ve mezâyâsını [meziyetlerini] hamil olmasına [sahip olmasına] mâni değildir.

Bilakis en münferid [tek], en şahsi gibi görünen muharrirlerin âsârına [34] nazarlarımızı tevcih edecek [yöneltecek], onların ruhunda taharriyatta [araştırmalarda] bulunacak olursak asrının ilel [illetler] ve emrazıyla [hastalıklarıyla] mütehassis [duygulu] ve müteheyyiç [heyecanlı] olduğunu görüyoruz. Bir takım ahval [haller] ve ilcâat [zorlamalar] vardır ki bir şahsiyeti tevlit ettiği [doğurduğu] halde diğer şahsiyeti öldürür, bitirir. Bu kaideden sanatkârlarda uzaklaşamazlar. İngiltere'deki ihtilal, inkılap olmamış, olsaydı "Kromvel [Cromwell]" hak ve zulmün telakkigahı [kabul etme vakti], şedidü'l-mizaç [mizacı çok olan] bir peder, bir aile reisi, bir çiftçi olarak kalırdı; on altıncı Lui [Lois] kral bulunmamış olsaydı, çalışkan, zevcesine, çocuğuna, işine merbut bir adam olurdu; Fransa ihtilal-i kebiri tevellüt etmemiş olsaydı Mirabo [Mirabeau] bir sefih, bî-mana, sergüzeştçû [maceracı] bir müstehâse-i asalet halinde kalırdı, Bodler'i [Baudelaire], bu mümtaz, büyük şairi husule getiren ancak on dokuzunca asrın bir asr-ı intikal olmasıdır.

Nedîm de büyük İbrahim Paşa devrinin ve onu ihzar eden [meydana çıkaran] senelerin bir mahsulüdür. Galib'i bu kadar mümtaz, bu kadar ince, girîzan, seyyal [akıcı] yapan asrının îcâbatıdır [gerekleridir]. O halde âsâr ne kadar şahsi olursa olsun, sanatkârlar ne kadar mümtaz, bî-misil [eşsiz] bulunursa bulunsun, mizaç ve tabiatlarının temennisine müsait bir zamanın mevlidi ve onun izlerinin hamilidirler [taşıyanıdırlar].

Binaenaleyh edvar-ı edebîyeyi inkılâbât [değişimlerini] ve tekâmülât-ı cemiyete [toplumun olgunluklarına] göre tefrik etmek [ayırmak] en doğrusudur.

Sanat ve edebiyat bir tahlil ve tamimdir [umuma yaymadır]. Bir netice ve tesire isal edecek [ulaştıracak] bütün anasır [unsurlar] ve mevadı [meseleleri] toplamak; onları birbirine mezç [35] edebilmek [karıştırabilmek] sanatta en büyük muvaffakiyettir [başarıdır]. Ten [Taine] "Felsefe-i" sanatında "Sanat iki kelimede hülasa edilir: teksif [yoğunlaştırma] ile izhar [meydana çıkarma] ve irâe [gösterme]" diyor.

Şu kaideyi esas ittihaz [kabul etme] ile edvar-ı edebîyenin nasıl teşekkül ettiğini [meydana geldiğini] muhtelif [farklı] misallerle izah ederiz. Yani Ten [Taine] "Felsefe-i Sanatında" her devre-

i edebiyatın bidayetinde [başlangıcında] bir devir-i temeşşuk [ders alma devri] vardır: o zaman sanat zayıf ve tufûliyetkâranedir [çocukçadır]. Zira te'sîrat ve netâyiçin [neticelerin] birbiriyle irtibatı o zamanlarda gayr-ı kâfidir [yetersizdir]. İstidat [yetenek] pek ziyade mebzuldür [boldur]. Fakat usuller o zaman gayr-ı muayyendir [belirsiz]. Fakat bilinmeyen bir şey varsa yazmak, mevzuun aksam-ı muhtelifesini [farklı kısımlarını] taksim etmek keyfiyetidir. Kurun-ı vustada [orta çağda] yetişen muharrirlerin hataları bundan tevellüt etmektedir.", diyor.

Çünkü o zamanlarda şekl-i cemiyeti teessüs etmemiş [kurulmamış], adat ve itikadat [inanmak], lisan, efkâr, müessesat [kurumlar] karma karışık bir hale girmiş bulunuyordu. Kurun-u vustada bulunan zevat-ı edebîyenin, Kornein [Corneille] gibi ulvi [yüce], vazıh [apaçık], nefis, mükemmel âsâr vücuda getirememeleri cemiyetin taayyün edememesindendir [meydana çıkamamasıdır]. Rcine [Racine] ve Kornein [Corneille]'i mükemmel yazmaya sevk eden de bir devr-i kemalin mahsulü bulunmalarıdır.

Cemiyet, yeni bir inkılâba veya yeni bir teessüs [kurulma] ve teşekküle [oluşuma] tabi olduğu zaman da edebiyatın yol bulmak için çalıştığı, titrediği, kararsız olduğu görülür. O zaman edebiyat karanlıkta gezen adamlar gibidir. Yolunu bulmak için elleriyle mütemadiyen [devamlı] birer istinadgâh [dayanak] ararlar, bulmaya çalışırlar. Cemiyet teessüs ve tekerrür ettiği zaman edebiyat da teessüs ve tekerrür eder.

[36] İngilizlerin birinci facia nüvisi "Marlo [Marlowe]", "Şekspir [Shakespeare]" kadar deha sahibi, onun kadar hassas, onun kadar ruhunda kâinatlar gezdirir bir adam idi. Halbuki "Şekspir [Shakespeare]" olamamıştır. Çünkü zamanı bir inkılâbın bedâiyeti [başlangıcı], bir devr-i edebînin devre-i temeşşuku [sanat öğrenme devri] bulunuyordu.

Fransız, İngiliz, İtalyan edebiyatları inkılâbât-ı ictimaiyeyi [sosyal değişiklikleri] nasıl takip etmişlerse Osmanlı edebiyatı da o suretle inkılâbâtı takip etmiş, o suretle tekâmülât [olgunluklar] ve inkılâbâta [değişimlere] yine inkılâbât ile vasıl olmuştur [ulaşmıştır]. Osmanlılar Anadolu'ya geldiği zaman Anadolu'da bir devri inhilal [dağılma devri] başlamış, eski müessisat [kurucular], îtikâdiyat [inançlar], adat, efkâr birer birer yıkılmaya yüz tutmuş, yeniden teessüs edecekler [kurulacak] rüşeym [oğulcuk] halinde görünmek üzere bulunmuştu.

Büyük mamafih [bununla beraber] karışık bir Selçuk devleti inkıraz [yıkılma] ve izmihlale [çökmeye] uğramış, onun mirası üzerinde çarpışmaya hazır birçok muhtelif [farklı] kuvâ-yı zayıfa [zayıf kuvvetlere] tenebbüt etmişti [yeşermişti]. Mevlânâ Celâleddîn Rûmî ile de Nev-Eflâtunilik, Nev-Yunanilik Acem'in, Arap'ın rüzgârlarıyla da yıkandıktan sonra Anadolu toprağı dâhiline

yayılmış, en pest [bayağı] tabakalara kadar kök salmıştı[3]. Bu devr hakikaten bir devri intikal [göçme], bir devr-i teşevvüşdür [karışıklık devirdir]. Bu esnada birçok şairler yetişti. Bunların hisleri mebzul [çok] ve mutasavvıfâne [mutasavvıfça] idi. Lakin henüz lisanın mihanikiyetine [mekaniğine], te'sîrat ve netâyice göre anasır-ı mezce [karışık unsurlara] vakıf değillerdi. Bunların âsârı bilahare yetişenlerin eserleri kadar mükemmel, her zaman ve mekânda yetişenlere isale-i teheyyüç edecek [heyecanı akıtacak] surette [37] mükemmel olamadı. Ancak bir kıymet-i tarihîye ve kadimîye [eski ve tarihi kıymete] malikiyyetle kaldılar. Âşık Paşa, Yunus Emre, Şeyhî, Yazıcıoğlu budur, bunların lisanlarında bir tereddüt, bir kararsızlık, acemilik, bir tesirsizlik görülür.

"Fake [Faguet]" bu gibi devirler hakkında beyan mütalaa ederken [düşünürken] "iptidaları [başlangıçları] güzelden ziyade gayet metin, yüksek olmaktan ziyade küstah, bazı hususatta müteredd id [tereddüdlü], kararsız ve yolunu takip etmesi muntazam [düzgün], kati olacak yerde gayet şedid [şiddetli] hücumlarla mâlî [dolu] olur."

Filhakika Yunus Emreler, Âşık Paşalar, Yazıcıoğulları, Şeyhîler okunacak olursa bu tarifin ne kadar hakikat olduğu anlaşılır.

Sultan Bayezid-i Evvel zamanına gelince edebiyat ikiye inkısa ediyordu [bölünüyordu]: biri seviyey-i umumiye [genel seviye] ile beraber giden, biri de sarayın harekâtını takip eyleyen… o zaman Bizans, Acem tesiriyle, hususiyle neşve-i galibiyetle [üstün neşeyle] bir hayat-ı kibarane başlamış, halkın tabakat-ı muhtelifesi [farklı sınıfları] yavaş yavaş teessüs ve teşekküle yüz tutmuştu. Hele devr-i fetrette, Şehzade Süleyman Çelebi zamanında saray kibarlığa, sefahate daha ziyade meyyal [eğimli] bir hal almıştı. Saray edebiyatı bunun tesiriyle, daha ziyade kuvvetle teessüs etti [kuruldu]. İskendernâme'yi yazan Ahmet, Hamzavî tahallüs eden [mahlas alan] Ahmet, Hamza namındaki zatlar sarayın feridi [eşsizi] oldular. Aşık Çelebi Tezkiretü'ş Şuara'sında Süleyman Çelebi hakkında "Gayet mertebe ayyaş ve muâşir [iyi ve güzel münasebetler kuran] idi, evvel sebepten şiir ile ülfet [alışma] ve işrete [içki içmeye] mübaşir [girişen] idi. Hamza ve Ahmet nam-ı karındaşlar peyda olup [ortaya çıkıp] Hamzevî ve Ahmet tehallüs edinip İskendernâme'yi bahr-ı remil-i müseddesde [38] nazmetmiştir. Ve Hamzevi İskender ve Hamza kıssaların nazım ile nesir ile cem edip mahal mahal kendi ebyatın zem etmiştir [yermiştir]. Hamzavi'nin kitaplarından nazmı malumdur. Ve ama Ahmedî inşallah behesabü'l iktizai't-tertip bu kitapta merkumdur [anılandır]. Ve dahi şuarayı ahidden Ahmet-i Dâî, Şeyhoğlu demekle maruf [bilinen] bir kimse ki

[3] Bahs-i hususunda Selçuk Devleti'nin fikr-i tasavvufun intişârına ne suretle vesile olduğu izah olunacaktır. (Y.n)

Ferahnâme derler bir kitabı vardır, bunların cümlesi şeref sohbet ve besat [basit] bu sesleriyle müşerref eylediler. Bahşiş ve bahşayışlarıyla muvazzaf idiler.", diyor[4].

Fatih Sultan Mehmet zamanında bu iftirak [ayrılık] keyfiyeti şekl-i katiyete [kesin şekle] aktaran idi. Fatih eski Bizans'ın vâris-i debdebesi [göz alıcı mirascısı] olmuş, hayat-ı kibârâne teessüs etmiş [kurulmuş], zevk inceleşmiş, sunuf [sınıflar] ve tabakat-ı beşeriye az çok vazıh [açık] kuvvetlerle ayrılmıştı. Şeyhî'nin Harnâmesindeki lisan ile hayâlât ile Ahmet Paşa'nın Kerem Kasidesi arasında ne derin fark vardır…

Hayat-ı cemiyet [sosyal hayat] Fatih zamanında Osmanlı milletinde hal-i tekâmüle [olgunlaşma haline] vasıl olmuyor [ulaşamıyor], bir iki padişahın daha makam-ı saltanatta bulunmasını bekliyordu. Osmanlı devleti mutlakıyet-i idare ile yaşamaya başlamış, lakin bunun tecellisi için Sultan Süleyman-ı Kanûnî devr-i azamet ve devr-i kemalinin vürudunu [gelmesini] beklemek iktiza etmişti [gerekmişti].

Sultan Süleyman-ı Kanûnî devri Osmanlı hudud-u muzafferiyetinin hadd-ı tabiıyeyi aştığı bir devir olmakla beraber zevk, asalet, kibarlık itibariyle de tarih-i Osmaniye'nin kayıt ettiği en büyük devirlerden biridir. Cemiyetin bu kemalinden lisan da istifade etmiş, edebiyatta etmiş, Latîfî gibi nâsırlar, Yahya Bey, Bâkî, Fuzûlî, Hayâlî gibi şairler yetişmiştir. Edebiyatta zamanın kibarlığını, [39] azametini tahmil etmiş [yüklemiş] bulunuyordu. Devr-i kemal temadi ettiği [sürüp gittiği] müddetçe Ruhî, Sabrî, Nefî, Yahya gibi şairler, Naîmâ, Koçi Bey gibi nasırlar yetişmiş, edebiyat-ı Osmaniye'ye abideler vaz etmişlerdir [ortaya koymuşlardır]. Şuraya kadar gösterilen emsale [örnekler] gösteriyor ki edebiyatlar daima cemiyetin tekâmülünü [olgunlaşmasını] takip ediyorlar. Binaenaleyh edvar-ı edebîyeyi cemiyete göre tayin etmek en fennî, en kati bir tasnif olur. Devr-i edebîlerin müntehası [nihayeti] da yine cemiyete tabidir, cemiyeti idare eden müessisat-ı fikriye [kurucu fikirleri] itikadat [inançlar], efkâr ihtiyarladığı, eskidiği, çürüdüğü zaman edebiyatta çürük, eski olur, edvar-ı edebîyenin iptidasına [başlamasına] muhalif [aykırı] olarak bu defa şekl-i mükemmel olduğu halde âsâr-ı hissiyattan muarrâ [soyunmuş] olur, ruhsuz, cansız kalır…aynı efkârın, aynı hissiyatın tekerrüründen ibaret bulunur. Sünbülzâde Surûrî, hatta İzzet Molla devr-i edebiyatı bir devr-i edebî intihası [sonu] edebiyatıdır.

Biz şu serdedilen [ileri sürülen] mütalaata [düşünceye] göre tarih-i edebiyat-ı Osmaniye'yi, dört sene evvel muharrirlerden birinin yazdığı bir eserdeki iddiası hilafında [zıttında] olarak evvela iki büyük devre ayıracağız. Biri mâye-i şark ile beslenen, gıdasını Acem, Arap edebiyatından

[4] Köprülüzâde Mehmed Fuat: Türk Edebiyatı Tarihinde Usul. (Y.n)

ahzeden [alan] Âşık Paşa'dan başlayarak, Âkif Paşa -Şinasi devrine gelen devr-i tarih-i edebî, diğeri de Âkif Paşa ile başlayan, mâyesini garptan ahz eden, hâlâ devam eden devr-i edebî tarihî…

Bu büyük ana hatları arasında cemiyetin teşekkülâtına [oluşumlarına], teessüsatına [kurulmalarına], inkılâbatına [değişimlerine] göre efkâr ve itikadat, nazariyat itibariyle birtakım hudud-ı müşterikeyeye [ortak sınırlara] malik [sahip] bulunmalarına binaen derece-i saniyede birtakım devirler daha ayırmak muktezidir.

[40] Bunlardan ilk kısma ait devirler: birincisi Âşık Paşa ile başlayarak Süleyman Dedeleri, Yazıcıoğullarını, Şeyhîleri ahz eden, hissiyât-ı avam [halk hisleri] ile Nev- Eflatunî efkârı okşayan, esasını Celâleddîn-i Rûmî'den ahz eden birinci devir… ikinci Hamzevîlerle, Ahmedîlerle başlayan Sinan, Ahmed Paşaları, Necatîleri, Zatileri, Fatihleri sînesinde saklayan devir. Üçüncüsü Bâkîleri, Fuzûlîleri, Hayâlîleri, Rûhîleri, Yahya Beyleri, Sabrîleri, Nef'îleri muhtevi [kapsayan] devir. Dördüncüsü Nâbîleri, Sâbitleri, Nazîmleri yaşatan devir. Beşincisi Nedîmleri, Gâlipleri, Râğıp Paşaları, Vehbîleri, Serverîleri, İzzet Mollaları söyleten devir.

Birincisine devre-i tasavvuf, ikincisine saray edebiyatı devri, üçüncüsüne devr-i kemal, dördüncüsüne devr-i fikrî, beşincisine devr-i şahsiyet ve inhitat [gerileme, çöküş] diyebiliriz.

Devr-i tasavvuf devr-i tereddüd ve bî-kararıdır [tereddüt ve kararsızlık devridir], lisan ve edebiyat katidir. Güzelden ziyade metindir. Saray edebiyatı devrinde de lisan eskisine nispetle daha mütekâmil [olgunlaşmış], fikirler, hisler daha incedir. Devr-i kemale gelince lisan azametli [ihtişamlı], fikir azametli, debdebeli [şatafatlı], tantanalı, gürültülüdür. Devr-i fikrî de ise his yalnız fikirlerde aranır. En ziyade dağınık hadisat bir fikirde teksif olunur [toplanır], heyet-i umumiyenin [genel kurulun] hüsnünden ziyade bir mısrada mevcut bir fikrin hissini nazar-ı itibara alınır bir haldedir devr-i şahsiyet ve inhitata [gerileme devrine] gelince artık bitmek üzere bulunan bir hayat-ı cemiyetin bütün emraz [hastalıklar] ve ali [yücelik] görülmektedir. Artık bu devirde şairler ya fevkalade [41] hususi ve şahsidirler veya mukallidin [taklitçinin] mukallidi [taklidi] bayağı ve adidirler. Çünkü müessesat-ı ictimaiye [sosyal kurumlar] artık eskimiş, şahsiyet-i cemiyete tahakküm etmeye [zorbalıkla hüküm sürme] başlamıştır.

İkinci büyük hıtta gelince Âkif Paşa'dan başlayarak Edhem Pertev Paşaları, Reşit Paşaları, Ziya Paşaları, Şinasileri ihtiva eden [içine alan] bir devr-i tereddüd ve bî-kararı, daha sonra Hamit, Ekrem, Kemal ile başlayan bir devr-i tekerrür [tekrarlama devri], Nâci ile zuhur eden [meydana çıkan] bir devr-i fetret, Edebiyat-ı Cedîde ile tayin eden devr-i rikkat [incelik devri] ve tekemmül [olgunlaşma] gösterir.

Devr-i tereddüd ve bî-kararı da tamamıyla maziye veda edilememiş, teceddüt [yenilenme] bayrağı açılmış, bunu yaşatacak kaidelerin tahrişiyle iştigal olunmuştur [meşgul olunmuştur]. Devr-i takarrürde, hususiyle [özellikle] büyük Hamit'in dehasıyla büsbütün tayin [belli etme] ve tavazzuh etmiş [açığa çıkmış], devr-i fetret bir irtica [gericilik] husule getirmiş, devr-i rikkat ve tekemmül [olgunlaşma] büsbütün garba nazarlarını döndürmüş, mazi ile edebiyatın alakasını büsbütün kesmiştir. Bütün bunlar cemiyetin tekâmülüyle husule gelmiş, cemiyetin tahavvülâtını [hayal edilen şeyleri] takip eylemiştir. Edebiyat-ı Cedîde'yi büsbütün garp perestiyle itham edenlere karşı o zamandaki hâlet-i ruhiyenin milliyetten ziyade garb-ı perestiye meyyal olduğunu göstermek, Edebiyat-ı Cedîde'nin ruh-i cemiyete muvaffak bir netice olduğunu anlatmak mümkündür.

Mamafih şu tasnîfat en ziyade hutut ve esâsat-ı müşterekeye [ortak esaslara] malik olan nikat [noktalar] itibariyledir. Bu esaslı, büyük hatlardan maada [başka] derece-i sâlise ve râbiada [üçüncü ve dördüncü derecede] kalan diğer birtakım hutut-u müşterekeyi [ortak sınırları] havi [içeren] birçok [42] mesâlik-i edebîye [edebî meslekler] bir asırda bulunabilir, lakin haiz-i ehemmiyet olan en ziyade nazar-ı firib [aldatan bakış], asrın temâyülâtını muhtevi bulunandır [içine alandır]. Her devirde bir cetvele kıyem [değer] vardır, bazı devirlerde mesâlik-i hayatiyeden [hayati mesleklerden], efkâr ve tahassüsat-ı ictimaiyeden [sosyal fikirler ve duygulardan] biri diğerlerine göre en yüksek bir noktada bulunur. O asrın rengi, hususiyeti işte bundandır. Napolyon devrinin bir devr-i askerî olması diğer mesâlikin ölü kalmasını intaç etmemiştir [meydana getirmemiştir]. Devr-i sabık [geçen devir] istibdatta [despotlukta] riyanın, hafiyeliğin [dedektifliğin] mevcudiyeti namusun, haysiyetin ölmesini müeddî [sebebiyet veren] olamamıştır. Binaenaleyh Napolyon devrine devr-i ticaret ve edebiyat demek mümkün olamayacağı gibi devr-i hamîdiye de devr-i hamiyet denilemez. Bunun gibi bir devr-i edebî dâhilinde diğer mesâlik-i edebîyenin bulunması da o devr-i edebînin adem-i mevcudiyetine, diğerlerine tevfikine delil olamaz. O halde edvar-ı edebîyeyi asrın temâyyülât-ı mümtazesine [seçkin eğilimlerine], evsaf-ı mümtazesine [seçkin niteliklerine] göre tayin etmek en doğru, en kati usuldür.

7

Bir Eser-i Edebînin Tahlil-i Dâhili ve Hâricisi: Eser, Muharrir.

Âsâr-ı atikayı [eski eserleri] üdebayı kadimeyi [eski edipleri] tetkik eden muharrirlerin şimdiye kadar irtikâp ettikleri [kötü bir iş yapma] hatalardan biri de nazargah-ı tetkike [incelemede

bakılacak yere] vaz etmiş oldukları [ortaya koydukları] edebî simaların yalnız tercüme-i halleriyle ve vücuda getirdikleriyle âsârın şekl-i hâricileriyle iştigal etmiş olmalarıdır.

Eskiler, ez cümle [özellikle] Muallim Naci Efendi bir nedimi [sohbet arkadaşı] tetkik ettiği esnada [43] ancak onun nasıl memuriyetlere tayin edildiği, ne gibi eserlerinde sıhhat, selamet veya sanayi-i lafziye [söze dayanan edebî sanatlarda] bulunduğu, ne gibilerinde bulunmadığıyla iştigal eder [uğraşır], eserin ruh ve hayatına, zamanıyla olan münasebetine, muharririyle eser arasındaki irtibata atf-i nazar kılmaz yahut verdiği hükümlerde sathî, [yüzeysel], indi [kendi görüşüne göre] olurdu. Zira onlarca tarih-i edebiyatın ne olduğu, neye yarayabileceği hakkında, kati, tam malumat yoktu.

Malumat-ı bedîyenin [ender bilgilerin] tetkikiyle [incelemesiyle] anlaşılacağı vechile edebiyat için lisan hiçbir zaman bizatihi [kendiliğinden] edebiyat olamaz. Resim için elvan ve hudut, heykeltraşi için eşkal, musiki için esvat ne ise edebiyat için lisan da öyledir. Eğer böyle olmamış olsaydı… zabt varakalarıyla, şehr-i emaneti beyanatına [resmi olarak verilen izahat] kadar her şey edebiyattan mâdud olmak [sayılmak] lazım gelirdi. Ve yine böyle olmamış olsaydı… pek doğru yazan, mamafih eserlerinde külfet ve tasannudan [aşırı sanat yapmadan] maada [-den gayri] bir şey bulunmayan kimseleri edib addetmek iktiza ederdi [gerekirdi]. Birçok zevat vardır ki kafiye ile vezine tesahup etmekle [sahip çıkmakla], lisanı doğru yazmakla kendilerinin pek büyük şair olduklarına kani olurlar [kanaat getirirler]. Halbuki zaman onların ne kadar adi ne kadar bî-mana olduklarını gösterir, nisyan [gaflet] denilen şey onların ettiklerini takip eder.

Edebiyatta asıl olan esas ve ruhtur ve bu esasın yalnız hissî kısmıdır. Bir eserde fikir bulunabilir fakat bu fikir adese-i şahsiyetten [şahsi mercekten] geçirilmezse, bu fikir dimağı [akli] bir halde kalırsa yine kıymet-i haiz [kıymet sahibi] olamaz, çünkü bir heyecanın, bir heyecan-ı bediiyenin mahsulü değildir.

[44] Zaten en ziyade canlı ve zîruh [canlı] olan kısımda budur. Çünkü ruhtan, çünkü umuk-u ruhtan [derin ruhtan], çünkü asl-ı hayattan nebean eder [kaynaklanır]. İnsanları şekl-i zahirîleriyle [görünen şekilleriyle] alınca ne kadar aldanırsak âsâr-ı edebîyeyi de şekl-i zâhirisiyle alırsak, yalnız hariçte kalırsak o kadar aldanırız. İnsan ruhunda kopan fırtınaların, ihtirasatın [şiddetli arzuların], heyecanatın elinde esirdir. -terbiye denilen şey de ruhu tenmiye ettirmek [arttırmak], onun teheyyücatını [heyecanlanmalarını] bir hadd-i makule isal etmek [ulaştırmak] demektir.

Zaten hikmet-i bedayi [estetik ilmi] tetkikatıyla da görüldüğü vechile âsâr-ı sanattaki vahdet, vahdet-i ruhiye [ruhî birlik], ahenk, ahenk-i ruhi [ruhî düzen], hakikat, hakikat-i ruhiyedir [ruhî gerçekliktir]. Herkes, her şahıs hakikati kendi devr-i beyn-i ruhiyesiyle [ara devrinin ruhuyla] görür, kendi nokta-i nazarına [bakış açısına] göre izah eder, anlatır. Binaenaleyh [bundan dolayı] tetkikat tarihîye-i edebîyede bulunurken en ziyade eserin tahlil-i dâhilîsiyle [iç tahliliyle] iştigal etmeli [uğraşmalı], sanatkârın duyduğu heyecanatı tamamıyla hissetmeye çalışmalıdır.

Bir eserin ruhundaki vahdeti, heyecanı, ahenk-i heyecanı okumak, hissetmek sanatkârın ruhuna nüfuz etmek, sanatkârını tamamıyla anlamak, bilmek demektir. Sanatkârı bilmek ise doğrudan doğruya zamanı efkâr ve itikadatının [inançlarının ve fikirlerinin], tamâyülât ve tahsisatının onun üzerinde husule getirdiği [meydana getirdiği] tesiri veya aks-ı tesire muttali olmak [bilmek], şu suretle o devrenin ruhuna, esasına nüfuz etmektir. Mesela:

Acep nebezmde şeb-zindedar sohbet idin
Henüz nergis-i mestinde huy-ı hab kokar.

Beyitini basit bir nazarla görecek, kelimatın manalarıyla iktifa edecek [yetinecek] [45] olursak eserin ruhuna, binaenaleyh muharririnin ruhuna, zamanın ruhuna nüfuz edemeyiz. Halbuki bu bir heyecan-ı hissin ve bir heyecan-ı takdirkârın mevlididir. Zira Nedîm dildâdesinin [aşığının] bir mecliste şebzindedar [uyumayıp bir işle veya ibadetle meşgul olan kimse] olmasıyla müteessir olmakla [etkilenerek] beraber onun nergis mestinde buy-ı hab [uyku kokusu] kokmasıyla, uykusuzluğa tahammül etmesiyle fevkalade mahzuz oluyor [hoşlanıyor]. Çünkü o devri bir zevk ve sefahat, bir zevk ve neşve, hülasa bir tahammül-ü ezvak [zevklere dayalı] asrıdır. Çünkü o devir şuhinin [hareketli], zulm-ü şuhinin bir tecelligâhıdır. Sanatkârın ruhunda titreyen bir vahdet-i heyecana, bir ahenk-i heyecana nüfuz etmeyeceği eseri anlamak, takdir etmek mümkün olamaz.

Ruhî-i Bağdâdî'nin:

Sanman bizi kim şîre-i engûr ile mestüz..
Biz ehl-i harâbâtdanuz mest-i elestüz

Beyiti mana-yı zahirîsiyle [görünen manasıyla] bizi yalnız idrakı, dimağı bir sahada bırakır fakat esası, ruhu itibariyle ne gayr-ı idrakı, ne gayr-ı vicdanı nikata, a'mak-ı ruhiyeye [ruhî derinliklere] bizi sevk eder. Bu bir beyittir ki Ruhî'nin bütün ruhunu gösteriyor, çünkü onun ruhundan, ruhunun derinliklerinden, fırtınalarından kopmuştur. Çünkü onun rind meşrepliğinin en zinde, en pür hayat, en pür hüsn bir vesikası, bir delilidir. Çünkü zamanı mestinin hatta Boğaziçi sahillerinde, kayıklardan kayıklara geçtiği zamandır, çünkü Selim-i Sânî'nin hayat-ı neşe ve dâratı

[azameti], ve bunun mevlud-i hayatı rindî onun mevcudiyetinde yaşamaktadır. Âsâr-ı edebîye tetkikatında bu derinliklere inmeli, bu derinliklerde hissini aramalı, [46] ve duymalı, ki eserlerle müessirler arasında doğru mukayeseler yapılabilsin.

Bunun için tarih-i edebiyata ve binaenaleyh âsâr-ı eslafa [eski eserlere] nüfuz meselesinde büyük, ciddi bir terbiye sahibi olmak muktezidir [gereklidir]. Çünkü âsâr-ı sanatın, âsâr-ı edebîyenin ruhuna girebilmek, şu serd edilen [ileri sürülen] mütalaata [düşüncelere] binaen [dayanarak], bir his meselesidir. Çünkü edebiyat ve sanatta en ziyade haiz-i ehemmiyet [öneme sahip] olan hassasiyettir. Bir hissin mevlidi ise yine his ile anlaşılır. Şekle, bir eser-i edebîyenin tahlil-i hâricîyesine [dış tahliline] gelince bu noktada lisan da bizim işimize yarar çünkü lisan uzviyet-i içtimaiyeye [sosyal organizmaya] tabi bir keyfiyettir, her zamanın, her asrın kendisine mahsus bir lisanı, bir tarz-ı tekellümü mevcuttur. Murad-ı Râbî zamanı cidalcûsunun [kavgacısının], kahramanlığının lisanıyla İbrahim Paşa devr-i sadaretinin [sadrazamlık devrinin] lisanı arasında pek büyük bir fark vardır. Her devir kendi hayat-ı içtimaiyesine göre bazı kelimeleri, diğerlerinin fevkine is'ad [yükseltme], bazı eşkal-i cümeli [cümlelerin şeklini] diğerlerine tercih ile Nef'î'nin, Sabrî'nin lisanlarında bir medeniyet, bir ahenk-i dürüşt [dert ahenk] mevcuttur, gürz [savaş aleti] ve seyf [kılıç] sesi vardır.

Mesela Sabrî'nin.

Geçti kılıçtan fiten-i rûzigâr
Seyf-i yedullah olup âşikâr

Beytiyle,

Pembe renk taze tîraş etti yâr
Geçti kılıçtan fiten-i rüzgâr

Beyti arasında lisan itibariyle ne kadar fark vardır. Evvelki ne kadar [47] madenî, ne kadar sert ise diğeri o kadar şuh [neşeli], o kadar rakik [ince], o kadar izmihlalidir.

Bir devr-i sanatkâranenin lisanında o devrin mahsusatı [duyulan, hissedilen şeyleri] tamamıyla gözükür. Mesela Nef'î'nin âşıkâne bir gazelinde bile merziyattan [hoşnutluktan] ziyade bir kahramanlık mevcuttur; mesela:

"Gönül aşüfte, yar alüfte, çeşm-i baht ise hufte
Acep âşık, acep dilber, acep olmaz temannadır
Nice keşf eylesin dil râzını ol gamze-i şuha
Ki kat kat perdede pinhân iken bir mest-i rüsvadır
Demek güç saklamak güç gamzeden hâl-i dil-i zârı
Belâ-yı ahl-i aşkı gör ne derd-i hayret efzâdır

Belâender belâdır dilde derd-i aşk-ı yâr ammâ
Yazıklar ana ki bir böyle sevdâdan müberrâdır
Nihânî bir nigehle çeşmi bin fitne eder feydâ
Anınçün şehr-i dârülmülk-i dil pür şûr u gavgâdır
Tahammül hîç mümkün mü gam-ı hicrâna ey Nefî
Muhabbet gâlib-i mutlak dil ise nâşıkîbâdır

Bu bir metanet [dayanıklılık], şecaat [yiğitlik] devri lisan aşkıdır. Kahramânânedir. Halbuki Nedîm olsaydı hiç böyle söylemezdi.

Tarih-i edebiyat nokta-i nazarından [bakış açısından] beyanın [açıklamanın], lisanın bu cihetle [sebeple] en ziyade ehemmiyeti vardır. Bundan başka lisanın tekâmülâtı [olgunlaşmaları] itibariyle de ayrıca dikkat-i şayandır. Lakin bir kelimenin sıhhate malik [sahip] olup olmadığını tetkik etmek tarih-i edebiyat ile münasebetdar değildir.

[48] Bahusus [bilhassa] şekil ile esas arasında bir fark yoktur. Eğer yazılan eser bir hissin, bir heyecanın, mahsulü değilse ne kadar güzel ne kadar ulvi [yüce], ne kadar bâlâ-pervaz [yüksekten uçan] efkâre [fikirlere] malik bulunursa bulunsun yine bizde bir tesir, teheyyüç [heyecanlanma] husule getiremez.

Zaten biz bir heyecan dâhilinde bulunursak kelimeler heyecanımızın renk ve ruhunu âhize [alan] şitap ederler [acele ederler]. Kelimelerin isyanı ancak hissettiğimiz dakikalardadır. Hatta bu o kadar doğrudur ki kelimeler her şahsiyete göre renklerini, hususiyetlerini [konularını] değiştirirler. Nefî'nin lisanını Nedîm'e verseydik Nedîm manasız bir şey olurdu. Fikret'in kelimatı ve lisanı Rûhî-yi Bağdâdî'de ne şekilsiz ne biçimsiz görünür… Heyecanatımıza göre kelimeler ya ulvi [yüce] ya aciz [zayıf], bitap [güçsüz], veyahut şedid [şiddetli] ve asabidir, cümleler de böyledir. "Ten [Taine]" "Felsefe-i Sanatında" bu hususta "Beyanen her şekli bir hâlet-i ruhiyeyi [ruhî halleri] gösterir: ya bu bir asabiyeti, sükûnu, ya hiddeti, lakaydiyi [ilgisizliği], ya vuzuhu [açıklığı], teşevvüşü [karışıklığı] izhar eder [gösterir]. Buna binaen tabâyi [tabiatları] ve ahvalin [hallerin] tarih te'sîratı beyana göre ya teşeddüd [artma] eder yahut tenakus [eksilme]…" diyor…

Demek ki şekil ile esas arasında fark bulunması kaidesi tarih-i edebiyat nokta-i nazarından da haiz-i ehemmiyettir. Bir muharririn hissetmeksizin yazmış olduğu bir eserinin temâyülât-ı hariciyesiyle [dış eğilimleriyle] iştigal edecek [uğraşacak] olursak tarih-i edebiyat hususunda alacağımız fâide hiç demektir. Yalnız esas ve his bulunmak şartıyla şeklin mükemmeliyeti cay-ı dikkat olabilir. Çünkü bu itibar ile bir eser-i edebîyenin ne zamana ait olduğu az [49] çok görülür, anlaşılır.

Eser ve muharrir meselesine gelince… bunu iki noktadan düşünmek muktezidir [gereklidir]. Bazı muharrirler vardır ki yazdıkları gibi yaşarlar. Onlar kendi hayatlarının veya ahval ve hadisatın husule getirdiği te'sîrat-ı ruhiyelerinin [ruhî etkilerinin] en samimi bir nakilidirler. Bazıları vardır ki yazdıklarıyla yaptıkları arasında pek derin farklar gösterirler. Onların gösterdikleriyle faalleri yani hayat-ı hususiyeleriyle [özel hayatlarıyla] hayat-ı umumiyeleri [genel hayatları] arasında uçurumlar mevcuttur. Mesela Sürûrî yazılarında o kadar âteş-zeban [çok etkili ve dokunaklı söz ve şiir söyleyen] olduğu halde hayat-ı hususiyesinde [özel hayatında] gayet sakin ve mahcup bir zat imiş. Nef'î ise yazdıkları gibi şedidü'l mizaç [mizacı kuvvetli] küstah, cesur, kırıcı bir mahluktu. Binaenaleyh bir eserden muharririni görebilmek için onun hayat-ı hususiyesini [özel hayatını] az çok bilmek muktezidir. Bu hususta bize bir lem'a-yı ziya [parlak ışık] verilmezse biz doğrudan doğruya onu göremeyiz.

Lakin meseleyi şöyle hâriciyatıyla anladıktan sonra ruhiyat itibariyle eser ile muharrir arasında daima bir münasebet bulabiliriz. Çünkü âsâr-ı sanatta hayat ve hakikat, hayat ve ruhiye, hakikat-ı ruhiyedir. Edebiyat ve tarih-i edebiyat itibariyle en ziyade şayan-ı dikkat olan cihet [yön] budur. Bir eser, sanatkârın bir an-ı tesir-i ruhiyesinin mahsulüdür. Binaenaleyh onun tarz-ı tahassüsünü [ayırma tarzını] bize gösterir. Tarz-ı tahassüsünü göstermek demek ise muharririn ruhunun nasıl olduğunu anlatmak demektir. Bir muharririn tercüme halinden ziyade tercüme-i hayat-ı ruhiyesi dikkate şayandır.

Bir muharririn şu veya bu memuriyette bulunması değil, o memuriyetlerde [50] bulunduğu zamandaki te'sîrat ve tahsisatı, şu veya bu kadınla izdivacı değil, aşk hakkında muhtelif [farklı] zamanlardaki turuz-ı telakkiyatı [görüşleri], şu veya bu tarihte yaşadığı değil, o tarihten ne gibi hissiyat, efkâr topladığı, o zamanlardaki vakayi [vakaları] ve hadisatı [hadiseleri] ne suretle gördüğü kıymettardır. Şu mütalaat [tetkikler] bize gösteriyor, ki ruhiyat itibari ile eser ile muharrir arasında daima bir münasebet bulmak mümkündür. Çünkü eser-i sanat demek ruhun hadisat ve eşya ile karşı karşıya gelip de duyduğu te'sîrat ve heyecanatı haricen ezhar [meydana çıkarma] ve ifadesi demektir. Eserin ruhuna nüfuz ise muharririn ruhuna nüfuzdur.

Bir muharririn hayat-ı hususiyesinde tetkikat lüzumu ise bu ruha, derinliğe nüfuz içindir. Ve bu hayat-ı hususiyeyi karıştırır, araştırır iken daima muharririn asıl ruhuna, asıl heyecanatına daha vazıh [açık], daha aşikâr bir surette gösterecek noktalara şitap etmeli, onlarla iştigal eylemelidir. Sanat ve edebiyatta âdîyat [alışılmış şeyler] haiz-i ehemmiyet değildir, olamaz. Tarih-

i edebiyat tetkikatı da aynı suretle amiyattan, hakâik-i [gerçekle] sabiteden [durağan] müctenibdir [sakınandır].

8

Bir Eser-i Edebînin Vücuda Getirdiği Te'sîratın Tetkiki

Şu ana kadar zaman ve muhitin âsâr-ı edebîye ve sanatkârlar üzerindeki te'sîratını, binaenaleyh [bunun üzerine] âsâr-ı edebîye tetkikatında bulunduğu takdirde bir zaman muayyen-i tarihîyenin [belli bir tarihi zamanın] ruhuna daha ziyade nüfuz edileceğini gördük. Bunları birçok misallerle izah ettik.

[51] Lakin bu hakikatin bir veçhidir [yüzüdür], hakikati bir noktadan düşünmektir. Filhakika sanatkârın tevellüdü [doğumu] hususunda te'sîrat-ı muhitiyenin [muhitinin tesirinin] biraz sebepten hali kalmadığı malum bir keyfiyettir. Bir muharrir, bir ressam, bir musikişinas, bir heykeltraş ne kadar şahsi ne kadar mümtaz olursa olsun ne kadar umumiyetten uzak bulunursa bulunsun yine zamanından bir tuhme [aşırı tokluk], bir ruşeyme maliktir. Lakin yalnız bir pencereden âsâr-ı sanatı tetkik etmek kifayet edemez [yetmez]… Çünkü âsâr-ı sanatın da zamanı üzerine pek büyük tesiri mevcuttur.

Hatta hikmet-i bedayi [estetik ilmi] ile müştagil [bir şeyle uğraşan] olan ulemadan Mösyö "Henekin [Hennequin]" âsâr-ı dehayı ve bunların kuvvet-i muhayyile [hayal gücü] ve hassasiyet ile mümkünatı ibda etmelerini [meydana getirmelerini], bir âlem-i hayal ve imkân ile beşeriyeti sever ve kelimelerini, hayat-ı müstakbeleyi [gelecek hayatı] ihzar etmelerini [açığa vurmalarını] düşünerek âsâr-ı edebîyeyi, âsâr-ı sanatkâraneyi anlamak için hayat ve muhiti tetkike ihtiyaç olmadığını, binaenaleyh âsâr-ı edebîyeyi tetkik ile hayata nüfuz edilemeyeceğini söylemiş, hayatın, muhitin edebiyat üzerine olan te'sîratını külliyen inkâr etmiştir. Çünkü, ona göre, her eser-i edebîyi okuyanlar, ya her eser-i sanatkâraneyi temaşa edenler [bakanlar], istima edenler [kulak verenler] ancak o eserin umkundaki [derinliklerindeki] ihtisasata [duygulanmalara] ruhen iştirak edenler [ortak olanlar] demektir. Bir zaman-ı muayyende umumun mazharü-l iltifatı [iltifatına ulaşanlar] olan âsâr ise heyet-i umumiyenin hâlet-i ruhiyesini gösteriyor neticesine vasıl olmuştur.

Bu nazariyenin evveliyatı hakikatin cihet diğerini [diğer tarafını] gösteriyorsa da netice tamamıyla yanlış ve bî-manadır. Çünkü herkes ruhen iştirak ettiği [ortak olduğu] [52] âsârı kabul etmediğini reddetmez. Bahusus [özellikle] tetkikat-ı hayatiye "Henekin [Hennequin]"in neticesinin tamamıyla aksini gösteriyor. Biz sanattan hayat-ı ruz-ı merremizde ahz ettiğimiz [aldığımı] te'sîrattan, itiyadattan [alışkanlıklardan] başka bir şey isteriz. Bizi hâlet-i vicdaniye-i

mûtademizin [vicdani hallerimizin alışkanlıkları] gayri bir hâlet-i vicdaniyeye isal edecek [ulaştıracak] sanattır. Bizim ruhumuzda gayri vicdani, gayr-ı idrakî, itiyadı [alışkanlık] bir şekilde yaşayan şeyler, itiyadatı gösterirse nazar-ı dikkatimizi bile celp etmez, zevki tevlit edecek yerde sıkıntıyı mucip olur [sebep olur]. Onun içindir ki sanat-ı mümtaza [seçilmiş sanat], müstesnaya [seçilmişe] koşar, onun içindir ki sanat hakikati değil, imkânı izhar eyler [meydana çıkarır].

Biz hayatımıza temas etmeyen diğer hayat köşelerini ancak sanatın muavenetiyle [yardımıyla] görebiliriz, biz ruh-i beşere ancak onun vasıtasıyla girebiliriz, gözlerimizin önünde müdebdeb [gösterişli] arabalarıyla geçen zenginler yahut ötede yırtıklıklar içinde gezinen fakirler, melekler, şeytanlar, hülasa hayat-ı mûtademizin [hayat alışkanlıklarımızın] zincirlerinden bizi kurtaran her şeyi biz sanatta bulabiliriz. O halde "Henekin [Hennequin]" in neticesi doğru değildir.

Mamafih [bununla beraber] şu mütalaadan [incelemeden] âsâr-ı sanatın, âsâr-ı edebîyenin hayat üzerine tesiri yoktur nazariyesini istihraç etmemelidir [sonucunu çıkarmamalıdır]. Hayatta iki sınıf halk vardır. Biri mübdiler [mucitler], diğeri de mukallitlerdir [taklitçilerdir]. İbdâat-ı dâhiyanaye [dahice meydana getirmeye] vasıl olanlar [ulaşanlar], pür-hayat [hayat dolu], zinde imkânatı halk ile halk üzerinde pek büyük tesir ile icrayı nüfuz ederler. Deha ile [53] halk arasında mültesik [birleşik] yolu bize şu yolu nurlu gösterir.

1- Dâhiyi şüphesiz kendisinden evvelki zaman ve muhit tevlit eder.

2- Dâhi ve mübdinin [şairin] muhayyilesinde yarattığı âlem-i imkân ve âlem-i ihtiras ve hayâl… Ve bununla şekl-i sabık-ı cemiyetin [toplumun eski şekli] tadili [değişikliği] iştiyakı [özlemi]…

3- Dâhi ve mübdinin takdirkâr ve perestişkârlarının [tapanlarının], onun icat [ortaya koyma] ve ibda etmiş [meydana getirmiş] olduğu âlem-i imkânı hayat-ı hakikiyede taklide meyletmeleri.

Her eser-i deha, her eser-i ibda [ortaya koyulan eser] bu neticeye vasıl olur [ulaşır]. Deha kaydını bu bahiste müteaddid [birçok] defalar zikretmekten maksat adi muharrirlerin seviye-i umumiyenin [genel seviyesinin] fevkine çıkamamaları, yeni bir hayat, yeni bir muhit-i içtimai tevlit edememeleri, onların üzerinde muhit-i hazırın daha ziyade tesirkâr bulunması dolayısıyladır. Muhit üzerine icra-yı tesir eden âsâr-ı edebîyeye sahip deha olanlarla dehaya yakın bulunanların âsârıdır.

İnsan denilen mahluk o suretle yaratılmıştır ki kendisinden ali [yüce] olanların efkâr ve hissiyatı taht-ı tesirinde kalır, taklide meyl eder. Çünkü takdir bizi daima taklide sevk eyler. Bu

hususta bazı emsile-i tarihîye [tarihi misaller] de zikir edebiliriz. “Göte [Goethe]”nin “Verter [Verthere]” namındaki eseri on sekizinci asırda intişar ettiği [yayımladığı] zaman bütün Avrupa’da intihar ziyadeleşmişti. Çünkü herkes Verter [Verthere]’i taklit ediyor, onun gibi severek intihara doğru gidiyordu.

[54] Romantikler Avrupa’da efkâr ve ihtisasat [duygulanmalar] itibariyle cennet-i mümin, hali hazırda yeis-nâk [kederli], hakikat-i hayatiyeden mütebâid [uzak] birtakım vücutlar yetiştirmişlerdir. Çünkü romantizm esas ve mâyesi itibariyle her şeyi, her nefaseti [çok beğenilir nitelikte olma] mazide veya memleketin hâricinde bulur ve öyle yaşatır. “Flober [Flaubert]” in Madam Bovary’si de aynı tesiri Avrupa’da icra etmiş, “Emma”nın ruhu bütün kadınların ruhunu dolaşmış ve gezmiştir.

Celâleddin-i Rûmî hazretleri ve Mesnevi-i Şerif’leri Anadolu’nun hayat-ı îtikâdîye [itikatla ilgili hayatı] ve fikrîyesi üzerinde büyük bir tebdil [değiştirme] husule getirmiş, onun ziyasıyla tasavvuf o diyarın her köşesini dolaşmıştır. “Nev-Eflatunî” nazariyat ve efkâr hep onun yadigârı, hep onun mevlididir.

Ziya Paşa’nın Terci-i ve Terkib-i Bentleri de Osmanlı memleketinde fikir ve hürriyetin, hiss-i hürriyetin ilk tohumlarını vazetmiş [koymuş], Kemal’in âsârıyla beraber bugünkü inkılâbın esaslarını ihzar eylemiş [açığa çıkarmış], o fedakâr evlatlar, Hasan Paşa karakolunda inleyen kurbanlar hep bu simaların âsârıyla tevellüt etmiş, doğmuştur.

Halid Ziya Bey’in “Mai ve Siyah’ı” da gençlik üzerinde mariz [hastalıklı kusurlu] bir hayat-ı şairiyetin [şair hayatının] inkişaf [meydana çıkma] ve tezahürüne [ortaya çıkmasına] vesile olmuştur. Zaten Edebiyat-ı Cedîde birçok gençlerde sembolizmin en müfrit [fazla] tuğyanlarını [coşkunluklarını] husule getirmiş, isimleriyle eserleri nâ-bedid [görünmez] olmuş birçok kimselere [55] “Mai hülyalar, sarı aşklar” gibi birçok bî-mana terâkib [terkipler] dizdirmiştir.

Demek ki âsâr-ı edebîye hayat üzerinde icra-yı tesir ediyor. Demek, ki edebiyat ile hayatın bir tesir-i mütekabili [karşılıklı etkisi] mevcuttur. Tarih-i edebiyat itibariyle bir eser-i edebînin vücuda getirdiği te’sîratı tetkik etmekte zaruridir. Çünkü tarih-i edebiyat, tarih-i medeniyettir. Çünkü tarih-i edebiyat bir kavmin esbap ve avamil-i içtimaiye [sosyal sebeplere] ve hayatiyesini ariz [geniş] ve amik [derin] göstermek vazifesiyle mükelleftir.

Zaten bir devrin muakkibi [birinin peşi sıra giden] bulunan devir üzerinde pek büyük tesiri vardır, her devir kendinden evvelki devirlerin o devirlerde tevellüt eden vakayi [olaylar] ve hadisat-ı içtimaiyenin [sosyl olayları], âsâr-ı sanatkâranenin [sanat eserlerinin] mahsulesidir.

“1789” İhtilal-i Kebiri’ni hazırlayan hükûmet-i mutlakenin israfatı [israfları], mezalimi [zulümleri], safahatı, olduğu gibi Volter [Voltaire], Jan Jak Ruso [Jean Jacques Rousseau] gibi zevatında âsârıdır. Binaenaleyh bir eser-i edebîyenin yeni bir devri ihzar [hazırlama] hususunda ne derecelerde tesirkâr bulunduğunu tetkik eylemek o devrin ruhuna daha ziyade nüfuz eylemektir.

Daha sonra mesail-i edebîyeyi [edebî meseleleri] yalnız bir noktadan görmek kâfi değildir. Yalnız cemiyetin âsâr-ı edebîye üzerine vaki olan [meydana gelen] tesirini düşünmekle âsâr-ı edebîyenin cemiyete, cemiyetin âsâr-ı edebîyeye tesirini düşünmek arasında pek çok fark vardır. Bu bizi hakikatine daha ziyade takrip etmiş [yaklaştırmış], hakikati daha munis [cana yakın] göstermiş olur.

Filhakika söylenildiği gibi cemiyetin edebiyat, edebiyatın cemiyet [56] üzerine vaki olan [meydana gelen] te’sîratını inceden inceye tetkik edebilmek hayli müşkül [zor] bir meseledir. Bahusus bizim gibi gerek edebî gerek tarihî vesaiki [belgeleri] pek az olan memleketlerde bu müşkül daha ziyade kendini ehsas eder [hissettirir]. Lakin mümkün olduğu kadar bu nikat-ı mütekabile [karşılıklı noktalara] nazar-ı itibara alınırsa daha esaslı, daha mantıki bir usul takip edilmiş olur.

9

Muhit-i Coğrafi ve İçtimai; Şerait-i İktisadiye, Hayat-ı Aile ve Kibârâne, Hayat-ı Siyasiye, İtikadat, Ahlak, Sanayi-i Sâire-i Nefîse.

Tarih-i edebiyat tetkikatında haiz-i ehemmiyet olan mesailden biri de muhit-i coğrafi ve içtimaiyedir [coğrafi ve sosyal muhittir].

Nasıl iklim, vaziyet-i coğrafiye [coğrafi vaziyetlere] hayat-ı içtimaiyeyi [sosyal hayata], hâlet-i ruhiye-i beşeriyeyi [insanın ruhî hallerini] tayin ve teşkil ediyorsa, yine öylece hayat-ı içtimaiye, hâlet-i ruhiye dolayısıyla, âsâr-ı sanatı, âsâr-ı edebîyeyi husule getirir [meydana getirir]… ovalarda, münbit [verimli] yaylalarda yaşayan akvam [kavimler] sakin, sakit [sessiz], huzur ve sükûndan mütevellit [doğmuş] bir şükran ile mutekit [inanan], az çok mütevekkil [her hususta Allah’a güvenen] kanidir [inanmıştır]. Çünkü onların mesâib-i tabiat [tabiat felaketleri] ve hayat ile mücadeleleri pek az ve pek nadirdir, az iş ile çok para kazanmak onlar için mümkündür; çünkü bu suhulet [kolaylık, yumuşaklık] dolayısıyla az çok servete malik olduklarından güzel binaları, muhkem [dayanıklı] şehirleri mevcuttur. Halbuki dâgîler, yayladakilerin vaziyet-i coğrafiyesine [coğrafi vaziyetlerine] malik [sahip] değillerdir. Onlar mesâib-i tabiatla [tabiat

felaketleriyle] daha ziyade çarpışırlar; [57] kar, yağmur, fırtına, soğuk, hayvanat ve haşiyenin hücumları, toprağın tevdi-i erzak [rızık verme] hususundaki hisseti [cimriliği], her şey onların maişetini [geçimini] daha kati, daha acı bir hale vaz eder [koyar]. Binaenaleyh onların ruhlarında îtikatlar [inançlar] metin hararetlerle yanmaz. Hilm ü sükûnun muhalifi [zıttı] şiddet-i tab [yaratılış şiddeti], âdeta vahşet onları istila eder [ele geçirir], korkusuzluk, hayatın kıymetsizliği onları tehlikeli, kıvraklığa muhtaç işlere sevk eder. Bunlar ekseriya yayla halkını azrar [zarara sokma] ile yaşarlar. Tehlikeli işlerle iştigal, daima tehlikeye maruz kalmak onları kıvrak, müteyakkız [uyanık], lazım olan zamanda küstah olacak bir hale vaz etmiştir [koymuştur]. Onlar daha ziyade metin, daha ziyade hadid [öfkeli] ve asabi, daha ziyade ruhları çalaktır [çeviktir].

Şimdi dâgîlerle yayla halkının musikilerine, şiirlerine bakınız. Aralarında ne derin farklar görürsünüz. Yaylanın hazinelerinde bile biraz sükûn, bir tevekkül, bir kanaat, bir yeknesaki [monotonluk] mevcuttur. Onun mahsulü olan âsâr-ı sanatta bir betâet-i ruhiye [ruhî yavaşlık] hissolunur. Halbuki dağîlerin sözlerinde, musikisinde daha ziyade şiddet, daha ziyade çalaki, daha ziyade kıvraklık mevcuttur. Çünkü sanat, muhit-i coğrafi ve içtimaiyenin [sosyal ve coğrafi muhitin] vermiş olduğu şekl-i ruhiye tabiyete [ruhi şekillere uymaya] mecburdur.

Memalik-i Osmaniye'de [Osmanlı topraklarında] yaşayan akvamın şarkıları tetkik edilecek olursa muhit-i coğrafi ve içtimaiyenin te'sîratı bütün vuzuh [açıklığıyla] ve kuvvetiyle görülür. Lazları deniz ve dağlar çalak ve acul [çok aceleci] yapmıştır. Binaenaleyh onların şarkıları yani rubabi şiirleri çalak ve aculdür. Tekellümleri [konuşmaları] [58] bile öyledir. Halbuki Adana halkı sakindir, hazindir. Hatta mevt [ölüm] karşısında bile onlar sükûnu, itidali [yumuşaklığı] muhafaza ederler. Mesela Adanalıların:

Yaslan hüsnüm yaslan
Kara toprakta paslan
Her ana doğuramaz
Senin gibi bir arslan

Yattığın yer taş mıydı
Gelen düşman beş miydi
Niçin çekip vurmadın
Altı patlar boş muydu?

Ayvalık'ta gül biter
Dalında bülbül öter
Abdal Halil'in oğlu
Vurduğun hançer yeter

Şarkısıyla; lazların lalettayin [rastgele] bir güfte ve bestesini karşılaştırırsanız aradaki farkı sükûn ve isticali [ivediliği] anlarsınız. Rakslar bile tasvir-i muhit-i coğrafi ve içtimai mahsulü olduklarını gösterirler. Binaenaleyh tarih-i edebiyat tetkikatında muhit-i coğrafi ve içtimaiye gerek heyet-i umumiyeyi ve gerek şahsiyet-i vâhideyi [tek] nazar-ı mütalaaya [inceleme bakışına] aldığımız zaman atf-ı ehemmiyete mecburuz. Nedîm, unutmamalı ki her şeyden evvel bir İstanbul çocuğudur.

[59] Şerait-i iktisadiyeyi [ekonomik şartlar] tetkikte lazımedendir. Gotik tarzı mimarisinden şerait-i umumiye-i iktisadiye [genel ekonomik şartlara] tevellüt etmiştir. Roma hükûmet-i askeriyesi zayıf düşmüş, Hunların hücumu her yeri, her şeyi ateş, kan, dehşet dalgalarıyla örtmüştü. Eski, yorgun, zayıf hükûmetin ahalisi bu dehşet altında ezildikçe eziliyor, sıhhat-i umumiyeye bakılamaması yüzünden Avrupa'nın her tarafında müstevli [yayılan], aranıcı hastalıklar hüküm-fermâ [boyun eğen] oluyordu. O zamanı kayıt eden bir muharrir insan etinin kemal-i afiyetle yenildiğini söylüyor. Hatta insan eti sattığından dolayı bir kasabın diri diri yakıldığını diğer bir muharrir de kayıt ediyor. Muhâcemlerin [saldıranların] reisleri milletin sahib-i yegâneleri olmuşlar, istedikleri gibi at oynatırlar, istedikleri gibi keser biçerlerdi. Ruhlara bir nevmîdî [ümitsizliği], derin bir yeis [üzüntü], derin bir keder düşmüştü. Hayat herkesin nazarında âdeta cehennem gibiydi. Bu ağır yükü yüklenip taşımak ne kadar güçtü. Miladın bininci senesi ömr-i arzın nihayeti telakki edilmiş [öyle kabul edilmiş], herkes malını, mülkünü kiliselere sevinçle terk etmişti. En zenginler bile manastırlara çekildi. Hayata veda etmeyi en büyük sükûn telakki ediyorlardı. Bu büyük yeis, nazarları kadına çevirmiş, kadın her şeyi telakki olunmuş, izdivaç kırılarak safahat onun yerine kaim olmuştu [yerini tutmuştu]. Bu hâlet-i ruhiyenin müvellidi şerait-i iktisadiye idi; sefalet ve zaruret, kaht [kuraklık] ve gala…

Binaenaleyh bu hâlet-i ruhiye [ruhî hallere] dâhilinde bulunan beşeriyet, beşeriyet-ı kadîme [eski insaniyet] gibi münferid [tek], şahsi mabutlara [ilahlara] perestiş edemezlerdi [tapamazlardı]. Tehlike ve sıkıntı bütün beşeriyeti birleştirmişti. Daha sonra pehlivanlığı, cidali [savaşı], şahsiyetini [60] düşünücü bir dinden gayrı bir dine muhtaçtılar. Hıristiyanlık halim maneviyatıyla [yumuşak maneviyatıyla] bu hâlet-i ruhiyeye muvafık [uygun] geldi. Herkes onun etrafında toplandı. O, sükûn ve saadet-i ebedî vaat ediyor, en büyük günahkârları bile affediyordu.

Artık mazinin küçük, dar mabetleri kifayet etmiyordu [yetmiyordu]. Kadını, çoluğu çocuğu, erkeği hülasa bir mahallenin bir köyün sakinlerini istiap edecek [içine alacak] büyük binalara ihtiyaç vardı. Daha sonra mazinin aydınlık, muntazam, sade, müntakî binaları bu meyus

[ümitsiz] ruhların ihtiyacatına cevap veremezdi. Onlar lâyetenâhiyetle [sonsuzlukla] asgariyeti, eşgal-i müteaddideyi [birçok işleri], nim [yarım], zulmeti, kırık kemerleri mevcudiyetinde bulunduracak, duvarları, sütunları binlerce süslerle, resimlerle, heykellerle dolu bulunacak binalar istiyordu. Gotik bu hâlet-i ruhiyeye [ruhî hallere] cevap verdi, çünkü onun mevlidi idi. Çünkü bu hâlet-i ruhiyenin, o şerait-i iktisadiyenin [ekonomik şartların] istediği her şeye malikti: kırık kemerler, rozaslar, semalara kadar yükselen çatılar, kaleler, bunlara mukabil [karşılık] asgariyeti gösteren en küçük şekiller; renkli camlar, bir müşevveşiyet [karışıklık] içinde intizam, semalara yükselen ümit, ezilen büzülen nevmidi [ümitsizliği]. İşte Gotik.

Demek ki şerait-i iktisadiyeyide, tevlit hâlet-i ruhiye hususunda bir müessir [tesir eden] ve amil [işleyen] olmasından naşi [ötürü] tarih-i edebiyat tetkikatında dûr [uzak] tutmamak mecburidir. Nedîm'in mübdi İbrahim Paşa zaman-ı sadaretidir. Hayat-ı aile ve kibârâneye gelince bununda âsâr-ı edebîyeyi tetkik hususunda ehemmiyeti derkârdır [bellidir]. Her edip bir heyet-i umumiyenin, bir küllün mahsulü olmakla beraber bir [61] ailenin, bir muhit-i ailenin [aile çevresinin] de mahsulüdür. Binaenaleyh sanatkârın ailesini tetkik etmek onu yetiştiren esbap ve avâmili [sebepleri] anlamak demektir. Daha sonra her memlekette ailenin istinat ettiği [güvendiği] bir pür-nesip, bir esas mevcuttur. O da şerait-i umumiyeye merbuttur [bağlıdır]. Onu da tetkik eylemek daha ziyade âsâr-ı edebîyenin ruhuna, cemiyetin ruhuna nüfuz demektir.

Hayat-ı kibârânenin tetkiki de sanat-ı ebedî istisna olmasına binaen, zaruridir. Sanat ekseriya hayat-ı kibârâne tarafından müdafaa edilmiş [korunmuş], onun temâyülâtını [eğilimlerini] kabul eylemiş, ekseriya onun menakıbıyla [hikayeleriyle], onun âmalini [isteklerini] kayıt ve izhar eylemiştir [açığa çıkarmıştır]. Çünkü sanat, incelik, istisna, nezahet [ahlak temizliği], şahsiyet, ifade demektir. Hayat-ı içtimaiyeyi [sosyal hayatı] tetkik ettiğimiz gibi onun bir şubesi olan hayat-ı kibârâneyi [kibar olana yakışan hayatı] de tetkik etmeliyiz. Bahusus hayat-ı kibârâne, gerek veraset [mirasçı olma], servet, gerek malumat ve iktidar dolayısıyla, heyet-i umumiyenin hayat-ı müstakbale-i fikriye ve hissiyesinin [ileriki hayatın fikrinin ve hissinin] bir mübeşşiridir [müjdecisidir]. Binaenaleyh esasen mütefekkir [tefekkür eden], hassas olan şairlerde, ekseriya, veraset tarikiyle [miras yoluyla] olmasa bile fikir ve malumat itibariyle kibarlardan mâduddur [sayılırlar]. Şu sebeple hayat-ı kibârâneyi tetkik eylemekte fâideden hali [boş] değildir. Fazla olarak lisanın tekâmülâtı [olgunlaşmaları] meselesi de hayat-ı kibârâne ile alâkadardır. Nef'i'yi anlamak için zamanın hayat-ı kibâarânesini bilmek zaruridir.

Hayat-ı siyasiyeyi [siyasi hayatı] de tarih-i edebiyat tetkikinde nazardan dûr [uzak] tutamayız. Hayat-ı siyasiyenin edebiyatlar üzerine pek büyük te'sîratı vardır. Eşkal-i hükûmete [hükumetin şekline] göre edebiyatlar da az çok şekillerini değiştirirler. İnkılap [62] zamanlarında edebiyatlar az çok sakit [sessiz] veya müşevveştir [karışıktır]. Zulüm ve istibdat zamanlarında remzî [sembolik] ve korkaktır, hükûmet-i mutlake de edebiyat da merkezidir; hükümdar zamanın temâyülâtına [eğilimlerine] tabidir. Büyük muzafferiyetlerin gururu, şerefi; büyük mağlubiyetlerin acısı, emeli edebiyatta hissolunuyor. İdari bir izmihlal [çökme] cemiyete, cemiyetten de edebiyata sirayet eder [geçer]. Bin sekiz yüz yetmiş bir muharebesinden sonra Fransa'da mariz [hastalıklı] bir nesil, mariz bir edebiyat yetişmiştir.

İtikadat [inançlar] ve ahlak meselesi de ayrıca şayan-ı dikkattir. Gerek siyasi gerek içtimai gerek ilmî akidelerin [inançların] ruhu beşerî teşkil [vücuda getirme] hususunda ne derece mühim birer amil [etken] olduğu malumdur. Vicdan denilen itikadat ve ahlakiyatın hayet-i mecmuasından başka bir şey değildir. Her şahsiyet, zamanının efkâr ve itikadatıyla [fikir ve inançlarıyla] beslenir ve teşekkül eder [meydana gelir]; zamanın efkâr ve itikadatını kendi şahsiyetinden geçirmek şartıyla neşv ü nemâ bulur [gelişip büyür]. İtikadat-ı İslamiyeye, ahlakiyat-ı tarihîye-i Türkiye'ye vâkıf olmayınca tarih-i edebiyat-ı Osmaniye bihakkın [hakkıyla] his olunamaz. İtikadat ve ahlakiyat tasavvufiye bilinmeyince Rûhî-i Bağdâdî'nin terc-i benti anlaşılamaz, his olunamaz. Nedîm devrinin hayat-ı ahlakiyesi, bahusus kibar kısmına ait olanı bilinmezse divanının ruhuna tamamıyla girilemez. Vakıa [gerçi] divan bize zamanın ahlakını gösterir, lakin zamanın ahlakı hususunda tetkikat-ı hususiye de bulunmak yine bizi divanın ruhuna daha ziyade nüfuz ettirir. Cemiyet ile edebiyatın te'sîrat-ı mütekabilesini [karşılıklı tesirlerini] daha ziyade nüfuzla anlamamıza vesile olur.

[63] Sanayi-i nefîse-i sâirenin [diğer güzel sanatların] de edebiyat ile ne derece münasebetdar olduğu evvelce söylenmişti. Bir devrin mecmua-i mahsulat-ı sanatkâranesini [sanatkarca ortaya koyulan fikirleri] nazardan uzak bulundurmamakla edebiyata daha ziyade nüfuz edilmiş olur.

Hülasa, bir devr-i edebiyatın esna-yı tetkikatında muhit-i coğrafi ve içtimaiyeyi, şerait-i iktisadiyeyi [ekonomik şartları] hayat-ı aile ve kibârâneyi, hayat-ı siyasiyeyi, ahlak ve itikadatı, sanayi-i nefîseyi ayrı ayrı tetkik etmek tarih-i edebiyat tarih-i medeniyetin bir cüzi olmasına ve şu serdedilen [ileri sürülen] esbap [sebep] ve mütalaata [incelemeye] binaen zaruridir.

Ciddi bir tetkik ancak bu suretle olur. Fakat, maatteessüf [üzülerek belirteyim ki], vesaikin [belgelerin] meçhuliyeti [bilinmezliği] bu suretle mükemmel, bütün şeraitine tabi bir tarih-i edebiyatın tahririni [kaydedilmesini], şimdilik, gayr-ı mümkün bir hale vaz ediyor [koyuyor]. Lakin bu nazariyatın serdi atide [gelecekte] gençlerin taharriyatını [araştırmalarını] teshil [kolaylaştırma] içindir. Gençler kendi tarih-i medeniyeti için çalışmazsa kim çalışır?

[65]

Türkler

Türkler- Lisanları- Medeniyetleri- Türk Edebiyat Kâdimesi- Anadolu'da Türkler- Hazreti Mevlânâ ve Sultan Veled- Yunus Emre- Hükûmet-i Osmaniye'nin Teşekkülünden Evvel Anadolu Türkleri: Selçukiler. Medeniyet ve Lisanları.

1

Türkler.- Vasati [orta] Asya'da, denizle hiç rabıtası [bağı] olmayan etrafı yüksek dağlarla muhat [çevrili] uzun çöller ve bozkırlarda yaşayan Türkler, miladın ilk asrından son zamanlara kadar Asya'da çok mühim bir vazife ifa etmişlerdir [yerine getirmişlerdir]. Pek eski devirlerden beri Asya'nın garbına [batısına], Fırat ve Dicle havalisine [çevresine] doğru mühacerette [göçte] bulunan Türkler manen Arap, Çin ve İran efkâr ve medeniyetini neşretmişler [yaymışlar], onların yekdiğeriyle münasebette bulunmasına çok muavenet eylemişlerdir [yardımda bulunmuşlardır]. Fakat maddeten ifa ettikleri [yerine getirdikleri] vazife daha büyük ve şayan-ı dikkattir: uzun asırlar Türkler Asya'nın hâkim-i mutlakı kesildikleri gibi mütemadi [aralıksız] akınlar ve muhaceretlerle [göçlerle] Avrupa'ya bile ilkâ-yı [yerleştirme] dehşet eylediler. Hint'in, Çin'in İran'ın bu cesur ve bahadır [yiğit] hâkimleri birçok kabilelere, kısımlara ayrıldıkları ve ekseriyyetle [çoğunlukla] hükümdarlarının ismiyle telkib olundukları [lakaplandırıldıkları] için onların tarihini tetkik etmek çok uzun ve zahmetlidir; ancak şu ciheti [yönü] bilhassa unutmamak icap eder ki Türklerin Asya'da işgal ettikleri saha pek vâsi [geniş] ve Çin, Bizans, İran imparatorluklarıyla münasebetleri [66] pek eskidir: Çin ve Bizans müverrihlerinin [tarihçilerinin] vakayinâmeleri [günlük olayların kronolojik sırayla yazıldığı eser], İran an'anâatının [geleneklerinin] mecma' [toplanılan yer] olan "Şehname-i Firdevsi" baştan başa Türklerden, "Turan" padişahlarından bahseder.

Fıtraten [yaratılıştan] mert ve cengâver, sade ve beyaz bir hayat ile melûf olan [alışılan] Türkler de tahayyülât [hayal edilen şeyler] ve temâyülât-ı dinîye [dine eğilimleri] Araplarda,

İranlılarda olduğu gibi şedid ve hararetli değildi. Daima bir ordu gibi, yalnız kumandanlarının emrine tabi olarak [uyarak] yaşadıkları için muhtelif [çeşitli] dinleri mesela Budiliği, Maniliği, Nesturiliği, hatta sonra İslamlığı aynı suretle hiç tetkik ve münakaşa etmeyerek [tartışmayarak] hükümdara ittibâen [uyarak] kabul etmişlerdir. Türklerin eski dini, kendi bünye-i içtimaiye ve ruhiyelerine [sosyal ve ruhî bünyelerine] pek muvafık [uygun] basit bir din idi: eski Çinliler gibi onlarda arz, ağaç, maden, ateş ve sudan ibaret anasır-ı hamseye kail olarak [razı olarak] onları takdis ediyorlar [kutsal sayıyorlar] ve bu unsurları yer yüzünde beş padişahın temsil ettiğine kail bulunuyorlardı: şarkta Gök Han, merkezde Sarı Han, cenupte [güneyde] Kırmızı Han, garpta Ak Han, şimalde [kuzeyde] Kara Han. Sonraları bu meslek iki asıla inhisar etmiştir [yalnız onun için olmak] ki o da "Yer" ile bir senâiyet teşkil eden [ortaya çıkaran] "Tanrı" yani "Gök"ten ibaretti. Garptaki Çeremisler [milllet adı] ve şarktaki Altaylılar hatta bugün resmen Hristiyan oldukları halde hâlâ cedleri gibi Tanrı'yı takdis ve ona kurbanlar taktim ederler. Türklerin eski mezheplerinde en çok hürmete mazhar olan unsur esliha amaline [silah işlerine] yarayan maden yani demir idi. Türklerin asılları hakkındaki bilcümle rivayete mutlaka demir dâhil olur.

[67] Her şeyden evvel cesur ve alicenap olan Türklerde taassup [aşırı derecede tutma] veya yabancı milletlere karşı düşmanlık hissi yoktu. Teşkilat-ı içtimaiyeleri [sosyal örgütleri] reisin kudret-i mutlakesi üzerine müesses [kurulu] olan Türkler, herhangi dine girmişlerse onu safvet [saflık] ve ciddiyetle kabul etmişlerdi. Al-i Cengiz'den "Mengü Kağan" adap ve usule muvafık olmak üzere İslam, Budi ve Hristiyan ulemasını yanına toplayıp mübahaseler ettirir [karşılıklı konuşturur] ve fakat hepsine karşı ayn-ı bî-tarafı hükümdarane [hükümdara yakışacak şekilde tarafsız] ile hareket ederdi. Cengiz Han, Türkler her ne dinde olurlarsa olsunlar ehemmiyet vermez, yalnız Türk ve hiddet-i milliyesini her şeyin fevkinde tutardı. Türklerde hükümdar daima bir kudret-i lahutiyeyi [ilahi yüceliği] haiz [sahip] ad olunur.

Türkler her nerede bir zemin müsait bulurlarsa orada bir merkez-i medeniyet tesis ederek uygarlaşırlar yani medeni olurlardı; fakat herhangi bir muharebede mağlup olunca tekrar çöllere, bozkırlara düşerek oralarda bir serseri hayatı geçirirler ve intikam ümidini, eski güzel yurtlarını asla unutmazlardı. Bu göçebe kabileler daima sürülerinin hasılatıyla geçinirler, onları diğer mütimden [tamamlayıcı] akvam ile para veyahut kumaş veya erzak mukabilinde [karşılığında] mübadele ederlerdi [değiştirirlerdi]. Lakin vesait-i maişeti [geçim vasıtaları] herhangi bir sebeple olursa olsun elinden gidince, azimkâr Türk kabile arkadaşlarıyla beraber atına biner ve o zaman

Türk'ün nazarında zer vesim [altın damgalı] ile mâlî [dolu] görünen Çin ve İran şehirlerinin ıssız yollarında, Türk atlarının ayaklarından kalkan tozlar semanın derin mailiklerine doğru yükselirdi.

[68] Bütün mücavir [komşu] kavimler Türk ismini dehşetle anarlardı. Çünkü hal-i sulhda [barış halinde] kuzu gibi muti [uysal] ve alicenap [haysiyetli] olan Türk harp emrini alıp atına binince her şeyi unuturdu. Boynuzdan yayları, keskin kılıçları, kargıları, ıslık gibi vahşi ses veren oklarıyla etrafına haşyet [korku] salan Türk cengâverleri vücutlarına göğüslük korlar, kemerlerini kabartmalarla süslerler, bayraklarının ucuna altından bir kurt başı ve at kılları takarlardı. Reisler intihap edilirken [seçilirken] yemin ederek, hükümdar "Kurultay" denilen büyük bir meclis-i millînin kararıyla intihap olunurdu [seçilirdi]. Fakat intihabdan sonra artık nüfuzu mutlak ve nâmütenâhîdi [sonsuzdu]. Türklerin bütün hayat-ı içtimaiyeleri "Yasa ve Töre" yani "Örf ve Âdet" üzerine mübtenî [kurulu] idi: Fesat, isyan, adam öldürmek, evli bir kadına tasallut [musallat olma] idam ile mukabele [karşılık] görür, sirkat olunan [çalınan] şey on misliyle tazmin olunurdu. Silsile-i merâtib [hiyerarşi dizisi] ve inzibat [düzen] fikirleri hayatın her sahasında kendini gösterir. Bilhassa Cengiz Han zamanında teşkilat-ı içtimaiye ve askeriye pek mükemmel bir hal almıştı.

2

Lisanları.- Elsine-i tesakkiyenin [eklemeli diller, bükümlü diller] mühim bir kısmı olan "Ural-Altay" lisanları beş kısma ayrılıyor ki bu aksamın [kısımların] en mühimi "Türk" lisanıdır. Bu ehemmiyet Türkçe'nin pek eski bir lisan-ı tahrir olmasından münbais [-den doğan] olduğu gibi Türkçe konuşan kavimlerin kesret [bolluk] ve tehalüfünden [aykırılığından] de münbaistir. Filhakika şarkı Bahr-ı Sefid [Akdeniz] kıyılarından Sibirya'da Lena sahillerine kadar Asya'nın çok vâsi [geniş] bir sahasını işgal eden bu lisanın birtakım [69] muhtelif lehçelere ayrılması gayet tabiidir [doğaldır]. Lisaniyat mütehassısları [uzmanları] bu itibar ile Türkçeyi beş lehçeye ayırıyorlar: şarktan garba ve şimalden cenuba doğru Yakut, Uygur, Nogay, Kırgız ve asıl Türk lisanı istimal ediliyor [kullanılıyor].

Bu lehçeler arasında en mühimleri Uygurca ile Türkçedir. Uygurca en eski bir Türk Lisan-ı edebîyesi olmak ve Türkçe bugün en mütekâmil [gelişmiş] bir rütbede bulunmak noktalarından diğerlerine tefavvuk ederler [üstün çıkar]. Filhakika Uygurcanın bir lisan-ı tahrir ve edep olması tahminen on bir, on iki asırlık, belki de daha eski bir meseledir. Uygur lehçesi de ayrıca Çağatay, Türkmen, asıl Uygur kısımlarına ayrılır ki eski Uygurca tekâmül [olgunlaşma] ede ede nihayet Çağatayca ismini almış ve Maveraünnehir'de zengin bir edebiyat vücuda getirmiştir. Türkmence, bizim Anadolu'da konuşulan lisan yani Osmanlı [asıl Türk] lehçesine çok yakındır. El-yevmen

[bugünkü] mütekâmil [gelişmiş] Türk lehçesi Osmanlıca yani Anadolu Türklerinin lehçesidir. Azerbaycan, Kafkas, Kırım Lehçe-i tahriri bize en yakın lehçeler addolunur [kabul edilir]. "Tatar" namı altındaki şimal Türklerinin lisanı bilhassa şu son on beş yirmi sene zarfında şayan-ı dikkat bir eser tekâmül [olgunluk] göstermekle beraber, lehçemize henüz epey yabancıdır. Özbek ve Çağatay lisanları yani Türkistan'da mütedavil [geçerli] lisan-ı Osmanlıcaya hemen hemen daha yakın addolunabilir.

İşte şu sayılan isimlerden Türk akvamının ne kadar vâsi [geniş] bir mıntıka işgal ettiği pek kolay anlaşılır. Bundan başka calib-i [70] dikkat [dikkat celbeden] iki nokta daha vardır ki bunlardan biri Türklerin muhafaza-i lisan [dil koruma] hususundaki fert taassupları [aşırı derecede tutma], diğeri de gayet muhtelif cemiyetler teşkiline kabiliyetli bulunmalarıdır. Türkler her nerede ve ne gibi müessirat [tesirler] altında olurlarsa olsunlar ana lisanlarını şiddetle muhafaza ettikleri gibi eski aile hatıratını, anânat-ı milliyeyi [milli geleneklerini] de unutmazlar. Din, muhit-i coğrafi, ecnebi kavimlerle ihtilat [karşılaşıp görüşme] bu hususta tesirsizdir. Selçukiler iki asırlık bir müddet zarfında Putperestlik'ten Nesturilik'e ve ondan İslamiyet'e geçtikleri halde lisanlarını hıfzetmişlerdir [korumuşlardır].

Türkçe'nin pek eski zamanlardan beri bir lisan-ı tahrir haline geldiğini ve kendisine mahsus bir alfabe ile yazıldığını söylemekte Bizans ve Çin müverrihleri müttefiktir [hemfikirdir]. Miladi altıncı asırda Türk hakanı Bizans imparatoruna bir nâme-i mahsus göndermiş ve İstanbul'da onu okuyacak adam bulunmuştu. On dokuzuncu asır zarfında "Yenisey" ve "Orhun" da bu lisan birçok Türk âsâr-ı kâdîmesi ve bilhassa Orhun Kitabeleri bu meseleyi meydan-ı sübute [ortaya] çıkardı. O kitabeyi rekz eden [saplayan] "Tükyü[5]"ler yani Türkler kendilerine mahsus bir alfabe kullanmışlardı. Eski İskandinavların Rune yazılarına benzeyen bu eski Türk yazısının menşe-yi hakkında muhtelif mütalaalar [farklı düşünceler] dermeyan edilmişse [ortaya konulmuşsa] de bu alfabenin Türk felsefe-i lisaniyesine göre mevzu olması onun milli bir yazı olduğunda ve pek eski zamanlardan beri istimal edildiğinde [kullanıldığında] şüphe bırakmıyor.

Türkler bu Orhun yazılarından sonra sırasıyla Uygur yazısını ve nihayet İslamiyet'in te'sîrat-ı medîdesi [uzun etkisi] neticesinde [71] Arap yazısını kabul ve istimal ettiler [kullandılar]. Fakat bilhassa Uygur yazısı uzun müddet muhafaza-yi hayat ve mevcudiyet eyledi. Bugün o yazıyla yazılmış birçok müellefat-ı kâdime-i edebîyeye [eski edebî kitaplara] malikiyyetimiz [sahipliğimiz] bu ciheti saha-i sübuta çıkarıyor. Esasen Türk ve Moğol hakanlarından birçoğu da

[5] Arkasından gelen ifadelere göre kelimenin Türkî olduğu düşünülebilir. (H.n)

muharrirat-ı resmîyede [resmi yazarlarda], ısdar ettikleri [çıkardıkları] fermanlarda o yazıyı istimal etmişlerdir [kullanmışlardır].

3

Medeniyetleri.- "Ural- Altay" unvan ilmîyesi altında toplanan akvam-ı tûrânîye, Asya tarih-i medeniyetinde pek mühim vazifeler ifa etmiştir [yerine getirmiştir]. Milattan üç bin sene evvel Irak'ta "Sümer- Akad" medeniyet-i muazzamasını [büyük medeniyeti] tesis eden [kuran] bu Tûranîler arasında Türklerin de büyük bir tarih-i medeniyeti mevcut olduğu şimdiye kadar maatteessüf [üzülerek belirteyim ki] erbab-ı ihtisastan [duygu sahipliğinden] başkasına malum olmamış ve bundan Türkler hakkında pek yanlış fikirler hasıl olmuştur. Halbuki Türkler cengâver oldukları kadar medeni bir kavimdir; o her vakit nihayetsiz çöllerin zâir-i seyyarı [gezen ziyaretçisi] gibi dolaşmaz, münasip bir mahal ve muvafık [uygun] bir zaman bulunca derhal şehirler tesis ederek medeniyetleşir.

Uzun asırlar daimî muhârebata cilvegâh olan [görünen] ve henüz ulemayı hazıra tarafından layıkıyla tetkik edilemeyen Asya'da şimdiye kadar olduğu gibi bundan böyle de Türk tarih medeniyeti hakkında tabii [doğal] birtakım vesaik elde edilecektir. Bizim burada bahsedeceğimiz en eski vesaik-i medeniyetimiz, on dokuzuncu asır esnasında meydana çıkarılmış olanlardır. [72] Hicretin birinci yahut ikinci asırlarına mütesâdif olan [rastlayan] "Orhun" ve "Yeniçay" kitabelerindeki yazıların mükemmeliyeti, lisanın müterakki [ilerleyip gelişmiş] ve edibane bir surette oluşu, ifade edilen efkârın ulviyet [yücelik] ve azameti Türk kavminin daha ondan epey evvel müstakil ve müterakki [yükselmiş] bir medeniyeti mevcut olduğunu ispat ediyor.

Eski Türk medeniyetlerinden biri de ancak bundan dokuz on sene evvel meydana çıkarılmış olan şark-ı Türkistan'daki Uygur medeniyetidir. Miladın sekizinci asrında teşekkül ve asıl Türkistan'dan başka Moğolistan'ın bir kısmıyla Çin'in "Kan-su" eyaletini de ihtiva eden [içine alan] bu muazzam Uygur imparatorluğu orada muazzam bir Türk medeniyeti tesis etmiş, birçok meâsir-i medeniye [medeni izler] vücuda getirmişti. Bu medeniyetin merâkiz-i mühimmesinden [önemli merkezlerinden] biri olan "Turfan" şehrine iki defa iki heyet-i ilmiye ile giderek bu mesele de en ziyade haiz-i salahiyet [yetkiye sahip] olduğunu ispat eden müsteşrik [doğu bilimci] "Fon Lukuk" Türk medeniyeti hakkında şu suretle beyan mütalaa ediyor: "bu yağmursuz ve kumluk kıtada asırca örtülü ve mahfuz kalmış [gizlenmiş] olan muazzam binalar, heykeller, duvar resimleri, canfes ve kâğıda tersim olunmuş [resmedilmiş] tesirler, kitaplar ve zengin bir edebiyat bekâyâsı [kalıntıları] ali bir medeniyetin vücuduna kati şahittirler.

Filhakika [gerçekten] Uygur imparatorluğunun mukrî olan Turfan kurbundaki [yakınındaki] "Kara Hoca" şehrinde muazzam ve hayret-i bahşa bir medeniyet vardı. İngiltere, Fransa ve Almanya'da böyle şeyler yokken güzel ve büyük bir medeniyet sahibi olan cetleriyle Türkler iftihar edebilirler." Bu eski [73] Türk medeniyeti hakkında "Şayan-ı hayret" sıfat-ı takdirkârânesini istimalden [kullanmadan] kendini alamayan Fon Lukuk Orada bulunan kitaplardan bahsederken diyor ki: "Hurufatı [harfleri] güzel, mükemmel olan bu kitapların tahririnde türlü renkler kullanılmıştır. Kitaplar kâğıt veya deriye yazılıdır. Deriler şimdi istimal ettiğimiz [kullandığımız] beyaz güderi eldivenlerimiz gibi ince ve naziktir. Sahife kenarlarına kemal-i itina ile kitabeler çizilmiş, sahife başlarına tezyinat [süslemeler] ve tasâvir [resimler] tersim olunmuştur [çizilmiştir]. Bu kitaplardan o zaman Türklerin de hiss-i bedayinin yüksek bir derecede olduğu anlaşılır. Renkler daima ahenkdar bir imtizaçla [uyuşmayla] kullanılmıştır. Bu kitaplarda usul-ü tenkitte mevcuttur."

Miladın on ikinci asrındaki Türkler hakkında beyan-ı mütalaat eden bir Çin müverrihi Uygurların şair ve müverrihleri olduğunu, mekteplerde okuyan küberâ [ileri gelenler] çocuklarının inşad-ı şiire bile kesb-i iktidar ettiklerini, hatta bir zaman Çin meşâhîr-i ulemasından [şöhretli alimlerinden] bir zatı tedrisatta bulunmak üzere Türkistan'a yollaması için Çin imparatoru nezdinde teşebbüsat [teşebbüslerde] da bulunduklarını kemal-i takdirle kaydediyor. Filhakika beşinci asr-ı hicriden itibaren devam edip gelen âsâr-ı dide Türk âsâr-ı edebîyesi, Türk medeniyetinin şekil ve halini, eskiliğini pek âlâ [yüce] ispat edebilir.

Orhun kıyılarında Kara Kurum'u payitaht-ı ittihaz eden Cengiz'in oğlu Oktay Han zamanında, orası zengin ve pür-hayat bir merkez-i medeniyetti. Kara Kurum'un elyevm [bugün] meşhut olan [gözle görünen] bekâyâsı [kalıntıları] orada ne muhteşem [74] bir payitaht vücuda getirildiğini pek güzel anlatıyor. Onu en müzehher [çiçeklenmiş] zamanında görmeye muvaffak olan [başaran] bir siyah, saray-ı hükümdaride dünyanın her tarafından gelmiş sanatkârlara, rahiplere, serserilere tesadüf edildiğini, hatta Kara Kurum bahçelerinin, çeşmelerinin tanziminde [düzenlemesinde] bir parselinin bile hizmet ettiğini söylüyor. Müverrihlerin müttefikan [hep birlikte] kabul ettikleri vechile Cengiz İmparatorluğu öyle zabturapttan [düzenden] mahrum, medeniyetsiz bir hükûmet değil, bilakis nizâmat-ı milliye ve medeniyesi pek düzgün vâsi [geniş] bir idare idi. Tahrir-i nüfus [nüfus kaydetme], vergi-i muamelatı, jandarma pek müterakkiydi [ilerlemişti]; ameleden vergi yerine iş istenir ve Türk sanayinin terakkisi [gelişmesi] için İran'dan, Hindistan'dan Kafkasya'dan binlerce ehl-i sanat getirilirdi.

İlim ve medeniyete çok hürmetkar olan "Timurlenk" in zamanında Maveraünnehir'de pek mühim bir "Türk- İslam" medeniyeti inkişaf etmiş [meydana çıkmış] ve evlat ve ahfadının [torunlarının], bilhassa "Hüseyin Baykara"nın devr-i saltanatında bu medeniyet hadd-i gayesine vasıl olmuştur. Filhakika, Asya-yı vusta [Orta Asya] Türkleri Çin anânatından [geleneklerinden] kati alâka ederek Maveraünnehir medeniyetini kabulden sonra tamam bir asır İslam felsefe ve edebiyatıyla meşgul olmuşlardı: hatta bu incizab [cezbolunma] ve meftuniyet bir dereceye gelmişti ki on üçüncü asırdaki Maveraünnehir Türkleri gayr-ı İslam milletdaşlarını tanıdıkları halde Timur zamanındaki Türkler o dinsiz arkadaşlarla münasebette bulunmayı asla arzu etmiyorlardı.

Türkistan, Maveraünnehir, Harezm Türkleri İslamiyeti bir emr-i [75] askerî gibi bilâ-münakaşa [münakaşa etmeden] kabul etmişler ve tam bir asır Buhara'da yetişen ulema ve kelamiyun [kelamcılar] ahkâm-ı İslamiyeyi [İslami hükümleri] Türkler arasında tamime [genel duruma getirmeye] çalışmışlardı. Bu suretle Maveraünnehir'de devr-i intibah [uyanma devri] âdeta kurûn-ı vustanın [Orta çağın] başlamasından ibaret olmuş ve bütün faaliyet iskolastiğe belagata, edebiyata münhasır [sınırlı] kalmıştı. Türkler mesai-i fevkaladeleriyle Oklidi, Batlamyus'u, Hipokrat'ı ihya etmişler [canlandırmışlar] fakat Eflatun'u pek güç çekebilmişlerdi.

Fakat her halde bu on beşinci asır, Türklerin terakki [ilerleme] asrı idi. Artık büyük binalar inşaa ve heykeltraşiye müteallik [ait] âsâr imal ediliyordu [yapılıyordu]. Bilhassa Timur ziynet ve servetten, ulum ve edebiyattan, sanayiden, bedayi-i mimariyeden [yeni mimariden] pek mahzuz [hoşnut] oluyordu. Timur icra ettiği muhârebatı [savaşları] müteakip "Semerkant'a o kadar sanatkâr getirmişti ki onları iskân edecek yer bulunamadığı için cümlesini şehir etrafındaki bağlara yerleştirmek mecburiyeti hasıl olmuştu. O esnada "Keşan"da Timur'un babasının mezarını, sarayları, bahçeleri, harem dairesini ve yirmi seneden beri inşa edilen sair-i mebânîyi [başka binaları] gören bir ecnebi, mozaiklere mermerlere, çinilere, hülasa o debdebe ve ihtişama hayran olmuştur.

Mamafih [bununla beraber] Semerkant'ın ihtişamı büsbütün başka idi. "Mescid-i Şah" o ferahfeza bahçeler, filler, sülünler, ceylanlarla dolu bağlar, derininde her gün bin amele çalışan darü'l sanâîler, oymalarla süslenmiş hamamlar, hastaneler, etraftaki evlerin istimlakiyle açılan geniş ve muntazam caddeler şehre başka bir haşmet veriyordu. Memlekette ziraat terakki etmiş [gelişmiş], her tarafta kanallar açılmış, Semerkant civarında kâğıt fabrikaları [76] tesis edilmiş, münakalat [ulaştırma] muntazam surette temin olunmuştu. Bu merak ve itina-yı sanat Timur'un evladı zamanında da devam etti: Semerkant'ta bab-ı fîruz [uğurlu kapı] caddesi, duvarları

Timur'un Hint seferlerini musavver [resimli] levhalarla müzeyyen [süslü] köşk, Uluğ Bey Rasathanesi, kırk sütunlu cesîm [büyük] bir binayı havi [içine alan] bağ-ı meydan en mühim abidelerden addediliyordu. "Herat"ın en güzel mebânîyesi [yapıları] şair-i şehir Ali Şir'in bahçesi, kâğıthane, saray-ı taht, saray-ı billur, Zübeyde bahçesi, on iki kule, pazar-ı şahı, pazar-ı kebir gibi şeylerdi. Bilhassa Herat bir Medine-i sanattı. Sultan Ebu Said'in ziyafetlerinde mükemmel musiki heyeti bulunurdu. Herat hanendeleri şarkı okumakta fıtri bir istidade [yeteneğe] maliktiler. Esasen musiki denen de memnu [yasak] olmadığı cihetle Maveraünnehir'de bu şube-i sanat çok terakki etmişti.

On beşinci asırda minyatür ve bilhassa insan resimleri epey revaç bulmuştu. Ali Şir'in âsârı nefis minyatürlerle müzeyyendi [süslüydü]. Maveraünnehir ressamları arasında bilhassa bihzad [doğuştan iyi olan] büyük bir üstat telakki olunuyordu [öyle kabul ediliyordu]. Kul Mahmud, Şeyhî, Şah Kulu Hüseyin, Ebu Seyid gibi maruf [ünlü] bestekarlar da yetişmişti.

Türk medeniyeti hakkında verdiğimiz şu malumat-ı muhtasara [gösterişsiz malumatlara], bu büyük kavmin yalnız bir kısmının yaptıkları şeyleri gösteriyor. Kumanlar, Bulgarlar ve daha sair [başka] Türk kavimlerinin medeniyeti hakkında hatta malumat-ı muhtasara vermek bile mevzumuzdan bizzarûre [ister istemez] hariçtir. Diğer taraftan Türk dehasının vücuda getirdiği şeyleri yalnız bundan [77] ibaret sanmamalıdır: Acem medeniyetini ihya eden [canlandıran], Hindistan'da bir medeniyet-i İslamiye ve bî-nazîr-ı [benzersiz] abidat-ı mimariye vücuda getiren, İslamiyeti ehl-i salibe karşı muhafaza eyleyen hep Türkler olduğu gibi, en büyük mütefekkirler [düşünürler], Şevket, Mevlânâ, Zahir gibi en büyük şairler, hatta ulum-u fıkıhiyeve kavaid-i Arabiyeyi [Arap kurallarını] tedvin eden [kitap durumuna getiren] en benam [ünlü] ulemada hep Türk nesline mensupturlar. Bu itibar ile Türk deha-yı milliyesinin şark medeniyetinin tesis ve tekâmülünde [olgunlaşmasında] ne kadar methaldar [tesir eden] olduğu ve bu vazife-i maneviyenin Türklerin sair-i hidemat-ı maddiyesiyle [diğer maddi hizmetleriyle] mütenasip bir derecede büyük ve zî-şeref [şereften] bulunduğu layıkıyla tezahür ediyor [ortaya çıkıyor].

4

Türk Edebiyat-ı Kadîmesi.- Gerek "Orhun" da gerek "Turfan" da elde edilen mühim vesikalar [belgeler] delaletiyle pek eski bir lisan-ı tahrir olduğu anlaşılan Türkçe'nin mazide zengin bir edebiyat vücuda getirdiği muhakkaktır. Ancak birçok esbap ve avâmil te'sîratıyla onların kısm-ı azami mahvolmuş, hatta meydanda hiçbir izleri kalmamıştır. Uygurların pek eski zamanlardan beri birtakım âsâr vücuda getirdikleri, şiirler yazdıkları hakâik-i tarihîyeden [tarihi

gerçeklerden] iken, maatteessüf [üzülerek belirteyim ki] o inâre [aydınlatma] destres olunamadı [erişilemedi]. Binaenaleyh atideki [gelecekteki] muhtasar [kısa] hülasada yalnız bugüne kadar idâme-i hayat edebilmiş [hayatı devam ettirebilmiş] kıymettar eserler hakkında malumat-ı umumiye [genel bilgiler] vermekle iktifa edeceğiz [yetineceğiz].

Eski Türk edebiyatı- az çok ilmi bir esasa istinat etmek şartıyla- evvela iki devire ayırabiliriz. Birinci devir Orhun ve Yeni Çay Kitabeleri gibi, sonra Turfan'da elde edilen dua kitapları, kahramanlık [78] hikâyeleri gibi bir şahs-ı malumun eser-i sanatı olmaktan ziyade bir kavmin mahsul-ü müştereki [ortak ürünü] addedilecek âsârı ihtiva eder [içine alır] ki bu devir hakkındaki tetkikat kavmin ruhunu daha ziyade göstermekle beraber lisanı ve tarihi bir mahiyeti haizdir [sahiptir]. İkinci devirdeki âsâr ise malum şahsiyetlerin mahsul-ü ferdiyesi olmak itibariyle daha fazla bir kıymet-i edebîyeyi haiz olmasına rağmen Türklerin ruhiyatını göstermek nokta-i nazarından birinci devir eserlerinden daha kıymetsizdir. Mevzu-i esasımızı Türk lehçelerinin en zengin ve mütekâmili [olgunlaşmışı] olan Osmanlı edebiyatı teşkil edeceği cihetle burada tarih itibariyle Osmanlı edebiyatından muahhar olan [sonradan oluşmuş] birtakım âsâr-ı edebiyeyi de mevzu-i tetkik [inceleme konusu] ittihaz eyleyeceğiz [düşüneceğiz].

Eski Türk abidelerinin en mühimi "733 [1332-1333]" tarihinde biri Türkçe ve biri Çince olarak Moğalistan'ın şimal-i garbiyesinde [kuzeybatısında] "Koşo Çaydam" gölü ile yukarı "Orhun" arasında keşfedilen ve iptida Danimarka ulemasından "Thomsen" tarafından hall u kıraat olunandır [okunandır]. "Kül Tigin" isminde gayet seçi [cesur] ve bahadır bir Türk hanı namına kardeşi "Bilge Kağan" tarafından rekz ettirilen [diktirilen] şehzade "Yollıg Tigin" tarafından mensur ve manzum olarak yazılan bu sütunlar birinci ve ikinci asr-ı hicrideki Türk cemaati ve o zamanki Türk devleti hakkında epey tafsilatı havidir [içerendir]. Arap ordularının neşr-i İslam maksadıyla her tarafa hücum ettikleri bir esnada, onları "Semerkand" kurbundaki [yakınındaki] "Demir Kapı" da mahv [yok etme] ve mütehezzim ederek eski Türk an'anatını, milliyetini muhafaza eden bu kahraman hakkında yazılan satırlar, cidden çok yüksek efkâr ve hissiyatı muhtevidir [kapsayandır]. [79] Hükümdar daima milletinden, milliyetinden kemal-i aşk ve hararetle bahsederek, kendinin bir hizmetkârdan başka bir şey olmadığını söyler. Büyük ve necip Türk milletinin ne necip [soylu] ne ulvi [yüce] hakanlar yetiştirdiğini göstermek için mahkûkât-ı mezkûre [adı geçen taş üzerine yazılmış] üzerindeki yazıları okumak kâfidir. Bunlar müessir [tesirli] bir feryat ile milleti uyandırmak istiyorlar.

“Kül Tigin” sütunlarındaki mahkûkâttan [taş üzerine yazılmış olandan] sonra en eski Türk âsâr-ı edebîyesi “Turfan” da meydana çıkan ve kısmen hall ü kıraat edilen birtakım el yazması kitaplardır. Kısmen harap olmuş, bozulmuş, olan o vesikalar bilhassa iki cemiyet-i dinîyenin yani Budistlerle Maniheistlerin mahsulatıdır. “Maniheizm” milattan iki yüz altmış yedi sene sonra “Mani” adlı tenassur etmiş [Hristiyanlığa girmiş] bir İranlı tarafından meydana çıkarılmış ve fakat Hristiyanlarla Zerdüştilerin muhâcemet [saldırılar] ve takibatıyla bugün izi bile kalmamış bir dindir. Ona ait eserlerin Türkistan’da, yedi kut şehrinin harabelerinde şimdiye kadar bekâyâb [geriye kalan] olabilmesi çok garip bir şeydir. Mamafih Uygur İmparatorluğu payitahtında meydana çıkan eserler yalnız bu iki dine ait değildir: orada Nesturi rahibelerinin neşrettiği Hristiyanlık âsârına da tesadüf olunur.

Turfan’da elde edilen âsâr yalnız dualar, itiraflar gibi âsar-ı dinîyeden [dini eserlerden] ibaret değildir; Türklerin cesaret ve şecâitini gösteren kahramânâne hikâyelerde tesadüf olunur. Herhalde bu kadar muhtelif [farklı] mevzular hakkında o kadar muhtelif eserler yazılmasından, İncil’in Türkçe’ ye [80] tercüme olunabilmesinden, lisanımızın o esnadaki tekâmülü [olgunluğu] hakkında bir fikir elde edilebilir. Türk lisanının Arap ve Acem lisanlarıyla ihtilat etmeden [karışıp görüşmeden] evvel yüksek ve mütekâmil [olgunlaşmış] bir lisan tahrir [yazma] ve edep [edebiyat] halini almış olması, o devirdeki Türk medeniyetinin derece-i taalasını [yükselme derecesini] gösteriyor. “Fon Lukuk”, “Aştayn [Einstein]”, “Moller [Müller]”, “Radlof [Radloff]” gibi zevatın bu mesele hakkındaki âsâr ve makâlâtı hususat-ı ânife [yukarıda bahsedilen meseleler] hakkında tafsilat-ı lazımeyi [gerekli olan ayrıntıyı] havidir [içerir].

Şimdiye kadar ilk Türk eser-i müdevvin-i [toplayıp kitap veya divan durumuna getiren] edebîyesi gibi telakki olunan [kabul edilen] ve kıymeti bütün müsteşriklerce [doğu bilimcilerce] çok yüksek tutulan “Kutatgu Bilig= saadet veren bilgi” saf Uygurca ile “462 [1069-170]” sene-i hicriyesinde “Kaşgar” emiri “Buğra” Han namına “Yusuf Has Hacip” tarafından yazılmıştır. “1067” beyt ile mensur bir mukaddimeyi ihtiva eden bu eser, “siyasetname” yahut “pendname-i müluk” tarzında yazılmıştır.

Arabi ve Farisi ancak doksan kelime kullanması ve Türklükten daima şevk ve hararetle bahsetmesi itibariyle hakiki bir Türk milliyetperveri olduğunu gösteren “Yusuf Has Hacip” eserinde “melekât-ı beşeriyeyi [insan melekelerini] adalet, iktidar, idrak ve kanaatten ibaret bularak adile [adaletli] “Küntogdı Bey” iktidar ve devlete “Aytoldı Bey” sahib-i idrake

“Ögdülmiş” ünvanını veriyor; vezirin oğlu namını verdiği bu sonuncuya “kanaat”ı kardeş yapıyor; sonra onlar arasında türlü türlü mübahaseler [karşılıklı konuşmalar] yaptırıyor.

“Kutatgu Bilig” de İslam-ı adat [İslam adetleri] ve adabından başka, o devirdeki [81] Türk heyet-i içtimaiyesinin çok doğru tasvirlerine tesadüf olunuyor. Âlimler, kumandanlar, sanatkârlar, memurlar, tabibler, efsuncular, halk, hükümdar, bunların hepsi hakkında eserde çok şayan-ı dikkat tasvirat ve mütalaat [düşünceler] var. Bu Türk şair tıpkı bir Çinli gibi hayat-ı arziye karşısında vücuda geliyor. Asya-yı vustanın [Orta Asya’nın] sisli ve ıssız dağlar, uzun yaylalarla mâlî [dolu] bir ikliminde baharın vüruduyla [gelişiyle] meraların yeşillendiğini, buzların eridiğini, mütebeddil [değişen] renkli lalelerin açtığını, kazlarla ördeklerin çiçekli göller üzerinde gezindiğini görünce onları sade ve samimi bir surette terennüme başlıyor. Hece vezninin on birlisiyle yazılmış ve Arap ve Acem’den ziyade Çin te’sîratı altında vücuda gelmiş olan bu eserin mükemmeliyeti, ondan evvel zengin ve eski bir edebiyatın mevcut olduğunu anlatıyor; esasen muharrir, mukaddimesinde, Uygurca bu gibi birtakım kitaplar bulunduğunu ve fakat kendi eserinin sair [başka] bu tarzdaki te’lîfata [teliflere] faik [seçkin] olduğunu söylüyor. Yine bu tarihlerde Kaşgar’da yazılmış olan “Dîvânu Lugâti’t-Türk” namındaki eser mühimde, bu hakikat-i tarihîyeyi teyit eder delâildendir [delillerdendir].

5

Mevlânâ Celâleddîn Rûmî.- Mevlânâ Celâleddîn Rûmî hazretleri yedinci asr-ı hicride Anadolu’nun Konya’sında bir nur ve ziya şekliyle parlamış, kabiliyet-i harikulade şiiriyesiyle [olağanüstü şiir yeteneğiyle], vüsat-ı malumatıyla [geniş bilgisiyle], zekâsının şedit-i felsefiyesiyle büyük bir inkılab-ı içtimai [sosyal değişiklik], fikrî ve îtikâdîyi tevlit etmiş [meydana getirmiş] bir dâhidir.

[82] “Larus” un iddiasına göre Mevlânâ’yı müşarünileyh hazretleri münkariz [sona ermiş] bir aile hükümdarının ensal [nesiller] ve ahfadındandır [torunlarındandır]. Asılları itibariyle Horasanlı olup Belh şehrinde “604 [1207-1208]” tarih-i hicriyesinde, efâzıl-ı ulemadan [faziletli âlimlerinden] Mevlânâ Bahaeddin Veled’in sulbundan dünyaya gelmişlerdir.

Küçük Mevlânâ gözlerini dünyaya açar açmaz, nuranur, hayâlât-ı şaireneye makûs İran’ın semasını gördüğü gibi muhitini de ilim ve irfan ile ulema ile mestur [örtülü] ve muhat [çevrili] görmüştür. Kendisinin eski bir nesl-i kibârâneye mensup olması rikkat [incelik] hassasiyetini tevlit ettiği gibi İran seması da muhayyilesinin [hayal gücünün] ilk kandillerini, ilk ışıklarını yakmıştır. Pederi zamanının en büyük âlimlerinden bulunduğu cihetle [sebeple] halka tedrisinde

[öğretiminde] binlerce şakirt [talebe] bulunur, birçok zevat müşarünileyhin dersinde bulunmak için mesafeleri, fersahları tayy ederdi [mesafe kat ederdi]. Münkariz [yok olmuş] bir nesl-i saltanata mensup olması, ilim ve irfanıyla etrafına binlerce vücut toplaması, Harezmşahlardan Celâleddîn Mehmed'in nazar-ı dikkat ve adavetini [düşmanlığını] celp etmiş [kendine doğru çekmiş] olmakla Mevlânâ Bahaeddin Veled oğluyla beraber terk-i diyara mecbur olmuş, yola çıkarak Hicaz'a teveccüh etmiştir [yöneltmiştir]. O zaman küçük Mevlânâ pederinin yanında bir zekâpare gibi yanıyor, herkesin teveccüh [beğenme] ve dikkatini celp ediyordu. Hatta Nişabur şehrine uğradıkları zaman Feridüddin Attar hazretleri çocuğun pek büyük bir sima-yı istikbal olduğunu tebşir etmiş [müjdelemiş], hatta kendisine bir hatıra olmak üzere "Esrarname" namındaki kitabı hediye etmiştir.

Bu uzun seyahat çocuğun meyyal-i inkişaf-ı ruhunu [ruhî gelişmelerinin eğilimini] açmak, yükseltmek, onun bilahare [sonra] esrar-ı kâinatı [kâinatın sırlarını] keşif hususunda pek ziyade mütecessis [meraklı] olacak dimağ [akıl], umk [derinlik] mevcudiyetinde tabiata ait en [83] metin, en kati, izler bırakmak hususunda bir müessir [tesir], bir amil [etken] olmuştur. Çocuk tabiatın mehâsin-i mütehâlifesiyle [iyiliklerin uyuşmazlıklarıyla], şedâid-i mütehâlifesiyle [sıkıntılı uyuşmazlıklarıyla] karşı karşıya bulunuyor, her diyar, her iklim ona başka başka tahassüsat [duygulanmalar] ita [verme] ve ihdâ ediyordu [hediye ediyordu]. Bahusus geçtikleri yollarda en mümtaz [seçkin], en âlim, en mütefekkir [düşünür] zevata temas, onların telakkiyat-ı hayatiyeleriyle [hayat görüşleriyle] tabiatın tevdi ettiklerini [emanet ettiklerini] mezc [iki veya daha fazla şeyi birbirine katıp karıştırma], kabiliyat-ı esasiyesinin [temel yeteneklerinin] neşv ü nemâ-yı [büyüyüp gelişme] harikuladesine pek çok yardım ediyordu.

Tabiat ve ilah?.. Bütün bu azamet-i hilkat [yüce yaratma] ve onun müessiri [tesiri]?. Çocuğun dimağında [aklında] yaşayan bu idi. Ulema-i mutasavvıfeden Seyid Burhaneddin'e tesadüf ettiler. Küçük Mevlânâ'nın dimağında, ruhunda birer ukde şeklinde yaşayan bu suallere onun tasavvufi az çok cevap verebilecek bir mahiyette idi. Küçük Mevlânâ Burhaneddin'i bütün ruhuyla, bütün mevcudiyetiyle dinliyordu. Taş, toprak, sema, yıldız, cisim, ruh her şey onun dudaklarında eriyor, birbiriyle mezc oluyor [karışıyor], nihayet bir nokta-i vahdette tevakkuf ediyordu [duruyordu]. Onun sözleri yalnız zekâsı, dimağı değil, ruhu idi. Tasavvuftan daha o zaman zevk almaya başladı. Çünkü muamma-yı kâinatı [evrenin bilinmezliklerini] bir adese-i vahdaniyet [varlığın birliği] ve ruhiyet dâhilinden görmek ancak onunla mümkündü.

Aristo'nun hüsn-ü mutlak, kemal-i mutlak nazariyesinin mevlidi olan bu meslek Asya'da iklim ve arazi ile imtizaç etmiş [uyuşmuş], Asya'yı birtakım anasırı da ruh ve mevcudiyetine kalb etmiş [dönüştürmüş], dinî birtakım esbap ve avâmil ile birleşmişti,[6] Asya itikatlar diyarıydı. Bütün edyan [dinler], [84] hemen hemen onun ruhundan, onun mevcudiyetinden intişar etmişti [yayılmıştı]. Tasavvuf hüsn-ü mutlaka, kemal-i mutlaka tenzih-i ruh [ruhun günahlardan temizlenmesi] ile yetişmekten, onunla mezc olmaktan [karışmaktan] ibarettir. Tasavvufta en ziyade amil olan [tesir eden] ruhdur, mantık mutasavvıfça kâfi değildir. Yanıltıcı bir alettir, hayat ve kavânin-i hayatiyeyi [hayati kanunları] anlamak için ruha ihtiyaç vardır. Can gözü, basiret açılmayınca esrar-ı hayatı [hayatın sırlarını], esrar-ı kâinatı [alemin sırlarını], hatta ulûhiyeti anlamak mümkün değildir.

Bu suretle düşünüş, hissediş, görüş Mevlânâ'nın kabiliyetine daha ziyade muvafık [uygun] geliyordu. Çünkü o her şeyden evvel hassas, rakikü'l ruh [ince ruh] idi. Bütün hadisat ve vakayi onun ruhunda ihtizazlar [titremeler], fırtınalar, taninler [çınlamalar], husule getiriyor [meydana getiriyor], izler bırakıyordu. Bahusus Seyid Burhaneddin'in pederiyle beraber Şam'a seyahati, o uzun mesafeyi beraberce tayy etmeleri [aşmaları] orada daima beraber bulunmaları bu ruhun inkişaf [gelişme] ve tealisi [yükselmesi] için ne büyük bir amil [tesir] oldu. Lakin Burhaneddin Şam'da vefat etti ve vefat ederken Mevlânâ Bahaeddin Veled'e diyar-ı Rum'a gitmesini tavsiye etmişse de müşarünileyh bunu dinlemeyerek Erzincan'a gitmiş daha sonra Larende'ye gitmiştir ve bu yeni seyahatte Mevlânâ Celâleddîn Rûmî hazretleri üzerinde pek büyük bir tesir bırakmıştır. Bütün bu seyahatler büyük bir şairi, büyük bir filozofu yetiştirmek için ne mühim birer sebeptir.

Larende'de bulundukları esnada Mevlânâ Bahaeddin'in şöhret-i ilmiye ve vukufiyesini [ilminin ve bilgisinin ününü] duyan Alaaddin Selçuki Konya'ya davet etmiş, müşarünileyh de icabetle mahal-i mezkûre [adı geçen yere] gelmiş ihtiyar-ı ikamet etmiş, tedrisata [öğretime] başlamıştır. [85] "631" [1233] tarihinde vefat ederek kürsi-i tedris Mevlânâ Celâleddîn Rûmî hazretlerine intikal etmiştir [geçmiştir].

Mevlânâ hazretleri muammayı kâinatı rüyetlerindeki [görüşleri] nüfuz ve kuvvet, malumatındaki vüsat [genişlik], hassasiyet ve muhayyilesindeki [hayal gücündeki] servet, lisanındaki belagat dolayısıyla pek az zaman zarfında tedrisatı etrafına binlerce kişi toplamış, herkese kendini sevdirmiştir. Dersini bitirdikten sonra evine giderken etrafını hakâik-i eşyayı

[6] Nev-Eflâtûnîlik'in müessisi Yahûdi "Filon [Philon?]" bu nazariyeyi ibtidâ mûsevîlikle mezcetmiştir. (Y.n)

[gerçek nesneleri] öğrenmek hevesiyle çırpınanlar ihata ederler [kuşatırlar], sual sual üstüne mütemadiyen [devamlı] sorarlarmış.

Lakin ilim zahirî onun için kifayet edemiyordu. O dimağın [aklın] şiirsiz, belki yanlış iddialarına mütabiatla [uymakla] yaşamazdı. Onun vâsi [geniş] ruhunu teskin edebilecek tasavvuftu. Esasen onun temelleri, esasları ruhuna pek küçük yaşında iken nakşolunmuştu.

Binaenaleyh Çelebi Hüsameddin'e intisap [oraya mensup duruma gelme] ile sufiye tarikine dâhil olmuş, "Merdân-ı Hudâdan [ermişlerden]" Şemsuddin Tebrizi hazretlerinin Konya'ya vürutları [gelmeleri] mevcudiyetinde pek küçük yaştan beri beslenen hissiyatın birdenbire bütün şiddetiyle inkişaf etmesine [gelişmesine], alevlenmesine sebep teşkil etmiştir. Şemsuddin Tebrizi hazretleri müşarünileyhin can gözünü bütün bütün açmışlardı.

Mevlânâ hazretleri bunun üzerine tedrisatı bırakmışlar, Şemsuddin Tebrizi hazretleriyle dağlara çıkmışlar, aşk-ı ilahiye vusul için, her biri tarik-i hakta [hak yolunda], birbirine âşık, maşuk olmuşlardı. Hayat artık onlar için bitmişti. Onlar ayna vasıl olmuşlardı [başka bir aleme geçiş mahiyetinde]. Keşf-i [86] kalbi onları nezahet-i ahlakiyeye [ahlak temizliğine] isal etmişti [ulaştırmıştı]. Lakin müridanı [müritleri] onun dağlara çekilmesinden şikâyet etmişler, Konya'da bir isyan çıkmış, Şemsuddin Tebrizi'nin vefatına yahut teb'idine [uzaklaştırmasına] sebep olmuştur.

Kastamonulu Latîfî Efendi tezkiresinde "Sultan Alaaddin Selçuki müridaradat-peziri [müritlerinden olan] olup hüdavendigarlığı ona vermiştir. Hüdavendigar kâmkâr [isteğine kavuşmuş], molla Hüdavendigar dediklerine vecholdur.", diyor.

Müşarünileyh ruhunda aşk-ı ilahî yandığı zaman ağaçlara sarılır, döner, ney ve çeng ve def ile oynarmış.

"Tezkiretül Latifi" hazret-i Hüdavendigar'dan bahsettiği zaman şu malumatı da veriyor:

"Validelerine Sultanü'l- ulema [âlimler sultanı] Bahaeddin Veled derler. Hazret-i molladan onuncu ata evvel sadık-i saddıke [çok sadık] yani Ebu Bekir Saddıka çıkar (radıallahuanh) Menâkıbü'l-Ârifîn ve mesalükü'l-salikeyn [onun mesleğinden gelen] tesmiye olunur [adlandırılır] bir kitap ki hazret-i Mevlânâ'nın menakıb-ı keşif ü kerâmatın [kerametlerin] ve müessir-i havârık-i adatın [olağanüstü adetlerin etkisi] beyan eder, cümle-i menakıbından biri bunu yazar ki evvel zaman ki hazreti resul hatemü'l-resul [peygamberlerin sonuncusu] miraca uruc etti [yükseldi], seyr [yolculuk] mülk mülk [diyar diyar] ve teferrüç-i acayib-i felek [tuhaf gezinti] eylerken sâk-ı arşta sema eyler bir şahıs pür-şevk gördü. Âfitab-ı taban [parlak güzel yüz] gibi nurdan taylasan [sarığın

omuza sarkan ucu] ve meyan [ara] külahında hatt-ı istivâ [birbirine eşit ve denk olma] gibi çekilmiş bir nişanı var. Felek devvar [daima dönen] gibi muttasıl [aralıksız] gerdişte [dönmede] ve çarh bî-karar gibi müdam-ı cünbüşte [sürekli eğlencede]. Şûr semağından [gürültülü işitmesinden] felekler raksa girmiş ve nida-yı nay şevkinden feleklere, meleklere hayret ermiş. Resul-u Cümeyl cibrilden sual etti ki bu çarh üzere çarh-ı uran kutb-u felek [dünyanın ve âlemin manevi yöneticisi] medar [dönme] ve arş [87] yerine ziya veren Metaliu'l-Envar enbiyalar selindendir, yoksa Evliya ekmelinden midir ki cenab-ı hakka bu kadar kurbeti [yakınlığı] ve arş-ı muallada [yüksek göklerde] âli menzileti [yüksek makamı] vardır. Hazreti Cibril ve peyk-i rabb-i celil [yüce Rabbinin habercisi] bu vechile haber verdi ki budur derya-yı tahkik kehr-i sedef salb Ebubekir Sıddık'tır. Onun enbiya-i izamından [peygamber büyüklerinden] ve evlad-ı kiramından [soylu kimselerin çocuklarından] evvel Molla-yı Mevleviye ve şeyh maneviye mukârib [birbirine yakın olan] hazreti kayyumî[?] Celâleddîn Rûmî olacaktır çünkü resul-i risalet-i penah bu serden agâh [haberli] oldu. Bu işaretin beşâretinden [müjdesinden] hicret[?] sıddık beşâşet [güleçlik] buldu. (A) "beşnevazını [okşayan] çün hikayet mikend" ana işarettir."

Tefekkürat [düşünmeler] ve tahassüsatında [duygulanmalarında] hâkim olan nikata gelince. Bunu kudemanın [eskilerin] ilm-i kelam ile ilm-i tasavvufi ayırmalarında buluruz. Ankravî şerh mesneviyesinde "ilm-i kelam bâsıra [görme gücü] istidlaliyattandır. Anunçün bu ilmin eshabı birbirine mücadele ve müdafaadan halli değildir. Pes bu ulum-u istidlaliyenin usulü müstelzim [gerektiren]- usul-ü iman, ihlas, niyettir.- hakka'l-yakin olan ilm-i keşfi ve vahy-ı kalbidir.", diyor. Celâleddîn Rûmî Hazretleri ulum-u istidlaliyenin bu ikinci kısmına kani ve mutmaindir [gönül huzuruna kavuşmuştur]. O, gözle görüneni değil, kalp ile, ruh ile keşfolunanı ve hatta esas ittihaz eder [kabul eder]. Önce hayat ve hakikat kâinat-ı ruhiyedeki [ruhî âlemdeki] intibâat [izlenimler], inikasattan ibarettir. Önce din bile ancak vahy-i kalbi adesesinden [merceğinden] geçmekle bir kıymet-i mahsusayı haizdir, yoksa anlaşılamamış, görülememiş demektir. İlm-i keşfi ilham iledir, teallüm [ders alarak öğrenme] ve tederrüs [ders alma] ile değildir; binaenaleyh esrar [sır] ve hakâike [gerçeklere] matla olmak için fenafillah olmak, aşk-ı ilahî ile ruhun, kalbin dolması muktezidir [gereklidir]. [88] İşte Celâleddîn Rûmî Hazretlerinin bir nokta-i felsefiyesi daha! Ruh eğer tenzih edilmemişse [günahlardan temizlenmemişse], ilham-ı hüda vaki olmazsa hakâyık-ı eşyaya [gerçek nesnelere] nüfuz edilemez.

Daha sonra onun itikadatından biri de bütün mutasavvıfe [mutasavvıflar] gibi bir âlem-i mesâlik [misal âlemi] mevcudiyetidir. O hayat ve kâinatın hâricinde bir âlem-i fikir, bir âlem-i

timsali görür, âlem-i fikir, âlem-i hayal önce her şeydir, yoksa görülen şeyler hepsi zahirî, hepsi galat-ı rüyettir [hatalı görmedir]. Mesnevilerinde şöyle buyuruyorlar:

"Meyresid az devr-i manend-i hilal
Nist-i bud ve hest-i bir şekl-i hayal
Nist-i veş başed-i hayal ender revan
Tu-cihanı bir hayali bin revan"

"Uzaktan hilâl gibi zayıf ve nahif ermişti, ancak hayal üzre mevcudi, zahiren [görünen] yoktu. Ruh içinde hayal yok gibi görünür. Lakin sen cihanı hayal içinde revan gör."

Ehl-i tasavvuf nezdinde hayal her şeye mutasarrıftır [sahiptir], onlar, mutasavvıfe, urefâ [arifler], meşâyih [şeyhler] âlem-i misalle müsemma [isimlendirilmiş] bir alemin, bir âlem-i fikriyenin mevcudiyetine kani olup [yetinip] şu suretle beyan-ı mütalaa ederler [düşünürler]. "Âlem-i ecsam [cisimler alemi] maddiye, âlem-i ervah [ruhlar alemi] mücerrede [soyuta] mabeyininde [arasında] bir âlem vardır ki ecsam-ı keşif eden latif [hoş] ve ervah-ı latifeden keşif, kabil-i tecezzî [bölünme kabul eden] ve inkisam [bölünme] olmakta ecsame-i mesabe [derece, ölçü] ve heyûlâ ve suretten mücerred [soyut] olmakta ervaha [ruha] mesâvîdir [fenalıklardır]. Her şey ki bu âlemde mevcuttur, elbette onun misali o âlemde meşhutdur [şahit olunandır]. [89] Ya sureti müttehid [birleşik] olmaklıkla nitekim sonun misali âlem-i misalde sûd [fayda] ola. Ve ahlak-ı merziyye ve amal-i sâlihanın [yararlı işlerin] misali besâtin [sebze bahçeleri] riyahin [rüzgârlar] ve esmar [meyveler] ve enhar [nehirler] lezzetü'l-şaribeyn [lezzetli içecekler] ve ahlak-ı reddiye ve amal-i seyyienin [fena işlerin] misali zulümat ve gayâhib [gece karanlıkları] ve hayat ve akârib [akrepler] ve gassak [iğrenç içecek] olur. Pes erbab-ı sülük [dindar kimseler] bu makamı iki kısma münkasım etmişlerdir [ayırmışlardır] âlem-i ervaha [ruhlar alemine] taallukı [ilgiyi] cihetinden hayal-i mutlak ve âlem-i misal dahi derler. Âlem-i ecsame [cisimler âlemine] taallukı tarafından âlem-i hayal-i mukayyed [hayal âlemine bağlı] derler ki bu nâsik [dini emirleri yerine getiren] vücudunda olan hayâlât ve dahi âlem-i rüyada gördükleri hayâlâttır. Ankrovi: Şerhü'l Mesnevî."

Mevlânâ Celâleddîn Rûmî hazretlerinin mutasavvıfeden olmak üzere felsefesini istinat ettirdikleri [dayandıkları] nikattan biri de budur. Hakikati görmek, bulmak için hayal-i mutlaka, âlem-i misale yetişmek zaruridir, çünkü cihanda her şey hayaldir, çünkü o âlem-i misaldekinin aksidir. Binaenaleyh bir şeye bakıldığı takdirde gözle görüneni değil, onun âlem-i fikriyedeki [fikir âlemindeki], âlem-i misaldeki tecelliyatını görmek muktezidir [gereklidir].

Mevlânâ'yı müşarünileyh hazretleri kâinata; eşya, hadisata, vakayi, beşere mümkünatı idrak etmeleri dolayısıyla yirminci asırda keşfedilebilen birçok hakâyiki daha o zamanlarda söylemişlerdir. Deha zaten her şeyden evvel bir âlem-i imkân yaratmaktan başka nedir?

"Zerre-hâ dîdem dehân-şân cümle bâz[7]
Ger begûyem hürde ki başed-i diraz"

Şu mütalaat [tetkikler] Mevlânâ'nın salik [bir yol tutup onu takip eden] olduğu tasavvufa aittir, zaten bütün [90] ehlî-i tasavvuf bu esaslar üzerinde hareket ederler ve bunun menba-ı esasiyesi [temel kaynağı] eski Yunaniliğin Nev Yunanilik tarzında şarkta tecellisinden ibarettir. Birazda Hüdavendigar hazretlerini kâinat-ı ruhiyeleriyle karşı karşıya görelim, tetkik edelim. Vakıa "30" bin beyt divan eş'arında [şiirlerinde] "37" bin beyitten ziyade mesnevisinde bulunan bir şairi, bir filozofu uzun uzadı tetkik etmek ciltlerle kitap yazmaya mütevakkıf [bağlı] bir keyiftir. Biz yalnız burada hayat hakkındaki bazı görüşlerini gösterecek, bu kadarla iktifa eyleyeceğiz [yetineceğiz].

Mevlânâ Cami hazretleri bu büyüklüğe, bu vüsat-ı idrak ve rüyete [görüşe] karşı:

"An Feridun-i cihan-ı manevi
Bes buved burhan-ı kardeş mesnevi
Men çi gûyem vasf-ı ân âli cenab
Nist peygamber veli dared kitap

Buyurmuşlardır.

Celâleddin Rûmi hazretlerince aşk her şeydir, kâinatta her şey aşk ve âşıktır, kâinatta hiçbir şey yoktur ki ezelî, ebedî, aşka giriftar [tutulmuş] olmasın, hakiki, "Eflatuni" bir aşk her şeyi tenzih eder, hakiki bir aşk insanı Allah'ına isal eyler [ulaştırır]. Onun nazarları taşta, toprakta, ağaçta, suda, yıldızda, semada, hülasa mevcudatta [var olanlarda] derin, inleyen, ney oflayan bir aşk görüyor. Kamer, herkese diyor ki uyanın; "bağırarak size muhabbet büyüktür, seviniz, seviniz, cümleniz yanınız! "diyor." Yahut ruhlar [91] ikişer ikişer devrederler. Ruhlar, baş dönmesine tutulmuşlardır. Muhabbet girdibadına [hortumuna] düşerler." "Muhabbet-i ey kâdir gel bura, herkese kuvvetini hissettiriyorsun, beni al, beni yak, beni öldür, şimşeklerinle beni vur." "Gecenin göğsünde füsunkâr [büyülü] bir ney inliyor. Denizin dalgaları kamer altında raks ediyor.

Bu akşam bütün cihan muhabbet nağmeleri "Ney havalarıyla titriyor"[8]

"Mezheb-i Âşık mezhebhâ cüdâ'st

[7] Zerreler gördüm, ağızlarını açmış, birbirlerini ifnâ ediyorlar, fakat ben size bunları söyleyemem. (Y.n)
[8] "74" içtihat: Abdullah Cevdet. (Y.n)

Âşıkân râ millet ü mezheb-i hüdâ'st"

Daha sonra hüsn vardır, hüsn, hüsn-ü mutlak aksidir, hüsn-ü aynin aksidir, hüsn-ü semada her şeyde, hatta seste bile vardır; hüsn-ü esrar kâinatın anahtarıdır.

O hüsnde bütün kâinatı görür, o onun ezelî, ebedî maşukıdır.

"Men âşık-ı hüsnem aşkesti münacatem
Ez savmaa bîrunem der küy-i harabatem

"Bir çehrenin güzelliği önünde niçin titriyorsun. Bir sesin sedasıyla niçin sararıyorsun. Oh, kadın gözlerini temaşa ederken [seyrederken] niçin baş dönmesi hissediyorsun. Fâni dudakları öperken niçin ölüyor gibi oluyorsun. Hüsn-ü beşeriyetin şaşaası demek ki müthiş sırları faş ediyor [açığa çıkartıyor]." Doğrudan doğruya güneşe bakamazsın, fakat güneşin kamere hüsn veren aks-ı ziyasını temaşa [92] ediyorsun [seyrediyorsun]. Aynı vechile ruhların güneşine de doğrudan doğruya bakamazsın. Fakat güzel bir yüz üzerine saçılan nurunu temaşa edersin. Müteessir [üzüntülü] olur, ağlarsın, karşısında ruhun tahassür [hasret çekme] ve iştiyaklar [özlemler] içinde bunalır."[9]

O aşk-ı hüsn dolayısıyla ölüme de merbuttur. O zaten her şeyin hüsnünü görmüş, hissetmiştir, onun ruhu, hazine-i hassasiyeti o kadar incedir. Zaten ona mahzenü'l-esrar demişlerdir. O "Sen bir harp gününde ölüm kadar güzelsin." diyor. Sevmek, hüsn evet. Lakin hırs ve nefsaniyet. Hayır. O vücudu değil, ruhu sever, zaten vücut denilen şey mahdudü'l-nazar olanlara görünür, ehl-i basiret, cemal-i mutlaka malik olanlar onun altında ne varsa onu görürler, ona meftun olurlar. Yoksa zahirîyata [görünene] değil. "Senin ruhun yılandır, vücut ki meftun olan [gönül veren] âşıkları öldürür" sözü buna delildir.

O ruhun mütemadi [aralıksız] ihtizazatı [hafif hafif titremeyi] dâhilinde bazen öyle şafaklar, öyle nurlar, öyle hakikatler bulur ki bugün, fen bütün alat [aletler] ve vesaitiyle [araçlarıyla] ancak pek yeni zamanlarda bulmuş, pek yeni zamanlarda görmüş, anlamıştır. Fakat onun, Mevlânâ'nın bu hakâyıkı görmemesi ancak büyük ruhuyla, ancak mümkünata, âlem-i misale suuduyladır [yükselişiyledir]. "Vaktiyle bir sema çölünde güneş münferiden [yalnız] yaşıyordu. Ve aşk ile bî-karar bir münzevi [tek başına yaşayan] rahip gibi mahzunane [kederli] dolaşıyor ve ağlıyordu. Allah o zaman ona "Ruhunu saç, senin muhabbet göz yaşların, mahlukatı irvâ edecek olan [93] zerrin şuâli [ışını] olacak. Ben nasıl halk ettimse [yarattımsa] sen de öyle halk et, benim sevdiğim gibi sev…" dedi. Derhal bir seyl-i huruşan [coşan sel] gibi iştiyaklarının [özlemlerinin] azameti

[9] "84" içtihat: Abdullah Cevdet. (Y.n)

ve bütün mahlukatın [yaratılmışların] muazzam kâfilesi güneşin ruhundan fışkırdı."[10] şu sözlerle Lablas [Laplace] nazariyesi arasında fark yoktur. Yalnız Mevlânâ nihayetü'l-nihaye yine Cenab-ı Hakka vasıl oluyor [ulaşıyor].

Bu tarz idrak da gayet tabiidir [doğaldır], çünkü Mevlânâ en evvel ruhunu, hassasiyetini eşya ve hadisata açmıştır. Zaten fikir denilen şey nedir? Hislerimizin adese-i dimağiye [aklın merceği] de tayin ve tevazzuhundan [açığa çıkmasından] başka bir şey mi?. Sanat nokta-i nazarından en doğru hakikat bu hakikat-ı hissiye, bu hakikat-i ruhiyedir. O ruhuyla hisseder, ondan sonra inanır, ondan sonra bağırır, söyler. Hüsn ve aşk? Nerede olursa olsun, nerede bulunursa bulunsun, onları bel' [içine çekmek] hususunda ruhu, mevcudiyeti suûbet [zorluk] çekmez. O bazen bir Epikür kadar da kuvvetin, hatta kuvve-i tahribiyenin meftunudur o ra'd [gök gürlemesi] ve berki [şimşeği], rüzgâr ve fırtınayı, yırtıcı kuşlara benzeyen kasırgaları, askerleri yutan sam rüzgârlarını da sever, ona da meftundur.

Kâinat ve hayatta hiçbir şey yoktur ki o, onun hüsnünü görmesin, anlamasın, o her şeyden evvel şairdir, belki şekle ehemmiyet vermez, fakat duymuş, hissetmiş, yazdıklarının esasında heyecan titrer bir şairdir.

"Bütün bu takdirattan, bu görüşlerden, bu sevişlerden sonra o son nokta-i tasavvufa çıkar. Her şey ilahtan bir aksdır [yansıdır], her şey [94] onun nurundan bir zerredir, her şey onu takdis [kutsal sayma] ve taabbüd [kulluk etmek] için dünyadadır, her şey ona onun sözlerinin nakl ve iade eder. Hülasa [sözün kısası] her şey vahdet dâhilindedir: "Allah sen kudüm çalıcısın, biz senin vurarak çaldığın kudümleriz. Biz neyleriz, sen nefhasın- sen bizde terennüm eden [güzel bir esle hafif hafif şarkı söyleyen] ruhsun, biz senin sözlerini aynen sana tekrar ve iade eden aks-ı sedayız." [1] Mevlânâ hazretleri yine mesnevilerinde şu suretle söylüyorlar: "Vahdet-i mutlakenin sırrı ayane [açık] geldik de anı müşahede kılan [gözlemleyen] salikin [bir yola girmiş olan] vücudu kalmaz, kenar ve meyanı mahv ve fena olur ve gül[?] şey hâlik [helak] olup vech baki zuhura gelir."

Binaenaleyh her şey aşk ile, hüsn ile, binnetice İlah'a munkalib [dönüşmüş] oluyor, binnetice vahdet tevellüt ediyor.

Bunun için ise alâik [alakalar] dünyadan, hâriciyat ve zahirîyattan tebâüd etmek [ayrılmak], düşünmeden yalnız aşk-ı ilahî ile ruhun yandığını dinlemek muktezidir. Vücudundan tecerrüd edemeyenler [uzaklaşamayanlar], zaman ve mesafeden alâkasını kesemeyenler bütün hakâyık-ı kâinatı [âlemin gerçeklerini] idrak etmeden yaşarlar, ölürler. Anlamak için vücudu unutmak, hayatı

[10] "85" içtihat: Abdullah Cevdet. (Y.n)

unutmak, onun levazım [gerekli şeyler] ve mukteziyatından tecerrüd eylemek [uzaklaşmak] lazımdır:

"Sufi ibnü'l vakt başed ey refik
Nist-i ferda güften ez-şart-ı tarik"

"Sufi, ey arkadaş, ibnü'l vakit olmalıdır, yani ne geçmişe ne de geleceğe nazar kılmalıdır. Tarikatin şartında ferda [gelecek] söylemek yoktur." buyuruyorlar. Tecerrüd [soyutlanmak], dünya libasını [elbiselerini] çıkarmak hakikate, hakikat-i vahdet-i mutlakeye nüfuz için şarttır.

[95]

"Nakşehâyı kanderin kermâ behast[?]
Ezbirun came ken çün cam haset[?]
Ta beruni cam ha bini ve bes[?]
Came-i berun kon dera ey hem nefes[?]
Zanke bâ came derun sürah nist[?]
Ten can came zetan agah nist"[?]

"Bu hamamın içinde bulunan nakışlar camekânın hâricinde elbiselere benizler. Mademki libasların hâricini görüyorsun, bununla mukayyetsin [bağlısın], eşgali görüyorsun demektir. Câmeyi at, yırt, ey hem nefis. Zira libas ile bâtın [iç yüz] canibine [yanına] yol yoktur. Ten candan, can da tenden haberdar değildir" diyorlar. Şu suretle kâinatı bir hamama benzetiyor ki hâriciden bakıldığı takdirde libaslara benziyor. Libaslar nasıl eşgal-i hariciye ise yalnız bunlara bakmak insanı öğretmiyorsa kâinatında nukuş-u hariciyesine [dış resimlerine] hâriciyat ile bakmak kifayet edemiyor, binaenaleyh vücuttan tecerrüd [uzaklaşma] ile bakmak iktiza eder [gerekir].

Şu esâsat [esaslar] dâhilinde olmak üzere Mevlânâ'yı müşarünileyhin bütün ruhu, bütün efkâr ve felsefiyeti tetkik olunabilir. Zaten bir sima-yı tarihîyenin mesânid-i ruhiyesini [ruhi dayanaklarını] taharri etmek [aramak], bulmak fikirlerine nüfuz etmek demektir.

Mevlânâ Celâleddin Rûmî hazretleri lisan-ı cezbedarıyla [kendinden geçmiş], vüsat-ı zekâ ve malumatıyla [geniş zekâ ve bilgisiyle], hususuyla kanaat ateşdarıyla Anadolu'da büyük bir inkılab tasavvufi husule getirmiştir. Bahusus Selçuki hükümdarının mürîdanından [müritlerinden] olması, sît [ün] ve şöhreti, verdiği dersler dolayısıyla kazanmış olduğu hürmet ve takdir meslek-i Mevlânâ'nın intişarının [yayılmasının] en büyük [96] esbap ve avâmilinden [sebeplerinden] olduğu gibi zamanın da bir intikal-i idari ve fikrî devresi olması ayrıca bu sürat ve intişarın [yayılmaların] amillerinden biridir. Selçuki devletinin sükûta [sessizliğe] yaklaştığı, Arap medeniyetinin eski şaşaa ve debdebesini kaybettiği, halkın mütemadi [devamlı] Cengiz ahfadı

[torunları] hücumuyla bîzar olmasına [bıkmasına] binaen de hayata merbutiyetin [bağlılığının] azaldığı, kuyûdat-ı [resmî defterlerdeki kayıtlar] fikriye ve zihniyeden tebâüd etmek [uzaklaşmak] ihtiyacında bulunduğu bir zamanın mahsulüdür. Zaman bir dâhi bekliyordu, o da Mevlânâ Celâleddin Rûmî Hazretleri oldu. Zamanın hissi ve ruhuna onun lisanı, onun fikreti, onun cevap verebildi.

Celâleddin Rûmî hazretlerinin Çağatayca yazılmış bazı Türkçe beyitleri var ise de bunların nadir olması, büyük bir kıymet-i sanatkâraneye malik bulunmaması itibariyle zikirlerine lüzum görülmedi. Esasen Mevlânâ Celâleddin Rûmî hızri Osmanlı şairi değildirler. Bu tarihte zikirleri Osmanlı edebiyatına tesirleri dolayısıyladır. Müşarünileyh hazretleri "668 [1269-1270]" sene-i hicriyesinde vefat etmişler, pederlerinin merkatları [mezarları] üzerine Alaaddin Keykubat tarafından yapılan türbeye defin olunmuşlardır.

Mevlânâ-yı Müşarünileyh hazretlerinin Türkçe birkaç beyitleri var ise de esas itibariyle Osmanlı Türkçesinden ayrı olması, anlaşılmalarının güç bulunması, bunlar da Farisi'deki ruh ve hayat bulunması itibariyle zikrinden vazgeçilmiştir. Bahusus biz Mevlânâ-yı müşarünileyhden şu mukaddime-i tarih-i edebiyatta bahsedişimiz müşarünileyhin Osmanlı şairi olmasına binaen değil, Anadolu'nun ruh-u mevcudiyetinde büyük bir inkılap itikadı [inancı] [97] husule getirmesine, daire-i şiirin bu tesirden kurtulamamasına binaendir.

Asıl Osmanlı Türkçesinin esasıyla, yani Selçuki Türkçesiyle en evvel vezin aruz üzre söz söyleyen ve tarihin kaydettiği sima Celâleddin Rûmî Hazretlerinin mahdumları [oğulları] Mevlânâ Sultan Veled Hazretleridir.

6

Sultan Veled.- Lala Şerafettin Semerkandî'nin kerimeleri Gevher Hatun ile Mevlânâ Celâleddin Rûmî Hazretlerinin mahdumlarıdır [oğullarıdır]. Kendileri "623" [1226] sene-i hicriyesinde tevellüt etmiş olmasına nazaran hin-i tevellütlerinde [doğdukları zamanda] pederleri on dokuz yaşlarında bulunuyorlardı.

Sultan Veled'in hassasiyeti üzerinde pederlerinin şiddet-i hassasiyetinin pek büyük tesiri olduğu gibi zekâsı üzerinde de taze bir yuvanın mahsulü olması ayrıca icra-yı tesir etmiştir. Büyük pederleri Mevlânâ Bahaeddin Hazretleri vefat ettikleri zaman Sultan Veled altı yaşlarında idi. Mevlânâ Veled Hazretleri pederi gibi muhitinde [yöresinde] ilim ve irfan görmüş, şiir ve hüsn görmüş, daha pek küçük yaştan itibaren hassasiyeti bir terbiye-i mahsusa bedîaya [yeni ve

görülmedik güzel şey] iktisap eylemişti [kazanmıştı]. Tasavvuf onun ruhunda, onun mevcudiyetinde pek küçük yaştan itibaren yer tutmuş, fazla-i hassasiyetleri, şairiyete meyl-i tabiileri bu mesleği mas [emme] ve temsil etmelerine en büyük sebep olmuştur. Müşarünileyh pederlerinin tarikatına süluk [bir tarikata intisap etme] etmişler, onun tesis ve te'bidine [edebîleştirmelerine] bezl-i himmet eylemişler ve bu tarikin neşv ü nemâsı [gelişmesi], tevessüü [yayılması] için en evvel vezin-i aruz [98] ile Türki lisanla manzum söz söylemişlerdir. Türkçe âsârında heyecandan ziyade bir gaye-i maddiye takip edenlerin âsârında görülen bürudet [soğukluk] ve yübûset [kuruluk] mevcuttur. Eserleri okunduğu zaman görülür ki efkâr-ı tasavvufiye adese-i hassasiyet ve şahsiyetten geçirilmeden nakil olunmuş, sarf-ı neşr ve işâa maksudu [gayesi] takip edilmiştir.

Ezcümle [örnek olarak] "160" beyitten ibaret Rebabname'si:

"Mevlânâ'dır evliyâ kutbi bilün[11]
Ne kim ol buyurdısa anı kılun[12]
Tanrı'dan rahmetdür anun sözleri
Körler okırsa[13] açıla gözleri"

Sözleriyle başlar:

"Failatün, failatün, failün" vezin-i aruziyesiyle yazılan bu eser tasavvufun esâsatına, vahdet ve vücud "nazariyesine halkı davet eder" en esaslı nokta önce odur, bu hakikate, pirin, üstadın vasıl olduğu bu hakikate vasıl olamayanlar [ulaşamayanlar] hiçbir şey değildirler, hatta mal ve servet sahibi olsalar bile.

"Uslu kişinin malı sözler alır[14]
Malını verir bu sözleri alır[15]
Mal topraktır bu sözler candurur
Uslular andan kaçar bunda durur

Vahdet-i vücud: hayat zaten bu maksada hadim [hizmet eden] değil mi, bu maksatla yaratılmamış mıdır?.

[99]

"Gözümü aç kim seni bellü görem
Tamla gibi deniza girem duram[16]

[11] Bilin? (Y.n)
[12] Kılın (Y.n)
[13] Okursa (Y.n)
[14] Olur (Y.n)
[15] Alur (Y.n)
[16] Turam (Y.n)

Nitekim damla deniza karılır[17]
İki kalmaz damla deniz bir olur”

Yahut:

“Tanrı peygamberinden istegil[18]
Zinhar anı Hakdan ayru sanmagil
Ol ki buldu Tanrı’yı gey dut anı
Anı bulıcak dime Tanrı kanı
Tanrı andan ayrı değil aç gözünün[19]
Ol verir sana hemişe uruzun
Kim ki biri iki görür şaşıdır”

Eserde serd edilen [düşünceleri ileri sürülen] efkâr ve tasavvufiyeden biri de aşktır. Tasavvufta aşk basiretin [kalp gözünün], can gözünün açılması demektir, aşk olmayınca hassasiyet yoktur. Hassasiyet ise hakikate isal eden [ulaşan] en doğru yoldur. Sultan Veled hazretleri de aşkı aşk-ı ilahîyi [ilahi aşkı] tavsiye buyuruyorlar; diyorlar ki.

“Aşksız canı ölü[20] bilmek gerek
Ol ki aşıktır anı bulmak[21] gerek
Kim canını aşkla diri ede
Hem nurundan bu karanluk gide.”

[100] Eserde ariz [geniş] ve amik [derin] izah ettiği, her fırsatla üzerine düştüğü bir şey varsa can, yani ruhtur. Önce, babası gibi, hülasa bütün mutasavvıfın [bütün mutasavvıfların] gibi cismin ehemmiyeti yoktur, cisim hiçbir şeydir. Can her şeydir. Can, ruha ehemmiyet vermek muktezidir.

“Iykuda[22] gör canını kanda gider
Sensiz anda can neçe işler eder
Sen yatıcak gevdeden canın ucı[23]
Kuş bigi[24] kanda ölürse yer, içer
Gendüzünden yüz sûret bir can olur
Şehr olur, bazar olur, dükkân olur
Gendüden hem yer olur hem gök olur
Can ayanuktur[25] eğer gevde yatur

[17] Karılur (Y.n)
[18] İstegil (Y.n)
[19] Gözünün (Y.n)
[20] Bilmek (Y.n)
[21] Bulmak (Y.n)
[22] Uykuda (Y.n)
[23] Uçar (Y.n)
[24] Kuş gibi (Y.n)
[25] Uyanıktır. (Y.n)

Can yüzüna canla bakmak gerek
Can dilersen gevdeden çıkmak gerek”

Ve bütün bunlar Tanrı’ya, İlah’a vusul [erişmek] içindir, İlah’a vusul içinse, onların tarikine salik olmak [tarikate girmek], onlara tebaiyet etmek [uymak] muktezidir [gereklidir].

“Gördüler bunda erenler ne ki var
Nakd bugün yarına bakmadılar
Sen daimî uçmağı bunda istegil
Uçmak için dünyayı elden kogil
Bunda buldular erenler bil bunu
Dün[26] içinde gördüler bellü güni
[101]

Karanuda gördüler Hak nurını
Div içinde buldular hem hurini
Küfr içinde din u iman buldılar
Gendülerden öldüler Hak oldular
Damla bigi ol deniza girdiler
Gendülerini deniza verdiler
Tamla deme anlara deniz değil
Anları dutgil kalanını kogil”[27]

Rebabname’nin hülasa-i felsefiyyesi işte budur. Rebabname ile Sultan Veled esasat-ı tasavvufiyenin [tasavvufun esasları], tarikat-ı mevleviyenin Türklük arasında intişarını [yayılmasını] düşünmüş ve bu maksadı takip eylemiştir, eser bir eser-i heyecan, bir eser-i hüsn değildir, yalnız vezin ve ahenk dâhiline konmuş bir eser-i felsefi, bir eser-i fikrîdir.

Müşarünileyhin İbtidaname’si de Türkçe yazılmış, halkı hakikat-i tasavvufiyeye davet için kaleme alınmıştır. Bu da Rebabname’deki nazariyatı serd eder [düşüncelerini ileri sürer], esrar-ı kâinatı geliniz ben size vereyim, ben göstereyim der:

“Gözlerin ben açam ki kersen[28]
Dikmelerden niçe niçe sersen
Ne ke vardır cihanda belürün
Seni haktan tamam toldıran[29]
Ol bizden ki hazır su içti
Diri öldü nefsini bicdi
[102]

[26] Dün= gece (Y.n)
[27] Kogil (Y.n)
[28] Göresin (Y.n)
[29] Dolduran (Y.n)

Ben sena içerim ki kurtulsun[30]
Tanrı yolun anın gibi bilsin”[31]

Bu eserinde cennetin târîfatıyla meşguldür. O cennetteki kuşları, ağaçları, yaprakları, sakileri, her şeyi ayrı ayrı tarif ediyor, neticede “Bana gel, senin gönlün ne isterse o olur” diyor. Hülasa bu eserde Rebabname gibidir. Yalnız aradaki fark Rebabname’nin Mevlânâ’ya daveti mutazammın [kapsayan] olması, bunun ise şairin kendisine daveti ihtiva etmesidir [içinde bulundurmasıdır].

Sultan Veled Sultan Osman zamanına yetişmiş ise de onun tabilerinden [arkası sıra gidenlerden] değildir, binaenaleyh hiçbir vechile kendisine Osmanlı diyemeyiz. Lakin Osmanlı Türklüğünün, Osmanlı Türkçesinin ilk nazımlarından biridir. Kendisi şair bir zat ise de iktidar-ı sanatkâranesini Farisi lisanıyla yazmış olduğu âsârda göstermiştir. Buna da sebep o zamanlardaki Türkçe’nin vezin-i aruziye girmek hususunda tereddüdü veya teannüdü [inat etmesi], lisanın bir lisan-ı şiir ve edep olamaması, esasen şairin bir maksat ve gaye-i maddiyeye heyecan-ı bediıyeyi feda etmiş bulunmasıdır.

Latifi Efendi tezkiresinde “Cezibat-ı ilahiye ile ekser [birçok] evkatta [vakitlerde] ve ilah ve meczub [çekme] ve matlab [istek] hakta hem talib hem matlup [istenilen] idi. Hâlât-ı galebat [üstün gelme halleri] şevk ve cezbeden sanma ki bir yerde dururdu. Muttasıl [bitişik] zemin üzere felek var çarh ururdu keyfiyeti cam-ı aşktan mestane [sarhoşcasına] sıfat ve aşufte hal ve irâdat-ı kudsiye [kutsal iradeleri] ile menba [kaynak] zülal-i mekal [tatlı söz] idi.”, diyor.

[103]

Farisi âsârından:

Her çi hest ender cihân ey nâm-ver
“Ez bedî ve’z nîki yu ve’z huşk u ter
Enderû şukr u şikâyet muzmer est
Nîm kâmil nîm dîğer ebter est
Nîme-i an zevk u şâdî vu tarab
Nîm dîğer gusse vu derd u kereb
Nîm şâdî hest şâhî ez cenân
Nîm gam ez dûzah u nâr u duhân
Çâşnî ez her du Hak incâ nemûd
Tâ şevî vâkıf tu ez husrân u sûd”

[30] Kurtulasın (Y.n)
[31] Bulasın (Y.n)

Müşarünileyh fikr-i tasavvufun [tasavvuf fikrinin] Türklük arasında intişarına [yayılmasına] en ziyade çalışanlardan biridir. Rebabnamesi İngilizce'ye, Almanca'ya tercüme edilmiştir. Hüseyin Dâniş Bey "Serâmedân-ı Sühan" namındaki eser-i nefisinde Rebabname'nin bir kısmının İngilizce'ye nazmen [manzum olarak] "Gib [E. J. Wilkkinson Gıbb]" tarafından tercüme edilmiş olduğunu söylüyor.

712 [1312] tarihinde vefat etmiştir, Konya'da metfundur. Hin-i irtihalinde [öldüğü zaman] "89" yaşında idi.

7

Yunus Emre-. Türklüğün ruhuna, binaenaleyh Osmanlı hükûmetinin mâye ve esasına nüfuz etmiş, o zamanının hâlet-i ruhiyesini [ruhî hallerini] bütün bedahet [apaçıklık] ve vuzuhuyla [açıklığıyla] göstermiş olanlardan biri de Yunus Emre'dir. Yunus [104] ümmi [okuma yazması olmayan] olduğu halde efkâr-ı mutasavvıfâneyi [mutasavvıfça fikirleri] harika denilecek surette bel' [yutmak] ve temsil etmiş, Türkçe ile kalenderâne bir lisanla nakil eylemiş ve ekseriya [çok defa] heyecanı, rebâbî, bir tarz takip eylemiştir. Emre'nin manası âşıktır. Yunus'un ümmi olduğuna dair muhtelif [farklı] tezkirelerde kayıt varsa da bu iddianın mübalağakârâne olduğuna hiç şüphe yoktur. Âşık Çelebi tezkiresinde "… eğerçi ümmidir ama debistân-ı kuds sebakhândır [ders okuyan kimse], lisa-ı kali lisan-ı hale tercüman etmiş abdal ve ebrardandır [olgun ve faziletli kimselerdendir]. Ve lisan ayniyle izhar [açığa vurma] mafizzamir [gönüldeki] eden eshab-ı esrardandır [gizli sahiplerdendir]. Mervîdir [nakil ve rivayet edendir] ki her barke[?] okumak kast etmiş, huruf-u teheccîyi [heceleme] ikmal etmeye [tamamlamaya] dili dönmemiş" dediği gibi şakâik sahibi de "Zahir [açık] halde okumaya dili varmayıp hâme [kalem] gibi huruf-u teheccînin edasında kâsır [kusurlu] idi. Ama debistan-ı kudsun huruf-u maarif ledünyesinde [Allah katı] lisan-ı Türki de nikat ve rumuz ve mezâyâyı [meziyetleri] şamil [içine alan] varsağı üslubunda söylediği kelimattan esrar esmar-ı ilahiyede [Allah'ın isimlerinde] marifetnamesi olup ilm-i tevhid de makam-ı âli [yüce makam] sahibi olduğu zahir ve bâhirdir [apaçıktır].", diyor. Mamafih bu emilin keyfiyetinin ne derecelerde doğru olup olmadığı muhtaç-ı izah ve tetkiktir [incelemeye ve açıklamaya muhtaçtır].

Hakikaten Yunus Emre yahut Âşık Yunus harfleri fark edemeyecek derecede cahil midir? Bu kadar cahil olmadığına en büyük delil divanıdır. Fakat o Celâleddin Rûmî gibi bir âlim, fazıl değildi. O yalnızca bir arif idi. Ehl-i tasavvufça okumak, öğrenmek, bilmek değildir. Onlarca ilim iki nevidir [türdür]. Biri ilm-i zahir [görünen ilim] ki bu okumakla, çalışmakla elde edilir. Diğeri

de ilm-i bâtındır ki bunun hakkında Şeyh Muhammed [105] El Mısri "İlm-i bâtının husulüne [vücuda gelmesine] evvela hulus-i kalp [kalp temizliği], daima Mürşid-i Kemal'in nefsi, zikrallah, kıllet-i taam [az yemek], kıllet-i menam [az uyku] ve kıllet-i kelam [az konuşmak] ve uzlet [yalnız başına yaşama] ani'l-enam" muktezidir [gereklidir], diyor. İşte Yunus böylece mürşid-i kâmile [olgun rehbere] vasıl olmakla [ulaşmakla] ilm-i bâtına vâkıf olmuştur. Rıza Tevfik Bey de aynı meseleyi, aynı zatı tetkik ederken "Tasavvuf nazarında okumak bilmek değildir. Hakiki bilgi irfandır ki ancak mürşidin telkinatı ile telakki olunur [kabul edilir] ve menbaı [kaynağı] ilhamdır: his, akıl veya nakil değildir.

Bu ilme vâkıf olanlara arif derler. Bunların bildiği şeyler en büyük ulemayı [alimleri] zahir indinde bile sırdır. İşte şu manaya göre hüküm edilirse Yunus okumuş adam olmadığı halde bihakkın [hakkıyla] arifan [arifler] zümresinden mâduddur [sayılır]." sözlerini söylüyor.

Yunus Emre yedinci asr-ı hicride bir rivayete göre Sakarya civarında bir karyede [köyde] tevellüt etmiş ise de tarih veladetinin [doğumunun] hangi seneye müsadif olduğuna [rastladığına] hiçbir yerde tesadüf edilememiştir. Tevellüt ettiği [doğduğu] asır şark için bir felaket, bir izmihlal [yok olma] asrıdır. Aynı asır dâhilinde Devlet-i Abbasiye Bağdat'ta Devlet-i Selçuki'ye Konya'da münkariz [sona ermiş] oluyor. Türk ve Moğol muhâcematı [saldırıları], Cengiz Han'ın, Hulagü Han'ın gölgeleri garbı Asya semalarında bütün dehşet-i hirasaveriyle [korku vereniyle] yaşıyor. Kostantiniye Frenkler tarafından zabt edildiği cihetle eski Bizans hükûmeti de vilayette dehşetli bir sarsıntıya uğramış, her yere küçük küçük, birbiriyle mecâdil hükûmetler tesis etmişti. Hülasa [sözün kısası] bir teşevvüş [karışıklık], bir zaaf [zayıflık] ve inhitat [çöküş] asrı idi. (bahs-ı mahsusunda tafsilat verilecektir.) binaenaleyh ruhlar da bedbindi [karamsardı]. [106] Bedbin ruhlara ise ulemay-ı zahirîyenin kâtı' [son veren], inhina [bükülme] nâ-pezir [kabul edilemez], metanet-amiz [dayanıklı] sözleri tesir edemiyordu. Bahusus o zamandaki Türkler henüz İslamiyet'i kısmen kabul etmişler, tamamıyla merbut [bağlı] olmamışlar, kayd-şiken eski an'ane-i hayatiyelerini, an'ane-i taassup [aşırı derecede gelenekleri tutma] nâ-pezirlerini muhafaza ediyorlardı. Şu iddiamızı Tarih-i Ebu'l Faruk'un yirmi altıncı sahifesindeki şu mütalaada [incelemede] teyit etmektedir.

"İslamiyet'i bile hakkıyla ve umumiyetle kabul ettikleri yoktu. Vakıa nakiller bu babda bir hayli fazâil atf etmeye cehdetmişlerdir [çabalamışlardır]. Fakat Ertuğrul Bey'in arkada bırakılması caiz olmayan kitabın ne olduğunu sorması ve gece o kitaba karşı safiyane-i tazimde bulunuşu [safça hürmet etmesi] bu babda çok şüphe ve tereddütlere mahal bırakmıyor." Şu esbap ve avâmil

dolayıyla herkes tasavvufa, Neveflatuniliğe şitap ediyordu [acele ediyordu]. Çünkü o ne dünü ne bugünü düşünüyor, çünkü o tecerrüdü [soyutlanmayı], 'itikâfı [bir yere kapanıp dışarıya çıkmadan ibadetle meşgul olma], Şeyh Muhammed El-Mısri'nin tarif ettiği vechile "Terk-i dünya, terk-i ukbâ [ahiret], ve terk-i vücud"i amir [emredici] bulunuyordu. Bahusus bir mürşide ihtiyaç ve ona daimî îtirâfatta bulunmak bu ne nefis ne güzel bir teselli, bir sükûndu.

Yunus gibi hassas bir şahsiyetin bu tesirden azade kalması imkân hâricindedir. O da Hakka vusul [erişmek] için çabaladı, çalıştı, riyazet-i bedeniye ile iştigal etti [uğraştı]. Fakat kalbinde yanması iktiza eden [gereken] mum yanamıyordu. O Celâleddin Rûmî gibi esrar-ı kâinat [âlemin sırları] karşısında bütün hassasiyetiyle, bütün ruhuyla, bütün mevcudiyetiyle sarsılır bir şahsiyetin sahibi değildi. Onu ikaz edecek, onun zamandan [107] aldığı yeis [ümitsizlik] ve keder hamulesini [yükünü] sözleriyle, nurlarıyla, öldürecek bir rehbere, bir şeyhe ihtiyaç vardı. O bu, ihtiyacı şu manasız görünen, fakat bir mana olan atideki [gelecekteki] beyitte ne güzel izah eder.

"Çıktım erik dalına anda yedim üzümü
Bostan ıssı kakıyıp der ne yersin kozumu"

Buradaki maksat üzümü ağacından talep etmediğidir. Ağacından talep etseydi o meyveyi yiyecekti. Daha sonra da bostancının ne yersin kozumu demesi de haksızlık ettiğine, yanlış yolda gittiğine bir delildir. Hülasaten [özetle] el-hülasa bundan maksat Yunus'un bir şeyhe, bir mürşide vasıl olmadan [ulaşmadan] nafile [faydasız] ve beyhude [gereksiz] kendini üzdüğünü itiraftır.

Şeyh Muhammed El-Mısri bu meseleyi hal ederken "Erik ve üzüm ve ceviz ile şeriate ve tarikata ve hakikate işaret ederler. Zira eriğin taşrası yenir içi yenmez. Cümle erik gibilerin amelleri zahire [dış görünüşüne] misaldir. Ve üzüm amelin bâtınına [iç yüzüne] misaldir. Zira hem yenilir ve hem nice türlü nimetler andan zuhura gelir [ortaya çıkar] velakin içinde bir miktar riya ve süm'a [riya ile karışık davranış] veya aceb-ü tezkiye [garip aklama] çekirdeği olmakla amel-i bâtın [gizli amel] denilir, hakikat denilmez ama ceviz sırf hakikate misaldir, cevizin içinde asla yabana atacak yoktur hem yenir hem nice emrazlara [hastalıklara], illetlere andan şifa hasıl olur [ortaya çıkar].", diyor. Demek ki şu beyitten maksat hakikate yalnız başına vasıl olamadığı [ulaşamadığını] itiraf-ı elimdir [üzücü bir itiraftır].

Nihayet hakikate vusul [ulaşma] için Sakarya Nehri civarında bir zaviyede şeyh, şakâik müterciminin [çevirmeninin] koluna göre "Müddet-i ömründe halk-ı âlemden [108] mezellet [bayağılaşma] ve inkıta [son bulma] üzere olup silah salâh ile habl-ı alâkayı [bağlantı ipini] kat etmiş [kesmiş] ve şiyeme [huylara] kerîme-i aktab [kutuplar] üzere seccade-i erşede cülus eyleyip

kerâmat-ı aliyeyi [yüksek makamlar] izhar eylemiş [göstermiş] olan "Tapduk Emre'ye mürit olmuştur.

"Çırağ yandı delil doğru bulundu
Aydın ev içi uğru bulundu
Tarih dahi yedi yüz yedi idi
Yunus canı bu yolda kodu idi."

Bu tarik [yol] tasavvufa girdiği tarihtir. İşte bu andan itibaren Yunus Emre büyük bir aşk ile büyük bir sadakat ile şeyhine merbut olmuş [bağlanmış], Nev-Eflatuni nazariyatını büyük bir vüsat-ı ruh [ruh genişliği] ile, büyük bir vüsat-ı idrak [anlama genişliği] ile hazm etmiş [sindirmiş], âsârında hep onları neşr eylemiştir. Şeyhine o kadar merbut etmiş ki hürmetsizlik olur ihtimalini düşünerek tekkeye [tekkeye] hiçbir zaman eğri odundan getirmezmiş, bir gün şeyh efendi sormuş:

-Dağda hiç eğri odun kalmamış mı?

-Dağda eğri odun çok. Lakin senin kapında odunun bile eğrisi yakışmaz cevabıyla karşı karşıya bulunmuştur.

Divanında şeyhinden pek hararetli bahseder;

"Yunus yine esridi tapduk yüzün görelden
Meğer anın elinden bir cur'a şerbet içmiş
[109]

"Aşk sultanı Tapduktur Yunus geda bu kapuda
Gedâlara lutf eylemek kaidedir sultana"

"Bunca bin evliya aşka giriftar
Yer ve gök dopdolu bu aşk elinden
Yûnus sen Tapdug'una kıl du'alar
İçme sen zehr-i katil ışk elinden"

Âşık Yunus şeyhinin zaviyesinde senelerce çalıştıktan, senelerce kemâlât-ı maneviyeyi [manevî olgunlukları] elde etmeye uğraştıktan sonra yine şeyhinin izniyle oradan ayrıldı. Esasen gerek Tapduk Emre'nin teveccühüne [beğenmesine] malik olması, gerek manzûmatı halk arasına yayılmış bulunması ve menakıp [menkıbeler] kerâmatının duyulması dolayısıyla başka bir yere gidip seccade-nişin [seccadede oturan] oldu. Çile çıkarmak için muhtelif [farklı] memleketlere gidip gitmediği bize maziden menkul [nakledilebilir] değilse de:

"Vardığımız illere şol sefalı güllere
Baba tapduk manasın aldık elhamdülillah
Aşduk evi kışladık çok hayırlar işledik
Üş bahar oldu geri göçtük elhamdülillah"

“Derildik pınar olduk ayrıldık ırmak olduk
Şol akar sular olduk şükür elhamdülillah
Taptuk’un tapusunda kul olduk kapusunda
Yunus miskin çiğ idik piştik elhamdülillah”

Beyitle seyahat ettiğini anlatıyor.

[110]

Şeyhinin vefatı Yunus’un sît [ün] ve şöhretinin bir kat daha tezayüdünü [çoğalmasını] mucip olmuştur [sebep olmuştur]. Şeyhinin vefatına:

“Yunus sende ölürsün, kara yere girersin
Mürşidlerin ulusu Emre Sultân yatur”

Beyitiyle işaret ettiği gibi mürşidinin zaviyesinden kendisine dervişlerin iltihakını da [katılımını da]

“Dost bağçesi gelinden şükür anın dilinden
Yunus şeyhin ilinden bize dervişler gelir”

Beyitiyle anlatıyor.

Âşık Yunus birtakım mesneviler yazarak halkı dünyadan, hırstan, bahıldan [cimrilikten] teneffüre [nefret etmeye], kanaate, sabıra şitaba [aceleye] sevk ediyor. O mutasavvuftur, tasavvufun bütün îcâbatına, kayd-şiken [kuralları bozarak], teselli-âver [teselli veren], aşk-ı nisar [aşk saçan] kavâniyete [kavmin kendine özgü özelliklerine] herkesi davet etmeyi vazife biliyor. Esasen zamanında bu gibi fikirlere ihtiyacı pek ziyade olduğu cihetle her yerde taninler [tınlamalar], akslar [yankılar], husule getiriyor. Hemen kabul olunuyor. Bahusus Türkçe yazması, halkın lisanını istimal etmesi [kullanılması] bu tesirin şiddetini tezyit ediyor [çoğaltıyor]. Yunus filhakika Celâleddin Rûmî hazretleri gibi değildir, fakat halk üzerinde ondan daha ziyade nüfuz ve tesire maliktir. Yunus’un bugün bile ruh-i avamda [halk ruhunda] nefisleri, ilahileri yaşamaktadır. Altı yüz bu kadar senedir bir şahsın efkâr-ı umumiyede [genel fikirlerde] yaşayabilmesi için hâlet-i ruhiye-i umumiyeyi [genel ruhî halleri] hâlâ okşayacak derecede kuvvete malik olması muktezidir [gereklidir].

[111]

“Şol cennetin ırmakları akar Allah deyu deyu
Hem içinde burakları bekkar Allah deyu deyu
Salınur tûbâ dalları taze açılır gülleri
Her dalında bülbülleri öter Allah deyu deyu

Kimi yiyup kimi içer mekâna gevherler saçar
İdris nebi hülle biçer diker Allah deyu deyu
Yunus idir bende varsam Hakk'ın cemâlîni görsem
Nurdan buraklara binsem gezsem Allah deyu deyu"

İlahisi gibi ki bu asırlardan beri memalik-i Osmaniye'nin ufkunda tanindar olmuş [çınlamış], inlemiştir, bunlarla ruhunu nesilden nesile nakil etmiştir.

Yunus esasen Osmanlı şairi değildir, Kızıl Ahmetlilere tabi ise de Osmanlılık, daha birçokları Selçuk Türklüğü enkazı ve binaenaleyh bugünkü Osmanlılığı teşkil eden [oluşturan] Türklük dâhilinde bulunmasına binaen şayan-ı kayd ve tezkârdır [kayda ve hatıra getirmeye layıktır].

Yunus'un vefatını "Gülşen-i Tevhid" terkibinin dalaletine binaen bazıları "843" [1439-1440] tarihine çıkarıyorlarsa da "707" [1307-1308] tarihinde tarikat-ı tasavvufa dâhil olan bir zatın "843" [1439-1440] senesine kadar yaşaması âdîmü'l-imkân [imkânsız] olacağı bedîhî [aşikâr] ve aşikâr olduğundan vefatını daha gerilerde aramak muktezidir [gereklidir]. Lakin mazi hangi tarihte diyar-ı ahirete intikal ettiği [göçtüğü] hakkında bize tam ve kati malumat veremiyor. Nerede vefat ettiği hakkındaki malumatı da "Şeyh İsmail Hakkı Efendi'nin" Anadolu'da Isparta civarında Keçiborlu nam-ı kasaba kurbundaki [yakınındaki] gadîr-i azîmin canib-i şarkisinde ve püşte tarafında bir karyede [köyde] doğup ölmüş" sözlerinden [112] anlıyorsak da bu hususta tamamıyla tayin ve tavazzuh edememiştir [açıklayamamıştır]. Buna dair malumat ve mütalaatı [incelemeyi] Tâhir Bey'den aynen alıyoruz: "Bursalı Lâmiî Çelebi'nin Nefehâtü'l- Üns tercümesinde Yunus[32]'un Porsuk suyunun Sakarya'ya karıştığı mahalde metfun olduğu [defnedildiği] mezkûrdur [zikrolunur]. Bursa'da Sultan Mehmet ile Emir Sultan arasındaki Şibli[?] mahallesinde tarikat-ı sâdiyeden Abdürrezak Dergahında Yunus ile şeyhi namına birer mezar mevcut olduğu gibi Erzurum'a bir saat mesafede Tuzcu karyesinde de kezalik [yine öyle] her ikisi namına birer kabr-i ziyaret olunmaktadır. Bunlardan başka Saruhan sancağının Kula ve Salihli kazaları arasında Emre namındaki yetmiş haneli bir karyede ahiren ziyaret ettiğim bir türbede Tapduk Emre'nin evlad ve ahvadıyla [torunlarıyla] türbe derununda, Âşık Yunus'un türbe kapısının eşiği önünde metfun [gömülü] oldukları manzurum oldu [görüldü]. Mezar taşlarının hiçbirinde yazı yoktur. Yalnız Âşık Yunus'un, seng [taş] mezarında ufak bir balta resmi mahkûktur [resmedilmiştir]." Fakat bizce en ziyade kavi olan Bursalı Şeyh İsmail Hakkı Efendi'nin iddialarıdır.

[32] Yunus Emre, Hayatı ve Âsârı: Köprülüzâde Mehmed Fuat [Türk Yurdu] (Y.n)

8

Hükûmet-i Osmaniye'nin Teşekkülünden Evvel Anadolu Türkleri, Selçukiler, Medeniyet ve Lisanları.- Hükûmet-i Osmaniye'nin teşekkülünden evvel Anadolu Türklüğünün nasıl ihtiyâcat-ı maneviye [manevî ihtiyaçlara] ile çırpındığını anlamak için hicretin beşinci asrına, Halîfe Kaim Bi-Emrillah'ın zaman-ı hilafetine çıkmak mecburiyeti vardır.

[113] Abbasiler saltanatı ifa edemeyecek [yerine getiremeyecek] bir hale gelmişler, şekli kurtarmak için şark ve garp hükümdarlığını kavi hükûmetlerin reislerine tevdi etmeye [emanet etmeye] başlamışlardı. O esnada Arabistan, İran, Anadolu bir hercümerç [kargaşa] daimî içinde bulunuyordu. Zaman-ı hükûmetin ellerinde bulunduğu boya aile-i İraniyesi de artık hilafeti muhafaza ve siyanet-i kuvvet [kuvvetin korunması] ve iktidarına malik bulunmuyordu. Bütün Asya garbı mezhep ve hükûmet ihtilâfatıyla [anlaşmazlıklarıyla] çalkanıyordu. Halife-i rûy-i zemin [yeryüzünün halifesi] köleleri bile artık isyan ediyor, onun intikamını alacak ortada kimse bulunmuyordu. Bahusus mülûk-i Fatimiye'den [Fatimiye hükümdarından] Mûstensir Billâh Bağdat'ı ve bütün Irak'ı zapt etmiş, kendi namına hutbe okutmaya başlamıştı.

O esnada halife Horasan civarında bulunmakta olan Selçuk'un hafidi [torunu] Tuğrul Bey'den imdat talep etti. Tuğrul Bey Mûstensir Billâh'dan Bağdat'ı ve Irak'ı kurtardığı gibi köle bezzaz yerden de intikamını aldı. Ve binnetice halife tarafından, merasim-i mahsusa [özel tören] ile kendisine İran, Arabistan taçları verilerek, hükümdar-ı umumi [genel hükümdar] tayin olundu. Tuğrul Bey'e idare-i hükûmette halifenin vekili, bilcümle memalik emr-i âzamı, Müslümanların hamiyesi [koruyucusu] olmak üzere ferman verilmişti. Fakat müşarünileyh pek çok zaman yaşamayarak vefat etmiş, yerine yeğeni Alparslan halife tarafından tayin olunmuştur. Alparslan'ın zamanı harp ve cidal [cenk] ile şecaatle [yiğitlikle] geçtiği gibi haşişiye fırka-i mel'unesi [Müslümanlara düşman olan haşişiye] reisi Hasan Sabah cinayetleriyle bunun zamanında bütün kuvvetiyle görülmüş ve nihayet kendisi de payitaht-ı hükûmetinde Yusuf namında birinin hançeriyle [114] terk-i hayat etmiştir. Gerek kendisinin saltanatını gerek oğlunun devrini vezir Nizamülmülk idare etmiştir ki haşişiyelere mukavemetle [direnmekle], ulum [ilimler] ve edebiyata muhabbetiyle, sanata rağbetiyle tarihinde pek büyük bir nam bırakmıştır. Alparslan'ın oğlu Melik Şah hafidi Süleyman'a Asya'yı suğrâyı [Küçük Asya] terk eylemişti.

Şu noktada tevakkuf ile [durmakla] Rum Selçukilerine geçmek iktiza ediyorsa [gerekiyorsa] da Asya'yı garbiyenin o esnada geçirmiş olduğu buhranın ve bu suretle hiss-i

tasavvufun sur'at-i intişarının [hızla yayılmasının] anlaşılması için biraz daha izahatında bulunmak muktezidir.

Melik Şah'ın dört, Nizamülmülk'ün beş oğlu vardı. Melik Şah'ın oğulları Mehmed, Mahmut, Sencer, Berkyaruk [Selçuklu hükümdarı] idi. Valideleri Türkan diğer kardeşlerin zararına olarak Mahmud'u hükümdar yapmak istedi; Nizamülmülk gibi bir vezirin sükûtuna sebep olan bu sehhar [büyücü], hilekâr kadın Mahmud çiçekten vefat etmemiş olsaydı şüphesiz muvaffak olacaktı. Buna muvaffak olamadı fakat kardeşlerin dimağına hırs-ı saltanatı ilkâ etti [yerleştirdi]. Berkyaruk kardeşler içinde en cesur, en kavi çıktı, hücumuna uğradığı iki amcasından birini mağlup ile habis ve gözlerini oydu, diğer amcası ise intihar etti. Üçüncü amcası Horasan ve Gazne valisi iken köleleri tarafından katil olunduğu cihetle onun yerine biraderi Sencer'i tayin etti. Mahmud nüviştiğini [yazısını] Harezm hükûmetine gönderdi, diğer kardeşi Mehmet'le vaki olan [meydana gelen] mücadelede, yalnız hutbelerde namı okunmak şartıyla [115] Azerbaycan'ı ve kısm-ı garbiyi ona terk eylemeye mecbur oldu. Şu birinci taksim vakitsiz bir şey idi. Nizamülmülk'ün beş oğlundan biri padişahın bizzat eliyle, bir diğeri metbuane [kendisine tabi olunana] hıyanet ettiği [ihanet ettiği] cihetle [sebeple] darbe-i kanunla, diğer iki oğlu da Hasan Sabbah fırkası fedakârları vasıtasıyla öldürülmüştü. En son kalan oğlu İzzülmülk ise son derece adem-i iktidarı dolayısıyla muhafaza-i hayat edebilmiştir.

Mehmed Şah ehl-i salib [Haçlılar] ile putperestlerle muharebe etmiş, Sencer Mehmed Şah'ın vefatında Horasan hükûmetini ele geçirmiş, kendi hadimleri [hizmetçileri] bulunan Oğuzların isyanında esir olmuş, Oğuzlar bu muzafferiyetten memnunen Horasan'a yayılmışlar, cevâmiyi [camileri] kul haline kalb [değiştirme], ulemayı katil, ehl-i İslam'ı kılıç kuvvetiyle putperesliğe davet eylemişlerdir. Sencer bununla kalmadı, asilerin elinden firar ile Tirmiz beyinin muavenetini [yardımını] talep ile tekrar muzafferiyet kazandı. Hükûmeti tekrar eline aldı, İran Selçukileri şu suretle hitam buldu [sonlandı], Sencer'e fütuhatının [zaferlerini] kesretiyle [bolluğuyla] İskender sânî unvanı verildi.

Bunun memleketini Irak hükümdarı Melik Şah'ın oğlu Mehmed Şah'ın a'kabı [evlatları] taksim eyledi.

Şu teşevvüş [karışıklık], şu mücadelât-ı mütemadiye [devamlı mücadelere] Irak, İran'da devam ederken Anadolu'da ne oldu?

Melik Şah Anadolu'yu yeğeni Süleyman'a vermişti, diyar-ı Rum'un reisi o idi. Melik Şah'ın Suriye aile-i Şelçukiyesini tesis eden biraderi Tutuş Süleyman'ın üzerine yürüdü,

Selçukilerin aile kavgaları [116] bu suretle devam etti, Süleyman mağlup oldu, amcasının eline düşmemek için intihar etti "479 [1086-1087]". Oğulları Davud, Kılıçarslan Melik Şah'ın sarayına gönderildi. Melik Şah'ın vefatıyla biraderler, amcalar beyninde münâziya [çekişmeye] başlar başlamaz, bunlarda istifadeyi düşünerek diyar-ı Rum'a, yani Anadolu'ya geldiler, şu suretle Rum Selçukiliğini tesis ettiler "497 [1103-1104]". İbtida [başlangıç] Davud, sonra Kılıçarslan hükümdar oldu. Bunlar Rumlarla ve Danişmentlerle muharebelerde bulundular; Kılıçarslan vefat ettiği zaman Melik Şah ve Mesud isminde iki evlat bıraktı. Melik Şah tahta çıktı, İran padişah-ı Selçukisi Mehmet Şah'ın nezdinde bulunan Mesud ise miras-ı pederi almak maksadıyla, müsaide ile diyar-ı Rum'a teveccüh etti [yöneldi]. Bereket versin ki Melik Şah vefat etmişti. Yoksa yine aile arasında yeni bir niza' [çekişme] başlayacaktı. Mesud kolaylıkla hükûmeti eline geçirdi. Otuz dokuz sene hükûmet sürdü. Oğlu İzzettin Kılıçarslan Sânî Malatya'da muharebe ve Danişmentlerin son prensiyle cidal ederek [savaşarak] mumaileyh [adı geçen] tesmim Sivas ve Kayseri'yi zapt etti.

Kılıçarslan halkı bizar [bıkmış] ile herkese bedbini ve yeis [karamsarlığı ve kederi] ilkâ eden [atan] aile-i hükümdarı kavgalarına başka bir revnak [parlaklık], başka bir hayat vermek istiyormuş gibi on oğlu arasında memleketi taksim etti [böldü]. Ve ehl-i salib bu manasız hareketten istifade ederek Konya'yı zat eylediler. Bilahare [sonradan] hatasını anlayarak şu hale nadim olduysa da [pişman olduysa da] memleketi oğlu Kutbüddin'in idaresinde yeniden birleşmek arzusuyla yeni bir [117] hataya düştü. Diğer oğulları hep birden isyan ettiler. Oğlu Mahmud'u da oğullarının en müthişi olan Hüsrev'in üzerine sevk etti. Asiler muhârebat ile meşguldü, bütün memleket kan, kerih [tiksindirici], sefalet, hırs ve intikam ile mâlîydi [doluydu]. Izzettin Kılıçarslan işte bu esnada vefat etti. Muharebe bütün şiddetiyle Mahmud ile Kutbüddin arasında devam ediyordu, Mahmud bir tuzağa düştü, biraderi tarafından öldürüldü. Onu müteakip oda vefat etti. Nihayet bütün şiddetiyle cidal [savaş] Rükneddin ile Keyhüsrev arasında devam etti. Nihayet Konya Keyhüsrev'den alındı. O da memalik-i ecnebiye [yabancı memleketlere] firar ile on bir sene, biraderinin vefatına kadar ötede, beride dolaştı. Rükneddin bu cidal-i mütemadi [sürüp giden savaş] neticesinde galip gelmiş, miras-ı pedere tamamıyla malik bulunmuştu. Rüdneddin o kadar zalim o kadar kahhar idi ki "Elsultanül Kâhir" ismiyle yad olunurdu, bir ihtiyar kadının yoğurdunu çaldığı cihetle nedimi güzel Ayaz'ın karnını gözü önünde deldirmiştir. Biraderleriyle muharebede bulunduktan, hepsini mağlup ve tebah ettikten [yıktıktan] sonra kardeşinin oğlu Ankara beyini karşısında müthiş bir rakip buldu, onunla da uğraştı, Ankara beyini nihayet kendisine bir şey yapmayacağı vaadiyle iğfal ederek [kandırarak] eline geçirdi, bütün ailesiyle beraber idam ettirdi,

bu vakıadan birkaç gün sonra vefat etti. Oğlu İzzeddin Kılıçarslan ise birkaç ay makam-ı saltanatta kaldı. Konstantiniyye'de bulunan amcası Gıyaseddin Keyhüsrev gelerek vaki olan [meydanda olan] muharebede yeğeni tarafından mağlup olduysa da Konya, Aksaray ahalisinin [118] kıyamı [ayaklanması] ve kendisini hükümdar nasip etmesiyle Konya'da calıs-i saltanat [saltanat tahtı] oldu. Yeğenini ailesiyle beraber habis etti. Zamanında Ermenistan ile, Rumlar ile, Eyyubi'ye ailesiyle muharebe oldu. Fevtinde [ölümünde] oğlu İzzeddin Keykavus hükümdar oldu ise de ancak Erzurum emiri amcası ve biraderi Alaaddin Keykubat ile saltanat muharebesine mecbur kaldı. Nihayet amcasını hâricin muavenetiyle [yardımıyla] mağlup ederek bütün ümerasıyla [emirleriyle] boğdurdu, birader Alaaddin Keykubat ise Ankara'da mağlup olarak habis edildi, ümerasının sakallarını kestirerek "Hainlerin cezası budur" nidasıyla ordugâhta gezdirdi. Ermenistan ile Kıbrıs hükûmeti ile Halep hükûmeti ile muharebe etti. Halep'i zapt edemediği için bütün ümerayı [beyleri] bir odaya habis ile odayı ateşe verdi.

Alaaddin Keykubat'a gelince beş sene mahbûsiyet [hapislik] sonra câlis-i saltanat [saltanata, tahta oturmak] oldu. Zamanı Cengiz Han'ın zuhuruna müsadif olup [rastlayıp] Süleyman Şah'ın yani Ertuğrul'un pederinin ve böylece Hanedan-ı Saltanat-ı Osmaniye'nin tarihinde meydana çıkmasına müsadiftir [rastlayandır]. Devri Selçukilerin en mesut, en fahur [çok övünen] devriydi. Havarizm [Harezm] hükümdarı Celâleddin ile muharebe etti. Yeğeni Ahlat valisi küçük bir para mukabilinde [karşılığında] Ahlat'ı Celâleddin'e satmıştı. Yeğenini en kanlı bir muharebede mağlup etti.

Alaaddin'in aleyhine on yedi hükümdardan merkeb [karmaşık] bir ittifak iye teşkil etti, bunlarla muharebe edildi. Bereket versin ki ertesi sene ittifak bozulmuştu. Halife Nâsır-lidinillah (nasreddinallah) Sultan Alaaddin'i "A'zamü's-Selâtin" namıyla tevkir etti [ululadı], bu esnada Cengiz'in askeri [119] Havarizm'de [Harezm'de] ne medrese ne mektep ne âlim ne de can bırakıyordu. Hatta garba doğru da hücum etmiş, Alaaddin Keykubat bunun kahhar-ı askerinin intikamından ancak Ertuğrul Bey'in muavenetiyle [yardımıyla] kurtulabilmişti. On yedi sene saltanattan sonra oğlu ikinci Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından zehirlendi.

Gıyaseddin Keyhüsrev ahlaksız, zayıfü'l-irade [irade zayıflığı] hatta zevki için saltanatı bile fedaya hazır ve müheyya [amade] bir zat idi. Gürcistan prensinin kızı olan ikinci zevcesine hasr-ı mevcudiyet, hasr-ı ruh ve hayat etmiş, hükûmeti kendi hevesatıyla onun hevesatı arasında bitkin, elim bir vaziyete ithal [içeri koyma] eylemiştir. Hatta prensin resmini paralar üzerine vaz [koyma], bu surete aşkını takdis ve tazizi [kutsal sayma ve yüceltmeyi] düşünmüş ise de bunun

pek fena neticelere müncer olacağı [sonuçlanacağı] anlatılır anlatılmaz, vazgeçmiş, yalnız sikkenin üzerine bir arslan, bir de güneş resmi yaptırmıştır ki güneşin, yani kadının arslanı yani hükümdarı tenvir ettiğine [aydınlattığına] remz olmuştur [işaret olmuştur]. Bunun zamanında Babaîler meselesi zuhur etmiş, Baba İlyas namında bir zat nikab-ı kutsiyyet [kutsal peçe] altında halkı, hususiyle dervişleri ayaklandırmaya muvaffak olmuş [başarmış], bu fırka-i âsiye [baş kaldıran insan topluluğu] asâkir-i sultaniye [Osmanlı ordusu] tarafından perişan edilmiş, Baba İlyas ele geçmişse de mağlup, hükümdarı fikiren mağlup etmiş, o kadar ki mevleviler sarayı terke mecbur olmuşlardır. Hükûmetin yedinci senesinde Gıyaseddin Keyhüsrev Moğolların istilasına uğradı, onlarla muharebe etti, askerinin firarına binaen o da firarla bir kaleye iltica [sığınma], [120] oradan Moğol hanına itaatini ilan eyledi. Şu suretle Anadolu Selçukileri istiklâllerini kaybediyorlar demekti. Ümera [beyler], zaten baba katili olan bu hükümdarı şimdi bir de hıyanetle itham ederek boğdular, yerine oğulları Rükneddin Kılıçarslan ile İzzeddin Keykavus'un ikisini birden hükümdar nasb ettiler [atadılar]. Bu iki birader Bağdat'a Hülagü'nün nezdine [yakınına] gittiler, küçük olmaları dolayısıyla vezir Süleyman Pervane bunlara vasi tayin edildi, mamafih yine iki birader arasında mücadelenin çıkmasına hiçbir şey mâni olamadı. Rükneddin galip İzzeddin mağlup oldu, Kostantiniye'ye gitti, orada habis edildi, nihayet Cengiz Han'ın hafidi [torunu] muavenetiyle [yardımıyla] yakayı kurtarabildi, Kırım'a gitti, orada hana damat oldu. Bu esnada Abaka Han'ın emriyle Konya hükümdarı Süleyman Pervane tarafından ihnak edilmiş [boğdurulmuş], yerine Gıyaseddin Keyhüsrev Sâlis [üçüncü] pek küçük olduğu halde hükümdar nasip olunmuştu. O ki pederi on sene hükûmeti idare etmiş, bu da bilahare Abaka Han'ın emriyle katledilince bu hâdise karışıklıkların daha ziyade şiddet-i peyda etmesini mucip [sebep] olmuştu. Bu esnada Karaman ailesinin reisi Mehmet Bey esâfil-i nâsdan [halkın en bayağı takımından] birini İzzeddin Keykavus'un oğlu olmak üzere ilân ile hükûmet ve payitahtı zapt eyledi. Gıyaseddin Keyhüsrev ile İzzeddin'in oğlu Mesud Abaka Han'a müracaat eylemişler, o da oğlu Oğuz Han vasıtasıyla tekrar Konya'yı istirdat [geri alma] ve hükûmeti iki yeğen arasında taksim etmiş, Konya'yı Keyhüsrev'e ve cihet-i şarkiyeyi [doğu yönünü], Erzincan'ı, Sivas'ı, Malatya'yı Mesud'a vermişti. Bilahare Abaka Han'ın halefi [evladı] Gıyaseddin [121] Keyhüsrev'i katlettirmiş olmakla Mesud vâris-i saltanat oldu. Artık zahiren [görünüşte] müterakki [ilerleyip gelişen], fakat dâhilen mütefesih [kokuşmuş], bedbin, hasta, inkisâma meyyal [bölünmeye eğimli] bir hükûmet vardı. Mesud bu enkaz üzerinde on beş sene saltanattan sonra biraderi Feremurz'un oğlu Alaaddin Sâlis câlis-i saltanat oldu [tahta oturdu].

Vâkıâ Türkmen beyleri bunu tanıyorlardı, lakin her biri- Germiyan, Karaman, Menteşeoğulları, vesair beyler.- kendi vilayetlerinde tevsi [yayma] nüfuz ediyorlardı. O, bu Türkmenlere Osman Bey'in muavenetiyle [yardımıyla] galip gelebildi ise de Moğol Han'ı Gazan ile vaki olan [meydana gelen] muharebede bir dereceye kadar nail-i zafer [zafere erişmiş] olmasına rağmen binnetice düşmanı tarafından idam edildi. Oğlu Gıyaseddin ise pederinden birkaç gün sonra Moğolların elinde maktul [öldürülmüş] olarak Anadolu Selçukileri de bu suretle nihayet buldular "699 [1299-1300]".

Gerek İran ve Irak Selçukileri gerek Havarizmler [Harezmler] gerek Anadolu Selçukileri hakkında verilen malumat muhtasar-ı tarihîye [kısaltılmış tarih] Asya'yı garbinin hicretin beşinci asrından yedinci asrın son senesine kadar ne kadar müşevveş [karışık], ne kadar mehâlikle [tehlikeyle], ne kadar zulümlerle âlûde [bulaşmış] olarak yaşadığını gösterecek bir mahiyettedir. Mütemadiyen bir memlekette hükümdar kardeşler, amcalar ve yeğenler arasında muharebe olur, her gün, her saat denilebilecek kadar yeni bir hükûmet teşekkül [oluşma] ve uful eder [batar], hârici düşmanlarla mütemadiyen uğraşılırsa şüphesiz o diyar ve iklimde yaşayan insanlara bir bedbini, bir zayıf ahlakı, hayattan ziyade mevte [122] tamamıyla hissi uyanır. Bu ahval, hususuyla memleket dâhilinde bulunan müteaddid [birçok] fırkaların cinayâtı [cinayetleri] halkı hakikaten elim bir sefalete, elim bir bedbiniye [karamsarlığa] sevk etmişti.

Hayatta kandan, cidalden, ihtirastan başka bir şey göremiyorlardı. Bu karışık, intizamsız [düzensiz], zulme mukterin [yakın gelen] siyasetle, bu harp ve cidal siyasetiyle nasıl oluyordu ki hayata bir merbutiyet [bağlılık] hissedilebilsin.

Bu iki asır tarafında yaşayanlar tabiatıyla ömrü bir yük, bir azap telakki ettiler [gördüler], binaenaleyh her ne olursa olsun mevcudiyeti mütemadi [aralıksız] taziplerle [eziyet vermekle], tazyiklerle [baskıyla] yoran vücuttan kurtulmak, onu terk ile bir âlem-i hayal dâhilinde yaşamak ihtiyacı hasıl oldu. O zaman tasavvufun sükûn ve teselli veren mevcudiyeti bütün kuvvetiyle nazarlar önünde tecessüm etti [göründü]. Tasavvuf kenar ve meyanı yani vücudu terki amir bulunuyordu, binaenaleyh bir vasıta-i azap [ceza ve sıkıntı aracı] olan vücuttan tecerrüt etmek [uzaklaşmak] muktezidi, hemen ona şitap ettiler [acele ettiler].

Daha sonra itiraf-ı zünub-ü keyfiyeti [günahların itirafı ve nitelikleri] de büyük bir teselliydi. Tasavvuf şeyhe veya mürşide her dakika, her saniye itiraf-ı nevâkıs [noksanların itirafı] ve hatîatle [günahlarla] ruhu tenzihe sarf ve gayreti emrediyordu; bu ne büyük teselli, bu ne büyük bir sükûn idi! Bahusus ruhu tenzih [kusur ve günahlardan temizlenme], ihtirasat [aşırı istekler]

âdiyye-i beşeriyeden [insanların alışılmış halinden] teb'id [uzaklaştırma] demekti. İki asır esnasında ihtirasat [aşırı istekler] fırtınalarıyla çalkalanan, hep ihtirasatın zebunu [zayıfı], baziçesi olan [oyunu olan], muhterisler [hırslı kimseler] elinde çabalanan bir iklimde ihtirasa karşı kin ve ondan uzaklaşmak tabii bir keyfiyattı. Binaenaleyh halkın tasavvufa şitabı [acelesi] gayet [123] tabii idi. Daha sonra tasavvuf kıllet-i menamı [rüya kıtlığı] kıllet-i taamı [yemek kıtlığı], riyazet-i bedeniyeyi istiyordu; sefaletin çoğaldığı bir diyarda hangi nazariye, hangi fikir bunlardan daha ziyade icrayı ahkâm edebilirdi?

Bahusus tasavvufun başkasının mevcudiyetine intikali de [geçmesi de] emir etmesi sürat-i intişarına vesile olan esbap ve avâmilden [sebeplerden] biridir. Tasavvufta fena fi'ş-şeyh olmak, fenafillah olmak vardır, hayata karşı bu kadar pür-kin [kin dolu], hayata karşı bu kadar bedbin [karamsar] bir halk için bundan daha büyük bir saadet olabilir mi? Ben banayım, yine ben değilim, bu ne derin bir sükûndur.

Asrın şu hâletinden, şu merziyetinden hükümdarlar bile kurtulamamışlar, Sultan Alaaddin Keykubat Mevlânâ Celâleddin Rûmî hazretlerinin mürid-i iradet-peziri [Allah'ın iradesi karşısında teslim olan] olduğu gibi Gıyaseddin Keyhüsrev Sânî de kendisine büyük bir gaile [sıkıntılı iş] ihdas eden [ortaya çıkaran] İlyas Baba'nın elinde onu ifna için [yok etmek için] her nev' vesait olduğu [vasıta olduğu] ve galip geldiği halde yine esir olmuştur.

Moğolların zuhuru [meydana çıkması] ve önüne gelen bilâdı [beldeleri] yağma etmeleri yorgun mevcudiyetleri daha ziyade yormuş, bitirmiş, tasavvufa herkesin şitabını mûdi [emanet bırakan kişi] olmuştur. Mevlânâ Celâleddin'in, Sultan Veled'in, Yunus Emre'nin husule getirdikleri tesirât-ı azîme [büyük etkiler] işte bu hâlet-i ruhiyenin neticesidir.

Gerek İran, Irak Selçukileri ve gerek Anadolu Selçukileri bu müşevveş [karışık], pür-cidal [savaşlarla dolu] ve pür-facia [facialarla dolu] saltanatları esnasında ulum ve medeniyete hizmetten de geri durmamışlardır. Tuğrul Bey'in hafitlerinden Alparslan, Melik Şah'ın hükûmetini idare eden Nizamülmülk zamanında ilim [124] ve fen son derecede mazhar-ı rağbet [isteğe ulaşan] olduğu gibi şair hıyamda müşarünileyhin zamanı vezaretinde [vezirlikte] yetişmiş, pek çok iltifatlara mazhar olmuş, "Takvim-i Celâlî'yi tanzim etmiş [düzenlemiş], Bağdat Rasathanesi müdürü olduğu cihetle "Zîc-i Melikşâhî" denilen cedâvil-i rasadiyeyi icat eylemiştir. Hammer, Nizamülmülk hakkında şu sözleri söylüyor: "Namını ilelebet bir hayat bulunduracak o safi [temiz]: Selçukilerin en büyük prensi olmak, ıslah olunmuş [düzeltilmiş] yeni bir takvim vaz etmek [ortaya koymak],

ulum ve sanatı himaye eylemektir. Şuara hakkında ihsanı [bağışlanması] ogünü[33] uğruna prensi Tağmaçzâde Hızır Han'ın âsâr-ı sehâsıyla rekabet ediyordu."

Mehmet Şah kendisi şair olduğu cihetle şairleri müdafaa ettiği gibi Sencer'in saltanatı da İran şuarasından Enverî ve Abdulvâsi' ile tezyin etti [süsledi]. Tefsir sahibi Allâme-i Zemahşerî, tasnîfatı [kitap haline getirilmiş eserleri] elyevm [bugün] ehl-i sünnete esas olan Nesifî bu hükümdarın zamanında vefat etmişlerdir. Makâmat-ı Harîrî de Sencer'in zaman-ı saltanatında hemşîrezâdesi Şerefüddin Hâlid namına yazılmıştır.

Anadolu Selçukileri de ilim ve marifeti, sanayi-i nefîseyi [güzel sanatları] bütün muhârebat ve teşevvüşata [karışıklığa] rağmen himaye etmişler, birçok nefâis-i sanatın [kıymetli sanatın] bize intikaline vesile olmuşlardır. Anadolu Selçukileri hükümdarlarından Mesud hakkında Hammer "Bu zat adil ve muttaki [Allah'tan korkan] bir hükümdar idi. Tekke ve medreseler inşa ve Amasya kurbunda [yakınında] Samara kasabasını bina eyledi ki orada güzel bir kubbeyi havi [içine alan] türbesi hâlâ meşhud-u enzar [görülen] olmaktadır.", diyor. İzzeddin Keykavus ise şecaat [yiğitlik] ve metanetiyle [dayanıklılığıyla] meşhur olduğu gibi o saf-ı [125] fikriyesiyle de temayüz etmiş [öne çıkmış] bir sima idi. Sivas'ta inşa ettirmiş olduğu hastane, üstü kubbeli türbesi hâlâ mevcuttur. Alaaddin Keykubat'ın zaman-ı saltanatı ise medeniyet ve taâli [yüceliği] itibariyle Selçukilerin vasıl olduğu [ulaştığı] devre-i kemaldir. Hammer tercümesinin yetmiş yedinci sahifesinde Müşarünileyh hakkında "Alaaddin daire-i hükûmetinde [hükumet konağında] dokuz beldeyi- ki Sivas, Amasya, Anamur, Konya, bunlardandır.- camiler, medreseler, tekkelerle tezyin eylediği [süslediği] gibi ikametgâhı olan Konya'nın etrafına yüksek duvarlar bina etmiştir." sözlerine tesadüf ediyor.: Evliya Çelebi ise Seyahatnamesinde Konya hakkında "Beş yüz altmış dokuz tarihinde seng-i tirâşîde [taş yontuculuğunda] ile Sultan İzzeddin Kılıçarslan Bin Mesud inşa edip metanet [sağlamlık] vererek bani [inşa ettiren] râbi' [dördüncü kurucu] olmuştur. Bir eyvan [köşk] ve divanhâne-i sultani yaptırmıştı ki ol esnada Eyvan-ı Kisrâ'dan [Acem padişahına mahsus bir saray] nişan verirdi. Zelzeleden münhedim [yıkılmış] oldukta Keykubat Selçuki tamir ve termim [onarma] ederek bir handek- i azîm inşa etmişti ki umku [derinliği] on bir, arzı [eni] elli, kudsuri otuz zira melikidir. Taşra katındaki hisar üstüvar-ı dairen [sağlam daire] madar on bin germe adımdır." dedikten sonra şu tefsilâtı da veriyor.: "İç kalesinin cürmü [suçu] malum değildir. Bu kale zaman-ı Selçuki de on iki kapılı idiyse de Osmanlılar eline geçtikte dördü bırakıldı. Diğerleri set edilmiştir. Cümle çar-ı gûşesi [dört köşesi] rûhîm-i ebyaz [beyaz mermer] ile güne gün hendese

[33] Dizgide hata olduğu düşünülmektedir (H.n)

füruşana zıhlarla müzeyyen [süslenmiş] mukarnaslı [merdiven şeklinde dereceleri olan çatma tavan, kubbe] musanna [sanatlı, süslü] bir kaledir." diyor. Daha sonra "Sultan Alaaddin ol camiinden bahsederken "Delillerle tabir ve kalemlerle tavsif olunamayacak [nitelendirilemeyecek] derecede bir camiidir." sözlerini yazıyor.

[126] Zamanı Moğol istilasıyla Havarizmlerin (Harezmlerin) sükûtuna tesadüf etmiş olmakla edebiyat-ı İraniye ve tasavvuf Ceyhun kıyılarından kalkarak bahr-i sefid sahillerine intikal etmiştir. Moğol istilasından mallarını kurtaramayan ulema İran'dan firara başlamışlar, karşılarında kendilerini himaye edecek, ulema muhabbetgâr Sultan Alaaddin Keykubat'ı bulmuşlar ve ona iltica etmişlerdir [sığınmışlardır].

Ulema o kadar düşkün idi ki Mevlânâ Celâleddin Rûmî'ye Hüdavendigâr lakabını vermiş, halife Nasreddinallah'ın gönderdiği fıkıha Şahabeddin Sühreverdi'ye ne suretle iltifat edeceğini bilememişti. Müşarünileyh de bu iltifatlara mukabil [karşılık] sarayda bulunan İdris'in Mirsadü'l-ibad namındaki eserini tashih etmiştir [düzelmiştir].

Şu mütalaattan [düşünceden] anlaşılacağı vechile Selçukilerin zaman-ı saltanatları tamamıyla boş geçmemiş, bütün teşevvüşâta [karışıklıklara] rağmen yine ilim ve irfan, sanayi-i nefîse [güzel sanatlar] terakki etmiş [ilerlemiş], İran edebiyatı, ilmi bile bunların bayrağı altına iltica etmiştir [sığınmıştır].

Selçukiler de lisan-ı resmi Farisi idi. Esasen onların büyük pederleri Irak ve İran'a hükümdar olmuş ve halifenin vekili tayin olunmamış mıydı? Farisi kelimatın bilahare Arabi kelimatın garbî Türkçeye ne suretle karıştığı hakkındaki tedkikat [araştırmalar] bize iki menba [kaynak] veriyor. Bunlardan biri Havarizm [Harezm] Türkleridir, bunlar yarı Farisi, yarı Türkçe kelimatla eskiden beri tekellüm etmektedirler [konuşmaktadırlar]. Anadolu Selçukilerinin lisan-ı resmileri olan Farisiye Türkçe'nin karışması demek olan ikinci şubeye gelince … ona da Hammer Tarihi tercümesinin birinci [127] cildinde seksen dördüncü sahifede tesadüf ediyoruz. Hammer Karaman sülalesi reisi olan Mehmed Bey'in İzzeddin oğlu namıyla meydana attığı bir serseri ile Konya'yı zapt ettiğini söyledikten sonra "Karamanî Mehmed Bey vergi defterlerinin usulünce tadilat-ı mühimme [önemli değişiklikler] icra eyledi [uyguladı]. O zamana kadar bu defterler bütün Selçuk hükûmetinde lisan-ı Farisi üzere tutuluyordu. Karamanî Mehmed Bey Farisiye– intizamsız bir surette- Türkçeyi de karıştırdı. İki lisanın kelimelerini intizamdan mahrum fakat bazı kavaite [kurallara] tabi olmak üzere birbirine karıştırmaktan ibaret bulunan şu usul-i Osmanlı kuyûdunda [kaydında] elyevm [bugün] caridir [geçerlidir].", diyor. Şu malumat-ı tarihîye [tarihi bilgiler] bize

Osmanlı Türkçesinin Selçukilerin zaman-ı idarilerinde teşekkül ettiğini [meydana geldiğini] gösterdiği gibi hükûmetin lisanının, Farisi, ahalinin lisanının da Türkçe olduğunu anlatmaktadır.

İran medeniyet ve şaşaasıyla [parlaklığıyla] az çok kendi muhitinden geçenleri zapt ve tesir ediyordu [kendine bağlıyordu]. Kavi [kuvvetli] medeniyetlere şüphesiz zayıf medeniyetler daima mağlup olurlar. Filhakika o zamanlarda İran'da hâkim olanlar Türklerdi; lakin galiplere mağluplar lisanlarıyla, medeniyetleriyle âdeta tahakküm etmişlerdi [hükmetmişlerdi]. Lakin tahakküm edemedikleri bir kısım vardı, o da medeniyete karşı lakayt [kayıtsız] tabaka-yı avam [halk tabakaları] idi.

Bugünkü Osmanlıcanın pek eski olduğuna, Osmanlılıktan evvel bulunduğuna bir delil, Ferudun Bey münşeatında mezkûr [adı geçen] Osman Gazi tarafından Sultan Alaaddin Bin Feramürz'e gönderilen şu teşekkürnamedir:

"Südde-i seniyye hazret-i Hüdavendigâr ibkaillahü'l melikü'l-bari [Allah'ın tek ve eşsiz olduğunu, her şeyin yaratıcısı, sahibi ve yöneticisi olduğunu kabul etmek] turabına [toprağına] [128] arz-ı bende-i kâdîmi budur ki hâliyâ kıdvetü'l-eâzım ve'l-a'âyan Karaca [Koca] Balyan Çavuş zîde kadruhu kullarıyla bu can-ı sipâr kullarına tuğ-i subh-tırâz, mühr-i a'lem ü tabl hâne-i muhteşem ve hal'-i şahane ve semend-i sûdmend-i cündiyâne ve sâz-u selb ve üç binden ziyade asliha-i mütenevvi'adan cebehâne ve yüz bin dirhem nakidiye mufassal ve meşrûh defteriyle gönderilip ve menşûr-i müstevcebi'l-hubûr zer-nigârda dahi Eskişehri hatte-i bî-reh ve nevâhîsine zamm buyurup bilcümle bir sancaklık yer olmak üzere tefviz ve taklit kılıp beyne'l-akran ser-fîraz ve mümtaz buyurulmuş.

Hak sübhâne ve taala hazreti ol bürhân-ı emîre'l-mü'minîn lâ zâle müeyyiden ve mansûren Cenâbını cemî'i [bütün] Selâtini ehl-i İslam içre ser-bülend kılıp dâreynde makam-ı refî'i erzânî kılıvermek üzere saye-i saadetlerün mefârîk-i einâmdan îlâ yevmi'l-kıyam dûr ve mehcûr etmeyip nice bizim gibi hâlis bendelerinün varlığı râhı şerifleründe mebzûl olup ol devletlü padişahumuzu eksüklügün görmeyevüz bi hürmeti seyyidi'l-mürselîn yâ Rabbü'l-âlemîn. Ve ba'del-vusul bu diyarda bende-gân mukabil safa-yı kalple sancak-ı hümayuna istikbal edip ve begligimüzü toplayıp kemal-i itaatle ferman-ı kaza ceryanda meşrûh olan mevâddi a'lâ ruûsi'l eşhar okundukta sem'an [işiterek] ve tâaten diye inkıyâd gösterip [itaat edip] devam-u devlet-i padişahiye ittifakımızla dua vü senalar kılıp gülbanklar çekildi [belli dua ve ilahileri okumak]. Ve guzzat-ı refi'ud-derâcâtın [gazilik derecesinin yüceliği] levazımı in'âm [yaratma] ve irsal buyurulan [gönderilen] takdiyye ve aslihadan tekmil kılınıp bî-inâyetillâhi ve tevfiki İznik nevâhisine cihad-

ı ekbere azm-u teveccüh kılındı. Umarım ki devletlü padişahın hüllide zılluhu [gölgesi daim olsun] hayır duaları refik-i tarikimiz olup avn-ı rehnümâ ve mu'cizât-ı [129] habîb-i hüda hâdî-üt-tarik ve havâ olup ervah-ı enbiya karîn ve himmet-i evliya zamîn ve ashâb-ı kirâmın tarika-i haseneleri şi'âr [elbise] ve fe'âl-i tayyıbeleri [güzel kokuları] dîsârımız [elbiselerimiz] olup a'dâ-yı bed-re'y menkûb [bahtsız, gözden düşmüş] ve mağlup vaki olalar [vuku bulalar]. Bi-inâyetillâhi taala [yükselme] eğerçe Burûsa canibine [yönüne] teveccüh ve ikdam [önce yönelme] görünüyordu lakin Yenişehir'in zabtına İznik küffarı la'anehumullâh mâni oldukları ecilden huzurumuzda olan erbab-ı re'y müselmanlar anın takdîmin efdal [çok üsttün] görmegin mübâderet [bir işe süratle sarılma] olundu, ki "Mansur Allah Min İndallâh" baki halât, mezbûri Çavuş kullarıyla gönderilen Turgut Alp Gazi bende-i kemînelerinden tefehhus [etraflıca araştırma] ve tefekkuh [fıkıh öğrenme] buyuruyorlar ki ahbar-ı hafiye ve etvar-ı [tavırlar] habiyemize bi'l-cümle vâkıf olup takririmizden sonra ferman padişahımızındır."

Lisan-ı Osmani bu şekilde Selçukilerden bize intikal edip zaman ile tekâmül etmiş [olgunlaşmış], hâlihazıra kadar gelmiş, şimdi de daha ziyade sadeliğe meyyal [eğimli] ilerilemekte bulunmuştur.

[131]

Devr-i Tasavvuf

Hükûmet- Osmaniye'nin teşekkülü [oluşumu] ve tasavvufun te'sîratı, dini şiirler.- Âşık Paşa; Garipnâme.- Süleyman Çelebi, Mevlid.- Şeyhî.- Ahmedî.- Kadı Burhaneddin.- icmal-i siyasi ve içtimai nazım ve nesir, Türkiyat-ı fikriye;

1

Hükûmet-i Osmaniye'nin Teşekkülü ve Tasavvufun Te'sîratı, Dini Şiirler.- Sultan Alaaddin Bin Feramurz Moğolların eline düşüp de vefat ettikten ve onu müteakip oğlu Gıyaseddin de maktulen terk-i mevcudiyet eyledikten sonra Anadolu sahası şu tertip üzere on hükûmete ayrılmıştı.

1.-Osmanlı Emareti

2.-Germiyan Emareti

3.-Karesi Emareti

4.-Saruhan Emareti

5.- Aydın Emareti

6.- Menteşe Emareti

7.- Teke Emareti

8.- Hamid Emareti

[132]

9.-Karaman Emareti

10.- Kastamonu Emareti “Kızıl Ahmedli” hükûmeti.

Bu küçük hükûmetler arasında en ziyade vâsi [geniş] olan Karamanoğulları idi, fakat en ziyade taze, kavi bulunan Osman Gazi’nin teşkil ettiği emaret [emirlik], hükûmet bulunuyordu. Filhakika Osmanlı emareti daha sağlam bir nesli ihtiva ediyordu [içinde bulunduruyordu].

Osmanlıların Anadolu’ya geldikleri tarih Moğolların Asya’yı tahrip ettikleri tarihe müsadif olduğu [rastladığı] cihetle bedbini zamanında bulunmuş ve Anadolu’nun bir kıyısında bulunmalarına binaen tasavvuf ile temasları pek ziyade olmuştur. O esnada Anadolu’nun her cihetinde tekkeler bulunuyor, halk şeyhlerin elinde oyuncak gibi yaşıyordu.

Binaenaleyh gerek Ertuğrul Bey gerek Osman Gazi bu tesirden kendilerini azade kılamadılar. Her ne kadar Ertuğrul Gazi- alî rivayet-den İslam’ın hangi kitab-ı mübîn üzerine müesses olduğunu [kurulduğunu] bilemiyorsa da ona merbutiyet-i kaviyyesi dolayısıyla tasavvufun tesirinden azade kalamamış, hala oğlu Osman Gazi’nin Şeyh Edebali’nin kızı Malhatun’u alması Kayı Han sülâlesi arasına fikr-i tasavvufun bütün kuvvetiyle girmesine sebep olmuştur.

Hükûmet-i Osmaniye, o esnadaki bütün tavâif-i mülük [küçük topluluklar] gibi, şeyhler ve tasavvuf üzerine tesis etmiştir. Birinci padişahın kayınpederi Şeyh Edebali, ikinci padişahın dua Kosi Hacı Bektaş Veli vesair-i meşâyih [diğer şeyhler] ve dervişan idi. Binaenaleyh bidayet-i saltanat [saltanatın başlangıcı] Osmaniyanda [Osmanlılarda] eşâr-ı tasavvufiye [tasavvufi şiirler] görülüyor, yazılan âsâr ancak bir maksud-u dinî ve fikrî [dini ve fikri amaç] takip ediyordu.

[133] Onuncu hicride yaşayan tezkire-i Latifî sahibi bu hakikati görerek şiiri tarif ederken en evvel şu sözleri söylemiştir: “Şol şuara-yı fazilet-i şair [erdemli şairler] ve nazman-i hakikat-i küftar ki lisanü’ş-şiir [şiir dili] miftahü’l-cennete [cennetin anahtarına] muktezasınca [gereğince] miftah-ı zebanileri [cehennem meleği anahtarı] kilitte ve gencine-i keşf ve beyan ve mefâtih-i ebvâb-ı cinandır [cennetin kapılarının anahtarlarıdır]. Sanayi-i eş’ar [şiir sanatları] ve bedayi [yeni] esmarla [hikâyelerle] ki künuz-u hakâik [hakikatlerin hazineleri] eş’ar ve rumuz ve dekâyık [anlaşılması güç olan ve dikkat isteyen ince şeyler] ızmar edip [saklayıp] kâh nazm-ı manevi birle makamât tevhidü’l-vasilin ve kâh ebyâd-ı manevi birle tehdidü’l gafilin [gafillerin tehdidi]

ederler.” demiştir. İşte şiirin tasavvufa o zaman da bir alet olduğuna bu büyük bir delildir. Binaenaleyh Osmanlı tarihinin mukaddimesini devr-i tasavvuf açtığı gibi tarih-i edebiyatını da yine devr-i tasavvuf açıyor.

2

Âşık Paşa; Garibnâme.-Osmanlıların ilk şairi Âşık Paşa’dır. Âşık Paşa’nın asıl ismi Ali’dir. “670 [1271-1272]” sene-i hicriyesinde Muhlis Paşa’nın sulbundan dünyaya gelmiştir. Büyük pederi Baba İlyas’dır. Moğol istilası başladığı zaman Baba İlyas mevlidi [doğumu] bulunan Horasan’dan tıpkı Mevlânâ Bahaeddin Veled gibi firara mecbur olmuş, Anadolu Selçukilerinden büyük Alaaddin Keykubat’ın sancağı altına iltica etmiştir [sığınmıştır]. Baba İlyas için Anadolu toprağı bir zemin-i müsait idi, halk daimî cidallerden dolayı tasavvufa akın akın koşuyor, herkes onun sinesinde refah ve sükûn buluyordu. Baba İlyas pek az zaman zarfında pek ziyade teveccühe mazhar oldu, herkesi etrafına topladı, hatta saltanat-ı [134] sufiyeyi saltanat-ı hakikiyeyi tebdil etmek [değiştirmek] için Gıyaseddin Keyhüsrev Sânîye isyan etti, nihayet mağlup oldu, iptida-i mağlup [mağlubiyetin başlangıcı] galibin ruhunu teshir [ele geçirme] ile sarayı da eline geçirdiyse de bilahare katledildi.

Fakat şeyhin şu nüfuz ve kudreti zengin olmasına da bâdî olmuş [sebep olmuş], oğlu Muhlis Paşa’ya hem servet-i maddiye, hem de servet-i maneviye bırakmıştı. Kendisi gibi mahdumu [efendisi] da halk üzerinde pek büyük bir tesire malik olmuş, hatta Karaman’da altı ay kadar şeyhane-i icrayı hükûmet etmiş, nihayet mevkini yeni tesis eden Karaman emaretine [emirliğine] terk ve tevdi [emanet etme] ile Osman Gazi’ye iltica eylemiş [sığınmış], Kırşehri’nde tavattun [vatan edinme] eylemiştir.

Şu verilen malumat-ı tarihiyeye [tarih-i bilgiye] göre Âşık Paşa kibar, zarif, mutasavvuf, zengin bir muhitin mahsulüdür. Çünkü dünyaya gözlerini açtığı dakikadan itibaren etrafını dervişlerle, ehl-i tasavvufla muhat [çevresi sarılmış] görmüş, bütün çocukluğu, gençliği hep tasavvuf-i telakkiyatı, nikat-ı nazarı dinlemekle, işitmekle, geçmiştir.

Kendisine zamanın moda terbiyesi verilmiştir. Küçük Âşık Paşa’ya Arapça, Farisi öğretilmiş, bunların esas olduğu gösterilmiştir. Hatta Garibnâme namındaki eseri ki Âşık Paşa Divanı namıyla meşhurdur, onun dibacesini [ön sözünü] Farisi yazmış ve şu sözleri söylemiştir:

“Gerçi kim söylendi bunda Türk dili
İll’maûm oldu mana menzili
Çün bilesin cümle yol menzillerin
Yirme öyle Türk ve Tâcik dillerin”

[135] Ve Türkçe yazmak mecburiyetinde bulunduğu için şu suretle itizarda [mazeret bildirme] bulunmuştur:

"Türk diline kimseler bakmaz idi
Türklere her giz gönül akmaz idi
Türk dahi bilmez idi bu dilleri
İnce yolı, ol ulu menzilleri."

Bundan başka Âşık Paşa'ya dervişane bir terbiye verilmişti, her ne kadar zengin, debdebeli [muhteşem], tantanalı [gösterişli] bir hayata malik [sahip] bulunuyorduysa da kendisi gayet nazik, ehl-i dil [gönül ehli], mütevazı idi. Tezkire-i Latîfî de tarz-ı hayatı hakkında şu malumata oluyoruz [ulaşıyoruz]: "Meşâyih Kibar'ın ağniyâsından [zenginlerinden] ve sahib-i dünyasından idi. Şahane izz ü câhi ve padişahane [padişaha yakışacak şekilde] kudret ve destgâhı [zenginliği] vardı. Bu suret-i şahane [şaha yakışır bir surette] ile sureti dervişâne idi. Hem buyurmuşlar ki derviş oldur ki dünyayı terk ide; geda oldur ki dünya anı terk ide."

Büyük pederi, pederi nasıl dervişlikle seyfî [kılıç şeklinde olan] mezc [iki veya daha fazla şeyi birbirine katıp karıştırma] edebilmişlerse Âşık Paşa da dervişlikle seyfi mezc etmiş, birçok gazâlarda bulunmuştur. Müşarünileyh Hacı Bektaş Veli'nin ahibbâsından [ahbaplarından] olup her ikisi de Sultan Orhan'ın nedimelerindendir.

Kendisine âşık denmesi âşık billâh olduğu içindir. Paşa lakabı ise vezaretle, mîr-i mîranlıkla bekâm [mesut] buyurulduğu cihetle [sebeple] değil sahib-i dârat [azamet sahibi] bulunduğuna binaendir. Paşa kelimesinin aslı başadır ki reis demektir. Hammer ise ulemadan olmasına binaen bu lakabın Sultan Osman tarafından verildiğini iddia ediyor.

[136] En mühim eseri "Âşık Paşa" divanıdır. Bunun sair [başka] divanlarla hiç münasebeti yoktur. Eserde bir nokta-i nazar felsefi gözetilmiş, o suretle yazılmış, en ziyade tasavvufun neşir [yayma] ve tamimine [genel duruma getirme] dikkat olunmuştur. Eserin asıl ismi "Garibnâme" veya "Maarifnâme"dir.

"Garipnâme" veya "Maarifnâme" on baba münkasım [bölünmüş] olup her bapta on destan mevcuttur, mesnevi tarzında yazılmıştır. Vezni "failâtün, failâtün, failün"dür. Bizde nazar-ı tenkit ve tetkike malik olanların en eskilerinden sahib-i tezkire Kastamonulu Abdüllatif Efendi kitabında bu eser hakkında şu mütalaada [düşüncede] bulunuyor. "İlm-i bâtında, ilm-i tasavvufta mürşit, mürid-i adabın ve tarik-i sülün esbabın beyan eder manzum teliftir. On fasıl üzerine tertip olunmuş bir kitaptır ve her faslı on babdır. Erbab-ı zühd ve sâlah [düzelme] mabeyininde [arasında] istimal

[kullanılma] olunur müfid [yararlı] ve nâfî [yok edici] nüshadır. Hakikat-i insanı afaki [ufuk] ve enfüsî [öznel] teşbiye ve temsil edip ilm-i bâtını âyat [ayetler] ve ahbar ve kelimat-ı meşâyih-i [şeyhlerin sözleri] ahyarla [fazilet ve kemal sahipleriyle] cem etmiştir [toplanmıştır]. Ama nazmı o kadar nazik ve rengin değildir. Ve hem ehlullah nazmında kabul-i halk için tasannu [aşırı sanat yapma] ve tahayyül [hayale dalma] kastedip iftihâru iştihar [nam] için tezyin-i elfâz [süslü sözler] murad edinmezler. Bu birkaç ebyat-ı mesneviyi sanat tekvinde [var etmesinde] ve kudret-i hüdayı cihan-ı aferinde evvel kitab-ı müstetabındandır [hoşa giden kitaptır].

Nazım

"Küllî âlem bir işâretdir hemân
Nice yüz bin mülki var Hakk'ın ayân
[137]

"İnsü cândan kimseler görmüş degil
Kimse ol ilden haber virmiş degil

Fikri aklın iremez evvel menzîle
Adı ol mülkün dahı gelmez dile

Çün anındır her yoğı var eylemek
Herkes anın hükmüne yokdur emek

On sekiz bin âlemin kadri ana
Yokdurur bir zerrece önden sona"

Afak-ı enfüsî mütalaatı [tetkikleri] ihtiva eden [içine alan] bu eser kıymet-i sanatkâraneden ziyade bir kıymet-i fikriyeyi haizdir [sahiptir]. Âşık Paşa eserini yazarken hiçbir heyecan duymamış ancak gerek dünyaya gerek maneviyata ait bazı hakâiki – o zamana göre- tavzih [açıklama] ve tayin etmeyi düşünmüştür. Hatta fikirleri itibariyle de bir eser-i iptida [başlama], bir eser-i felsefi değildir, tasavvuf nazariyatında vezin dâhilinde, sade bir surette tekrarından ibarettir:

"Allah adın edelim evvel, ibtidâ
Ki andan oldu ibtidâvü intiha

Evvelin ol evvelidir bi-güman
Âhirin hem âhiridir cavidan

Cümle âlem yoğ iken ol var idi
Şöyle eksiksiz ganî cebbar idi

Ol zamanda kim henüz yoktu zaman
Bî-zaman ol bî-mekân vardı hemân

Her dü âlem ol ademde gark ıdı
Hem adem ol asl-ı demde gark ıdı
[138]
Var ıdı ol pâdişâh-ı bî-niyâz
Kandasa ne nâz vardı ne niyaz”

Şu sözleri bize Âşık Paşa merhumun eserini tasavvuf üzerine vaz ettiğine [ortaya koyduğuna] en büyük delildir. Çünkü ehl-i tasavvufça şu âlem bir âlem-i hayaldir [hayal âlemidir], burada bulunan her şey kâzibdir [yalandır], yegâne bir vücut vardır. O da vücud-u mutlaktır, vücud-u mutlak, âlem-i hayal mevcut değilken gün, yani mübhemat [anlaşılmayan şeyler] âleminde mevcuttu, buna, kudret-i ezeliyeye [ezeli kudrete] mukabil [karşılık] “adem-i mutlak var idi, o da aslı dâhilinde nâbedid [görünmez] olmuştu. Âşık Paşa bunları kasdediyor, bunlarla kâinatı, afakı ve enfesi bir tarzda, izah ettiğine kail [kabul etmiş] bulunuyordu.

Daha sonra vücud-u mutlak, ehl-i tasavvufça kemal-i mutlak, binaenaleyh cemal-i mutlak[34] demekti, cemal-i mutlakin tezahüratı [belirtileri] ise gayet zaruridir, cemal-i mutlak kendini perestiş ettirmek [taptırmak] için bu âlemi yaratmıştır:

“Kendüzine kendüsi nâz eyledi
Kâf-ı nûn a urdı bir saz eyledi”

Akl-ı külün [kendisini yaratanı kavramayı başarmış olan akıl], nefs-i keülün kaf ve nundan nagamat [nağmeler] ve usul kopar kopmaz, en evvel kulluğa yüz tuttuğunu söylüyor ki bunlar da tasavvufun esasatındandır:

“Kim işitti anı ilk ol ulu kul
Akl-ı küldür adı mâruf ol kulun
Kamu kuldan ilk gelübdür ol bilün
Kâle’n-nebiyyüsalla’llâhu ‘aleyhi veselleme evvele mâ halaka’llâhu’l-‘akle
[139]

Sazı ilkin ol işitti saldı baş
Fî vüyî vükaf-û nûn a oldu baş
Kullıga tutdı hak’a karşu bunı
Anun ardınca işitdi nefs-i kül
Ol işikde ol dahı hem oldu kul
Akl-ı kül baş ol ana hoş eyledi
Nefs-i kül katlanmadı cûş eyledi
Nefs-i kül turdu vü çarh urdu semâ
Cûşa geldi yirü gök tutdu semâ.”

[34] Eflâtun’un hüsn-ü mutlak nazariyesi. (Y.n)

Âşık Paşa kâinatın neler üzerine müesses [kurulu] olduğunu izah-ı sadedinde de bize bazı malumat veriyor:

"Gör kim ol Allah neler kılmış durur
Kudret elinden neler gelmiş durur
Diledi kim kendüzini bildüre
Mülk yarada mahlûk-ıla toldura
Gör ki ne kıldı vü netti neyledi
Bu işi vacib durur bilmek sana
Dinle imdi ideyüm batgıl tana
Elk[35] yaratdı kudretinden akl-ı kül
Akl-ı külden eyledi dört dürlü kul[36]
Kıldı ol dördü cihana dört sütün
Anda oldu cerr ü nasib ref'ü sükûn
Âb ve âteş, bâd u hâk addedildi
Binleri[37] bu mülke bünyâd eyledi
[140]
Odı gördüm yüregünde yanadır
Issılıgun od degül mi yâ nedür.
Ma'deni kerem eyleyen oddur senün
Anunıla kâyim olur bu tenün
Hem güneş oddur dogar[38] her gün gelir
Karanuken evüni aydın kılur
Yil dahi geldi sana oldu nefes
Kim anunla diri yorır bu kafes
Suyi[39] gör kim tamukta kandırır
Sûretin hem anun ile hoş geçer
Hem yunur hem abdest alır hem içer
Din ve dünya ehline hem sakidir
Hem çeleb didarının müştakıdır
Hem bu toprağdan surat verdi sana
Kim gören hayran olup kalır tana
Sen dahi şükr ü sena kılsan gerek
Uşbu lutfun şükrünü bilsin gerek."

Mamafih [bununla beraber] bütün bunlar insana kulluk etmeye gelmişlerdir, insan onlara kulluk etmek için gelmemiştir, onun vazifesi cemal-i mutlaka [Allah'ın sonsuz güzelliğine] merbutiyettedir [bağlıdır]. Aşktadır, ona vasıl olmakta [ulaşmakta] onun arifi bulunmaktadır, binaenaleyh bu nükteyi [zarif ve düşündürücü sözü] anlamalı, ona göre hareket etmelidir:

[35] İlk (Y.n)
[36] Kul (Y.n)
[37] Bunları. (Y.n)
[38] Doğar (Y.n)
[39] Suyu (Y.n)

“Ol akl kim ışka yoldaş olmadı
Hikmet ü esrâr ana eş olmadı
Hakk-ıladur dirliği ışkın tamam
Hakdan ayrık yok-durur ışka makâm
[141]

Her kimün kim perr ü bâli ışk ola
Hâşa kim ol kimisine yoldan kala”

Hülasa [sözün kısası] eser baştan nihayetine kadar hayat ve hadisatı, tabiatı, ruhu, her şeyi tasavvuf gözlüğü arkasından görmek, tahlil etmek suretiyle okuyanları hüsn-ü halka, hakka merbutiyete [bağlılığa], aşka sevk eder. Muhtelif [farklı] mevzualar hep bu nikat-ı nazardan geçmek şartıyla gösterilmiş, halledilmiştir. Eser Osmanlı zihniyet-i evliyasının nasıl esâsat-ı fikriyeye [fikrin esaslarına] istinat ettiğini [dayandığını] göstermesine binaen tarih-i edebiyat nokta-i nazarından gayet kıymetlidir. Mecdî Efendi’nin Tercüme-i Şekaikun da şu satırları görüyoruz: “Lisan-ı Osmaniye de Âşık Paşa diye meşhur bir kitab-ı bedayi [güzel ve ender] meknun [gizli] ve hakâik mekmun nazım [gizli söz dizisi] eyleyip ahval-i sâliğini [bir yola girmiş olan] ve esrar-ı arifini [gizli arifleri] evvel kitapta derç eyledi [topladı].” Kitabın yedi yüz otuz yılında hitama [sona] erdiğini şu beyitten istihraç ediyoruz [çıkartıyoruz]:

“Yedi yüz otuz yılında hicretin
Sözü irdi hatimine fikretin”

Âşık Paşa’nın lisanında bir teşevvüş [karışıklık] vardır, bu da henüz lisanın tekemmül etmemiş [olgunlaşmamış] olmasındandır. Mamafih lisanı Selçuki Türkçesi, yani garp lehçelerinden biridir. Hatta eserinde imale, zihaf [uzun okunması gereken sesin aruz vezni gereği kısa okunması] pek çoktur. Mamafih bunlar, bu gibi hatalar yeni tesis eden milletlerin hepsinde görülüyor; kafiyelere gelince o kafiye-i sem’iyeyi [kulak kafiyesini] değil kafiye-i nazariyeyi [göz için kafiyeyi] kabul etmiştir. İmlâları itibariyle muvafık [uygun] gelen kelimatı telaffuzları başka da olsa yine kafiye yapar.

[142] “733 [1332-1333]” sene-i hicriyesinin on üç saferine müsadif [rastlayan] salı gecesi vefat etmiş olup Kırşehir’inde gayet müzeyyen [süslü] ve mükellef bir türbede metfundur [gömülüdür]. Türbeyi kendisi yaptırmıştır. Türbe ziyaretgâhtır. Müşarünileyh evliya-i ilahtandır.

Osmanlılar üzerinde husule getirdiği tesir hâlâ devam etmektedir. Mecdî Efendi’nin Şekaik Tercümesinde “Kabr-i şerifi mahzen-i isabet-i icabet [mucizelerin kaynağı ve dualaların kabul edildiği yer] olduğu mukarrer [kararlaştırılmış] olmayan ol diyar-ı bâ-itibarda olan eshab-ı hâcât

[ihtiyaçlar sahibi] anınla tebrik etmekten hâli değillerdir. Fi-l-vaki [gerçekten] makam-ı mezkûrda [anılan mekânda] sudur eyleyen [meydana çıkan] davet-i müstetaba [hoşa giden] olup ruhaniyetinden müstefiz [feyizlenen] oldukları mahal-i keman değildir." sözlerine tesadüf olunuyor.

3

Süleyman Çelebi, Mevlid.- Süleyman Çelebi Orhan Gazi zamanında şöhret bulan Şeyh Mahmud nam-ı Fâzıl'ın kızının oğludur. Verasetin tesiri gayr-ı kabil [imkânsız] inkâr olmasına nazaran müşarünileyh hiss-i ilim ve fikir irfanı büyük dedesinden ahz ettiği [aldığı] gibi kabiliyet-i şairiyede [şairlik kabiliyetinde] yine ondan kendisine intikal etmiştir. Büyük pederi Mahmud hakkında Mecdî Efendi'nin Şekaik Tercümesinde "Mevlânâ Şeyh Muhyiddin Arabi hazretlerinin Fusus-u Nam kitabını şerh eyledi. Evvel hatim-i engüşt [yanlışı işaret eden parmak] vilayet Fas-ı nigin [yüzük taşı] kerametin fususunda olan nukuş [nakışlar] ve hemye-i makûsayı [uğursuz ve kötü durumu] fes i zan ve kemandan hakk edip fes kâtı', tibyan [açıkça anlatma] sâtı'ale midad-ı [yazı mürekkebi] münazaatı kat eyledi.", diyor. Müşarünileyh ise bu kitaba yazmış olduğu mukaddimede "Usul-i ilm-i tasavvufi nev hame-i fûlâd [çelik] renkle" o kadar metin bir surette nakş etmiştir ki en mafsal [143] mevadını [temel unsurlarını] tahlil eyleyebilmiştir. Şeyh Mahmud Sultan Orhan Gazi hazretlerinin mazhar-ı tevcihi olmuş, padişah kendisine İznik'te bir medrese-i nefîse inşa ettirerek fazlından [değerinden], ilminden halkı müstefit ettikleri [yararlandırdıkları] gibi müşarünileyh de taltif [ödüllendirme] buyurmuşlardır. Bu zat Süleyman Paşa'nın Rumeli'ye mürurunu [geçişini]:

"Yakasın Rumeli'nin dest-i takvâ ile almışsın
Kerâmet gösterip halka sûya seccade salmışsın"

Sözleriyle tesit etmiştir [kutlamıştır].

Süleyman Çelebi Bursa'da Sultan Orhan zamanında dünyaya gelmiş, dedesinin hayatına yetişmiş veya onun ilim ve irfanından müstefit olduğu [yararlandığı] gibi mevki-i içtimaiyesinden [sosyal mevkisinden] de istifade etmiştir. [Beliğ Bursevi Güldeste'sinde yazar ki: "Müşarünileyh Süleyman Paşa'nın hem meşrebi [yolu] ve ehyânen [ara sıra] ser halka-i bezmine dâhil olup musahibetiyle [sohbet arkadaşı olan kimseyle] şeref-i kesb [şeref kazanma] eden hemnam [adaş] mûdibi idi[40]. Latifî Efendi tezkiresinde İvaz Paşa'nın mahdumu ve şair Atâyî'nin biraderi bulunduğunu yazıyorsa da bu hakikat olmasa gerektir. Zira Atâyî Sultan Murad Sânî

[40] Tarih-i Edebiyat: Faik Reşat Bey. (Y.n)

şuarasındandır. Yine mezkûr istihraç [sonuç çıkarma] ettiğimiz Atâyî hakkındaki "Rivayet ederler ki pederleri fevt [ölüm] oldukta müşarünileyh Cemal ve Kemal ile âraste [süslü] sahip hüsn ü taze cüvan [genç] ve nazik tab [karakter] ve nüktedan bilinip" sözleri bize gösteriyor ki Atâyî Sultan Murad Sânî zamanında pek genç imiş, Süleyman Çelebi'nin doğduğu zaman ile bunun arasında bir asra karib [yakın] müddet vardır. Ne olursa olsun aralarında altmış [144] yaş fark olsa bile Atâyî'nin o esnada laakal [en azından] kırk yaşında bulunması iktiza ederdi [gerekirdi]. Binaenaleyh bu iddiaya geliş ve bî-manadır.

Şeyh Mahmud'un kızı oğlu olması, şeyhin Sultan Orhan'ın silah arkadaşı bulunması Süleyman Çelebi'nin bir mevki-i mahsus sâhibi olmasını imza eden esbaptandır, Hammer Şeyh Mahmud'un Sultan Orhan Gazi'nin silah arkadaşı olduğunu "Emam [ön] Süleyman Çelebi ki Orhan'ın silah arkadaşı olan büyük pederi Mahmud[41]" sözleriyle beyan ediyor. Süleyman Çelebi Yıldırım Bayezid'in Divan-ı Hümayunu imamlığına nail olduğu gibi Mîr Süleyman'ın da fevkalade mazhar-ı iltifatı olmuş, nedimi bulunmuştur.

Esasen zamanda fevkalade müsaitti. Bahs-ı mahsusunda bir tafsil [ayrıntıları ile açıklama] gösterileceği üzere Sultan Bayezid'in devr-i saltanatı Milyeva namındaki Sırbistan prensinin ve vezir Ali Paşa'nın Osmanlı saltanatına ithal ettikleri zevk ve sefahat devri ve aynı zamanda da ilim ve irfan devri idi. Zamanın şairleri fevkalade mazhar-ı rağbet oluyorlardı. Emir Süleyman'ın devr-i saltanatına gelince oda sefahatle mâlî [dolu] olmakla beraber tecelliyat-ı medeniye ve fikriye [fikir ve medeniyet görünmeleri] itibariyle nazardan devir tutulacak bir zaman değildi. Hammer bu devir hakkında "Süleyman'ın güzâriş [geçiş] hayatı vâkıa son zamanlarda lekedâr [lekeli] olmuş ise de büsbütün şandan ari [kurtulmuş] değildir. Rumeli tarafında on sene süren müddet-i saltanatında sanatı teşvikten hâli kalmadı, şurasına dikkat olunmalıdır ki ahfad-ı Osmaniye'den [Osmanlı torunlarından] hakkında böyle bir medihe [övülen] îrad [söyleme] olunabilecek ilk hükümdar budur. Sarayında asrının en büyük şairleri bulunurdu." diyor. Süleyman Çelebi de bunlardan biri idi. Bahusus "Mevlid"i bütün [145] halk nezdinde intişar etmiş [yayılmış], fevkalade rağbete mazhar olmuştu. Bu kadar nazik bir devirde böyle büyük bir şairin unutulması imkân haricinde idi.

Altı yüz seneden beri memalik-i Osmaniye afakında [çevresinde] tanindar olan [çınlayan] mevlid-i nebeviyesinin yazılmasına sebep olmak üzere sahib-i tezkire Abdüllatif Efendi kitabında garip bir hâdise gösteriyor: bir vaiz bir gün Bursa'da vaaz ve nasihat ile meşgul iken "La tefrik

[41] Hammer Tercümesi: 2 cilt, sahife "105" (Y.n)

beyn ahd min resulih" ayet-i celilesine istinadla [dayanarak] "Bin Hazret-i Muhammed Mustafa'yı İsa nebibden [salavatallah aleyhüma] tafdil etmezim." sözlerini söylemiş. O esnada vaaz dinlemekle meşgul Arap kavmine mensup bir merd-i gayur [gayretli mert] bu iddia duayı ret eylemiş. İlm-i fıkıh, tefsire ziyadesiyle vâkıf olduğu cihetle "Hay-ı nadan [bilgisiz] ve cahil! Sen bu ilm-i tefsirde kâsır [kusurlu] ve râcilsin [bilgisizsin]. Ayat-ı azîmenin [ulu ayetlerin] nâsihinden [kopya edilmesinden] ve mensuhundan [hükümsüz bırakılmasından] ve müteşâbihinden [benzerinden] gafilsin. Rüsul [peygamberler] beyninde [arasında] fark yoktur demekten maksat emir-i risalette ve husus-u nübüvvettedir [peygamberlik meselelerindedir]. Merâtib-i fazilette [erdem basamaklarında] değil… Eğer ayet-i kerimenin manası cemî el-vücuh demek evveliydi "Tilkerrusülü feddalnâ ba'dehüm alâ ba'd (bakara suresinde geçiyor)" nice rast gelir." sözleriyle ilzam etmiş [susturulmuş], orada bulunmakta olan Süleyman Çelebi bu vakıadan fevkalade müteessir [üzüntülü] olarak mevlid-i nebiyi yazmıştır. Mezkûr zat ise şehir halkını vaiz ile beraber bulunca Arap olduğundan Arabistan'a giderek kendi lehinde fetvalar almış, diyar-ı Rum'da ona tarafgir [taraf tutan] ancak Süleyman Çelebi olmuştur[42].

Ezcümle [özellikle] mevlid-i nebiden şu mesnevi efdaliyet [daha üstün olma] Hazret-i Muhammed Aleyhisselam hakkında tertip olunmuştur:

[146]

"Ölmayup İsa göğe bulduğu yol
Ümmetinden olmak içün idi ol
Çok temenni kıldılar Hak'dan bular
Ta Muhammed ümmetinden olalar
Gerçi kim bunlar dahi Mürsel durur
Lik Ahmed efdal-ü ekmel durur
Ânı böyle bilmeyenler ahmak durur."

Süleyman Çelebi'nin Mevlidi ciddi bir tesirin, bir teheyyücün [coşmanın] eseridir. Eserde hazret-i fahr-i kâinat hakkında şedit [şiddetli] bir aşk mevcuttur, Çelebi Sultan enbiyaya [peygamberlere] muhabbeti bütün ruhuyla, bütün mevcudiyetiyle hissetmiş ondan sonra bize nakil eylemiştir. Eser sanat-ı hassasiyetin mahsulüdür. Yoksa fikrin değil. Fikir bile olsa ancak hassasiyetten geçtikten sonra bir kıymet-i sanatkâraneye malik [sahip] olur. Âşık Paşa'da, Sultan Veled de bir şairden ziyade bir mütefekkir [düşünür] ruhu görmüştük, halbuki Süleyman Çelebi de

[42] Tezkire-i Latifi: sahife "56". (Y.n)

bir mütefekkirden [düşünürden] ziyade bir şair ruhu yaşıyor, o bize Hazreti Peygamberin menakıb-ı veladetini [doğum menkıbelerini] söylerken tamamıyla tarihe riayet etmiyor, bazen muhilesiyle [başkasına havale eden kimse], kalbinin atışıyla onu tegayyür ediyor [değiştiriyor]. O her şeyden evvel şairdir, hakikat-i hariciye ise hiçbir zaman hakikat-i şiiriye değildir.

Eser mesnevi tarzında yazılmıştır. Zaten o zamanın en ziyade calib-i dikkat [dikkat çekici] âsâr-ı mesnevi tarzında yazıldığı gibi bu tarz o devrin en ziyade mergubu [arzu edileni] idi. Eserdeki zendeki hayatı, sihir-i beyanı, sadegiyi tebliğ ve ehsas [duygular] için şu satırları alıyoruz:

"Bu gelen ilm-i ledün sultanıdır
Bu gelen tevhid-i irfan kânıdır
[147]

Bu gelen aşkına devr eyler felek
Yüzüne müştakdır ins ve melek

Dir Âmine çünki vakt oldı tamâm
Kim vücûda gele ol hayru'l-enâm
Susadım gâyet harâretden katî
Sundılar bir câm dolu şerbeti
Kardan ak idi hem savuk idi
Lezzeti anın şekerde yok idi."

"Elvedâ ey can-ı canan elveda
Elvedâ ey mah-ı taban elveda
Elvedâ ey pâdişah âşıkan
Elvedâ ey server-i şah cihan
Elvedâ ey bülbül-ü bağ cemal
Elvedâ ey âşinâyı zü-l-celâl
Elvedâ ey gevher dürüstüm
Elvedâ ey bahs-i nur azîm
Elvedâ ey şah-ı sultanım benim
Elvedâ ey derd-i dermanım benim
Mustafa'dan ibaret alun siz dahi
Birimiz kalmayıser Tanrı Hakkı
Her ne denlü çok yaşarsa bu kişi
Âkıbet olmak durur anın işi
Ah elinden mevt-i şîven ah u vah
Ne gedâ kurtulur elinden ne şah

"Cümle zerrât-ı cihân idüp sadâ
Çağrışûben didiler kim merhabâ
[148]

Merhabâ ey şems-i tâban merhabâ
Merhabâ ey cân-ı cânân merhabâ
Mehabâ ey âfitab-ı âşıkâne merhabâ
Merhabâ ey mâhitab-ı sâdıkan
Mehabâ ey bülbül-ü bağ elest
Cümle alem aşıkıyla oldu mest
Merhabâ ey can-ı baki merhabâ
Mehabâ ey aşk-ı safî merhabâ
Merhabâ ey bülbül-ü bağ cemal
Merhabâ ey âşinâyı zü-l-celâl
Merhabâ ey rahmeten lil'alemin
Merhabâ ah ey şefia'lmüznibin
Merhabâ ey âsî ümmet melcei
Merhabâ ey çaresizler eşfai
Merhabâ ey âl-i sultan merhabâ
Merhabâ ey kan-i irfan merhabâ
Merhabâ ey zat-ı Hakk'ın mazharı
Merhabâ ey enbiyânın rehberi
Merhabâ ey sâfiyânın serveri
Merhabâ ey âfitab-ı bi-zeval
Merhabâ ey mâhitab-ı layezal
Merhabâ eytûtî-i bağ cihan
Aşkın ile hayran oldu cümle can
Ey gönüller derdinin dermanı sen
Ey kamû düşmüşlerin sultanı sen"

Mevlidin bu sade, nefis, pür-hayat lisanı hatta asırlara tahakküm [zorbalıkla hüküm sürme] [149] etmiştir. Asırlardan beri cevâmi-i şerifede ve evlerde ekseriya rebiyülevvel, rebiülahir aylarında ve bazen sair [başka] zamanlarda bilcümle [bütün] müminin ve müminattan mürekkeb-i terk ruhları bunu dinlemişler, mütelezziz [tat alan] ve mütezevvik [zevk alan] olmuşlar, sanatın kanatlarıyla dinin yüksekliklerine çıkmışlar,

"Hem Süleyman fakire rahmet et
Hemdemin îman, yerini cannet et"

Sözleri duyulur duyulmaz büyük şairin ruhuna fatihalar ithaf etmişlerdir.

Bu ana değin birçok mevlitler yazıldığı halde hiçbiri bu kadar kıymete malik olamamıştır. Kastamonulu Abdüllatif Efendi tezkiresinde "Bu fakir ve hakir [değersiz] bu zamana değin yüz adet mevlit gördüm ve nazarü'l iltifatla her birini gözden geçirdim. Birinde bu söz ve hâleti [hali] ve bu şevk ü harareti [sıcaklığı] görmedim. Ve hem bu mertebede birisi makbul ve meşhur olmadı. Beynen-nas [insanlar arasında] biri itibar ve iştihar [şöhret] bulmadı" sözlerini söylüyor.

Mevlidinde bazen şekli noksanlar var ise de denilebilir ki bunlar lisanın henüz teşekkül edememesinden [oluşamamasından], vezin-i aruza tetabuk [uygunluk] edecek kadar tekâmül edememesinden [olgunlaşamamasından] neşet etmektedir [meydana gelmektedir]. Yoksa eser, eser-i sanatkârane, lisan-ı sade ve heyecan-ı sanatkâr ile mümteziçtir [uyandır]. Fâik Reşad Bey'in tetkikatine göre "Fatimatüz Zehra" [r.a] nın vâkıa-i vefatını ilhak eylemek [eklemek] suretiyle eseri Edirne'de "Karabulut" mescidi imamı Celîl tezyil [ilave] etmiştir. Bu eserin tarih-i tahriri olan:

"Bunu tertip eyledi, düzdü imam
Bu zayıf ve aciz ahkar-ı vücud
[150]
Bu imam mescid-i Karabulut
Ger idersek sâl-ı hicretten sual
Sayı sekiz yüz ile dâhi idi sâl"

Sözlerinden anlaşılacağı vechile [sebeple] Süleyman Çelebi fasıla-i saltanatın iptidalarında [başlamalarında] vefat eylemiştir: çünkü bir esere tezyilatın [ilave edilen kısmın] icra edilebilmesi [uygulanabilmesi] için mübdinden [var iken yok eden] artık istifade-i ihtimâlinin merfu [hükmü kaldırılmış] bulunduğu vârid-i hatır [hatıra gelen] olur. Bahusus [bilhassa] tarihlerde onu Sultan Bayezid'in Emir Sultan'ın devri şairi diye göstermeleri, Musa Çelebi zamanına kadar çıkmamaları bu iddiamızın oldukça bir kavi delilidir. Hammer gerek Çelebi Musa'nın gerek Çelebi Sultan Mehmet'in zaman-ı saltanatında Süleyman Çelebi'nin ismini tekrar etmemektedir.

4

Şeyhi.- Mutasavvıfeden olup Sultan Murat ve Yıldırım Bayezid, fâsıle-i saltanat, Çelebi Sultan Mehmed[43] devirlerini idrak etmiş bir şairdir, kendisi Kütahyalıdır. Sultan Murad Hüdavendigâr hazretlerinin zaman-ı saltanatlarında Bursa'ya gelmiş ve orada bilahare [sonradan] Haleb'te "Postan" çıkartılan şair mutasavvıf Nesimî ile birleşmiştir. Bu refakat [arkadaşlık], zamanın te'sîratıyla olacak, her iki ruhta yaşayan reşimat-ı tasavvufi takviye etmiş, hiss-i şairiyetin inkişafına [tasavvufta manevi bir sırrın veya hâlin görünmesi] sebep olmuştur.

[151] Bursa, şeyhinin ulume, tasavvufa olan temayül-ü mahsusunu [has eğilimini] tatmin edecek derece ve mahiyette olmadığı için İran'a gitmiş, orada "Meşâyih [şeyhler] kibardan bihadd-

[43] Asıl ismi Hekim Sinan'dır Karaman seferinde Sultan Mehmet hastalandığı zaman etibbâ hayatından kat' ümit etmesiyle Germiyan'dan davet edilmiştir ki fasılâ-i saltanatından sonra Germiyan Beyi'ne gittiği anlaşılıyor. (Y.n)

i azizlere erişmiş, tarik-i tasavvufta vilayete kadem basıp tevhid-i sarfa yetişmiş[44]", zamanın ilm-i tıbbını da orada öğrenmiştir.

Şeyh Bayram Ankaravî'den ahz-ı inâbet [her şeyden yüz çevirip Hakk'a yürüme] etmiş, müşarünileyhin hulefâsından [halifeler] olmuştur. Bayram Ankaravî cidden âlim ve mümtaz bir şahsiyet olup Enguri'de [yer adı] müderrislikte bulunmuş, bilahare [sonradan] tarikat-i sufiyeye dâhil olup kendisinden birçok keramet sâdır olmuş [ortaya çıkmış], birçok kimseler kendisinin müridi, tabii bulunmuş, tarik-i bayramiyi turuk-i [yollar] sufiyeye ilave eylemiştir[45] her ne kadar şeyhi ahz-ı inâbet etmiş [şeyhe bağlanmış] ise de Abdüllatif Efendi "Ama kimseyi irşad [doğru yolu gösterme] etmek ve tarik zerk [riya yolu] ve tâmata [uygunsuz söz] gitmek olmamıştır." diyor.

Asıl ismi Sinan'dır. Bunun için ve tıbda malumatı bulunduğuna nazaran kendisine, "Hekim Sinan" derler. Tıpta melekesi [yatkınlığı] en ziyade kehhalidedir, [göz hekimliğindedir] gariptir ki kendisinin gözleri sakat ve malul [hasta] idi. Şeyhin ilim ve irfanı zamanınca pek mühim, pek âli idi.

Tezkire-i Latîfî de ilmi hakkında şu sözlere tesadüf ediyoruz: "İlm-i zahir [görünen ilim] ve bâtında [gizli ilimde] yedulyâ [çok yüce] ve fenn-i tevhit ve tasavvufta kısmet-i uzmâsı [çok büyük] da vardı." Filhakika [hakikaten] âsârı okunduğu zaman tasavvufun te'sîratı, [152] hakâik-i eşyayı yine onun gözüyle göstermek itiyadı [alışkanlığı] olduğu görüldüğü gibi Latîfî Efendi de "Bu hususta kemâlâtına vukuf [anlama] ve ıttılâ [bilme] murad eden kitabının evâiline [başlangıcına] ve evâhirine [sonlarına] nazar etsin ki aksam-ı merâtib-i tevhidatı [tevhidin mertebelerinin en büyüğü] ve esnaf-ı tecelliyat zat ve sıfatı ne hub ekşaf ve îlâm [anlatma] ve tabâyi-i ahval [tabiat halleri] felekiyatı ezhar? [çiçekler] ve efhâm [anlayışlar] etmiştir." sözlerini söylüyor ve şairiyeti hakkında beyan-ı mütalaa ederken [tetkiklerini açıklarken] "Ol feyz-i bahş u hâlet-engiz mev'izet-meâl ateş-rîz [ateş saçan] mutasavvıfâne ebyat-ı şeyhâne [şahane beyitler] mevâiz [öğütler], her biri âdeme gına [zenginlik] ve fena verir, kelimat ki mumaileyhin kitab-ı müstetâbındadır [hoşa giden] mesnevi-gûyan [söyleyen] Rum'dan birinin nazmında vaki olmamıştır [meydana gelmemiştir].", diyor.

Evâil [başlangıç dönemleri] ömründe Germiyanzâdelerin mazharü-l iltifatı, mergubu [arzu edileni] olduğu gibi bilahare [daha sonra] de Emir Süleyman'ın mâdihidir [öven kimsesidir]. Kendisi saray-ı sultanide Ahmed Hamza biraderlerle bulunur, Emir'in fevkalade tevcihine nail

[44] Tezkire-i Latifi. (Y.n)
[45] Mecdî Efendi'nin Şaka'ik-i Nu'maniye tercümesinde tafsîlâtı. (Y.n)

oluyordu. Mamafih [bununla beraber] uzletkâr [yalnızlıklı] bir ruhu vardı, sarayların şehirlerin dağdağasından [gürültüsünden] usandığı, bıktığı veya kendini dinlemek istediği zaman Keşiş Dağı'na çıkılırdı. Keşiş Dağı'nın semalara karın tepeleriyle yeşil etekleri bütün ulemayı mutasavvıfe gibi onun da ruhuna bir tâzki, bahşediyordu. Emir Süleyman'ın vefatından sonra tekrar çekilmiş, biraz sonra Germiyan beyine gitmiş, nihayet Çelebi Sultan Mehmed bazı infiâlât-ı nefsâniyeden [nefse ait her türlü tessürler] mütevellit [doğan] marz-ı asabiden [sinir hastalığından] bunun tavsiyeleriyle kurtulmuş, o zaman mükâfat olmak üzere reis-i el-atıba yaparak yine hayat-ı debdebeye onu fırlatmıştı. Hayat-ı inzivaya temayülünün [eğiliminin], bilhassa Keşiş Dağı'na meczubiyetinin [cezbolunuşunun] vesikasını Hammer Tercümesi birinci cildinin yüz altmış dördüncü sahifesinde buluyoruz: [153] "Keşiş Dağı eşcar-ı hadrâsı [yeşillikli ağaçlar] altında ve materennümâne etrafını devir eden ırmakların kenarında ilham-ı saf ve latif taharrisine gelen ulema ve şuaranın da mevki telakisi [buluşma] olmuştur. Osmanlıların ilk şair-i hayalisi Molla Şeyhi Hüsrev ve Şirin'ini orada yazardı".

Şeyhi şiir itibariyle bir müceddiddir, [yenileyendir] gazel, kaside, mesnevi tarzında birçok şeyler yazmışsa da Harnâme'si ile Hüsrev ü Şirin'i gayet meşhurdur. Kendisinin musarra [mısraları kafiyeli olan] ve ebyatından [beyitlerinden] pek çoklarını aşırmakla iktifa etmeyerek [yetinmeyerek] padişahların hakkındaki lütuflarını [hoşluk] kıskananlar emval [mallar] ve emlakına kadar dest-i tarizi [dokundurma] uzattılar, o zaman kızarak Harnâme'yi yazdı, rakiplerinin her birinin ismini münasip fırsatlarla, kinayelerle, tarizlerle gösterdi. Harnâme'nin ne suretle yazıldığı hakkında Hammer Tercümesi'nin ikinci cildinde "Şeyhî'nin kudreti ve bundan daha ziyade padişahın eltâfı [lütufları] kendisine düşman kazandırmıştı. Bunlar, ekseriya büyük şairler hakkında vaki olduğu [meydana geldiği] gibi eş'arından [şiirlerinden] intihal [aşırma] ile kanaat etmeyerek nihayet emlakına ve yanındaki adamların hayatına tariz eylediler. "Şeyhî'ye Harnâme" eserini yazdıran bu tariz eblehâne [akılsızca] olmuştur. Şeyhî bu kitapta başına gelenleri hikâye ederek düşmanlarını bu hayvanın ismi altında taksim eder." sözlerine tesadüf olunuyor. Fâik Reşad Bey "Memleketine avdet ettiği [geri geldiği] zaman" rukabâ [rakipler] ve hussadının [hasetçilerin] eser-i hıyaneti olarak haramiler yolunu bastırıp rakip olduğu katre [damla] varıncaya kadar nesi varsa almışlar" diyor ki fiil-i tarizin ne suretle vuku bulduğunu [meydana geldiğini] bize pek güzel izah eder. Şeyhî Harnâme'sini yazınca Sultan Mehmed'e takdim etmiş, bütün zayiatı [zarar ve ziyanı] padişah tarafından ödenmiştir.

[154] "Harnâmesi" gerek hicvindeki zarafte gerek tarz-ı efsaneviyiye bizde mebde [başlangıç] olmak itibarıyla cidden şayan-ı tetkik ve kıraattir [incelemeye ve okumaya değerdir], atideki [gelecekteki] misal şu iddiamızda ne kadar haklı olduğumuzu gösterir.

"Var idi bir har zaîf ü nizâr
Yük elinden katî şikeste vüzâr
Gâh odunda, gâh suda idi
Yük altında katî kısûda idi.
Yağız idi serâser endâmı
Yoğ idi ahur içre ârâmı
Bir zamân olmuşdu hoş hâl
Koduğunca idi hurde câl
Nare-i sîregûş salmazdı
Gör ki aynına hiç almazdı
Arslan ürker idi kulağından
Kurd korkar idi çomağından
Kıllet-i cû'dan olmuş idi zaîf
Bî-aleflikden olmuş idi nahîf
Rahm idüp ana sâhibi bir gün
Saldı bir otlağa tena'um içün
Vardı otlağa çün bu miskîn har
Gördü otlak içre nice bakar
Semirmiş otlak içre şöyle bular
Çekerisen kılın yağı tamlar
Kiminin boynuzı var ay gibi
Kiminin halka halka yay gibi

[155]

Göricek har bu hâli didi hemân
Ne acebdir zamâne vü devrân
Bunların başlarına tac neden
Bize bu fakr u ihtiyâc neden."

Şeyhî mutasavvıfındandır gerek Hüsrev ü Şirin mukaddimesinde gerek sair-i âsârında bu mil tasavvufi pek vazıh, [açık saçık] pek celi [meydanda] bir surette okunur, onda bazen Mevlânâ Celâleddin Rûmî hazretlerinin efkârı bulunduğu gibi Mevlânâ senâî, Şitar ve emsalinden ibaret sufiye-i safiyenin[46] de mütalaatı [düşünceleri] görülür. Mesela Hüsrev ü Şirin'den aldığımız şu dört mısra mutasavvıfından olduğunu gösterir:

"Cemâlî birdir ger çokdur ibâret
Kamu ol hüsne iderler işâret

[46] Veled Çelebi. (Y.n)

Eğerce yoktur ruhdetde kısmet
Beyan ol resme kılmış ehl-i hikmet

O tasavvufiye-i bâtını amir [emreden] sözler de söylemiştir ki onlardan biri de budur.

“Kılınca aklını hırs u hevâ kul
Güzar kıl bu küdûretden safâ bul

Tururken bunca evhâm u hayâlât
Tecellî ide mi Hakk nûrı heyhat

Yapılmaz rûh-ı nefsi yıkmayınca
Melek girmeye şeytân çıkmayınca.

Bu mutasavvıfın nazımda, bahusus tarz-ı kaside ve mesnevi de gösterdiği [156] teceddüd [yenilenme] ancak Acem edebiyatıyladır, Acemistan’a seyahati onun üzerinde pek ziyade tesir etmiş, kudret-i ibdaiyesinin [yaratılış teorisi kuvvetinin] uyanması, canlanması için pek mühim bir amil [etken] olmuştur. İran’ın fevkalade müterakki [ilerlemiş] edebiyatı, sanatı, bahusus gülistan [gül bahçesi] sahibi Sâdî onun mevcudiyetinde pek mühim izler bırakmıştır. Zaten edebiyatlar için mâye-i hariciye [dış öze] ihtiyaç vardır, en büyük teceddüdât-ı edebîye [edebî yenilenmeler] ya hâricin tesiriyle veya maziye ricatla [geri dönme] temin olunmuştur. Yalnız bu mâyeye yeni ve şahsi tarz-ı telakkiyatın [görüşler] vaz [düzenleme], zam ve ilavesi zaruri görülmüştür, işte Şeyhî’nin en büyük meziyeti [üstünlüğü] bu noktadır, o da mutasavvıftır, o da Âşık Paşa gibidir, lakin o her şeyden evvel bir şair-i müceddeddir [yeni şairdir]. Hariçten aldıklarını şahsiyetinde besledikten sonra yazmış ve bize nakil ve tevdi eylemiştir.

“Gönlüm kuşuna saçdı yine dâne benlerin
Öldürmesin tutup ki girer kane benlerin

Gamzen ki bir hadeng ile bin câne kasd ider
Hoş âhuvâne gözler ü şîrâne kasd ider
Hattun ki çekdi hâtem-i yâkuta daire
Bir mûrdur, ki mühr-i Süleymâna kasd ider
Hâlün ki zülfüne tolaşup alnuna agar
Hindû-sîfât kemend ile eyvana kasd ider.”

“Kerem ehlin bu gice âlem-i manada görüp
Sordum anlara acep noldu sehâ, kanı kerem
Dergeh-i şah-ı atâ-pîşe u hayr-endişe

Germiyân memleketi mâliki sultân-ı Kerem.”

[157] Şu satırlar bize vazıhan [açık açık] Şeyhî’nin Âşık Paşa’dan, hatta Süleyman Çelebi’den ne kadar ayrıldığını göstermektedir, sanat zaten ebedî istisna değildir de nedir! Başka bir tarz-ı tefekkür [düşünme tarzı], başka bir tarz-ı tahassüs, [duygulanma tarzı] başka bir tarz-ı ifade [ifade tarzı] gösterenler, hülasa üsluba malik olanlar edebiyatta yaşamak hakkına maliktirler.

Şeyhî’nin en büyük eseri hamse-i Nizâmî’den tercüme etmiş olduğu Hüsrev ü Şirin kıssasıdır. Bu eser doğrudan doğruya tercüme olmayıp Şeyhî ruhundan pek çok şeyler ilave ettiği gibi Mevlânâ’dan, Sâdî’den de pek çok şeyler almıştır. Eserde bir sadeki [sadelik], bir seyelân-ı şairiyet [şairiyet akması], bir ifade-i metin vardır. Tercümenin bir kısmını Sultan Murad Sânî’ye takdim ettiği zaman birçok keyl ü kâli [dedikodu] mucip olmuş [sebep olmuş], kendisini çekemeyenler birçok sözler söylemiştir ve bunun dolayısıyla “Cevâiz [bahşişler] ve atâyâdan [hediyelerden] kendiye hisse ermemiştir,” padişah bilahare ihsan edecek [bağışlayacak] olduysa da şairin ömrü vefa etmemiş, eseri itmam etmeden [bitirmeden] ölmüştür. Bu “Eser-i Şeyhî’nin muhibi [dost] ve mu’temedi [itimat edilen kimse] olduğu Germiyan Beyinin nezdinde vezaret [vezirlik] hizmetini ifa eden ve onun gibi şair olan Cemâlî itmam etmiştir [bitirmiştir].”

Halbuki Firdevsî-i tavil [uzun] eserin Germiyan oğlu Mustafa Çelebi namına yazmış olduğunu, itmamdan evvel Çelebi’nin vefat etmesiyle Sultan Murad Sânî’nin emriyle ikmal edildiğini [tamamlandığını] yazıyorsa da bizce birinci ihtimal daha kavidır. Cemâlî Şeyhî demekle maruftur [meşhur] ki Şeyhî’nin hemşirezadesidir.

Bu iddiamızın en büyük delili de Hüsrev ü Şirin’in iptidasında bulunan sözlerdir:

[158]

“Ne sultân âfitâb-ı heft-kişver
Hümâyun tal’at ü ferhunde-ahter

Sorarsan kimdür ol Hak’dan mü’eyyed
Direm Sultan Murad İbn-i Muhammed.”

Hüsrev ü Şirin öyle bir hikâyedir ki kavmin an’anatında [rivayetlerinde] yer tutmuş Osmanlı Türklüğünün ta o zamandan bu ana kadar ruhunu, mevcudiyetini hüsnüyle titretmiştir. Lisan-ı avamda [halk lisanında] Ferhat ile Şirin diye yâd olunan [anılan] bu kıssadır, buna dair pek çok kimseler eser yazmışsalar da hiçbiri Şeyhî’nin yazdığı kadar muteber [itibarlı] olmamıştır. Hammer tarihi Tezkire-i Latîfî’den alarak şu malumatı veriyor: Şirin ü Hüsrev ve Ferhad muaşakasını [âşıktaşlığını] nazımlarına mevzu ittihaz eden [kabul eden] Nizâmî, Emir Hüsrev,

Dehlevi, Âsaf Han ile Hâtıfî'den başka Türk şairleri Âhû, Celîlî, Lâmiî, Şânî, Mevlânşah, Mehmed Bin Osman onları taklit etmişlerdir."

Hüsrev ü Şirin hikayesi Hüsrev Perviz namında bir şahın rakibi bulunan Ferhat'ı mahbubesi [sevilen kadını] Şirin'den kıskanarak Bîsütûn [âşık Ferhad'ın sevgilisi Şirin'in emriyle Kermanşah civarında deldiği dağ] ismiyle müsemma [isimlendirilmiş] bir dağa bend [bağlama] ve hapsetmesini, onunda maşukasına [âşık olunanına] vusul [ulaşmak] için dağı yarmasını gösterir.

Latîfî tezkiresinde "Zeban-ı Türki'de "Kıssa-i Hüsrev ü Şirin'i" andan Şirin demiş yoktur", diyor.

Şirin'in hüsnünden bahseden şu parçayı misal diye alıyoruz.

"Saçından sümbülün boynunda bin bağ
Lebinden lalenin bağrında yüz dağ
[159]

Cihanı bende kılmış serv-i âzâd
Hadenk-i gamze ebrû-yı kemân-keş
Cihân-küşdür birisi, biri cân-keş
Okur câdû gözi zülfine efsûn
Ki ola ol meftûle meftûn
İşiden ol leb ü dendân sözinden
Bırağur la'l ü lü'lüyi gözünden"

Şeyhî son zamanında attar dükkânı açarak tababetle, [tıp ilmi] hususiyle kehhallikle [göz hekimliği] iştigal etmiş [meşgul olmuş], "826 [1422-1423]" tarihinde Kütahya'da vefat eylemiştir. Demek Sultan Murad Sânî saltanatının ancak iki senesini idrak etmiştir.

5

Ahmedî.- O asırda yetişen ehl-i tasavvuftan en evvel bir romanitik eser vücuda getiren; Şeyhî'den evvel bu tarz şiiri memlekete ithal eden Ahmedî'nin maskatıre's [doğum yeri] hakkında iki rivayet vardır. Birçok zevat, [saygı değer kimseler] hususıyle üstat muhterem Fâik Reşad Bey Germiyanlı olduğunu söylüyorlarsa da sahib-i tezkire Abdüllatif Efendi "Sivas'tandır, Murad Han Gazi devrinde Bolu beylerinden Mir Süleyman'ın mâdih [öven] ve vâsifi [nitelendiren] ve evvel asrın şair pür maarifi idi" diyor ki bu ikincinin hakikat olması bizce daha ziyade muhtemeldir. Üstadın ve Germiyanlı dinilerin Germiyanzâde Mir Süleyman'ın mâdihi [öveni] ve şairi olmasından yanılımları ihtimali vardır hatır olduğu gibi Latîfî'nin sözleri de bizim farziyemizi takviye etmektedir.,

[160] Ahmedî Şeyhî'den ihtiyar olmakla beraber zamanında Şeyhî kadar bir tesir icra etmemiştir.

Tahsili Mısır'da olup mütebahhir [o dalın gerçek uzmanı] Mevlânâ Fenârî'ye tıptan şifa müellifi [yazarı] tabip Hacı Paşa'ya şerik [arkadaş] ders olmuştur. Badel tahsil en ziyade şuarayı tutan, onları iltifatlara gark eden Germiyan iline gelmiş ve Germiyanzâde Süleyman Çelebi'ye muallim olmuştur. Şeyhî ile ülfeti [birlikte bulunup ahbaplık etme] buradan başladığı gibi Hüsrev ü Şirin şairi için gayet dost bir muallim, bir rehber olmuştur. Ahmedî, filhakika, saraylarda yaşayacak derecede zeki "Nabz-ı âşınâ, latife-gû [latife söyleyen], şirin sima, zarif bir adam imiş".

Birçok latifeler, hoş sözlerle meclisinde bulunanları neşeden neşeye atar, gayet sevimli ve tuhaf olduğu cihetle ötekine berikine vaki olan [meydana gelen] taarruzât-ı lisâniyesi [dil sataşmaları] infiali [etkilenmesi] mucip [sebep] olmazmış.

Germiyanzâdelerin Sultan Yıldırım Bayezid ile vaki olan [meydana gelen] sıhriyetleri [evlilikten dolayı meydana gelen akrabalık] dolayısıyla icra edilen düğünde hazır bulunarak Germiyan eyaletinin Osmanlı toprağına inzimamını [katılma] gördüğü gibi Timurlenk'in Amasya'ya duhulünde [girişinde] dahi bulunmuş, Cihangir'in zekâya fart-ı hürmetinden [aşırı derece hürmet] istifade maksadıyla bir kaside yazarak takdim etmiş, onun mazhar-ı iltifatı [iltifata erişeni] olmuş, ilim ve irfanına binaen [dayanarak] ahas-ı nüdemâsı [çok özel nedimeleri] meyanına [arasına] dâhil bulunmuştur. Hammer tercümesinin ikinci cildinde Timur ile Ahmedî arasındaki münasebete dair malumat buluyoruz: Şehzade Süleyman devr-i saltanatından bahsederken Hammer "Bu zamanın bütün şairlerinden en şöhretlisi Şehzade Süleyman'ın biraderi Hamza ile birlikte maiyyetinde [büyük memurun emri altında bulunma] bulundurduğu Ahmed'dir. Ahmed Timur tarafından gark-ı iltifat [iltifata batmış] [161] ve hedâyâ [hediyeler] edilmişti. Bir gün Şehinşah [şahlar şahı]- ki Ahmedî'nin katı, serbestâne beyan-ı efkâr etmesini [fikirlerini söylemesini] pek takdir ederdi- kendisiyle birlikte hamamda bulunan şaire "Benim değerim nedir?" diye sual etti. Ahmedî "Seksen akçe" dedi. Timur dedi ki "Bu futamın [peştamal] kıymetidir". Şair "Ben de ona kıymet biçtim, çünkü kendin bir para etmezsin" cevabını verdi. Şehinşah bu bedîhe-i [hazırcevaplılığa] serbestâneden münfail [içerlemiş] olmak şöyle dursun, şu sözleri ağzından kaçırmış olan şairi şahane mazhar-ı mükâfat [ödül sahibi] edecek kadar ulu cenab gösterdi.", diyor ve tezyilatında [ilave edilen kısmında] zamanın en mudhike-gûsu [güldüren] Hâce [Hoca] Nasreddin'in bu derecelerde, Timur nezdinde, makbul olmadığını da ayrıca zikrediyor.

Timur'un şairlerden, hafif meşreplerden [mizaçlardan] hoşlanmadığı ve yalnız ilim ve irfan sâhibi bulunanlara müteveccih [yönelen] ve iltifatkâr olduğu hakâik-i müsbete-i tarihîyeden [doğruluğu ispatlanmış gerçek tarihlerden] iken nasıl oldu da Ahmedî'ye fevkalade mülayim [yumuşak huylu] ve iltifatkâr bulundu? Bu meselenin ruhunu, esasını Ahmedî'nin ilim ve irfanında aramak muktezidir [gereklidir]. Ahmedî ilm-i tıbba, tarihe, tasavvufa fevkalade vâkıf, zamanın sair-i ulumunda haiz rüsuh [bir ilimde sağlam bilgi sahibi olma] ve vukuf idi. Latîfî Efendi tezkiresinde "İlm-i zahir [görünen ilim ve bâtında [iç yüz] afak ü enfüsü [nefis ve nefis dışı şeyleri] teşbibe ve temsil ile hendese ve heyetten ve ilm-i hikmetten çok maânî [manalar] ve maarif harç ve derç [bir araya getirme] etmiştir." kaydına tesadüf ettiğimiz gibi Hammer tercümesinde "Timur ve Bayezid'ın her ikisi İskender-i Kebir ile müsavat-ı emelinde [eşitlik arzusunda] bulundukları cihetle [sebeple] bu zaman-ı kadim [eski zaman] kahramanının fütuhatı [fetihleri] Tatar şehinşahının, Sultan Bayezid ile oğlunun saraylarında ikameti müddetince Ahmedî'ye bitip tükenmez bir sermaye-i musahabe [görüşme] [162] olmuştu." sözlerini de görüyoruz.

Ahmedî'nin ilm-i tıptan "kanun" ve "şifa" nın birçok mesailini zikir ve tadat eder [sayar] bir kitab-ı manzumi vardır ki bu da ilim ve irfanına diğer bir delildir.

Bu kadar arif, âlim olan bu zat yalnız kendisini düşünmekten başka bir şey yapmamış, bir müdâhin [dalkavukluk eden] için lazım gelen bütün evsafa [niteliklere] malik bulunmuştur. Ahmedîce haiz-i ehemmiyet olan [öneme sahip olan]; memleket, vatandan sarf-ı nazar –zaten o zamanda bu fikreti haiz kimseler hemen hemen yok gibiydi.- şu veya bu padişah veyahut Emir değil, parayı çok veren, iltifatı bol olandı. O Germiyanzâdelere hizmet ettiği gibi Sultan Bayezid Han'a da hizmet etmiş, onun için nasılsa Timur için de öyle olmuş, Timur'a nasıl bakmışsa Süleyman Çelebi'ye de o nazarla bakmıştır. Bahusus [özellikle] mizaçgir [nabza göre şerbet veren] olması her şahta gördüğünü takdir ve perestişe [tapmaya] onu sevk ediyordu. Süleyman Çelebi'nin işrete [içkiye] inhimakını [fazla düşkünlüğünü] şu gazaliyle ne kadar hararetkârane medih ediyor [övüyor] ki bu iddiamıza pek güzel bir delil teşkil eder:

"Mir Sülman azze nasra çün içer cam-ı şerâb
Sûretinün çeşmesinden nûr eyler iltihâb

Ruşen olur gün bigi sırrı sekâhüm Rabbühüm
Çünki kendü kullarına suna ol câm-ı şerâb

Meclis-i cennetdür anun hur u Rıdvân hâzır uş
Dahı nakl-ıla şerâb u şam-ıla ceng ü rebâb

Nice kim çoh içer-ise akl-ı kâmil-ter olur
Bilmezem şekker mi içer, âb-ı hayvân ya gül-âb
[163]

Rezm içinde iren ana sana merrîh ü zühâl
Bezm içnde[47] gören anı diye mâh u âfitâb

Na'resi gurrende-.ra'd u kamçısı rahşende-berk
Kılıcıdur sâika atduğı oh-durur şehâb

Bezm ü rezmün revnâkı hem baht u tahtun zîneti
Halk içinde ol-durur vallahü a'lem bi's-savâb

Devlet istersen bu şâhun sohbetinden Ahmedî
Olma gâyib bir nefes kim didler[48] men gâbe hâb"

Ahmedî her ne kadar sarayın halktan ayrıldığı, ayş [yiyip içme] ve nûşe [içme] daldığı, halk ile amirler arasına kesif [koyu] bir perde-i rikkat [incelik] ve zarafet gerildiği bir anda gelmiş, bu temâyülâtı [eğilimi] okşamış, onlara göre âsâr yazmış ise de yine tasavvufun te'sîratından kurtulamamıştır. Zamanının temâyülâtına [eğilimlerine] cevap vermekle beraber tasavvufu da idâme ettirdiği [sürdürüldüğü] cihetle Ahmedî bizce her iki devir arasında bir hat-ı vasıldır [ulaşma çizgisidir]. Tasavvufkârane eş'arında ekseriya bir tavr-ı vaizane [vaaz edici tavır] takınır, ondan sonra söze başlar:

"Cihânun aslı vü fer'isin hakikat bil ki Âdemdür
Mescid-i feyz olan Hakkdan bugün Âdem'deki demdür

Görünmez Hak'dan ayru gözlerime her neye baksam
Muhît-i külli şey oldur benim ya bu nazar nemdir

Yoğumuş gayri Hak'dan çün vücudı cümle eşyânın
Sakın bir kimseye ayruk deme âlemde bu kemdir."

Sözlerinde olduğu gibi.

[164] Mutasavvufâne sözlerin mukabilinde şu hane, devrin temâyülâtına [eğilimlerine] muvafık [uygun] ne güzel mısraları, gazelleri de vardır:

[47] İçinde (Y.n)
[48] Dediler (Y.n)

“Her kim gözüne sayd ola mest ü harâb olur
Her kim saçuna kayd ola bî-hur u harâb

Yârı gerekse cevrine sabr eyle Ahmedî
Kim mevtiyle hûf çeker müşg-nâb olur.”

Ol ki yüzüni gül zülfüni reyhân eylemiş
Bu perişân gönlümi aşkuna hayrân eylemiş

Saçunun bir bendini çözmiş sabâ yili sabâh
Ol nefesdür kim hevâ-yı anber-efşân eylemiş”

“Cemâlin güneşi etse tecellî
Ola âlemde her zerre ki var nedir”

Ahmedî gazallerinde bazen pek güzel parçalar gösterebiliyorsa da bir müteaddit [yenileyen] değil, ancak bir zaman-şinastır [zamandan anlayandır]. Latîfî tezkiresinde iktidar-ı şairanesi hakkında “Üslub-ı şiiri Şeyhî tarzına karib [yakın] ve kudema vadisinde Farisi’den mütercim [çevirici] mev’ize-gûne bir tarz-ı acibdir.” [şaşırtıcı] sözleri müsadif [tesadüf eden] enzârımız [bakışlarımız] olduğu gibi yine aynı tezkirede “Süleyman zahirîn ekser [birçok] kasâidini [kasidelerini] tercüme edip” cümlesini de tesadüf ediyoruz.

Ahmedî İskendernâme’siyle tarih-i edebiyat-ı Osmaniye de bir iz bırakmasaydı küçük bir kayıt ile iktifa [yetinme] edilir bir şair olurdu. İskendernâme Osmanlı tarih-i edebiyatında tarihi ve romanitik ilk eser-ı [165] nazmıdır, hakâik-i tarihîyeyi [gerçek tarihi] az çok tağyir etmek [değiştirmek] suretiyle yazılmış olan bu eserin bir kısmı İskender-i Kebir’in hayatından, fütuhatından, kısm-ı değeri mülûk sâlifeden [geçmiş hükümdarlardan] ve Osmanlı tarihinin mukaddematından [girişler] bahseder bulunmuştur.

Hakâik-i tarihîyeyi tahrif ettiğini [değiştirdiğini] göstermek üzere İskendernâme’sinden şu misali alıyoruz:

“Gitdi Ertuğrul cihândan yirine
Oğlu Osman kaldı andan yirine

Oldu Osman bir ulu gazi kim ol
Nireye kim vardı ise buldu yol

Selçûki feth eyledi ol nâm-dâr
İnegöl ile dahi girü hisâr

Kafiri yıkıb yakub ol nâm-dâr
Bursa'yı, İznik'i eyledi hisâr."

Selçuki fethetmek gibi kelimeler hakâik-i tarihîyenin ne kadar tağyir edildiğine [değiştirdiğine] bir misaldir. Daha sonra manzum tarih yazdığı halde Süleyman Paşa'nın Rumeli'ye geçtiğinden bahsetmeyerek ilk müruru [geçişi] Sultan Murad'a verecek kadar eser-i gaflet göstermiştir. Bahusus bu eserdeki lisan da pek eskidir, âdeta Âşık Paşa Türkçesidir. Zaten Ahmedî bir şair mübdi [yok iken var eden] değildir. İskendernâme lisan ve şiir itibariyle pek büyük bir kıymete malik olmamakla beraber tarih-i edebiyatın bir ana hattî [hatta ait] olduğundan cidden şayan-ı kayd ve tezkârdır [hatırlamadır]. Esasen kitap zamanın fuzalâ [faziletli kimseler] ve küberâsınca [ileri gelenlerince] makbule geçmemiş, "Bugüne nazım ile bir kitaptan bir münakkahca [temizlenmiş] kaside efdal [çok üstün] ve evla [daha iyi] idi." demişlerdir. Hatta Tezkire-i Latîfî'de buna dair [166] garip bir kıssaya tesadüf olunmaktadır:

Ahmedî kitabın makbule geçmediğini görür görmez, fevkalade müteessir [üzüntülü] olarak işi bir hücrede beraberce dem-güzar [vakit geçiren] olduğu Şeyhî'ye açmış, o da hasbihâle muvafık [uygun] muhayyel [hayal edilen] bir kaside tertip etmiş, Ahmedî'nin imzasını atmış, İskender namına sahibi de bunu alarak küberânın ve fuzalânın nezdine gelmiş, takdim etmiş, onlar da okuduktan sonra şu cevabı vermişlerdir:

Mevlânâ Ahmedî! Bu kaside senin ise evvel kitap senin değildir. Eğer kitap senin ise kaside senin değildir.

İşte İskendernâme zamanı küberâları, sanat aşinaları arasında bu kadar itibara nail olmuş [erişmiş], ondan sonra sükûta dalmış, unutulmuştur. Biz bu kitaptan "Sed-i İskender" hakkındaki mübalağatı [abartmaları], hurâfatı [rivayet ve efsaneleri] istihraç ediyoruz [çıkarıyoruz]: lisanda tazelik olmadığı cihetle hayallerin adilliği hissizlik tamamıyla gözükmektedir.

"İki taga uğradı ol yolda şah
Herbirinün kullesi[49] ta üç mah

Yahınında ol taglarun şâh-ı cihân
Agradı[50] bir koma gâyet nâtüvan

[49] Kalesi= kule, zirve (Y.n)
[50] Uğradı (Y.n)

Avreti var cümlesi uryan u hâr
Aclık elinden kamu hayrân u zâr

Sord[51] ahvâlin bularun pâdişâh
Didiler câvîd ol dünyada şah
[167]

Niçe dönse, çarh dutsa bir karâr
Taht ki Allah kılsun pâyidâr

Ömür ki câvid itsun Lâ-Yezâl
İrmesün hergiz kemâlüne zevâl

Çünki iy şeh sordun ahvalümüzi
Eydelüm nedür işt[52] hâlümüzi

Ola kim bu işe çare bulsun[53]
Üşbu müşkil ukde-i[54] hal kılsın

Var bu taglardan anaru bîkerân
Kûh u sahrâ Yâcüc'e olmış mekân

Ger imâret idevüz, ger kişt-kâr
Ye'cüc u Me'cüc iderler[55] târ u mâr

İşleri zulm-ıla gâretdür kamu
Her ne itseler[56] hasâretdür kamu

Kanda irseler iderler cevr ü kahr
Bunlarun zulmıla döymez ik ü[57] şehr

Âdemî nısfınca olarun kaddi var
Anda olur biru ki nesli hezâr

Bu iki tagun arasıdur yakîn
Geçecek yolları iy şah-ı zemin

[51] Sordu. (Y.n)
[52] İşit (Y.n)
[53] Bulasın (Y.n)
[54] Ukdeyi (Y.n)
[55] Ederler (Y.n)
[56] Etseler (Y.n)
[57] İki (Y.n)

Dâhi yoldan yok belare reh-güzer
Çare eylesün bu işe tâc ver
[168]

Ki olalar şeh devlette halk şâd
Hem ola adı şehün hayrıla yâd

Biz dahi dolaşub idelüm meded
İki tag arasın itsün şâh sed

Did[58] şeh kim şükr Hakk'a ki ol Ganî
Bî-niyâz itdi halâyıkdan beni

Kimseden bâkî gerekmezdür meded
Yardım olsa Tangrıdan yapılsa sed

Pes Sikender orada kıldı karâr
Kâr-gerler cem' etti bî-şümâr

Dökd[59] seng ü âhen içün sîm ü zer
Hayr içün ol seddi yapdı tâc-ver

Ye'cüc ü Me'cüc sedden anaru
Kıldılar hergiz geçemezler berü

Lîk irişe fermân-ı Ahad
Haşr yahınında rahne ola sed

"Yecüc ve mecüc andan çıhalar
"Yidi[60] eklimi tamâmet yıhalar" [?]

Ahmedî fasıla-i saltanatın son senelerinde "815 [1412-1413]" tarihinde vefat etmiş olup Kütahya'da metfundur.

6

[169] **Kadı Burhâneddin.-** Ecnebi olmakla beraber ilk defa asrın temâyülât-ı tasavvufiyesinden [tasavvufi eğilimlerinden] kurtulan garb-ı Türki şairi bulunduğundan tarih-i edebiyat-ı Osmaniye'de Kadı Burhâneddin'den bahsetmek zarureti vardır.

Kadı Burhâneddin cidden mümtaz bir sima, bir şahsiyettir. Cesareti, azmi, malumatı, şairiyeti kendisini hayatın en büyük mevkine, hükümdarlığa kadar is'ad etmiştir [yüceltmiştir].

[58] Dedi (Y.n)
[59] Döktü (Y.n)
[60] Yedi. (Y.n)

Erzincan'da tevellüt etmiş, Kürdistan'ın metin, ateşin, yorulmaz ruhuyla Halep'e gelmiş, orada tahsil-i ulum etmiştir. Şair, âlim Burhâneddin umk-u mevcudiyetinde [varlığın derinliklerinde] bir inkılapçı kudret ve kuvvetini hissediyordu. Tahsilini bitirir bitirmez Hammer'in dediği gibi "Siyasette müteammik [derine giden]" olan bu sima memleketine avdetle [geri dönüş] fazl [değer] ve irfanıyla iptida [başlama] Erzincan'a kadı, sonra da Erzincan emirine damat oldu. Bu birinci hatve [adım] idi. O zekâsıyla çıkacağı merdivenin birinci kademesine ayak basmıştı. Cengiz Han'ın evlat ve a'kabına [torunlarına] tabi bulunmuş olan bu zengin, şair ruhları menâzır-ı tabiıyyesinin [doğal manzarasının] haşmetiyle, ahalisinin şiire meftuniyetle [meftunluk] okşar memlekete hâkim [hükmeden] olması için çok zaman beklemedi. Ümera fetreti zuhur etti. Halkın nazarında kadılığı esnasında Burhâneddin pek büyük bir mevki tutmuştu, bundan istifade ederek kayınpederine karşı bir ihtilal hazırladı, vaki olan [meydana gelen] müsademede [çarpışmada] fevkalade zekâ ve dirayet [çabuk kavrama yeteneği] gösterdi, kayınpeder damadın elinde maktul düştü [öldürüldü].

[170]

Pederi Sultan Murad Hüdavendigâr zamanında ehl-i tasavvufa padişahın fevkalade meyyal [istekli] ve düşkün olup ulemaya lakayt [ilgisiz] bulunmasından hariçte maişet [geçim] aramaya çıkan akait [inanışlar] ulemasından Ahmed Burhâneddin'dir, ki oğlu kadının asıl ismi Burhâneddin'dir. Pederi Kayseri hükümdarının da kadılığını yapmıştır[61].

Birçok Tatar aşiretleri üzerine tesis-i hükûmet eden bu zat yirmi sene kadar icrayı saltanat etmiş, Osmanlılarla, Timurlunun asâkiriyle, [askerleriyle] Mısır Memlükleriyle, civardaki Türkmen aşiretleriyle müteaddit [birçok] defalar muharebelerde bulunmuştu. Sivas, Kayseri şehirleri bunun hükûmeti dâhilinde bulunuyordu. Sultan Yıldırım Sivas şehrini almak kast ve azmiyle şarka doğru yürüdüğü zaman muhataralı [tehlikeli durum] bir harp ihtimaline maruz kalmamak için Harput Dağlarına çekilmiş, Akkoyunlu aşiretinden Bayındır ailesinin müessesi [kurucusu] Kara Yavlak namıyla maruf [belli] Kara Osman tarafından yakalanarak silah bî-dest [elsiz] şakilerin [haydutların] gördükleri cezaya uğramış, idam edilmiştir.

Bu vaka "800 [1397-1398]" sene-i hicriyesinde vuku bulmuştur [meydana gelmiştir].

"798 [1395-1396]" senesinde hattat Halil İbn-i Ahmed tarafından yazılan Yegâne Divanı İngiltere'de "Biritiş Müzeum [British Museum]" da mahfuzdur [saklanmıştır]. Bunun büyük kısmı

[61] Hammer Tercümesi: birinci cilt, sahife 217, 269, 335 (Y.n)

gazellerden ibaret olup bir kısmı da tuyuğlardan[62], rubailerden [171] ibarettir. Lisanı Osmanlı Türkçesi değilse de yine garp Türkçe ve şivesidir. Bu şairin en büyük meziyeti [üstünlüğü] tasavvuftan kurtulması, en evvel garp Türkçesinde rubai söylemesidir. Zaten bu kadar metin, seçi, [yürekli] azimkâr bir mevcudiyet tasavvufun zayıflara teselli ve sükûn veren ruh ve zemininden zevkiyat olamazdı. Bunun içindir, ki manzumelerinde bir buy-u beşeriyet [insan kokusu] mevcuttur. Âşıkâne gazalleriyle, rubailerinden ve tuyuğlarından bazı misallerle iktifa edeceğiz [yetineceğiz]:

Gazellerinden

"Yâr bezüm ile yine gör ki ne al eyledi
Ta ki başum kan ola ya kefen al eyledi

Ağzını göreli dirliğim oldı güman
Bilini gösdarali bînî hayâl eyledi

Cânumı aldu gözü gönlüm apardı tuzu
Şehd ü şeker tek sözi akılları lâl eyledi

Hicrîne döyimezem vaslına irimezem
Şol sanemün ki yüzi bedri hilâl eyledi

Hüsni ki Hak lutfıdur biza harâm iden
Gözleri âşık kanın nişe-i hilâl eyledi

Yıl dâhi âvâredür tolaşalı zülfina
Yeridür ol ana çün kîlle kâl eyledi

Gerçe kebâb eyledi ışkı odına cânı
Yar ağzının yârını biza zülâl eyledi"
[172]

Ölmüş tenüme aşkı anun rûh değül mi
Gamzesiyle dil dahi mecrûh değül mi

Aşkıyla kavuşdı gönülüm yoluna anun
Aşkıyla kahilan kapu meftuh değül mi

Kirpüği ne kılduğını sen sanma muammâ
Gönülde anun yarası meşruh değül mi

[62] On bir hece ile yazılı bir nevi rubâîdir, ki birinci, ikinci, dördüncü mısraları hem kafiyelidir. (Y.n)

Bin yılda eğer Nuh yaşadıysa bin yaş
Ol bana bir lahza-i memnuh değül mi

Mâşukla âşık bir olur aşk oduyla
Mâdih dahı pes yine memdûh değül mi”

Rubailerinden

“Gönlüm yine ol Leylî ye Mecnun olmuş
Yaşım yine yar yoluna ceyhûn olmuş

Lebleri çakışmış gönlümü ola mı
Bahdım meğer aralarında hun olmuş”

Didi ki niçün gözini pür-gam görürüm
Dâim görmezim veli dem dem görürüm”
[173]

“Yürek gözünün önüne sad pâre gerekdür
Gîsûların içinde dil âvâre gerekdür

Bîçareye ki kaldı bu gîsûn ile miskîn
Şol lâ’l-i lebünden sanemâ çâre gerekdür.”

Tuyuğlarından

“Ezelde Hak ne yazmış ise bolur
Göz neni ki göreceg ise görür

İki âlemde Hakk’a sığınmışuz
Tohtamış ne ola ya ahsah temür.”

Sencileyin dünyâda hûb az imiş
Nağmeni rast anladım şehnaz imiş

Gönüllere kekliğine bu dünyâda
İllâ şâhin gözlerin şehbaz imiş.”

Hemîşe âşık gönli biryân olur
Her nefs garîb gözi giryân bolur

Sûfîlerün dileği mihrâb ve nemâz
Ergişinün ârzûsı meydân bolur.”
[174]

7

İcmal-i Siyasi ve İçtimai, Nazım ve Nesir, Terakkiyat-ı Fikriye.- Osmanlı hükûmeti tevessü [genişleme] ve inkişaf [gelişme] için lazım olan bütün kabiliyete, bütün müsaidat-ı mevkiyeye [müsait mevkilere] malik [sahip] bulunuyordu. Osman Bey'in idaresinde bulunan memurların, kumandanların ekseri Turan'dan gelmiş, henüz bozulmamış, seçi [yiğit] ve metin [sağlam] zevat veya onların evladı idi. Halbuki öteki beyler Selçuk enkazını taşıyorlardı, onların memurları münkariz [adı sanı kalmamış] Selçuk hükûmetinin mütefessih [kokmuş] ruhlu mahlukları [yaratılmış şey] idi. Binaenaleyh Osmanlı hükûmeti şu itibar ile evla [daha layık] onlara faik [daha üstün] bulunuyordu. Daha sonra mevki de müsaitti. Ordusu bozulmuş, idaresi bozulmuş, kumandanları bozulmuş bir Bizans İmparatorluğu komşusu bulunuyordu. Azimkâr Emir'e Sultan Osman'a en ziyade kuvvet veren bu hâl idi.

Paleogların [geç Bizans] hükûmetinden evvel Yunan hisarları kumandanları imparatorluğun kalelerini külli mübalağa, terk-i arazi [terk edilmiş toprağı], ganâimin [ganimetlerin] kendilerine aidiyeti şartlarıyla muhafaza ediyorlardı. Halbuki Paleoglar bu usulü kaldırmışlar, onları haddan [sınırdan] efzun [fazla] vergilere tabi kılmışlardı: ücret mukabilinde [bir şeyin karşılığı olan] vatanı müdafaa eden bu kumandanlar ve askerler artık münfail [etkilenmiş] ve münkesir [kırılmış], gevşemişler, binaenaleyh eski şiddetle memleketi müdafaadan vazgeçmişlerdi. Bu, Osmanlılığın terakki [gelişme] ve inkişafın [açılma] için en metin, en mesut bir sebep ve amil [etken] olduktan başka Sakarya Nehri'nin de o esnalarda tebdil-i mecra [su yolu değiştirme] ve istikamet etmesi, bilahare mecrayı kadimine [eski su yoluna] avdet [175] ettiği [dönüştüğü] halde nehir çamuruyla umkunu [derinliğini] doldurması Yunan hisarlarını tabii bir muhafızdan mahrum bırakmış, inkişaf-ı Osmaniye [Osmanlı gelişmesi] diğer bir sebep teşkil etmiştir. Bahusus Sultan Osman'ın tahakküm [baskı yaparak hükmetme] kabul etmez şecaati, [yürekliliği] vüsat-i âmali [isteklerinin bolluğu] ve fikr-i teşebbüs perverisi vardı. Kendisinin fevkalade adil olması, Hristiyan, Müslüman her ne olursa olsun yekdiğere [diğer tarafı] tercih etmemesi o zamanda her taraftan akan zulüm, îtisaftan [yolsuzluktan] bıkanları hep nezdine topluyordu. Oğlu Orhan Gazi'nin hafitleri [erkek torunları] Sultan Murad Hüdavendigâr'ın, Yıldırım Bayezid'in şecaatleri [cesaretleri] de Devlet-i Aliye'nin temadi-i ikbal ve metaneti [sürüp giden mutluluğu ve sağlamlığı] için birer sebeptir. Altı yüz doksan dokuzdan sekiz yüz senesine kadar geçen bir asır zarfında Devlet-i Osmaniye harika nevinden [cinsten] fütuhate [fetihlere] malik olarak tevessü [genişleme] ve inkişaf etti [gelişti]. Bursa, İznik, İzmit, Gelibolu, Edirne, Kosova, Bulgaristan, Germiyan ve Hamid memalik-i Osmanlı ülkesine zam ve ilhak edildi

[eklendi]. Macaristan istila olundu. Karaman, Burhaneddin, kötürüm Bayezid memaliki fethedildi, ehl-i salib ordularına karşı yapılan muharebelerde muvaffakiyetler kazanıldı, Konstantiniyye'ye kadı ikâd edildi [oturtuldu], orada cami inşa ettirildi, Mora, Yunanistan kıtası istila olundu. Osmanlı hükûmeti yüz sene zarfında Anadolu'dan Fırat kıyılarına kadar gelmiş, Avrupa'da da Yunanistan'ın cenubuna Tuna boylarına kadar ilerlemişti. Hammer Sultan Bayezid'in sarayından bahsederken şu sözleri söylüyor: "Kız erkek binlerce esirler içinde hüsn-ü anları celb-i dikkat ederek intihab edilmiş [seçilmiş] köle ve cariyeler daima etrafında bulunurlardı. Rumlar, Eflaklılar, Sırplılar, Arnavutlar, [176] Macarlar, Saksonlar, Latinler, hasılı cümlesi padişahın arzusuna göre kendi lisanlarında teganniye hazır edilir."

Yalnız bu ikbal ve saltanatı bir müddet mûkine için Timurlenk Hükûmet-i Osmaniye'ye tecavüzü, Ankara muharebesi neticesinde bozgunluk, Sultan Bayezid'in esareti, şehzadeler muharebesi sekteye uğrattıysa da yine tamamıyla değildir. Çünkü tarihin yanlış kayıt ve zabıt ettiği gibi bir fasıla-i saltanat olmamıştır, bilakis bir temadi-i saltanat [sürüp giden saltanat] vardır. Timur'un Sultan Bayezid'i esir etmesi ancak teşevvüşâtı [karışıklıkları] mucip olmuş [sebep olmuş], on iki sene sonra eski beylerin memleketlerine sahip olmasıyla hâl-i sabık [eski halleri] rücu etmiştir [geri dönmüştür].

Fasıla-i saltanat [Fetret Devri] yoktur, çünkü ekber evlat olan Süleyman Çelebi pederinin yerine makam-ı saltanata câlis olmuştur [oturmuştur]. Murad Bey tarihinde bu noktayı düşünerek "Bu devir fasıla-i saltanat yâd olunmuştur ki vakadan Sultan Bayezid'in irtihaline [göçüşüne] kadar geçen dokuz ay müstesna [kural dışı] tutulduğu hâlde bunun bu suretle yâdına asla mana ve münasebet [ilişki] yoktur. Devr-i fetret veya şehzadelerin isyanı denilebilir, fasıla-i saltanat denemez, çünkü Sultan Bayezid'in ekber evladı ve resmî veliahtı Süleyman Bey usulü dairesinde Edirne'de cülus etmiş, başta sadrazam, yeniçeri ağası, kadıasker olduğu hâlde bütün ulema, [âlimler] ümera, [emirler] asker, halk kendisine biat etmiş, sikke-i darp [madeni para basma] olunmuş, camilerde namına hutbe okunmaya başlamıştır.", diyor.

Hülasa devr-i fetrete kadar Anadolu'da, Avrupa'nın şarkında ve cenubunda [güney] [177] yalnız bir hâkim kalmıştı: Osmanlı padişahı… Türk hükümdarı kendi tebaasından imiş gibi Bizans imparatorunu istihdam ediyor, istediği zaman imparatorları azil [işten çıkarma] ve nasb [tayin etme] eyliyordu.

Siyaset-i hariciyede [dış siyasette] olduğu gibi siyaset-i dâhiliyede [iç siyasette], umur-u mülkiye [devlet işleri] ve umur-u askeriyede [askerî işlerde] mütemadiyen [devamlı] tekâmül ediyordu [olgunlaşıyordu].

Sultan Osman şark hükümdarlarının hukuk-u siyasiyesinden olan hutbede namına yâd ettirmeyi vaz etmişti [belirlemişti], lakin sikke-i darp ettirmek, kanun vaz eylemek [belirlemek] gibi haklarını istimal etmemişti [kullanmamıştı]. Bu şerefi tarih-i Osmani oğlu Sultan Orhan'a kaydetmiştir. Sikke kanunu, kıyafet, ordu kanunları müşarünileyhin zaman-ı saltanatında iptida Alaaddin Paşa tarafından tanzim edilmiştir [düzenlenmiştir]. Rumlar sırma işlemeli, Türkmenler rengarenk kumaşlardan yapılmış külah giyerlerdi.

Alaaddin Paşa bunlardan Osmanlıları tefrik [ayırt etme] için beyaz külahı kabul etti, bilahare elbiseler taayyün ettiği [ortaya çıkardığı] hâlde en evvel düşünülen serpuşmeli [başa giyilen şey] olmuştur. Beyler de beyaz keçe giyerler, ancak merasim günlerinde beyaz üzerine mevsılından [bağlama yerinden] sarık takarlardı, kavuk hakkındaki bu nizam Sultan Yıldırım Bayezid zamanına kadar devam etmiş, o zaman Timur Taş Paşa'nın tavsiyesiyle kırmızı keçe külah istimal olunmuş [kullanılmış], beyaz yalnız sarayda kalmıştır. Sultan Yıldırım Bayezid zamanında müteaddit [birçok] kavuklar meydana çıkmış, Müslümanların börk şeklinde giymeleri kanun hükmüne girmiştir.

Alaaddin Paşa daimî ve maaşlı bir orduda teşkil [oluşturma] ve bunun kavânini [kanunlarını] [178] vaz etti [düzenledi]. Osmanlılık daimî ordularda Avrupa'ya bir asır tefevvuk eylemiştir [üstün gelmiştir]. Sultan Osman Gazi muharebelerinde akıncı ismiyle yâd edilen Türkmenleri istihdam ederdi, sefer küşad etmek [açmak] iktiza ettiği [gerektiği] zaman bunları bir müddet evvel toplamak lazım gelirdi. Sultan Orhan ve Alaaddin Paşa daimî, aylıklı piyadeler teşkili ile bunlara günde bir akçe yani bir dirhem gümüşün dörtte birini maaş olmak üzere tayin etti. Onbaşı, yüzbaşı, binbaşı namındaki zabitlerin [subay] kumandasında bunlar takımlara ayrıldı. Fakat verilen paranın çokluğu dolayısıyla bu aylıklı askere gurur gelmekle birtakım karışıklıkları müeddî [sebebiyet veren] oldu.

Sultan Orhan Alaaddin Paşa ile Şeyh Edebali'nin bacanağı Çandarlı Kara Halil'den ibaret mecliste müzâkerelerde bulundu. Çandarlı Kara Halil devşirme usulünü teklif etti, bunlar Hristiyan çocuklarından teşkil edilecek, ciddi, metin, riyazi bir terbiye-i askeriyeye maruz kalacaklardı. Ve bunlara yeniçeri namı verildi. Hammer bu askerin teşkili hakkında şu mütalaada [düşüncede] bulunur:

"Kara Halil'in icadı, vücuda getirdiği semereler [neticeler] itibariyle, Avrupa'nın huzur ve asayişi için Şuarc'ın top barutunu ihtirandan [icadından] bin kat dehşetli bir darbe teşkil eyledi." Yeniçerilere serpuş [başlık] olmak için Hacı Bektaş Veli'nin beyaz keçe külahı kabul edildi.

Sultan Orhan bir gün yanında mühtedilerden [Müslüman olanlardan] birkaç kişi bulunduğu hâlde Amasya civarında suluca Kenaryon kasabasında ikamet eden Hacı Bektaş nezdine giderek yeni ordusu için dua etmesini [179] bir sancak ile bir de isim vermesini talep eyledi. Şeyh, abasının kolunu askerden birinin başına öyle bir surette vaz etti [koydu] ki kolunun ucu askerin sırtına kadar sarktı; badehu [ondan sonra] bir sedayı ilham-nümâ [ilham bildiren] ile keşf-i istikbal tarzında şu sözleri söyledi: "Tesis ettiğiniz ordu yeniçeri tesmiye edilecek [adlandırılacak], yüzü ak ve parlak, kolu müthiş, kılıcı keskin, oku tiz [çabuk] olacak. Bütün muharebelerde galip çıkacak ve daima muzafferiyetle avdet edecektir [geri dönecektir]." Bu duayı muhtır [hatırlatan] olmak üzere yeniçerilerin beyaz keçe külahına arka tarafından bir kumaş parçası ilave edildi."[63] ve üzerlerine püskül yerine kaşık takıldı. Zabitlerinin isimleri de matbah [mutfak] işlerinden alındı. Bunların tahsisatı çok fazla olmakla karınları doyduğuna timsal [örnek] olmak üzere böyle intihap edildi [seçildi][64]. Memalik-i meftûhanın [fethedilmiş toprakların] asker arasında taksimi kanun oldu, bundan dolayı maaş alan piyade askeri arazi almaya başladı. Akıncılar, sipahiler teşkil olundu [oluşturuldu], sipahiler de muvazzaf [vazifeli], gayrı muvazzaf [vazifesiz] olmak üzere ikiye taksim edildi.

Bu teşkilat-ı muntazamdan [düzgün teşkilattan] sonra görülen lüzum üzerine Sultan Murad Hüdavendigâr zamanında en büyük Bursa kadılığıyla ordu kadılığının bir şahısta cem'i kanun oldu, buna tayin olunan şahıs kendisinde [180] hem idare-i mülkiyeyi [il ve ilçe yönetimini], hem de idare-i askeriyeyi [askerlik işlerini] cem ediyordu [topluyordu]. Bu da askerlikle geçinen memleketlerdeki merkeziyete olan lüzum katiyi [kesin] takviye etmiş bulunuyordu.

Asker başkumandanlığı da hanedan-ı saltanattan, şehzadelerin böyle mühim bir mevkide bulunarak teşevvüş [karışıklık] husule getirmeleri mülahazasıyla, [düşüncesiyle] alındı, beylerbeyi lakabıyla iptida [başlangıç] Lala Şahin Paşa'ya tevdi olundu [teslim edildi]. Tarih-i Osmani bize biri Alaaddin Paşa, diğeri Süleyman Paşa olmak üzere iki şehzade başkumandan göstermektedir. Bu usul neticesi şehzadeler meclis-i meşveretten [fikir alma meclisinden] çekildi. Hristiyan

[63] Hammer: cilt, 1 sahife, 139 (Y.n)
[64] Mir Alay: çorbacıbaşı, ondan sonra gelen en büyük zabıtandan biri aşçıbaşı, diğeri sakabaşı, -en muazzez eşya kazgandır. Bu- istişâreye alettir. Yeniçeri sancağı kırmızı üzerine hilâl ve onun üzerine iki uçlu kılıç resmidir. (Y.n)

tebaadan seferlerde atlara bakmak, arabaları sürmek, ahırları temizlemek padişahın maiyetinde [emrinde çalışma] bulunmak üzere ve Yunak namıyla bir fırka-i askeriye [askeri tümen] tesis edildi. Osmanlı sancaklarının rengi tanzim [düzenleme], askerî malikâneler ıslah olundu [iyileştirildi]. Bu hususta Timur Taş Paşa fevkalade sarf-ı gayret etti.

Sultan Bayezid zamanında ise ıslahat-ı adliye [adlî yenilikler] yapıldı, kadılar ahlaksızlığa yüz tutmuşlardı, tahsisatları [ödenekleri] muayyen [belli] değildi, buna çare olmak üzere tahsisatları tayin, bazı rüsum [vergiler] ile harçlar alınmasına müsaide edildi, kanun yapıldı. Şu adli ıslahat idare-i mülkiyenin ıslahını müeddî oldu [sebebiyet verdi].

Şuraya kadar verilen tafsilatın [ayrıntıların] tarih-i edebiyatla münasebetini taharri edelim [arayalım]. Gerek siyaset-i hariciyede, gerek siyaset-i dâhiliyede vuku [meydana] gelen şu muvaffakiyat [başarılar] ve tebdîlât [değişmeler] Anadolu sahasında hayat-ı içtimaiyeyi [sosyal hayatı], binnetice [sonuçta] hayat-ı edebîyeyi [edebî hayatı], hayat-ı sanatkâraneyi [sanatkârca hayatı] tamamıyla değiştirmiştir. [181] Devr-i tasavvufun [tasavvuf devrinin] münkariz olup [sona erip] devr-i sarayının [saray devrinin] başlaması muvaffakiyat-ı hariciye ve dâhili [iç ve dış başarılar] sükûn ve asayişten tevellüt ettiği [meydana geldiği] gibi mutlakıyet-i idare, asalet ve kibarlık fikirleri de bunlardan doğmuştur.

Osmanlı hükûmeti Selçuki hükûmetinden birçok karışıklıklarla beraber ruh-u tasavvufu da miras olarak ahz ve iktibas etmişti [alıp faydalanmıştı]. Bahs-i mahsusunda zikredildiği cihetle [sebeple] o esnalarda Anadolu tasavvufun neşv ü nemâsına [gelişmesine] müsait bir hâlde bulunuyordu, ehl-i tasavvufun ilk Osmanlı padişahları nezdinde [kabul ve anlayışına] ne kadar makbul ve muteber [saygın] olduğunu bazı vesaik-i tarihîye [tarih-i vesikalar] ile göstereceğiz. Sultan Osman Ertuğrul neslinin pek büyük bir aile-i hükümdarı teşkil edeceğini [oluşturacağını] rüyadan istihracatıyla [sonuç çıkarma] Abdal Kumral namında bir dervişin haber vermesi üzerine bunun şöhret-i kudsiyyesi maksadı teshil eder [kolaylaştırır] diyerek kendisine en güzel kılıçlarından birini ve bir kıymettar kâse ihdâ ettiği [hediye ettiği] gibi bir zaviyede yaptıracağını vaat eylemiş ve zamanı gelir gelmez Ermeni Boğazı'nda bir zaviye inşa ettirmiş ve ona vermiştir[65]. Sultan Orhan da Geyikli Baba'ya zaviye inşa ettirdiği gibi Bursa fethinde bulunarak muavenet-i rûhâniyeleriyle [manevi yardımlarıyla] fethin müyesser [kolaylıkla olan] olduğuna kani bulunduğu [yetindiği] Abdal Mûsâ ile Abdal Murad'ın metfun [defnedilmiş] bulundukları yerleri zaviyelerle

[65] İdrisi'den naklen Hammer Tercümesi, birinci cilt. (Y.n)

imla eylemiş [doldurmuş], bu suretle minnettarlığını teyit etmiştir[66] Sultan Orhan bunları ekseriya [182] harplarına iştirak [ortaklık] ettirir, kendilerinin muavenet-i rûhâniyelerinden [manevi yardımlarından] fevkalade emin bulunurmuş. Ve bütün bu dervişan Keşiş Dağı'nın menâzır-ı şairanesinden [şairce manzarasından] hoşlanırlar, orada toplanırlardı. Sultan Murad Hüdavendigâr derviş için Yenişehir'de bir tekke inşa, birçok tahsisat ita eylemiştir [vermiştir]. Sultan Murad Hüdavendigâr'ın okuyup yazmak bilmediği için Raguze[?] ahitnâmesini baş parmağı ile serçe parmağı ayrı, diğer üçer parmağı bitişik olmak üzere elini mürekkebe batırarak imzalamasıyla sabit bulunup padişahın bu hâli ulemanın yerine ehl-i tasavvufun itibar sahibi olmasını ve binnetice riyazî [delillere dayanan] şehir Kadızâde-i Rûmî Mahmud Efendi'nin Semerkant'a, ulemayı lisandan Molla Cemaleddin'in Karaman'a, akait ulemasından Ahmed Burhaneddin'in iptida [başta] Kayseriye'ye, daha sonra Erzincan'a gitmelerini müeddi [doğuran] olmuştur[67].

Sultan Bayezid de az çok eslaf-ı izamının [eski seçkin kimselerin] eserini takip etmiş, mamafih [bununla beraber] onları diğerleri gibi harplerine iştirak ettirmemiş [ortak etmemiş], ehl-i tarikin nezdinde en büyük makamı tutan damadı Şeyh Buhari'ye.- Emir Sultan namıyla maruf [bilinen].- muharebeye giderken kılıç kuşandırmak usulünü ihdas eylemiş [ortaya çıkarmış], o asır ehl-i tasavvufunun en büyüğü bulunan Şeyh Seyit Ali Hamedânî Şeyh Buhari'yi ziyarete geldiği zaman Bursa'da inşa ettirmiş olduğu Akçağlayan Cami ücûratının [ücretlerinin] üç misli bir meblağı hamedânî-i müşarünileyhe hediye etmiştir. Sultan Orhan zamanında Nakşibendiler, Sâdîler, Bektâşîler olmak üzere üç tarikat tesis etmiş, [183] en ziyade rağbet bulan, o esnada, Bektâşîler olmuştur. Bütün yeniçeriler hem asker hem de Bektâşîlik tarikinde mürit idiler. Tarikat-i Bektâşîye reisi olan şeyh aynı zamanda doksan dokuzuncu alayın miralayı, çorbacı başısı olduğu gibi müridânından sekiz kişide kışlalarda bulunarak gece gündüz asker hakkında dua ederler, onlara usul-ü tarikatı gösterirlerdi.

Ehl-i tasavvufun iptidaları bu kadar iltifata mazhar olmaları birçok şairlerin yetişmesine sebep olduğu hâlde seri müzafferiyetlerde birçok kibarların yetişmesini, halk ile saray ve kibarlar arasında yavaş yavaş tebâüdün [ayrılmanın] husulünü müeddi olmuştur [doğurmuştur]. Bu yüz senenin sonlarına doğru yeni yeni ihtiyacat tevellüt etmişti [doğmuştu]. Anadolu taze, zinde bir hayat geçiriyor, ganimetler askerî, onlar dolayısıyla ticari, zirai zengin ediyor, etrafta mücadelâta

[66] Hammer Tercümesi "Birinci cilt, sahife 190" rivayete göre Geyikli Baba muhasara ordusunun önünde bir gazâle süvar olarak elinde altmış okkalık bir kılıçla, Abdal Murad dört arşın tulunda tahtadan bir kılıçla âsâr-ı şecâat göstermiş, Abdal Murad ise pamuk ile ateş toplamıştır. (Y.n)
[67] Hammer Tercümesi cilt, 1; sahife, 216 (Y.n)

daima sebebiyet verecek küçük beyliklerin, Rum kalelerinin bir sancak altında toplanması, teşkilat-ı mülkiye ve adliyenin mükemmeliyeti refah ve sükûnu husule getiriyordu. Binaenaleyh ruhlar daha zinde, daha şuh, [neşeli] daha çalak, [hareketli] tasavvuftan ziyade debdebeli [ihtişamlı], tantanalı şeyler için müncezib [tutkun] oluyordu.

Sultan Osman, Sultan Orhan, Sultan Murad halka hem hâkim hem de hadim [hizmet eden] birer padişah iken hükûmet-i askeriyenin intizamı, merkezin zenginliği dolayısıyla Sultan Bayezid merkezi ve mutlaku'l-inan [serbest bırakılmış] bir hükûmet teşkil etmişti. Bahusus bu devirde saray halktan tamamıyla ayrı bir şekl-i hayat [hayat şekli] takip etmeye başlamıştı. Sultan Bayezid'in [184] Germiyan, Sırbiye, Bizans prensleri olmak üzere ismi malum üç zevcesi olduğu gibi ismi nâ-malum Avrupa prenslerinden bir dördüncüsü daha vardı. Bunların dördü de mütefessih [çürümüş] memleketlerin adat-ı zevkiyesiyle [zevki âdetleriyle] Osmanlı saltanatının o zamandaki servet ü azametini merc [karmakarışık] eylemiş, Sırbiye prensesi saraya ayş u nuş [yeme içme] âlemlerini ithal etmişti. Zaten servet ve refah vükelayı, kumandanları, hatta kadıları bile sefahate sevk ediyordu.

Vezir Ali Paşa'nın israf ve sefahati son dereceyi bulmuştu. Dervişlerin zaviyelerinde sükûn ve teselli bulan, miras olmak üzere pek ehemmiyetsiz şeyler bırakan birinci padişah ile hafidi arasında ne büyük bir fark vardı! Esasen Sultan Murad Hüdavendigâr zamanında bu temayül [eğilim] sefahatkâr his olunmaya başlamıştı[68]. Sultan Bayezid'in Germiyan prensesiyle izdivacı merasimini okuyanlar elli altmış sene zarfında ne büyük tahallüfat [değişmeler] husule geldiğini serian [çarçabuk] hissederler, anlarlar. Sultan Bayezid'in sarayında en gayri meşru ezvak [zevkler] mevki ve hayat bulmuştu.

Birinci Sultan Süleyman'a -Emir Süleyman'a- gelince… o da sefahate meyyal [eğilmiş], o da debdebe [gösteriş] ve dârattan [tantana] hoşlanırdı. Tâcü't-Tevarih müşarünileyh hakkında şu sözleri söylüyor. "Şehzade Süleyman işrete [içkiye], hat u zat [aslında] nefsaniyeye [benliğe] düşkün idi. Lakin şecaatte [yiğitlikte] Rüstem, semahatte [cömertlik] hatim [bitiren] idi. Gayet güzel idi. Bezl-i sadakete [sadakatin cömertçe gösterilmesi], hayrata mail [eğilmiş] idi. Her gün bir kul azat eder, onlara ihsanlarda bulunurdu."

İşte teşkilat-ı idareye ve askeriye [askeri ve idari düzenlemeler] ve muzafferiyetin ihzar ettiği [hazırladığı] [185] hayat cedîde-i içtimaiye [yeni sosyal hayat] bize yeni yeni şairler

[68] Germiyan Prensesi'yle Yıldırım Bayezid Han'ın düğünündeki debdebe ve daratı anlamak için tarihlere müracaat (Y.n)

hazırladı. Şeyhî, Ahmedî, Niyazi, Süleyman Dede, Hamza gibi. Bunlar ekseriya mutasavvıfeden bulunmakla beraber yine halktan ayrı, bir maksat ve gaye-i maddiye düşünmeyen, sırf heyecanı ve bedii [çok güzel] eserler vücuda getirdiler.

Sultan Orhan zamanında -şurada istitrat [ara söz] kabilinden olmak üzere tetkik edilmeden geçilen birkaç şairden muhtasaran [kısaca] bahsedeceğiz- henüz tasavvuftan edebiyat tamamıyla kurtulmadığı cihetle tasavvufa dair Farisiden "Kitab-ı Gülşen-i Razı" tercüme eden Şeyh Elvân-ı Şîrâzî mevcuttur ki Âşık Paşa'dan tamamıyla ayrı bir lisan istimal etmiştir [kullanmıştır]. "Şarap ve şâhid" hakkındaki şu sözlerini misal olarak alıyoruz:

"Şarâb u şem' u şâhid nur-ı mânâ
Görinmez görinür çün aks-i Mevlâ
Şarâb esrâra şem' envâra benzer
Bakun şâhid yüzi dîdâra benzer
Şarâb u şem'a bak kim sırr-ı mektûm
Sana şâhid yüzinden ola ma'lûm."

Sultan Murad Hüdavendigâr zamanında şair Ahmed vardır ki "Süheyl ü Nevbahar" isminde bir mesnevî yazmış ise de âsârı bize intikal edememiştir. Fakat isminden anlaşılacağı vechile tasavvuftan az çok ayrılmış bir eserdir.

Sultan Yıldırım Bayezid zamanında Niyazi vardır ki Timur fetretinde eseri mahvedilmiş olan zattır. Osmanlıların ilk rübabı şairi olduğu kuyûdat-ı tarihîyeden [tarihi kayıtlardan] anlaşılıyor. Böyle ise devrin Osmanlı şiiri üzerine tesiri tamamıyla anlaşılır.

[186] Niyazi'den bize menkul [nakledilmiş] olan şu beyti kuyûdat-ı tarihîyeye [tarihi kayıtlara] inanmak lüzumunu ihsas etmektedir [sezdirmektedir].

"Âhû-yı felek çarh pelenginden emindir
Şîr-i alemin sayesini ideli melce"

Sultan Murad zamanında Bursa'ya gelen, Şeyhi ile arkadaşlık yapan bir de Nesîmî vardır, ismi İmamüddin'dir. Kendisi mutasavvıfedendir, halk içinde şöhreti pek büyük, tesiri pek çok idi. Hurûfîlerden olup Fazlullah'ın mezhebine tabi bulunuyordu, devr-i tasavvufi en ziyade gösteren mümtaz [seçkin] bir simayı şairiyet olduğu gibi "826 [1422-1423]" da Halep'te postunun çıkarılması da tesir-i kuvvet tasavvufun azaldığına da bir delildir[69]. Mürettep divanı vardır, galebe-i vücut ile zahiren küfür denilebilecek pek çok şeyler söylemiştir:

[69] Halep o zaman Osmanlı padişahlarının elinde değil idi, Mısır Memlükler'ine âit bulunuyordu. Binâenaleyh kendisine Memalik-i Osmâniye'de bir şey yapılması hükûmet-i Osmâniye'nin fikr-i hürriyerperverânesine delildir. (Y.n)

“Bende sığar iki cihan ben cihana sığmazam
Cevher-i lâmekân benim kevn ü mekâna sığmazam.”

Gibi.

Bu devir Ahmedî, Nasreddin Hoca gibi cidden mümtaz [seçkin] hazır cevaplar, Kör Hasan gibi mukallitler [taklitçi] yetiştirmiştir.

Evliya Çelebi bunun hakkında “Yıldırım Bayezid Han asrında Kör Hasan namıyla yâd olunur bir rint [görünüşe ve dünya işlerine kıymet vermeyen] cihan, musahip [biriyle karşılıklı konuşan] Yıldırım Han imiş.”, diyor.

Bu devrin nesri kesik, kısa, sadedir, mamafih [bununla beraber] resmî kağıtlarda Karamanzâde’nin evvelce bahsedilen usulünün kullanıldığı Ferudun Bey münşeatinden [kaleme alınmış] istidlal [delillere dayanarak sonuç çıkarma] olunuyorsa da bu eser-i şayan [dikkate değer eser] itimat [güven] olmamakla [187] bizce bir vesika-i kafiye telakki edilemez [kabul edilemez]. Erzurumlu Mustafa bin Ömer el-Darir namındaki zatın “Seyr el-Nebi” kitabı tarz-ı nesri tamamıyla göstermektedir. Nazım pek az zaman içinde pek büyük terakkiyat [gelişmeler] göstermiş, Âşık Paşa ile Süleyman Çelebi, Şeyhî, Ahmedî, Şeyh Elvân, Nesîmî, Niyâzî arasında tarz-ı nazım itibariyle pek büyük bir fark görülmüştür.

Musikide bu zamanda hayli terakkiyata [gelişmelere] uğramış, Yıldırım Bayezid Han’ın, Süleyman’ın sarayları mecma’ [toplantı yeri] hoş elhanan [nağme ve tını] olmuştur: saraylarından muhtelif [farklı] akvama [kavimlere] ait güzel seslilerin terennümatı [terennümleri] muhite yayılırdı.

Mimari de bu devirde pek büyük terakkiyata mahzar olmuştur. Sultan Orhan zamanında birçok mektepler, medreseler, imarethaneler inşa ve tesis olunmuş, İznik’te âbâ-i îsevîyenin [Hristiyanlığın önde gelenlerinin] ebvabının [bahsinin] yek unsur olduğunu kararlaştırdıkları Divanhane Cami tahvil edildiği [değiştirildiği] zaman Sultan Orhan ilk defa olarak kapının üzerine kitabe [kapı üstlerine konulan yazı] taliki ile ismini yazdırmıştır. Ve ilk defa olmak üzere bir medrese-i âliye [yüksek ilimlerin öğretildiği medrese] tesis ile medreseliğin Kayserili Fakih Dâvûdî tayin buyurmuştur. Sultan Murad Hüdavendigâr Bursa’da Gök Deresi’nde küçük, Kaplıcalar mahallesinde sarayın karşısında büyük iki cami inşa ettirmiştir.

Hammer birinci cilt tarihinde bu hususa [özellikle] dair malumat verirken “Bütün bu müessesata [kurumlara] nezâret eden [bakan] mimar bir Rum veya bir Frenk idi ki Osmanlı donanmasının bir gemisi tarafından esir edilerek esaretini tadil [değiştirmek] için bu türlü işlere

hasr-ı maharet [ustalığı sınırlama] eylemiştir. Eser sanâatı [zanaatı] olan mebânî [binalar] meyanında şekl-i garibiyle şayan-ı dikkat bir cami zikir olunabilir. [188] Bina hem mabet [tapınak] hem medresedir. Zemin katı camiyi teşkil ediyor. Üst katta ve binanın kenarındaki dehlizde [uzun ve dar geçit] sıra ile müteallimin [talebelerin] odaları o suretle bina olunmuştur ki müteallim kendi odasından mihraptaki imamı görüp onunla birlikte namazını eda [davranış veya anlatış biçimi] eder. "Sultan Murad'ın Edirne'de inşa ettirdiği sarayı cidden kıymettar olmakla beraber Donca [Meriç'e mensup çay] boyunca imtidad eden [uzayıp giden] bahçesi de ayrıca sanatkârane, nazar-rübâ [gözleri üstüne çeken] idi. Edirne'nin Küpeli Cami'yi Sultan Yıldırım Bayezid Han zamanında yapılmıştır. Evliya Çelebi Seyahatnâme'sinde "Nice tak-ı Hâvernaklarının[70] ortalarında üstat mimar, mühendisin birer halka ve avizeler asmışlardır." diyor.

Sultan Yıldırım Bayezid Bursa'da Emir Sultan Mahallesinde bir, akçağlayan kenarında Akçağlayan Cami olmak üzere iki cami daha inşa ettirmiştir ki Endülüs Araplarının on dördüncü asır nihayetlerindeki tarz-ı mimarilerine müşabih, [benzer] kıymettar birer abidedir. Padişahlara imtisalen [uyarak] o devirde bulunan kibarda birçok mebânî-i âliye [üstün binalar] vücuda getirmişlerdir.

Netice-i hayat-ı içtimaiyede [sosyal hayat neticesinde] husule gelen tebdîlât [değişmeler] sanata da nüfuz etmiş, o devirden bize birçok mebânî [binalar] intikal eylemiş, birçok âsâr kalmıştır.

Saray Devri

[190] Ahmed-i Dâî.- Murad Sânî.- Fatih Sultan Mehmed.- Ahmed Paşa.- Sinan Paşa.- Nizami.- Zeynep Hatun.- Bayezid Sânî.- Hamdi Bey.- Sultan Cem.- Necati.- Mihrî Hatun.- Zâtî.- İbn-i Kemal.- Süleyman Kanûnî.- Fuzûlî.- ve âsârı"- Bu Devrin Heyet-i Umumiyesine Bir Nazar: İcmal-i Siyasi ve İçtimai [siyasi ve sosyal özetleme], Acem Edebiyatının Tesiri, Nazım ve Nesir, Terakkiyat-ı Fikriye ve Medeniye, Terakkiyat-ı Mimariye, Lisanın Tekemmülü [olgunlaşması].

1

Ahmedi Dâî.- Devr-i sarayiye Ahmedi Dâî ile başlıyoruz. Mumaileyh [adı geçen] filhakika Süleyman Evvel'in sarayında, fasıla-i saltanatta bulunmuş, Süleyman Çelebi'ye, Şeyhî'ye, Ahmedî'ye refakat [arkadaşlık] etmiş ise de devr-i tasavvuftan ayrılmış, zamanın ruhiyetini en evvel hissetmiş, devr-i sarayının [saray devrini] lisanını en evvel muvaffakiyetle [başarıyla] istimal eylemiş [kullanmış] bir şair olmakla bu devir şairlerine mukaddime teşkil etmesi muvafık [uygun]

[70] Mimar Sinimmâr tarafından, Fırat'ın Hîre yakınlarında yapılmış meşhur köşk. (H.n)

görülmüştür. Şu hakikati Kastamonulu Abdüllatif Efendi tezkiresinde tasdik ile "Tavr-ı gazali, tavr-ı sabık [geçmiş tavrı] ve muasırlarının [çağdaşlarının] müteressillerine nisbet-i ba'zdan [bir şeyin küçük bir kısmı] faiktir [daha üstündür]" sözlerini söylüyor.

Germiyan'da tevellüt etmiş [doğmuş], Germiyan beyliğinden şiir ve şaire ehemmiyet verir hükûmeti dâhilinde perveriş-rab [beslenen] olmuş bir şairdir; fasıla-i saltanat [191] denilen devirde Süleyman Evvel'in Edirne'deki pür-cûş [coşkunluk dolu] şetaret [neşe] sarayına iktidar-ı şiiriyle dâhil olmuş, padişahın fevkalade makbulü bulunmuştur. Hammer tarihinde hakkında şu sözler görülüyor: "Ferahnâme, Cenknâme, ismindeki eserlerin sâhibi olan Ahmedi Dâî Süleyman'ın saray-ı şetaret-nümununda [sevinç gösteren sarayında] daha ziyade takdir olunmuştur." "Cenknâme" yi Süleyman Evvel namına yazmıştır.

"Ukudü'l Cevâhir" namında zamanın usul-ü kitabetini gösterir bir kitabı bulunup birçok zamanlar yazı yazmak isteyenlere rehber addedilmiş, "İbârat [ibareler] Farisi birle meşruh Arabiyattan"[71] bir lügat da tertip etmiştir. Arabi'ye Farisi'ye fevkalade vâkıf olup bu lisanlarda manzum söz söyleyebilirdi, elimizde mevcut olan âsârından istidlal olunduğu [sonuç çıkarıldığı] vechile cidden mümtaz bir şairdir.

Mister Gib Bu şairin kudret-i şiiriyesine misal olmak üzere eserine şu gazeli almakla iktifa etmiştir [kanaat etmiştir].

"Eyâ hurşîd-i meh-peyker cemâlün müşterî-manzar
Ne manzar manzar-ı tâli' ne tâli' tâli'-i enver
Cemâlünden cihân gülşen dudağından zaman-ı gülşen
Ne gülşen gülşen-i cennet, ne cennet cennet-i kevser

Yüzündür âyet-i rahmet özündür mazhar-ı kudret
Ne kudret kudret-i sâni' ne sâni' sâni'-i ekber

Süleyman sûreti sende Sikender sûreti sende
Ne sûret sûret-i Yûsuf ne Yûsuf Yûsuf-ı server

[192]
Felek satrancını ütdün sa'âdet mülkini tutdun
Ne milket milket-i devlet ne devlet devlet-i Kayser

Kapunda kullarun bî-hadd velî kemter kulun Ahmed
Ne Ahmed Ahmed-i Dâ'î, ne Dâ'î Dâ'î-i çâker"

[71] Tezkire-i Latifi [sahife, 81]. (Y.n)

Lisanın şu ziynetini, ahengini, selâsetini [akıcılığını] muasırlarında [çağdaşlarında] filhakika bulmak hayli güç bir şeydir. Ahmedi Dâî hassasiyetle başka bir şair olduktan maada [-dan gayri] kendine bir de lisan bulabilmiş ve bunu devrin hâlet-i ruhiyesinden [ruhî hallerinden] ahz [alma] ve iktibas eylemiştir. Şu yukarıdaki gazel tevkirye [karşısındakini yüksek tutma] bundan başka zamanın zihniyetini de ayrıca izah ediyor, büyük telakki edilenler [kabul edilenler] karşısında tarihe istinaden [dayanarak] yapılacak riyakârlıkların [iki yüzlülüklerin], şu suretle mukaddimesi oluyor ve riyayı kelimelerin aheng-i tannâne terk ile vücuda getiriyor ve Farisi kelimelerden en iyilerini intihap ediyor [seçiyor], sanayi-i lafziye [söze dayanan edebî sanatlar] düşkün bulunuyor.

Hatta ahenge düşkünlüğü dolayısıyla zamanın fena şeyler hakkında istimal ettiği [kullandığı] kelimatı da kullanıyor; bu itibar ile Abdüllatif Efendi'yi tezkiresinde şu sözleri söylemeye mecbur ediyor: "Ama acep budur ki bu kadar fazl [iyilik] ve marifetle sözlerinin manayı ihamiyesinden [şüphe] gafil olup ebyatında [beyitlerinde] olan lafzının [ağızdan çıkan söz veya yazılan söz] ne kadar manaya şamil [kapsayan] iduken fehim [anlama] etmezlermiş." Sahib-i tezkire şu iddiasını ispat için atideki [gelecekteki] beyti alıyoruz:

"Gözüm hiç gördüğün var mı bihakkın sûre-i Tâhâ
Benim yârim gibi fitne, benim gönlüm gibi şeyda"

Fitneyi o zaman şuara rakip hakkında kullanırlarmış, zira "Örf-i [193] nâsda [insanların âdet edindikleri alışkanlıklarda] fitne ecnas-ı kilâbdan [çeşitli köpeklerden] şol seg-i sagîre ve cins-i kıtmire" denirmiş. Bugün bu kelimenin manası ne kadar değişmiş. Osmanlı Türkleri hâl-i hazırda bu kelimelerle ne güzel latifeler yaparlar.

2

Murad Sânî.- Tezkire sahipleri Hasan Çelebi ile Abdüllatif Efendi'nin müttefikân [birleşerek] rivayet ettiklerine göre hanedan-ı saltanat-ı seniyeden [Osmanlı İmparatorluğu'nun hanedanı ve saltanatından] en evvel[72] nazım söyleyen Sultan Murad Han Sânî hazretleridir. Müşarünileyh hazretleri ulemaya, şuaraya, fukahâya [fıkıh âlimleri] fevkalade rağbet, her birini iltifat-ı seniyyeleriyle [yüksek övgüyle] bekâm [mesut] buyururlardı. Tezkire-i Latifî "Rivayet

[72] Ata[?] Tarihi Sultan Osman, Sultan Orhan, Sultan Murad Hüdavendigar, Yıldırım Bayezid Han hazretlerine isnat şâiriyet ediyor ve bazı misaller getiriyorsa da bunlar doğru değildir. Sultan Murad ağzından Sadüddin'in nazm etmiş olduğu sözleri müşarünileyhe isnat etmesiyle şu iddiasının bî-mânâ olduğu sabittir. (Y.n)

ederler ki haftada iki gün ulemayı ve şuarayı cem ve kendilerin izan [anlayış] ve iltifatıyla ser-tâ-kadem [baştan aşağı] semi edip [dinleyip] mübahaseye [karşılıklı konuşmaya] bâis olmak [sebep olmak] için her fenden nice mübâhis [bir konu üzerinde konuşan] tayin ederler imiş" sözlerini söylediği gibi "Ve bilcümle tâlib-i hüner [hüner talep eden] Âşık Kahır[?] ve şiiri u şuarayı severler imiş ve kendilerinden dahi esnayı [an] sohbette ve evkat-ı işrette [içki içme vaktinde] münasip hâl bazı manzum sâdır olur [meydana gelir] imiş" cümlelerini de kayıt ediyor.

[194] Padişah hazretleri latife-gû olanlara [latife söyleyenlere] fevkalade iltifatkâr oldukları gibi mesail-i müşküleyi [çetin meseleleri] halleden fuzalâyı [faziletli kimseler] fukahâya da riayetkâr [saygı gösteren] ve muhabbetkâr imişler.

"Uykuda dün gece cânım gibi cânan gördüm
Ten-i efsürde de kalkup eser-i cân gördüm

Leblerin hasret iken ağzıma aldım billâh
Ey tabîb-i dil ü cân derdime dermân gördüm

Edirne gerçi güzeller yeridir ey hemdem
Bursa'da dahi nice dilber-i fettân gördüm

Serv eğerce gözümüz kadre erer ılıcada
Bir gümüşten yapılu serv-i hırâmân gördüm

Ey Murâdî şeh-i afak iken filhal seni
Zülfüne kılmış esir ol şeh-i hubân gördüm."

Sâkî getür getür yine dünki şarâbımı
Söylet dile getür yine çeng-i rebâbımı

Ben var iken gerek bana bu zevk-u bu safâ
Bir gün gele ki görmeye kimse türâbımı"

Sultan Murad Sânî hazretleri "855 [1451-1452]" sene-i hicriyesinde azim-i dâr-ı cinan [cennetlere giden] olmuşlardır.

[195]

3

Fatih Sultan Mehmed. –Fatih Kostantine Fatih şiir ve ulum olup zaman-ı saltanatlarında Payitaht-ı Osmaniyi [Osmanlı İmparatorluğu'nu] mecma' [toplma] ulema ve meşher [teşhir yeri] fuzalâ haline getirmişlerdir. Tezkire-i Latîfî'de "Her fende bir âlim-i metcer ü müteferrid var ise

eğer vilayet-i Hint'te ve eğer vilayet-i senedde, hezar [bin] ikram ve iltifatla yolunda bezl-i mâl ü menâl [bol bol mal mülk] edip menâsıb-ı âliye [yüksek makamlara] ve merâtib-i maliye [mâli mertebeye] birle istimaletler verip [Müslüman olmayan bir belde halkına birtakım kolaylıklar göstererek kendi yanına çekip] bizzarûre [zaruri olarak] her birine veda-i vatan ve terk-i mesken ettirmiş. Malum ve meşhurdur ki Ali Kuşçu demekle malum ve mütearif [herkesçe bilinen] melâyı [dolu olma] diyar-ı Acem'den vilayet-i Rum'a davet ettikte tâzîmen [hürmet ederek] her menziline bin akçe tayin ve takdir edip bugüne hezar tekrimiyle [yüceltmesiyle] tevkirini [ululamasını] tevkir etmiştir." kaydına tesadüf ettiğimiz gibi "Ve şuaradan dahi otuz nefer şair salyânesin ve ulufesin yer imiş ve kimi tevârihin [tarihlerin] nazım ve inşat edip [şiir yazıp] kimi kıta ve kasâidle [kasidelerle] medâyihin [övgülerin] der imiş." sözlerini de okuyoruz. Hasan Çelebi de Abdüllatif Efendi'nin iddiasını teyit eden şu sözleri söylüyor: "havza-i himayetlerinde olan kavabil [kabileler] ve emâsil [emsaller] zamandan danişment [alim] ve muid [asistan] ve talib ü müstefid [faydalanan] her kim var ise ismi ve resmi ile defter edip huzur-u şeriflerinde saklarlar idi ki bir mansıb-ı cedid [yeni makam] mahlul [çözülmüş] olsa hangisi layık ise ona taklit etmekle [196] binayı sarayı ilim ü kemali teşyid ederlerdi [sağlamlaştırırlardı]. Kâhîzat-ı saadet [mutluluk makamları] penahları [sığınacak yerleri] şuarayı zamanı ve füsahâ-yı devrânı ile sohbet edip bu tâifeye [cemaate] külli meyl ederlerdi."

Müşarünileyh şairlere ne kadar iltifatkâr ise kendileri de o derece şair idiler. Fâik Reşad Bey Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniyelerinde şu malumatı veriyorlar: "Fatih'in divanı ki Sultan Selim-i Evvel'in emriyle İran hattatlarından Hacı Hasan İmâd'ın pesend [seçme] hatıyla muharrirdir [yazandır], yüze karib [yakın] gazel ile bir kıta ve bir muhammesten ibarettir. Bir nüshası Almanya'da basılmış ise de pek noksandır."

Padişah müşarünileyh hazretleri şiirde Avni tahallüs [mahlas alma] buyuruyorlardı. Şu misalleri müşarünileyhden alıyoruz:

"Sâkiyâ mey sun ki bir gün lâlezâr elden gider
İrüşür fasl-ı hazan bâg ü bahâr elden gider
Gırra olma dilberâ hüsn ü cemâle kıl vefa
Baki kalmaz kimseye nakş ü nigâr elden gider
Yâr içün agyâr ile merdâne ceng itsem gerek
İt gibi murdar rakîb ölmezse yâr elden gider."

"Bizimle saltanat lafın idermiş ol Karamanî
Hüdâ fırsat virirse ger kara yire koram anı."

“Feth-i Stanbul’a fırsat bulmadılar evvelûn
Feth idip Sultan Muhammed didi tarih-i Âhirûn”
857

[197]

“Cigerim yâreledi hançer-i cevrü sitemin
Sabrımın câmesini tograd ı mikrâs-ı gamın

Secde-gâh eyler idi ka’be-i mihrâb gibi
Kûyun içinde melek görse nişan-ı kademün

Ey gözüm gün yüzine karşu nice yaş dökesin
Ruhleri tâbı ile kurıdı kalmadı nemün demün.”

Fatih Sultan Mehmet Han hazretleri “886 [1481-1482]” tarih-i hicriyesinde âzimdâr-ı cinân olmuşlardır.

3

Ahmed Paşa.-Sultan Murad zamanında kadıasker bulunan Veliyyüddin bin İlyas Efendi’nin mahdumudur [erkek evladıdır]. Pederi ilmin kaderini, ulemadan bulunduğu cihetle, pek ziyade takdir etmekle oğlunu pek iyi tahsil ettirdiği gibi Ahmed Paşa’nın fıtri olan [yaratılıştan olan] zekâ ve irfanına muhit-i kibârânede [kibar olana yakışır tarzda] pek çok tesir etmiştir. Zaten zaman ilim ve irfanın pek ziyade rağbet bulduğu bir devir, bir devr-i ikbal idi. Hususiyle medeniyet-i Farisiyeye doğru saray edebiyatı bütün şuarayı, fuzalâyı sevk ediyordu. Buna binaen Ahmet Paşa’ya Farisi lisanı pek mükemmel olarak öğretilmişti. Bütün âsârında İran’ın gölgelerine tesadüf edilmesi, hatta İran edebiyatının pek güzel parçalarının nakil ve tercümesi buna binaendir. Paşa edebiyat-ı Farisiyeyi âdeta ezberlemişti; önce İran’a dair hiçbir şey meçhul değildi.

Şairin terakkisine [ilerlemesine] pederinin kadıasker olması pek ziyade yardım [198] etmiştir, tahsil-i ilm ü kemalden sonra Bursa’da Murâdîye Medresesi’ne müderris oldu. Zekâsı, malumatı, şairiyeti az zaman zarfında sît [ün] ve şöhret sâhibi olmasını müeddî [sebebiyet veren] olmakla Edirne’ye kadı tayin olundu. Bu esnada padişah zaman-ı Fatih Sultan Mehmed Han hazretlerinin nazar-ı dikkat-i şahanelerini celp etmiş [üzerine çekmiş] olmakla hâcelîklerine [hocalıklarına] tayin buyurdular. Gayet zarif, hoş-gû [tatlı dilli], hazır cevap, arif bir zat olmakla padişahın az zaman içinde ehas-ı nüdemâsı [özel nedimleri] sırasına iltihak etti [katıldı]: biraz sonra da vezir oldu.

Tezkire-i Latifi müşarünileyh hakkında "Nazm-ı cevâhir-i kelamda üstad-ı mahir [usta] ve enva [çeşitler] ulum u aksam-ı fününa [ilimlerin bölümleri] kâdir idi. Elfaz-ı nazmı mollayane ve üslub-ı şiiri ekâbirânedir [yüksek mevkilerde bulunur]. Ebyat-ı pür-nikâtı [dikkatlerle dolu beyitler] elfaz [sözler] u maânîde [anlamlarda] metin gibi muhkem [dayanıklı] ve üslub-ı kasayidi hod [kendi] içtima ve ittifak üzere müsellemdir [verilmiştir]." diyor.

Tarz-ı nazmındaki kibarlık ve bir molla, yani âlim ruhu, bahusus [bilhassa] kaside-nüvislikdeki iktidar ve kuvveti zamanın zihniyet ve mahiyet-i kibârânesini [kibar olana yakışır tarzda] okşamakta bulunduğundan padişahın bir gölgesi gibi oldu, onu her yerde takip etmeye başladı, İstanbul'un muhasıra [kuşatana] ve fethinde nezd-i şahanede bulundu, pir Akşemseddin'in nezdine belde-i mezkûrenin [sözü edilenin] feth olunup olmayacağını sormak üzere iki defa gönderildi.

Ahmet Paşa kadından nefret eder olduğu cihetle teehhül etmemiş [evlenmemiş], hayatını mücerred [tek] olarak geçirmiştir. Âlim ve fazıl olmakla beraber su-i itiyadatın [kötü alışkanlıkların] mağlubu, ahlak itibariyle pek zayıf bir zat idi. Seyyiat-ı ahlakiyesi [kötü ahlakı] yüzünden zat-ı şahanenin teveccühat-ı seniyyelerini [yüksek teveccühlerini] pek az [199] zamanda kaybetmiş, azl-ü habis olmuştur. Mahbesden [cezaevinden] "Kerem" redifli kasidesini yazarak afüv [affı bol] padişahiyi temenni etmiş ve buna mükâfat olmak üzere afüv olunmuş [bağışlanmış], mamafih eski teveccühatı artık görememiş, taşralarda memuriyet almaya mecbur olmuş, Bursa'ya sancak beyi olmuştur. Fatih Sultan Mehmed Kerem Kasidesini gördüğü zaman şu sözleri söylemiştir:

-Bu uzûbet-i beyan [tatlı açıklama] ve fesahat [dilin açık, duru ve doğru kullanımı] ki Ahmed'de vardır, ona mülûk [hükümdarlar] ve selâtinden [sultanlardan] âsib [felaket] ve zeval ve ikab [eziyet] ve nekâl [işkence] yoktur.

Lisanında Acem'in te'sîratı, rikkati [inceliği], sanayi-i lafziyeye [söz ile yapılan sanat şekillerine] düşkünlüğü görülmekle beraber Ahmed Paşa'nın âsârında ekseriya ruhu okşayıcı, bilmem nasıl, bir şey noksandır. Ahmet Paşa bize güzel kelimelerle beraber kendini güçlükle okutuyor. Zannımıza kalırsa bu Ahmed Paşa'nın kuvvet-i ilimle, zekâyı, dimağı bir surette yazmalarından, hassasiyetlerinin işe karışmamasından tevellüt etmektedir. Ahmet Paşa Niyazi'den, Şeyhî'den, Ahmed Dâî'den sonra şiir-i Osmani 'ye zamanın ihtiyacatına göre bir hareket verebilmişse de hassas bir şahsiyet olmasına binaen iyi bir şair değildir. Zaten kudema onu

İran âsârının nazmen mütercimi telakki ederler [kabul eder]. Tacizâde Cafer Çelebi "Hevesname" namıyla yazmış olduğu kitapta müşarünileyhe şu suretle tariz [dokundurma] ediyor:

Ser-âmed didiginin belli hâli
Olupdur tercüme ûlâ-i hâli

Bu ehl olan yanında sehldir sehl
Benim katımda belki cehldir cehl."

[200]

Abdüllatif Efendi de "Ol libas-ı Farisi birle mülebbes [giyilmiş] olan şahid-i manaya [mananın şahidine] siyâb-ı elfâz-ı Rûmîden libas-ı elbâs eyleyip" dediği gibi Hammer de "Ahmed Paşa irtikâ [yükselme] edildiği derece-i maharete ancak Mîr-i Alîşir'in gazelleriyle mülhem [ilham almış] olduktan sonra vasıl olmuştur [erişmiştir]." diyor. Güneş Kasidesinden şu parçayı alıyoruz;

"Taht urup tâk-ı felekte Hüsrev-i hâver güneş
Geydi nârencî kabâ urundu nûr efser güneş

Mesned-i sultân-ı subh oldu serîr-i âsumân
Saçtı pîrûze tabaklardan zer ü gevher güneş

Kufl açıp dürc-i zebercedden cevâhir döktü kim
Hâk küncin eyleye gencîne-i cevher güneş

Kulzüm-i Hindin batırmağa gümüş zevrakların
Bâdbân-ı nûrla donattı fülk-i zer güneş

Dâne-i encüm derip meh hırmeninde her seher
Bâl açıp cevlân eder tâvûs-ı zerrîn-per güneş

Gûyiyâ Nûşirevân-ı subhdur kim adl için
Lâciverdî kubbeye zencîr-i zer âsâr güneş

Yâ felek tahtında sultân oldu bir Yûsuf-cemâl
Yâ Zelîhâdır tutar nârenc-i zer-peyker güneş

Hak budur kim şâh dîvânın temâşâ kılmağa
Açtı tâk-ı zer-nigâra la'lden manzar güneş

[201] Birde gazel alarak Ahmed Paşa'ya nihayet vereceğiz:

"Ta kaşını peyveste kemân eyledün ey dost
Cevr okuna cânımı nişân eyledün ey dost

Bir demine revân eyledün ol serv-i revânı
Çeşmimden anı çeşme revan eyledün ey dost

Arz eyleyeli hüsn-i dil-ârâ ki cihana
Âlem yüzüni bağ-ı canan eyledün ey dost

Hoş-bû ile doldurdu sabâ dehrî meğer kim
Anber saçını misk-feşân eyledün ey dost

Teng olsa lebün yâdıyla tan mı dil-i Ahmed
Çün gonca gibi bağrını kan eyledün ey dost."

Ahmed Paşa "902 [1496-1497]" tarih-i hicriyesinde Bursa'da vefat eylemiş olup inşa ettirmiş olduğu medresenin yanında defnedilmiş, bilahare kabri üzerine türbe yapılmıştır.

5

Sinan Paşa.- Sinan Paşa kadı Celâleddinzâde Hızır Bey'in mahdumu [oğlu] olup asıl ismi Sinanüddin Yusuf'tur. "841 [1437-1438]" sene-i hicriyesinde tevellüt etmiş [doğmuş], muhitinde [çevresinde] ilim ve irfan, servet-i yesar [zenginlik] görmüştür. Hızır Bey ilmiyle asrında kendisini tanıtmış olduğu gibi büyük pederi Kadı Celâleddin de vüsat-ı ilmiyesiyle [ilminin genişliğiyle] meşhurdu. Verasetin, bu gibi hususatta, [202] tesiri gayr-ı kabil [imkânsız] inkâr olmasına binaen Sinanüddin Yusuf Bey küçük iken ilme karşı bir merbutiyet [bağlılık] hissetmiş, zekâsı bir sürat inkişafa [gelişmeye] mazhar olmuştur [erişmiştir]. Bu devirlerin terâcim-i ahval-i eâzımından [önemli kişilerin hayat hikâyelerinden] bahis olan "şakayık" da ve Tezkire-i Latifi'de bu inkişaf [gelişme] nagehana [ansızın] ait malumata destres olunmaktadır [erişmektedir]: "baliğ olmadan [bülûğa ermeden] beliğ olup [belagati olup] ve minber-i vaaza çıkıp halka emr-i bi'l-maruf [iyiliği emreden] ve nehy-i anil münker ederdi [günahlardan ve kötülüklerden sakındırırdı]."[73]

Fakat bu inkişaf [gelişme] nâbihengan [vakitsiz] dimağının [aklının] muntazam bir tekâmüle [olgunlaşmaya] mazhariyetine mâni olmuş, daha pek genç iken hamule-i malumat [bilgi yükü] ve nazariyat [görüşler] ile mâlî [dolu] bu dimağ tereddüdlerin, şüphelerin elinde titremiş, hiçbir şeye inanamaz, hakikatten, sâbitiyetten korkar bir şekil almış, lâedriye [20. Yüzyıl

[73] Tezkire-i Latifi, sahife, 194 (Y.n)

başlarında Fr. Agnosticisme karşılığı Türkçede türetilen felsefe terimi][74] mesleğine temayül etmiştir [meyletmiştir]. Bu hal pek ziyade mutekit [inanan] ve müteassıb [taraftarlık eden] olan pederinin nazar-ı dikkatini celp etmekle infial [etkilenme] ve yeisini [kederini] mucip olmuştur [sebep olmuştur] ki buna dair Ebûzziyâ Tevfik Bey "Tazarru'at-ı Sinan" Paşa'nın mukaddimesinde şu sözleri söylüyor:

"… Sinan Paşa evâil-i tahsilinde [tahsilinin başlangıcında] felsefiyat ile iştigalden [meşguliyetinden] pek ziyade zevk almış idi, pederi ise müşarünileyhin bu iştigaline [meşguliyetine] mâni olmak ister ve ekseriya kendisiyle mübahasesinde [karşılıklı konuşmasında] îrad ettiği [söylediği] şükûki [şüpheleri] mugalataya [yanıltmacaya] ve serd ettiği [düşüncelerini ileri sürdüğü] itirazâtı adem-i akideye [inançsızlığa itiraz] atıf ile izhar-i [açığa vurma] infial ederek" sen vehmiyatına [kuruntudan doğma zanlar üzerine kurulmuş bilgi] mağlup ve hayâlât ve evham [hayaller ve kuşkular] ile mâyubsun [kınanmışsın]." der idi. Hatta bir gün pederiyle taam ederken [yemek yerken] yine bahse girişirler. Sinan Paşa itiyadâtını [alışkanlıklarını] bozmayarak şükûki [şüpheleri] iltizam eder, Hızır Bey ise bu haline yine hiddet ederek:

[203]-Sinan Paşa sen bir hadde [sınıra] vasıl oldun [eriştin] ki ortadaki duran sahanın bakır oluşunda bile kendini şüpheden kurtaramazsın.

Demiş. Ve müşarünileyh ise:

-Doğru söylüyorsun! Filhakika bunun bakır olduğuna kablü't-tahlil [tahlilden önce] hüküm etmek kabil [mümkün] değildir. Bu babda iltizam şekk [şüphe] ise tesadüften ehvendir [daha az kötüdür].

Cevabını vermesi üzerine Hızır Bey sahanı kaldırıp başına örtmüştür."

Şu mübâhasat [karşılıklı konuşmalar] oğlunun irtiyabını [şüphelenmesini] öldürmek için pederin mütemadiyen ceht [uğraşama] ve gayrette bulunduğunu gösteriyor. Lakin bu dimağın ne gibi tekâmülât [olgunlaşmalar] ve tahavvülâta [değişikliklere] maruz kaldığını gösterecek elimizde vesaik-i kafiyenin [yeterli belgelerin] adem-i mevcudiyeti [yokluğu] bizi paşanın ruh ve dimağına tamamıyla nüfuzdan men etmektedir. Yalnız şu muhakkaktır ki Hızır Bey oğlunun efkâr-ı müfritasına [aşırıya kaçan fikrine] galebe etmeden [yenmeden] 862 [1457-1458] senesinde vefat etmiştir. Kendisi Fatih tarafından İstanbul kadısı nasb [tayin] olunmuştu. Sinan Paşa'yı "Bu irtiyab [şüphelenme]" bütün hayatında takip etmiş ve nihayet serseri ruhundan bîzar olarak [bıkarak] mevcudiyet-i ruhiyesinde Şeyh İbn el-Vefâ'nın tesiriyle bir aks-ı tesir [zıt etki] husule gelmiş

[74] Rebiyyün mesleği. (Y.n)

[meydana gelmiş], kesret [bolluk] arasında vahdet-i vücut hakikatini telkin eden [öğreten] tasavvufa yıkılmaz, metin bir îtikadî [itikatle ilgili] ile merbut olmuş [bağlanmış], hayatının son zamanlarını tevekkül içinde geçirmiştir. "Tazarru'-nâme" sinde şeyh müşarünileyh hakkında şu sözleri söyler:

"Ol muhammed-sîret ü Îsî-kadem
Mülk-i dîn içre emîr-i muhteşem

Cân-i pâki ma'den-i sıdk-u sefâ
Şem'-i eyvân Hudâ İbnü'l-vefâ

Sinan Paşa'nın şöhreti gerek malumatı, gerek ailesinin büyüklüğü [204] dolayısıyla yavaş yavaş tezayüt etmiş [artırmış] olmakla hami-i ilim ve irfan [ilim ve irfanı koruyan] Fatih Sultan Mehmed'in nazar-ı dikkatini celp etmiş, Edirne Darülhâdîsine müderris tayin olunmuş, bilahare muallim padişahilikle nedimelik payesine [mertebesine] irtikâ etmiş [daha yüksek seviyeye çıkmış], bu esnada Dersaadet'e gelen Ali Kuşçu'dan riyaziyat [matematik] öğrenmesi irade buyurulmasıyla şakirdi [öğrencisi] Latîfî'yi riyaziyi-i şehirin nezdine göndererek derslerini öğretmiş, Kadızâde Rûmî'nin "çağminiye" olan şerhinde tahrir ettiği [kaleme aldığı] havâşî [bir yazının kenarına konan açıklama] ile müktesibat-ı riyaziyesini [matematik bilgisini] meydana koyduğundan havi olduğu [içinde bulunduğu] dekâyık-ı riyaziye [dikkat isteyen matematik] Ali Kuşçu'nun bile hayretini mucip[75] olmuştur.

Padişah mualliminin şu zekâsından fevkalade memnun olarak "879 [1474-1475]" senesinde musahiplik [sohbet arkadaşlığı] ünvanını "Müsteşar-ı sultânî"ye tebdil [değiştirme] ile kendisine vezaret rütbesini tevcih etmiştir [şerefli bir şeyi vermiştir]. Şu itibar ile Sinan Paşa tarih-i Osmani de büyük bir rol de ifa etmiş [yerine getirmiş] oluyor ki bu da dirayet [anlayış] ve iktidarının, zekâsının ne derecelerde yüksek olduğuna bir delildir. Fatih gibi bir siyasinin harekât ve ef'ali [eylemleri] müşavirliğinde [bilgisinden ve fikrinden yararlanılan] bulunabilmek için ne derecede malumata, şiddet-i zekâya ihtiyaç olduğu müstağni [umursamaz] beyandır.

Fakat bu tevcih ve iltifattan bir sene sonra, meçhul bir sebepten dolayı, Sinan Paşa zirve-i ikbalden [parlak ve yüksek mevkinin tepesinden] sukut ediyor [düşüyor], azil olunuyor, bir müddet hapis ediliyor, ulemanın vesâtetiyle [araya girmesiyle] affedilerek Sivrihisar kadılığı ve müderrisliği ile İstanbul'dan ihraç olunuyor, bunun [205] esbabını [sebeplerini] bize tarih-i vuzuhla nakil etmemiştir, yalnız "Şakayık Tercümesinde" "881 senesinde padişah hazretlerinin

[75] Tazarruat Sinan Paşa: Ebuzziya Tevfik. (Y.n)

Sinan Paşa ile mabeyinlerinde [aralarında] azli icap eder bir kıssa-yı vâhiye-i vâhiye [hakikatsiz hikâye] vaki olmayın [meydana gelme] vüzarâtten azl edip habs eyledi." sözlerine tesadüf edebiliyoruz. Fatih'in vefatına kadar Sivrihisar'da kalan Sinan Paşa Sultan Bayezid'in cülusunda Edirne darülhadisine tekrar müderris tayin edilmiş, biraz sonra kendi istidasıyla [rica ve talep etmesiyle] tekâüte [emekliye] sevk olmuşsa da bir sene geçer geçmez Gelibolu mutasarrıflığına tayin olunmuş, orada üç sene kadar ciddi ve muazzam hidemat [hizmetler] ifa etmiştir.

Her ne olursa olsun, bu "laedri" mesleğinin temayülkârı ömrünün sonlarında metin bir itikada tabi kendisinde:

"Âlem suret-i ma'nî nedir bil güft ü gû
Âlem mânâ hemîşe şûst ü şû

Sûret-i zâhir fena bulur heman
Âlim mânâ durur bil câvidan"

Sözlerini söyleyecek bir metanet [dayanıklılık] buluyor ve bu metanetten en büyük eser-i sanatkâranesi, Tazarru'nâme'si tevellüt ediyor [doğuyor]. Bu kitap muhtaç-ı af u gufran [af ve bağışlanmaya muhtaç] bir ruhun iktisab-ı ecr ve mesûbat etmek [sevaplar kazanmak] için çırpınması neticesidir, eseri bir eser-i sanatkârane vücuda getirmek maksadıyla yazmamıştır. O tahmîdat [hamdetmeler] ve tazarruat ile azamet-i ilahiyeyi herkese anlatmak, bu suretle ecr [sevap] kazanmak istemiştir. "Madem ki bu ebkâr-ı efkâr [söylenmemiş fikirleri] meânî [manalar] ve arâis-i nefâis [değerli ve nefis eserler] muhadderat [namuslu] mebânîden [esaslar] ki tetik-i elfaz-ı şerife ve ibârat [ibareler] [206] latifedir, her okuyana lezzet ve sürur [sevinç] ve her dinleyene sefa ve huzur, her meclis ehline semandan zevk ve her ehl-i hale zikriyle şevk hasıl olup [meydana gelip] hiss-i zahir [görünen hisler] elfazının [sözlerinin] hüsn-ü belagatı [belagat güzelliği] ve ibâratının zîver-i fesahatiyle [fesahat süsüyle] mahzuz [hoşlanmış] ve mesrur [sevinçli] ve hassa-i bâtın [derin duygu] meânîsinin mütalaası [düşüncesi] ve medlulatının [manalarının] mülahazasıyla [düşüncesiyle] pür-sefa, pür-nur ulu bin sedayı kûs [kös, büyük davul] ibâratı ve avaz demdeme-i mecaz ve istiâratı ile mesâmi' [kulaklar] dil ü candan velvele-i şevk ü sema [coşkuyla dolu bir sema] ve sahrayı sadr-ı cinanda [kalbin cennet gibi genişlemesinde] gulgule-i hengâm-ı istima [gürültü ve patırtı dolu bir zaman] olup tarab-ı rud-u meclis-i keşan [sevinç ve coşkunluk dolu bir meclis] dil-i hareket nebat-ı beyanatıyla ruh-u bahş ve canfeza ve ziynet-i cemal-i nigâristan [güzellikleri çok olan yer] gönül pîrâye-i dürer-i elfazıyla [inci gibi süslü sözleriyle] sefadar ve dilgüşa ola. Okuyanlardan ve dinleyenlerden ve işitenlerden ve anlayanlardan bu zayıf ve dil-haste

[gönlü hasta] ve bu fakir-i şikeste kâh kâh duayı hayırla hüsn-ü yad ve Fatih'e ihlâs ile dilşad [sevinçli] ettiklerince …"[76] diyor ki maksadıyla maksad-ı şiiri [şiirin maksadını] telif ettiğini anlatıyoruz. Bu eseri yazmaktan maksadı ahz-ı hayır ve dua ise de "Elfazın hüsn-ü belagatını ve ibâratın ziver-i fesahati" demekle de fikr-i sanata bigâne [yabancı] olmadığını ihsas etmiş [hissettirmiş] bulunuyor. Şu itibar ile âlem-i maneviyenin büyüklüğü karşısında sanatı muhakkar [aşağılanmış] gören ekser-i sufiyeden ve ilahiyyundan ayrılmış oluyor. Mamafih [bununla beraber] sanat hissedileni mükemmelen [kusursuz] ifade etmek olmasına nazaran paşanın maksadı ne olursa olsun o bir vazife-i sanatkârane ifa etmiş demektir. Eseri hakkında beslediği fikri şu satırlardan anlıyoruz:

"Bu nazm u nesri kim tertîb kıldım
Bu elfâzı ki ben terkîb kıldım
[207]

Tazarru'-nâme-i sâhib-i dilândır
Ki mahbûl-i revân-ı mukbilândır

Enîs-i hâtır-ı bî-çâregândır
Ferah-bahş-ı dil-i âveregândır

Gülistândır, ki döşenmiş çimenler
Dolu içi gül ile yâsemenler

İbârâtı delâlâtında vazıh
Olur lafzında hatta mâ'ni lâyıh

Ziyâ-yı aks-i envâr İlâhî
Verir elfâzına şevki kemâhî"

Binnetice mutasavvıfeden olan Sinan Paşa bu sanatkârlığın kuvvet ve tesirine karşı bîgânei "Tezkiretü'l Evliyâ" sında "Şiir eğerçe insanda bir zaid-i hüner olur, ama onu kemal saymaz şul kişi ki nur olur.", diyor. Böyle demekle beraber bu zamanın rikkate, sanata temayülünden [eğilimlerinden] kurtulamamakla Âşık Paşa gibi, Sultan Veled gibi onu tamamıyla unutarak sırf mutasavvıfâne eser vücuda getirmiyor. Şairler hakkında bu kadar bî-insaf olan şair sufilerle rahipleri bir tutacak kadar taassuptan [bir şeye karşı aşırı taraftarlık tutmak] ari [kurtulmuş], serbest fikirlidir:

"Hindû ki puta tapar hemîşe
Durmaz sana yalvarır hemîşe

[76] Tazarruname. (Y.n)

Nâmındur cümleye nişâne
Bu deyr ü salîb bir bahâne”

Bu vüsat-i fikri [fikir bolluğu] irtiyab-ı sabıkına [eski şüphelerine] atıf etmek mümkün olduğu gibi şairler [208] hakkındaki kiniyle bunun arasındaki boşluğu yine o irtiyaptan [şüphelenmeden] ve bu îtikad-ı cedîdeden mütevellid adem-i mevâzine-i hissiye ve fikriye [yokluk hissi ve fikri] ile imla etmek mümkündür.

Sinan Paşa hayatının son demlerinde tasavvufa dâhil olmakla beraber tam bir mutasavvıf olamamıştır, onda âlem-i mütefekkir ruhu daima yaşamış, karşısındaki ademden tevahhuş etmekle [ürkmekle] beraber girmiş olduğu tarikatin bütün kavaidine [kurallarına] riayet edememiş, Tezkiretü’l Evliyâ’sında bunu teellüm [kederlenme] ile itiraf etmiştir:

[… Bizim dahi ömrümüzden kim bilir ki ne kaldı? Ve eğer birkaç gün var ise tutalım evvel de ahir oldu. Çün gördüm dünyanın hali böyledir. Ona uymakla olmaz. Her kişi ki anın hevesine uyar ahirinde nedimeden gayrı fayda kılmaz. Pes kasid eyledim ki ebnâyı dünyadan münkatı olup kesilen bir halvet-i gûşeye varıp halktan uzlet [yalnız başına yaşama] kılım. Lakin gördüm taallukatın [yakınların] hayli kesreti [bolluğu] var. Onlardan tamam intıkâ [kesinti] olmaz. Ve ilimle nefsin bunca yıldır ülfeti var onun ehlinden bilkülliye [tamamen] vaz gelmez, bunun gibi emir kişi vaki olmazmış. Nefis kırk elli yıllık melûfiyetten [alışıklıktan] az zamanda kesilmezmiş. Tedriçle [derece derece ilerleme] halvetten lezzet almak gerekmiş ki kesret anı incide. Ve biraz müddet gönül-ü kitaptan okumak gerekmiş ki zahir-i ilmi unuta. Yoksa bir kişi de iptidayı ömründen biri mütalaa ve dersle melûf [alışmış] ola anı ihtiyarıyla kaçan kopabilir. Gayet-i mütalaasını ulum-u şer’iye ve kitab-ı meşâyihe kalır. Ama bu dahi tarik-i fikridir dervişlik değildir. Lakin nice edelim ki şimdiki vakitte elimizden gelen budur.]

Tazarru’-nâme’si üç yüz elli ile dört yüz sayfa arasında büyük bir eser olup kâinat-ı hariciyeden [dış âlemden] ziyade kâinat-ı dâhiliyeyi [iç âlemi], maneviyatı meş’ur [anlaşılmış] ve nâkil kavi [kuvvetli], metin, sanatkâr nesirler arasında manzum hikayeler, tevhitler, münacatlar, pendnâmeler bulunduğu gibi gazeller de mevcuttur. Kısa vezinlerle yazılmış olan bütün bunlar bir mahiyet-i dinîyeyi [dinî niteliğe] haizdir [sahiptir]. Lakin nevilerin [cinslerin] tehalüfü [birbirine zıt olma] hepsinde [209] muvaffakiyetini temin edememektedir. Gazellerinde kafiyelerin tekrarından maada [tekrarından gayrı] hiçbir mümtâziyet [seçkinlik] gösteremeyen paşa pendnâmelerinde ruhunun bütün samimiyetlerini döker, hararetlerini yaşatır. Hikâyelerinde bir

kırık döküklük, bir maluliyet [malullük] mevcuttur, hatta kelimeler, cümleler, birbirine tamamıyla merbut değildir, bu mısra ile diğer mısralar arasında uçurumlar bulunur, lakin o kelimeler ne yeni ne taze ne süslüdür. Bu hikâyeler ekseriya dinîdir, mesela tevekkülden, kanaatten bahsederken bir fırsat düşürüp şair bir hikâye anlatır. Atideki [gelecekteki] manzum hikâye aşkın ulviyetini [yüceliğini] âşıkların ahval-i ruhiyesini [ruhî hallerini] anlatırken maksadı tavzih [açıklama] için ilave olunmuştur[77]

Hikâyet

"Rivâyetdir ki bir gün Şah Mahmûd
Revânından anın Hak ola hoşnûd.

Didi Âyâz'a ki ey mahbûb-i dildâr
Cemâlinle gönül sahrâsı gülzâr

Nedendir aşkın oldukça ziyade
Tekellüf hem hicâb artar arada

Kâdîmi inbisâtı bulamazız
Seninle eski hâli göremeziz

Gece gündüz çü aratmakta muhabbet
Niçün noksân içinde ola ülfet

Dedi Âyâz: ki ey şâh-i cüvân-baht
Vücûdunla müşerref tâc ile taht

[210]

Ben evvel kul idim sen bâki sultân
Nice kılsan elinde bende-fermân

Bu gez kim aşk şâha gâlib oldı
Vücûdu aşk içinde zinde oldı

Dil ü ben bendesine bende oldı

Çü aşk ahvâlimiz tahvîl kıldı
Kadîmî vazı ol tebdîl kıldı

Budur aşka hemîşe âdet-ü râh
Ki şahı kul ider ü kulunu şah

[77] Köprülüzade Mehmed Fuad: [Sinan Paşa hakkında silsile-i makâlât, Servet-i Fünun] (Y.n)

Sinan Paşa kendi ruhuyla o kadar meşbudur [doludur] ki kâinat-ı hariciyeye [dış âleme] nazarlarını döndürdüğü zaman bile onu görür, onun içindir ki eserde hemen tabiat yok gibidir. Sinan Paşa nazımdan ziyade nesirde bir dâhidir. "Nesrinde şiir-âmiz bir ahenk, bir cereyan-ı latif [nazik akım], bir zend ki, bir tazegi layemut [ölümsüzlük] vardır. Bazen bir satır içinde bütün bir âlem-i hayâlî [hayal âlemi], bütün bir kâinat-ı efkârı [fikir âlemi] zabt ve teshir [büyülenmiş duruma getirme], irâe [gösterme] ve ihsas edebilecek kudret-i dâhiyane sanatkârane gösterir."[78] O kadar lisan-ı nesri kendine rapteder [ilişkilendirir] ki müselsel [bütün mısraları birbiriyle zincirleme kafiyeli olan beyitlerden meydana gelen manzume] olduğunu bile hissetmeyiz. O zamana kadar Sinan Paşa kudret ve kuvvetinde hiç kimse lisan-ı nesire hâkim olamamıştır. Paşa'nın şu suretle edebiyatta bir tecdid husule getirdiği gayr-i kabilinkârdır. Lisanda bazen ümitvar ve pür-ihtişam, bazen melûl [üzgün] ve münkesir [gücenmiş] bir eda, bir beyan kullanır atideki [gelecekteki] şu misal ile iktifa edeceğiz:

[211] "Aşk bir cevher-i bî-misal ve hem-tâdır [eşsiz ve benzersiz cevherdir] ki anın vasf-ı emsal ile dinlemez; aşk bir sır mahfi [gizlenmiş] nâ-peydadır [görünmeyendir] ki anın tasviri misal ile gösterilmez. Âşıkların dili altında sözler vardır ki leb ona mahrum olmaz. Aşk ehlinin sinesi içre nefesler vardır ki dem [nefes] ona hem-dem [dost] olmaz.

Âşıkla maşuk meyanında [arasında] bir güft ü gû [konuşma] olur ki zeban [dil] hâcibden gayrı ona tercüman olmaz. Can ile canan arasında bir cüst ü cû [araştırma] bulunur ki kûşe-i çeşmden [göz çukurundan] özge ona dideban olmaz [gözcü olmaz].

Aşk bir zahirdir [görünendir] ki örtülmez. Aşk bir sırdır ki açılmaz. Âşığın kimse ile kârı olmaz; âyine-i aşk [aşkı gözü önünde canlandıran] jengârî [bakır pası rengi] olmaz. Aşk ser-azadeleri bende eder; aşk ser-efrazları [başını yüceltenleri] üfkende eder.

Aşk efsane ve efsun değildir. Her aşk dâvâsı eden âşık olmaz. Her muhabbetten dem uran sadık olmaz."

Sinan Paşa Gelibolu'da üç sene kaldıktan sonra mezunen [izinli olarak] İstanbul'a geldiği esnada 891 [1486] senesi seferinin yirmi dördüncü günü vefat etmiştir ki bahâriye civarına defnolunmuştur.

O kadar sahavet [cömertlik] sahibi idi ki gusl esnasında suyu ısıtacak odun parası bulunmamıştır. Bâlâda [yukarıda] serd [düşünceleri ileri sürme] edilen kitaplardan maada

[78] Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye, Şahabeddin Süleyman. (Y.n)

[kitaplardan başka] Kısas-ı Enbiya'ya dair bir telifi, şerh-i mevâkıf [duraklar] üzerine Seyyid Şerif'e tariz-i havi [dokundurma içeren] büyük bir risalesi dahi vardır[79].

2

Nizâmî.- Zamanının üzerinde daha pek genç iken pek büyük bir tesir-i icrasıyla calip [celbeden] nazar-ı dikkat olan şairlerden biri de Nizâmî'dir. Nizâmî Konyalıdır, Tezkire-i Latîfî'de hakkında "Sultan Mehmed devrinin [212] şair Bülent Şani[?] ve sâhir-i sihir beyanıdır. Eş'ar Şeyhî ve gazeliyat Ahmet Paşa evvel anadan rağbet ve revaçta idi. Mezkûr [adı geçen] zuhur ettikten [ortaya çıktıktan] sonra bunların bâzar-ı şöhretine şuarayı kudema ile kesat verip üç rağbetten düşürdü. Kuvvet-i tabiat [âlemin kuvveti] ve vüsat-ı kabiliyetle [yeteneğinin genişliği] az zamanda çok kemale kâdir olmuş ve şöhret-i şiirle meşhur afak olup taayyün [itibar kazanmış] bulunmuştu." kayıtlarına tesadüf olunmaktadır.

Nizâmî'yi Ahmet Paşa'dan büyük şairdir diye vezir Mahmud Paşa Fatih Sultan Mehmed'e methetmiş, padişah müşarünileyh de şairi davet eylemiştir. Şakâik Tercümesi bu tavsiyeyi nakilden sonra şu sözleri söylüyor: "Elhak ikisi de fenn-i şiirde mahir ve kemal mertebe-i nazıma kâdir [sahip] idi. İkisinin dahi eblak-ı tab çalağı meydan-ı nazımda birbirinden geri kalmazdı. Ama Mevlânâ Nizâmî serikat-ı şiiriye [şiir çalma] vadisine uğramayıp kimsenin manasını almazdı."

Fakat Latîfî Efendi'nin "Sultan Mehmed tâb serâhu mezkûru [adı geçeni] görmek meram edinip südde-i saadete [saadet kapısına] davet edecek müşarünileyh dahi merhum Ahmet Paşa'ya galebe etmek [yenmek] kasdedip kasr kasidesine ve lal [parlak kırmızı renk] ve Güneş Kasidesine ve yedi tane makbul gazeline dakik dikkatler ve nazik sanatlarla nazireler deyip" sözlerinden anlaşıldığına göre bu Ahmed Paşa'nın nazirecisinden başka bir şey değilmiş. Filhakika, Faik Reşad Bey'inde tasdikiyle taayyün ettiği [meydana çıktığı] vechile ekser-i eş'arı Ahmet Paşa'nın nazireleridir. Lakin Nizâmî o nazirecilerdendir ki ilave-i şahsiyetle ibda' [yeni ve güzel bir eser meydana getirme] derecesine çıkar, bazen taklit ettiğinin fevkine yükselir, başlayan bir mesleğe revnak [parlaklık] ve ziya verirler.

[213]

Pek genç olduğu halde İstanbul'a gelirken yolda vefat etmiş olup Sultan Mehmed'i görememiştir, "su-i maksada revan olduk [gittik] da takdir-i rabbanî yolda ecel yolluk aldı,

[79] Ebuzziya Tevfik Bey. (Y.n)

maksada varıp maksuda ermeden mevt erip evvel fikir ve emel ve kaside ve gazel kaldı."[80] şu manzumelerle iktifa ediyoruz:

"Beni senden sanma kimse cudâ eyleyemez
Meğer ol gün ki gele canı bedenden ayıra."

"Gözlerüm yaşını gözler ol büt-i sîmîn beden
Nitekim gökde süreyyâ gözler âhû-yu Huten

Bel bağlayub ki kılma kasıd ol ceyb ider
Nâzik-i hayâl bağlar u kasd-ı garib ider

Kice her kande irer ise garip anda yatur"

Nizâmî esas itibariyle Karamanzâdeler şuarasındandır.

7

Zeynep Hatun.- Kastamonulu olup bir mert hüner-verin [hünerlinin] kızıdır, Latîfî'nin şu iddiasını cerh ile Âşık Çelebi şairenin Amasyalı olduğunu söylüyor. Kastamonu vilayeti, madenlerinin zenginliğiyle ikliminin menâzır-ı şairanesiyle [şairce manzaralarıyla], kuvve-i inbâtiyesiyle [topraktaki bitkileri yetiştirecek hassalar] birçok şairlerin mavtını [yurt edinilen yeri] olmuştur. "Hassa ki vilayet-i mezbûre [adı geçen vilayet] bir han pek nazifdir [temizdir] ki ab u hevâsı [suyu ve havası] latiftir [yumuşaktır]. Bu letafet [güzellik] ab u hâkkın iktizayı tabiatından [214] hoş elhan-ı hâfızlar ve nefisü'l enfes havanendeler [şarkı, gazel gibi şeyleri musiki usulü üzere okumak] ve hoş-âvaz [güzel sesli] gûyendeler [söyleyiciler] ve hub-u tab [güzel huylu] şairler ve garrâ güzeller zuhur ve sudur eder [meydana gelir]." Latîfî Efendi tarafından şu suretle tasvir edilen Kastamonu hakkında Hammer de aynı fikirde bulunarak "Kastamonu Türk hazinesi defterlerinde menâbi-i mühimmesiyle [mühim kaynaklarıyla] calib-i ehemmiyet [önemli celbeden] olduğu kadar Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye de dahi şiir ile ehemmiyet bulmuştur[81]" sözlerini söylediği gibi "Birçok şuara ve ezcümle edebiyat-ı şarkiye de şöhret-yab [şöhret bulan] olan Zeynep Kastamonu da doğmuştur."[82], diyor.

O zamanki Kastamonu'nun ulema, şuara düşkün ferih ve fahur [rahat] halkı arasında Zeynep'in pederi kızının "Cevherinde kabiliyet ve zihninde zekâvet [kavrama yeteneği][83]"

[80] Tezkire-i Latifi. (Y.n)
[81] Hammer Tercümesi: cilt, 3 sahife 60 (Y.n)
[82] Hammer Tercümesi: cilt, 1 sahife 270 (Y.n)
[83] Tezkire-i Latifi (Y.n)

görmekle tahsil-i ilim ve marifet etmesine fevkalade itibar etmiş, Farisi, Arabi okutmuş, muhitin [çevrenin] tesiriyle kadın tabında [mühüründe] kuvvet-i şiiriyesi" olmakla "Farisi ve Türki eş'arla Sultan Mehmed namına divan tertip etmiştir."[84] zamanında Latîfî Efendi'nin dediği gibi "Sınıf-ı nisvanda [kadınlar sınıfında] nare-i rüzgâr ve mesture-i pür-iştihar [şöhret dolu]" olup "Lütüf-u tabını halk-ı cihan isti'cab [şaşma] nükte danan devran istiğrab ederler [şaşırırlar]" dı. Mistir Kib Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye de Zeynep'ten şu misalleri almıştır:

"Şaha bu sûret-i zîbâ sana Hak'dan hidâyetdir
Sanasın sûre-i Yusuf cemâlinden bir âyettir
[215]

Senin hüsnün benim aşkım senin cevrin benim sabrım
Bulur herdem bûm artar tükenmez bî-nihayettir."

"Keşf it nikâ bunı yiri gögi münevver it
Bu âlem-i anâsırı Firdevs-i enver it

Depret lebüni cûşa getür havz-ı kevseri
Anber saçunı çöz bu cihânı mu'attar it

Hattun berât yazdı sabâ yâdîdi ki tîz
Var mülket-i Hıtâ ile Çîn'i musahhar it

Âb-ı hayât olmayıcak kısmet iy gönül
Bin yıl gerekse Hızr-ı laseyr-i Sikender it

Zeyneb ko meyli zinet-i dunyaya zen gibi
Merdane var Sade-dil ol terk-i ziver it

8

Bayezid Sânî.- Büyük pederi, pederi gibi ulemaya, fuzalâya, şuaraya fevkalade riayetkâr [saygı gösteren] ve temayülkâr, dine son derecede meyyal [eğilmiş] ve hürmetkâr bir padişahtı. Zaman-ı saltanatı ulemanın en ziyade kuvvet-i peyda ettiği [kuvvet edindiği], fıkıhın vüsatlandığı [genişlediği], efkâr-ı müfrite-i tasavvufiye ve fikriyeye karşı en ziyade şiddet gösterildiği zamandır. Sinan Paşa'nın şakirdi [öğrencisi] lütufu rakibi bulunan Fakih Kâtipzâde tarafından fikrindeki efrat-ı hürriyet [bireylerin hürriyeti] dolayısıyla itham olunarak [suçlanarak] alınan bir fetva ile idam edildiği gibi "hulûl-u ervah" meslek-i tasavvufisini kabul eden temennayide [216]

[84] Tezkire-i Latifi (Y.n)

öldürülmüş, bûsu gencinin kitapları ateşle yakılmıştır[85]. Bahsi mahsusunda zikir edileceği vechile [sebeple] devirlerinde pek çok âlimler, fakihler yetişmiş, birçok şairler doğmuş, edebiyat bir hareket-i mahsusa peyda etmiştir [meydana gelmiştir]. "cevâiz [armağanlar] ü atâyâsın [hediyeler] ve vezâyif-i salyânesin bir otuz neferden mütecaviz [aşan] şair mahir[86]" mevcut idi.

Ulemaya ve şuaraya o kadar rağbet ederlerdi ki Molla Câmî'ye senevî [yıllık] bin altın ve fakih mütebahhir [bir dalın gerçek uzmanı olan] Divanî'ye beş yüz altın gönderirlerdi. Padişah ihtiyâcat-ı fikriyenin [fikri ihtiyaçlarının] her şubesini nazar-ı itibara almış olmakla neşri ile İdris'e bidayet [başlangıç] saltanat-ı Osmaniye'den asrına kadar olan vekâyi [vakalar] suret-i mahsusada [özel bir şekilde] yazdırmıştır. Kendileri de şiire fevkalade düşkün olup Farisi ve Türki eş'ar-ı tanzim ederlerdi [düzenlerdi]. Hammer müşarünileyhin [adı geçenin] tabiat-ı şairanesi hakkında "Eş'arına hassa-i fârika [ayırıcı alamet] olmak üzere renk-i tasavvuf ve uzlet vermiştir." Mütalaasında [düşüncesinde] bulunduğu gibi Latîfî de "Tarz-ı gazelde âbâ-yı kiramına [ulu atalarına] galip ve şiir-i şuara-yı efâzıl [faziletli kimseler] gibi şiir-i belagat şiarı [usulü] bî-meâyip ü bî-mesâlibdir" diyor. Müşarünileyh hazretleri uzlete [yalnız başına yaşama] meyyal [eğimli], dine merbut [bağlı] olmakla beraber bazen pek rindane [rint olan kimseye yakışır şekilde] sözler de söylemişlerdir;

"Ey süvar-ı esb-i naz olan rikâb-ı câna bas
Hüsn meydanı senindir ayağın merdane bas."

Şiirde "Adnî" tahallüs [mahlas] buyururlardı. Şu gazel müşarünileyhindir.

"Her kaçan kim gamze-i fettan-ı cânan oynadır
Âşık bî-dilleri ol çeşm-i fettan oynadır
[217]

Pür fen mekâredir uşşâkı ser-gerdan ider
Bir çanakçı hûbdur parmakda fincan oynadır

Nazla ger raksa gerse cânı ditrer âşıkun
Bir âlây üftâde diller üstüne cân oynadır

Dehr-i dîvin reyine aldanma ger âkil isen
Taç u tahtın târumar ider Süleyman oynadır
Gâfil olma Adnî ya bir gün vücudun zevrakın
Rûzigâr olup muhâlif-i bahr-i umman oynadır ."

"Subha dek her gice ey hurşid-rû sen mâhdan

[85] Hammer Tercümesi ve Tezkire-i Latifi. (Y.n)
[86] Tezkire-i Latifi. (Y.n)

Nice bir feryâd idem korkmaz mısın Allah'dan."

Sultan Bayezid hazretleri "851 [1447-1448]" sene-i hicriyesinde tevellüt "918 [1512-1513]" sene-i hicriyesinde "67" yaşında oldukları halde âzim dar-ı cinan olmuşlardır.

9

Hamdi.- Bu devrin cidden mümtaz [seçkin] simalarından, şairlerinden, mamafih [bununla beraber] gerek ailesi ve gerek cemiyet itibariyle felaket didelerinden [gözdelerinden] biridir. Hazret-i Akşemseddin'in küçük oğlu olup cidden hayrü'l-halef [hayırlı evlat] ıtlâkına [tabirine] şayandır. Bolu sancağının köyünün nam-ı kasabasında tevellüt etmiş [doğmuş], küçük yaşında tarik-i ilme dâhil olmak için tahsil-i ilm ü irfan etmişse de "Bî-hasebi'lörf ve'l-izafe tedris [ders verme] ve kazadan menâsıb-ı âliye tasarruf etmek vaki olmamıştır [meydana gelmiştir]"[87]. Binaenaleyh terk-i meslekle ihtiyar-ı uzlet etmiştir. Ahmedî'nin en güzel eseri "Yusuf u Zeliha" olmakla sahib-i hamse [218] olan şairlerdendir. Hayatında en büyük fenalığı biraderlerinden görmüş, kalbinde onlara karşı yaşayan infiali [gücenmesi], kini bu kıssanın tahririyle uyutmuş, felaket dideleri felaket her yerde takip eder olduğundan eseri ithaf ettiği Sultan Bayezid Sânî'den beklediği iltifatı ve caizeyi [armağanı] görememiş, "Merasim-i iltifat ve riayet [itibar] mer'î [saygı gösterilen] olunacak ol elkab [unvanlar] ve evsaftan [niteliklerinden] müstağni olmuşlar [ihtiyaç duymaz]" ve bu birkaç beyit ile kitab-ı merkumda [zikredilmiş kitapta] çarhdan şikâyet ve kaide-yi dünyayı dûnî [aşağılık] hikâyet[88]" etmişlerdir:

"Çerh gördün ki dün-perverdir
Nice bî-ser katında serverdir

Naksa tahsin ider, kemale itab
Kubhı tezyin ider, cemâli harâb

Zühalün menzilini bam eyler
Emrine nice sa'di râm eyler."

En güzel eseri "Yusuf u Zeliha" kıssasıdır. Demiştik, Latîfî Efendi tezkiresinde bunun hakkında "Bir nazm-ı adil [eşit] ve nazir [eş] olmaz ve üslub-u mergubunun bir harfine parmak basıp kimse ayıp ve noksan bulamaz. Kısas-ı ahseni [güzel kıssaları] kemal-i sıhhatte tefsire tamam mutabık [uygun] olmayın bin alevlemâ makbul ve memduhtur [övgüye değerdir] ittifak-ı

[87] Latifi Efendi. (Y.n)
[88] Kezâ. (Y.n)

fuzalâ budur ki ondan eltaf [çok latif] ve ahsen [çok güzel] ve mergub [arzu edilen] ve müstahsen [beğenilen] kimisine nazm etmemiştir." Mütalaasında [düşüncesinde] bulunuyor.

"Yusuf u Zeliha" erbab-ı kemal nezdinde mergup olduğu [rağbet görüldüğü] gibi nezd-i halkta dahi mergup bulunduğundan Ahmedî mezkûr [zikrolunan] kitabı yazmak ve satmak suretiyle geçinirmiş. Hamdi'nin sade, seyyal [akıcı], nefis bir ifadesi, [219] munis [alışılmış] mübalağadan firarkâr bir tarz-ı tefekkür ve tahsisi vardır, bundan dolayı eseri avamın [halkın] makbulü ve sarayın menfuru [nefret edileni] olmuştur. Hamdi Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye'de cidden büyük hatlar çizmiş, kaside, gazelde kalmamış, nazmen [manzum olarak] hikâyeler yazmış bir şairdir. Yusuf u Zeliha'dan maada [-dan başka] Mevlid-i Nebi, Leylî ile Mecnun, Tuhfetü'l Uşşak, Kıyafetnâme isminde manzum birkaç eseri daha vardır. Denilebilir ki Osmanlı Türkçesinde lisan-ı tahkiyeyi [anlatım dilini] manzum olarak, derece-i kemale getirmiştir; Hamdi şu itibar ile tetkike şayan bir sima-yı edibidir. "Murad Sânî zamanı Hüsrev ü Şirin manzumesinde İran şair şehîr-i rübabisi Nizamî'yi tanzir eden [örnek alan] Şeyhî gibi Yusuf u Zeliha ile Leyla ve Mecnun manzumelerinin nazmı şair hakka sarayı Osmani Hamdi – hamse ve sebasında- bu mevzuları tasvir eden şair İran'ı Cami'ye imtisal etmiştir [uymuştur]."[89] şu hâlde Hamdi'nin üstadı Cami oluyor. Bu kadar gayret etmiş, selefleri [ataları] olan hikâye-nüvislerin [hikâye yazanların] vücuda getirdikleri lisan-ı tahkiyeyi [anlatım dilini] kuvvet-i istidatıyla [yeteneğiyle] ikmal [tamamlama] ve itmam [bitirme] edebilmiş bir simanın Sultan Bayezid'in sarayı tarafından takdir edilmemesi keyfiyeti ve hâlet-i ruhiyesi [ruhî halleri] ne kadar vazıh [açık] ise hali hazırın buna lakayt [ilgisiz] kalması o kadar anlaşılamaz bir keyfiyettir. Yusuf u Zeliha'yı sekiz yüz doksan yedi tarihinde itmam etmiştir. Lisan-ı tahkiyedeki iktidarına delil olmak üzere şu misalleri alıyoruz:

Yusuf u Zeliha'dan

"Kanda ağyâr görse yâri sanur
Her ne nakşı göre nigârı sanur
[220]

İki âlemde yâr idi kâmı
Bir dil-âram-ıdı dil ârâmı

Dilde ebru hayâlî peyveste
Cânı sevdâ-yı çeşmile haste

Cânı geldi hezar kerre lebe
Rûz-i hasrete irişince şebe

[89] Hammer Tercümesi Cilt,3, sahife 236 (Y.n)

Gicedür sâz-kârı uşşâkun
Gicedir râz-dârı uşşâkun

Ol ki leyli libas-ı râz itdi
Anı çok derde çâre-sâz itdi

Gice zârun çü perde-dârıdur
Cümle uşşâkun ihtiyarıdur

Bu meseldir ki dün garibündür
Yani bîçâre andelibündür

Güle tâ arz-ı hâl ide tekrâr
Gâfil-iken bu kıssadan her hâr

Mihr-i mağrib nihan ide özüni
Urdı dîvâra zâr olup yüzini

Gönlinün goncasın çün itdi şikest
Yakdı cân perdesin nevâ-yı nühüft

Ağladı anun içün ebr ile yem
İnledi anunla zir ile bem

Seyl olup gözi yaşı çağlarıdı
Derd-i dilden bu resme ağlarıdı.”

Leylî ve Mecnun

“Didi hallin ferâğ u menzilin bağ
Niçin câmen siyâh ey nâmesi ağ

[221]
Niçin şeb-reng olursun ey şeb-efrûz
Geçerken rûz-ı nîmetde şeb ü rûz
Uçarken bağ içinde fâriğü’l-bâl
Niçin olduk siyeh bâl ve siyeh hâl
Benim mâtemde amma sen siyeh-pûş
Benim od üzre neylersin de bu cûş
Seni kim yakdı kime mübtelâsın

Mevlid-i Nebî’den

Bir gün ol iki cihanın rahmeti
Varıb eylerken harada tâ’ati

Gözine Hak zâhir oldu nâgehân
Ana Rûhu'l-kuds göründü ayân

Tuhfetü'l-Uşşâk'tan

Çû duhter gördü maksûd oldu hâsıl
Diledi kim kılandan azm-i menzil
Yapışdı hâcezâde dâmenine
Dedi ey od urun cân haremeynine
Nice meftûnunı meftûr iden dost
Saçı Leylâsını mecnun iden dost
Gönül murgu uçarken fâriğü'l-bâl
Düşürdün aşkın ağına kılub âl
Çü saydundur onu terk etme cânâ
Koyub dâm-ı bâlâda gitme cânâ

Kıyafetnâme'den

"Kanda bisyâr olursa hande
Umma anda muvâfakat sende
[222]

Çün tebessüm edeb alâmetidir
Kahkaha bî-hayâ emâretidir."

"914 [1508-1509]" de edebiyatın büyük yorulmaz, kıymetli hadimi [hizmet edeni] vefat etmiş olmakla Bolu'da Göynük'te pederinin yanına defnedilmiştir.

10

Sultan Cem.- Sultan Cem Sırbistan'ın memalik-i Osmaniye'ye ilhakından [hakimiyeti altına almasından] bir sene sonra Sırbistan aile-i kraliyesine mensup ismi nâ-malum Hristiyan bir kadınla Fatih Sultan Mehmed Han hazretlerinin izdivacı mahsulü olarak 864 [1459-1460] sene-i hicriyesi seferinin yirmi birinci ve 1459 sene-i miladiyesi kanun olunan on yedinci gecesi Dersaadet'te[90] tevellüt etmiş ve tevellütünde peder-i muazzamları Yunanistan'ı tamamıyla fetih için yola çıkmışlar, Sırbistan'ın son şehirlerini itaat ettirmekle muvazzaf [görevli] vezir-i azamları Mahmud Paşa'ya iltihak eylemişler [katılmışlar], bu esnada bir [223] şehzadelerinin dünyaya geldiğinden haberdar olmuşlardır.

On iki yaşına kadar Dersaadet'te Edirne'de pederinin sarayında kaldıktan sonra Kastamonu valiliğine tayin edildi. Pederinden, irsen [kalıtım yoluyla] ahzetmiş olduğu kabiliyet-i şairiyet [şairiyet yeteneği] bu şair ve şiir diyarında tamamıyla inkişaf etti [gelişti]. Kastamonu o zamanlar

[90] Osmanlı müverrihleri Edirne'de dünyaya geldiğini söylüyorlar ki bu daha doğrudur. (Y.n)

da evvelce de söylendiği gibi, cidden mümtaz âlimleri, fazılları, şairleri, musikişinasları, sanatkârları ihtiva ediyordu [içinde bulunduruyordu]. Şehzade hakkında dört yüz büyük sahifeyi mütecaviz [aşan] "Cem Sultan'ın Sergüzeşti ve Hayatı" namıyla bir eser yazan mösyö "tevan[?]" "Kumandanlık vazifesini ifa edebilmek [yerine getirebilmek] için lazım gelen malumat ve kabiliyeti verecek adamlar pederi tarafından intihap edilerek [seçilerek] Kastamonu'ya gönderildi. Âlimleriyle, şairleriyle meşhur bu şehirde maruf muallimlerin yediyle [eliyle] terbiye gördü. O kadar süratle terakki [ilerleme] ve inkişaf etti [gelişti] ki "Hurşid ü Cemşid" namındaki eser şiiri Farisi'yi tercüme ve pederine ithaf etti, bilahare bâdî-i şöhreti [şöhretin sebebi] olan gazelciliğe bu esnada başladı[91]", diyor.

Şehzade Mustafa'nın vefatı üzerine Sultan Cem on beş yaşında "879 [1474-1475]" sene-i şâbâninin on sekizinci günü Karaman'a vali tayin edildi. Konya'da zamanı idmanlarla, güreşlerle, ata binmekle, silah kullanmakla, coğrafya, ilm-i heyet öğrenmekle, hususuyla tahsil-i şiirle geçiyordu. Muhitinde birçok şairler bulunuyordu: defterdarı Şâhidi Efendi, nişancısı Sâdî Efendi, nişancı başısı Haydar [224] Efendi idi. Hususiyle kuvvetli ve pehlivan olması Karaman'ın kahramanlığa düşkün ahalisini kendisine bend etmişti [bağlamıştı]. Sultan Alaaddin Keykubat'ın demir kütlesini birkaç oka daha tezyid ederek [artırarak] kaldırmasına binaen kendisine ahali başpehlivan diyorlardı. Sultan Cem dört sene kadar bu diyarda ferih ve fahur [rahat rahat], pür-şiir ve pür-hat bir hayat geçirdi, hareminde bulunan esirlerden biriyle evlenerek Oğuz namıyla bir erkek çocuğu, bir de kızı oldu. Erkeği Dersaadet'e pederinin nezdine gönderdi, Sultan Mehmed'in emriyle Rodos şövalyeleri reisi Dübuson [Pierre d'Aubusson] ile müzakerate bulundu. Fakat bu sükûnu pederinin sekiz yüz seksen altı tarihinde vefatı bozdu. Sultan Bayezid gayet halim [yumuşak huylu], hayr-hâh [iyilik seven] bir padişah idi, pederinin vaz etmiş [ortaya koymuş] olduğu katl-i biraderân kanunundan istifade etmek istemedi. Lakin Sultan Cem gayet cesur ve küstah olmasına, meziyet-i harikulade-i askeriyeye [üstün askeri niteliklere] malik [sahip] bulunmasına, pederinin kendisine gayet muhabbetkâr olup onu veliaht telakki etmesine [kabul etmesine] binaen rahat durmadı, zaten o mizaçta olan bir adam kadrine mutavaatla [boyun eğerek] oturamazdı. Biraderine karşı ilân-ı harb ve isyan etti. Cem gayet mütedeyyin [dinine bağlı] olmakla beraber katiyen mutaassıp [yenilikleri kabul etmeyen] değildi. Sarayında Rum ve İtalyan âlimleri bulunuyor, İslamlar kadar hürmete mazhar oluyorlardı. Bunların içinde bulunan müverrihlerden bazıları emsale-i tarihîye zikriyle hakk-ı saltanatın pederin saltanatında doğan şehzadeye ait

[91] Cem Sultan'ın Sergüzeşti ve Hayatı, sahife, 4 (Y.n)

bulunduğunu beyan etmişlerdi. Bu vesika ona kâfi geldi, Sultan Bayezid pederinin cülusundan üç sene evvel doğmuştu, binaenaleyh saltanat onun hakkı idi. Bu iddiaya istinatla Karaman ahalisinin kendisine tamamıyla sadık [225] bulunmasına istinatla [dayanarak] Cem Bursa'ya doğru yürüdü, Bursa mukavemet edemedi [direnemedi], kapıları açıldı, Cem'de şehre dâhil oldu, hazineyi muhafazaya şitap eyledi [acele etti], sikke darp etti. Hutbe de namını okutturdu. On sekiz gün kadar Bursa'da bir hükümdar oyunu oynayabildi, Sultan Bayezid üzerine bütün askeriyle yürüyordu. Bir heyet-i sefaret gönderdi, bunların arasında hâleleri [teyzeleri] Selçuk Hatun da bulunuyordu. Sultan Hatun padişaha şu sözleri söyledi:

- Can birader birader kanını dökmekten ve İslam arasında cenk çıkarmaktan ise Rumeli ile iktifa ediniz, Cem de bundan sonra size muhalefet etmez.

Padişah gayet sakin cevap verdi:

-Lâ-erheme beyne'l-müluk[92].

Cem'in lalası Aştıoğlu Yakub Bey'e yüz bin akçe tahsisat ile Anadolu Beylerbeyliği vaat olunarak Cem'in Karaman'a ricat etmesine [geri dönmesine] mâni olması tembih edildi. Buda hırs ve tama'la [açgözlülükle] şehzadeyi iğfal etti [gaflete düşürüp yanılttı], ordunun bir kısm-ı mühimiyle [önemli kısmıyla] Sultan Bayezid'in ordusuna iltihak eyledi [katıldı], bunun üzerine Cem ordusunda dehşetli bir karışıklık oldu, müdde-i saltanatta süratle firar etti, yolda bir at tekmesi ile ayağı yaralandı,[93] Ermeni derbendinde bütün hazinesiyle üzerinde kalan elbisesi Türkmenler tarafından yağma edildi, kapıcıbaşısı Sinan [226] Bey şehzadeyi muhafaza için kepeneğini verdi, bir haftada Konya'ya vasıl oldular, yedi gün sonra validesi ve haremiyle beraber Mısır'a müteveccihen [yola çıkarak] hareket etti. Yol pek tehlikeli idi, takibat pek şiddetli idi; birçok yerlerde para ve mal vermekle canını ve ailesinin canını kurtardı. Nihayet Tarsus'a gelerek Ramazanoğulları'na iltica etti [sığındı]. Atina'da şanına layık tazimata [hürmetlere] mazhar olduğu gibi Mısır'ın Şam ve Halep beyleri de pek çok iltifat ettiler. Şam'da kasr-ı eblakta yedi hafta kaldı, Kudüs'ü ziyaret etti, oradan Kahire'ye vasıl oldu. Cem'in mağlubiyetine bütün herkes ağlıyordu; onun istikametine, şecaatine [yiğitliğine], kuvvetine herkes meftun bulunuyordu.

Sultan Bayezid'in üzerine yürüdüğü zaman geçtiği şehirlerin zenginlerinden birtakım mebâliğ [akçeler] almıştı, mağlup olduğu halde bunları avdette [dönüşte] iade etti ve mebâliği

[92] Sadüddin'den naklen Ata Bey: Hammer Tercümesi cilt, 4, sahife 246 (Y.n)

[93] O kadar ayağı incinmiştir, ki Konya'da kaldığı bir hafta zarfında divana giderken yorganla götürürlermiş. [Tarih-i Osmani Encümen-i Mecmuası] (Y.n)

verenlere teşekküratını beyanı da unutmadı, şu hareketi dillerde destan olmuştu[94]. Mısır hâkimi Katibay Cem'e fevkalade ihtiram etti [saygı gösterdi].

Bu zat adil, ilmi sever, halkı refah-ı maddîye sevk etmiş, hatta ecânibe [yabancılara] karşı bile haktan ayrılmaz, bir hükümdar idi. Cem Kahire'de fevkalade ihtiram gördü, başvezir demek olan divitdarın sarayına misafir oldu, daha sonra hükümdarın huzuruna çıktı, Katibay Cem'i oğlu gibi kucakladı, ellerini sıktı, [227] kendi saraylarından birini ona tahsis etti. Dört ay Kahire'de kaldıktan sonra Mekke'ye ifa-yı hacca gitti, vusulünden [erişmesinden] üç hafta evvel cami-i kebir [ulu cami] bir yıldırım darbesiyle yanmış olmakla Mekke halkını yeis [üzüntü] ve matem içinde buldu, mamafih şehzadenin vusulü [erişmesi] halk için büyük bir teselli ve sükûn oldu, herkes onun etrafına toplanıyor, onun acılarını unutturmaya çalışıyordu[95] doksan bir gün sonra Kahire'ye avdet etti [geri döndü], Kayıtbay nafile yere iki kardeşi barıştırmaya çalıştı, Sultan Bayezid Kudüs'te oturmak şartıyla her sene mühim bir meblağ vereceğini söylüyordu. Belki Sultan Cem buna râzı olacaktı. Fakat Karamanzâde Kasım Bey, pederinin yeniçeri ağası Mahmud ve birçok sancakbeyleri zemin ve zamanın müsait olduğu mülahazasıyla tekrar Anadolu'ya davet ettiler, Kahire'den kalktı, Halep'e geldi, oradan Atina'ya geldi, askerini topladı, Konya'ya yürüdü, muhasara etti [kuşattı], şehri mukavemet etmekle [karşı koymakla] muhasaraya [kuşatmaya] ref' [giderme] ile Ankara üzerine yürüdü, padişahın vürudu [erişmesi] haberiyle ordusu dağıldı, Taş iline kaçtı, Sultan Bayezid sekbanbaşıyı göndererek Cem'den elçi istedi, lalasını, defterdarını gönderdi, Anadolu'nun bazı eyâlâtını talep etti ve padişah:

-Kişver-i Rum [Anadolu] bir serpuşide [başlık] bir arus pür-namustur ki iki damat hutbesine tâb [güç] getirmez ve müşâreket [ortaklık] kahrın götürmez[96].

[228] Cevabını verdi ve Kudüs'e gidip tekrar oturmasını teklif etti, bu cevap üzerine Sultan Cem kendisine bir iltica-gâh [sığınacak yer] aradı: Kâsım Bey'in reyiyle Rumeli canibine [tarafına] geçip ihtilal çıkarmak üzere Rodos üstad-ı âzamı Dübuson'a [Pierre d'Aubusson] ilticaya [sığınmaya] karar verdi ve mühtedi [Müslüman olan] Süleyman'ı hedâyâ ile sefir gönderdi, kendisi de Kilikya civarında Kurikus limanında bir Karaman gemisine rakip olarak gelecek cevaba intizar etti [bekledi], sefir Anamur açıklarında bir donanma ile göründü, şehzadenin gemisine gelerek Rodosluların kendisini kabul ettiğini, mamafih oraya gitmekten, onlara esir olmaktansa

[94] Karaman'dan geçtiği zaman iftiraktan dolayı halk ahu zar edermiş. [Tarih-i Osmani Encümen-i Mecmuası] (Y.n)
[95] Tuvan'ın Cem Sultan'ın Sergüzeşti ve Hayatı: sahife, 48 (Y.n)
[96] Sadüddin (Y.n)

Mısır'a gitmenin daha iyi olacağını beyan etti. Fakat şehzade yorgundu, manen bitkindi, düşünecek halde değildi, dinlemedi, Rodos'a ilticayı [sığınmayı] tercih etti, amiral gemisine bindi. Rodos'ta şehzadeyi istikbal için istihzarât-ı mükemmelede [mükemmel hazırlıklarda] bulunmuştu. Kayığa binmeden, doğrudan doğruya karaya çıkabilmesi için uzun bir iskele yapılmıştı, bunun üzerinde gerek kendisine ve gerek itbâna [arkasına katılanlara] mahsus süslü atlar ve Rodos ekâbir [büyük adamlar] memurunu ve karada ahali bekliyordu, şehzade gemiden ata binerek karaya çıktı, Kostantiniye fatihinin oğlu üzerine Rodos halkı çiçekler serpiyordu. Üstat-ı âzam Dübuson [Pierre d'Aubusson, Rodos şövalyelerinin büyük üstadı] "Paledü Fransi" müşarünileyhe ikametgâh olmak üzere tayin etmişti. Rodos'a geldikten sonra Cem'de bir vicdan azabı başladı, pederinin ve dininin düşmanlarına iltica etmesi [sığınması] ona ağır geliyordu. Vâkıa adatından hiçbir şeyi bozmamıştı, sabahları sıcak ve soğuk su ile [229] yıkanıyor, denize giriyor, yüzüyor, açık yerlerde uykusunu uyuyor, tâât [ibâdetler] ve ibadatını yapıyor, şairleriyle görüşüyor, şiirler yazıyor, fakat yine sıkılıyordu.

Cem'in Fransa'da kendi malikânelerinde kolaylıkla hıfz edileceğini [saklanabileceği] düşünen Rodos üstad-ı azamı Dübuson [Pierre d'Aubusson] şehzadeyi Fransa'ya göndermeye karar verdi. 788 [1386-1387] senesi şâbâninin on sekizinci günü yola çıkarıldı. Gemi fırtınalara uğradı, İstanköy'e yanaştı, sinayade zahîre [erzak] için tevakkuf etti [bekledi], Sultan Cem'in Etna Yanardağı fevkalade hoşuna gitti, bir gece güvertede meşalelerle yemek yiyorlardı. Az kaldı, şehzade Napoli kralının gemileri eline düşecekti. Güverteden itbâyla [arkasına katılanlarla] beraber anbara indirildi, altı hafta seyahatten sonra Nis'e vusul-u müyesser [kolaylıkla ulaşan] oldu. Sadettin'in in dediği gibi "hûbları [güzelleri] çok, bahçelerinin hesabı yok, bir hoşnümâ [güzel görünen] şehir" olan Nis Sultan Cem'in pek ziyade hoşuna gitti, hatta şehir için şu beyti söylemiştir:

"Acâib şehr imiş bu şehr-i nitse
Ki kalur yanına her kişi nitse"

Fakat onun nazarı ne hûblarda [güzellerde] ne de bahçelerde idi, o Rumeli'ye dönmek istiyordu, bunu şövalyelere açtı, onlar Fransa toprağında bulunduğunu, Fransa kralının izni olmayınca bir yere gidilemeyeceğini, Paris'e bir sefir gönderilmesi lüzumunu beyan ettiler. Hatibzâde Nasuh Çelebi'yi sefir tayin etti. Birkaç menzil gider gitmez, mumaileyh göz hapsine alındı, tevkif edildi [tutuklandı], bu suretle Cem'in dört ayı sefirin avdetine intizarla [bekleyişle] geçti. Bu esnada mühtedi [Müslüman olan] Süleyman'ı cüz'î bir bahane ile lisana aşinadır diye

ortadan kaldırmak istediler, Cem cezasını ben [230] tertip ederim diye şövalyelerinden elinden zor ile aldı, bir Frenk kıyafetine koyarak Roma'ya kaçırdı. Adamlarına taarruzun birincisi budur. O esnada Nis civarını vebâ alt üst ediyordu, Cem'i Fransa'nın içerilerine götürmek iktiza etti [gerekti], Dük Dü Savva'nın payitahtına girildi, fakat bey orada yok idi. Dayısı bulunan on birinci Lui'yi [Louis] ziyarete gitmişti, şövalyeler oradan Cem'i kaldırdılar, Rusyone Kalesi'ne [Roussillon Kalesi] götürdüler ve orada Dük Dü Savva ile görüştü Sadettin bu mülakat hakkında şöyle diyor: "Henüz on dört yaşında, efseri [tacı] başında, bir serû azade ve çehre-i gülgûnî [gül renkli yüzü] hem reng-i bâde idi. Hayal-i şekl-i mevzuni [orantılı hayal şekli] şehzade-i mahzunu [üzüntülü bir halde] teşmin edinmeyin Şam'da elli filoriye alınmış bir Dimeşk'i çomak gönderdi." Dük Cem'in haline fevkalade acımış, kendisini kaçırmayı vaat etmişti. Bu esnada kral on birinci Lui vefat etmiş olmakla şehzadeyi karışıklık olur bahanesiyle yirmi dokuz adamından ayırdılar.

Artık Sultan Cem'i kale kale dolaştırıyorlardı. O esnada Hüseyin Bey namında bir zat Sultan Bayezid tarafından Fransa'ya sefir gönderilmişti. Sultan Cem biraderinin sefiriyle görüşmek istedi. Muvaffak olamadı [başaramadı], Monteyde Sasanaj Şatosu'nda [Sassenage Şatosu] "Filipin helen" namında bir kadına tesadüf etti. Buna karşı ruhunda bir incizap [cezbolunmak] duydu, gazeliyatı arasında, mesela:

"Müjde ey can kim yine cânân gelir
Şad ol ey ten ölmüş iken cân gelir
[231]

Bana yüz tutdı saâdet bu gice
Çün bu burca ol mehl-i tâbân gelir
Dilden ey Cem ol per-i ruh yolına
Piş-keş cân vir ki hoş mihmân gelür."

"Gibi bunu ima edecek sözlere tesadüf"[97] olunmaktadır. Bu kız Baron Jak [Baron Jacques] Dö Sasnaj'ın kerimelerinden biri idi. "Siması beyzi [oval], ağzı küçük, gözleri derin ve çukur idi. Cem bu güzel kadına karşı bir incizap duydu [cazibesi sebebiyle ona doğru meyletti], kadın da prensin bu iltifatına karşı lakayt [ilgisiz] kalmadı, fakat mesele bu hududu katiyen geçmedi[98]" fakat bu iddiayı Sadettin Efendi tarihi tekzip etmekte [yalanlamakta], muaşaka [âşıklık], mükâtebeye [yazışmaya] kadar ilerlemiştir iddiasında bulunmaktadır.

[97] Tarih-i Edebiyat: Faik Reşad Bey. (Y.n)
[98] [Okunamadı] Cem Sultan'ın Sergüzeşti ve Hayatı: sahife 115 (Y.n)

Burada iki ay kaldıktan sonra yine seyahat başladı, arkadaşlarından Celal Bey hasta olduğu mahal bulunan müntehide kaldı. Cem Mortorello[?] daha sonra Budaslami[?] Kalesi'ne hapsedildi ve burada firar tasavvuratında bulundu. Sufi Hüseyin Bey'i Frenk kıyafetiyle Borbon ailesinden "Dük Jan Dü"ye gönderdi, Fransa dâhilinde, kraliçe "Dam Dö Bujö[?]" ya kızgın olması münasebetiyle, ihtilal çıkarmak niyetinde bulunan bu zat ile vaki olan [meydana gelen] mükâlemat [karşılıklı konuşmalar] bir neticeye iktiran edemedi [erişemedi]. Budaslami'de iki sene kaldı. Avrupa siyasetinin Cem üzerine denilen nazarları şövalyelerin gözlerini açmıştı, Cem hakkındaki takayyüdat [özen göstermeler] ve nezâret [bakış] gittikçe tezayüt ediyordu [çoğalıyordu], bahusus şehzadeyi zehirlemeye gelen iki kişinin tevkifi [durdurulması] ve bunların itirafı takayyüdatı [çalışmaları] tezyid etmişti [çoğalmıştı]. Borganuf'ta [Bourganeuf] üç bin beş yüz altın [232] sarfıyla bir kule yaptırdılar, masrafı üstad-ı âzam yaptı, bu "Yedi kattan ibaret olup helezonî [kıvrımlı] bir merdivenle her kata çıkılıyordu. Zemin katı kilercilere, birinci kat Cem'in etbâ [hizmetkarlarına] ve zabitanına [subaylara], dördüncü kat şehzadeye, beşinci zabitanın diğerlerine, son iki kat muhafızeye memur şövalyelere ve rahiplere tahsis edilmiştir."[99] bu kale Cem Kalesi namıyla meşhurdur. Bunun etrafına duvarlar çekilmiş, her türlü tasavvurat-ı firar [firar fikrine] ve hariçten tecavüz bu suretle kapatılmıştı. Burada iki defa Sultan Cem kaçırılmak istenilmişse de adem-i muvaffakiyetle [başarısızlıkla] karşılaşmıştır.

Dük Jan Dö'nün nezdine giden Hüseyin Bey oradan bir neticeye destres olamayınca [ulaşamayınca] birkaç sadık dostuyla Borganuf'a [Bourganeuf] geldi, fakat kaleye yanaşmak gayri mümkündü, müsait bir zaman bekleyerek kale hâricinde intizara [bekleyişe] koyuldu, o esnada Rodos'tan Dö Bosso'nın[?] mektubunu getiren Ayas ve Sinan Beylere ve bunları karşılamaya gelen Celal Bey'e tesadüf etti bunlara kale kapılarını açmak için maymuncuklar tevdi etti [verdi], o atları hazırlamış, Dük Jan Dö Borbon'dan[?] almış olduğu yirmi bin frankı nezdinde bulunduğu halde kalenin hâricinde onları bekleyecekti. Tasavvur-u firar [firar fikri] şehzadeye açıldı, firar günü Sultan Cem ve zabitları bir mûtad on iki muhafızın nezâreti [bakışı] altında gezmeye çıkacaklar, yolda üzerlerine hücum ile öldürecekler ve sonra kapıları açarak Hüseyin Bey'e iltihak edeceklerdi [katılacaklardı].

[233] Fakat zabitlardan biri serhoş olarak iş meydana çıktı, şövalyelerin kaptanı şehzadenin bütün etbânı [ona uyanları] öldürmeye karar verdi ise de Fransa Kralından korktuğu için yapamadı fakat muharrik [harekete geçiren] sıfatıyla Sinan Bey'i yakaladılar idama mahkûm ettiler, Sultan

[99] [Okunamadı] Cem Sultan'ın Sergüzeşti ve Hayatı. Sahife 157 (Y.n)

Cem ellerinden güçlükle kurtardı. Firar teşebbüsü akim [neticesiz] kalınca şehzadeye yeis-i târî [ansızın beliren üzüntü] oldu: "Meyûsiyetini [ümitsizliğini] gurur ile muhafızlarına göstermek istememesine binaen sakit [sessiz] ve vakur [ağırbaşlı] duruyor, sükûtunun ıztırâbatını kıraatıyla [okumasıyla] öldürüyordu. Yalnız geçmez saatlerini öldürmek için santraç oynamaya bir maymunu alıştırmış, bir papağana söz söylemeyi öğretmişti. Bütün bu felaketlerini bize kadar gelen manzumeleriyle nakil ve tespite çalışıyordu."[100]

"Ol dem kanı ki Ka'be-i kûyun mekân idi
Ârâmgâhı gönlümün ol âsitân idi
Ol dem kanı ki sebzelerin tâze tutmağa
Ol gülsitanda yaşarım ab-ı revân idi
Ol dem kanı ki sâye-i perr-i hümâ gibi
Zıll-i zalîl gerd-i rehin sâyebân idi
Ol dem kanı ki mürg-ı dile âsitânunun
Her kûşe-i müşerrefi bir âşiyan idi
Ol dem kanı ki sahn-ı serây-ı sürûruna
Her dem kavâfil-i dil ü cân mihmân idi
Ol dem kanı ki mesken idi eşiğin Cem'e
Hayfâ ki geçti bilmedik ol hoş zemân idi."

[234] Sultan Cem kalesinde otururken Fransa payitahtı sefirlerle mâlâmal [dopdolu], pazarlıkla meşhun [dolu] idi. Macaristan kralı, Venedik Cumhuriyeti papa Sultan Bayezid sefirler göndermişlerdi, Sultan Bayezid'in gönderdiği sefirin ismi Antony Roriku[?] idi. Hepsi şehzadeyi istiyorlar, yalnız Osmanlı serifi Fransa'da kalmasını talep eyliyor, kıymetdar hedâyâ takdim ediyordu. Papadan maada [papadan başka] bütün devletlerin teşebbüsatı akim [neticesiz] kaldı Fransa hükûmeti de müterediddit idi [karasızdı], Cem Barganof [Bourganeuf] Kalesi'nden Tulun'a? doğru çıkarıldığı halde yine şövalyelerin, papanın memurları için muvaffakiyete itimat yoktu, Tulun'da[?] Altı gün bekledikten sonra müsait bir hava görülür görülmez şehzadeyi bekleyen gemiye bindirdiler, denize açıldılar. Halbuki Fransa sarayı mahâfili Osmanlı sefiriyle pazarlığa girişmiş, Cem'i biraz daha bekletmek emrini hamil [sahip] bir zatı yola çıkarmıştı; şövalyeler istical etmemiş [acele etmemiş] olsaydılar papa şehzadeye malik olamayacaktı.

Yedi seneyi mütecaviz [aşan] bir müddet Fransa'daki esareti şehzadenin sıhhatini alt üst etmiş, onu bedbin [karamsar], yeis-nâk [üzüntülü] bir hale koymuş, onu işrete [içkiye] alıştırmıştı.

Roma'ya debdebe [gösteriş] ile tantana [görkem] ile girdi, duhuli [giriş] günü Kayıtbay'ın sefiriyle görüştü, kendisine de Vatikan'da imparatorlara mahsus daire tahsis edildi. Papanın

[100] Cem Sultan'ın Sergüzeşti ve Hayatı: sahife 163 (Y.n)

huzuruna giderken teşrifatçının Türk padişahları huzuruna girilirken yapılması lazım gelen ihtirâmatta [saygılarda] kusur olunmaması hakkındaki ihtâratına [uyarmalarına] rağmen Sultan Cem ne diz çöktü ne de yerden selâm verdi, hissolunmayacak derecede başını eğdi, [235] tahtın merdivenlerini çıktı, kendi akranı imiş gibi papanın sağ kolunun omuz başından öptü. Görüşmekten mütevellid [doğan] mahzûziyetini [hoşnutluğunu] beyan ettikten, papanın sözlerini dinledikten sonra kendisinden hususi bir mülakat talep etti. Bu mülakatta şehzade papa sekizinci İnusan'a [Innocent'e] başına gelenlerden, ailesinin halinden bahsetmiş, ihtiyarı ağlatmıştı.

Cem'in maneviyatına bu uzun esaretinden zaaf-ı târî [ortaya çıkan zayıflığı] olmakla beraber dinine ve gurur-u şahsisine [şahsi gururuna] katiyen halel gelmemişti, son zamanlarda çok sinirli idi, nezdindeki ağalar şehzadenin halinden bîzar idiler [bıkmışlardı]. Denilebilir ki bu hal asabi gururunu, şiddetini tezyit etmiştir [artırmıştır]. Papanın Macaristan kralına iltihak [katılma] ile Osmanlılarla muharebe etmesi teklifine karşı kâfirlerle beraber Müslümanlara karşı muharebe etmenin pek ziyade merbut [bağlı] olduğu ecdadının dinini inkâr etmek olacağı mealinde cevap vermiştir. Papa sekizinci İnusan [Innocent] fevkalade hiddetlenerek başını çevirmiş, prensin bu sözlerine hayret etmediğini, ondan zaten başka bir şey beklenemeyeceğini beyan etmiş, şehzade de:

- Size teslim olmak olan zaafında [zayıflığında] bulunan bir kimseye karşı hiddetlenmeye hakkınız vardır sözleriyle mukabele etmiştir.

Gururu o kadar şiddetlenmişti ki papaya gönderilen sefir Mustafa Bey'i bir tahta oturduktan sonra padişahlara yapılan tazimatı [hürmetleri] ifa etmek [yerine getirmek] şartıyla kabul edeceğini beyan etmiş, bir padişah gibi kabul eylemiş, sefire o suretle muamelede bulunmuştur [davranmıştır]. Roma'da iken şehzadeyi öldürmek için gerek Napoli'de gerek İstanbul'da bazı teşebbüsat vaki olmuş [meydana gelmiş] [236] ise de akim [neticesiz] kalmıştır. Sultan Cem Roma'da kaldığı müddetçe siyasiyat âlemi hep onunla meşgul idi, her devlet ondan istifade etmek çarelerini düşünüyordu.

Cem âlem-i İslam'ın uzaktan uzağa Roma'da matemlerine iştirak ediyordu [ortak oluyordu]: Endülüs Emevîlerinin son şehri olan Granada'nın İspanyollar tarafından zaptı haberi Roma'ya vasıl olduğu [ulaştığı] gün fevkalade meyus olmuş [ümitsiz], icra edilen şenlikler son derece asabileşmesini müeddî [sebep] olmuştur.

Sekizinci İnusan'ın [Innocent'in] vefatı üzerine karışıklıktan kurtularak şehzade Vatikan'daki dairesinden alındı, Sant Anj [Sant'Angelo] Şatosu'na nakil olundu, sıkı bir muhafaza

altına kondu, kardinal [Hristiyanlıkta papayı seçen ve onun danışmanı ve yardımcısı durumunda olan] Roderik Borjiya''nın [Rodrigo Borgia] Aleksandır namıyla papalık makamına getirilmesi Sultan Cem'in esaretini az çok tahfif etti [hafifletti], papanın on dokuz yaşlarında bulunan oğlu "Dük Dugandı [Francesco Cybo?]" ile aralarında bir muhabbet ve vedad [dostluk] teessüs etmiş [kurulmuş], bunun dolayısıyla papa ile gezmeye çıkmaya, bazı ziyafetlere ve eğlencelere gitmeye başlamışlardı.

Fakat Fransa kralı sekizinci Şarel [Charles] bu hayatı bozmuştu, büyük bir ehl-i salib ile memalik-i Osmaniye'ye yürümek için Cem'i istemiş, papa da vermek istememişti, ordusuyla Roma'ya yürüdü Roma'ya girdi, vaki olan [meydana gelen] bir itilaf [uyuşma] üzerine şehzadeyi aldı, Napoli Krallığı'na doğru beraberce yürümeye başladı.

Yolda hastalanmıştı fakat maraza [hastalığa] mukavemet ediyor [karşı koyuyor], yatağa yatmıyordu, Kapu [Capua?] şehrine girildiği zaman ayakta duracak gibi değildi. Dehşetli bir hararetle yanıyor, kavruluyor şiddetli hararetleri baygınlıklar takip ediyordu, [237] Kapu Şatosu'na götürdüler, şehzade hayatının son dakikalarında bulunduğunu idrak ile biraderine birtakım vasiyetlerde bulundu, kendisinin sadık refiklerini affetmesini, ailesini muhafaza eylemesini, cenazesini din düşmanları elinde bırakmamasını istirham ediyordu [yalvarıyordu]. Nihayet hastalık o kadar tesir etti ki şehzade düşünemez, anlayamaz oldu. Validesinden gelen bir mektubu okudular, anlamadı. Dudaklarında kelime-i şehadet, 1494 senesi şubatının yirmi beşinci çarşamba günü "Şatodu Kapu" da gözlerini âlem-i fâniye kapattı. Hin ü vefatında [vefatı esnasında] otuz beş yaşında bulunuyordu.

Sultan Cem refah ve sükûn içinde bulunduğu zaman şair olmak üzere bize pek güzel eserler vücuda getirmiştir, esasen onun hassasiyeti ancak pederinin hassasiyeti gibi harb ü cidal [savaş ve kavga], debdebe ü dârat [gösteriş ve azamet], hülasa serbesti-i tam içinde faaliyetini gösterebilir bir hassasiyettir. Bazı kimseler elemlerle, felaketlerle canlı âsâr vücuda getirirler, bazıları da eser vücuda getirebilmek için bir neşe, bir refah, bir sükûn, bir serbesti-i cidal ararlar. Binaenaleyh Cem'in en iyi, en nefis eserleri benliğine, mevcudiyetine sahip olduğu dakikalarda vücuda gelmiştir. Hayat-ı esaret [esaret hayatı] onun mevcudiyetini zedelediği gibi hassasiyetini, şairiyetini de zedelemiştir. Hele bir kale dâhilinde senelerce mahbûsiyet, her şeyden mahrumiyet onu büsbütün bitirmiş, öldürmüştür.

Şehzadeliğinde

"Oldı yüzünün burka'ı ol zülf-ü semensâ

Sübhâne kadire ca’alel leyle libâsâ
[238]

Yüzüni gören vâlih olub dir ki gönülden
Bu ne hüsndür ki tekaddes ve te’âlâ
Her subh açar revzen-i hurşidini gerdun
Hüsnün gününü kılmağa ey dost temâşâ
Ay yüzüne ger âyinedâr olsa yaraşmaz
Zira ki değil âyînesi pâk ü mücellâ
Sordukca dehânın n’ola hışm itse gözün kim
Mey üzre kılur mest olan yok yire gavga”

Gibi hakikaten şiirle mâlâmal [dopdolu] söz söylerken, Nis’de bütün iltifatlara mazhar olduğu zamanda da:[101]

“Câm-ı Cem nûş eyle ey Cem bu Frengistândur
Her kulun başına yazılan gelür devrândur
Kâbetullâh’a varub bir kez tavâf eyledüğün
Bin Karaman bin Acem bin memleket-i Osmândur
Çok şükür Allah’a kim geldik Frengistâna sağ
Sağlığınca her kişi nefsince bir sultandır.
Fursatı fevt eyleme ayş eyle sür zevk u sefâ
Kimseye bâkî değül bu mülk-i dünyâ fânidür
Ayş kıl bu şehrde şehzâde-i Efrenk ile
Kim beg-âyet nâzenîn ü server-i hûbândır
[239]

Serv-i kadd sîmîn-beden mahbub-u efrenk pek güzel
Ey eyle gûn-ı hüsninün aşkunda sergerdândır
Sana bu hüsn ile ey şehzâde sâgar sunduğı
Taht-ı Çin mülk-i Yemen İran ile Turan’dır
Padişahlık bundan özge olamaz şehzâde Cem
Hatırun hoş eyle câm iç meclis-i rindandur
Minnet ol Allah’a kim tapunda dâim Hüsrevâ
Hûblar bân oğlı banlar lütfuna hayrândur
Sağlu sollu baş urub ayağuna düşenlerin
Her biri mülk-ü frengin birine bir bândır
Çalınur çeng ü def ile erganun kaânûn misâl
Ney gırîvinden Frençe ser-be-ser efgândur
Hûblar kendi dilince nağmeler âgaz ider
Raks ile reftar idenler hûrîdür gılmândur
On iki bân oğlı ban karşunda altun cam çeker
On sekiz saki bu meclisde güzel devrandur
Cümlesi zerrin kemer altunlu dibalar ile

[101] Merhumu dört ay kadar eğlendirdiler Şehrin bâkire mecubelerin götürüp horus deperlerdi.” [Sultan Cem hakkında Tarih-i Osmani Encümen-i Mecmua’sındaki vak’aat-ı Cem tarihinden] anlaşılıyor ki Sultan Cem yalnız Nist şehrinde eğlenmiştir. (Y.n)

Başları altın külah hem kolları uryândur
Şehd ile sükker nebat-ı kand ile hurma-yı ter
Nakl içün envâ-i nîmetler bile çendândur
Sükker-i sûd ile yoğurulmuş simidden gülçeler
Taze bademler anun üstünde kim erkândur
Elma var armud ve narenc ve turunclar bî-hisâb
Fındık u kaysı u unnab u çiçek-i reyhândur
[240]

Karşuna banzadeler el kavuşub karşu turur
Bezm-gâhın cennetü'l me'vâ yerin bustandır
Yedi yıllık kaynamış saki şarab-ı la'l-i nâb
Sâkî-sîmin elinde her taraf rindandır
Bunlar ile iy civân Şehzâde Sultan Cem sana
Bir gece zevk eylemek her şeylere rühcândür
Hüsrevâ gönlüni hoş tut ayşa meşgul ol müdâm
Çünkü bu dünya evinün âhiri virândur
Hükmidenler bu cihan mülkine Şark u Garb'dan
Ger Süleyman ger Sikender cümlesi mihmândır
Pâdişah oldur ki hergiz zâtına irmez zeval
Sâhib-ü Bakı Kâdîr ü Hallâk-ı ins ü cândur
Âlemi bir emr ile var eylemek hükmündedür
Yine bir emr ile yoğ itmek ana âsândur
Vir salâtı Mustafa'ya tâ ki hak âzad ide
Şol yiğitler kim Frenkde bend ile zindândur
Yürü var iy Bâyezîd sen süregör devrânunı
Saltanat baki kalur dirlerse bu yalandur"

Gibi nefis kasideler tertip ederken on iki senelik bir esaret onu bitirmiş, validesine yazdığı mektupta bu kuvvet-i şairiyeti gösterememiştir.

"Belâya mübtelâ olduk Rodos'un hilesin anma
Bu derde çâre bulmaz İseviden bin tabib ancak
Françeye olub tâlib anın def'ine sa'y itdik
Yapdı yedi kat bir külle polyaya karib ancak
[241]

Girüb kalyona gitdik füçiden kokmuş sular içdik
Gıdamız peksimet, zeytun idi kasbü'l-habib ancak
Karaya indi kalyon taşra çıktık külleye girdik
Ölüme razı olduk sakladı Hayy-i Mücîb ancak
Kalub pejmürde kaç yıl papaya teslim idub düşmen
Alub gitdi bizi serheng-i erbab-ı salîb ancak
Bedon semtine satmak istedi Rim Papa kahr ile
Ki tahsil edine islâmdan mâl ü kesîb ancak
Sakındım din-i İslâmı ve aslâ olmadım râzı
Eder mi ehl-i Hakk kasdın hıredmend-i lebîb ancak"

Gibi hassasiyet ve muhayyilenin [hayal gücünün] muavenetinden [yardımından] azade sözler yazmıştır. Bu esaret büyük bir Türk padişahını harap ettiği gibi büyük bir Türk şairini de bitirmiştir.

Papa tarafından zehirlendiği hakkında Osmanlı müverrihleriyle [tarihçileriyle], Fransızların rivâyatı birbirine tetabuk etmektedir [uygun düşmektedir], bir rivayete nazaran zehirli ustura ile diğer rivayete nazaran da her sabah yemekte olduğu şekere zehirli tuz ekmek suretiyle öldürülmüştür. Vefatı anında yazılan tabip raporlarına bakılacak olursa şiddetli bir nezle-i sadırye dolayısıyla âlem-i ukbâya [öbür dünyaya] rıhlet etmiştir [göç etmiştir][102].

Sultan Cem'in son sözleri şunlardır: "Yarab! Din düşmanları [242] ehl-i İslâm'a muzır-ı [zarar veren] tasavvurlarına beni alet etmek istiyorlarsa daha ziyade yaşatma; ruhumu biran evvel huzur-u sermediyetine [sonsuz huzuruna] al"[103]

Cenazesini Şarel [Charles] saklamak istemişse de muvaffak olamamış [başaramamış], tahnit ettirerek [bozulmaması için iç organlarını çıkararak ölüyü ilaçlama] Gait'de? defin etmiş, Celal ve Ayas Beyler kabrini muhafaza etmişler, Sinan Bey padişaha haber vermeye gitmiş, Fransa kralı Hatipzâde Nasuh Bey vasıtasıyla metrûkâtını [kalan eşya ve mallarını] Mısır'da bulunan validesine göndermiş ise de Nasuh'un adem-i sadakatinden dolayı sefîne [gemi] Mısır'a değil, İstanbul'a yanaşmıştır. Padişah vefatını haber alır almaz, cenazesini istetmiş, Gelibolu'ya çıkartarak Bursa'ya nakil ettirmiş, adamlarının hepsini affetmiş, iltifatlara gark eylemiştir. Yalnız sâdî-i Cem evvelce bir memuriyet-i hafiye ile İstanbul'a gelirken Aydın'da yakalanarak boğazına taş bağlanmış, denize atılmış, şehzadenin divanı bunun metrûkâtı [ölmüş bir kimseden kalan eşya ve mallar] meyanından çıkmış, bize kadar intikal eylemiştir.

Evladından Oğuz Han'ın ne olduğu malum değilse de diğer oğlu Murad'a gelince pederinin vefatından sonra Rodos'a iltica etmiş [sığınmış], orada kendine saray tahsis edilmiş, Süleyman Kanûnî tarafından Rodos'un fethi olan bin beş yüz yirmi iki sene-i miladiyesine kadar yaşamış, fethinden sonra irade-i padişahı [padişah iradesi] ile boğdurulmuştur.

Büyük kızına gelince vefatının ikinci senesinde Kayıtbay'dan sonra Mısır sultanı olan Melikü'l-Nasır'a nikâhlanmış, Sultan Bayezid nikahı duyar duymaz birçok hedâyâ-yı nefîse [güzel hediyeler] ile Polonya esir ve esirelerinin [243] en güzellerinden müntahab-ı halayık [esir edilmiş

[102] Bu hususta fazla malumat almak isteyenler Mösyö "Tuvan[?]" ın Cem Sultan'ın Sergüzeşti ve Hayatı namındaki eser-i kebirinin üç yüz altmış üçüncü ve dördüncü sahifelerine müracaat etsinler. (Y.n)
[103] Hammer Tercümesi: cilt,3, sahife 266 (Y.n)

kadın seçme] ve köleler göndermiş, on sekiz ay sonra Mısır sultanı tebaasının nefreti neticesi katil olununca Sultan Bayezid Sultan Cem'in başnişancısı Haydar Çelebi vasıtasıyla İstanbul'a istetmiş, Mısır'da bir başka prense mev'ud [söz verilmiş] iken izdivaç bozulmuş, Anadolu Beylerbeyi Sinan Paşa'ya tezviç edilmiştir [evlendirilmiştir]. Haydar Çelebi şehzadenin diğer kızını, zevcesini de almış, İstanbul'a getirmiştir. Seçi [yürekli], sadık validesinin ismi gibi ne olduğu da malum değildir.

11

Necâtî.- Lisan itibariyle değilse de hareket-i fikriye ve hissiye itibariyle büyük bir inkılâb-ı edebî [edebî yenilikler] husule getiren şuaradandır. Necâtî mühtedidir [müslüman olandır], bir harpta [savaşta] esir düşmüş, Edirneli bir kadına köle olmuştu. Bundan dolayıdır ki Latîfî Efendi tezkiresinde "Abdullah oğludur." der. Bu kadından Sailî namında bir şair alarak okutturmuş, yazdırmıştır. Demek ki Necâtî ilk terbiye-i fikriye ve hissiyeyi [fikrî ve hissî terbiyeyi] bu şairin muhitinden ahz etmiştir. Ama kemal-i zuhuru [olgunluğun ortaya çıkışı] Kastamonu'da vaki olmayın tahrir ettiği [kaleme aldığı] resâilde kendüyi belde-i mezburê [zikredilen] nispet etmiştir."[104] vatan-ı cidalık onu bir vatan-ı tahrisine [hırslandırma] mecbur etmiş, şiir ve şairin pek ziyade kıymetdar olduğu bu diyarı vatan telakki etmiş [kabul etmiş] ve Necâtî'nin inkişaf [gelişme] ve terakkisi [ilerlemesi] için Kastamonu pek büyük bir amil [etken] olmuştur.

Asıl isminin İsa veya Nuh olduğu hususunda ihtilâf [anlaşmazlık] [244] mevcuttur. Latîfî Efendi mumaileyhin hakkında şu malumatı veriyor. "ve merhum-u merkumun [zikredilen kimsenin] ismi İsa'dır, bazıları ismi Nuh'tur, Necâtî tahallüs [mahlas alma] etmeye vech-i münasebet ve isimle tahallüs beyninde mutabakat [uzlaşma] budur derler. Ama bu kemîne-i kemter [çok değersiz ve zavallı] merhum-u mezburun hat-ı destiyle bu beyiti gördüm. Ve huzur-ı şeriflerine mülaki olan [kavuşan] azizlerden bu vechile işittim ki bir gün bir mecmu'-ı alide zümre-i mevali [mollalar ve büyük kadıları] ve ahali sultanüş'şuâra Ahmed Paşa'nın bu beyiti okundukta iki taraf olurlar ve her tarafı bir cânibe [yöne] nispet kılarlar:

"Destimi kessen kalur dâman-ı lûtfunde elin
Dâmenin kessen kalur destimde lûtfun dâmeni"

Ve biri dahi bu manayı mutazammın [içine alan] Necati'nin bu beytini okur:

"Şöyle muhkem tutayın aşkla dildâr etegin
Ya elim kat iderler ya keseler yâr etegin."

[104] Tezkire-i Latifi: sahife, 325 (Y.n)

Erbâb-ı meclisden birtakımı merkumı [adı geçeni] Ahmet Paşa'dan fenn-i şiirde tafdîl [diğerlerine üstün görme] ve tercih ettik de ittifak Necâtî dahi ol meclise çıkagelir. Mezkûr Necâtî Bey kemal-i afsandan tezel ve tezellül [kendini hor ve hakir görme] gösterip sâbıku'z-zikrin [zikri geçenin] meziyet ve faziletine bu beyit ile ikrar [açıklama] ve itiraf etmişdir.

"Necâtî'nin dirisinden ölüsi Ahmet'in yegdir
Ki İsâ göklere ağsa yine dem urur Ahmet'den."

Bu beyit ile ism-i şerifleri İsâ olduğunu tasrih [açık açık anlatma] ve gayrı mübhemat [anlaşılmayan şeyler] ve şübehâtı dahı temyiz-i tashih [düzeltme] ettiler."

Fatih Sultan Mehmed zamanına yetişmiş olup müşarünileyh namına birkaç [245] kaside yazmış, bâde Sultan Beyazıd zamanında Divan-ı Hümayuna kâtib olmuş, iktidar-ı fevkalade-i edebîsi [edebî sanatlarda olağanüstü yeteneği] dolayısıyla padişah müşarünileyhin şehzadesi Karaman valisi Abdullah Çelebi'nin nazar-ı dikkatini celp etmiş, nişancısı olmuş, şehzade vefat edince yine padişah müşarünileyhin mahdumlarından [oğullarından] şehzade Mahmud'a nişancı olmuş, onunda irtihali [ölümü] üzerine Dersaadet'e gelerek baki ömrünü nezd [yan] Bayezid Han'ı da imrar [geçirme] etmiştir.

Edebiyat-ı Osmaniye'de [Osmanlı edebiyatında] husule getirdiği inkılâb-ı şiire fikri ithal etmesidir [dahil etmesidir]. "Durub-u Emsal de müteferrid [eşsiz] ve muhteri [icad eden]" idi, "sözün evvel ruhun evvel bulmuştur."[105] filhakika Sultan Bayezid zamanı bir asır fikir ve hikmet idi, ulema edvar-ı sabıkadan [geçen zamanlardan] ziyade padişah müşarünileyhin devrinde iltifata mazhar olmuştu. Daha sonra büyük cidallerin [savaşların] muâkıbı [cezalandıranı] olmak üzere az çok bir devir sükûn gelmişti, padişah cidal-cû [kavgacı], ceng-cû [kavgaya hazır] değildi. Binaenaleyh şu esbap, şiirde fikri, hikmeti aramayı müntiç [meydana getiren] olmuştu. Necâtî bunu temin ettiği cihetle seri, ânî bir şöhrete malik oldu. "nükte-şinâsân-ı [nükte anlayanlar] ulum u fünun mesel-gûylugı cihetinden icmâ [aynı görüşte birleşme] u ittifak üzere ana Tûsî-i Rum ve meliküş-şuara demişlerdir. Ve Tevârih-i Al-i Osman'da Sultan Mahmud Bin Beyazıd vasfında Mevlânâ İdris bu kadar ebü'l-fazl [fazlın babası] sahib-i tedris [ders verme] iken merkuma [adı geçene] "Hüsrev-i Rum ve sahib-i tarz u rusûm" deyip tâzîmen [saygı göstererek] bu beyiti münasebetle hakkında bile yazmıştır:

"Sultan suhanverân-ı âlem
Derdin suhanverist hâtem."[106]

[105] Latifi. (Y.n)
[106] Latifi. (Y.n)

[246] Fazl u keremiyle maruf [bilinen] Mevlânâ İshak dahi mumaileyh hakkında:

"Şiirin dilersen okuna makbûl-ı halk ola
Sâfî Necâtî şiiri gibi pür-mesel gerek."

Sözlerini söylemiştir Necâtî zamanını mesel-gûluğ [mesel anlatan] ile teshir etmiş [zapt etmiş] ise de ekseri manzûmatı hissi olmayıp dimağı [aklı] bulunmakla soğuktur. Şiirde hassasiyetten geçmeyince hiçbir şeyin kıymeti olmadığı gibi efkârında kıymeti yoktur. Necâtî müteaddid [birçok] eşya ve hadisat arasında mukayese yapabilen bir mütefekkirdir [düşünürdür] fakat Hamdi gibi büyük bir şair değildir, onun hassasiyeti dar ve sathîdir [yüzeyseldir]. Hatta mersiyelerinde bile bir tesir-i mahsus görmek güçtür. Bahusus Kastamonu şivesine muvafık bazı kelimatın, elfazın [sözlerin] âsârında bulunması anlaşılmak hususunda güçlüğü bâdî olduğu [sebep olduğu] cihetle bizi daha ziyade sıkmaktadır.

Necâtî bizce bir zaman-ı muayyenin [belli bir zamanın] modasına tabi bir şairdir. Bunun içindir ki Necâtî büyük bir şair olmakla beraber Sultan Bayezid zamanını bize en vazıh [açık seçik] gösteren bir şahıstır. Unutmamalı ki zirve-i dehaya yükselemeyen şairler ekseriya dâhilerden ziyade zamanlarını bize gösterirler.

Lisanı Ahmed Paşa'nın lisanından ayrı bir lisan değildir, hülasa Necâtî denildiği kadar büyük bir şair olmamıştır. Mamafih mesel-gûluğu şiire ithal etmekle beraber bir hareket-i edebîye [edebî hareket] husule getirmiştir. Bu da zamanın ihtiyâcatını anlamak hususundaki zekâsından dolayıdır. Necâtî vezinlerini mevzuna göre intihap edemeyecek [seçemeyecek], kelimelerle mevzu arasındaki nispeti tayin eyleyemeyecek kadar mutavassıt [orta halde bulunan] bir şairdir. [247] Şehzade Abdullah hakkındaki mersiyesinden şu parçayı misal olmak üzere alıyoruz:

"Dilâ cerîde-i ülfetinden adın eyle tırâş
Kalender ol ki mücerredler ideler şâbaş
Esirge canını gel bağlama cihâna gönül
Esîr-i çâh belâ itme Yûsufı kardaş
Alur gözüyle bakma cihana kim güneşin
Yüzine doğrı bakanın gözünden akar yaş
Vücûd köhne kabâdır sen ana aldanma
Ki çârşû-yı bekâda ziyân ider bu kumaş
Tayanma şol bir avuç toprağa ki yeg andan
Hezar kerre sebât ü bakâda bir kuru taş
Nigûn kâsesi çarhun hayat hanından
Cihânda kimseneye virmedi doyunca aş
Bu halka halka olub görünen felek değil
Bir ejdehâymış ol yedi başlı hazır baş

Ol itdi milketi virân ol itdi genci nihân
Ne mülk mülk-ü Karaman ne genc genc-i revân

914 [1508-1509] senesi zilkâdesinin yirmi beşinci gecesi vefat etmiştir. Şair Ahmedî ile aynı senede, aynı ayda irtihalleri [göç etmeleri] vuku bulmuştur. Âşık Çelebi ihtizarına ait olmak üzere "hal-i ihtizarında [son zamanlarında] Ümmü'l Veled-zâde Abdülaziz Çelebi ile oğullarını bazı havas-ı ihbasını cem' ederek [toplayarak] o sırada söylediği gazeli ellerine verip "söze ve şiire vedamdır." diyerek istihlâl [helalleşme] ve istiğfar [tövbe] ettikten sonra zikir ve tehlil [kelime-i tevhit] ile dünyadan inkıta etti [son buldu]." sözlerini söylüyor.

[248]

12

Mihrî Hatun.- Osmanlı tarih-i edebiyatında maceraları dolayısıyla safu ıtlâkına şayan bir kadındır. Sultan Bayezid devri şuarasından bahsederken Hammer bunun hakkında "Amasya'da doğmuş olan güzel Mihrî İskender'e aşkını nazm ve tanzim [kaleme alma] etmiştir ki bu şaire Osmanlıların safusidir."[107], diyor.

Mihrî Belâyî tahallüs eder [mahlas alır] bir kadının kızı olup Amasya'da doğmuştur. Pederinin Belâyî tahallüs etmesinden şairliğe heveskâr olduğu anlaşılıyor, şu itibar ile şaire reşim-i şiiri veraset dolayısıyla pederinden ahz etmiş bulunuyor. Bahusus vâlidinin [babasının] kadı olması, ilmin, irfanın kadrini anlayarak kızını okutmasına vesile olmuştur. Zeki, hassas Mihrî talim [öğretme] ve tedris [öğretim] hakkında fevkalade sa'y [çalışma] ve gayret göstermiş, ilmin zevkini duymuş ve anlamıştır.

Esasen Amasya'da kabiliyat-ı şairiyetin [şiir yeteneğinin] inkişafına [gelişmesine] bir zemin müsaitti. Abidelerinin hüsnü ve çokluğu dolayısıyla bu şehri "Bağdad-ı Rum" namıyla tesmiye ederlerdi [adlandırırlardı]. Mihrî'den takriben bir buçuk asır sonra yaşayan Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinden bu şehre dair şu malumatı ahz ediyoruz: "şehr-i iklim-i hâmise vaki olup [meydana gelip] nehir kenarında dere ve tepeli yerlerde bulunmakla havası o kadar mutedildir [ılımlıdır] ki iki canibindeki [yanındaki] dağları serâpâ [tamamen] bağlardır, mahsulatlı yerlerdir. - yetmiş kadar mesireleri [gezinti yerleri] vardır. Erbab-ı [249] maruf ve nükte-şinas [nükteden anlayan] çelebiler gayet çoktur. Fesahat ve belagat üzere îrad-ı kelimat ederler. Cümle halk ehl-i zevk ve şevk üzere olduklarından renk-i rûları [yüz renkleri] daima humret [kızıllık]

[107] Hammer Tercümesi: cilt,4, sahife, 94 (Y.n)

üzeredir, her esnaftan erbeb-ı marifeti [becerisi] çoktur."[108] şu tarif edilen manzarası, meyveleri, ahalisinin belagata, fesahate, düşkün bulunması, ehl-i şevk ve zevk olması bir şairin hassasiyetini ikaz edecek esbap ve avâmildendir.

Daha sonra Amasya bir an'ane-i âşikâneye [âşığa yaraşır biçimde geleneğe] de merbuttur [bağlıdır]: Ferhat ve Şirin kıssasının burada geçtiği rivayet edilmektedir. Hammer "Amasya'nın güzelleri Ferhat Şirin efsanesinde şiddetli muhayyileleri [hayal güçleri] için bereketli bir sermaye bulurlar. Türklerin rivayet-i müntakilesi [nakledeni] bu vakayı Amasya'da ceryan ettiriyor, yine bu rivayete nazaran Amasya'da görülen eski su bendi Şirin'in koyunlarından sağılan süt için Ferhat tarafından kaya içinde oyulan mecradan başka bir şey olmadığı"[109] sözlerini söylüyor. Evliya Çelebi'de Seyahatnâmesi'nde mesirelerin en meşhurunu söylerken "en meşhuru Kanlı Pınardır ki Ferhat burada bir fertûte-i sehhâre [büyücü ve ihtiyar kadına] mel'ûne-i [lanetlenmiş kadın] mekâre kadın (Şirin öldü. Daha ne çalışıyorsun) diyerek Şirin lokması vermiştir. Ferhat da derhal külünkü [kazmayı] havaya atıp başını altına tutmuş. Külünk yarasıyla ölüp visal-i Şirin'den [Şirin'e kavuşmasından] mahrum kalmıştır. Buraya onun için (Kanlı Pınar) derler", diyor. Yine onun tarifine göre "tarâvet-i hüsn ve cemalleri latif ve derece-i îtidalde" [yumuşaklık] [250] "sözleri mevzun [ölçülü], deyişleridir meknun [saklı]"[110] olan, "terbiyeli olup çar-u izare bürünüp gezer" Amasya kadınları bu hikâyeyi muhayyilelerinde [hayal güçlerinde] alevlendirirler, onun kuvvetiyle ruhlarını ateşlendirirlerdi.[111]

Mihrî bu muhitte yaşamış, hassasiyetini bu muhitte beslemiş, sergüzeştlerini bu muhitte dokumuştur. Mihrî'nin en büyük sergüzeşt-i âşıkânesi "Sinan Paşa oğlu İskender Çelebi'ye taaşşuk"ıdır[112].

"İrdi çün âb-ı hayata Mihrî ölmez haşeredek
Gördü çün zülmet-i şebinde ol ayan İskender'i."

Mihrî'nin Mevlânâ Müeyyiddin ile de macera-yı âşıkânesi vardır[113]

[108] Cilt,1, saife, 190,191 (Y.n)
[109] Hammer Tercmesi: cilt, 1 sahife 272 (Y.n)
[110] Evliya Çelebi Seyahatnamesi: sahife 19 (Y.n)
[111] Tezkire-i Latifi: sahife 310 (Y.n)
[112] Amasya'nın hal-i hazırını bilen bir zat kadınların Ferhad u Şirin hikayesini hâlâ ezberden okuyup ağladıklarını ve eğlencelerinin ekseriya buna münhasır olduğunu anlatıyor. (Y.n)
[113] Cilt,2, sahife 92 (Y.n)

Mihrî için aşk her şeydir, o sevmeyince, kalbi sızlamayınca, bir kimseye merbut olmayınca [bağlanmayınca] yaşayamaz. Gazeliyle Mihrî Hatun hâlet-i ruhiyesini [ruhî hallerini] ne güzel göstermektedir:

"N'eyleyim bîçâre gönlüm bir dem olmaz yârsız
Epsem olmaz nitekim cehd eylerim bu ârsız
Ben dilimde nâmını vird etdim ammâ dilberin
Bir dem anmaz adım olmaz bir nefes ağyârsız
Vaslını ikrâr edub saldı beni sevdalara
Dündi inkâr eyledi bu dinî yok ikrârsız
[251]

Ey tabîb-i cân meded bîmârınam öldüm meded
Didi hûdur âşık öldürmek bana tîmârsız
Görmedim bir hûb kim yanında olmaya rakîb
Bu cihan bâğında hiç gül olmaz imiş hârsız
Hûbların mihrine mihrî ölürüz terk etmeziz
Kim ne dir ise disun biz olamazız yârsız."

Latîfî Efendi de rivayet-i müntakileye [naklolulana] istinadla [dayanarak] hakkında "mahbube-i mahbub-prest ve aşk u hava ile hem dest" sözlerini istimal ediyor [kullanıyor].

Mihrî şairiyet hususunda Necâtî'nin müthiş bir rakibi idi. O daima ona yetişmek için sarf-ı gayret eder [gayret sarf eder], onun yazdığı her şeye nazire söylerdi. Necâtî ise bundan fevkalade münfail idi [etkilenmişti]. Hatta şu kıtayı netice-i infiali [etkilenmesinin sonucu] olmak üzere yazmıştır:

"Ey benim şi'rime nazire diyen
Çıkma râh-ı edebden eyle hazer
Dime kim işte vezn ü kafiye de
Şi'rüm oldı Necâtî'ye hem-ser
Harfi üç olmak ile ikisinün
Bir midir fi'l-hakîka ayb u hüner."

"Merkumeden [zikredilenden] ne şiir ki sâdır olsa Necâtî'ye irsal u varidattan [gelirden] her ne ki mütevârid [ulaşan] olsa isal ederdi [erişirdi]."[114] filhakika onun kadar [252] hiç kimse Necâtî'ye nazirelerde muvaffak olamamıştır.

Mihrî hakiki bir şairdir, kendi ruhunu terennüm etmiş, kendi kâinatını yaşamış, yaşattırmış, o her dakika hayatına ait ânat [anlar] ve te'sîratını ayrı ayrı kayd u nakl etmiştir denilebilir. Mihrî'nin en büyük meziyetlerinden biri âsârında nisviyetini [kadınlığını] ihfâ etmemesidir

[114] Tezkire-i Laitifi: sahife, 321 (Y.n)

[gizlememesidir]; onun eserleri okunduğu zaman bir kadın ruhuyla karşı karşıya bulunulur. Latîfî Efendi de bu hakikati teslim etmekle beraber şairenin nisvî [kadın] olmasını pek beğenmiyor gibi bir lisan kullanıyor: "eğerce işve-i eş'arı ve şive-i güftarı zenanedir ama cihet suz-i ve güdazda [yanmada] âşıkâne ve beyan-ı şevk ü niyazda merdânedir [yiğitçedir]", diyor.

"Ben umardım, ki bana yâr-ı vefâdâr olasın
Kim bilürdi ki seni böyle cefâkâr olasın
Sen ki gülzâr-ı cihanın güli nevrestesisin
Ne revâ ola ki her har u hasa yâr olasın
Bed-duâ etmezen ammâ ki Huda'dan dilerin
Bir senin gibi cefâkâra hevâdâr olasın
Şimdi bir hâldeyüz kim ilenen düşmanına
Dir ki Mihrî gibi sen dahi siyeh-kâr olasın."

Şu manzumesinde kadınlığın saffeti [saflığı], ümitleri, inkisarları [kırılmaları], müşfik [şefkatli] beddualaı, raşeleri [titreyişleri] ne güzel okunuyor. Mihrî Hatun şu itibar ile Osmanlı şairelerinin en mümtazı, [seçkini] en şahsisi, en büyüğüdür. Bayazid Han Sânî asrında şöhret bulmuştur. Mihrî Hatun pek genç yaşında iken vefat etmiştir; Amasya'da medfeni [kabri] ziyaretgâhdır. [253] medfeni [kabrini] ziyarete giden Evliya Çelebi bu münasebetle şu malumatı veriyor: "Pir İlyas[115] hazretlerinin nisbinden Râbiatül Adeviyye misal afife [namuslu] bir hatun imiş. Yetmiş cilt kitap muteberi [saygın] hıfz edip [ezberleyip] cümle ulemayı mübahase -i [karşılıklı konuşma] ulum ve fünunda aciz bırakmış. Serâsimi [sersem] Mihrimah olduğundan "mihrî" tahallüs edermiş. Pâkize [temiz] güftar-ı ibdarı [tatlı sözü], huruf-ı hecâ [alfabeyi meydana getiren harfler dizisi] üzere mükellef divanı, fıkh u ferâize [farz olan şeylere] müteallik [ait] yerlerden nifas bahsından makbul meseleleri, manzum risaleleri vardır. Bikr-i fikri [yeni ve taze fikir] gibi mümtaz ve ser-efraz [yükseklere uzanan] olup henüz nâ-şüküfte [açılmamış] iken bağ-ı cânâne revan olmuş. Cedd-i pâki Pir İlyas asitanesinde [dergahında] metfundur."[116]

Âşıkâne sergüzeştleri âlem-i şümûl [cihanı saran] bir şöhrete malik [sahip] olduğu halde rivayet-i müntakileye [naklolunana] göre "dâmen-i ismeti ve zeyl-i iffeti âlâyiş-i [gösteriş] töhmetten [suçlamadan] pek ve lücce-i derya sakine gelmez pak-ı bî-bak [korkusuz] imiş." şairenin manzumeleri, vekâyi âşıkânesi birçok kîl u kâli [dedikodusu] mûceb [gerekli kıldığı şey] olmuş, birçok kimseler eser-i haset olmak üzere onu ithama kadar kalkmışlardır, bir gün Amasya'da bu

[115] Timur'un Anadolu'yu istilâsında nezdinde bulunan bir şeyhdir, ki Timur'un avdetinden sonra Amasya'da kalmış; orada vefat etmiştir; türbesi ziyaretgahdır. (Y.n)
[116] Evliya Çelebi Seyahatnamesi: sahife; 193 (Y.n)

vekâyi "Sultan Ahmed meclisinde zurefâ [zarif kimseler] ve şuara nükte ettiğinde" bu beyit ile cevap[117] vermiştir:

"Niçe İskender'i lâ'lim zülâli
Suya iletdi vü susuz getürdi."
[254]

13

Zâtî.- Asıl ismi "İvaz" olan Zâtî sekiz yüz yetmiş altı tarih-i hicriyesinde Balıkesir'de doğmuştur. Karesibeyliği payitahtı ve Asya'nın en mühim şehirlerinden biri bulunan bu şehir onun üzerinde pek büyük bir tesir icra edememiştir. Çünkü Zâtî esasen şair doğan mahluklardandır. O bir cilve-i hilkat [yaradılışın tecellisi] olmak üzere dünyaya gelmiştir. Şair bir muallimden, bir müderristen ders görmemiş, ailesi onun sanâata sevk ve teşvik etmiş, bir çizmecinin yanına çıraklığa göndermiş, evâil ömründe [ömrünün ilk zamanlarında] çizmecilikle maişetini [geçimini] temin etmiştir.

Fakat onun çalak [hareketli], kaynar, neşveli [neşeli], avare, serseri, taşkın bir ruhu vardı; o sabahtan akşama kadar bir dükkânın içine kapanarak oturacak bir şahsiyet değildi, o rind-i meşreb, zevk-perest mevcut idi, bu mizaç ve tabiatı dolayısıyla rind-i meşreb, ehl-i dil olanlarla görüşmeye, onların âdetine etbâ etmeye [uymaya] başladı. Ayş u nuşa [yeme içmeye] alıştı. Latîfî "mûze-dûz evbâş ve avam-suret, levend-siret, ayyaş idi." diyor.

Bu meclislere devam etmek suretiyle kendisinde kabiliyet-i şiiriye [şiir yeteneği] olduğunu idrak etmiş, bir gün dükkanını kapatmış, payitaht-ı saltanat-ı seniyeye, Dersaadet'e gelmiş; sarf u nahiv [dil bilgisi] öğrenmeye başlamıştı; bu küçük malumat ve tahsil neticesinde kadı olmak teşebbüsünde bulunduysa da sağırlığı buna mâni oldu, şu arzusuna muvaffak olamayınca müneccimbaşıdan remil [gelecekten haber verme] dersi aldı.

[255] Zâtî, Sultan Bayezid Sânî, Selim-i Evvel, Süleyman Sâni[118] zamanlarını idrak etmiş, şöhreti Selim-i Evvel zamanında başlamıştır. Kendisine memuriyet olmak üzere tevliyet [mütevelli tayin etme] teklif olunmuş ise de kadılığa nail olamadığından dolayı serâzade [özgür] olmayı, o suretle yaşamayı her şeye tercih etmiş, padişahlardan, vezirlerden aldığı atiyyelerle [hediyelerle], salyanelerle kanaat ve iktifa ederek [yetinerek] sanatının ezvakına [zevklerine] terk-i mevcudiyet etmiştir. Sadrazam Ali Paşa şairi pek ziyade himaye ediyordu, hamisinin [himaye edenin] vefatıyla

[117] Tezkire-i Latifi. (Y.n)
[118] Kanuni Sultan Süleyman. (Y.n)

Ayas Paşa sadaretinde salyaneler kesildiği zaman onunki de kesildi[119]; şair için artık siyah, elim bir mevcudiyet, bir sefalet başladı.

Yaşamak lazımdı, Bayezid Cami hevalisinde bir dükkançe açtı, remilcilikle maişetini temine koyuldu, az zaman içinde meşhur oldu. Atisinden [gelecekten] haberdar olmak isteyen onun dükkancesine şitap ediyordu [acele ediyordu]. Âşık Çelebi tezkiresinde Zâtî'yi şu suretle tasvir ediyor:

"Merhumun evi Sarıguz[?] Mahallesinde idi. Her gün piyadece dükkâna gidip gelirdi. Elinde asâ taşırdı. Çamurlu günlerde asâsına dayanırdı. Çok geçmeden dükkâna devamdan kaldı. Za'f-ı pîrî [yaşlılıktan gelen güçsüzlük] âfetten aldı. Evi kurbunda [yakınında] Koca İbrahim Paşa Hamamı [256] civarında bir dükkân tutup bir zamanda orasını alet-i hengâme [gürültü] edip cem'-i şuara eyledi.", diyor.

Filhakika Zâtî'nin dükkânı genç şairler için bir mev'id-i mülakat [buluşma yeri] idi.; Bakî, Yahya Bey, Hayalî gibi gençler hep orada toplanırlar, üstada manzumelerini gösterirler, onun mütalaalarından [düşüncelerinden] istifade ederlerdi.

Dükkâna züvarın [ziyaretçilerin] çok gelmesi şairin sefaletini, ihtiyâcatını tehvin edemiyordu [hafifletemiyordu]; o geçinmek için muktezi [gerekli] mübalağa kabil değil malik [sahip] olamıyordu. Lakin derya dil idi, bu yoksulluk içinde bile serâzadeliği, avareliği bırakamıyordu. Esasen gayet tuhaf, gayet hazır cevap bir zat imiş. Günlerini zamanın şairleriyle müntesibin şiir ve edebiyle latifeler yaparak geçiriyor ve bu latifeleri kaydediyordu. "Mecmû'atü'l-Letâ'if" isminde bir eseri de vardır: Zâtî gayet çirkin bir adamdı. Hamisi Ali Paşa'da çirkin imiş. İlk defa huzuruna girdiği zaman Paşa yanındakilere "Zâtî çirkin bir adam imiş" demiş. Şair hemen cevap vermiş: "yiğit yiğitin aynasıdır."

Mamafih [bununla beraber] bu neşe, bu şetaret [sevinç], bu lakaydi en adi [vasıfsız] ihtiyâcat-ı zaruriyeyi [zaruri ihtiyaçları] temin kayd ve endişesi dolayısıyla şairi -şahsını değil.- öldürmek hususunda gecikmedi. Âşık Çelebi tezkiresinde "eğerçe merhumun es'arî metin ve rasin [dayanıklı] ve maktu ve makbuldü. Ama bazı bârid [soğuk] edâlar ve pest [aşağı] tabirler ve bigâne [alakasız] manalarla medhuldür [ayıplanmıştır]. 940 [1533-1534] 'tan sonra dediği letafet ve selâsetten aridir, ekâbire [büyük adamlara] kaside ü şuaradan [kaside şairlerinden] birine nazîre

[119] "Necatî'nin rakibil-liyakat şairi Zâtî, ki evvelce Bayezid Sânî biri bahar ibtidâsına, biri intihasına, diğeri bayramlara doğru üç kaside inşâsına memur etmişti. -Selim'in cülûsunu tebrik için yazmış olduğu bir kasideye mükâfaten senede on bir bin beş yüz akçe îrad getirir üç köy almış idi."
Hammer Tercümesi: cilt,4, sahife99, bütün bunlar yedinden alınmıştı. (Y.n)

demek lazım olsa evvelki kasâid [kasideler] ve gazeliyatına müracaatla eski [257] hayal ve mazmunlarını libas-ı ahirle [ahirette giyilecek elbisesiyle] tabir ve cüz'î [az miktarda] tegayyür ederdi [değişirdi].", diyor. Onu tâlisizlik [talihsizlik] her yerde, her zaman takip etmiş, binnetice hassasiyetini zedelemiştir, mâdûmiyet [yokluk] tâlini ne güzel anlatıyor:

"Deryadan âb istemiş olsam serab olur
Ger altuna yapışsam o saat türab olur
Âb-ı hayat sunsa eğer Hızır destime
Zehr-i helâhil ile mülemma' şarab olur
Kimden cihet umarsam o dem vazı der yıkıl
Dâ'im saray-ı dil o cihetden harâb olur."

Zâtî hakikaten mümtaz [seçkin] bir şairdir, onun uzun ömrü içinde muhtelif ânat [anlar] şairiyete tesadüf edilebilir. Onun hissi, fikri, tekerrürü devirleri vardır. Zâtî lisanının selâseti [akıcılığı], sadegisi, cereyan-ı latifi [hoş bir akış] itibariyle mümtazdır. Bakî'nin vaz ettiği [ortaya koyduğu] lisanın esâsatını hazırlayan el Zâtî'nin elidir. Latîfî bu noktayı pek güzel görmüş, "bakıyye-i şuara-i selef [eskilerden kalmış iyi şairler] ve kıdve-i fusaha-i half [güzel ve usule uygun konuşanların önderi] idi." demiştir. Mamafih bu noktada dahi Zâtî'ye haksızlık olmuş, Bakî'nin kurulduğu serir [taht] tekâmül-ü lisan [olgun dil] ona ait olmak iktiza ederken [gerekirken] tarih-i edebiyat Bakî'nin ismini onun üzerine vaz eylemiştir [koymuştur]. "Mezkûrun [adı geçenin] üç bin tane gazeli ve beş yüz kasidesi ve bin miktarı rubaiyatı vardır. Şehrengizlerinden ve lengazlarından gayri müseviyattan hikâyât Ahmed ve Mahmud'u ve siyer-i nebi ve mevlüdü ve âşık ve maşuk ahvalen [hallerini] beyan eden Şem ü Pervâne'si ve Hüsrev ü Şirin tarzında Ferahnâme'si vardır."[120]

[258]

Şu nefis gazel Zâtî'nin iktidar-ı şairanesine en büyük delildir:

"Kâmetin ey bûstân-ı lâ-mekân pîrâyesi
Nûrdan bir servdir düşmez zemîne sâyesi
Yûsuf'u gerçe görenler ellerini kesdiler
Gün yüzün gördi senin şakk oldu ayın âyesi
Menzilin yeter du'â-veş mâverâ-yı nüh sipihr
Kadrinin 'arş-ı mu'allâdan mu'allâ pâyesi
Evvel ü âhir nazârin yok senin zâtın-durur
Hatm-i cümle enbiyâ kevn ü mekânın mâyesi
Âhiret bâzârına vardıkda eyler fâide
Nakd-i 'aşkındır anın kim server-i sermâyesi
Bâğ-ı cennetde ümidim bu-durur ki Zâtî'yi

[120] Latifi. (Y.n)

Cümle mü'minlerle ol serv idene hem-sâyesi

Zâtî "953 [1546-1547]" senesi ramazanının sonlarında yetmiş yedi yaşında bir ihtiyar olduğu halde fakr u zaruret içinde vefat etmiş, Edirne Kapısı hâricinde defnolunmuştur.

14

İbn-i Kemal.- İlim ve irfanın vüsatıyla [genişliğiyle] tarih-i Osmani'de büyük bir nam bırakan İbn-i Kemal, Kemal Paşazade Süleyman Çelebi'nin mahdumzâdesidir [oğullarıdır]. Kendisi Tokat'ta doğmuş ise Edirne'de büyümüş ve yetişmiştir. Pederleri ümeradan olduğu cihetle [sebeple] kendisi de eser-i ecdada [atarlarının eserlerine] tabi olmuştu. Lakin ulemadan Latîfî'nin bir gün divanda ümeraya [beylere] takdim ettiğini görür [259] görmez mesleğini terk etmiş, medreseye giderek çalışmaya başlamış, az zamanda fevkalade terakki [gelişme] göstermiştir. "Ittifak-ı ulema budur ki vilayet-i Rum'da adili [benzeri] ve naziri [eşi] bir âlim-i mütebahhir [bir ilim dalında engin bilgiye sahip bulunan âlim] ve müteferrid [eşsiz] peyda [zahir] ve hüveyda [aşikâr] olmadı. Allâme-i hânıkın ve müftî-i sakaleyn [insanların ve cinlerin müftüsü] idi"[121] müşarünileyh 932 [1525-1526] tarihinde meslek-i fetvaya irtikâ etmiş [yükselmiş], Sultan Selim'e Şam seferinde refakat eylemiştir.

Bütün hayatı iştigâlat-ı ilmiye [ilim uğraşmaları] içinde geçerdi. Kur'an-ı Kerim'i tefsiri gayet meşhurdur. Tezkire-i Latîfî'de hakkında şu kayda tesadüf ediyoruz: "sair-i fünundan [ilim şairlerinden] gayri keşşaf-ı müşkülat [zorlukları çözen] kelam-ı kadim ve helal-i mûdilât [önemli ve karmaşık meseleler] kitab-ı kerimdir. Ve el-hakk insaf budur ki mecma'-i mecmu ulum ve iftihar ulemayı vilayet-i Rum'dur. Evvel bir âlim-i rubbânı idi ki ilmi daire-i vilayete ve serhad-ı keşf ve keramete eyletmiş idi. Ve evvel bir derya-yı fazl-ı dâniş idi ki günde bin miktarı fetvaya dest urup bunca fünunda nice mebâhis [tartışma konuları] mütalaa kılıp bunca müfit [faydalı] ve müstefit [yararlanan] ders verdikten sonra bir cüz-i telifi tahrire götürmek âdet-i ruzmerresi [her günkü] ve bu cümle mezkûrat âsâr-ı kemâlâtından evvel fazl-ı âfitabının zerresi idi.

Nitekim vasfında demişlerdir:

"Ya meleksin ya peri şekl-i beşerde zirâ
Bu kadar kesb-i fezâil idebilmez insan"

[121] Latifi. (Y.n)

Asıl isimleri Ahmed'dir. Ara sıra bunca meşâgil arasında şiirle de iştigal buyururlardı [uğraşırlardı]. "Bu fende müstağni [doygun] olmayın tahallüs [mahlas] tayin [260] etmişlerdir. Şu mersiyesini nakil ile iktifa edeceğiz:

"Azmde nev-civân ü hazmde pîr
Sâhibü's-seyf ü sâhibü't-tedbîr
Hem saf-ârâydı hem Âsaf-re'y
Ne vezîr ister idi vü ne müşîr
Eli şîmşîr idi dili hançer
Nize idi kolı vü parmağı tîr
Az müddetde çoğ iş itmişdi
Sâyesi olmuşdı 'âlem-gîr
Şems-i asırdı asırda şemsin
Zıllı memdûd olur zamanı kasîr
Tâc u tahtla fahr ider beyler
Fahr onunla iderdi tâc u serîr
Gönli ol surda bulurdı sürûr
Ki çala çağıraydı tîğ u nefîr
Rezm işinde vü bezm 'ıyşinde
Görmedi pîr-i çarh ana nazîr
Çıksa eyvân-ı bezme mihr-i münîr
Girse meydân-ı rezme şîr-i dilîr
Olıcak dârugîr ol şîri
Ansın ü kanlar ağlasun şimşîr
Öldi Sultan Selîm hayf ü dirîğ
Hem kalem ağlasun anı hem tîğ"[122]

[261] Divan-ı matbûğu hakkında Faik Reşad Bey tarih-i edebiyatında şu malumatı veriyor: "bu divanın tertib ve tashihi işi paşmakçızâde ahfadından [torunlarından] "Andelib [bülbül]" muhallis Esad Bey merhume havale edilmiş, merhumda elinde bulunan bir iki eski mecmuada ne kadar laedri [kimin tarafından söylendiği bilinmeyen şiirlere imza yerine konan şairi meçhul anlamında klişeleşmiş söz] namına şiir gördüyse divana ilave eylemiş olduğundan mündericatının [içindekilerin] birtakımı başkalarının sözleri teşkil etmiştir."

"Ekseri resâilden ibaret olmak üzere telifâtı üç yüze yakındır. En meşhurları Tarih-i Âl-i Osman, lügat olmak üzere "Dekâiku'l-Hakâik" "Muhitullah'a", fetâvâyı [fetfaları] muhtevi "mühimmat" ve gülistane nazire "Nigaristan"dır[123].

[122] Bu mersiyenin tamamını kolaylıkla okumak isteyenler Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası'nın yirmi ikinci nüshasına mürâcaat etsinler. (Y.n)
[123] Faik Reşad Bey. (Y.n)

Müşarünileyh “940 [1533-1534]” tarihinde dar-i bekâya [ahirete] rihlet eylemişler [göç etmişler]. Edirne Kapısı hâricinde Mahmud Çelebi Zaviyesi kurbuna [yakınına] defin olunmuşlardır. “irtehale’l-ulumu bi’l-Kemal” vefatlarına tarihtir. Kendileri hoş meşreb, zarif idiler, haklarında Latîfî Efendi “hilkat-ı şerifleri letafet [incelik] ve neşat [sevinç] ve zarafte ve inbat [büyümesi] üzere mecbul olmayın ekser-i evkatta [birçok vakitler] küşâde-rûlığı ve bezle-gûylığı eksik değildi.” sözlerini sarf ediyor.

15

Sultan Süleyman Kanûnî.- Ahd-ı saltanatları [saltanat devirleri] devlet-i Osmaniye’nin devre-i kemalidir [olgunluk devridir]. Zamanları Bâki, Fuzûli gibi eâzıme [büyük kimselere] cilve-gâh [görünme] olmuştur. Devre-i kemal dediğimiz devir zaman saltanatlarında inkişaf etmiş [meydana çıkmış], Sultan Mehmed Râbi devrine kadar devam eylemiştir; Rûhî-i Bağdâdî, Nef’î, [262] Sabri Şakir gibi şuara ancak bu zamandan ahz-ı feyz [feyz alma] etmişlerdir. Kendileri de şairdir, zamanın bizzat padişah üzerinde pek büyük bir tesiri vardır. Pederleri Sultan Selim Han hazretleri de şairdiler.

Padişah müşarünileyhin eserleri tetkik edildiği zaman o devirdeki sarayın inceliği, nefsaniyete, [nefse ait arzu istek], sefahate, hususuyla kibarlığa temayülü [eğilimi] tamamıyla görülür. Müşarünileyhin divanları hakikaten bir şahsiyetin safahat-i muhtelife-i ruhiyesini [farklı ruhsal evrelerini] okumak için güzel bir saha-i tetkiktir. Şedit bir nefsaniyetten, bir hümâ-yı zevk ve neşveden birdenbire en derin bir yeise [üzüntüye], en derin bir bedbiniye [karamsarlığa], en derin bir ihtiyaç-ı sıhhat ve hayata kadar düşer:

“Halk içinde mûteber bir nesne yok devlet gibi
Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi
Olsa kumlar sağışınca ömrüne hadd ü aded
Gelmeye bu şişe-i cerh içre bir saat gibi”

“Bir nice gün şad idüb döner yine gam-gın ider
Bir karar üzre değildür ruz u mah u sâl-i çerh”

“Divanları iptidasından [başlangıcından] ahirine kadar gazellerle dolu gibidir. Bu gazellerin ekseri âşikâne, rindane, şuhânedir. Lisan gayet çalak [çevik], zinde, şuh, kabiliyet-i inhinaya [bükülme yeteneğine] malik olmakla beraber hayallerde gayet narin, ince, esîrî [çok

hafif], şeffaftır. Bu lisana, bu ince dimağa [akla], bu hassas tabiata malik bulunması itibariyle Sultan Süleyman Kanûnî asrının eâzim-i şuarasından [büyük şairlerinden] olabilir."[124]

[263] Şiirde "Muhibbi" bazen de zaruret-i vezin dolayısıyla Muhib tahallüs [mahlas] buyururlardı. Şu gazeli misal diye alıyoruz:

"Sorma aşkın hâletin Mecnun'a bir divânedir
Açma aşkın sırrını Ferhad'a kim efsânedir
Sor bana aşkın rumuzun sana takrîr eyleyim
Can u baş terkin urur âşık neman pervânedir
Gel temâşa eyle bir sırça sarâyın gönlümün
Eşk-i sürhiyle münekkaş zeynolmuş hânedir
Gamzesi kanım içerse dostlar olmaz aceb
Kafir-i bed-mest olanın meyli dâim kanedir
Yâre varub dün gice dil derdini arzeyledim
Hâbe vardı gözleri yanında san efsânedir
Nola baksam şem'-i hüsnüne pervanesin
Dostum sen şem' olıcak âşıkın pervânedir
Gülşen-i hüsnünde dil mürgün yine saydetmeye
Zülfünin ağında Muhibbi hâli anın divanedir."

Şairleri fevkalade severler, ara sıra onların eserlerini tanzir [benzerini yazma] ederler, kendi eserlerini tanzir ettirirler, bu vechile teşvik ederlerdi. "900 [1494-1495]" sene-i hicriyesinde tevellüt [doğum], "974 [1566-1567]" sene-i hicriyesinde Macaristan'da Sektevar [kale ismi] önünde irtihal etmişlerdir [göçmüşlerdir].

16

Fuzûli ve âsârı.- Osmanlı diyarının bu büyük şairi dokuz [264] yüz tarih-i hicriyesinde Bağdad kasabalarından Haleh'de tevellüt etmiştir. Bağdat[125] birçok medeniyetlere me'men [emin ve emniyetli yer] olmuş, ilmi, dinî, kahramani, birçok hatırat ile mâlâmal [dopdulu] bulunmuş bir diyardır. Yalnız Fuzûli doğduğu tarihten itibaren bu iklimde birkaç hükûmetin düştüğünü görmüş, en nihayet Şah İsmail Safevi'nin, Sultan Süleyman Kanûnî'nin tabi olmuştur[126]. Bağdat pek büyük simaların tulûnu [doğuşunu] görmüş, bir zamanlar da bütün dünyanın medresetü'l-ulumu [ilimlerin medresesi] olmuştur. Binaenaleyh gerek ilmin gerek şiirin a'sar-ı medîden [uzun asırlardan] beri merkezi, mavtını [yurdu] idi. Fuzûli Bağdad'ın fethine Haleh'den gelerek yazmış olduğu bir kasidede:

"Geldi burç-u evliyaya pâdişâh-ı nâmdar"

[124] Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye: Şahabeddin Süleyman. (Y.n)
[125] Kerbela Bağdad vilâyetine mensup olmak dolayısıyla. (Y.n)
[126] Süleyman Kanuni "941" tarihinde Şah Abbas'tan almıştır. (Y.n)

Sözleriyle tarih söylemiştir.

Dâhi şair bu hâk-ı feyyaz [verimli toprak], bu iklim-i mutena [en güzel iklim] çocuğu ve şarkın asırlardan beri yaşayan en büyük simasıdır. Tezkire-nüvisler [tezkire yazanlar] bunun hakkında pek az söz söylemişlerdir, hayatında birkaç söz söylemiş olanlara sahifeler tahsis edilmiş olduğu halde Fuzûli hakkında pek az söylenmiş olması zamanında takdir edilmediğine en büyük delildir. Tezkire-i Latîfî müşarünileyh hakkında "Bu devr-i şuarasındandır. Nevâî tarzına karib [yakın] bir tarz dilferiyi ve üslub- u acibi [şaşırtıcı üslubu] vardır. Tarzında mübdi [benzeri görülmemiş şekilde şiir söyleyen] ve tarikinde muhteridir [icat edendir]. – tarz-ı hamseye cevabı memduh [övülmüş] ve makbul ve beş para kitabı vardır.", diyor.

[265] Bağdat vilayetinde her gece "çeng ü çegâne [saz eğlentisi] saz ve söz mutribane [sazendeler] ile kal'a bedenleri üzere varıp sabahtan bir hay huy ve fasl u helva muhabbetleri olup Hüseyin Baykara fasılları etmek"[127] ile meşgul olan zürafası [zarif kimseler] Fuzûli'nin hassasiyatı üzerinde pek büyük bir tesir icra etmiştir.

Fuzûli'nin asıl ismi Molla Mehmed'dir ki Süleyman namında birinin oğlu olup devrin ulemasından Hoca Rahmetullah Efendi namında bir zatın ahz-ı malumat etmiş [bilgilerini almış], pek küçük yaşında pek büyük dirayet [anlayış] ve iktidar göstermiştir. Fuzûli âsârından anlaşılacağına göre mariz [hastalıklı] bir şahsiyettir, o hasta, eleme merbut [bağlı] bir mevcudiyetle dünyaya gelmiştir. Yirmi yaşlarında iken hocasının kızına gönül vermiş, bunun elemiyle şiire temayülünü [meyilini] anlamıştır. İlk Farisi şiirleri bu kadına takdim hissiyat-ı âşikâne için yazdığı gibi ilk Türkçe şiirini de bunun için yazmıştır[128].

"Perişan halin oldum sormadın hal-i perişanım
Gamından derde düşdüm kılmadın tedbir-i dermanım
Ne dersin rüzgarım böyle mi geçsün güzel hanım
Gözüm canım efendim sevdiğim devletlü sultanım
Esir-i dam-ı aşkın olalı senden vefa görmen
Seni her kanda görsem ehl-i aşka aşina görmen
Vefa vü âşinalık resmini senden reva görmen
Gözüm canım efendim sevdiğim devletlü sultanım

[266]

Değer her dem vefasız çerh yayından bana bin ok
Kime şerh eyleyem kim mihnet ü enduh u derdim çok

[127] Evliya Çelebi Seyahatnamesi. (Y.n)
[128] Divanının beşinci sahifesindeki "Ey Nevbahar-ı hüsn tabirine" müracaat. (Y.n)

Sana kaldı mürüvvet senden özge hiç kimsem yok
Gözüm canım efendim sevdiğim devletlü sultanım

Gözümden dembedem bağrım ezub yaşım gibi gitme
Seni terk itmezem çün ben beni sen dahi terk itmezem
Amandır zalim olma ben gibi mazlumı incitme
Gözüm canım efendim sevdiğim devletlü sultanım

Katı gönlün neden bu zulümle bidade ragıbdır
Güzeller sen gibi olmaz cefa senden ne vacibdir
Senin tenük nazenine nazenin işler münasibdir
Gözüm canım efendim sevdiğim devletlü sultanım

Nazar kılmazsan ehl-i derd gözden akıdan seyle
Yamanlıktır işin uşşakla yahşı mıdır söyle
Gel Allah'ı seversen âşka cevr etme lutf eyle
Gözüm canım efendim sevdiğim devletlü sultanım

Fuzuli şive-i ihsanın ister bir gedayındır
Dirildikçe seg-i kuyun ölende hak-i payındır
Gerek öldir gerek ko hükm hükmün, ray rayındır
Gözüm canım efendim sevdiğim devletlü sultanım"

Bunu yazdığı zaman on sekiz yirmi yaşlarında bulunuyordu. [267] kadının aşkı mevcudiyetinde o kadar şedid bir tesir icra etmişti ki şair sünnî olduğu halde mezhebini terk ile şiî olmuştur[129]. Bu terk-i mezhep keyfiyetinin de Fuzûlî'nin zaten bî-insaf olan tâli [baht] üzerinde elim rahneler vücuda getirdiğine şüphe edilemez.

Esasen şairi tevlit eden [doğuran] fazla-i asabiyetle [sinir fazlalığıyla] mariz [hastalıklı] bir hassasiyet ve temayül-ü elim ve ıztıraptır [sıkıntı ve üzüntüye eğilimidir]. Bazı kimseler vardır, onlar sükûndan kaçarlar, onlar için, onların yaşayabilmesi, ibda edebilmesi [meydana gelmesi] için yeis [üzüntü] ve kedere, ızdıraba ihtiyaç vardır. "Onlarca elem her şey, kâinat; saadet bir nefes-i ihtizar [can çekişme], bir nefes vahidir [manasızdır]"[130]. İşte Fuzûlî de onlardan biridir. Sefaletle, açlıkla mevcudiyetlerinde bir gururla, bir nurun yükseldiğini görürler; Fuzûlî bunların kafile sâlârıdır [reisidir]:

"Menem ki kâfile sâlâr-ı kervan-ı gamem
Müsâfir-i reh-i sahrâ-yı mihnet ve elemem

[129] Hocası zirâ şeyhi idi. (Y.n)
[130] Rübab Mecmuası: Şahabeddin Süleyman. (Y.n)

Hakir bakma bana kimseden sağınma kemem
Fakîr-i pâdişeh âsâ gedâ-yı muhteşemem”

Diyor.

Fuzûlî bir muhallil [tahlil eden] ruhtur fakat haricen ruhunu teşrih etmez [meydana çıkarmaz]. Onun kendi kâinat-ı ruhiyesi [ruhî âlemi] bütün kâinatın muadilidir [dengidir]. Bütün beşeriyet-i efrâdının [insan fertlerinin] birer birer ve hayatlarında bir defa hissedecekleri tahassüsat [duygulanmalar] heyet-i mecmuasını hayatında his eylemiş ve bize nakil ve izhar [meydana çıkarma] [268] etmiştir. Hatta bütün şairiyetini âlâm [acılar] ve ekdara [kederlere] medyun olduğunu [kendini borçlu hissettiğini] anlayarak Cenab-ı Hak’tan:

“Az eyleme inâyetini ehl-i derdden
Yani ki çok belâlara kıl mübtelâ beni”
Diye tazarruat [yakarmalar] ve istirhamatta [kalvarmalarda] bulunmuştur.

Bu âşıktır fakat bir mutasavvıf gibi değildir, aşkı beşeri olmak ile beraber yine marizdir [hastalıklıdır], yine müstesnadır, o aşkı aşk diye değil, aşkın müvelled-i elem [ızdırap doğuran] olduğuna kani bulunduğu [kanaat ettiği] için sever. O her şeyde, aşkta, hüsünde elem, ızdırap görür:

“Yahşi görünir sûreti meh-veşlerin ammâ
Yahşi nazar itdikde ser-encâmı yamandır
Ger dirse Fuzûlî ki güzellerde vefâ var
Aldanma ki şâ’ir sözi elbetde yalandır.”

Şairi bu hâlet-i ruhiye-i bedbiniye [karamsar ruhî hallere] sevk etmiştir: o her şeyi siyah görür, bütün beşeriyeti yalancı, riyakâr bilir, beşeriyette dostun bulunmayacağına kanidir:

“Vefâ her kimseden kim istedim andan çefâ gördüm
Kimi kim bîvefa dünyada gördüm bîvefa gördüm
Kime kim derdimi izhar kıldım isteyüb derman
Özümden hem beter bir derde mübtela gördüm.”

“Dost bî-pervâ, felek bî-rahm, devran bî-sükûn
Derd çok, hem derd yok, düşmen kavi, tâli’ zebun”
[269]

“Mükedder hatırımdan kılmadı bir kimse gam-ı def’in
Sefadan dem uran hemdemleri ehl-i riya gördüm
Fuzûlî ayb kılma yüz çevirsem ehl-i âlemden
Neden kim her kime yüz tutdum andan yüz bela gördüm.”

Fuzûlî filhakika hayatında çalışmaktan, ibda [icat] ve tevlit etmekten [meydana getirmekten] başka bir şey yapamadığı halde görülememiş, görüldüğü zaman da iltifata uğrasa bile bundan hakkıyla istifade edememiştir. Sultan Süleyman Kanûnî Bağdat'ı zapt ettiği zaman padişaha, vezir-i azam İbrahim Paşa'ya, vesairi zevata kasideler takdimiyle mazhar-ı iltifat olmuş, kendisine cihet-i vakıftan yevmi birkaç akçe tahsis edildiği halde onu bile almaya muvaffak olamamış [başaramamış], İstanbul'a kadar seyahat etmiş, eline beraetini alarak avdet ettiği [geri geldiği] zaman da yine müşkülata [zorluklara] uğramış, nişancı Mehmed Paşa'ya şikâyetnâmesini yazmış, göndermiştir. Şikâyetnameden buna ait olan satırları alıyoruz:

"Ve ibraz-ı hüküm [karar gösterme] için mütevelli-i evkaf [vakfı yöneten] huzuruna yüz urdum. El-Hak mütevelli mülakatına fırsat düşmedi ve onun dâmen mülâzemetine [bir şey veya yere hiç ayrılmak istemeyecek şekilde bağlanma] dest-i neyl erişmedi [el uzatamadı]. Ama divanü'l belagatına teheccüm ettim [saldırdım]. Çün enhas-ı evkatta [uğursuz vakitte] huzurlarına gittim, bir cem' gördüm ki hikâyetleri perişan ne sefadan anda eser ne de sıdktan [doğruluktan] anda nişan var. Cemiyetleri dâm-ı hiyel [aldatmalar] hadbar meclisleri "ulâike kel en'âmi bel hum edallu (araf suresi)" harekât-ı nâ-hemvarları [düzensiz davranışları] mesabe-i sûhân-ı ruh [ruh törpüsü ölçüsü] ve kelimat pür azarları mesabe [derece] emvac [dalgalar] tufan-ı Nuh selam verdim rüşvet değildir diye almadılar, hüküm gösterdim fâidesizdir diye mültefit [iltifat eden] olmadılar. Eğerçe zahirde suret-i itaat gösterdiler. Ama zeban [dil] halleri cem'i sualime cevap verdiler. Dedim ya eyyuhâ-l sahab [ey insanlar] buna fiil-i hata ve çîn ebrudur, dediler. Muttasıl [aralıksız] bizim âdetimiz budur dedim benim riayetimi [saygımı] vacip görmüşler ve bana berat tekâüd [emekli olma] vermişler ki ondan hemişe behre-mend [nasiplenmiş] olam. Ve padişaha feragatle [el çekmekle] dua kılam. Dediler ey miskin senin mezalimine [270] girmişler. Ve sermaye-i tereddüt vermişler ki müdam [sürekli] fâidesiz cidal edesin nâ-mübarek yüzler görüp nâ-mülayim sözler işitesin. Dedim bir etmek mazmunu niçin suret bulmaz. Dediler zevâiddir [fazlalıklardır] husulü mümkün olmaz. Dedim böyle evkaf zevâidsiz olur mu. Dediler zarûriyat-ı asitaneden [dergâhtan] ziyade kalırsa bizden kalır mı. Dedim vakf-ı malın ziyade tasarruf etmek vebaldir. Dediler akçemiz ile satın almışız bize helaldir. Dedim hesap alsalar bu sülukunuzun fesadı bulunur. Dediler bu hesap kıyamette alınır. Dedim dünyada dahi hesap olur, işitmişiz. Dediler ondan dahi bakmaz yoktur kâtipleri razı etmişiz. Gördüm ki sualime cevaptan gayrı nesne vermezler. Bu berat ile hâcetim reva kılmayın reva görmezler. Ne çar terk-i mücadele kıldım ve meyus [üzgün] ve mahrum gûşe-i uzletime [tenha ve ıssız köşeme] çekildim.

Fuzûlî yalnız şair değildir, hakiki tahsil görmüş, malumatlı bir zattır. Divanına yazdığı mukaddime de "şiirsiz ilim esasi yok duvar gibi olur. Paye-i şiirimi hilye-i ilimden muarrâ [arınmış] olmağı mucib-i ihanet [ihanet sebebi] bilip ilimsiz şiirden kaleb-i bî-ruh [ruhsuz kalp] gibi teneffür kılıp [nefret edip] bir müddet nakd-ı seyyiatım [kötülüklerim] sarf-ı iktisab-ı [kazanma] fünûn-ı ilm-i akli ve naklî ve hasıl-ı ömrüm bezl-i iktibas fevâid-i hikemî ve hendesî kılmayın mürur [sona erme] ile laeli-i esnaf-ı hünerden şahid-i nazmıma pirâyeler müretteb kıldım. Ve tedriçle [yavaş yavaş hareket etmek] tetebbu-ı [etraflıca inceleyip araştırma] ahâdis ü tefâsir [kur'an tefsirleri] edip fazilet-i şiire mezemmet [kınama] isnadı [iftira] naks-ı himmet olduğun hakikaten bildim.", diyor. Filhakika Fuzûlî "âlim, fazıl, ilm-i heyet ve ebdanda kâmil[131]." idi. Dâhinin "runi ve zahid" "Maraz-ı Sıhhat" namında Farisi iki mensur risalesi ve manzum hâdîs-i erbaini vardır. Farisi, Türkçe mürettep divanı olup bunların mütalaası [incelenmesi] şairin dahasını tasdik için kifayet eder [yeter].

[271] En büyük eseri Leyla ile Mecnun kıssasıdır, Leyla ile Mecnun kıssası "hamseden" dir. Bunların çerçevesi her yerde birdir, gösterilen hududun hâricine çıkılamaz, mamafih bütün meziyet de bu mahdûdiyet [sınırlılık] dâhilinde ibdai [orijinal] vücuda getirmekte ve kendi şahsiyetini eserde ilave eyleyebilmektedir. Üstat muhterem Faik Reşad Bey yalnız şu çerçeveyi nazar-ı itibare alarak eserin tercüme olduğunu iddia ediyorsa da bununla mevzunun âsâr-ı sanatta kıymeti olmadığı, kıymetin esere verilen ruhta, heyecanda bulunduğu kaide-i bediıyyesinin telif edilemeyeceği tabiidir.

Leyla ile Mecnun'dan intişar eden [yayılan] bûy-u hassasiyet [hassasiyet kokusu] şu cümlelerle hülasa edilebilir: aşk beladır fakat tatlı bir beladır. Buna tahammül edebilenler, bunu nefsânî bir şekilden ruhi bir şekle kalb edenler [değiştirenler] hayatın en büyük adamlarıdır. Bu noktaya vasıl olanların [ulaşanların] her şeyi müstecab [olumlu] olur. O bir nur, bir ateştir ki onunla yananlar hayat-ı deniden [bayağı hayattan] müstağni olurlar [ilgilenmezler]." Hulâsâtü'l-hülasa [özetin özeti] "yaşamak; hissetmek ızdırap çekmektir." Zaten bu ruhu göstermek için şairin hamseden Leyla ile Mecnun kıssasını ayırması da hassasiyetinin hangi noktada daha ziyade gezinebileceğini anlamış olmasına bir delil-i vazıhdır [açık seçik delildir].

Mevzu şu suretle hülasa edilebilir: evlad-ı Arab'dan bir zatın çocuğu olmuyor, bu zat bir çocuğa malik [sahip] olmak için mezarlara koşuyor, nezirlerde [adak adamalarda] bulunuyor, dualar ediyor, nihayet duaları müstecab olarak [kabul edilerek] bir çocuğa malik oluyor, bunlar

[131] Muasırı ahdi: Faik Reşat Bey'in Tarih-i Edebiyatı'ndan. (Y.n)

küçük yaştan itibaren [272] birbirlerini seviyorlar, validesi bu aşktan haberdar olur olmaz mektepten kızı çekiyor, artık hicran [ayrılık] başlıyor: Sahra'da küçük bir tesadüf neticesinde Kays evine avdet etmiyor [geri dönmüyor], cinnet getiriyor, babası oğlunun yanına koşuyor, birçok nasihatlerde bulunuyor, Mecnun dinlemiyor, Kâbe'ye gidiliyor, avdette Kays çöllerde kalıyor, ona dağlardan, vuhuşdan [vahşilerden], kuşlardan refik [yoldaş], hemdem [dost] oluyor; Leyla'ya da pervanelerden, çerağlardan [yağ kandillerinden], sabalardan hem felaket bulunuyor, İbn-i Selâme namında biri Leyla ile izdivaç ediyor, Mecnun bu kavm üzerine fakir kıyafetinde sevdiğiyle görüşüyor, nihayet İbn-i Selâme de ölüyor fakat Kays ızdırabı her şeye tercih ettiği için kadına malik olmak elinde iken olmuyor, Leyla binnetice aşkın elinden zebun oluyor [zayıf duruma düşüyor], bunun mezarı üzerinde de Mecnun terk-i hayat ediyor, bunlar ahirette birbirine kavuşuyorlar:

"Bu iki meh-i huceste-ruhsâr
Mecnûn ile Leylî-i vefâ-dâr
Çün vâdi-i aşka girdiler pâk
Ol pâklik ile oldular hâk
Menzilleri oldı bâğ-ı rıdvan
Çâkerleri bundan hûr u gılmân
Çün böyle rızâ verüb kazâya
Sabreylediler kamu belâya
Gitdikde cihân-ı bî-vefâdan
Kurtuldılar ol gam u belâdan
[273]

Çün Zeyd uykudan oldı bîdâr
Bu nükteyi etdi halka izhar
Halkun olub itikâdı efzûn
Ol kabre ziyâret oldı efzun"

Eserde lisanın sadegisi, heyecan-ı şairle imtizacı [uyuşması], şairin şahsiyetini izharı [açığa vurması] cidden nefis, onun çıktığı zirve-i şairiyete Leyla ve Mecnun'la çıkamamıştır. Merhum Ekrem Beyefendi bu eser dolayısıyla "Leyla ve Mecnun'un üç asır sonra Payitahta vücuda gelen bir Osmanlı tiyatrosunda en evvel saha-i temaşaya vaz olunmak bahtiyarlığına nail-i evvelisi müşarünileyhe mahsus ve gıbta-resan eslaf [eskiler] olmağa şayan mazhariyetlerden sayılır ki bu suretle Fuzûlî asrımızın tarih-i edebiyatı içinde dahi en müzeyyen [süslü] sahifeleri nam-ı layemutanesine [ölümsüz] tahsis ettirmekle muvaffak olmuş [başarmış] demektir." diyor. Filhakika Fuzûlî asrımızın değil, asırların tarihine girmiş bir simadır, onu pek çok kimseler taklit

etmiştir, fakat kendi asrının tarihi hakkında nankör davranmıştır. Hatta Leyla ve Mecnun'un nihayetinde hiç kimsenin bu esere ehemmiyet vermediğini ne sûzişli [acıklı] bir lisanla anlatıyor:

"İnsâf vir ey hasûd insâf
Ta'an itme ki cevherin değil sâf
Ahvâlimi gör harâb ü muztar
Endûh-ı zemâneden mükedder
Söz dairesi değül bu ahvâl
İnsâf bana kim olmazem lâl
[274]

Menden tama' etme fikr-i sâib
Ahvâlümedür sözüm münâsib
Azdur deme cevher safâsın
Bir sor ki ne verdiler bahâsın
Bi'llah ger olaydı bir hırîdâr
Min genç-i nihân kılurdum izhâr
Fi'lcümle bu hem ki oldı mastûr
Bir şevk ile zevkden değül dur
Ayb-ı hüner ihtiyâr kılma
Şi'rüm hasedin şiâr kılma
Bîhûde yeter taarruz eyle
Ger kâdir isen cevâb söyle
Terk eyle taarruz u inâdı
Kim vâdî-i cehldür bu vâdî
Dem hayr sözinden ur demâdem
Der hayr demezsen ebsem ebsem"

Fuzûlî'nin divanı, Leyla ile Mecnun'u kadar Hadîkatü's-Süeda'sı da meşhurdur. Nesrine gelince cidden nefis ve sanatkâranedir, nesrinin sade olmadığına, secilerle mâlâmal [çok dolu] bulunduğuna bazı kimseler itiraz ederler, lakin eser sanat-ı lisanda değil, o lisanla heyecanın mizacındadır, Edmun Kazi ile Abdülhalim Memduh Bey "Türk Edebiyatında Aşk" namındaki eserlerinde "Fuzûlî Asya Mekteb-i Edebîyesi'nin en büyük lirik şairidir. Ondan sonra geçen dört asır zarfında bütün şairler onu terennüm ettiler. Fakat yine o hepsinin üstünde, mesleğin yeganesi kaldı. [275] Hepsi tecrübelerinde mağlup oldular, yalnız bu hakir [değersiz] mamafih büyük Bağdatlı ebedî bir tazelik halinde, müsterih bir kuvvet şeklinde kaldı.", diyorlar.

Mösyö Martin Hartman "Türkistan'da Kitap Sanatı" nam-ı kitabında Fuzûlî'nin Taşkent de Kazan da kemal-i hâhişle [olgun istekle] okunduğunu, takdir edildiğini beyan ediyor. Fuzûlî elemle hayat ve kuvvet bulduğu cihetle ızdıraba karşı bile müstehzi [alaycı], lakayt [kayıtsız], olup şuh-u tab [neşeli mizaçlı], vasat bir buye [kokuya], döşün üzerine bıyıklar da kremtırak bir sakal ile örtülü bir simaya malik; güler yüzlü, halim [yumuşak], mamafih vakur idi.

Hayatının birçok kısmını Kerbela'da geçirmiş, "962 [1554-1555]" tarih-i hicriyesinde orada vebadan vefat eylemiştir.

17

Bu Devrin Heyet-i Umumiyesine Bir Nazar: İcmal-i Siyasi ve İctimai, Acem Edebiyatının Tesiri, Terakkiyat-ı Fikriye ve Medeniye, Terakkiyat-ı Mimariye, Lisanın Tekâmülü- Fasıla-ı saltanata Çelebi Sultan Mehmed'in cülus-u nihayet verdi. Padişah cidden sulhperver, hakikaten hami-i Hristiyaniyet idi. Sekiz sene kadar süren zaman-ı saltanatında Karamanoğuluyla, Macarlarla, Eflakilerle, hain Cüneyd ile kara muharebesi icra edilmiş [yapılmış], Venediklilerle de bir deniz muharebesi olmuş, Düzme Mustafa denilen şehzade ile uğraşılmış, İzmir valisi Cüneyd'in kıyamı, Torlak Kemal, Börklüce Mustafa ve Şeyh Bedreddin'in dinî isyanları bastırılmış, İsfendiyaroğlu Kastamonu [276] kendisinde kalmak şartıyla sair [başka] arazisini padişaha terk etmekle İsfendiyar Hükûmeti saha-i Osmaniye [Osmanlı sahasına] zam ve ilave edilmiştir. Sultan Mehmed, o kadar sulhperverdi ki cülusunu tebriğe gelen seferayı [yolcuları] nezdine kabul ettiği zaman "efendilerinize söylemeyi unutmayınız ki ben her tarafa sulh veriyorum ve her taraftan sulh kabul ediyorum. Hami-i asayiş [huzuru koruyan] cihan olan Canab-ı Hak ihlâl-i sulh [barış bozma] arzusunda bulunanların mecazatını ita eylesin [ödesin]."[132] sözlerini söylemiştir. Hususiyle taassuptan [aşırı derecede tutmadan] nefreti, Hristiyanları da insan-ı telakki etmesi [insan görmesi], onlara karşı izhar-ı adalet eylemesi [adalet göstermesi] tarih-i saltanatına başka bir revnak [güzellik] vermektedir. Hammer müşarünileyh hakkında "yalnız Hristiyanlara karşı adavet [düşmanlık] göstermemiş değil, dostane muamele etmiş ve ihtisasat-ı kalbiyesi [kalbi duyguları] vüsat-ı fikir [fikir genişliği] ve hüsn-ü ahlakıyla [güzel ahlakıyla] tevâfuk eylemiştir [uymuştur]. Birçok defalar gösterdiği ulu cenab bir terbiye-i mümtâze [seçkin terbiye] ve mahâsin-i fikriye [güzel fikirler] neticesi idi. Bütün hayatınca Bizans İmparatoru'nun müttefik sadıkı, Türkmen asilerinin korkunç düşmanı, Osmanlı taht-ı saltanatının şanlı medar istinadı [güvenilir dayanağı], Osmanlı müverrihlerinin [tarihçilerinin] tabirince tufan tatarın muhataraya [tehlikeli duruma] düşürdüğü sefîne-i devleti [devlet gemisini] kurtaran Nuh idi." sözleri söylüyor. Gerek Asya'daki gerek Avrupa'daki komşu devletlerle münâsebat-ı siyasiyede [siyasi ilişkilerde] bulunmuş, hepsiyle muâhedât [antlaşmalar] akit etmiş [düzenlemiş], Venedik'le akd-i sulh ettiği [sulh düzenlediği] zaman muahedenamenin [sulh vesikası] nüsha-i musaddakasını [onaylı nüshasını] Venedik'e ilk defa olarak bir Türk sefiriyle göndermiştir.

[132] Hammer Tercümesi: cilt,2, sahife 118 (Y.n)

Sultan Murad Sânî'nin zaman-ı saltanatına gelince amcası Düzme [277] Mustafa ile uğraştı, Kostantiniye'yi muhasara etti [kuşattı], fakat biraderi şehzade Mustafa'nın isyanı, İznik'i zaptı haberini alır almaz, Türk muhasara ile Anadolu'ya geçti, vaki olan [meydana gelen] muharebede şehzadeyi mağlup etti, Eflak beyi Drakul [Vlad Dracula] mağlup edildi, İsfendiyar oğlu pek güzel olan kızını padişaha vermekle hükûmetini şedit bir muharebeden sonra kurtarabildi, hain Cüneyd'i Avrupa'daki komşu hükûmetlerle tesis-i sulh ettikten sonra tepeledi , Karaman beyiyle uğraştı, mağlup etti, Türkmen haydut çeteleri tedmir edildi [yok edildi]. Koca Kaya, Canik tepeleri zapt edildi, Rumeli'de Kulumbaç, Kerusuvaçı zapt ile hududunu tevsi etti [genişletti], Sultan Bayezid'in zapt ettiği Selânik'i bu defa Venediklilerden aldı, Macaristan'la muharebe edildi, bazı şehirler alındı, Semendre işgal edildi, Bosna hükümdarı senevî [yıllık] vermekte olduğu vergiyi tezyit ederek [çoğaltarak] tehlikeden kurtulabildi, zamanında gerek hal-i sulhta [barış halinde] gerek hal-i harpta olsun münâsebat-ı siyasiye [siyasi ilişkiler] inkıtaya [kesintiye] uğramadı, en uzak hükûmetlerle daimî muhârebatta [haberleşmelerde] bulunuldu, Jan Hunyad'a [Janos Hunyadi] Osmanlı askeri mağlup oldu, o esna da Karaman beyi yine isyan etti, padişah Asya'ya geçerek mağlup etti, Konya'yı zapt etti fakat hemşiresinin tavassutuyla [arabuluculuğuyla] affetti, bazı kaleların teslimi şartıyla Macaristan'la on sene müddetle musâlaha olundu [uzlaşıldı], padişah terk-i saltanatla Manisa'ya çekildi, Macarlar sulh-u ahdnâmesini nakzettiklerinden [bozduklarından] tekrar cülus etti, Varna'da Osmanlı ordusu galip oldu, Macar kralı Velâdîslas [Wladislaw] meydan-ı muharebede [278] Koca Hızır namında bir yeniçerinin elinde başını bıraktı, Jan Honiyad [Janos Hunyadi] firar etti, padişah muharebeden sonra tekrar saltanattan çekildi, bir yeniçeri isyanı üzerine tekrar zaman-ı idareyi eline aldı, Mora kıtasına hücum edilerek Aksamilon [Hexamilion?], Korint [kale] Teshir edildi [ele geçirildi].

Mora hâkimleri heraçkezar oldu. Jan Honiyad [Janos Hunyadi] ile tekrar muharebe etti, Kosova'da mağlup eyledi, Arnavut beyi İskender Bey'in açmış olduğu gaile [sıkıntı veren uğraştırıcı durum] ile uğraştı; buna karşı mühim bir galibiyet ihraz edilemedi [kazanılamadı]. Sultan Murad Sânî hakkında Rum müverrihlerinden [tarihçilerinden] Dukas "ahlak-ı fazlaya malik ve vicdanı pek iyi idi." sözlerini sarfettiği gibi Kalkondil'de [Chalkokondyles] "adil ve munsif [insaflı] bir adam"[133] tavsifinde bulunuyor: Hammer dahi "Murad, otuz senelik müddet-i saltanatında memleketi şeref ve hakkaniyetle idare ederek milletinin hatırasında mütedeyyin, [dindar] lütufkâr, adil ve metin bir hükümdar namı bıraktı." diyor.

[133] Hammer Tercümesi: cilt,2, sahife 215 (Y.n)

Fatih Sultan Mehmet zamanında ise hudud-u Osmani bir himmet-i cihangîrâne [cihangire yakışır emekle] ile tevsi eylemiş [genişlemiş], karada denizde râyet-i Osmani [Osmanlı bayrağı] mütemadiyen [aralıksız] zafer rüzgârlarıyla temevvüç etmiştir [dalgalanmıştır]. Bütün cihanın enzarı [bakışları] üzerine müteveccih [yönelmiş] olan Kostantiniye fetih edilerek payitaht-ı ittihaz [payitaht kabul edilmiş], Sırbiye, Mora, kıtaları havza-ı memalik-i Osmaniye [Osmanlı toprak sınırlarının içine] ilhak olunmuş [katılmış], Kurent teshir edilmiş, Sinop Amasra, Trabzon İmparatorluğu teshir edilmiş, Hersek kıtası zapt ve İstirya istila, Ağriboz fetih olunmuş, Karaman hükûmeti ilga edilmiş [ortadan kaldırılmış], Uzun Hasan'la vaki olan [meydana gelen] muharebede Uzun Hasan mağlup olmuş, Kefe, [279] Azak, Kili, Akgerman fethedilmiş, İşkodra teslim olmuş, İskender Bey'le uğraşılmış, İtalya'ya girilmiş, Zante zapt olunmuş, Rodos'un birinci muhasırasında [kuşatılmasında] padişah Alicah vefat eylemiştir. Fatih cihangirliğin bütün mezâyâsına [meziyetlerine] malik olduğu gibi ona ait birçok nevâkısa da [eksiklere de] malikti. Sözüne vaki olan itirazatı kabul etmez, muterizlerine [itiraz edenlerine] karşı pek büyük bir kin bağlardı, bazen pek büyük bir şedid [şiddet] gösterdiği halde bazen de fevkalade şefkat ve merhamet gösterirdi. Şehinşahın [padişahlar padişahının] altın kalemle yazılacak mezâyâsını [meziyetlerini] bazen kanlı bir sükûn takip eder. Fikr-i idare hususunda cidden mümtaz bir simadır, lakin bu hususta dahi birçok noktalardan müşarünileyhi tenkit etmek mümkündür. Siyaset-i hariciyesi [dış siyaseti] şiddet üzerine müessesti [kuruluydu] denilebilir: zapt ettiği memleketlerin hükümdarları ailelerine nihayet vermek, şu suretle atiye tehlikede bırakmamak siyaseti îcâbatındandı. Usul-ü mutlakıyeti Sultan Bayezid'den sonra memlekette tesis eden Fatih Sultan Mehmet Han hazretleridir. Murad Bey Fatih'ten pek sitâyişkârane [övücü] bahsettikten sonra "cülus eden padişahların selamet-i devlet namına biraderlerini katledebilecekleri hakkındaki cevazı [izni] dünyada meşhut olan [şahit olunan] teâmülât-ı beşeriyenin [insan muamelesinin] eşeddi [çok şiddetli] bulunduğu için Fatih Sultan Mehmed'in bilcümle [bütün] fezâil ve hasâilini [güzel huylarını] gölgeye ilkâ etmektedir [atmaktadır]. Bu harika-i tabiattan yalnız bizzat kendisi mutazarrır [zarar gören] olmamış, medeniyet-i Osmaniye'yi [Osmanlı medeniyetini] dahi tarihin muahhazat muhakkasına ebediyen maruz bırakmıştır."[134], diyor. Ve teslim olan [280] Bosna kralına şeriat-i İslamiye namına verilen söz tutulamayarak zavallının Beyazıd Bestami fetvasıyla katlini tenkit ile beraber memlekete istibdadın ithalini yalnız Fatih'e değil vükelasının riyakârlığına da atfediyor: "asıldaki Osmanlı cemaat-i cumhuriyesi ortalığın hiçliği üzerine

[134] Tarih-i Ebu'l-Faruk: cilt,2, sahife 139 (Y.n)

kurulmuş, bir İranî şehinşahlık [padişahlar padişahı], Kayseri ağustosluk, kâdîmi zillül helak şeklinde istibdada meyl gösterince Mahmut Paşalar bu tebdil-i azîme ve mühlike alet olmaktan tevakki etmediler [çekinmediler].”[135] sözlerini söylüyor.

Sultan Bayazid Sânî asrına gelince padişah sulhperveri, harptan müçtenipti [sakınandı]. Hammer müşarünileyhin mizaç ve tabiatından bahsederken “taban [yaratılış gereği] halim [yumuşak huylu] ve mail [meyletmiş] sükûn olarak şiirden ve vakayi dehri mürsad hayretle temaşa mesleğinden mahzuz [hoşnut] olduğu cihetle hariçte düşmanlarının dâhilde yeniçerilerin taarruzatını defetmek veya saltanatının bidayet [başlangıç] ve nihayetinde olduğu gibi biraderleriyle oğullarının isyanını bastırmak için mecbur olmadıkça harp etmemiştir.”[136], diyor. Zamanında Eflak’a sefer icra edilmiş, Mısırlılarla iki muharebe vuku bulmuş [meydana gelmiş], ikisinde de mağlubiyet Osmanlılarda kalmış, Avusturya’ya, Transilvanya’ya ve Hırvatistan içlerine Türkler dâhil olmuş, Venedik’e sefer icra edilmiş, İnebahtı teshir olunmuş [ele geçirilmiş], oğullar ile peder arasında muharebe olmuş, Anadolu’da Türkmenler isyan çıkarmış, müşarünileyh oğlu Sultan Selim tarafından hal’ edilmiştir [tahttan indirilmiştir]. Hammer müşarünileyh hakkında “eğer Cem taht için münazaa [çekişme] etmek üzere silaha sarılmış olmasaydı Sultan Bayezid pederinin birader idamı [281] hakkında vaz eylediği [düzenlediği] usulü tatbikinden [uygulamadan] sırf nazar edecekti[137] sözlerini söylediği gibi “Bayezid taht-ı Osmaniden güzarını [geçişini] ekseriya felaketli muharebelerle ve bir cebânet siyasetiyle [korkaklık siyasetiyle] işaret etmiştir, saltanatı münâsebat müteadditte [çok sayıda] ile mutasavvıfâne [mutasavvıfça] ve şairane bir tur ve alâmet gösterir ki bu hal padişahın çehresinde ve zamanının bütün tesisatında nümâyan [görünen] idi.”[138] sözlerini de söylüyor.

Sultan Selim ise pek az süren zaman-ı saltanatında iklimleri memalik-i Osmaniye’ye ilhak etmiştir [eklemiştir]. Pederini hal’ [tahttan indirme] ve saltanatı ele geçirdikten sonra kardeşlerini, yeğenlerini idam ettirmiş, kardeşlerinden şehzade Ahmed ve Korkut ile uğraşmış, muvaffakiyet kendisinde kalmış, Şah İsmail Safevî ile vaki olan [meydana gelen] muharebede galip gelmiş, Tebriz’e kadar gitmiş, Kürdistan’ı memalik-i Osmaniye’ye zamm etmiş, oraları için tarihnüvis [tarih yazan] İdris muavenetiyle [yardımıyla] hususi biradere tesis eylemiş, Zülkadiroğulları hükûmetine nihayet vermiş, Suriye’yi, Mısır’ı zapt eylemiş, çerakese Mısır’ın saltanatını

[135] Aynı mehaz: cilt2, sahife 128 (Y.n)
[136] Hammer Tercümesi: cilt,4 sahife 3 (Y.n)
[137] Hammer Tercümesi: cilt, 4, sahife 4 (Y.n)
[138] Aynı mehaz: cilt, 4, sahife 86 (Y.n)

kaldırmıştır. Hammer Osmanlı Türklüğü müverrihlerinden [tarihçilerinden] Cenabî'den iktibâsen [aktarma suretiyle] padişah müşarünileyh hakkında "Selim uzun boylu idi. Fikrinde cüret ve ziyade selamet var idi. Şiire muhabbet eder ve muvaffakiyetle söylerdi. Hâdîd [öfkeli], müstebit [despot], tazyika [baskıya] mail [meyletmiş] olarak kendisini büsbütün umur-u âmeye hasr etmişti [tahsis etmişti]. Ekseriya halk arasında gezer, tanınmamak için her defasında elbisesini [282] değiştirirdi. Birçok mahremleri vardı ki her tarafa girerler, çıkarlar ve şuun [işler] cihandan kendisini haberdar ederlerdi."[139] filhakika Sultan Selim gerek siyaset-i hariciyede [dış siyasette], gerek siyaset-i dâhiliyede [iç siyasette] daima şiddet ibraz etmiştir [şiddet göstermiştir]. Acem sefirlerinden ikisini hapis ettiği gibi Mısır sefirinin ittibaından on iki kişiyi katl, kendisinin de sakal ve bıyığını tıraş etmiştir. Vezir-i azamlarından pek çoğu iradesiyle diyar-ı ademe [yokluk ülkesine] gitmiştir, buna binaendir, ki:

"Rakibin olmasına çare yokdur
Vezir ola meğer sultan Selim'e"

Denmiştir. Şehzade Korkut'a verdiği sözden dönmesi şan-ı ulvisine [yüce şanına] nâkısa [noksan] verecek esbapdandır. Murad Bey "Sultan Selim meddahlar için tükenmez bir sermaye-i takdirdir. Bir Selimnâme meydana getirmek için asla suûbet [zorluk] çekilemez. Aynı zamanda fazilet-i cûyane [fazilet arayana] tenkîdat [tenkitler] âşıklarına da aynı kıymet ve vüsatta bir menbai ad olunur."[140], diyor.

Hayat-ı içtimaiyeye [sosyal hayata] gelince siyaset-i dâhiliyeyi [dış siyaseti] takip etmiş, padişahların keyf ve arzularına göre şekilden şekle girmiş, bodur dâhilinde bir istikrar gösterememiştir. Çelebi Sultan Mehmed cidden hürriyetperver, cidden kanun karşısında müsavatı [eşitliği] tanır bir simayı halûk [iyi huylu] idi. Rodos üstad-ı azamının gönderdiği sefire karşı "ben isterim ki yeryüzünde [283] bulunan Hristiyanların cümlesine baba olayım. Kendilerine de lütufta bulunayım, şeref ve hürmet vereyim. Çünkü hükümdarların iyilere mükâfat, kötülere mücazat [cezalar] eylemesi lazım gelir, ancak kendi tebaasının da saadet halini düşünmek iktiza eder [gerekir]."[141] sözlerini söylemiş, hürriyetperver, efkâre, ilme hürmetkâr olduğunu Şeyh Bedreddin Simavi'ye ihtilal edinceye kadar göstermiş olduğu müsâadatla [izinlerle] ispat etmişti. Kardeşi Musa Çelebi'nin vefatından sonra Şeyh Bedreddin ulemadan bulunduğu cihetle hiçbir şey

[139] Aynı mehaz: cilt, 4, sahife 97 (Y.n)
[140] Tarih-i Ebu'l-Faruk: cilt, 2, sahife, 318 (Y.n)
[141] Hammer Tercümesi: cilt, 2 sahife, 121 (Y.n)

yapmamış, İznik'e Nef'î ile iktifa [ardı sıra gitme] eylemiş, kendisine maaş da tahsis eylemişti. Halbuki Sultan Mehmed'den başka biri padişah olmuş olsaydı birinci Sultan Süleyman'ın, Musa Çelebi'nin şu kadıaskerini yaşatmazdı. Çelebi Sultan Mehmed yalnız yaşatmakla kalmadı, efkâr ve nazariyatının da neşrine hür memleketlerin hür padişahlarına mahsus bir vakar [ağırbaşlılık] ve necabetle [asaletle] müsaide etti. Bedreddin de tasavvufun fakr, ahiret kaidelerine bir hareket verdi, yeni bir mezhep neşrine başladı. "mezhep, müsavat [eşitlik] ve fakr-i kavaidi [kural eksikliği] üzerine müesses [kurulmuş] olup kadınlar müstesna olmak üzere her şeyde iştirak [ortaklık] talim ediyordu [öğretiyordu][142]. Bu mezhebin baba sultanı Börklüce Mustafa ve şeriki Torlak Kemal "ben senin evinde kendi evim gibi otururum. Sen de benim esvabımı giyer, silahlarımı kullanırsın. Yalnız kadınlar müstesnadır." diyorlardı. Bu mezhepçe edyan-ı muhtelife [farklı dinler] yoktu. Sultan Mehmed bunlar bir [284] isyan çıkarıncaya kadar sükûn etti. Hammer bu hakikati teslim ile "Sultan Mehmed bunların çoğalmalarından ziyade ihtirâat-ı muharribelerinden [eşi bulunmayan tahrip edenlerden] bihakkın [hakkıyla] telaş eylediğinden – o aralık Sarıhan ve Aydın valisi tayin edilmiş olan- Ali Bey'e bu iki vilayet arazisinde toplayacağı kovanın mecmuayla asiler üzerine hücum etmesini emir eyledi.", diyor. Asiler mağlup oldular, fakat hepsi metanetle, efkâr îtikatlarına sadakatle öldüler. Sultan Mehmed Evvel zamanında hayat-ı içtimaiyye [sosyal hayat] bu merkezde idi.

Murad Sânî de yine Sultan Mehmed'in kurmuş olduğu fikr-i siyaset, fikr-i adalet devam etti lakin zenginlik, refah-ı sükûn, muzafferiyetlerle toplanan şan ve şerefler memleketin itaat, fedakârı üzerine müesses olan hayat-ı içtimaiyesini inhilale [dağılmaya] uğratmaya başlamıştı. Harplardaki muvaffakiyetleri dolayısıyla her biri ayrı ayrı taraftarlara malik olmuş olan vezirler birbirlerini çekemiyorlar, umur-u devleti [devlet işlerini] işgal ediyorlardı. Hatta bunlardan İvaz Paşa ordu ile münâsebat-ı hafiyeye [hafiyelik ilişkilerine] girişmiş, tahtın gasbını düşünmekte bulunmuştu. Padişah bunu cirm-i meşhut [gözle görülen cisim] denilebilecek surette elbisesinin altı zırhla örtülü olduğu halde yakaladı, esbabını sorar sormaz sükûttan başka bir cevaba destres [ermiş] olamayınca gözlerini çıkarttı, diğer vezirleri teb'id etti [uzaklaştırdı], idareyi sadrazam İbrahim Paşa'nın eline tevdi eyledi [teslim etti]. Fakat siyaset de hile ile müteradif [birbirine tabi olan] bir şekil aldı, hile ile rakibi aldatmak, verilen sözde durmamak siyasi olmak için kâfi telakki edildi [kabul edildi]. Bu usulü asi Cüneyd'e verdiği sözü tutmayarak idam eden Hamza [285] Bey açtı, Yorgeç Paşa tevsi etti [genişletti]. Yorgeç Paşa Ermenistan suğrâ [çok küçük] valisi olup sahib-

[142] Aynı mevahiz: cilt, sahife 133 (Y.n)

i nüfuz bir zat idi. Padişahların hakkı olan sikke darbı imtiyazını bile almıştı. Paşanın asi Türkmenleri aldatması, kaya içinde oyulmuş bir mahbes de [cezaevinde] yakması, yakılanların cenazesini yırtıcı kuşlara atması, Kocakaya Kalesi'ni yine hile ile alması."[143] bütün bu fikr-i siyasinin [siyasi fikrin] neticesidir. Sultan Murad'ın zaman-ı saltanatında intizam [düzen] askeri temin olunmuştur. Hammer "Murad askerini bilhassa yeniçerileri pek büyük bir dikkatle tanzim etmekten [düzeltmekten] geri kalmamıştır."[144], diyor. Avrupa'daki asalete müşabih [benzeyen] bir asalet de memlekette takarrür etmişti [yerleşmişti]. Çandarlılar, Timürdaşlılar, Ornuslar, Mihalzedeler, irsen [kalıtım yoluyla] memuriyetlere, sancaklara malik oluyorlar, halk üzerinde padişahtan sonra pek büyük bir tesir sâhibi bulunuyorlardı. -Eğlence ve sefada yavaş yavaş Yıldırım Bayezid devrindeki kadar değilse bile, hasıl olan [meydana çıkan] servet ve refahtan dolayı memlekette hüküm-fermâ [hüküm süren] oluyordu.

Fatih Sultan Mehmed'in devrinde fikir, malumat itibariyle hürriyet ve serbesti bulunduğu halde şekl-i idarede kesif [yoğun] bir mutlakıyet tesis etmişti.

Sinan Paşa'nın lâedriye meslek ve mezhebinde bulunması rütbe-i vezarete [vezirlik rütbesine], müşavir [bilgisinden ve fikrinden faydalanılan] padişahiliğe is'ade [yüceltmeye] mâni olmadığı halde bir "kıta vahiye-i vahiye" müşarünileyhin sebeb-i nekbeti [talihsizlik sebebi] olmuştur. Sadrazam Halil Paşa'nın katli [286] ve emvalinin [mallarının] müsaderesi [el konulması] bu idare-i müstebidenin [zorba idarenin] ilk emaresidir [belirtisidir]. Sadrazam Mahmud Paşa'nın katli de idare-i umur edenlerde istiklâl fikrinin öldürülmek istenildiğine en vazıh [apaçık] bir şahittir. Padişahın paşa hakkındaki infiâlâtı [kırgınlıkları] Üsküdar'da kış ortasında tahşid [bir noktaya veya bir merkeze toplama] edilen askerin kumandanlığını deruhte etmek [üstlenmek] istemeyişinden, harekât-ı askeriyeye [askeri harekata] şebin Karahisari Kalesi'nin zaptıyla mübâderet [bir işe süratle girişme] olunması ısrarından, Otlukbeli Muharebesi'nden sonra düşmanın memalikine dâhil olunması hakkındaki mütalaasının padişahın re'yi hilafına kabul edilmesinden tevellüt etmişti. Şehzade Mustafa'nın vefatını müteakip câme-i matem [yas elbisesi] giyecek yerde beyaz libas [elbise] ile çıkması katle bir bahaneden başka bir şey değildir. Sebep bu olsa bile bir sebep kâfi teşkil etmez, bilakis nokta-i nazarımızı [bakış noktamızı] teyit eder. Gedik Ahmet Paşa da Arnavutluk'ta harbin müşkül [zor] olacağına dair beyan-ı mütalaa etmesine binaen hemen azil olunmuştur. Mutlakıyetin bu devirde tesis ve teşkil ettiğine dair daha birçok delillerde

[143] Tafsîlat İdris'de, Hammer'de. (Y.n)
[144] Hammer Tercümesi: cilt,2, sahife, 115 (Y.n)

getirmek mümkündür. Fatih zamanına kadar padişah seferesine vüzera otururken Fatih "irade-i mahsusam [özel iradem] zat-ı şahanemle birlikte hiç kimsenin taam etmemesidir [yemek yememesidir]." Ecdad-ı izamım [büyük atalarım] mukaddema [evvelce] vezirlerini seferlerine kabul etmişlerdi. Ben bu âdeti lağv ettim [ortadan kaldırdım]."[145] iradesiyle bu usulü kaldırmıştır. Zamanında mühr-ü hümayunun sadrazamlara tevdiyle [teslim etmesiyle] kulların mühürlerini padişahın görmek tenezzülünde bulunması, bütün maruzatın veziriazam vasıtasıyla icra edilerek zat-ı şahanenin ancak kendi hâtem-i [mühür] hümayunlarını, diğer [287] hükümdarların mühürlerini görmesi usul-ü ittihaz [kabul etme] olunmuştur. Mehmed Sânî'nin en dehşet-nâk [korkunç] kanunlarından biri, nokta-i nazar-ı idarenin bir neticesi olarak her padişahın kolaylıkla tahtına malik olabilmesi için kardeşlerini öldürmeye cevaz veren [izin veren] kanunudur. Hammer bu kanunun metni devlet-i Osmaniye'nin teşkilatı namındaki eserden iktitaf [bir çalışma ve gayretin sonucunda faydalanma] ile bize nakil ediyor: "Kanunnâme-i Mehmed'i bu babda diyor ki "fıkhanın ekserisi evlat ve ahfadı [torunları] emcadımdan [ulu kimselerden] câlis-i taht [tahta oturan] olacak olanlar ammenin [herkesin] selameti için kardeşlerini öldürebileceklerini beyan etmişlerdir: binaenaleyh onlarda böylece hareket etmişlerdir." Mamafih bu kanunun Türkçe nüshasının mevcut olmadığını Ata Bey iddia etmektedir. Demek ki Fatih Sultan Mehmed Yıldırım Bayezid zamanında başlayan mutlakıyete bir şekl-i kanunu [kanun şekli] vermiş bulunuyordu.

Bu şekl-i idareyi kabul ettikten sonra bundan iştikak etmesi [aynı kökten türemesi] lazım gelen bütün tesisat-ı idareyi kabul ve tanzim etmek [düzenlemek] mecburiyeti tevellüt eder. Binaenaleyh Karamani Mehmed Paşa zaman-ı sadaretinde bir kanunnâme kaleme alındı. Bu kanun üç kısımdan ibaretti. Birincisi büyük memurların meratibinden [rütbelerinden], ikincisi adat ve teşrifattan, üçüncüsü cerâime [suçlulara] ait cezalardan hidemât-ı hükûmete [hükumet işlerine] tahsis olunan avâidden [gelirlerden] bahsediyordu[146]. Erkân-ı devlet dörde ayrılmıştı.

Vezirler, kadıaskerler, defterdarlar, nişancılar. Vezirler Sultan Fatih zamanında dörde iblağ edildi [bir şeyin miktarını belli bir ölçüye çıkarma], mühr-ü hümayunu hamil olana [üzerinde bulundurana] veziriazam denildi. "Veziriazam teftişe gayr-i tabi ve âli bir salahiyete [yetkiye] maliktir. [288] Veziriazam padişahın vekili, bütün teşebbüsat-ı [teşebbüsler] idarenin [idari teşebbüslerin] en büyük amiri, hükûmetin merkezi, her şeyin hareketi ona merbut olan kuvve-i

[145] Hammer Tercümesi: cilt,3, sahife 218 (Y.n)
[146] Hammer Tercümesi: cilt,3, sahife 218 (Y.n)

muharrikedir [hareket ettiren kuvvettir].”[147] Erkân-ı erbaa-i devlet veziriazamın riyaseti [başkanlığı] altında haftada dört gün sarayda divan kurarlardı. Kadıaskerler evvela bir adet iken Fatih zamanında Anadolu Rumeli kadıaskeri olmak iki adet olmuştur.

Defterdarlar umur-u maliyeye [mali işlere] memur, nişancılarda işaret-i şahaneyi vaza memur ve müsteşar-ı devlet idiler. Sekbanbaşının kâtibi sadrazam tarafından ve yeniçerilerin hâricinden intihap edilmek [seçilmek] usulü ittihaz edilmiş [kabul edilmiş], müftülerin, müderrislerin tayini kadıaskere bırakılmış, yalnız Osmanlı Hükûmeti’nin payitahtları olan İstanbul, Bursa, Edirne kadılarını, müderrislerini veziriazamın tayin etmesi kaide şekline vaz edilmişti [ortaya konulmuştu]. Şu verilen tafsilat gösteriyor ki Fatih Sultan Mehmed zamanında merkeziyet, mutlakıyet bütün kuvvetiyle tesis etmiştir, lakin unutmamalı ki cihangir olanların başka türlü hareket etmeleri imkân hâricindedir.

Bahusus muzafferiyet müteakibenin vermiş olduğu neşve [neşe] ile ganimetlerle memalik-i Osmaniye [Osmanlı topraklarını] zengin bir hayat sefahate de sürükleniyordu.

Bayezid Sânî’ye gelince o babasının gösterdiği şiddeti göstermedi, eğer şehzade Cem isyan etmemiş olsaydı pederinin vaz etmiş [belirlemiş] olduğu kanundan da istifade etmeyecekti. Zaman-ı hariç itibariyle sulh [289] ve sükûn u asayiş dâhilinde çekmiştir denilebilir, esasen padişah hiç de cidal-cû [kavgacı] değildi. Kendisi mutasavvıfeden olup ilim ve irfana düşkün bulunuyor, meşâyih [şeyhler] ile fukahâ [fıkıh âlimleri] ile düşüp kalkıyordu. Binaenaleyh idare, gerek padişahın şu mizaç ve tabiatının rengini ahz etmeye [almaya] başlamış, idaresizlik yüz göstermişti. Padişah ziynet ve ihtişamın aleyhinde idi, gümüşün istimal olunmasına [kullanılmasına] taraftar bulunuyordu, memleket sefahat içinde puyandı [dalmıştı]. Padişah şarabın satılmasını men, meyhanelerin kapatılmasını emretmişti fakat muvaffak olamadı: dört gün sonra asker ve ahali arasında adem-i hoşnutu tevellüt etmesine binaen memnuiyeti [yasaklanmayı] kaldırmaya mecbur oldu; İstanbul, Edirne hareket-i arz müthişinden sonra gariptir ki halka gümüş tabaklarla ziyafet vermek, şu suretle onları teskin etmek lüzumuna kani oldu [kanaat getirdi].

Hareket-i arzdan sonra Anadolu’yu taksim ederek idaresini oğullarına ve hafidi [erkek torunu] Sultan Süleyman’a verdi. Zaten ihtilâf ve kin ile tutuşan oğulları arasında bu taksim yeni bir devre-i nifakın açılmasına vesile oldu. Hülasa haricen sükûn tesis etmekle beraber dâhilen bir idaresizlik, bir bozukluk vardı. Şah İsmail Safevî şu ahvalden istifade etmişti: bu esnada Anadolu’da kendi mezhebini neşrediyordu. Payitahtta bu hâlâttan [hallerden] yalnız mutaassıblar

[147] Aynı mehaz: cilt,3, sahife 223 (Y.n)

[taassup sahipleri] istifade ediyor, efkâr-ı ahrârâneyi [hür olanlara yakışır şekilde fikirleri] boğuyorlardı. Lütfu, temennayı [arzuyu] bu ahval dolayısıyla îtikadlarının, açık sözlü olmalarının idam ile cezalarını görmüşlerdi. Zamanında Venedik elçisi bulunan Andre Ağri'nı[?] padişahı [290] hükûmetine gönderdiği bir raporda şu suretle tasvir ediyor: "etli ve semiz olan çehresinde asla bir zalim ve korkunç adam alâmeti yoktur. Bilakis hüzün, evhamperestlik, ısrar, biraz da hisset-i emâratı [hissi belirtiler] görünür. Makine sanayini ziyade sever[148]" padişahın bu hilm [yumuşak huyluluk] ve sükûnu yeniçerilerin hoşuna gitmiyor, şehzadelerden musikiye aşina olan Korkud'u, Konya önünde yeğeniyle muharebe etmesine binaen Ahmed'i istemiyorlar, cidalcû [savaşçı], çalak [çevik], cesur Sultan Selim'i istiyorlardı. Sultan Bayezid'in zamanı bir kararsızlık, bir idaresizlik, bir meskenet [miskin olma durumu], bir taassup [aşırı derecede tutma] devri olmakla beraber şayan-ı dikkattir ki efkâr-ı ahrârâne [hür olanlara yakışır şekilde] öldürülmemiş, yalnız taassubun [aşırı derecede tutmanın] neşv ü nemâsı [gelişmesi] için lazım gelen tuhm [tohum] atılmıştır.

Padişahın zühd [nefsini her türlü zevkten alıkoyup ibâdet yolunu seçme] ve takvâya olan merbutiyeti [bağlılığı] yine kendi muhitinde kalmış, hayat-ı içtimaiyyenin [sosyal hayatın], şarab-ı memnuiyeti [şarap yasaklaması] pek haklı bir şey olmakla beraber dalgalanmasını, fena neticelere gitmeye temayülünü [meylini] intaç etmiştir [sonuçlandırmıştır].

Sultan Selim'in pek az süren zaman-ı saltanatında ise hayat-ı içtimaiyye [sosyal hayat] demir, kavi bir elin [?] zebunu olmuş [aciz kalacak kadar bağlanmış], müteyakkız [uyanık] bir zâbıta [güvenliği sağlamakla görevli zaptiye] ve rabıta [ahirete bağlanmış olan] taht tesirinde titremiştir. Büyük pederinin şiddet ve hiddetine malik olduğu gibi ona imtisalen [uyarak] padişahla vüzera [vezirler] ve halk arasına bir perde koymak taraftarı idi.

Eslafı [eskileri] ustuvânı [yüksek boylu, yüce olan] şekil ve aşağı kısmında dilbend [gönül bağlayan] bulunur bir kavuk giymekteler iken İran hükümdarı Kevhüsrev'in tacına müşabih [benzeyen], sırf [291] padişahı kuldan tefrik [ayırma] maksadıyla, Sultan Selim müdevverü'l şekil [daire şeklinde], şal ile örtülü bir kavuk kabul eylemiştir. Sultan Selim merkezde bir idareyi siyasetine muvafık gördüğü [uygun gördüğü], askerde, ahalide, fikr-i isyanı öldürmek istediği cihetle [sebeple] o zamana değin yeniçerilere silsile-i terakkiyi takip ile reis olan sekbanbaşıyı kaideyi bozarak bizzat kendi mutemetlerinden [inanılır kimselerden] birine verdi, buna kul kâhyası unvanıyla ikinci bir kumandan daha ilave etti ve ağalık mensıbını da icat ederek bunun tayini

[148] Hammer Tercümesi: cilt, 4, sahife 87 (Y.n)

hakkını padişaha verdi. Şu suretle padişah askerin en büyük kumandanlığını kendi yedinde [elinde] tutmuş oluyor, askeri daha ziyade bir rabt ve zapt altına almış bulunuyordu.

Bahusus Sultan Selim'in siyasi bir nokta-i nazardan olan ittihat [birleşme] islam-ı nazariyesi Sultan Bayezid'in ruhen arzu ettiği imhayı hürriyet efkârını daha kavi esaslara rabt etmiş [bağlamış] oluyordu. Bundan takriben bir bir buçuk asır sonra görülecek olan şedid-i taassubun [aşırı derecede tutmanın] ve mutlakıyyetin temelleri Fatih'le Selim'in şu icraatıdır. Padişahın vüzerasına karşı göstermiş olduğu şiddet, sekiz sene de yedi vezir başının kesilmesi istiklâl-i fikriyi Fatih zamanından ziyade memlekette öldürmüş, Sultan Süleyman Kanûnî'nin müdebdeb [gösterişli], muhteşem, mutlak-ı idaresinin esaslarını işte bu tarz-ı idare ve bu ahval hazırlamıştır.

Şuraya kadar verilen izahat gösteriyor ki devr-i sarayı bir istikrar-ı içmâî [fikir birliği istikrarı], bir tekâmül-ü idare ve ictimai [sosyal ve idari olgunlaşma] devresi olmayıp bilakis bir ihzar [hazır etme], bir tereddüt evresidir. Binaenaleyh edebiyatta bu [292] tasavvurat [tasavvurlar] ve televvünâta [renk değiştirmelere] maruz kalmış, padişahların hevesatını [heveslerini] takip etmiş, lisanda tereddütler, iştibahlar [şüphelenmeler] geçirmiş, bazen tasavvufi, bazen sırf kibar, bazen hür ve azade bir edebiyat görülmüş, mamafih saray edebiyatı cetvel-i kıyemin zirvesini işgal etmekte bulunmuştur. Zira mutlakıyete temayül [eğilim] ve bunun emâratı [belirtileri], halkın hile ile her ne ile olursa olsun taali [yücelme] ve terakkiye [ilerlemeye] karşı ihtirası herkesi sarayın etrafında topluyordu.

Saray kibar, asıl, halktan ayrı bir vaziyet almış, binaenaleyh asrın diyar-ı kemali olan İran'ı model ittihaz etmiştir [kabul etmiştir], İran sanatıyla, edebiyatıyla sarayın nazarlarında pek yüksek bir mevkiye malik bulunuyordu. Binaenaleyh üdeba, şuara nazarlarını hep ona tevcih etmişlerdi [yöneltmişlerdi]. Sadî'nin, Hafız'ın, Molla Câmî'nin, Nizâmî'nin, hülasa şuarayı fürsün [fars şairlerin] âsârı İstanbul ve Türkiye şairlerinin taklidgâhı olmuştu. İran'ın Osmanlı mevcudiyet-i ruhiyesinde o kadar büyük tesiri vardır ki Ahmed Paşa âsârının ekserini şuarayı Acem'den tercüme ediyor, Hamdi Nizâmî'yi taklit ediyor, ilk hamse şairi Behiştî [cenneti] İran tesiriyle eserini vücuda getiriyordu. Sultan Selim İran şahını mağlup ettiği halde bizzat o diyarın tesirinden kurtulamamış, manzumelerini lisan-ı Farisiyle yazmıştır. Fatih Ali Kuşçu'yu her menziline binlerce akçe vererek İran'dan celp etmiş [getirmiş], Sultan Bayezid şair Câmî, mütebahhir [bir ilim dalında engin bilgiye sahip bulunan] divaniye her sene mühim bir meblağ göndermiştir. Sultan Selim Tebriz'e gittikten sonra oranın bütün sanatkârlarını başına toplamış, İstanbul'a [293] getirmiş, şu suretle

İran ilim ve sanatına gösterilen tevcihi isbat etmiştir. Şah İsmail'e karşı Anadolu ahalisinden birçoğunun hakiki bir muhabbet ve irtibatı vardı, Hatayi mahlaslı manzumelerin onun namına yazıldığını Anadolu'da pek derin bir tesir bıraktığı Hatayiliğin hâlâ yaşamakta olduğunu unutmamalıdır. Hülasa Acem edebiyatı, Türk medeniyeti için bir maye-i hârici [dış maya] vazifesini ifa etmiş [yerine getirmiş], onun inkişafına [gelişmesine] bâis olmuştur [sebep olmuştur], bütün bu te'sîrat sarayın halktan ayrılması ihtiyacından mütevelliddir [doğmuştur].

Devir, sadege-i efkâr ve ihtisasattan, [duygulardan] tesis eden asalet, kibarlık dolayısıyla, uzaklaşmış, nazım da nesir de daha ziyade süs, daha ziyade hayal, his aramaya başlamıştır. Bu devrin eserlerine bakılacak olursa Âşık Paşa'nın, Süleyman Dede'nin, Şeyhî'nin tavır ve ifadesinden ayrı, daha ziyade İran'ı, daha ziyade bir kısım güzîdeye [seçkine] mahsus ve infiradı [tek] olduğu görülür, Mustafa Bin Ömer el-Zarir'in nesriyle nişancı Mehmed Paşa'nın nesri arasında ne derin fark vardır. Birincisi perişan iken ikincisi bir şekl-i muntazam almış, Farisi'nin Arab'ın en güzel kelimeleriyle, secileriyle, âyetlerle tezyin etmiş, daha kibar daha münferit [tek] bir hale girmiştir.

Tasavvuf bile -avam için lazım olan nazimlara malik bulunmakla beraber- asrın bu temâyülât-ı kibârânesinden [kibarca eğilimlerinden] kurtulamamış, Sinan Paşa'nın, Fuzûlî'nin destinde [elinde] ince bir renkle televvün [renk değiştirme] ve tezyin etmiştir. Bahusus devir pek hakiki şairler yetiştirmiştir, birinci devirde şiir itibariyle [294] zikre şayan pek az zevat bulunurken bu devrin mutavassıt [orta] şairleri bile o devrin en mümtazlarıyla kabil-i kıyas [kıyas edilmesi mümkün] bir halde bulunmuştur. Ahmed Paşa kasideciliğe, gazelciliğe revnak vermiş, [parlaklık vermiş] Hamdi nazmen tahkiyeyi [anlatmayı] dâhiyana bir surette tesis etmiş, Necâtî şiire fikri ithal etmiş, Zâtî lisana hassasiyetin eşkâl-i müteaddidesini [şekillerin birçoğunu] alabilecek bir kabiliyet bahş eylemiştir.

Şurada unutulan bazı şairlerden bahsedeceğiz. Bunlardan biri Cemali'dir ki Germiyan oğullarının defterdarlığında, nişancılığında bulunmuş, dâhisi Şeyhî'nin Hüsrev ü Şirin'ini aslından fark edilemeyecek surette taklit ile itmam eylemiş, [bitirmiş] Çelebi Sultan Mehmed, Murad Sânî zamanında yaşamıştır.

"Nazar ehli kapuna cennet-i âlâ didiler
Yüzinin pertevine nur-ı tecellî didiler"

Si nâmeyi tercüme ve Ahmedî ile Şeyhî'ye daima muarız bulunan [karşı çıkan] "Hemami" de şu esbap dolayısıyla şayan-ı kayd ve tezkâr [hatıra gelme] olduğu gibi Çelebi Sultan

Mehmed'de şiir hakkında hiss-i hürmeti ilkâ eden, [yerleştiren] mamafih zayıf bir şair olan Zahîri'de şu hidmeti [hizmeti] dolayısıyla unutulamaz. Sadrazam Mahmud Paşa'yı da şiirde unutmamak muktezidir, paşayı müşarünileyh adını tahallüs [mahlas alma] buyururlardı:

"Gördükçe anberin zülfün ruh-u dildârda
Marşın-efşân yatubdur sanuram gülârda."

Yazıcıoğulları da bu devrin mümtaz simalarıdır, bunlar iki biraderdir, [295] Mehmed Bîcan'nın 9109 beyitten ibaret olan Muhammediye'si İslamiyet'in esâsâtını, tasavvufi göstermektedir, Ahmed Bîcan'a gelince Envâr-ül-Âşıkîn namındaki kitabı tercümeye aynı lisanla tercüme etmiştir. Bu iki eser o zaman kabul-ü umuniye, büyük bir şöhrete malik olmuş, Muhammediye'nin şöhreti zamanımıza kadar devam edegelmiştir. Bu iki eser Murad Sânî zamanında yazılmıştır. Mehmed Bîcan'ın mezarı Gelibolu'da olup kendisi velî ad olunmakta ve mezarı ziyaretgâh bulunmaktadır. Şu sözleri Muhammediye'den alıyoruz:

"Mukaddesdir anun zâtı nekâyisden nekâizden
Münezzehdir anun zatı irişmekden ana ârâ
Zihî sultân-ı âzam kim kemâline zevâl irmez
Celâli kibriyâsından cemâline hayal irmez."

Sultan Bayezid Sânî şuarasının en meşhurlarından biri de Mesîhî'dir, tarih-i vefatı 818 [1415-1416] sene-i hicriyyesidir, asrından pek ziyade meşhur idi, "Gül-i Sad-berg" isminde bir inşa kitabı da vardır, bir murabbaından şu satırları alıyoruz:

"Değil bülbül kıssasın kim geldi eyyam-ı bahar
Kurdı her bir bağda hengâme hengâm-ı bahar
Oldı sîm-efşân ana ezhar-ı bâdam-ı bahar
Ayş u nûş it kim geçer kalmaz bu eyyam-ı bahar."

Bu asırdaki şuara mayanında Hevesnâme sâhibi Tacızâde Cafer Çelebi'yi de zikir etmek muktezidir. Çelebi, Sultan Selim'in emriyle İran seferinde idam edilmiştir. "Hevesnâme'sinden şu satırları almakla iktifa edeceğiz: [yetineceğiz]

[296]

"Şular kim Türkî dilde şöhreti var
Biri Şeyhî biri Ahmedî'dir ey yâr
Eğer Şeyhî'dir insaf ile b'illah
Sühanverlikden olmış gerçe âgâh."

Müşarünileyh "aşk"ın dünyada vücuduna kani [inanmış] değildi.

Âhi, Revani gibi birçok şair yetişmiş ise de burada nakil ve zikrinden, kitabın adem-i müsaidesine mebni [-den dolayı], vazgeçildi.

Bu devirdeki terakkiyat-ı fikriye ve medeniyeye gelince ilmin şuabat-ı [şubeler] müteadditesinde [birçok şubelerinde] vücuda gelen tekâmülât, [olgunlaşmalar] yetişen simalar zikir edilirse tayin ve tezahür eder [ortaya çıkar].

Çelebi Sultan Mehmed zamanında Timur'un tarihini yazan, onun olduğu gibi Sultan Mehmed'in de çocuklarının muallimi bulunan Arabşah bir müverrih, [tarihçi] bir âlimdir. Timur tarihi biraz garazkârâne [garaz ve düşmanlıkla] ise de en çok vesaik [belgeler] bu eserin dâhilindedir. Şakâikü'l Numaniye de bu zatın eseridir. "854 [1450-1451]" tarihinde vefat etmiştir. Kafiyeci Muhammeddin ki ilm-i iştikak [köken türetme ilmi] ile en evvel iştigal etmiştir, [uğraşmıştır] bu asırda yaşamış, Arap edebiyatının son muharriri [yazarı] bulunmuş olan Süyûtî talebesidir. Bunlardan başka tefsire, şerh ve fıkıha ait birçok te'lîfatı bulunan Karamanlı Sarı Yakup ile Kara Yakup'u da zikir ederiz. Bu asır dâhilinde Şeyh Bedreddin Semavî de unutulamaz, "Camiu'l-fusulin" namındaki eseri beynel kudat [kadılar arasında] hâlâ meşhur ve muteberdir [saygındır], kendisi mutasavvıfelerden olup tahsili Mısır'dadır. Mübarek şah müntakiden ders almış, oradaki [297] Hüseyin Ahlatî'den tasavvufi ahz eylemiştir; Arabü'l ibare olmak üzere yazılan "vâridâtı" meslek-i tasavvufisini tamamıyla izah etmektedir, kitap "bil ki umur-u ahiret-i cühelânın [cahiller] bildiği gibi değildir." sözleriyle başlamaktadır.

Tasavvufta büyük ve derin bir hareket husule getirmiştir, zamanı meşâyihinden [şeyhlerinden] pek çoğu onun nazariyatını hazmetmek hususunda zahmet çekmişlerdir. Tıpta bu devirde tabip kurt uzun, Hekim Sinan, bilahare paşa olan fakih Gehbuzeli Fazlullah[?] meşhurdurlar.

Murad Sânî zamanında Molla Gürânî ile Hızır Bey'i yetiştirmiş olan Aydınlı Molla Yegâni'yi zikrederiz. Bu zat müftü, müderris, kadı vazifelerini bihakkın [hakkıyla] ifa etmiştir [yerine getirmiştir]. Beyzavinin tefsir-i kur'anına havâşî [bir yazının kenarına konan açıklama ve notlar] talik eden Molla Hamza'yı da unutmamalıdır.

Fatih Sultan Mehmed zamanında ise riyâzîyundan Ali Kuşcu'yu Kara Sinan ve Ataullah'ı gösteririz. Ali Kuşçu padişaha bütün seferlerinde refakat ederdi, bunun yazmış olduğu "Fethiye" namındaki eser o zamanlarda Osmanlılığın riyâzîyatta hangi hududa kadar vasıl olduğunu bize vazıhan [açık bir şekilde] bildirmektedir.

Molla Gürâni istiklâl fikriyle ulum ve fünûna hizmetle meşhurdur. Gurer ve Dürer [Fera'idü'd-dürer ve şerhu Levâmi'i'l-ğurer] namındaki iki eser-i fikhiyesiyle ulemayı islamın mümtazı [seçkini] bulunan Molla Hüsrev Molla Gürâni'nin rakibidir. İstanbul kadısı olmuş, müftülük makamına çıkmış, makam-ı mezkûrede [sözü edilen] on üç sene kalmış, Ayasofya Cami'ne dâhil olduğu zaman halk kendisine yol [298] açar, Fatih zamanımızın "Ebu Hanife'sidir." derdi. Muallim-i padişahı olan Hocazâde ile Hatipzâdeyi de fıkıha meyanında unutmamak zaruridir. Hocazâdenin ismi Mustafa Müslahuddin'dir, babası tâcir idi, mesleğini bıraktığı için pederi kendisine para vermemekle fakr [fakirlik] ve zaruret [yoksulluk] içinde tahsil-i ulum etmiş, o ahir-i umurunda bir eli tuttuğu halde şerh-i mevâkîfâ [duraklara] haşiye [bir sayfanın kenarına veya altına, metnin herhangi bir noktasıyla ilgili olarak yazılan açıklama] yazmıştır, hatipzâde o kadar meşhurdur ki Sultan Bayezid bir muâyede de [kutlamada] içeri girer girmez yedi hatve [adım] ilerlemiş, öyle selâmını kabul ve muhâbile etmiştir, birçok haşiyeleri vardır, haşiye-i tecride tâlîkatı [bir kitabın bazı yerlerini açıklamak ve eleştirmek amacıyla sayfa kenarlarına yazılan notlar] hâlâ meşhurdur. Hocazâde "893"de, Hatipzâde "901"de vefat etmiştir.

Fatih Sultan Mehmed zamanında tıp da ilerlemiştir, yedi tabip nezd-i padişahanede [padişah huzurunda] bulunuyordu, bunun derdi İran'ı, biri Türk, biri Arap, biri Musevîdi. Türkün adı Altuncuzâde yahut Mucizâde[?] idi, Musevî bilahare Türk mezheple Müslüman olmuş, Hekim Yakup tesmiye edilmiştir [adlandırılmıştır], ihtida etmeden [Müslümanlığı kabul etmeden] evvel defterdar olmuş, ihtidasını müteakip vezaret mensûbuna malik bulunmuştur. İranıl-isal olan Kudbuddin şehri iki bin akçe ile meclis-i etbâye [ona uyanlara] riyaset ederdi, [reislik ederdi] şair şehîr [meşhur] Hamdi'nin pederi Akşemseddin'i de zikir etmek iktiza eder [gerekir], müşarünileyh [adı geçen] mutasavvifeden ise de fevkalade âlim ve sanatkâr idi. Akşemseddin tabip ve musikişinas idi. Tıbba dair bazı âsârı, lisan-ı Arabi'de olmak üzere Nuriye isminde bir kitabı, Evliyânâme'si meşhurdur. Yedi defa hac etmiş, kûyuna [köyüne] çekilmiş, orada vefat eylemiştir. [299] Şeyh Ebul Vefa'da şiir-i musikiye vukufuyla [anlamasıyla] meşhurdu. İnzivâ kahine padişahın ziyaretini men etmiştir.

Sultan Bayezid Sânî asrı da ilim ve irfan itibariyle cidden mümtaz [seçkin] bir asırdır, tarih itibariyle İdris ile Neşrî'yi zikir ederiz. İdris hanedan-ı saltanatı mutantan [gösterişli] ve müselsel [bütün mısraları birbiriyle zincirleme kafiyeli olan beyitlerden meydana gelen manzume] cümleler arasında metheder bir tarihnüvis [tarih yazan kimse], Neşrî ise gayet sade bir lisan-ı istimal eden [kullanan] bir vakanüvistir.

Sultan Bayezid ile Sultan Selim arasında mukarenet-i istihsaline [elde etme yakınlığı] memur olan sarı kurz hukûk-u islama dair "Mürteza" ismiyle bir eser yazmış, "929" tarihinde vefat etmiştir. İlmin bu zamanda pek kıymetli olmasına binaen ulemadan pek çokları zengindi. Bu zengin ulemalardan biri de mihrinin[?] âşıklarından bulunan Muiddin'dir, asıl ismi Abdurrahman olup "860 [1455-1456]" tarihinde Amasya'da tevellüt etmiş, "922 [1516-1517]" de İstanbul'da vefat eylemiştir. Müşarünileyh şiir de söylerdi. İlm-i kelamın bazı mübâhis [bir konu üzerinde konuşan veya fikir tartışması yapan kimse] müşkilesine [zorluklara] dair risaleleri vardır. Kütüphanesinde yedi bin cilt kitabı hin [zaman] vefatında bulunmakta idi. Hürriyet-i efkârinin [hürriyet fikrinin] kurbanı olan Tokatlı Latîfî Efendi'yi de unutmamalıdır, Sinan Paşa'nın şâkirti [öğrencisi] olup hocasını hiçbir zaman bırakmamıştır, Hatipzâde fetvasıyla "900 [149-1495]" tarihinde idam olunmuştur, müftü Efdalzâde katline fetva vermek istememiş, Hatipzâde öldüğü gün "kitabımı Latîfî'nin elinden kurtardım" demiştir. Şerh-i miftaha [kılavuz kitap] haşiyesi gayet meşhurdur.

[300] Bu devrin en mümtaz [seçkin] simalarından biri de Hekim Şah Kazvinî'dir: Celâleddin Devvânî'nin şakirtlerinden [talebelerinden] olup İran'dan hacca geldiği zaman Sultan Bayezid nezdine çağırmıştır, Selim-i evvelin mukarrebininden [yakınlarından] olup Sultan Süleyman Kanûnî'nin evâil-i saltanatında [saltanatının ilk zamanlarında] vefat etmiştir, mûciz-i tıbba dair şerhi ve Demîrî'nin Hayâtü'l-Hayevân'ına tercümesi olduğu gibi tıbbın hâricinde fıkıha dair de birçok eserleri vardır.

Riyâzivinden [delillerinden] bu devirde Mirim Çelebi'yi zikredebiliriz. Asıl ismi Mehmed olup Kadızâde-i Rumî ahfadındandır [torunlarındandır]. Sinan Paşa'dan, Hocazâde'den ders almış, müteaddit [birçok] medreselerde ders vermiş, Sultan Bayezid'e riyaziye [matematik] muallimi olmuştur. Riyaziyat itibariyle en mümtaz [seçkin] simalardan biri olup zamanında emsali yoktu. Uluğ Bey'in zîcine Sultan Bayezid emriyle Farisi şerh yazmış, Ali Kuşçu'nun Fethiye'sini şerh etmiş, semt-i kable [evvele] tayinine dair risale tahrir eylemiş, Selim-i evvel zamanında kadıasker olmuş, badel hac "931 [1524-1525]" tarihinde Edirne'de vefat etmiştir.

Müftü Ali Cemâlî Efendi de tarih itibariyle unutulmayacak simalardandır, "El muhtarat" namındaki mecmua-yı fetâvâsı fakih [fıkıh alimi] ismine bihakkın layık olduğunu gösterecek bir mahiyettedir, kendisine "Zenbilli Ali" Efendi denir, Cemâlî Efendi şecaatiyle [cesaretliliğiyle], doğru bilgiyle, ulu cenâbıyla [şerefiyle] Selim gibi bir padişaha icabında mukavemet etmesiyle [karşı koymasıyla] cidden necib [soylu] bir mevcudiyettir. Memalik-i Osmaniye'deki Hristiyanlar

dinlerinin muhafazasını ona medyundurlar [borçludurlar], Hammer Cemâlî Efendi'den bahsederken "Cemâlî hususâ [bilhassa] Hristiyanlar ve İstanbul'daki Rumlar için hakikaten bir mülkü'l-sıyâne [mülkiyet koruyan] olmuştur.", diyor." Hristiyanlar [301] Sultan Selim'in dinleri hakkındaki iradesinden kurtuldular, lakin güzel binaların darülesnam [putların evi] olması hakkında kur'an-ı azimüşşanda bir ayet-i celile [yüce ayet] olduğu için kiliselerini kurtaramadılar, Sultan Selim zamanında ekseri kiliseler camiye tahvil edildi [değiştirildi], yalnız eski olanların tamiriyle yeni kiliselerin ahşaptan yapılması usul-ü ittihaz olundu [kabul edildi]. Bu usul sadrazam Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa zamanına kadar devam etmiştir. Hristiyanlar mevcudiyetlerini Cemâlî Efendi'ye medyun oldukları [borçlu hissettikleri] gibi sadrazam Pîrî Paşa'ya da medyundurlar [borçludurlar]. Eğer bu iki zat olmamış olsaydı bugün Osmanlı memleketinde Hristiyan kalmazdı. Cemâlî Efendi'nin en büyük meziyetlerinden biri de mesleğinde sabit-i kadem [verdiği sözden ve kararından dönmeyen] olması, debdebeye [gösterişe], dârâta [heybete] düşkün olmasıdır. Sultan Selim kendisini müftülükten kadıaskerliğe terfî ettirmek istediği zaman "hükûmet" lütfundan nefret ettiğini beyan ile itizarda [özür dileme] bulunmuştur.

Mimari de devrin bu hâlet-i kibârânesinden [kibar olana yakışır tarzda hallerinden] istifade etmiş, birçok mebânî-i aleyh [binalar] vücuda gelmiştir. Çelebi Sultan Mehmet zamanında Süleyman Evvel'in Edirne'de temellerini vaz [ortaya koyma] ve Musa Çelebi'nin pencerelere kadar duvarlarını inşa ettiğini Ulu Cami itmam [bitirme] olundu. Sultan Mehmed büyük pederinin zamanında başlayan, pederi zamanında nâtamam kalan Bursa'nın büyük camiini de hitama erdirdi [sona erdirdi]. Ziya Bey bu cami hakkında şu malumatı veriyor: "bu cami şehrin vasatında ferah ve dilnişin [çok hoşa giden] bir mabettir, -haricen pek basittir, der ve duvarında müzeyyenat [süslenmiş] yoktur. Derûnî [içe ait] mermer sütunlar, âvize tezyinat [süsler] ile revnakdar [parlak] değilse de mihrabı elvan-ı muhtelife de [çeşit çeşit renklerde] nukuş [resimler] ve ezhar [çiçekler] gûnâgûn [renk renk] [302] ile nazarapîrâdır [gözü süsleyendir]." Hammer bu cami hakkında "yüz kadem murabba bir mesafe eşgal eder, [meşguliyet eder] murabbanın her tarafında beş müsavi [eşit] kısım görünür, her biri yirmi kadem murabbaında ve dört temel üzerine mevzu yirmi beş daireye münkasımdır [bölünmüştür]. Dairelerden yirmi dördü kubbe ile mesturdur [örtülüdür]. Binanın vasatında bulunan yirmi beşincisinin üstü açıktır, pek yüksekte ve muhiti yirmi kadem vüsatinde [genişliğinde] müdevver [yuvarlak] bir penceresi görünür, pencerenin altına caminin dâhilinde geniş ve murabba bir havuz tesadüf eder, Bursa cami Kostantiniye ve Edirne camilerinden bu havuz ile temyiz eder [ayrılır]. Minberin oymaları çiçek, meyve, yaprak, hatta

gayet ince işlenmiş yakalar şeklindedir. Büyük cephenin iki müntehasından [sonundan] hiçbir şeye izalesi [yok etmesi] mümkün olmayacak bir metanette [dayanıklılıkta] temeller üzerine vasıl [ulaşan] binadan ayrılmış iki minare yükselir, bu minarelerden birinin üst şerefesinden -Keşiş Dağı sularından gelen bir fıskiye büyük bir irtifaya [yüksekliğe] kadar çıkar." sözlerini söylediği gibi binadaki fıskiye için de Evliya Çelebi "mahkûme canibindeki [yanındaki] minarenin kademinde üstâd-ı mimar bir şadırvan kadehi icat edip ab-ı zülalini [içilmesi güzel su] ta Keşiş Dağı'ndan uçurmuş, hakka ki marifet izhar [meydana çıkarma] etmiştir."[149], diyor.

Sultan Mehmed'den ahlâfe [gelecek nesillere] intikal eden [geçen] âbidât-ı tarihîyeden [tarihi anıtlarından] biri de Yeşil İmâret Camidir. Tarih-i Osmaninin bidayetinde [başlangıcında] Mimar Musa Ağa' dan[150] sonra zikre şayan olan en büyük mimarımız İlyas Ağa'nın dest-i sanatından [sanatı elinden] çıkmıştır. Bu cami hakkında yine Ziya Bey "caminin [303] mahfil-i [büyük camilerde padişah ve müezzinler için ayrılmış yüksekçe ve parmaklıklı yer] hümayununun aksam-ı inşaiyesinde [inşa kısmında] meşhut olan [gözle görülen] tezyinat-ı nakşîye [mimari süslemeler], bu tezyinattaki elvanın mutabakat-ı kamilesi [olgunlaşma uygunluğu], renklerin imtizacı [uyuşması] ve ahengi, duvarlarında, mihrabında ve mahfil-i hümayunda bulunan çinilerin nefaseti [güzellikleri] ve üzerlerindeki renklerin, çiçeklerin nefaseti [güzellikleri] ve tabiiliği ve heyet-i mecmualarında görülen zevk ihtişamperveri sanat mimari-yi Osmaninin bu devirde vasıl olduğu mertebe-i kemale birer şâhit zî-ihtişamdır [ihtişamlıdır].", diyor.

Hammer de "işbu Sultan Mehmed Cami'nin sütunlarla müzeyyen-i havliyesi [süslü çevresi] yoktur, epeyce yükseklikte beyaz mermerden basit bir taban üzerine inşa edilmiştir. Duvarları haricen garip bir manzara gösterir. Bu duvarların bütün cepheleri kırmızı, yeşil, mavi, sarı, siyah, beyaz renkte murabbü'l-şekil [kare şeklinde] büyük mermer parçalarından merkeb [karmaşık] bir tuhaf mozaikiyle mesturdur [örtülüdür], pencereler ve tezyinatıyla [süslemeleriyle] binanın zirvesine kadar yükselen kapı kırmızı mermerden çerçeveler içine takılmıştır. Bu mermerin üzerindeki yazılar o kadar sanâatla [sanatkarlıkla] hak edilmiş ve o kadar iyi celâllendirilmiştir ki harfler hak edilmiş gibi değil, dökülmüş gibi görünür.

Fakat bilhassa bu binanın şark-ı sanâat-ı mimariye ve nakriyesinin [mermer veya taş üzerine oyarak yazı yazma] bir bedîa-i hakikiyesi [gerçek görülmedik güzel şeyler] olan kapısı üzerindeki tezyinatın [süslemelerin] zaraftei ve bunlardaki zevk-i selim itibariyle bir sanatkârın

[149] Bu minârenin üzerindeki fıskiyeden bugün eser yoktur. (Y.n)
[150] Çandarlı Hayreddin Paşa bu zâta İznik'teki çinili camiyi yaptırmıştır. (Y.n)

nazar-ı dikkatini celp etmeye layıktır. -Caminin duvarları dâhilen yerden bir adım yüksekliğe kadar İran'ın mâî çinileriyle mesturdur [örtülüdür]. Bu çiniler üzerinde gümüşten harflerle yazılmış âyat-ı Kur'âniyye görünür. Kırmızı mermerden oyulmuş olan mihraptaki [304] nakışların nefaseti [güzelliği] karşısındaki kapının azametine [büyüklüğüne] tekâbül eder [yerini tutar]. "Vaktiyle kubbeler ile minareler yeşil çini ile kaplanmış olduğundan bu çiniler güneşte zümrüt gibi parlar ve binaya periler sarayı manzarası verirdi." Tafsilatını [ayrıntılarını] veriyor, Evliya Çelebi de dahi "yeşil imaret kapısı kırk bin altına bina ve nakış olunmuştur diye dâsitan-ı dostândır." sözlerine tesadüf olunuyor.

Sultan Murad Sânî'nin zaman-ı saltanatına gelince Manisa'da inşa ettirdiği saraylar bahçelerle sanat-ı mimariye bir revnak-ı mahsusa [özel göz alıcı güzellik] vermektedir, maatteessüf [üzülerek belirteyim ki] hal-i hazırda bunlardan hiçbir şey kalmamış, yalnız Manisa'da tek bir kule görülmekte bulunmuştur.

Sultan Murad'dan bize intikal eden diğer bir eser-i nefîse de Edirne'de ilk defa haremli olarak yaptırdığı, bütün Osmanlı camilerine model olan camidir. Bunun dört minaresi vardır, bunlardan birinin üç şerefesi, ikisinin bir şerefesi, diğer birinin iki şerefesi vardır, üç şerefeli minarenin üç merdiveni olup çıkan müezzinler birbirlerini görmez. Evliya Çelebi bu caminin beş büyük kubbesi olduğunu söyledikten sonra "bu beş kubbenin dördüne üstat nakkaş nice bin elvan[?] lali [kırmızı], lacivert, semayi, sebzgûn [yeşil renkli], asfergûn [sarı renkli] boyalar ile nakş-ı bukalemun ibretnümun [ibret olan] imiş ki im'an-ı nazarla [çok dikkatli bakmakla] temaşa eden [seyreden] maarifşinas [sanat bilen] engüşt berdehan [hayret etmiş olan] olup vâlih [şaşmış] hayran, dembeste [nefesi kesilmiş] ve sergerdan [şaşkın] olur. Mihrap ve minberi gûnâgûn [çeşit çeşit] nusus [açık ve kesin hükümler] ile mahkûk [işlenmiş] ve gûnâgûn [çeşit çeşit] ruham-ı makük [dar mermer] ile mâkud kalınmıştır [bağlanmıştır]. -çevresindeki tarz-ı kâdîm hürde[ufak] pencerelerin kulesi [305] hâricinde bir şükûfezar [çiçek bahçesi] vardır ki onda olan ezharın [çiçeklerin] revayih-i tayyibesi [temiz ve güzel kokuları] cemaatin beynisini muattar [güzel kokulu] eder" sözlerini söylüyor[151]. Birinci defa olarak Murad Sânî büyük köprüler inşa ettirmiştir. Ergene'de yüz yetmiş ayak üzerine bir, Selânik ile Yenişehir arasında bir çaryek [çeyrek] sürer bataklık üzerinde deniz bir, Balıkhisar namıyla mevsum [isimlendirilmiş] deniz bir ki cem'an [toplam olarak] üç büyük köprüsü vardır.

[151] Şimdi mezarlık olduğu bir Edirneli tarafından söyleniyor. (Y.n)

Fatih Sultan Mehmed İstanbul'u fethettikten sonra sekiz kiliseyi cami tahvil ettirdiği [değiştirdiği] gibi dört camide kendisi tesis etmiştir. Fatih cami vaktiyle Havariyyun Kilisesi'nin bulunduğu mevkide inşa olunmuştur[152]. Murabbü'l-şekil havlısı [avlusu] olup üç tarafı sütunlarla tezyin edilmiştir, dördüncü cihette [yönde tarafta] caminin cephesini teşkil etmekte bulunmuştur, kubbeler granit ve mermer sütunlar üzerine mevzudur [bırakılmıştır], havlının son cemaat-i mahallî uzunluğunca mücellâ [cilalı] mermerden bir sofa mevcuttur, ortada kurşun kubbeli bir şadırvan vardır, havlının [avlunun] hâricindeki demir parmaklıklı pencereler üzerinde rengarenk mermerler üstüne mûtasımı tarz-ı hatla sûre-i fatiha nakış olunmuştur, "kıble kapısından taşra çıkarken sağ tarafta çar-kûşe [dört köşe] beyaz mermer üzerine mezhep ve lâcivert ile Hattat Demirci Çelebi hattı ile tahrir olunan hâdis-i şerif (letüftehennel kostantiniyye feleniğmelamir… İlah muharrer [yazılı] ve mahkûktur."[153] etrafta [306] sekiz medrese, imaretler, Dârüşşifâ, Darü'l-mecânin [akıl hastanesi], kütüphane ve etfal-i zükûre [erkek çocuklara] mahsus mektep vardır. İlk tesis olunan Osmanlı kütüphanesi budur. Caminin inşasına 867 [1462-1463] de başlanmış, "875 [1470-1471]" senesinde hitam bulmuştur [sona ermiştir]. Mimar Sinan bu camiye bilahare pek çok zamîmelerde [eklenen şey] bulunmuştur.

Fatih Sultan Mehmed'in inşa ettirmiş olduğu camilerden biri Eyüp Sultan diğerleri de Edirne kapısında Emir Buhari ve Yeniçeriler Cami'dir.

Edirne'de Kâsım Paşa Cami de zamanında vüzeradan Kâsım Paşa tarafından inşa ettirildiği gibi yine aynı şehirde kızı Ayşe ve halîlesi [bir erkeğin nikahlı karısı] Seniye Sultanın camileri de meşhurdur. Sultan Mehmed Dersaadet'te eski ve yeni sarayı, atik [eski] bezzâzistanı [bedesteniv] da yaptırmıştır.

Sultan Bayezid zamanı da tesisat-ı mimariye [mimari kurumlar] itibariyle zengindir. Sultan Bayezid Camii İstanbul'un en meşhur camilerinden biridir. Mimar Hayreddin'in zâde-i tabiidir. Evliya Çelebi şu suretle tasvir ediyor: "çar-paye-i eflâke [dört kısım göklere] sır çekmiş bir kubbe-i müdevver [yuvarlak kubbe] alidir [yücedir] ve kıble tarafında mikrab üzere ve kıble kapısı üzere nim [yarım] kubbeler dahi kubbe-i kebireye [büyük kubbeye] zam olunmuştur [eklenmiştir] ve caminin yemin ve yesarında [sol tarafında] iki unnâbî [hünnâbî] gün somaki [?] umutlar var ki meselleri [örnekleri] belki Mısır'da Sultan Kalavun Camiinde ola."[154]. Selâtin izamın [büyükler

[152] Sultan Mustafa-yı Sâlis zamanında zelzeleden münhedim olmakla yeniden inşa edilmiştir. (Y.n)
[153] Evliya Çelebi: cilt, sahife 139 (Y.n)
[154] Evliya Çelebi: cilt, sahife, 341 (Y.n)

ulular] namaz kılmasına mahsus olan mahfil [büyük camilerde padişah ve müezzinler için ayrılmış yüksekçe ve parmaklıklı yer] cidden kıymetdar bir eser-i nefîse olup üzerindeki mezheb-i kafesler Sultan İbrahim zamanında vaz olunmuştur [konulmuştur].” Mihrap, minber, müezzin mahfili mermer hamdan sade güzeldir. [307] mihrabın üzerindeki âyet-i kerime şeyhin hattıdır.” hariminin [camilerde toplu namaz kılınan iç kısımın] etrafı sütunlarla muhat [etrafı sarılmış] olup üzerlerinde kubbeler ve orta yerde bir havuz vardır, bunun üzerindeki sekiz sütuna mevzu kubbe Sultan Murad Râbi tarafından inşa ettirilmiştir. Caminin etrafına yetmiş kubbeli bir medrese, bir imaret, bir misafirhane, bir darülkur’an-ı banisi [inşa eden] tarafından yaptırılmıştır. Edirne’de de Sultan Bayezid İstanbul’dakine müşabih [benzer] bir cami, bir hastane, bir imaret, bir medrese, Amasya’da bir tekke, bir imaret, bir medrese inşa ettirmiş, Osmancık’ta Kızıl Irmak üzerinde dokuz ve Sakarya Nehri üzerinde on dört ve Saruhan Sancağında Gedüs Nehri [Gediz Nehri] üzerinde on dokuz kemerli birer köprü kurmuştur. Birçok vezirler de padişaha imtisal etmişlerdir [uymuşlardır].

Sultan Selim de kendi namına izafetle [bir şeyle diğer şeyi ortak bir bağ yoluyla bağlama] yâd olunan caminin inşasına başlamışsa da ömrü vefa etmeyerek “926 [1519-1520]” tarihinde vefat etmiş, “927 [1520-1521]” tarihinde oğlu Sultan Süleyman Kanûnî pederi namına ikmaline [tamamlama] başlayıp “933 [1526-1527]” sene-i hicriyesinde hitam [son] bulmuştur. Minberi, mihrabı beyaz mermerden olup sadelik içinde bir güzellik göstermektedir. Zelzeleden kolaylıkla münhedim [yıkılmış] olmaması için cami alçak yapılmıştır, sağında, solunda “birer şerefili iki adet minare dahi sair [başka] minareler gibi âli değildirler.” Ve haremi beyaz mermer ham ile mefruş [döşeli] olup üç yaylı ve cevânib-i erbaasından [dört bir tarafından] yan sofaları cemle [toplulukla] sütun gûnâgûn [çeşit çeşit] üzre hırede üç adet kapısı vardır.”[155] burada bir havuz [308] vardır, bunun üzerindeki kubbeyi Sultan Murad Râbi yaptırmış, mahfildeki [büyük camilerde padişah ve müezzinler için ayrılmış yüksekçe ve parmaklıklı yer] kafesleri Sultan İbrahim vaz eylemiştir [koymuştur]. Bu camii Mimar Sinan’ın yaptığını Evliya Çelebi yazıyorsa da yanlıştır, zira “927 [1520-1521]” tarihinde devşirme olarak koca mimar asker bulunuyordu. Bu esnada reisü’l-mimarin Acem Ali namında bir zat idi.

Demek ki mimari de devrin asalet ve kibarlığında hisse-mend [hisse sahibi] olmuş, Osmanlı tarih-i medeniyetini yükseltecek pek çok âsâr-ı nefîse [güzel eserler] vücuda gelmiştir;

[155] Evliya: sahife 148, cilt, 1 (Y.n)

bu devirde Mimar İlyas, Mimar Muslihiddin, Cafer[156] Mimar Muhammedü'l Mecnun, Mimar Hayreddin, Mimar Acem Ali gibi birçok mümtaz [seçkin] simalar yetişmiştir.

Lisana gelince: sarayın arzusuna tebaiyetle [uymakla] ikiye ayrılmış, bir avam [halk], bir de saray lisanı teşkil etmiş, yavaş yavaş bir kaide ve zabıta tahtına girmiş, iptidayı saltanat-ı seniyedeki teşvişattan [karışıklıklardan] kurtulmuş, Zâtî ile beraber zirve-i tekemmüle [kemale erme] kadem basmış, Arapça, Acemce kelimelerin lisanda mevkiyi tayin etmiş, bir İstanbul ve saray Türkçesi tesis eylemiştir.

[309]

Devre-i Kemal

Bâki.- Gazelleri Mersiyeleri.- Tezkire Nüyan: Latifî.- Rûhî-i Bağdadî.- Hakanî.- Müverrihler: Sadeddin, Peçevi, Âlî.- Nef'î, Şahsi, Âsârı.- Sabrî.- Yahya.- Bu Devrin Heyet-i Umumiyesine Bir Nazar: İcmal-i İçtimai ve Siyasi: Terakkiyat-ı Fikriye, Mimari, Şive ve Zevk Hususundaki Tekâmülât, Lisanın İnceleşmesi.

1

Bâki.- Devr-i sabıkın [geçen devrin] tetkikatından anlaşıldığı vechile edebiyat, ilim, lisan, mimari, hayat-ı içtimai [sosyal hayat] itibariyle vaki olan [meydana gelen] tekâmülât-ı zirve-i kemal [kemale ermeye] ve tekâmüle [olgunlaşmaya] vasıl olmuş [ulaşmış] bir hükûmet-i mutlakiye, bir devlet-i vâsia [geniş] ferihaya yakışacak bir dereceye gelmişti. Memlekette hayat-ı içtimaiye ve hayat-ı idare servet ile, muzafferiyetlerin verdiği gurur ile başka memleketlerden toplanan ilim ve irfan kırıntılarıyla, adat ile asil ve kibar bir şekil ahz etmiş bulunuyordu. Edebiyat da bu şekl-i içtimaiye [sosyal şekle], edebiyatın cemiyet, cemiyetin edebiyat üzerine tesiri fâidesine binaen, tevaffuk ettiği [başardığı]; lisan itibariyle metin, hayâlât [hayaller], hissiyat, efkâr itibariyle ulvi [yüce] ve kibar bir şekil ahz eyledi.

Bunun esâsatını [esaslarını] Ahmedîler Zâtîler hazırlamışlarsa da nakışlarını, ziynetlerini vaz eden [koyan] yed [el] deha Bâki'nin elidir.

[156] Ayasofya minarelerini hîn fethinde inşa, kiliseden câmi tahvil için bazı gûnâ tebdîlât icra eden Mimar Muslihiddin ile Cafer'dir. [Hayrullah Efendi Tarihi] (Y.n)

Bâki “933 [1526-1527]” sene-i hicriyesinde Fatih Cami müezzinlerinden bir zatın [310] sulbundan dünyaya gelmiş, küçük yavru Mehmed tesmiye olunmuştur [adı konulmuştur]. Hayatının ilk seneleri bu muhit dâhilinde geçmiş, Fatih Medreselerini dolduran tâlibin [öğrencilerin] ilim ve marifetin, cami dâhilinde ders veren muallimin çocuğun nazar-ı dikkatini celp etmekten bir an hâli kalmadığına, hususuyla ulemaya gösterilen ihtirâmatın [saygıların] mevcudiyeti üzerinde pek büyük bir tesir husule getirdiğine şüphe edilemez, eğer böyle olmamış olsaydı Bâki’nin hangi esbap ve vesaik-i [belgeler] taht tesirinde tahsil-i ilme temayül ettiğini [yöneldiğini] anlamak pek güç olurdu. Ailesinin küçüklüğünü, İstanbul’un hücra bir köşesinde ikameti, bu muhitin üzerindeki tesiri onu her halde adi bir hayata sevk eylerdi. Bâki gençliğinde serrac çıraklığına girmişse de bu mesleği kendi gaye-i âmaliyle tevfik edemediği [uyduramadığı] cihetle terk etmiş, medrese-nişîn [medresede oturan] olmuş, bütün hararetiyle çalışmaya başlamıştır. Hocası Sümbül Kasidesiyle namını şiirle te’bid etmiş [edebîleştirmiş] olan Karamanizâde Mehmed Efendi olup şeyhülislam Ebussuud Efendi’den mülazım [bir kimseye, şey veya yere bağlılık ve devamlılık gösteren] olmuştur.

Tarik-i ilmiyede [ilim yolunda] pek az zaman zarfında kutbî merâtib [mertebeler] etmiş, zekâsını, dirayetini birçok kimselere tanıttırmış, iki defa İstanbul kadısı olmuş, Anadolu ve Rumeli sadaretlerine irtikâ eylemiştir [yükselmiştir].

Tahsil-i ilim ile meşgul iken kendisinde şiire bir istidat [yetenek] görmüş, zamanın ve Osmanlılığın en büyük şairi bulunan Zâtî’nin dükkançesine devama başlamış, nazariyat-ı şiiriyeyi hemen hemen ondan ahz ve telakki etmiş [almış], ilk manzumesi olan:

“Her kaçan gönlüme fikr-i ârız-ı dilber düşer
Guyiyâ mir’âta aks-i Pertev-i hâver düşer.”

[311] Muttalili gazelini üstada okuduğu zaman üstat pek genç olan Bâki’nin bunu yazdığına kani olmamış [kanaat getirmemiş], intihalin fenalığı hakkında nasihatlerde bulunmuş, kendisini imtihan etmiştir[157].

Bâki’nin zekâsını, istidat [yetenek] ve dehayı şiirisini çekemeyenler ellerinden geldiği kadar idbarına [talihsizliğine] çalışmışlar, Nami ismindeki bir şairin:

“Cihânın nîmetinden kendi âb u dânemiz yeğdir
Elin kâşânesinden gûşe-i vîrânemiz yeğdir.”
“Muttalili gazelini Bâki’ye üstat ve bundaki:
“Gınâ sadrındaki mağrur u nâ-âsûde serverden

[157] Hüseyin Çelebi tezkiresine müracaat. (Y.n)

Fenâ bezminde hâb-âlâd olan mestânemüz yeğdür."

Beyitinden padişah-ı zamana tariz manasını istihraç [çıkarma][158] etmişler, müşarünileyhi nefiynin [sürgünün] hududuna kadar getirmişler, nefiy olunmak [sürgün edilmek] üzere iken hakikat anlaşılarak affedilmiştir. Şeyhülislam Bostanzâde Hamd Efendi de şairin târîzatından müteessir olarak:

"Meyhaneler beytülharam, pîr-i mugan şeyhülharam."

Mısrasıyla şairi tekfir etmiş [bir kimseyi kafir sayma] biçare yakasını idamdan güçlükle kurtarmıştır.

Bâki kara yağız, uzun boylu, zayıf bir zat olmakla rukabâsından [rakiplerinden] "Emri" namındaki şair bir kıtasında "karga" diye tavsif etmiş [niteliklerini saymış] olmakla bu lakap kalmış, zarif kimseler onu Karga Bâki diye [312] yâd etmeye [anmaya] başlamışlardır[159]. Bâki sebk-mizac [mizaç üsluplu], hoş meşrep, dehasından emin bir zat idi.

Bâki cidden mümtaz [seçkin] bir simayı şairiyettir, devr-i kemali [olgunlaşma devrini] âsârında en bariz en revnakdar [güzel] bir tarzda gösterdiği gibi bu devirde yetişen şuaraya da bir üstat olmuş, zamanımıza kadar herkes az çok onu taklit eylemiştir.

Bâki'nin en büyük meziyetlerinden biri zamanının hâlet-i ruhiyesini [içinde bulunduğu ruhi durumunu] tamamıyla mass ve temsil etmesi, ona göre bir lisan ve edebiyatın müessesi [kuruluşu] olmasıdır. Bahusus âsârının ciddi bir tahassüs-ü mahsulü [duygulanma ürünü] bulunması lisan itibariyle malik olduğu meziyatı [meziyetleri] bir kat daha tezyin etmektedir [süslemektedir]. Bâki mersiyeleri, mersiyerindeki tarz-ı ruhiyet [ruhî tarz], tarz-ı tahassüs [duygulanma tarzı], tarz-ı ifade [ifade tarzı] dolayısıyla o zamana kadar gelen şuaraya takdim etmektedir. O bunlarda kibar, mağrur, asil bir devrin evladı bulunduğunu bize ne güzel ihsas eder [duyurur]. Mersiyelerinin ruhunda için için ağlayan, mamafih velveleden şemâtetten [şamatadan] hoşlanmayan, vekar u necabetine [ağırbaşlı soyluluğuna] halel [bozukluk] getirmeyen bir hal mevcuttur. Sultan Süleyman Kanûnî'nin vefatına ağlarken tunçtan, demirden ne metin ne kibar ne vakur [ağırbaşlı] ve ne taşkın bir lisan kullanır:

"Olsun gamında bencileyin zâr u bî-karâr
Âfâkı gezsun ağlayarak ebr-i nevbahâr
Tutsun cihânı nâle-i murgân sec-dem
Güller yolunsun âh u figân eylesun hezâr
Sünbüllerini mâtem edüp çözsün Ağlasun

[158] Faik Reşad Bey. (Y.n)
[159] Faik Reşad Bey. (Y.n)

Dâmâne döksün eşk-i firâvânı kûh-sâr
[313]

Andukça bûy-ı hulkunı derdünle lâle-veş
Olsun derûn-ı nâfe-i müsg-i Tatâr târ
Gül hasretünle yollara tutsun kulağını
Nergis gibi kıyâmete dek çeksün intizâr
Deryâlar itse ‘âlemi çeşm-i güher-fesân
Gelmez vücûda sencileyin dürr-i şâh-vâr
Ey dil bu demde sensin olan bana hem-nefes
Gel nây gibi enleyelim[160] bârî zâr zâr
Aheng-i âh u nâleleri idelüm bülend
Eshâb-ı derdi cûşa getürsün bu heft pend.”

Hâle Sultanın vefatına yazdığı mersiyede şu serd edilen evsafı [nitelikleri] tamamıyla gösterir:

“Ebr-i baran ki yağar gülistan üzre
Katreler kim dökülür sünbül ü reyhan üzre
Cûylar kim tolanur dâmen-i sahrâlarda
Jâleler kim görünür lâle-i Nu’mân üzre
Hep o göz yaşlarıdur akdı bisât-ı arza
Ağlaşur ehl-i semâ Hazret-i Sultân üzre
Matemin tuta n’ola ‘âlem-i ‘ulvîde felek
Sâye-i rahmet-i Rahmân idi insân üzre
Bu fenâ gülşeninin hâr u hasından göçürüp
Kurdılar bâr-gehin ravza-i Rıdvân üzre.”
[314]

Eşyanın, hadisatın en gizli, en nazar-ı firib [aldatıcı bakış] nikâtını görmek, göstermek hususunda Bâki’nin ne derin bir nazarı, bir tarz-ı hususi-i rüyeti [özel tarzda görme] vardır, o kalemine tesadüf eden her şeye, kelimatına can ve hayat vererek, hayallere bir mümtâziyet-i mahsusa [özel seçkinlik] ilave eyleyerek, ne yeni bir hakikat ve bir hüsn tevdi eder [verir]. Kasidelerindeki girizgâhlarda bazen öyle nadide, zengin, mısralara tesadüf olunur ki takriben iki asır sonra gelen Gâlib Dede’ye üstatlık etmiş, onun takip ettiği mesleğin mübeşşiri [müjdecisi] olmuştur denilebilir:

“Dâye-i ebr yine goncalarun şeb-nemden
Başına akçe dizer niteki etfâl-i sigâr
Mevsim-i rezm değüldür dem-i bezm irdi diyü
Sûsenün hançerini tutdı ser-â-pâ jengâr
Semenün sîne-i sîmînin açup bâd-ı seher

[160] İnleyelim. (Y.n)

Çözdi gülşende gülün düğmelerin[161] nâhun-ı hâr
Pîrehen berg-i semen gûy-ı girîbân şeyh
Gülistân oldı bugün bir sanem-i lâle gaddar."

Gazellerine gelince Bâki bunlarda cidden harika denilebilecek bir hasasiyete malik [sahip] olduğunu ispat etmektedir. Bunlarda aşkın tecelliyat-ı muhtelifesini [farklı görünümlerini], tabiatın güzelliklerini, kendisine ait gururun tezahüratını [ortaya çıkışını], zamanının ruhunu, an'anâtını, en hürde [kırıntıda], en küçük şeyler üzerindeki dikkat-i hassasiyetini, lakaydiye karşı temâyülâtını [eğilimlerini], şuh-u mizaçlığını, elem ve hicranın [ayrılığın] [315] zevkini, geçici emellerini, canan hakkındaki nikât-ı nazarını, âlem ve kâinat hakkındaki mütalaatını [düşüncelerini] tatlı, metin, hüsünkâr bir ifade ile bize gösterir, tarz-ı gazele bir tazelik bahşettiğine şüphe yoktur. En ziyade nazar-ı dikkate alınacak keyfiyet yazdığı gazellerin hissedilmiş olması, ekserisine giydirilen edanın mümtaz [seçkin] bulunması, müeddânın [anlamın] mevzuun ahenk-i derûnisini ahz etmiş [almış] bulunmasıdır. Şu birkaç misali almakta iktifa edeceğiz [yeterli göreceğiz]:

"Ezelden şâh-ı aşkun bende-i kurbânıyuz cânâ
Muhabbet mülkünün sultân-ı âlî-şânıyüz cânâ
Sehâb-i lütfun âbın teşne-dillerden dîrîğ etme
Bu deştin bağrı yanmış lâle-i Nu'mânıyüz cânâ
Zamâne bizde gevher sezdiğiyçün dil-hırâş eyler
Anınçün bağrımız hundur maârif kânıyüz cânâ
Mükedder kılmasun gerd-i küdûret çeşme-i cânı
Bilursin âb-i ru-yi milket-i Osmâniyüz cânâ
Cihânı câm-i nazmım şi'r-i Bâkî gibi devreyler
Bu bezmin şimdi biz de Câmi-i devrâmyüz cânâ."

"Kevkeb bahtım benim bürc-i hilâl üstündedir
Âfitab-ı tâli'üm her gün zevâl üstündedir
Mihnet ü züll ü belâ ehline vasıl izhar edüb
Derd ü gam şerhinde tab'um kîl ü kâl üstündedir
Devlete meyl eylemez dânâ-yı mahmiyyü'l-cenâb
Kim bilür bir ândur ol da intikâl üstindedür
[316]

Mansıb-ı 'izz ü 'alâ'ikdan alâka kat iden
Merd-i dânâdır be-gayet hüsn-i hâl üstündedir
Yire geçse yiridür ehl-i fazîlet çünki âh
'izz ü câhun hâr u has deryâ-misâl üstindedür
Unfuvân-ı sıhhate ey Bâkî mağrûr olma kim
Lâ-cerem her hayy-i dânâ irtihâl üstindedür."

[161] Düğmelerini. (Y.n)

"Tende bir köhne kabâ elde biraz nan olsun
Âşık-ı bî-ser ü pâ başına sultân olsun
Yüri ey bâd elün kendüne çek zülfinden
Nice bir hâtır-ı uşşâk perîşân olsun."

Bâki Sultan Süleyman Kanûnî, Selim Sânî, Murad Sânî, Mehmed Sâlîs zamanlarını idrak etmiş, bütün bu padişahan azam hazretinin iltifatlarına mazhar olmuştur. Âşık Çelebi tezkiresinde müşarünileyh hakkında "her güne kemalden ve her nevi alemden nehre-verdir. -Zâtî merhum ki dünyada bir Zâtî'dir. Şiir gayr-i nisbet-i ârızî buna nispet Zâtî'dir. Der idi ki şiirin devri sürüldü ve şuaranın defteri dürüldü. Kavmi çeng ü eşkümi dûd eyledün. Cism-i ateş canımı avd eyledik [geri döndük]. Matlan Bâki Çelebi dedik de Zâtî alıp tamam edip divanına ilhak eylemiştir [eklemiştir]. Bâki gibi şairin şiirin almak ayıp değildir.", diyor.

1007 [1598-1599] tarihinde Rumeli sadaretinden istifa etmiş, 1008 [1599-1600] sene-i hicriyesinde yetmiş beş yaşında olduğu halde İstanbul'da [317] vefat etmiş, Edirne Kapısı hâricinde defin edilmiştir. Vefatına "intikal eyledi [göçtü] bu fena dünyadan Bâki"

"Bâki Efendi gitti ukbâya [ahirete] bin sekizde" tarihleri söylenmiştir.

2

Latîfî-. Bu devrin en mümtaz [seçkin] simalarından biri de Latîfî Efendi'dir. Latîfî Efendi bir şair olmaktan ziyade bir şiir-şinas [şiir tanıyan], bir müdekkik [dikkatle inceleyen], bir mutahhiri [temizleyici], bir tercüme-i hal-nüvisdir. Bize bıraktığı âsârdan en ziyade şayan-ı takdir olan, Tezkiretü'ş-Şu'arâ'sıdır. Kendisinin bundan başka on bir kadar eseri olduğunu kitabında yazıyor.

İsmi Abdüllatif olup Kastamonuludur. Bunun için bu diyara, bu diyarın yetiştirdiği ezkiyâya [çok zeki ve anlayışlı kimselere], şuaraya fevkalade ehemmiyet atfeder, tezkiresinde kendi hemşerileri hakkında fevkalade iltifatlarda bulunur.

Latîfî Efendi pek küçük yaşından itibaren şiire kendisinde bir incizap [cezp olunma], bir meftuniyet hissetmiş, pederi tarafından men [engelleme] olunmuşsa da dinlememiştir. Zaten Kastamonu muhit-i şiirinin [şiir çevresinin] tesirinden de kurtulmak mümkün değildir. Ruhen bedbin [karamsar], maziye düşkün, kendi zamanından bezgin bir zattır. Birçok âsârı tetkik ve mütalaa [inceleme] onun zevkine rikkat-i mahsusa [özel inceliğine] bahşettiği gibi eserleriyle iştigalde [meşgul olmada] onda bir [318] itiyat [alışkanlık] zevki husule getirmiştir [vücuda

getirmiştir]. Bundan Latîfî Efendi için bir meziyet, bir de nakısa [eksiklik] tevellüt etmişti: Meziyeti en iyi âsârı ve şairleri tefrik [ayırt etme] edebilmesi; nakısası ise zamanı hakkında pek katı hükümler vermesi.

Tezkiresinde "zamana da şair ve müteşair [kendisini şair zanneden] nâ-malum [belirsiz] olup arsa-i nazım mukallit [taklit eden] ve taklit ile dolmuş, elsene-i mutebere [saygın dillere] de bir lafz [söz] kalmamış, tekrar bî-tekrar muhlis [dostluğu içten ve samimi olan] olmuştur.", diyor.

Latîfî Efendi şair olmak itibariyle o kadar mümtaz [seçkin] bir sima değildir, fakat münekkit [tenkitçi], tezkire-nüvis [tezkire yazan] olmak dolayısıyla cidden takdirin fevkindedir. Tezkiresinde gösterdiği simaların maneviyatını, simayı edebilerini, hayat-ı hususiyelerini birkaç kalem darbesiyle o kadar iyi gösterir, o kadar iyi anlatır ki nüfuz-u nazirine, vüsat-ı istidat [yetenek bolluğu] tenkidine, ilmine bu en büyük bir delildir. Bahusus nesrindeki metanet [sağlamlık], çalağı [çevik], inhina-peziri [eğilip bükülmeyi kabul eden] nefaset [güzel] eserine başka bir kıymet ilave eylemektedir.

Pek çok seneler yaşamış bir sima olup kendisiyle beraber üç yüzden ziyade simayı da yaşatmıştır.

3

Ruhî-i Bağdadî.- Ruhî Bağdat'ta tevellüt etmişse de pederi diyar-ı Rum'dan [Anadolu'dan] oraya gitmiş, Ayas Paşa'nın maiyetinde [emrinde] bulunmuş, nihayet orada tavattun etmiş [yerleşmiş] bir zattır. Asıl ismi Osman'dır, her ne kadar Bağdat'ta büyümüş olsa da lisanı üzerine oranın tesiri hiç olmamıştır denilebilir, bu da ceddinin Anadolu'dan gelmiş bulunmasından mütevellittir [ileri gelmiştir]. [319] Fuzûlî'nin lehçesiyle Ruhî-i Bağdadî'nin lehçesi arasında ne derin bir fark vardır.

Pek küçük yaşında iken şiire heves etmiş, Fuzûlî'ye mülaki olup [kavuşup] müstefit olmuş [faydalanmış], fakat asıl mâye-i şiiri Dersaadet'ten gelen, nakil edilen âsârın mütalaasından [incelemesinden] ahz [alma] ve iktibas [alıp faydalanma] etmiştir.

Bağdat'ın har [sıcak] ve müstesna [kural dışı] iklimi bu istidadın [yeteneğin] inkişaf-ı temâyülâtına [gelişme eğilimlerine] bir sebep bulunmuş, tasavvufa ve bunun dolayısıyla serseriliğe meyili, seyahate merakı eâzım [büyük kimseler] mutasavvıfe mezarlarıyla dolu Bağdat'tan kendisine intikal eylemiştir [geçmiştir]. Asıl ismi Osman olan Ruhî'nin yüzü sevimli, nurlu, kendisi hoş sohbet, rind-meşreb [rint yaratılışlı], lakayt imiş.

Bağdat'tan seyahate çıkarak bütün Asya'yı suğrâyı [çok küçük] dolaşmış, Dersaadet'e gelmiş, "Ruhî-yi Şuarayı Mevleviye'den tadat eden [sayan] Esrar Dede'nin kavlince [kelamınca] bir müddet Galata Mevlevihanesi'nde bast bu riyayı ikamet ve şuarayı irfan ve zürefâ-yı devran [devrin zarifleri] ile müşâare [karşılıklı şiir söyleme] ve musahabet [görüşme] ettikten sonra ziyaret-i türbe-i Mevlânâ kastıyla Konya'ya, oradan canip [yön taraf] Hicaz'a, daha sonra Şam'a gitmiştir."

"Saâdetinde niçün basmayım sipihre kadem
İnâyetinde niçün olmayım selimü'l-bâl
Bana zahîr ola bir vâli-i müşir-i cenab
Bana muayyen ola bir hâkim bülend-i ikbal"

Sözleriyle tavsif ettiği [niteliklerini saydığı] müşir [yol gösteren] Osman Paşa'nın himayeti altına girmiş, o suretle yaşamıştır. Osman Paşa şairlerle müşâareyi [karşılıklı şiir söylemeyi] sever, ehl-i [320] irfan, ehl-i ilim bir zat olmakla Ruhî'yle ekseriya müşâarelerde hoş geçinmelerde] bulunurdu.

Ruhî gazellerinde en yüksek mertebeye vasıl olmuş [erişmiş], bir şair, mesela bir Bâkî, bir Zâtî değildir, o ekseriya bir mutasavvıf ruhuyla, bir mutasavvıf fikretiyle [düşüncesiyle], bir mutasavvıf lisanıyla gazeller yazar, bunlardan bazıları âşikâne, bazıları mütefekkirânedir, fakat her ne suretle olursa olsun gazellerinde bir bûy-u tasavvuf [tasavvuf kokusu] mahfidir [gizlenmiştir] , o öyle lakayt, refah ile ıztırarı [çaresizliği], servet ile ıztırabı, servet ile fakrı [yoksulluğu] bir tutar bir ruh taşır ki buna tasavvufun isale [akıtma] ettiği kuvvetle vusul [erişme] mümkündür:

"Ne gedayız ne esir kerem şahız biz
Sakin-i künc tevekkeltü Alallahız biz
Ârifiz taleb-i irfana senetdür sözümüz
Menşe-i mesele-i aşkdan âgâhız biz
Yok bilub virmezüz a'dâyı bed-endişe vücud
Dostum mûtekid ah-ı sehergâhız biz
Umaruz kim yoluna kâbe-i maksuda vusul
Çün bugün kâfile-i aşkla hemrahız biz
Men [okunamadı] fehm eylemişiz ey Ruhî [?]
Ehl-i şekden değildir ârif billahız biz.

Gönlüme bir câm sundı sâkî-i bezm-i elest
Nice yıllardur yatur meyhâne-yi vahdetde mest
[321]

Mest olup meyhânede hâk üzre yatsan gam değül
Himmeti 'âlî gerek insânun ey dil gönli pest
Fasl-ı tâbistân gelüp irdi o günler kim ola

Ehl-i diller mey-perest ü ehl-i zühd âteş-perest
Yâr bezminden ayak çekmem olursam gam değül
Seng-i ta'nından rakîbün şîşe-i hâtır şikest
Rûhiyâ olduk giriftâr-ı kemend-i zülf-i yâr
Gayr seyr-i bâğ ider biz genc-i gamda pây-best"

Ruhî'nin kasidelerine gelince bunlar hissedilmemiş, yazılmak için yazılmış seylerdir; onun lakayt, serseri ruhu büyüklerin karşısında bir ihtiram [saygı], bir aşk duymamış ve bu aşk ile kavrulmamış olmakla medhiyattan ibaret olan kasideleri pek soğuktur. Bunların arasında latife-cûyan [güzel söz arayan] Bağdat'a yazılmış mektupları vardır ki bunlar mevlidinin yâd-ı hâtıratı, orada yaşayan tanıdıklarının yâd-ı ef'ali [hatırlanan fiilleri] olmakla beraber medhiyelerinden daha samimi, daha ruh-nevâz [ruh okşayan] bir tarzda, o devirdeki Bağdat'ın ruh ve hayatını gösterir bir mahiyettedir:

"Cüceler cır cır öterler mi yine meclisde
Ne'şe-i bezm ol iki bülbül hoşhan nicedir
Müftî-i hıtta-i Bağdad mu'înü'l-İslâm
Vâris ilm-i nebi nâib-i lokman nicedir
İşret esbâbına bilfiil mukayyed mi henüz
Bitdi mi maksudı ol eşref-i erkân nicedir."

[322] Ruhî mersiyelerinde, gazellerinde daha ziyade muvaffak [başarılı] olur bir şairdir; sade, seyyal [akıcı], mamafih hazin [hüzünlü] bir lisanla mevt karşısında istidat [yetenekli] şairiyeti coşar; Ruhî'nin en büyük eseri:

"Sanman bizi kim şîre-i engûrle mestüz
Biz ehl-i harâbâtdanuz mest-i elestüz
Ter-dâmen olanlar bizi âlûde sanur lîk
Biz mâil-i bûs-ı leb-i câm u kef-i destuz"

Sözleriyle başlayan terkib-i bendidir; Ruhî bu eserinde dehaya yakın bir noktaya vasıl olmuştur. Eser felsefe-i tasavvufla hayatı tetkik ve ona göre hüküm vermekten ibaretse de tekke şairlerinin ifade-i yeknesaktan [tek düze ifadeden], hassasiyet-i mahdudesinden [sınırlı hassasiyetten], muhayyile-i müşterekesinden [ortak hayallerinden] kurtulmuş, öteye geçmiş, kendi başına bir âlem, bir kâinat vücuda getirmiştir. Ruhî bu eserde ruh-i tasavvufa bir leb istihzakâr [eğlenme] ilave edebilmiştir.

Tasavvufun vahdet-i vücud, ibnü'l-vakt olmak, cemal, aşk eflâtuni, irfan, bir mürşide ihtiyaç-ı nazariyelerini söyler mısralar, beyitler arasında hayatı, hayatın muhtelif safahatı [çeşitli evreleri] göstermek buna büyük bir iktidar-ı şairiyettir. Ruhî bütün bunları söylerken hayatın bir

köşesine seri, ani nazarlar fırlatıyor, bir şule-i istihza [birini eğlenceye alma] yakıyor, zahitlerle [dindarlarla], cahillerle, ulemayı zahiriye [meydanda olan] ile, beylerle, harislerle [hırslılarla] eğleniyor:

"Vardum seherî tâat içün mescide nâgâh
Gördüm oturur halka olub bir nice gümrâh
[323]

Girmiş kimisi vahdete almış ele tesbîh
Her birisinin derd-i zebânı çîl ü pençâh
Didüm ne sayarsuz, ne alursuz, ne satarsuz
Didi birisi şehrimizün hâkim-i vakti
Hayr itmek için halka gelür mescide her gâh
İhsânı ya pençâh ya çildür fukarâya
Sabr eyle ki demdür gele ol mîr-i felek-câh
Geldiklerini mescide bildim ne içündir
Yüz döndürüp andan dedim ey kavm olun âgâh
Kim sizden ırağ oldı ise Hakk'a yakındur
Zirâ ki dalâlet yolıdur gitdüğünüz râh."

Bütün bu istihzalar [eğlenmeler] arasında bazen de isyan eder:

"Yuf hârına dehrün gül ü gülzârına hem yuf
Ağyârına yuf yâr-ı cefâkârına hem yuf
Bir ıyş ki mevkûf ola keyfiyyet-i hamre
Ayyâşına yuf hamrine hammârına hem yuf
Çün ehl-i vücûdun yiri sahrâ-yı ademdür
Yuf kâfile vü kâfile-sâlârına hem yuf
Zî-kıymet olunca n'idelim câh ü celâli
Yuf anı satan dûna hırîdârına hem yuf
Ârif kim ola müdbir ü nâdân ola mukbil
İkbâline yuf âlemin, idbârına hem yuf"

[324] Ve nihayet vahdet-i vücud nazariyesine giderek:

"Îsî-dem ü Rûhî lakap u Hızr-hayâtuz
Deryayı sıfat içre nihân-ı gevher zatız
Diyor ve kendini târife başlıyor:
"Virdik dil ü cânıyla rızâ biz bu kazaya
Gam çekmeziz uğrasak eğer derd ü belâya
Koyduk vatanı gurbete bu fikr ile çıkdık
Kim renc-i sefer bais ola izz ü alâya
Devr eylemedik yer komadık bir nice yıldır
Uyduk dil-i divaneye dil uydu hevaya
Olduk nereye vardık ise aşka giriftar
Alındı gönül bir sanem-i mah-likaya."

Ruhî hiçbir şey yazmamış olsaydı da yalnız bu terkib-i bendini yazmış bulunsaydı şairiyet-i harikuladesini tasdik etmeyecek bir fert bulunmazdı: O yine aynı kuvvet ve büyüklüğe malik olarak hafaza-i malında yaşardı. "1014 [1605-1606]" senesinde Şam'da velinimeti [bir kimsenin nimetinden faydalandığı] Osman Paşa'dan iki sene sonra vefat etmiştir.

4

Hakanî.- Onuncu asr-ı hicride fahr-ı kâinat efendimizin o saf mübarekelerinden bahis [bahseden] "Hilye" namıyla bir eser yazdığı ve bunda muvaffak [başarılı] olduğu, [325] son zamanlara kadar eseri kıymetini muhafaza ettiği cihetle tarih-i edebiyat-i Osmaniye'de zikre şayan bir simadır.

Asıl ismi Mehmed Bey'dir, kendisi hâcegân [hocalar] Divan-ı Hümayun'dan olup ölünceye kadar bu memuriyetini muhafaza etmiştir. Asrında kibar aklâm [kalemler], hâcegân Divan-ı Hümayun Edirnekapısı'nda otururlar, kanunen ata binmeleri memnu [yasak] olduğu cihetle mahal-i memuriyetine oradan yayan gidip gelirmiş. Hakanî "Hilye"sini yazdığı zaman vüzeraya takdim etmiş. Eseri fevkalade makbule geçmiş [kabul edilmiş] olmakla ne mükâfat istediği sual edilmiş, cevaben: -artık ihtiyar oldum, Edirnekapısı'ndan Paşakapısı'na piyade olarak gidip gelmeye kudretim kalmadı. Müsaade buyurulsa da hayvan ile gidip gelsem" sözlerini söylemiş, vüzera kaideyi, kanunu bozmayarak müsaade etmemişler, Paşakapısı'na yakın bir haneyi kendisine bahş ile yol yürümekten ihtiyarı kurtarmışlardır.

Hilyesini "1007 [1598-1599]" tarihinde itmam eylemiştir [bitirmiştir], kitab-ı aksam-ı muhtelifeden [çeşitli kitap kısımlarından] olup Arapça sır levhalarla ayrılmıştır. Her kısmı peygamberimiz efendimizin evsaf-ı mübarekesinden [mübarek vasıflarından] birini tavsif [niteliklerini sayma] ve tasvir etmektedir.

Hakanî'nin tarih-i tevellüdü malum değilse de Naci Efendi'nin iddiası hilafına [aykırı] olarak tarih-i vefatı malumdur, mumaileyh [adı geçen] 1015 [1606-1607] tarihinde vefat etmiş, Edirnekapısı'na defnolunmuştur. Kabri pek perişan, üzerindeki kitabe de yanlıştır. Eserinde zamanının tekemmül etmiş [olgunlaşmış], kavi lisanı görünür:

"Sevdi ol nûrı habîbim didi Hak
Oldı dîdârına âşık-ı mutlak
[326]

Âna teshîr olunup mülk-i şühûd
İzz ü devletle gelip buldu vücûd
Doldu âvâze-i Ahmed'le cihân
Eyledi aşk-ı ilâhî galeyân

Nazar ettikçe ana Rabb-i gafûr
Derledi şerm ü hayâdan ol nûr
Dökülüp âlem-i ervâha o dür
Oldı her katresi bir peygamber
Yine bir def'a-i uhrâda Hudâ
Bakdı ifrât-ı muhabbetle ana
Eyledi gark-ı 'arak anı hicâb
Gül-i pür-jâleye döndü o habâb
Katresinden onun üstad-ı ezeli
Etdi bir gevher-i şehvâr evvel
Bir nazar kıldı muhabbetle ana
Eriyüb oldı ol gevher-i derya
Ebr-i lütfu evvelicek derya-ı bâr
Mevcler zâhir olup çıkdı bahar
Eyledi sonra anın îzid-i pâk
Keffini hâk ü buhârın eflâk."
[327]

5

Müverrihler: Saadeddin, Peçevi, Âli.- Bu asır bir asr-ı kemaldir, bütün zekâyı beşere ait şuabat [şubeler] ilim ve fen de Osmanlıların fevkalade terakki [yükselme] gösterdikleri meşhut [şahit] olmaktadır.

Tarih yazmak meselesi de bu tarihte pek büyük tekâmülâta [olgunluklara] mazhar olmuş, İdris'in Farisi tarihinden sonra Türkçe tarih yazılmayarak vakayinâme Osmaninin lisan-ı ecnebi dâhilinde kalması nazar-ı dikkati celp etmiş, bir vakanüvis [tarihçi] tayini ihtiyacı hasıl olmuştur [meydana çıkmıştır].

Osmanlıların ilk vakanüvis-i resmîsi Hoca Saadeddin Efendi merhumdur. Müşarünileyh Selim-i Evvel ile İran'dan gelen Hasan Can'ın mahdumudur [oğludur]. Tarih-i Osmaniyi bidayetinden [başlangıcından] zamanına kadar yazmıştır. Murad-ı Sâlis'in iradesiyle bu vazifenin kendisine tevdi olunduğunu [verildiğini] şu satırları tamamıyla anlatmaktadır:

"ol sal-i huceste-fallara ki- padişah-ı âlem oldu gül gibi Sultan Murad. – Anın tarihinde muhbirdir, serir [taht] iz [yücelik] ve namus üzere cülus-ü sâadet menusları [alışan] vuku [meydana gelme] ve âsâr-ı burû ihsanları [bağışlama] afaka [ufuklara] şüyû [halkın diline düşme] buldu, bir gün serir [taht] pişgâh [huzur] a'lâlarında ecdad-ı dâd îtiyatlarının [alışkanlıklarının] bazı menakıp [hikayeler] cemileleri incirar-ı [sonuçlanma] kelamla zikir olunup bazı sîr [tok] merziye ve hikâyat-ı mâziyelerinden semi hümayunlarına ermek takrîbî [yaklaşık] ile bu hakirin [değersizin] cem' ettiği [toplandığı] tevârih [tarihler] malum-u şerifleri olup andan bir nüsha hazane-i [328]

amirede olmak babında ferman lazımü'l ezânları sâdır olmayan [ortaya çıkmayan] imtisalen [uyarak] lâemru'l ali bu nüsha ki nâsih-i nesh [bir nüshasını kopya eden] tevârih-i selef ve ism-i sâmîleriyle [isimlerinin yücelikleriyle] unvanı şerefdir ve bu teşerrüfle [şereflenmeyle] Tâcü't-Tevârîh ismiyle müsemma [isimlendirilmiş] olmaya sezâvardır [layıktır] südde [kapı] ulyâlarına [çok yüce] ithaf olundu."

Saadeddin Efendi fazl ve irfanı, nüfuz-u nazarındaki kuvvet dolayısıyla cidden mükemmel bir tarih veya vakayinâme [günlük olayların kronolojik sırayla yazıldığı eser] vücuda getirmişse de eserini maraz-ı belagatla fazla süs ve kelimat dâhiline ithal etmemiştir. Bunu yapmamış olsaydı daha nefis, daha tarihî bir eser vücuda gelebilirdi.

Hayat-ı siyasiyeye [siyasi hayata] karışmış, şehzadegâne muallim olmuş, kadıasker olmuş, müftü olmuş, Eğri seferinde asker firar ederken padişahı mukavemete [direnme], şecaate [yiğitliğe] davet ile orduyu Osmaninin galibiyetine sebebiyet vermiş, 1008 [1599-1600] sene-i hicriyesinde vefat etmiştir.

Lisanındaki sadegi, tarihindeki sıhhat, vesaikindeki [belgelerindeki] topograblık [topograflık], ifadesindeki şahsiyet itibariyle bu asrın en mümtaz [seçkin] tarihî simalarından biri de Peçevî İbrahim Efendi'dir. Müverrih [tarihçi] Murad-ı Sâlis'in bidayet-i saltanatında [saltanatının başlangıcında] Macaristan'da Peç [Pecs] şehrinde tevellüt etmiş, Macar ilim ve irfanından istifade etmiştir. "Peç [Pecs]" şehri Osmanlıların eline geçmeden evvel bir Dârülfünun'a malik bulunmakla Peçevî tevellüt ettiği zaman Dârülfünun harap olduğu halde muallimleri mevcut bulunuyordu. Esasen kendisi "962 [1554-1556]" sene-i hicriyesinde doğduğu zaman Fatih'in silahdarı olup Bosna âlây beyi Kara Davud'un ahfâdından [torunlarından] bulunmakla müşerref idi, hudutlardaki [sınırlardaki] çarpışmaları pederinden dinliyor, hudutta av bahanesiyle geziniyor, o yerleri [329] görüyor, o civarlara ait menakıbı [kahramanlar tarihi şahsiyetler gibi kimselerin üstün yaşayışlarıyla ilgili hikayeler] dinliyordu, pederi on dört yaşında iken vefat etmekle validesi Sokullu'nun amcazâdesi [amca oğlu veya kızı] idiğinden Bedun'da şehit olan dayısı Ferhat Paşa'nın nezdine iltica etmiş [sığınmış], bunun vefatı üzerine Sokullu'nun amcazâdesi Lala Mehmed Paşa'nın himayesi altına girmişti. Pederi Peç [Pecs] şehrine "950 [1543-1544]" tarihlerinde gelmiş, yerleşmişti.

Peçevî Lala Mehmed Paşa'nın yanında bulunduğu zaman birçok muharebelere bilfiil iştirak etmiş [ortak olmuş], muhasıralar [kuşatan asker] görmüş, galibiyetler görmüş, lisan-ı aşina olması itibariyle bazı müzakerat-ı siyasiyeye [siyasi müzarekelere] iştirak eylemiş, Tiryaki Hasan

Paşa ile görüşmüş, Budin ile Peç şehri arasında gezinmiş, Lala Mehmed Paşa'nın vefatı üzerine derin bir yeisin [üzüntünün] elinde zebun olmuş [zayıf ve düşkün duruma gelmek], Ahmed-i Evvel'in vezirlerine karşı paşanın müsadere-i emvali [mallarını zorla alma] dolayısıyla kalbinde pek büyük bir kin bağlamış, Sultan Mustafa'nın fetret zamanlarını, Genç Osman'ın şehadetini re'ye'l-ayn [kendi gözüyle] görmüş, Sultan Murad Râbi zamanının bütün şiddetlerine şahit olmuş, umur-u maliyedeki iktidarına binaen de vilâyat [vilayetler] defterdarlıklarında dolaşmış, nihayet Bosna defterdarı olmuş, gerek istima [işitme] gerek şehadet dolayısıyla görmüş, kayıt etmiş olduğu vakayi, tarihî hayatının son senelerinde Budin'de 927 [1520-1521]'den Sultan Murad Râbi'nin vefatına kadar (1047 [1637-1638]) yazmıştır.

Tarihi eski tarihlerin tetkikatından, mesmuâttan [işitilen havadislerden], fermanlar, muahedenameler gibi vesaik-i hususiyeden [özel belgelerden], Macar tarihlerinden alınan malumattan [330] teşkil etmiştir, Peçevî tarihinde hadisat-ı medeniyeyi de ayrıca zikir etmekte, bu surette terakkiyat- asriyeyi [zamanın ilerlemesini] de göstermektedir. "1061 [1650-1651]" tarihinde Peç'de [Pecs] vefat etmiş olup hin vefatında [vefat zamanında] yetmiş dokuz yaşında bulunuyordu.

Bidayet-i saltanat-ı Osmaniyeden [Osmanlı saltanatının başlangıcından] Mehmed-i Sâlis zamanına kadar vakayi tahrir eden [yazan] Âli Efendi de tarih itibariyle mümtaz [seçkin] simalardan biridir. Âli'nin en büyük meziyeti hakikate düşkünlüğü, hakikati gizlememiş bulunmasıdır, kendisi Gelibolulu'dur. Tarihinde Hristiyanları müdafaa etmesi [koruması] Hristiyan müverrihlerinden [tarihçilerinden] pek çoğunun kendisine tevcihini [yönelmesine] mucip olmuştur [sebep olmuştur]. Tarihini "1006 [1597-1598]" sene-i hicriyesinde yazmıştır, müverrih Kantemir hakkında "Osmanlılar meyanında [arasında] müverrih-i vakur [ağırbaşlı]." sözlerini istimal ediyor [kullanıyor].

6

Nef'î: şahsı ve âsârı.- Nef'î Erzurumludur; asıl ismi Ömer olup "990 [1582-1583]" tarihlerine doğru Erzurum vilayeti dâhilinde Hasankale'de tevellüt etmiştir. Nef'î de memleketinin, diyarının muhayyelelere [hayal edilenlere] bahşettiği şiddet, ruha bahşettiği çalaki, lisana bahşettiği cesaret ve şecaat [yiğitlik] görülmektedir. Nef'î Sultan Ahmed-i Evvel zamanına kadar vatanında kalmış, tahsilini orada yapmış, muhitinin şiire düşkünlüğünden istifade etmiş, zekâ ve malumatıyla [bilgisiyle] istidadını [yeteneğini] inkişaf ettirmişti [geliştirmişti]. Padişah

müşarünileyh zamanında Dersaadet'e gelerek az zaman zarfında kendini tanıttırmaya muvaffak olmuş [başarmış], zamanı şuarasına takdim etmiştir.

[331] Nef'î çok hodbin [kibirli], çok hodperest [kendini beğenmiş] bir şahsiyettir, o şiirdeki vüsat-ı iktidarıyla [kuvvet ve güç genişliğiyle], vüsat-ı istidadıyla [yeteneğinin genişliğiyle] mağrur [kibirli], her şeye, her şahsa karşı gözleri kapalı -padişahtan maada [padişahtan başka]- yalnız kendini sevmiş, kendini görmüştür. Nef'î'nin gurur o kadar şedid [şiddetli] ve samimi idi ki fahriyeleri soğuk olacak, bizi teb'id edecek [uzaklaştıracak] yerde bilakis kemal-i zevk ile okunmaktadır, çünkü suni değildir, çünkü kendisinin ne olduğunu ne derecelerde yüksek bulunduğunu hissetmiş, ondan sonra yazmıştır:

"Keremde güç seni tarîf ammâ ruhsat olursa
Sühenda bende-i vassâfını gör ne temâşâdır
Hakîm-endîşe şâirdir kerâmet pîşe sâhirdir
Tefekkürde Felâtûn'dur tekellümde Mesîhâ'dır
Kelîmullâh'tır endîşem dilim Tûr-ı maânîdir
Kelâmım serteser şerh-i mezâyâ-yı tecellâdır
Lisânım tercümân-ı sırr-ı gaybu'l-gayb-ı lâhûtî
Kitâbım nüsha-i dîvân-ı pür mazmûn u manâdır
Nice divânçe metn-i hikmetü'l-işrâk-ı endîşe
Ki hurşîd-i cihân-tâb ana bir cild-i mutallâdır
Değil levh-i zamîr ü güft ü gûy-ı hikmet-âmîzim
Sturlâb-ı Ebû Maşer Şifâ-yı İbn-i Sînâ'dır
Cihânı etmede reşh-i midâdı dembedem ihyâ
Ney-i hâmem meğer âb-ı hayât ile murabbâdır
[332]

Yine geldi hurûşa bahr-ı gevher-pâş-ı endîşem
Değildir bu kasîde bir dizi lülü-yı lâlâdır
Bulaydı ger bununla zîb ü ziynet gerden-i Zühre
Felekte zann ederdi seyr eden ıkd-ı Süreyyâ'dır
Bana âmî diyen bâtıl ne herze yer köpek câhil
Edebte ol dahi zumunca sâhib tab u mollâdır
Mukallid mashara mudhik tutalım Mantıki olmuş
Nice molla olur ol har acep bî-hûde davâdır
O gûne mudhikin eşârına söz der mi ehl-i dil
Nihâyet ol kadar vardır ki mevzûn u mukaffâdır
Beni medh onı zemm etmek değil manâda maksûdum
Hakikatdir sözüm sözde murâdım hakkı icradır."

Zamanında hiçbir şahıs onun nâhun-ı tenkitinden [eleştirisinin pençesinden] kurtulamamıştır. Şeyhülislam Yahya Efendi, Sabrî-i Şakir gibi takdir ettikleri pek nadirdir. Nef'î kendisine zarar-ı îras [sebebiyet verme] edebilecekler ile küstah, bî-pervâ [sakınmadan] uğraşır bir

mevcut olmakla beraber Nef'î dokunacaklara karşı da gayet lütufkâr [iyi ve yumuşak muamele eden], sahî [cömert], meddahtır [methedendir].

Siham-ı Kaza'sı, bu Şütüm-name'sibu d kinlerinde, hücumlarında ne kadar şedidü'l-mizaç [şiddetli huy] olduğunu bize vazıhan [açık bir şekilde] gösteriyor. Siham-ı Kaza'sı ve muhtevi olduğu [kapsadığı] manzûmat-ı sanat [sanat manzumeleri] nokta-i nazarından bakıldığı takdir de hiçbir kıymete malik değildir, buraya nakle değil okunmasına cevaz verilemeyecek [izin verilemeyecek] birçok sahifeleri vardır ki sırf kinle, sırf hücum maksadıyla [333] yazıldığı, en adi şütumu [küfürleri] havi [içeren] bulunduğu cihetle âsâr-ı sanatındaki menfaat nâ-endişi gayesini unutturmuş, binaenaleyh pek soğuk pek adi kalmıştır.

Hicviyeleri birçok kimselerin kendisinden tebâüdünü [ayrılmasını] mucip olmuş [sebep olmuş], nefret-i umumiyeyi [genel nefreti] kazandırmış, Nef'î pederini bile hicvetmiş ve demiştir ki:

"Peder değil bu belâ-yı siyahdır başıma
Zamanındakiler kendisinden o kadar bîzar [bıkmış] idiler ki:

"An şâir-i hicâ-gû ki nâm-ı ost Nef'î
Katleş beçâr-ı mezheb vâcib çû katl-i ef'î."

Sözleriyle fetvayı katlini bile vermişlerdir. Tezkire sahibi Kâfîzâde lisan-ı tarizinden [iğneleyici dilinden] kurtulamadığı cihetle [sebeple] Nef'î'ye fevkalade kızmış, tezkiresinde yalnız Nef'î-yi Erzurum'u bu ebyat-ı terzifatındandır." sözlerini söylemekle iktifa etmiş [kâfi görmüş], mumaileyhi [adı geçeni] tahkir eylemiştir [hakaret eylemiştir].

Mamafih bütün bu hücumlar Nef'î'nin ilerlemesine mâni olamamıştır, Nef'î zekâsıyla, dehayı şairiyetle tehakküm ediyor [zorbalıkla hüküm sürüyor], terakki ediyor [ilerliyor], Sultan Murad Râbi gibi bir padişahın musahib-i hası [özel sohbet arkadaşı] bulunuyordu.

Nef'î bir şair-i ahenktir, o kelimelerin musikisine, raz-ı musikisine tamamıyla vâkıftır. Kelimeler onun dehası önünde balmumları gibi eriyorlar, ona itaat ediyorlar, nağmeler icat eyliyorlar, kulaklarda musiki aletleri gibi çınlıyorlar. Nef'î'de ahenk o kadar kuvvetlidir ki insan eserlerini okurken musikiye tabi-i manayı, hayallerin nefasetini [güzelliklerini] unutur, göremez:

[334]

"Esdi nasîm-i nevbahâr açıldı güller subh dem
Açsun bizim de gönlümüz sâkî meded sun câm-ı Cem
Erdi yine ürd-i bihişt oldı heva anber-sirişt
Âlem bihişt-ender-bihişt her guşe bir bag-ı irem
Gül devri ıyş eyamıdır zevk u sefa hengamıdur

Aşıkların bayramıdur bu mevsim-i ferhunde-dem
Dönsün yine peymaneler olsun tehi humhaneler
Raks eylesun mestaneler mutribler etdükçe nagam
Bu demde kim şam u seher meyhane baga reşk ider
Mest olsa dilber sevse ger ma'zurdur şeyhü'l-harem
Ya neylesun biçareler alüfteler âvâreler
Şâir suna mehpareler nuş itmemek olur sitem
Yar ola cam-ı cem ola böyle dem-i hürrem ola
Arif odur bu dem ola iyş u tarabla mugtenem
Zevki o rind eyler tamam kim tuta mest ü şad-kam
Bir elde cam-ı lale-fam bir elde zülf-i ham-be-ham
Lutf eyle saki nazı kavmi sun ki kalmaz böyle bu
Dolsun sürahi dest bu boş durmasun peymane hem
Her nev-reside şah-ı gül aldı eline cam-ı mül
Lutf et açıl sen dahi gül ey serv-kad u gonce-fem
Bu dürd ü bu safi dime dönsün piyale gam yime
Kânun-ı devr-i da'ime uy sen de mey sun dem-be-dem
[335]

Meydür mihekk-i âşıkân âşub-ı dil-aram-ı can
Sermaye-i pir-i mugan piraye-i bezm-i sanem
Mey aklı irşad ider, seyle virür berbad ider
Âşıkları dilşad eder dillerde koymaz gerd-i gam
Mey ateş-i seyyaledür mina kadehle lâledür
Ya gonce-i pür-jaledür açmış nesim-i subh-dem
Saki meded mey sun bize cam-ı cem-i key sun bize
Rıtl-ı peyapey sun bize gitsün gönüllerden elem
Biz âşık-ı azadeyüz amma esir-i bâdeyüz
Alüfteyüz dil-dadeyüz bizden diriğ itme kerem
Bir cam sun Allah içün bir kâse de ol mah içün
Ta medh-i şahenşah içün elem ele levh ü kalem."

Şu girizgâhtaki ahenk-i latife, musikiye kasidelerinin ekserinde [birçoğunda] tesadüf edilir, musikinin tesiriyle insan gayriihtiyari [mecburu olmayan] sürüklenir, gider. Rebab-ı mecmuasının on yedinci numarasında yazılan bir makalede[162] "hülasa Nef'î'de, rikkat [incelik] aranılamaz. Nef'î şair-i ahenk [ahenk şairi], şair-i debdebe [gösteriş şairi], şair-i tefahürdür [övünme şairidir], onu böyle okumalı, böyle kabul etmeli." dinlediği gibi yine aynı makalede "Nef'î ciddi bir âşık olamamıştır; kalbindeki hicranları [ayrılıkları], elemleri, hararetleri nakil ettiği zaman ne kadar yalancıdır, onun içinde, kudemanın [eskilerin] ekseriya hayat-ı aşıkıyesini [aşk hayatını] müterennim [güzel ve yavaş bir sesle şarkı söyleyen] gazeliyat-ı sahifeleri Nef'î divanında gayet soğuk, mübalağalı garip bir şekl ü eda ile mâlîdir [doludur]."

[162] Rübab: Şahabeddin Süleyman. (Y.n)

[336] Sözlerine tesadüf ediyoruz. Filhakika Nef'î gazellerinde, kasidelerinde olduğu kadar muvaffak [başarılı] olmuş bir şair değildir, bu da mizaç ve tabiatının bir netice-i zaruriyesidir [mecburi sonucudur], o hiçbir şey olmak istememiş ki aşka esir olsun. Binaenaleyh ekser [birçok] gazelleri bârid [soğuk], ahenk kuvvetiyle okunur eserlerdir:

"Ağyâre nigâh etmediğin nâz sanurdum
Çok lutf imiş âşıka ben az sanurdum
Gamzen dili rüsvâ-yı cihân eyledi âhir
Billâh ben ol âfeti hem-râz sanurdum
Sabr eylesem âyînede aks-i cemâlin
Hüsn ile seni meh gibi mümtâz sanurdum
Ma'mûr idügin bilmez idim böyle harâbât
Mestâneleri hâne-ber-endâz sanurdum
Sihr etdiği senden işitdim yine Nef'î
Yohsa sözüni hep senin i'câz sanurdum."

Nef'î "1146 [1733-1734]" tarihinde padişaha hiciv yazmayacağına dair vermiş olduğu yeminin hilafına [aykırı] hareketle Bayram Paşa'ya nazmen tariz ettiği [söz dokundurduğu] mesmû [işitilmiş] padişahı olmasına binaen bâ-irade-i seniye boğdurulmuştur.

Mezarının nerede olduğu malum değildir; bazıları mezarının Sarayburnu ile Üsküdar arasında olduğunu, bazıları da -ez-cümle [özellikle] Edmun Fazi [Edmond Fazy] ile Abdulhalim Memduh Bey- Bâb-ı Âli'de mevcut iki mezardan biri idiğini zikir etmektedirler.

[337]

7

Sabrî.- Sabrî'nin asıl ismi Seyid Şerif Sabrî'dir, Nef'î'nin:

"Bihamdillâh zamanında be-kavl-i Sabrî-i Şâkir
Girîbân-ı felek mehcûr-ı dest-i âh-ı şekvadır

Sözlerine aldanarak merhum Namık Kemal Bey "Sabrî-i şâkir" demekle ismi o suretle kalmış, divanı da o suretle tavsif edilmeye [nitelendirilmeye] başlanmıştır. Kendisi Murad Râbi'nin ehas-ı nüdemâsından [çok yakın arkadaşlarından] idi. Âsârında zamanının kemali, debdebe [gösteriş] ve dâratı [tantanası], lisanındaki ziynet tamamıyla okunmaktadır. Nef'î'nin eserleriyle bunun arasında pek derin bir fark görülememekle beraber Sabrî Nef'î'nin çıktığı derece-i şairiyete [şairiyet derecesine] çıkamamış, eserlerinde bilinemez nasıl bir şey, bir samimiyet, bir incizap [cezbolunma] noksan kalmıştır.

Sultan Murad Râbi hakkında yazmış olduğu kasidelerde bir vakar [ağırbaşlılık] bir necabet [asalet] bulunduğu halde bir adem-i tebeddül [değişmezlik] görülmekte, ruhu o kadar okşamamaktadır. Gazelleri de muhtelif [çeşit çeşit] mevzulara intikal edememiş [geçememiş] veya temas ettiklerini tamamıyla gösterememiştir. Gazellerinden şu gazeli almakla iktifa edeceğiz [yetineceğiz]:

"Dil câm-ı mecazi ile mestâne degildür
Bu neşve bize bahşiş-i peymâne degildür
Hoş-hal fenâ-yı şıhne-i devrâne basılmaz
Derd-keş gam-ı sâkin-i meyhâne degildür
Uslandı gönül her saç-ı zincire urulmaz
Evvelki gibi şimdi o divâne degildür
[338]

Aşkında yanan diller az ateşle tutuşmaz
Dil-i suhtegân gamı pervâne degildür [?]
Geldikçe dil-hâne ki gam-ı münfail olma
Yaran-ı sefâdandır o bîgâne degildür
Gülgûn-u varak-ı defter hüsn-ü ezelidir
Ruhsâr-ı muanber hatt-ı cânâna degildür
Nakş olmuş ana pençe-i ankâda bir ejder
Ol zülf-i cem-i ender cem-le şâne degildür
Olsa yaraşur tahtına pâdişah-ı aşk [?]
Dil hânesi sabrı katî virâne degildür
Dinlerse nola sözlerimi ulaşa ma'nî
Esrar-ı gam-ı aşkdır efsâne degildür
Ol pak-i nazar kim nigah-i dide-i lütfi
Ehl-i diledir câhil ü nâdana degildür
Hamemde duâsında senâsındadır anın
Medhini okur ancak o mestâne degildür."

8

Yahya.- Şeyhülislam Zekeriya Efendi'nin mahdûmu [oğlu] olup "960 [1552-1553]" tarih-i hicrisinde İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Yahya Efendi zamanın ulum [ilim] ve fünununa [fenlerine] çalışmış, ulemayı asırdan Mâlûlzâde'den mülazım olmuş, pederi gibi tarik-i ilme [ilim yoluna] dâhil olmuş, bu tarikte ilerlemiş iki [339] defa Rumeli kadıaskeri olmuş, "1031 [1621-1622]" tarihinde şeyhülislamlık payesinde irtikâ eylemiş [yükselmiş], üç defa olmak üzere yirmi seneye rakip bir müddet o makamda kalmıştır.

Asrının ferîdi idi. Edebiyatta, şer'iyatta kazandığı şöhrete bir de siyasiyattaki mahareti ilave eylemiştir. Nef'î, Sabrî gibi zevat müşarünileyhin medhinde bulunmuşlar, kasideler yazmışlar, takdir etmişlerdir.

Gayet ahlaklı, mütevazı, hayrı düşünür, güler yüzlü, latifeye meyyal, hukuk-u ibade riayetkâr [saygı gösteren] bir zat olmakla cümlenin sohbet ve teveccühünü kazanmış bulunuyordu.

Yahya Efendi'nin en büyük mahareti gazellerindedir, gazelleri o kadar şuh [hareketli] bir şekilde olmayıp bilakis ağırbaşlıdır. Yahya Efendi Bâkî'nin bir muakkibidir [peşi sıra gidendir]. Nef'î'nin, sair [öteki] zevatın az çok husule getirdikleri [vücuda getirdikleri] teceddüdata [yenilenmelere] havale-i semi [işitme] itibar etmemiş, muhafazakârlıkta zamanının yegânesi kalmıştır. Şu birkaç gazelini almakla iktifa [kâfi olma] edeceğiz:

"Def'i gamda olmazız muhtâç câma cem gibi
Âşıkuz biz âşıka eğlence olmaz gam gibi
Bahr isen de katre-i nâ-çîz göster kendini
Gönlüne gir ey gönül ol goncenün şeb-nem gibi
Kanda bir ehl-i kerem varsa yaşatmaz rüzgâr
Yir yüzinde şimdi bir âdem mi var âdem gibi
Bahr-ı aşkun bir kenârın bulmadu bî-çâre dil
Düşdi bir gird-âba ol zülf-i ham-ender- ham gibi
[340]

Benzemez eş'âr-ı gayre sözleründe rûh var
Sırr-ı gaybî tab'una Yahyâ senün merhem gibi."

"Çem-i mahzunum hayâlin şahını îzaz ider
Her gülüşte bir kumaş-ı sürh pây-endâz ider
Kim kaçar yalvarmadan dil-dâra ammâ neylesün
Âşık-ı şeydâ niyâz itdükçe dil-ber nâz ider
Sen hemân günc-i niyâzı bekle ey güncişk-i dil
Şâh-bâzun çünki evc-i nâzda pervâz ider
Sırr-ı aşkı bülbül-i şeydâ nice pinhan ide
Kanda bir agzı açık varsa anı hem-râz ider
Az çok neylerse Yahyâ lutfıdur, ihsânıdur.
Dime ol meh-rû cefâyı çok vefâyı az ider."

Ol mâh-likâ zülf-i siyehkârını çözdi
San çîn ü Hıtâ tâciridür bârını çözdi
Bir ak gülü eyledi bir tıfl-ı perişân
Dilber ki alup destine destârını çözdi
Encüm tagılup sanma tulû' eyledi hûrşîd
Ol sîm-beden tügme-i zer-târını çözdi
Müjde edicek ey gül-i ter bâd-ı kudûmun
Her gonce hemân kise-i dinârını çözdi
[341]

Yahyâ diledi sarıla ana kemer-âsâ
Ol kâfir-i bed-kîş ki zünnârını çözdi."

“Acı sözler niyet eylersen de olam bî-huzur
Çünki eyler ol zebân ile o leblerden sudur
Artuk olur bîm-i cân âşıklara hikmet nedür
Her kaçan hûnî gözünde hüsrevâ olsa fütûr
Bir cemâl-i bâ-kemâlün olmuşuz meftûnı kim
Bakdugı mir'ât ider hurşîd gibi feyz-i nûr
Korkarın cennetde de uşşâk râhat görmeye
Ögrenürse şîve-i hûbân-ı Istanbul’ı hûr
Serv-u kaddinden bizi Hak itmeye Yahyâ cüdâ
Üstümüzden sâye-i lutf-ı Hudâ olmaya dûr.”

Yahya Efendi ihtiram [saygı] ile debdebe ve dârat [tantana] ile pek çok seneler yaşamış, 93 yaşında olduğu halde “1053 [164-1644]” senesi zilhiccesinin on sekizinci günü irtihal etmişler [ölmüşler], Sultan Selim’de pederinin nezdine defnolunmuşlardır.

9

Bu Devrin Heyet-i Umumiyesine Bir Nazar: İcmal-i Siyasi ve İçtimai, Terakkiyat-ı Fikriye, Mimari, Şive ve Zevk Hakkındaki Tekâmülat, Lisan.- Sultan Süleyman Kanûnî devri gerek zafer gerek siyaset-i [342] hariciye ve dâhiliye [iç ve dış siyaset], gerek ilim ve fen ve sanat itibariyle kemal devri ıtlâkına [denmesine] şayan bir devirdir. Osmanlı hükûmeti zaman-ı saltanatında hudutları aşmış, birçok imparatorlukların, krallıkların sahib-i meşru ve yegânesi bulunmuş, hazinesi para ile dolmuş bir halde olmakla padişah pek doğru olarak kendisine “Şehnişâh” unvanını vermiştir Avrupa’da padişahın karşısında rakip olmak üzere birçok krallıkları bir araya cem etmiş [toplamış] olan Şarlken [kutsal Roma imparatoru] bulunuyordu.

Hammer Sultan Süleyman Kanûnî devrine girerken “ancak milletlerin mukadderatında [alın yazısında] bir dereceye kadar ehemmiyet-i haiz [öneme sahip] vazife icra etmiş [uygulamış] hiçbir devlet yoktur ki medeniyet tahammüllerinin hep birden açılmış olduğu bir safha irâe etmesin [göstermesin]” dedikten sonra “Kanûnî, muhteşem, büyük ünvanlarıyla yâd olunan Süleyman’ın zaman-ı saltanatı bu o saf müt’ade ile tarih-i Osmaninin en mühim devresidir. Devlet kudretinin, fütuhat-ı cedîdesinin [yeni fetihlerinin], medeniyetinin, âsâr-ı kanûnîye ve mimariyesinin [mimari ve kanuni eserlerinin] en vâsi [geniş] mevcudiyetini bu padişaha medyundur [borçludur], Osmanlılar ancak Kanûnî unvan-ı mütevazıanesini [alçak gönüllü unvanını] verdikleri halde Avrupa müverrihlerinin büyük sıfatıyla tavsif ettikleri [nitelendirdikleri] Osmanlı padişahı yalnız Sultan Süleyman’dır.” sözlerini de söylüyor.

Siyaset-i hariciyede [dış siyasette] şark ile garp hududu asla nazar-ı dikkat ve itibardan devir tutulmayarak gerek Avrupa'da gerek Asya'da muvâzene-i düvelde [dengeli devletler] Hükûmet-i Osmaniye'nin en ağır basması esbabı [sebebi] düşünülmüş, bunun için Karadeniz'de en büyük, en emniyet-i bahş kuvvetler ihzar edilmiş [hazırlanmış], dâhilen devre-i kemale gelen bir hükûmet-i mutlakanın[?] tevcih-i şan ve şerefi, [343] tarz-ı izhar [meydana çıkarma tarzı] adaleti, merkeziyeti mutlakıyeti tamamıyla gösterilmiştir.

Debdebe [gösteriş], dârat [tantana], sefahatte mutlakıyetin, refahın, muzafferiyetin vüsat [bolluk] ve şiddetince vüsat ve şiddet peyda etmiş [meydana getirmiş], daha ince daha kibar bir şekil almış, Hürrem Sultan'ın bu hususta pek büyük bir tesiri olmuştur.

Sultan Süleyman'ın pek uzun süren zaman-ı saltanatında Macaristan'a ilk defa sefer icra edilmiş [uygulanmış], Belgrad feth olunmuş, Şam valisi Gazali'nin isyanı bastırılmış, Rodos muhasara ve feth edilmiş [kuşatılmış ve alınmış], Mısır İsyanı def edilmiş, Mohaç muzafferiyet-i azîmesi [büyük Mohaç zaferi] tarih-i Osmaniye yeni bir şan vermiş, Budin zapt edilmiş, Viyana muhasara olunmuş [kuşatılmış], güneş muhasara edilerek alınmış, Tebriz, Bağdat Budin memalik-i Osmaniye'ye ilhak olunmuş [ilave edilmiş], Nis şehri muhasara olunmuş [kuşatılmış], Şarlken [kutsal Roma imparatoru] ile Macaristan Kralı Ferdinand ile musâlaha edilmiş [uzlaşılmış], Temesvar ile Macaristan'ın birçok kaleleri sukut etmiş [düşmüş], Şehzade Bayezid'in isyanı bastırılmış, Hayreddin, Turgut, Piyale, Pîrî Reis isminde meşhur gemiciler yetişmiş, Akdeniz'de, Hint Denizi'nde muharebeler olmuş, bazı veziriazamlar katledilmiştir. Merkeziyet ve mutlakıyetin ne derecelerde Sultan Süleyman Kanûnî zamanında yer tuttuğunu anlatmak için Venedik elçisi Gritti'nin [Andrea Gritti] Avusturya ve Şarlken'in sefirlerine söylemiş olduğu şu sözü nakil ile iktifa [yeterli] ederiz: kulların padişaha itaati o derecedir ki şu dakikada bir aşçıyı o her şeye muktedir [bir işe gücü yeten] olan İbrahim Paşa'nın idamına göndermiş olsa bu emir derhal, müşkülatsız [zorluksuz] icra olunur. Dünya'ya yalnız o [344] sulh verebilir. Hristiyanlık hiçbir vakit bu zamanda olduğu kadar münkasim olmamıştır [bölünmemiştir]."

Oğlu Selim Sânî'nin saltanatına gelince bu devir pederinin şaşaa ve dâratıyla [tantanasıyla], bir de sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın dirayet [ilim ve tecrübenin verdiği yetenek] ve iktidarıyla yaşamış, bazı şanlı muzafferiyete, fütuhata [fetihlere] mazhar olmuştur. Hammer Sultan Selin Sânî hakkında "calib- hacâlet [utanç verici] sefahatiyle taht-ı Osmani'yi en ziyade lekedar [lekeli] eden padişahların biri olan bu hükümdar bî-îtidal [ölçüsüz]" sözlerini sarf ediyor. Cülusu esnasında hazine muhârebat-ı mütemadiye [sürekli savaşlar], mütemadi [sürekli] ihsanlar

[bağışlamalar] dolayısıyla boşalmış bir halde bulunuyordu. Bu esnada yeniçerilerin isyanı büsbütün kabarmıştır. Padişah-ı cedidin [yeni padişahın] en büyük muvaffakiyeti [başarısı] veziriazam Sokullu Mehmed Paşa'yı yerinde ipka etmesi [sürekli kılması], hiçbir şeye karışmaması, kendi eğlencesiyle iştigal etmesidir [uğraşmasıdır]. Fakat Sultan Selim teveccüh-ü umumiyi [genel beğenmeyi] kazanmış bir padişah olmayıp İstanbul'da, Selanik'te, vesair mahallerde vukua gelen yangınlar aleyhine tefsir edilmiş [yorumlanmış], Kıbrıs feth-i azimi bile şarabı için zapt ediyor gibi sözlerin intişarına [yayılmasına] vesile olmuştur.

Zamanında Sakız Adası memalik-i Osmaniye [Osmanlı topraklarına] ilhak edilmiş [ilave edilmiş] Kıbrıs fetholunmuş, İnebahtı'da Osmanlılar mağlup olmuş, Yemen fethedilmiş, bahr-ı Hazar ile Azak Denizi'nin bir kanal ile rabtı meselesi düşünülmüştür.

Sultan Murad Sâlis'in zamanına gelince debdebenin, dâratın, sefahatin bütün izleri görülmeye başlamıştı. Bizzat padişah iradesiz, zaifü'l-ahlak [zayıf ahlaklı] idi. Şefkat ve merhameti her şeye galip bulunuyordu. [345] Zamanı bir buhran-ı rical [ileri gelen devlet adamları] zamanıdır. Padişahın bu zaafından istifade ediliyor, onun muhtelif [çeşitli] ceryanlar, muhtelif nüfuzlar dâhiline girmesine sebebiyet veriliyordu. Bahusus padişahın sefahate inhimakı [fazla düşkünlüğü] sinirlerine büsbütün zaaf târî olmasına [ortaya çıkmasına] sebebiyet vermiş ve hükümeti idare etmeye başlamıştır. Devre-i kemalin ilk esbab-ı sukutu Murad Sâlis zamanında görünmeye başlamış buhran-ı rical pek uzun müddet devam etmiş, şu ahval bilahare kadınlar devre-i saltanatını ihzar eylemiştir [hazırlamıştır]. Haseki Safiye Hatun padişahın üzerinde pek büyük bir tesire malik [sahip] olduğu gibi Üveys Efendi namında bir sefih de [akılsız] pek büyük bir nüfuz sahibi idi. Sokullu Mehmed Paşa'nın artık nüfuzu kalmamıştı.

Zamanında İran'da birçok fütuhat [fetihler] mühime [önemli] olmuş, Gürcistan ve Şirvan fethedilmiş, Avusturya ile muharebe edilmiştir.

Yerine geçen Sultan Mehmed Han Sâlis devrinde de buhran-ı idari [idari sıkıntı] temadi etmiş [sürüp gitmiş], valide sultan olan Safiye kadının elinde umur-u hükûmet [hükûmet işleri] daha ziyade teşevvüş [karışıklık] peyda eylemiş [meydana getirmiş], birtakım erâzil [bayağı ve adi kimseler] ve esâfilin [çok aşağı ve bayağı kimselerin] eline düşmüştür. Kavânin-i kadîme [eski kanunlar] bozulmaya başlamış, tımarlar, zeametler, saray hademesine, müntesibin ilmiyeye bile verilmeye başlamış, Musevilerden valide sultana çatkın "hayraça" namında bir kadın artık tımarları istediği gibi satmaya başlamış, umur-u dâhiliye [iç işleri] büsbütün ihtilale [bozukluğa] yüz tutmuştu. Bahusus cülus günü sarayda şehzadelerin katli, hamile olmak bahanesiyle

cariyelerin denize atılması cidden şayan-ı dikkat, usul-ü mutlakıyetin suistimale yüz tuttuğuna en büyük delil idi. Şeyhülislamlar bile [346] artık riyadan vazgeçemiyordu: mütefessih [kokuşmuş] bir siyaset-i vahşiyane [vahşi siyaset] icrayı ihkâm ediyor [kuvvetlendiriyor], korku tevlit edecek [doğacak] yerde yeis, nefret uyandırıyordu.

Zamanında Avusturya ile muharebe edilmiş, Anadolu'da celâli eşkıyâsı türemiş, Şah Abbas ile İran muahedesi [anlaşması] icra olunmuştur.

Sultan Ahmed Evvel'in zaman-ı saltanatı şiddetle, ulviyetle [yücelikle] mâlâmal [dopdolu] bir zamandır. Padişah olduğu gün ilk iradesi "Senin başını keserim" sözleriyle başlamaktadır. Dâhilen bir şiddet-i idare tesis etmiştir. Murad Bey tarihinde zamanından bahsederken "İki sadrazam, iki kaymakam katl olundu. Diğer iki sadrazam dahi hademat-ı mesbukalarına [daha önce geçmiş], doksanı mütecaviz [aşan] senelerine yahut alil [hasta] ve mariz [illetli] bulunmalarına bakılmaksızın eziyetlere düçar edildi [uğratıldı]. Huzurda ihnak ettirilen [boğdurulan] sadrazam Derviş Paşa serildiği yerde canlanıp kımıldanınca padişah hançerinin çekip üzerine çökmüş, hançerini defaatle [defalarca] sokup çıkarmıştır."[163] Sultan Ahmed Evvel siyaset-i dâhiliyede [iç siyasette] bir mecmua-yı tezat idi, şu şiddetlerine muadil [denk] bazen o kadar merhametler, o kadar şefkatler, doğruluklar gösterir ki hayret etmemek elden gelmez, biraderi Sultan Mustafa'yı katletmemesi büyük validesi Venedikli Safiye Sultan'ı teb'id etmesi [uzaklaştırması], birinci haseki tarafından sâika-i rekabetle [rekabet sebebiyle] öldürülen cariyeleri haber alması üzerine en büyük cezayı aşkına rağmen yine kendi eliyle vermesi bu doğrulukların birer delilidir. İşret [içki] ve kadına pek çok düşkün bulunması pek genç yaşında terk-i hayat etmesini müeddî [sebebiyet veren], binaenaleyh bunların tesiriyle şiddetinin [347] tezayüt ederek [artarak] birçok fenalıkları müeddî [sebebi] olması mâni olmuştur. Zamanında Avusturya ile İran ile muharebe edilmiş, Sitva [Zsitvatorok] İran muahedeleri [anlaşmalarını] hudud-u Osmani'nin az çok küçülmesini bâdî [sebep] bulunmuş, devletin şan ve şerefine nakısa [eksiklik] îras etmiştir [meydana getirmiştir].

Vefatını müteakip biraderi Sultan Mustafa makam-ı saltanata calis olmuş [tahta oturmuş] ise de meczup [deli] olmasına binaen çok zaman idare-i umur edememiş, hal' edilerek [tahttan indirilerek] yerine Sultan Osman geçmiştir.

[163] Tarih-i Ebu'l-Faruk: cilt, 4 sahife 290 (Y.n)

Sultan Osman şedit bir siyaset-i dâhiliye ittihaz etmiş [kabul etmiş], işret eden yeniçerilerden birçoğu iradesiyle boğdurulmuş öldürülmüş yahut bizzat padişahın emriyle ahirete intikal etmişti.

Pek genç olan padişah durmuyor, çalışıyor, millete bir hayat vermek için uğraşıyordu fakat hocası Ömer Efendi gibi bir mahdudü'l-nazarın [sınırlı bakışların] reyiyle hareket etmesi kendisini birtakım hatîata [suçlara] sevk etmiştir ki neticede adem-i muvaffakiyetle [başarısızlıkla] karşılaşmış, hatta hayatının gitmesine bile sebep olmuştur, şehzade Sultan Mehmed'in huzurunda katli, askere verilen akçenin kati [kesin] bunlardan biridir. Zamanında Lehistan'a sefer vaki olmuş [meydana gelmiş], bir neticeye iktiran edememiş [ulaşamamış], İstanbul'a avdetinde [dönüşünde] pek fâciane bir surette padişah yeniçerilerin yediyle [eliyle] katl olunmuştur.

Padişahın yeniçeriler elinde irtihali [ölümü] intizam-ı idareyi [idari düzeni] büsbütün alet-i üst etmiş, memlekette idare eclâf [adi] ve erâzilin [bayağı] yedine [eline] geçmiş, asker umur-u mülkiyeye [ülke işlerine] müdahaleye başlamış, Sultan Mustafa tekrar padişah olmuş, Anadolu'da isyan yüz göstermiş, anarşi siyaset-i dâhiliye [348] yerine kaim olmuştu [yerine geçmişti]. Devr-i kemal, devr-i şevket [büyüklük devri] manen oluyor, haricen şeklini muhafaza ediyor [koruyor], hiç kimse bundan müteessir olmuyor [üzülmüyor], herkes hükûmeti idareyi kendi haline bırakmış bulunuyorlardı. Rüşvet, memurun için memuriyet-i ihdası [memnuniyeti ortaya çıkarma] bütün herkesi işgal ediyordu. Bu hal devam edemezdi, ahval gayet karışık, umur-u hükûmet [hükumet işleri] cahillerin acizlerin elinde pâmal [ayaklar altında] idi, artık büsbütün devr-i kemal çöküyor, memleket yavaş yavaş bedbiniye doğru ilerliyor, devre-i fikri hazırlanıyor. Nef'î, Sabrî gibi şairler eski zamanların hatırasıyla devre-i kemali yaşatıyorlardı. Sultan Mustafa makam-ı saltanatında çok zaman kalamadı. Yerine Sultan Murad Râbi makam-ı saltanata geçti, yeniçerilerin sadrazam yaptırmış olduğu Mere Hüseyin Paşa'nın "Arkadaşlar lazım olan şeyleri nerede bulursanız hemen alıp ihtiyacınızı def edersiniz. Et, mum, pirinç, yağ vesaire levazım [gerekli şeyler] için sıkıntı çekmeyiniz. Padişahın parası çoktur, tazmin eder [öder]." mealindeki sözleri şu fevzaviyet [karışıklık] için bir delil-i vazıhtır [aşikâr delildir]. Bu esnada Kösem Sultan bütün kuvvetiyle icrayı hükûmet ediyor, ahvalden istifade ediyordu.

Sultan Murad Râbi Sultan Mustafa'nın yerine iclâs ettirildi [tahta çıkarıldı]. On iki yaşında bulunuyordu, zaman-ı saltanatının iptidaları [başlangıçları] ağaların tegallübüyle [zorbalıklarıyla], Kösem Sultan'ın idaresiyle geçti, kısm-ı diğeri de padişahın istibdadına esas teşkil etti. Padişah pek şedidü'l-mizaç idi, en son iradeyi en evvel verenlerden bulunuyordu, fevzaviyetin

[karışıklığın] önünü başka türlü almak mümkün değildi. Bu şiddete lüzum vardı fakat şiddet [349] tarz-ı makulü geçmiş, adat [adetler] ve itiyatata [alışkanlıklara], ihtiyâcata bile tecavüz ve taaddî etmişti [saldırmıştı]. Sultan Murad Râbi tütünü men etmiş, tütün içenleri katl ile cezalandırmıştır. Sultan Murad Râbi yatsı namazından sonra çıkmayı men etmiş [yasaklamış], çıkanları aynı cezaya düçar etmişti [uğratmıştı]. Zamanında dâhili isyanlar olmuş, padişahın gayretiyle bastırılmış, Acem gailesi [sıkıntılı iş] zuhur etmiş [meydana çıkmış], Bağdat ikinci defa zapt olunmuş, padişah bizzat seferde bulunmuştur.

Sultan İbrahim'e geline, bu devre-i kemalin artık sukut ettiğine [seviye kaybettiğine], esbab-i vehn ve inhitatın [zayıflık ve çöküntünün sebebi] lazım gelen netâyici [neticeleri] istihsal ettiğine [meydana getirdiğine] şühud [şahitler] vekâyi [olaylar] ile mâlâmal [dopdolu] bir devirdir. Bütün sükûn ve tevakkuf [bekleme], kemal devirleri takip eden bir tekâmül-ü makûs [tersine dönmüş olgunlaşmalar] ile gidebileceği en elim, en son noktaya vasıl olmuştu [ulaşmıştı]; memlekette asab-ı icrayı ahkâm ediyordu, makul bir siyaset görünemiyordu. Bütün kuvvet-i zaifü'l-irade [iradesi zayıf] bir padişahın elinde toplanmış, dâhili isyanlar yüz göstermiş, bir istibdad bî-mana yalnız kısmen yıkmak, sarf etmek, yerine getirmemek, riyakâr olmak hükûmeti, milleti idare için kâfi görülmüştü; bahusus kadınların idare-i hükûmete [hükumet idaresine] karışmaları diğer zamanlardan daha ziyade göze çarpacak derecede idi. Zamanında birçok valilerin isyanıyla uğraşılmış, Girit Seferi açılmış ve kendisi bir isyan neticesinde hal' edilmiş [tahtan indirilmiş], dokuz gün sonra bulunduğu mahbeste [hapishanede] katl olunmuştur. Siyaset-i hariciyede [dış siyasette] bu padişah zamanında bir teşviş [karışıklık] içinde geçmiş, nâ-ehil [beceriksiz] ellerde bulunan devlet-i Osmaniye haricen karışıklığından istifade [350] edememiş, kapitülasyonlar, itasına [verilmesine] revaç verilmişti.

Bu devirdeki hayat-ı içtimaiye [sosyal hayata] gelince bunu iki kısma ayırmak zaruridir, biri hakiki, tabii [doğal] bir inkişaf [gelişme] ve tekâmülün [olgunlaşmanın] tezahüratı [belirtileri], diğeri de evvelkinin inkıraza [yıkılmaya] doğru giderken zahiren [görünüşte] muhafazası.

Osmanlı hükûmeti Sultan Süleyman Kanûnî zamanına kadar gideceği hudutlara kadar gitmiş, galibiyetten galibiyete sürüklenmiş, servet ve debdebe ve refah ile yaşamış, padişahların ehl-i hüneri, ulema ve fuzalâyı, şuarayı, sanatkârları muhafaza ve sıyanet etmeleri [korumaları] dolayısıyla hayat-ı içtimaiyenin [sosyal hayatın] her noktasında inkişâfat-ı mükemmele [mükemmel gelişmelere] tezahür etmişti [belirmişti]. Hükûmet hükûmet-i mutlaka olarak suret-i kıtaya [kara parçasına] da artık takarrür [karar kılma] ve teessüs etmiş [etkilenmiş] bulunuyordu.

Fatih Sultan Mehmed ile Selim'in usul-ü idareye idhal ettikleri hükûmet-i mutlaka tohumları artık tamamıyla neşv ü nemâ [gelişme] bulmuş, son noktaya vasıl olmuştu. Padişah her hususta mutlaku'l-inan [serbest bırakılmış] idi, o umur-u memleketin [memleket işlerinin] idaresini ettiği adama tevdi eder [emanet eder], onun yediyle [eliyle] memleketi idare ettirebilirdi, hatta bendegânından [kullarından] İbrahim Paşa'nın sadareti bu suretle vuku bulmuş [meydana gelmiş], divanın hâricinden intihap edilerek [seçilerek] makam-ı sadarete getirilmişti, mutlakıyet-i idare demek fazla şeref demektir, hükûmat-ı mutlakeyi zaten bitiren öldüren de bu fazla şeref meselesidir, bunun, şeref iddiasının en celi [açık] tezahüratını [belirtilerini] bu devirde birçok vakayi [olaylar] ve hadisat ile izhar etmiş [meydana çıkarmış] mümkünse de biz burada birkaç vaka ile anlatacağız. Bu zamana kadar padişahlar da seraskerlik bulunurken bu devirde bâ-ferman [ferman ile] hümayun bu mansıp [istenilen yüksek mevki] sadrazam İbrahim Paşa'ya [351] intikal etmiş [geçmiş], salahiyet-i vâsiayı [yetki genişliği] mu'tî [veren] ve amir bir ferman ile bütün umur-u idare bir elde, padişahın vekili İbrahim Paşa da teessüs [kurulma] ve takarrür [karar verme] eylemiştir. Padişah ile sefiri arasında şeref üzerine olan şu mükâlemeyi [söyleşmeyi] kayıt etmek o devrin hâlet-i ruhiyesini [içinde bulunduğu ruhi durumu] anlatmak için kâfidir. Padişah oğlunun sünnet düğününde vezire soruyor:

-Senin hemşiremle ezvâcın düğünüyle oğullarımın düğününden hangisi daha güzeldir?

Vezir:

-Benim düğünüm gibi şimdiye kadar olmamış ve olmayacaktır, diyor.

-Neden?

-Sizin düğününüzde benim düğünümdeki kadar büyük bir davetli yoktur: benim düğünüm zamanımızın Süleyman'ı olan Mekke ve Medine padişahının huzuruyla müşerref olmuştur[164].

İbrahim Paşa'nın Avusturya sefiriyle sulh için vaki [olan] mülakatında istimal ettiği [kullandığı] sözler okunacak olursa bu şeref ve debdebe, salahiyet-i mutlaka, tefevvuk [üstün olma] iddiasının memleketin ruhunda ne kadar büyük bir mevkia malik olduğu tezahür eder[165]. Bu iddiamıza diğer bir delil de defterdar İskender Çelebi'nin serveti, sadrazama rekabetidir.

Hammer tercümesinin beşinci cildinde bu zat hakkında "Büyük memurlar [352] içinde dârat [tantana] ve debdebeye vuzerâya, hatta bizzat veziriazama rekabet edebilen yalnız Çelebi idi. Üç yüzü sırmalı serpuş [başlık] giyer altı yüz kölesi var idi. İbrahim Paşa'nın böyle serpuşlu

[164] Hammer Tercümesi: cilt, 5, sahife 103 (Y.n)
[165] Hammer Tercümesi'nin beşinci tafsîlâtı vardır. (Y.n)

köleleri dört yüzden ziyade değildi, diğer iki vezirin ise altmıştan seksene kadar idi.” cümlelerine tesadüf ediyoruz. Sultan Süleyman Kanûnî saltanatına kemal ermiş, bir hükûmetin padişahına yakışacak bir surette başlamış Sultan Süleyman’ın Mısır’dan getirdiği altı yüz vatan-ı cüdâyı [vatanlarından ayrılmışları] memleketlerine göndermiş, idare-i selimiye mugayir [aykırı] harekette bulunan tüccardan alınan mallara mukabil [bir şeyin karşılığı olan] bir milyon akçe tazminat vermiş, sû-i idaresi [idarenin kötülüğü] tebeyyün eden [meydana çıkan] kaptan Cafer Bey’in badel istintak [sorguya çektikten sonra] cürmü [suçu] tebeyyün ettiği [meydana çıkardığı] takdir de idamını emretmiştir. Mutlakıyet-i idareye, fazla şerefe temayülün [bir tarafa meyletmenin] bir misali de divandır. Veziriazamın oturduğu mahalin üstünde padişaha mahsus kafesli bir yer ihzarıdır [hazırdır], askere seferlerde verilen padişah ihsanlarının [bahşişlerinin] miktarına bakıldıkça hayret etmemek elden gelmiyor. Bu devir hâlet-i ruhiyesine [ruh hallerine] göre teşkilâta [düzenlemeye] muhtaçtı. Süleyman Kanûnî bunu unutmadı, devrin ruhuna muvaffak-ı tesisat ve teşkilatta [kurum ve kuruluşlarda başarılı] bulundu. Tarik-i ilimde [ilim yolunda] kat edilecek [yol alınacak] merâtibi [rütbeler] Sultan Mehmed yirmili, otuzlu, kırklı, ellili, altmışlı olmak üzere beşe taksim etmişti. Sultan Süleyman Kanûnî bunu daha münasip bir tarzda ayırdı. Medreseleri dâhil, hariç olmak üzere ikiye taksim, had-ı azam [en üst sınır] olmak üzere yetmiş akçe olmak üzere bunların derece-i ihtiramını [saygı derecesini] on kısma tefrik etti [ayırdı]. Daha sonra ulemaya iki imtiyaz verdi: “1” vergiden muafiyet “2” [353] vefatlarında mallarının müsadere olunmaması. Umur-u maliyeye [mali işlere] de itina edildi [titizlikle üstünde duruldu]. Padişah sahî [cömert], kerim olmakla beraber bu hususta pek dûrendiş [tedbirli] idi. Valileri vilayetlerinin varidatıyla [gelirleriyle] mütenasip [uygun] vergiye tabi tutmak sadrazam Rüstem Paşa zamanında ihdas edilmiştir [ortaya çıkartılmıştır]. Askerî ıslahatta yörük denilen Rumeli piyade askerinin ilgası [hükümsüz bırakma], yeniçeri ortalarının tezyidi idi [artırmasıydı]. Bu noktada da tahsisat-ı muhtelife [çeşit çeşit ödenekler] üç derece tesis eylemişti [kurulmuştu]. Kurucu oturak, alil [harap]. Padişah birinci ortanın neferi [askeri] gibi tahsisat almış ve bu ortaya buna delil olmak üzere bir taht konulmuş ve bu âdet son zamanlara kadar devam eylemiş, kışlaların önünden geçerken padişaha şerbet verilmek irade olunmuş, şu suretle askerliğe bir paye-i refî [yüce rütbe] verilmiştir. Tımar, zaâmet zamanına kadar valiler tarafından tevcih olunurdu, zamanında yalnız tımar tevcih edebilmeleri usul-ü ittihaz olunmuş [kabul edilmiş], zaâmetin makam-ı saltanattan tevdii [teslim ettiği] irade kılınmıştı. Zaâmetlerin parçalanması için o emir-i şedide ve kıtaya verdi, reayanın [halkın] tımar ve zaâmet sahiplerine ita edecekleri [ödeyecekleri] vergilerde tayin edildi,

bunları iki isimle hülasa etmek mümkündür, hukuk ve rüsum-u şer'iyye [şeri vergiler], tekâlif-i divaneye. Bunlar aksam-ı mütenevviaya [çeşitli kısımlara] ayırıp her vilayetin vergi kanunu ayrı idi. Süleyman Kanûnî memleketinin idareyi mülkiyesini de tanzim [düzenleme], "cem'an [cümleten] yüz elli sancağı müştemil [kapsayan] yirmi bir vilayet olmak üzere memalik-i Osmaniye'yi [Osmanlı topraklarını] taksim-i cedid [yeni bölümler] altına aldı." Âyin, teşrifat [geleneğe göre davranma], zabıta, cezalar tayin etmiş, namus, sirkat [hırsızlık] cinayet gibi mesaili [meseleleri] muhtelif [çeşitli] cezalarla kanun dâhiline almıştır. Sultan [354] Süleyman Kanûnî'nin ceza kanunu bazı noktalarda peş şedid-i ihkâmı [kuvvetlendirmesi] ihtiva ediyorsa da [içine alıyorsa da] en mükemmel kanunlardan biridir, hamamlar ve berberler de Hristiyanlara başka takım çıkarılmasının, şu suretle bir memleket ahalisi arasında tefavüt [farklılık] gözetilmesinin devrin Türklük ve İslamiyet'e ne kadar şerefdar bir mevki sakladığına bir delildir. Mamafih bu ikbal ve haşmet, bu büyüklük, bu kânûnilik arasında devletin inkırazı [çökmesi] tahammülleri [katlanmaları] hazırlanıyordu. Padişahın divana gelmesi, mühim mesailinde [meselelerinde] tetkikinde kafes arkasında bulunması, veziriazam İbrahim Paşa'yı saray ricalinden [devlet adamlarından] intihab etmesi [seçmesi], fazla şerefe düşkünlüğü uyandırması, haseki sultanla -Rokzelan'la [Roxelane/Hürrem]- kadınların umur-u hükûmete [hükumet işlerine] müdahalesine müsaade etmesi, Rüstem Paşa'nın irtikâp [bir kötülüğü yapma] ve irtişayı [rüşvet alma] memlekete ithaline iğmâz-ı ayn [görmezlikten gelme] eylemesi, israfa müsaade etmesi birtakım esbab-ı muhtelife [çeşitli sebepler] idi ki bu devri yavaş yavaş yiyecekti, nitekim de yedi.

Selim Sâni zamanında ise sadrazam Sokullu olmamış olsaydı Sultan Süleyman'ın bütün tekâmülleri [olgunlukları] bırakmış olduğu infisah [bozulma] ve inhilal [dağılma] îrazi [kaçınmaz] görülecekti. Padişah vehham [pek kuruntulu], satıh-bîn [yüzeysel gören], mest ve bîhuş [sersem] idi. Bu devirde devr-i sabıkın [önceki devirlerin] azamet [büyüklük] ve ikbalinden yalnız sefahat ve ihtişam yaşıyor, müskiratı [alkollü içkileri] men eden [yasaklayan] bir kadı azil edilmiş bulunuyordu. Adab-ı umumiye zahirîyat altında bozulmuş, çirkin bir çehre arz ediyordu. Fevzaviyet [karışıklık], anarşi bunun kuvvetiyle başlıyordu. "Nurbanu" kadının hayat-ı idare-i umumiyeye [genel yönetim hayatına] yalnız karışmakla iktifa etmeyerek [yetinmeyerek] birtakım yabancılara da yüz vermesi devr-i kemalin birer birer ziyalarının [ışıklarının] söndüğünü [355] anlatacak mahiyettedir [niteliktedir]. Sultan Murad Sâlis zamanı ise zaaf-ı ictimai ve idariye [idari ve sosyal zayıflık] en büyük bir delildir. Başta "Nurbanu" valide, "Haseki Safiye" kadın bulunduğu halde bütün sultanlar hayat-ı içtimaiye [sosyal hayat] ile oynuyorlar, hadim ağaları bile işe

karışıyorlar, “Raziye kalfanın ilhamı ile bahçıvanlıktan âlemü’l-gayb-ı kutb-ı zamanlığına isal edilen [ulaşılan] Şeyh Şücâ, Manisa’da av esnasında rast getirilen ilim ve fazldan ziyade kaba soytarılıklarda mahir bulunan ve iptida-i mahir [ustalığının başlangıcı] suhte [yanık] iken tedricen [yavaş yavaş] yükselerek vezarete ve Budin valiliğine kadar terfî eden Üveys Paşa[166] gibiler muvaffak-ı iktidara getiriliyordu. Padişah müteredditt [tereddütlü], vükela [vekiller] vüzera [vezirler] cahil, ahali anarşiden, boş gururdan zevk alır idi. Padişah seraskerlik meselesinde “Reyler Sinan Paşa ile Ferhat Paşa üzerine tehalüf etmekle [aykırı olmakla] ikisi birden serasker nasb etmişti [tayin etmişti]. Sefahat o derece idi ki padişah vefat ettiği zaman kırk yedi çocuğu kalmış, hayatında “102” evladı olmuştu. Sultan Mehmet Sâlis zamanı ise büsbütün bir devr-i fevzaviyettir [karışıklık devridir], hayat-ı içtimaiye [sosyal hayat] o kadar karışık, o kadar hırs ve tama’ [açgözlülük] çok ki ulema nusus-u Kur’aniyeyi [Kur’an’ın kesin hükümlerini] tenkit edecek kadar salahiyet [yetki] görüyorlar, intizamdan eser bulunmuyordu. Deli Hüseyin gibi şakilere [haydutlara] mesnetler veriliyor, şehzadeler için kafes usulü tesis ediliyor, mesnet [rütbe] ve mansıp [makam] kavgası her şeyin fevkinde tutuluyor. Bu emraz [hastalıklı] Sultan Ahmed, Sultan Osman, Sultan Mustafa zamanlarını kaplamış, Sultan Murad Râbi mâni olmak istemiş fakat [357] deli birader namıyla mevsum idi [isimlendirilmişti]. Bunun yazdığı Rezaletnâme Osmanlı edebiyatı için bir şeyndir [kusurdur]. Şu beyit onundur:

“İrdi hazanı ömrümün veh ki dahi baharı yok
Subh-u servere irmedim gam şebinin nehârî yok”

Emrî tahallüs eden [mahlas alan] Edirneli Emrullah bu devirde mesel-gûluk [mesel anlatma], muamma-gûlukta [bilmece anlatma da] mümtaz idi. Kendisine “Hallâku’l-maânî [ince nükteleri yaratırcasına bulup kolayca söyleyen büyük şair]” namını verirlerdi.

“Mahabbet âteşi yanar belâ ocağıdur başum
Egilmiş bâd-ı âhumdan duhânıdur iki kaşum”

Müezzin Hüdâyi’de unutulamaz bir simadır, ismi Mustafa olup kendisi İstanbulludur, sesi gayet güzel idi, hoş meşreb, nükte-gû [nükteli söz söyleyen] bir zat idi, şu kıtasını alıyoruz:

“Ahbâbımızın mûr-u sıfat râhına hâkiz
Ammâ ki adû çeşmine biz şîr-i jiyânız
Başına bâsârız biz o Nemrûd-u anûdın
Ol fil ise biz peşe-i bî-tâab ü tüvânız.”

[166] Tarih-i Ebu’l-Faruk: cilt, 4 sahife, 5 (Y.n)

Trabzonlu Figânî'de akıbet-i hayatı [hayatın sonu], şairliği dolayısıyla zikire şayan bir simadır. "938 [1531-1532]" tarihinde Macaristan'dan getirilip Sultan Ahmed Meydanı'nda dikilen heykellere itiraz ettiği için İbrahim Paşa emriyle katledilmiştir. Figânî'nin sözü şudur:

"Dü İbrahim Ahmed âmed be deyr-i cihan
Yeki but-şiken ve yeki but-nişan."

[358] Taşlıcalı Yahya Bey seyf [kılıç] ve kalemi cem eden [toplayan] zevattandır. Sahib-i hamsedir. "Kitab-ı Şah u Geda" "Yusuf-u Züleyha'sı" matbuadır, "Gülşen-i Râz", "Gencine-i Râz" "Usulnâme" olmak üzere üç kitabı daha vardır. "990 [1582-1583]" tarihinde vefat etmiştir. Bu beyitini alıyoruz:

"Seni sevdügüni cânım sana izhâr idemez
Degme derd ile günâhın kişi ikrâr idemez."

Asıl ismi Mehmed olan şair Hayâlî bu devirde cidden mümtaz ve şayan-ı dikkat bir simadır, Vardar Yenicesi'ndendir, "964 [1556-1557]" tarihinde vefat etmiştir. "Meşairü'ş-şuara" sahibi Âşık Çelebi'nin pek dostu idi. Teceddüdü [yenilenmeyi] husule getiren ellerden biridir:

"Âfitabı nice teşbîh eyleyim ruhsârına
Sen saâdet nur isen ol hâke düşmüş bir zelîl

Malkaralı Nev'î Efendi'yi de unutmamak gerektir, Sultan Selim Sânî'ye hoca olmuş, kasidelerinde devrin hâlet-i ruhiyesini [ruhî hallerini] tamamıyla gösterir:

"Kasr-ı cennet mi bu yâ bâğ-ı İrem ya gülistân
Ya hârimü'l-kuds ü ya beytü'l-harem ya âsumân
Gülistândır gerçe amma gülistân bî-hazan
Âsumândır gerçe amma âsumân bâ-sebat."

Bu devirde yetişmiş şuaradan biri de rubaiyatıyla tarih-i edebiyat-ı Osmaniye'de bir muvaffak-ı bülende [yüksek başarıya] malik [sahip] olan Azmîzâde Mustafa Efendi'dir. Şiirde [359] "Hâletî" tahallüs eder [mahlasını alır] idi. Tarikat-ı ilmiye müntesibinden olup Rumeli kadıaskerliğine kadar irtikâ etmişti [yükselmişti].

"Derd ehli odur ki sormayub râh-ı necât
Yanında bir ola hâr ü gül zehr ü nebât
Hükmün viremez bu kâr-zâr-ı aşkın
Şemşîr-i belâyı bilmeyen âb-ı hayât.

Bu devirde ilim ve irfanın ne derecelerde olduğunu anlamak için devre seri bir nazar-ı tetkik atfedeceğiz. Bu devrin en büyük simalarından biri Şeyhülislam Ebussuud Efendi'dir. 896 [1490-

1491] sene-i hicriyesinde İstanbul civarında Müderris köyünde dünyaya gelmiş, tarik-i ilme [ilim yoluna] dâhil olmuş, ale'd-derecât [derecelerine göre] terakki ederek [ilerleyerek] kadıaskerlik mansıbında [makamında] sekiz sene bulunmuş, 952 [1545-1546] sene-i hicriyesinde şeyhülislam olmuştur. Kemal Paşa'ya Osmanlılar muallim-i evvel [ilk hoca] dedikleri gibi Ebussuud'a da muallim-i sâni [ikinci hoca] derler. "İrşadü'l-akli's-selim mezâya'l-Kur'âni'l-azim" Osmanlı tefsiri meşhurdur. Bunu harfü's-sade kadar yazıp Sultan Süleyman Kanûnî'ye takdim ettiği zaman şeyhülislamların gündeliği iki yüz akçe iken beş yüze iblağ olunmuştur [çıkarılmıştır]. Bir gün zarfında bir defa "1412", bir defa da "1413" fetva vermiştir. İmâdiyeli [bütçe açığını veya savaş masraflarını karşılamak içim halktan alınan örfî vergi] Şeyh Mehmed Bin Mustafa'nın oğludur. "982 [1574-1576]" sene-i hicriyesinde vefat etmiştir. Şair, âlim bir zat idi, Sultan Süleyman'a Arapça mersiyesi meşhurdur. "Mültekâ'l-bahreyn" sahibi Molla İbrahim Çelebi bu asrın en büyük fakihlerindendir. "Mevzûâtül'l-ulum" namındaki kitabında yüz yetmiş ulumdan bahseden, bu uluma hizmet [360] eden Taşköprülüzâde Mehmed Kemaleddin en muhterem simalardan biridir. Daha birçok eseri vardır. 1030 [1620-1621]'da vefat etmiştir. Hoca Hayreddin Efendi Sultan Süleyman Kanûnî'nin ekser musahibelerinde [sohbet arkadaşlarında] nezdinde bulunurdu. Bu devirde ulema o derece hürmet vardı ki vüzera, vükela ulemayı, müderrisini toplarlar ziyafetler verirlerdi. Tıp hususunda o kadar mühim simalar gösterilemiyor, yalnız tayyib [güzel] "Muhammed el Keysâni" Sultan Süleyman Kanûnî'nin vefatını ketm etmek [saklamak] hususunda gösterdiği dirayet [kavrayış] ve iktidar dolayısıyla şayan-ı kayd ve tezkârdır [hatırlamadır]. "928 [1521-1522]" de vefat eden Halepli Hanbelizâde bir Halep tarihi, "Darüzzeheb" namında bir edebiyat, "'Uddetü'l-hâsib ve 'umdetü'l-muhâsib" namıyla bir risale-i ziyaziye vesair kitaplar yazmıştır. "Ahlak-ı Alâî" sâhibi Kınalızâde Ali Efendi bu devirde yetişmiştir. Molla Ataullah bir kuy-u tefsire ve miftaha [şifre cetveline] tâlîkat [risale içinde yazılan notlar] yazmış, Şeyh Garseddin hisaba, ferâize [farzlara] mevâkîfa [duraklara] şerh, felekiyata [astronomiye] tıptan mucize tâlîkat-ı kafiye-i camiye şerh yazmıştır. Devr-i kemalin tefessüh [bozulma] ve inhilal [dağılma] zamanlarında ilim ve irfan da aynı emrazı [hastalıkları] göstermiş, tahşiye [bir metnin kenarına not koyma], talik [bir şart ile bağlama], tecdit [temizleme] gibi hususatla iştigal edenler [uğraşanlar] pek çok olduğu halde müstakil eserler ibda eden [meydana getiren] pek az bulunmuştur. Bu esnada 1004 [1595-1596] vefat eden ahlâkü'l-sultana sahibi Mustafa, 1014 [1605-1606] vefat eden "Nazmil Fevaid fi-sülük Mecmua el akait "muharriri İbrahim, 1016 [1607-1608] da vefat edip te'lîfatının [yazılmış eserlerinin] kesretiyle meşhur Aydınlı Muhammed Ayşi,

ulum-u dünyada ihtisasıyla [duygularıyla] ve hakkaniyetiyle meşhur Zeynelâbidîn, Kudurî'ye dört cilt şerh yazan, 1025'te [1616-1617] diyar-ı ahirete intikal eden Hasan el-Kâfi, Mevzûâtü'l-ulûm'u [361] tercüme eden Taşköprülüzâde Kemaleddin Mehmed, âsârının kesretiyle [çokluğuyla] maruf [bilinen] Mehmed Bin Sadreddin, Fetâvâ-yı Hâmidiye sahibi elmevli Fazıl Hamid, tefsir-i kadıya tefsiri bulunan 986'da [1578-1579] vefat eden Sinaneddin Yusuf, ilm-i belagatta meşhur Ahmed Bosnevi Menâkıb-ı Ulema'yı yazan Mehmet Çelebi, İmam Gazalî'nin Kimyâ-yı Saadet'ini tercüme eden Ahmed Kâmi, tabakat-ı fıkıhayı tahrir eden el-Mevla Cafer, dört cilt zımânât sahibi fazıl [faziletli], Arabi bir tarih yazan Mustafa Cenab'ı, Sıhah Cevherî'yi[?] tercüme eden Mehmed ve onu en ziyade zikire şayandırlar. Fenn-i tıpta [tıp ilminde] telifi olan Genç Osman zamanında tabib Mehmed İshak Çelebi, 882'de [1477-1478] vefat eden Şücaeddin İlyas Karamanî, elmevli Şemseddin meşhurdurlar. 1090 [1679-1680] tarihlerinde Riyaziye'de Abdul Vehhab'ı, görüyoruz. Koca Ahmed şakâike zeyl yazmıştır.

Bu devirde ilm-i Osmaniye Türklük nokta-i nazarından büyük bir revnak [göz alıcılık] veren, Avrupa'nın bile mazhar-ı takdiri bulunan bir vücut da Kâtip Çelebi'dir. Kâtip Çelebi bî-sûd [faydasız] bir haşiyeci değildir, o ciddi, nafi [faydalı] eserler yazmış, şark ile garp ilmini ihata etmiş [kuşatmış], her ikisinden de istifade eylemiştir. Hammer "Müverrih kendisine rehber olmak için muamelat-ı takvimiye ve coğrafyaya muhtaçtır. İlm-i kutupta şöhret-gir [ünlü] olan ve daha ziyade (Hacı Kalfa) ünvanıyla lakabı tanınmış bulunan Kâtip Çelebi'nin âsâr-ı takvimiye ve coğrafyası mevcut olmasaydı Osmanlı İmparatorluğu tarihinin tahririne [bir eser kaleme alma] teşebbüs eden [girişen] müverrih ekseriya âliyü'l amiyen-i zulmet [karanlığın en üstün körlüğü] içinde yürüyebilecekti." dediği gibi müsteşrik [doğu bilimci] Vamberi'de [Arminius Wambery] "Kâtip Çelebi gibi zatlar yetiştiren [362] millete mütimden [tamamlayan], müterakki [ilerlemiş], müstait [yetenekli] denir"[167], diyor. Pederinin ismi Abdullah, kendisinin ismi Mustafa olup 1004 [1595-1596] sene-i hicriyesinde Dersaadet'te tevellüt etmiş, Hacı Halife namıyla şöhret bulmuştur. Pederi asker bulunduğu cihetle kendisi de asker olmuş ise de ilim ve irfana temayül göstermiş [ilgi duymuş], birçok seferlerin metâibi [yorgunlukları] arasında çalışmış, o müfit [faydalı] âsârını bırakmıştır. Yirmi senelik bir sa'y [çalışma] neticesinde ilm-i ahvali kitaba dair Keşfü'z-zunûn an Esâmi'l-kütübi Ve'l-fünun yazmıştır ki Arabü'l-ibare olup üç yüz kadar ulum ve fününun mevzuat [geçerli olan yasalar] ve gâyatından [maksatlarından] bahis, 9512 müellif ve şârih [şerheden], "15401" kitap, şerh, haşiye isimlerini muhtevidir [kapsayandır]. "Takvîmü't-Tevârîh" namındaki

[167] Kâtip Çelebi: Bursalı Mehmed Tahir Bey. (Y.n)

eseri kronoloji tarzındadır. Bu eser İtalyancaya tercüme edilmiştir. "Cihannüma" fene muvaffak [başarılı] olan ilk coğrafya kitabıdır ki Kâtip Çelebi bunda coğrafyanın tarihi, felsefi ve riyazî [matematik] kısımlarını yazmış, göstermiş, eser Latinceye tercüme edilmiştir." Memalik-i nasârâ [Hristiyan topraklarına] kitab-ı İslamiye de yazılmamakla frengî atlas-macur [major] resimleri alınıp tercümesi arzu olundu sabıka Fransa rahiplerinden İslam'a gelen "Şeyh Mehmed İhlâsî" Latin dilinde mahir olmakla "Atlas Minor" bir buçuk senede tercüme olunup ismine "Levâmi'u'n-Nur" denildi."[168] "Tuhfetü'l Kibâr Fî Esfâri'l-Bihâr" bahri fütuhattan [fetihlerden] ve muharebettan [muharebelerden] bahis olup donanma ahvalinden [hallerinden] münkesir [gücenmiş] ve münfail [içerlemiş] olan Çelebi maziyi ihya [diriltme] için yazmıştır. Kâtip Çelebi'nin Arabiyyü'l-ibare olarak terâcimü'l-ahval olmak üzere "Süllemü'l-Vusul İla Tabakati'l-Fuhul", [363] mesail-i garibe ve fetâvâ [fetvalar] acibe-yi muhteva [şaşılacak içerik] "Recmü'r-râcim bi's-sîn ve'l-Cim" "Fezleketü't-Tevârîh", esâsat itibariyle zarûriyat-ı dinîyeden [dinî zorlamalardan] olmayıp sâika-i hırs ve iştihar [nam kazanma] ile birçok ulemanın çıkardıkları mesaili tetkik eder Türki lisanla "Mîzânü'l Hakk Fî İhtiyâri'l Ehakk", 1010'dan [1601-1602] "1065"e [1654-1655] kadar tarih-i Osmani 'den bahis münakkah [ayıklanmış] bir tarih olan Fezleke, mükemmel bir İstanbul tarihi olan "Revnakü'l-saltanata" ve tercüme-i tarih-i Frenki, memalik-i Osmaniye'nin denizlerinden ve memleketlerinden bahis "Bahriye" isminde eserleri bulunduğu gibi birkaç eseri daha vardır. Müşarünileyh "1067 [1656-1657]" tarihinde vefat edip vefata metfun [gömülü] bulunduğunu Bursalı Tâhir Bey kitabında iddia etmektedir.

Bu devirde mimari en mükemmel, en şaşaadar [parıltılı] bir şekl-i iktisap etmiştir [şekil kazanmıştır]. Mimari Osmaniye bu kadar revnak veren [parlaklık veren] simalardan biri Mimar Sinan'dır. Müşarünileyh Kayseriyelidir, "895 [1489-1490]" sene-i hicriyesinde tevellüt etmiş, "918 [1512-1513]" senesinde İstanbul'a devşirme olarak getirilmiş, silke-i askeriye girmiştir. Sinan mimar olarak yaratıldığı cihetle küçük yaşından itibaren bu temayülünü [eğilimini] göstermiş, bütün çocukluk oyunlarını bu hususa ait taklitlerle temin eylermiş. Sinan askerlikte fevkalade yararlıklar izhar etmiş [göstermiş] olmakla piyade başı, zenberekçi başı mansıplarına [makamlarına] nail olmuş, Van Gölü kıyılarında Sadrazam Lütfü Paşa maiyetinde [beraberliğinde] gemiler inşasıyla ilk maharet-i mimariyesini anlatmış, kaptanlık rütbesini alarak düşmanla çarpışmış, galip gelmiş, subaşılık rütbesini mükâfat almıştır. Subaşı Sinan Boğdan seferinden sonra reis-i mîmâran [mimarların reisi] [364] namını almıştır. Yüz on yaşına kadar yaşamış, mimar

[168] Kâtip Çelebi. (Y.n)

olmak Süleyman Kanûnî'ye, Selim Sâni'ye, Murad Sâlis'e hizmet etmiştir. Birçok para kazanmış ise de ifrat [aşırı] derecede sahî [cömert] olmasına binaen öldüğü zaman beş parası çıkmamıştır. Seksen yaşından sonra Koca Sinan namıyla telkib [lakaplandırma] olunmuştur, birçok şakirt [öğrenci] yetiştirmiş olup bunların bazıları Hindistan'a davet olunmuş" Türklük namına birçok abideler bırakmışlardır. Bunlardan Mimar Yusuf Moğol padişahlarının nefis büyük saraylarını inşa etmişlerdir.

Sinan "81" cami-i şerif, "51" mescid, "55" medrese, "26" Darülkurra, "17" imaret, "2" Darü'l-şifâ, "7" muazzam su kemeri ve yolları, "8" cesim [büyük] köprü, "17" kârban [kervan] saray, "6" mahzen, "33" saray, "35" hamam, "17" türbe ve birçok sebiller inşa etmiştir. Bunların en meşhuru Süleymaniye, Şehzade Camileriyle Edirne'deki Selimiye Camii ve Dersaadet'teki kırk çeşmenin mecârî [su yolları] ve kemerleridir. Süleymaniye Camii hakkında Hammer tarihinde "Yedi yüz bin dört altından ziyade sarf olunan işbu bina merkez-i saltanatın en muhteşem abidesidir. Tezyinat-ı mimariyesinin [mimari süslerinin] serveti ve imalatındaki zarafet itibariyle Süleymaniye Camii numunesi olan Ayasofya'nın yanında bazı cihetlerde galebe [galibiyet] kendisinde kalmak üzere arz-ı vücut edebilir." diyor.

Bu devrin âbidat-ı mimariyesinden [mimarî abidelerinden] biri de Sultan Ahmed Evvel Cami-i şerifidir. Bu cami padişah zaman tarafından Ayasofya'ya bir rakip olmak üzere inşa ettirilmiştir. Cami hakikaten enâfis [en nefis] âsâr-ı Osmaniyedendir. [365] çinileri, kapılarındaki nakışlar, duvarlarındaki yazılar mimari-i Osmaninin o devirde ne kadar revnak [parlaklık] kesp ettiğini [kazandığını] gösterecek bir mahiyettedir. Minarelerindeki şerefeler on dört tane olup padişah zamanın Hanedan-ı Âli Osman'ın on dördüncüsü olduğunu göstermektedir. Altı minaresi vardır. Mehmed ve Ahmed Paşaların sarayları üzerine Atmeydanı'nda inşa olunmuştur. Mimarı "Ahmed" namındaki bir zattır. Bu devrin yetiştirdiği mimarlardan biri de 1032 [1622-1623] tarihinde mimarbaşı olan Kasım Ağa'dır ki Köprülü'yü makam-ı sadarete getirmek için çalışanlardan biridir.

Bu devirde de lisan-ı medeniyet-i Osmaniye'nin kemaliyle mütenasip [uygun] bir şekil almış, Sinan Paşa lisanına daha ziyade bir katiyet [kesinlik], daha ziyade bir revnak, bir ulviyet [yücelik] verilmiştir. Nesir-i Osmani artık tamamıyla İran'ın taht tesirinde bulunuyor, İran nesrindeki bütün süslerle parıldıyordu. Bu devirde Ali Vâsi, Lâmiî, Nisancı Celalzâde Mustafa, Ramazanzâde Mehmed, Latîfî, nesirde pek mühim zevattır. Lâmiî'nin "Şerefü'l-İnsân" tercümesi

bir bir harika-i nesiriyedir, Ali Vâsi Bidpay'ın hayvanat lisanından yazdığı hikâyatı tercüme etmiştir. Nesirde tekellüften [gösterişten] az çok azade kalan Kâtip Çelebi'dir.

Hülasa budur ve biz devr-i inkişaf [gelişme] ve kemal olmakla birçok büyük simalar yetiştirmiştir.

[367]

Devr-i Fikrî

Devr-i Fikrî: Fehîm. -Nâ'ilî-i Kadîm. -Nazîm. – Nâbî. – Sâbit. -Koçi Bey. -Naîmâ. -Bu Devrin Heyet-i Umumiyesine Bir Nazar: İcmal-i Siyasi ve İçtimai, Terakkiyat-ı Fikriye ve Medeniye, Lisan.

1

Devr-i Fikrî: Fehîm.- Hayat-ı içtimaiyedeki [sosyal hayattaki] tefessühât [bozulma] ve inhilalat [dağılmalar] siyaset-i hariciye ve idariyedeki [iç ve dış siyasetteki] teşevvüşat [karışıklık] ve fevzaviyet [kargaşalıklar]- edebiyatın müşevveş [karışık] zamanlarda müşevveş, yabîs [duygudan yoksun], dinî, fikrî bir şekil ahz edeceği [alacağı] kaidesini ispat etmek üzere- bu devirde histen ari, fikrin mâlâmal [dopdolu], dinî merbut bir şekil ve suret kesp etmiştir [edinmiştir].

Esasen Nef'î, Bâkî, Rûhî, Yahya gibi üstatların etrafında dönen fikr-i takdir ve şâbaşın [aferin] te'sîratına bu devrin bedbinliğini ilave edecek olursanız az çok üstat sâhibi olanların evvelki üstadları, kanun-u maişet [yaşayış kanunu], hayata ittibâen [uyarak], taklit edecekleri nazarınızda canlanır, taklit ise edebiyatın menâbi'l-ilham [ilham kaynağı] ve ibdaattan [yenilikten], hassasiyetten uzaklaşması demektir. Bunun içindir ki bu devirde fikir ve his taklid-i icat [benzerini oluşturma] ve ibdaa [yaratma] galiptir. İşte bu teşevvüş [karışıklık] sebebiyle dinî şiirler daha ziyade revaç [itibar] buldu. Mihanikîyet-i içtimaiye hal-i tabii [olağan haller] de gitmez, çerhlerin [çarkların] dişleri birbirini ezer, kırar, zulm-u memlekette bir karar olursa [368] o zaman tasavvuf, dinî temayül [meyiller] ziyadeleşir. Hatta gerek devr-i sabıkın son zamanlarının ve gerek bu devrin heyet-i umumiyesinin tesiriyle Ahmed Sâlis'in bidayet-i saltanatında [saltanatının başlangıcında] cemali tarikat-i sufiyesi zuhur etmiş [meydana çıkmış], inkişafı [gelişmesi] için bir zemin müsait bulunmuştur.

Bu devri şair Fehîm Efendi ile açacağız, bu zatın ismi Mustafa Çelebi'dir, Sultan Murad Râbi, Sultan İbrahim, Sultan Mehmed Râbi devirlerini idrak etmiştir, Nef'î'nin onun dolayısıyla

Bâkî'nin adi bir mukalledidir [taklit edilenidir], denilebilir. Mamafih asır ona pek büyük bir ehemmiyet vermiş, o zamanlarda tezkire yazanlardan bir zat "Bu asır Ferhunde [uğurlu] likada taze-gû olup şuarayı zevî [sahipler] alâ-itibarın şöhret-i şiarındandır [ünlü elbisesindendir]. Gelen taze-perdaz sühan [söz] aferini üç belayı mazmun ve meaniye karin [yakın] ve tarz-ı eş'ar [şiirlerin tarzı] dil-pezîri [gönlünün kabul edeceği] semend [süratli ve çevik at] tab' [mühür, kitap, baskı] şuaraya zemindir", diyor. Fehîm nadiren saha-ı şairiyette [şairlik sahasında] gezinebilir bir nazımdır [manzume yazan kimsedir], en büyük meziyeti devrin hâlet-i ruhiyesini [içinde bulunduğu ruhi durumu], hâlet-i içtimaiyesini [sosyal hallerini] vazıhan [açık açık] gösterebilmesidir. Şu gazeliyle iktifa edeceğiz [yetineceğiz]:

"İderse o büt-i şirin dehan-ı raks
Kef-i âşıkda eyler din ü cân-ı raks
Ne rakkas-ı âfet-i devr-i kıyamet
Ki raks itse ider kevn ü mekân-ı raks
Zehî cellâd-ı çabuk dost [okunamadı] [?]
Benânı üzre tiğ-i can-sitân-ı raks
Evvelden cilve-gâh-ı lafz-ı namen
İder dâim beyan raks u zeban-ı raks
[369]

İderler şevk-ı şirünle Fehîmâ
Harîm-i âsumânda kudsiyân-ı raks

2

Nâ'ilî-i Kadîm.- Bu devrin güzellere taktığı bedbin, mamafih riyakâr bir güzellikle kâinatı, hayatı görenlerden biri de Nâ'ilî Efendi'dir. Nâ'ilî Efendi İstanbul'da doğmuş, Sultan Murad Râbi'nin şiddet ve ateş fışkıran devrine yetişmiş, Sultan İbrahim'in saravi hayat-ı idaresini idrak etmiş, Kösem Sultan'ın, Bektaş ve Kara Murad Ağaların bî-mana [manasız] tasallutunda [sataşmasında] bulunmuş, sahib-i huruç [isyan sahibi] namıyla Beynelmüneccimin yâd edilmekte olan ihtiyar Köprülü'nün tasfiye-i ameliyatına şahit olmuş, oğlu Fazıl Ahmed Paşa'nın Çelebi mamafih şedid-i sadaretinde diyar-ı ahirete intikal eylemiştir.

Asıl ismi Mustafa olup Pîrîzâde denmekle meşhurdur. Tahsili ilim ve muarrîfâttan sonra Divan-ı Hümayun'a girmiş, aledderecât [derecelerine göre] terfi ederek maden halifesi olmuştur. Kendisi zayıf, kuru, nazik beden bir zat olmakla ekser [birçok] evkatını [vakitlerini] ıztırâbatla [acılarla] geçirmiş, devrin mahiyet-i içtimaiyesinin [sosyal niteliklerinin] ruhu üzerindeki tesir

bedbinisine vücudunun bu zaafı da az çok yardım etmiştir. Kasidelerinde Nef'î'nin lisan-ı tannanını [çınlayan dilini] görmek mümkün olduğu gibi mübalağa itibariyle de hemen ona yakındır; Nâ'ilî bu asrın en mümtaz [seçkin] şairlerinden olup gazellerinde bir şahsiyet-i barize [açık ve belirgin bir şahsiyet], bir şahsiyet-i bedbini [karamsar şahsiyetini] gösterir. Devirden şikâyetleri ekseriya bu eserlerden mübhem [belirsiz] bir korku [370] ile çıkar, onun malul [hasta], elemkâr bir ruhu vardır, açık söyleyemediği için, Fegânî'nin, Vecdî'nin akıbetine [sonuna] uğramak ihtimaline binaen ya tarik-i tefelsüfe [filazoflaşmaya] veya tarik-i aşka gider:

"Bülbül ağlar goncanün çâk-ı girîbanın görün
Gül şükufte bülbülün bîhûde efgânın görün
Her nefes gark-âb-ı hûn eyler bu mînâ hücreyi
Çeşm-i Ya'kûb ibtilânun Beyt-i Ahzânın görün."

"Nî'ilî nüh feleğün âyînesin seyr etsün
Nâveg-i âh-ı dil-i âşıkı nâ-ceste gören"

Ümmid ü bîmden bana yâ Rab ferâğ vir
Cân u cihânı terk edecek bir dimâğ vir
Şeb-zinde dâr-ı ışka bu vahşet-serayda
Zulmet-zidây-ı hayret olur bir çırağ vir
Yok câm-ı mihre rağbetüm ey sâkî-i felek
Gönlüm gibi şikeste bana bir ayag vir
Zevk-âşinây-ı mihnet-i Eyyûb edüb dili

Cân-ı sabura havsala-i derd ü dâg vir
Sultan-ı çar bâliş ışk oldı Nâ'ilî
Ey âh derd-i pür-sereründen otag vir."
[371]

"Bu kuhen dâr-ı şifânun nazar-ı dânâya
Çarh-ı atlas didüğün köhne firâşı görünür
Nâ'ilî nâhün-i çengâl-i meh-i 'id üzre
Ârifün laht-ı dil-i sîne-hırâşı görünür."

"Bu lu'bed-gâhda ey Nâ'ilî bilmekdedür hikmet
Ne zîr-i hırkadandur heft tas-ı nîl-gûn peyda."

Zamanında yazılan bir tezkire, hakkında "Zümre-i taze gûyan-ı büleğa-yı [yeni söz söyleyen beliğ kimseler] ehl-i ifrandandır. Şair muhtera [icat edilmiş] ve vasıl netice-i asl ve fer'dir [şubedir].", diyor. "1077 [1666-1667]" sene-i hicriyesinde vefat etmiştir.

3

Nazîm.- Zamanın dîne şedid-i temayülünü [şiddetli meyilini] âsârıyla izhar edilenlerden [gösterilenlerden] biri, belki ser-fırazı [seçkini] Nazîm Efendi'dir.

Sultan Mehmed Han Râbi'nin bidayet-i cülusunda [tahta çıkışının başında], "1059 [1649-1650]" sene-i hicriyesinde İstanbul'da tevellüt etmiştir [doğmuştur]. Kendisi Kasımpaşalıdır, pek genç yaşında saraya dâhil olmuş, olur olmaz tahsil-i ilim ve muarrifte kuvvet vermiş, saraydaki lalasının yani mürebbisinin [eğiticisinin] teşviki şiire temayülüne [eğilimine] mucip olmuştur [sebep olmuştur]. Ulum-u Arabiye'den ahz-ı icazet [izin aldığı] ettiği gibi Farisi tahsiliyle de zamanın terbiye-i fikrîyesinden [fikri terbiyesinden] hisse-mend [hissesi olan] olmuştur.

[372] Şu terbiyesi nazar-ı dikkate alınarak kiler-i hassa memuru olmuş[169], nihayet nöbetçibaşı gediğini ihraz etmiş [kazanmış] ve bu Nazîm'ın halk nezdinde sahib-i itibar [itibar sahibi] olmasını müeddî [meydana getiren] bulunmuştur. Nazîm yalnız şair değil, aynı zamanda da musikişinas [musiki bilen] idi, şu meziyetleri dolayısıyla Sultan Mehmed Râbî'in teveccüh-ü şahanelerine nailiyetle kuru yemişçi başılığı ihsan buyurulmuş ve nihayet yazmakta olduğu naatlarına devam edebilmek üzere istifa etmiş, yaşayabilecek kadar bir meblağla çırağ edilmiş [geçimi sağlanıp emekliye ayrılmış] bazı işaret-i maneviye ile hacc-ı şerife gitmiş, Ravza-i Mutahhare-i Nebevî'de nuutuna [naatlarına] devam etmiştir.

Asrın tasavvufa, dine düşkünlüğünü bunun âsârı tamamıyla irâe etmekte [göstermekte] olup eserden müessere intikal kaidesiyle kendisinin de ne kadar zahit [dindar] olduğu istihraç edilir [sonuç çıkarılır]. Arzı Mehmed Efendi'den ahz-ı inâbetle [günahlardan yüz çevirip Hakk'a dönme] mevlevi olmuştur.

Atideki [gelecekteki] parçaları okunulduğu zaman ne kadar bedbin [karamsar] ne kadar peygambere, ashab-ı kirama, hususuyla Âli Resûl'e âşık olduğu görülür. Eserlerinde ya kelime veya fikir vardır, dünyayı nikbin [iyimser] bir nazarla gördüğü zaman manzûmatı kıymet-i bediiyelerini [çok güzel kıymetlerini] gaip ederler [kaybederler].

Bir naatından mahreç olan [telaffuz edilen] şu parçalar bedbinisini, fikre düşkünlüğünü göstermektedir:

"Pâdişah olsan çekersin âlemin gavgasını
Kabza-ı teshirede alsan eğer bahr u beri
[373]

Bende olsan arzu eylersin âzad olmağa
Bir efendinin olub şam u seherde çâkerî

[169] Bu Kiler-i hassa Memuriyetleri kâbiliyet sâhibi olanlara verilirdi. (Y.n)

Münzevî olsan geçilmez lokma ile kisveden
Âkıl ü divânede olmaz o sevdâdan beri
İhtiyacın olsa âb-ı rûyını rîzan edüb
Bir ganî bulsan olursun sâye-i hâkderi
İktisab itsen kibare arz idince hâlini
Sen bezmesen dir okumak her müslim-i dâverî
Âdetin olsa tevâzu ehl-i kibr ü nahvetin
Bezmine varsan olursun her nazarda ahkarı
Bî-niyaz olsan iderler muzdarib-i ehl-i niyaz
Sana arz itdikce ahval-i dil-i gam perveri
……."

Diğer bir naattan müfrez [bir bütünden bir parça ayırma] :

"Meryem-i fikrim olub hâmile-i feyz-i hüdâ
Doğdı gehvâre-i tabımda Mesîh-i mânâ
Benem ol micmere gerdân-ı şebistân-ı hüner
Kâm-ı âlem nefehât-ı sühanımla güya
Benem ol bülbül-i gülzâr-ı beyân kim gülşin
Gül gibi şâhid-i mânâ dutar olsam gûyâ
[374]

Benem ol mâşita-i rûy-ı arûsân-ı beyân
Kilk-i endîşem olub sûret-i mânâ-pîrâ
Oldı bir mükhüle her satır siyâh-ı nazmım
Safha-i şiir-i latîfim ana mir'at-ı safâ
……."

Bir gazelinden müfrez [ayrılmış]:

"Cemâl-i bâ-kemâlin çeşmime tasvir ider mehtab
Nedendir rüyet-i didâr ki tebşir ider mehtab
Değil encüm-ü debistan felek etfâline her şeb
Mütâlaa-i dersini[?] meş'al-i yakub tefsir ider mehtab
Sevad-ı levh-i hüsni kil-i temâşâ gelen ibretle
Demâdem sergüzeşt âlemi tahrir ider mehtab
Nazîm-ı âfakı tutduk gün gibi âsâr-ı tab'ınla
Füruğ-u talatın Hakk'a ki âlem-gir ider mehtab."

Nazîm "1139 [1726-1727]" tarihinde seksen yaşında olduğu halde vefat etmiştir.

4

Nâbî.- Fehim'in Na'ilî-i Kadîm'in takip ettikleri gaye-i şiiriye [şiir amacı] Nâbî'nin elinde kemali [olgunluğu] bulur. Nâbî Nef'î'den bütün muasırları [çağdaşları] gibi kelimeciliği [375] aldığı gibi zamanın te'sîratıyla, kendinden evvelkilerin tesiriyle dine merbutiyet-i şedideyi [şiddetli bağlılığı], hikmetfüruşalığı da ahz eylemiştir [almıştır].

Nâbî Halep vilayeti dâhilinde Urfa şehrinde takriben 1036 [1626-1627] tarihinde tevellüt etmiş [doğmuş], orada tahsil-i ilim [ilim öğrenme] ve marifet [bilgi] etmiş, Sultan Mehmed Râbi zamanında İstanbul'a gelerek musahip [sohbet arkadaşı] Mustafa Paşa'nın iltifatına mazhar olmuş, kethüdalığını eline geçirerek iktisap kadar ve itibar etmişti. Müşarünileyhin vefatını müteakip hacca gitmiş, avdetinde İstanbul'a gelmeyerek Halep'te ihtiyar-ı ikamet eylemiştir [oturmuştur].

Nâbî Türkçede, Arapçada, Farisi'de mevcut enâfis [en nefis olan] âsârı mütalaa etmiş [okumuş] bir zat olup külfetten içtinap eder [kaçınır], latifelere düşkün, sebük-ruh [neşeli], iyi söyler, konuşur bulunmakla kendine temas edenler hemen meclûbu [meftunu] olurlardı. Baltacı Mehmed Paşa Halep'te vali iken Nâbî'nin şu mezâyâsını [niteliklerini] meftun olarak nezdinden ayırmaz olmuş, sadrazam olduğu zaman İstanbul'a beraberce getirmiş, "Bâ-rütbe-i hâcegânı [hocalar] Anadolu muhasebecisi" badehu [ondan sonra] süvari mukabelecisi yapmıştır.

Nâbî hikmet-füruşalığa [hikmet satmaya] başladığı zaman ekseriya muvaffak [başarılı] olduğu halde yalnız bunu gaye-i şiir [şiir amacı] telakki etmesine [kabul etmesine] binaen suistimalâtta bulunmuş, bu sebeple bazen pek soğuk hikmetlerle pek soğuk manzumeler vücuda getirmiştir:

"Nazar-ı avâkıb ahvâle oldugundandır
Ki nazmlarda kavâfîye itibâr olunur."
[376]

"Düşmez leb-i şîrînine yârin sühan-ı telh
Helvâcı dükkânında piyâzın yeri yokdur."

Nâbî güzel birkaç kelimeyle birkaç hikmet-i füruşane fikri konulduğu zaman şiirin vücuda geleceğine kani olmasına binaen âsârında nefis parçalar dağınık ve ekseriya birçok gazeller arasında bulunan bir gazelin bir beyitindedir. Merhum Ekrem Bey bunun içindir ki Nâbî'nin âsârında güzeli bulmayı baldıranlar içinde çiçek toplamaya benzetiyor.

Nâbî Nazîm gibi naatlarında, münacaatlarında, tevhitlerinde pek çok muvaffak [başarılı] olmuştur. Nâbî'nin o büyük divanı ancak bunlarla tezyin etmektedir [süslemektedir]. Devir zaten devr-i refah, devr-i saadet değildi, bu devir insanları naata, münacaata, tasavvufa sevk ediyordu. Binaenaleyh [bundan dolayı] o devir muayyen tarihinin mahsulleri olmaları dolayısıyla şairlerde bu kısımlarda hasiyetlerini [tesirlerini], mevcudiyetlerini gösterebiliyorlardı.

Nâbî'nin "Hayriyye"si her ne kadar oğluna yazılmış, ithaf edilmişse de zamanın tenkidinden, zamanın verdiği bedbini [karamsarlık] dolayısıyla her şeyi siyah görmeden başka bir şey değildir. Filhakika onlar birer nasihattir fakat altında o zamanın bütün ruhu, bütün hayatı

metfundur [gömülüdür]. Ne bedbin ne süfliyet [bayağılık] perver ne miskin bir ahlak düşünmüş, bu suretle devrinin üzerindeki tesirini göstermiştir:

"Âdem esir-i dest-i meşiyyet değil midir
Âlem zebûn-ı pençe-i kudret değil midir
[377]

Bu perdenin derûnuna bak ızdırâbı ko
Her mihnetin verâsı meserret değil midir
Bezl-i hayât rah-i mahabbetde âşıka
Teklîf olunca cânına minnet değil midir
Yok gerçi sadme-i siteminden girîzimiz
Ammâ ki dest-i nâzına zahmet değil midir
Hep sen mi kâm-yâb olacaksın zemâneden
Ey teng-çeşm kâr benevbet değil midir
Muhtâc-ı rızk-ı Hâlik iken serbeser cihân
Mahlûktan niyâz mezellet değil midir
Nâbî zebân-i nutkum eden hâme-i mecâz
Meşşâta-i arûs-ı hakîkat değil midir."

Tevhidinden:

"Değil lutfu Hüdâvendi Kerim'in kaabili inkâr
Meğer inkâr iden mecnun ola ya tıfl ya a'mâ
Eğer kim ism-i Settarın mededkar olmasa lutfı
İderdi iktizâ evvel kademde olmağı rüsva
Usât-ı bendegânın olsa da şâyeste-i ta'zîb
Yine eyle ilâhî şanına şâyânını icra
Kerîmâ câhilân-ı ni'metüz mümkin midür bizden
Bu denlü nî'metin itmen hukûk-ı şükrini ifa
[378]

Bizüm küfrânumuz çok olduğunda şübhe yok ancak
Anı sen cünbiş-i aklâm-ı gufranunla kıl ilgâ
Gafura bendegânın layık-ı taksirdir afv et
İdersen de böyle taksiri [okunamadı] harf istiğna
O dergâhın ki her bir hâkî ihsân-hiz-i rahmetdür
Ne kâdirdür amel müstevcib-i afv olmağa hâşâ
Neyüz biz ya bizüm a'mâlümüz n'ola gerek yâ Rab
Ağa da mikneti sensin viren ey mûcid-i eşyâ

Hayriyye'sinden:

"Mansıb u câha heveskâr olma
Taleb-i 'izzet içün hâr olma
Ehl-i mansıbda bulunmaz râhat
Hâl-i bî-'azldedür emniyyet
Zillet-i 'azline degmez nasbı

Sarfına ser-be-ser olmaz gasbı
Olma paşalık içün âvâre
Tabl u surnâ ile girme nâre
Baglama tantaña-i tabla göñül
Dûrdan hoş gelür âvâz-ı dühül
Paşalık ‘ömre sürer mihnetdür
Hâsılı derd ü gam u kasvetdür.”

[379] Şu nakil edilen ebyat [beyitler] Nâbî’nin nasıl bir devrin mahsulü olduğunu, felsefenin, sanatın ne idiğini bize vazıhan [açık açık] göstermektedir.

Nâbî öyle bir yed [güçlü] şairdir ki eşgal-i kâdîm-i nazmın her birinde ayrı ayrı tecrübeler yapmış, pek çok âsâr vücuda getirmiştir. Âsârı: Tuhfetü’ül Haremeyn, Hayr-âbâd, münşeat ve divandan ibarettir. Zamanında kendisini çekemedikleri için:

“Nâbî’yi Nâbî iden hüsn-ü nazar
Urfa’nın kürdünde zerafet ne gezer.”

Denmiştir. “1124 [1712-1713]” tarihinde vefat edip irtihaline [ölümüne] aynı sene intikal eyleyen şair Sâbit:

“Zeliha-yı cihandan çekdi damen Yusuf-ı Nâbî.”

Sözlerini tarih düşürmüştür.

5

Sâbit.- Nâbî’nin ruhunda, onun gibi zamanın tesirine çok tabi, bazen Nâbî’ye dost, bazen düşman bir şairdir. Bosna’nın Özice kasabasında tevellüt etmiş [doğmuş] olup asıl ismi “Alaaddin”dir. Memleketinde tahsil-i ilim ve marifet ettikten sonra Seydi-zâde Mehmed Paşa’ya intisap ile tarik-i ilmide kat merâtib [rütbeler] eylemiş, Konya, Bosna, Diyarbakır mevleviyetlerine nail olmuştur. Nâbî ile ruha müşterek olduğu cihetle hakkında:

[380]

“Hazret-i Nâbî-i üstâda nâzire dimeğe
Sâbit-âsâ Haleb’un merd-i sühandânı mı var.”

Söylediği gibi Nâbî de onun hakkında:

“Darbılmesel irâdını bu asırda Nâbî
Kimse olamaz Sâbit Efendi’ye resîde.”

Demiştir. Mamafih bazen araları açıktır:

"Kumâş-ı nev-zuhûr mârifetde şimdilik Sâbit
Bulunmazsa Haleb tamgası İstanbul'da rağbet yok."

Gibi sözler bu gibi dakikaların mahsulüdür. Sâbit doğru, düzgün söz söyleyemezmiş, dilinde rekabet [kekemelik] varmış, binaenaleyh şiire heveskâr olmasıyla şu kusur-u tabiiyyesine mukabil teselli bulurmuş. Sâbit ziyadesiyle darbu'l-mesel irâdına düşkün, naat ve tevhide meyyaldir [eğimlidir]. Devri Nâbî, Nazîm ile beraber en ziyade izhar eden [açığa çıkan] simalardan biri de budur. Hikmet-füruşalığın [hikmet satanlığın], tevhidin hâricine çıktığı zaman ne aciz ne sefil bir kalemdir:

"Sıkleti âşikârdır kemerin
Çözelim sana bâr-dar kemerin
Kadeh şîr-i nâfına teşne
Serfürû bir de mâr-dar kemerin."

Gibi.

Edhemnâme, Berbernâme, Divan-ı Şiir, Hamse, Zafernâme âsârındandır.

[381] Mirâciyesinden şu parçayı almakla iktifa [yetinme] edeceğiz:

"Hoşâ Ferhunde ahter leyle-i mümtaz u müstesnâ
Ki ünvân-ı berât-ı kadridür ser sûre-i İsrâ
Şafak-rûy-ı 'arûs-ı mihre bir gülgûn tutuk aşdı
Kevâkib şaçdırdı bî- nihâyet gevher-i yektâ
Degül cirm-i kamer pür-cûş olup bahr-ı siyâh-ı şâm
Bir ahun pullı mâhî taşra atdı mevce-i deryâ
Zemâne giydi nârenci kabâ-yı zer-nigâr üzre
Cevâhir düğmelerle bir çiçekli 'anberîn hârâ
Yed-i teshire almış kişver-i Keyhüsrev-i rûzî
İder mûm şenliğin Efrâsiyâb-ı leyle-i zulmâ."

"1124 [1712-1713]" senesinde vefat etmiştir.

6

Koçi Bey.- Bu devrin mebâdîsinde [başlangıçlarında] yaşamış olup tefessühat-ı içtimaiyeyi [sosyal bozulmayı] bütün vuzuhuyla görmüş bulunanlardan biri de Koçi Bey'dir.

Koçi Bey ne bir şair ne de bir ediptir. Onun yalnız nüfuz-u nazarı vardır, o devletin, milletin sürüklendiği küreyvenin ne kadar derin olduğunu hissetmiş, iki risalecik yazmış, bunlardan birini

Sultan Murad Râbi, birini de Sultan İbrahim'e taktim etmiştir. Maat-teessüf [382] ikinci risalenin tam nüshası elde mevcut değildir.

Bu risalelerde kullandığı lisan sadedir, tasannudan [aşırı sanattan] aridir, bir âlime, bir münekkide [eleştirmene] yakışacak surette metin ve şedittir. Katiyyet ifadesiyle sadegi-yi lisanı bilinemez nasıl bir hissini, hüsn-ü câzibi muhtevidir [içine alandır].

Koçi Bey bu risalede esbab-ı sükûtu [sessizliğin sebebini], sükût-u ahlakı ve içtimaiyeyi [ahlaki ve sosyal sessizliği] tetkik eder, yalnız kendi zamanında kalmaz, maziye doğru çıkar, Sultan Süleyman Kanûnî'nin evâhir-i saltanatında [saltanatının sonlarında] geçen vekâyi [vakalar] ile izmihlal-i devletin [devletin yıkılmasını] münasebetini taharri eder [araştırır], devletin o zamanki mihakîniyet-i idaresine [hiç düşünmeden idare etmesine] göre taksimat [bölme] ve tasnîfatta bulunarak her biri hakkında ayrı ayrı hükümler verir, her biri için lazım gelen ıslahatı söyler. Ve bunların devâsını da ekseriya mazide arar, bunun içindir ki Koçi Bey az çok muhafazakâr bir adamdır. O, hâlik esbab-ı tealisini [yükselme sebebini] mazinin kavânin [kanunlar] ve nizâmatında [düzenlerinde] görmekle bir zevk-i mahsus bulanlardan biridir.

Şanizâde tarihinde "Göriceli Koçi Bey cennetmekân Sultan Murad Han-ı Râbi hazretlerine mezâyâ-yı intizamı [düzgün nitelikleri] pirane bir eda ile bî-muhâbâ inha etmiştir [bildirmiştir] ki elhak Ebu'n-Necîb risalesine faik [seçkin] demeye layıktır." diyor. Hammer mumaileyh hakkında "Osmanlı Devleti'nin esbab-ı inhitatı [gerileme sebebi] Arap müverrihleri [tarihçileri] tarafından ekseriya [çok defa] hakikati üzere irâe olunmuştur [bildirilmiştir], ancak onların hiçbiri bu meseleyi Murad Râbi muasırlarından Koçi Bey kadar hekimhâne ve onun kadar vâkıfâne bir surette beyan edememiştir. İbn-i Haldun'un Mukaddime-i Tarihîye'si onun için Arap "Monteskiyosu [Montesquieu]" ünvanına salahiyet [yetki] bahş olunduğu gibi Koçi Bey'in Devlet-i Osmaniye'nin [383] inhitatı [çöküşü] esbabı [sebebi] hakkındaki eseri de bunu için Türk "Monteskiyosu [Montesquieu]" ünvanına kesb-i istihkak ettirmiştir [hak kazandırmıştır]."[170] sözlerini söylüyor.

Koçi Bey'in en ziyade şayan-ı dikkat olan bir meziyeti de lisanıdır. Teceddüdâta [yenilenmeye] mukaddime ad olunacak sade, latif ibarelerle o devirde ancak onun kaleminde tesadüf olunur. Cümlesi hakikate az çok muvaffaktır.

Sultan Murad Râbi mumaileyhin [adı geçenin] Bağdat seferinde zırhla bir tasvirini çıkartmıştır, "Bu resme bakıldığı zaman küçük az çok beyazı bir çehre, kesik bıyıklar, kırımtırak

[170] Hammer Tercümesi: cilt, 6 sahife, 179 (Y.n)

bir sakal, ciddi, haşin, zeki gözler görülmektedir."[171] kendisi Göriceli olup Enderun-u Hümayundan yetişmiş, pek çok seneler muammer olmuştur [yaşamıştır]. Sultan Mehmet Râbi'in bidayet-i saltanatında [saltanatının başlangıcında] diyar-ı ahirete intikal etmiştir[172].

7

Naîmâ.- Bu devrin en mümtaz simalarından biri de tarihinüvis Naîmâ Efendi'dir. Kendisi "1065 [1654-1655]" tarihinde Halep'te doğmuştur. Asıl ismi Mustafa'dır, pek küçük yaşında İstanbul'a gelmiş, saray-ı atik [eski saray] baltacıları zümresine dâhil olmuş, Bayezid Cami-i şerifinde de [384] tahsil-i ilim ve marifete bezl-i mesai eylemiş [emek sarfetmiş], nihayet saraydan çıkarak Divan-ı Hümayun kalemine girmiş, o zaman Naîmâ mahlasını almış, badehu [ondan sonra] zekâsıyla, vüsat-i malumatıyla [geniş bilgisiyle] Kalaylıkoz Ahmed Paşa'nın nazar-ı dikkatini celp etmekle divan-ı kitabetine tayin edilmiş, Sultan Mustafa-yı Sânî devrinde bâ-rütbe-i hâcegânı [rütbe ile hocaları] Anadolu muhasebeciliğine irtikâ etmiş [yükselmiş], tarihe pek ziyade meraklı olan Amcazâde Hüseyin Paşa'nın dalaletiyle bin yüz yirmi bir senesinde teşrifatçılık ve vakanüvislik memuriyetlerine nail olmuş, Damat Hüseyin Paşa'nın sadaretinde aynı memuriyeti muhafaza etmiş, Silahtar Ali Paşa zamanında defter emanetine, muhasebe hâceliğine [hocalığına] suud eylemiştir [yükselmiştir]. Silahtar Ali Paşa'nın kethüdası İbrahim Ağa bu zekâyı çekememekle fitne ilkâ ediyor [atıyor], paşa Naîmâ'yı Anadolu muhasebeciliğine indiriyor ve Mora'da serasker maiyetinde [emrinde çalışma] defter emaneti vazifesiyle bırakıyor.

Naîmâ gençliğinde en ziyadesiyle tarihle ve ilm-i nücumla [yıldızlar ilmiyle] iştigal etmiştir, bir zamanlar işi zâyiceciliğe [yıldız falına] düşmüş, celb-i şöhretine bu vesile olmuştur. zâyicelerinin [yıldız fallarının] doğruluğu herkesin nazar-ı dikkatini celp etmekte idi, buna binaen birçok kibarlara çatmıştır.

Asıl tarihini yazmaya sebep olan Amcazâde Hüseyin Paşa'dır. Sultan Ahmed-i Evvel zamanında yaşamış olan Mehmed Efendizâde Ahmed Efendi'nin köprülüler zamanına kadar yazmış olduğu tarih o sıralarda Hüseyin Paşa'ya takdim olunmuş, bunu Naîmâ'ya tevdi [teslim etme] ile yeniden bir tarih yazmasını emr buyurmuştu. Bunu itmam [bitirme] ve ikmal

[171] Tarih-i Edebiyatı Osmaniye: Şahabeddin Süleyman (Y.n)
[172] Oğullarından Hürrem Bey Rusya'ya hicret etmekle bugün orada Koçi Bey ailesi namıyla maruf olan aile bundan gelmiştir. (Y.n)

[tamamlama] ile "Ravzatü'l-Hüseyin fî Hülasati Ahbâri'l Hâfikayn" namıyla tevsim etmiş [isimlendirmiş], Amcazâde Hüseyin Paşa'ya ithaf eylemiştir.

[385] Sultan Mustafa-yı Sânî hal' edildiği [tahttan indirildiği] zaman 982'den [1574-1575] "1065 [1654-1655]" kadar olan vekâyii [olayları] itmam etmiş [tamamlamış] bulunuyordu. Damat Hüseyin Paşa'nın tavsiyesi üzerine tarihine devam ediyor, Edirne vakasını kayıt ettikten sonra tarihine tekrar başlıyor, "1110 [1698-1699]" a kadar yazıyor.

Naîmâ tarihi başka bir nazarla görmüş olanlardandır, o her vaka hakkında reyini beyandan [görüşünü bildirmeden], zamanın en mütefessih [çürümüş] nikâtını [noktalarını] göstermekten, hatta mükâlemeleri [söyleşmeleri] kayıt etmekten vazgeçmez. Bahusus zamanın ne derecede korkunç olduğunu gösteren, hıfz-ı lisanı tavsiye eden tefelsüfleri [filazoflaşmaları] vardır ki cidden tedkikât-ı tarihîye [tarihi inceleme] itibariyle haiz-i ehemmiyettir. Denilebilir ki Naîmâ tarihi kadar hiçbir tarih zamanını doğru gösterememiştir.

Lisanındaki kudret tasvir itibariyle mazideki muharrirler arasında Naîmâ'yı birinci derecede olanlardan addetmek iktiza eder [gerekir]. Naîmâ 1128 [1715-1716] senesi Mora'da vefat etmiş ve cenazesi orada kalmıştır.

8

Bu Devrin Heyet-i Umumiyesine Bir Nazar: İcmal-i Siyasi ve İçtimai, Terakkiyat-ı Fikriye ve Medeniye, Lisan.- Sultan Mehmet Râbi yedi yaşında tahta cülus etmiş, bu küçük çocuk hazineyi bomboş, mülkü [memleketi] ihtilal [düzensizlik] ve iğtişaş [karışıklık] içinde bulmuştu. Sultan İbrahim'i kimin katlettiği hususunun anlaşılması için sipahiler ayaklanmış, yeniçerilerle aralarına münâferet [nefret etme] ilkâ edilmiş [yerleştirilmiş], Sultan Ahmed Cami'nde iki asker birbirini kırmış, Anadolu'da rezalet, şekavet [haydutluk] devam etmekte bulunmuş, [386] Girit'te asker mağlup olmuş, kaptan-ı derya Voynuk Ahmed Paşa Foca'da bozgunluk vermiş, gerçi Abdünnebi on beş bin kişilik bir ordu ile İstanbul'a yürümüş, hükûmet Bektaş Ağalar, Kara Muradlar ile Kösem Sultan elinde kalmış, Bozcaada, Limni Venediklilerin eline düşmüş, "1066 [1655-1656]" senesinde Kösem Sultan bir isyan ve ihtilalde ağalarla beraber katledilmiş, Beşir Paşa, Abaza Hüseyin Paşa vakalarıyla uğraşılmıştır. Cülusundan Köprülü'nün sadaretine kadar geçen seneler zarfında yalnız on sadrazam değiştiriliyor, katl olunuyordu. Bu devirde bir siyaset-i makbule [kabul edilen siyaset] takip edilememiş, dâhilen teşevvüş-ü idare [karışık idare], teşevvüş-ü mâlî devam etmiş, bî-mana, yerine masruf [harcanmış] olmayan bir şiddet veya bir lakaydi [ilgisizlik] memleketi harap eylemiştir.

Köprülü Mehmed Paşa terhib [korkutma] ve şiddet politikasını kurmuş, az zaman zarfında devleti türedilerden kurtarmış, Bozcaada'yı, Limni'yi istirdat eylemiş [geri almış], Anadolu'da isyan eden valileri tenkil eylemiş [uzaklaştırmış], Erdel seferinde ordu-yu Osmani galip gelmiş, bu ihtiyar vezir beş senelik zaman-ı sadaretinde tamam otuz bin kişiyi idam eylemiş, vefatında oğlu Fazıl Ahmed Paşa makam-ı sadareti ihraz eylemiştir [elde etmiştir]. Bu da pederi gibi terhib ve şiddet politikasını istimal etmiş [icra etmiş], Uyvar'ı zabt eylemiş, Sen Gotar Muharebesi'nde [Saint Gotthard Muharebesi] mağlup olmuş Kandiye'yi fethetmiş, Leh Seferini açmış, vefat eder etmez Kara Mustafa Paşa mühr-ü sadarete malik olmuş [sahip olmuş], Viyana önündeki muharebede mağlup olmuş badehu [daha sonra] idam edilmiş ve bu muharebe tam "1110 [1698-1699]" senesine kadar Memalik-i Osmaniye'nin hayatını emmiş, "Budin" elden çıkmış, Erdel Avusturyalılar [387] tarafından zapt olunmuş, Sultan Mehmed Râbi kırk sekiz sene saltanattan sonra hal' edilmiştir [tahttan indirilmiştir].

Yerine gelen biraderi Sultan Süleyman zamanında ise adem-i inzibat [düzen yokluğu] askeri bütün vuzuhuyla [açıklığıyla] görülmüş, yeniçeriler, sipahiler ittifak etmişler, istemediklerini azlettirmişler, halk yeniçerilere karşı isyan etmiş, Yeğen Osman Paşa gibi şekavetten [haydutluktan] gelen biri veziriazam olmuş, Belgrad, Semendire Avusturyalıların eline düşmüş, Avusturyalılar Nîş ve sair birçok kaleleri zapt etmişler, müceddit [yenileyen] evvel memleket Fazıl Mustafa Paşa sadrazam olmuş, memleketten bir adalet-i havâsı geçmiş, Avusturyalıları mağlup etmiş, Niş, Belgrad, Semendere, Vidin istirdat olunmuş [geri alınmış], bu esnada Sultan Süleyman vefat etmiş, yerine İkinci Sultan Ahmed geçmiştir.

Bu zamanda Avusturyalılar bozulmuş, Salankamen Muharebesi'nde sadrazam şehit düşmüş, huduttaki reayayı Hıristiyaniye şekavete [haydutluğa] başlamış, Salankamen bozgunluğu bütün şeametiyle [uğursuzluğuyla] devletin üzerine çökmüş, Avusturya Seferi devam ederken padişah vefat etmiştir.

İkinci Sultan Mustafa zamanına gelince kaptan-ı derya Amcazâde Hüseyin Paşa Sakız'ı istirdat etmiş [geri almış], padişah bizzat sefere gitmiş, Ceneral Vetra [General Veterani] mağlup olmuş, Lipve zapdedilmiş, Ruslar Azak Kalesi'ni almış, Karlofca muahede-i meş'ûmesi [uğursuz antlaşması] imzalanmış (1110), Köprülü Amcazâde Hüseyin Paşa sadrazam olmuş, bir siyaset-i makule-i dâhiliye takip ederken Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin entrikaları ile [388] maksadında muvaffak [başarılı] olamadan azledilmiş, İstanbul'da iğtişaş [karışıklık] olmuş, asker,

ahali, Edirne üzerine yürümüş, padişah hal' edilmiş [tahttan indirilmiş], Feyzullah Efendi katledilmiştir.

Siyaset-i hariciyeye [dış siyasete] gelince şark meselesi iptida [başlama] bu devirde baş göstermiş, İngiltere sefiri, Fransa sefiri, Venedik sefiri, Rus sefirleri hapis edilmişler, dayak yemişler, uhûd-u kadîme [eski anlaşmalar] tecdiden [yenilenerek] imzalanmıştır.

Hayat-ı içtimaiyeye [sosyal hayata] gelince iğtişaş-ı anarşi, mağlubiyet devirlerinin göstermiş olduğu bütün emraz [illetler] ve îrazı [yüz çevirme] göstermiştir. İhtiras [şiddetli arzu] bütün kuvvetiyle icra-yı ahkâm etmeye [hükümleri yerine getirmeye] başlamış, zulüm, irtişa [rüşvet alma] umur-u cariye hükmüne girmiş, hatta varidat-ı devleti [devlet gelirlerini] temin için alınan rüşvetlerin hazineye kaydı kaide ittihaz olunmuş [kabul edilmiş], şekavet-i mevki [mevki haydutluğu] ikbale geçebilmek için yegâne yol vasıl olmuş, ırz ve namusa tecavüz etmek çoğalmış, bu anarşiyi zulüm ve kan takip etmiş, hülasa memlekette adam kalmamış, İslamlar arasında Hristiyanların, Musevîlerin renkli çuka [yünden dokunmuş], ala libas, samur kalpak, sarı mest u pâpuş giymeleri men edilmiş, siyah libas, kırmızı ve siyah mest u pâpuş giymeleri, sokakta ayaklarına çıngırak takmaları emir olunmuş, İslam ve Hristiyanlara mütefâvit [farklı] vergiler tarh [vergi koyma] olunmuştur.

Ulemaya [âlimlere] gelince onlarda artık birer garibe [hayret edilecek] halinde idi. Müftü Bahaeddin Efendi burnunu görmez hamkadan, Abdulaziz Çelebi ise ehl-i iğtişaştan [karışıklıktan], harislerden [hırslılardan], fena fena itiyatata [alışkanlıklara] malik [sahip] olanlardan idi. [389] Bu esnada Kadızâde Efendi namında biri zuhur etmiş [meydana çıkmış], birtakım mesail-i ihdas [yeni meseleler] etmiş, hanesinde her nevi [tür] rezâil-i irtikâp [kötü iş yapma ve ayıp hareketler] ettiği halde gümüş, ipek gibi şeylerin menine kalkmış, ehl-i tasavvuf aleyhine ahali-yi teşvik etmiş, memlekette isyan çıkarmış fakat Köprülü Mehmed Paşa isyana mâni olmuş, şeyhülislam Vani Efendi ise sefih [bayağı], raşi [rüşvet veren], mürteşi [rüşvet yiyen], riyakâr bir zat olarak yaşamış idi. Birçok şeyleri men ettiği halde kendisinin onları niçin yaptığı hakkında sual eden bir zata verdiği cevap harikadır:

"Behî [güzel] nadan [cahil] dünya kendi bi-ayniha [tıpkı] kabih [çirkin] ve mezmum [kınanmış] değildir. Cümlenin matlubu [aranılanı] ve mergubu [istenileni] bir nimet-i celiledir. Zem olunan [yerilen] hüccet-i tahsili [ispata yarayan delili] ve keyfiyet-i tenâvülüdür [yeme içme keyfiyetidir]. Ahz-ı tenâvülde [yeme içmede] sen bana müşabih [benzeyen] ve mümasil [andıran] değilsin. Bir lokma tenâvülü sana haram iken kuvvet-i ilmiye [ilim kuvveti] ve tasarrufat-ı akliye

[akla dayanan tasarrufat] ile bana helal olur", demiş. Harif [meslektaş] temsil-i talep etmiş. Vani Efendi "Mesela taam yerken [yemek yerken] dişleri arasına giren lahm paresini [et parçasını] helal [okunamadı] ile taşra çıkarıp yutarsın sana mekruh olur. Ben nazikâne tahrik-i lisan ile kurtarıp yutarım. Bana helal olur, bir misal dahi söz-ü mal haram ile mekülât [yiyecek] alıp haram yersin. Biz ise mekülâtı ve melbûsatı [giyecekleri] din ile alırız. Ay başında şüpheli malımızdan eda ederiz. Bu hile ile helal ederiz. İşte mal dünyayı ahz ve tenâvül [yeme içme] hususunda dahi nice âlimâne tasarrufâtımız vardır ki bize caizdir."[173]

Artık adem-i intizam [düzen yokluğu] o dereceyi bulmuştu ki Müftü Ebussuud Efendi [390] ile Kassami[?] Said Efendi şeyhülislam dairesinde boğaz boğaza gelmişlerdi. Şeyhülislam Feyzullah Efendi de hırs ve tama' [aç gözlülük] o kadar fazla idi ki vefatında oğlunun şeyhülislam olması, makam-ı meşihatın [şeyhülislamlığın] tevârüs-ü tarikiyle [miras yoluyla] intikali için ferman bile almıştı.

Şu ahval dâhilinde bulunan bir memleket halkının bedbin olması, hayattan bıkması, ömrünü mabetlerde imrar etmesi [geçirmesi] gayet tabiidir, filhakika öyle de oldu. Bir zaman geldi ki İstanbul'da fecî bir sefalet hükümferma [hüküm süren] olmaya, ahali mabetlere dolup akşama kadar miskinâne imrar-ı hayat [hayat geçirme] etmeye başladı. Hukuk-u beşeriyesini [insan hukukunu] iddia edebilecek kabiliyet kimsede kalmamıştı. "Ahali de hükûmete karşı ezeli bir tevahhuş [yalnızlıktan korkma] hasıl oluyor [meydana geliyor], hükûmetten zulümden başka bir şey beklemiyordu. Camilere bile toplansa zabıtların vürutları [gelmeleri] üzerine derhal heyecana düçar oluyor [uğruyor], malını, hayatını vatanın ricaline [ileri gelen devlet adamlarına] emniyet edemiyordu. Yine bir defa ahali Fatih Camii'ne toplanmış, İstanbul kaymakamının vürudu [ulaşması] üzerine darmadağın olmuştu. "İhtiraz [çekinme] ve infial [gücenme] ricali [erkekleri] gören nisvan [kadınlar] ve etfal [çocuklar] istila-yı dehşet ile perişan hal olup camii nerdübanlarından [basamaklarından] birbirini pâmal [perişan] ederek firara istical etmeleriyle [acele etmeleriyle] kemal-i zihamdan zîr-i ikdam-ı enamda [insanların gayreti altında] helak olan iki mâsumun anaları vesair nisvan [kadınlar] ağaz nale ve enin [inleme] ve nice havamil havf [korku] tâzir [azarlama] ile iskat-ı cenin [düşürme] eylemişti."[174]

[173] Naîmâ: cilt, 6, sahife 139. (Y.n)
[174] Felâket seneleri, Ahmed Refik Bey: sahife, 151 (Y.n)

Tabiidir ki bu ahval dâhilinde bulunan bir memlekette edebiyat [391] ancak fikrî, ancak dinî, ahlaki olabilirdi, nitekim o suretle tecelli etmişti. Şairler muayyen [belli] bir cemiyetin muayyen [belli] bir an tarihinin mahsulleridir. Ondan ayrılamazlar.

Ulemanın [âlimlerin] halini gördük, anladık. Mamafih [bununla beraber] burada hizmet görmüş birkaç simayı zikir etmekten geçemeyeceğiz. Sultan Mehmed Râbi devrinde yetişen ulemadan biri Hezarfen Hüseyin Efendi'dir, kendisi İstanköylüdür, tahsilini orada yapmış, İstanbul'da ikmal etmiş [tamamlamış], 1085 [1674-1675] tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Âsârı Tenkihü't Tevarih namında bir tarih-i umumi [genel tarih], tarih-i devlet-i rûmiye, tıbbi bir eser olan "Tuhfetü'l-Erîbin-Nâfia", tasavvufi bir eser olan Mehasinü'l-kelam ve'l-hikem fî şerhi ismillâhi'l-a'zam, Lisanü'l-Etıbbâ fî Lügati'l-Edviye, Fihrîsü'l-ervam, risale-i hikemiyedir.

İlm-i ahvalin terâcimü'l-ahval [tercüme haller] şubesinde meşhur olan İbrahim Vahdî Efendi Şemeni'nin Hacıoğlu Pazarı'nda tevellüt etmiştir [doğmuştur]. İstanbul'da "1116 [1704-1705]" senesinde vefat etmiştir. Âsârı: Haşiye ala el-Beyzavî, El-Ma'sul[?], El-tefeyyüz[?] El-İ'tisam, El-Sâmî ki bütün bunlar şerhlerden ibarettir, ihtizar [can çekişme] vefeyat [vefatlar] İbn Hallikan, Tezkiretü'ş-Şuara-yı Arab, Merzukat vesair âsârı vardır.

1085 [1674-1675] tarihinde Câbîzâde Mustafa Efendi sulbundan İstanbul'da dünyaya gelen Fâiz Efendi de ilim itibariyle zikre şayan bir simadır. Şiirle, riyaziye tahsiliyle de meşgul olup muvaffakiyet [başarı] göstermiştir.

"1134 [1721-1722]" de sevda illetine uğrayarak müntehiren [intihar ederek] vefat eylemiştir, âsârı Sure-i Yunus Tefsiri, Telhis Şerhi, Kâvaid-i Farisiyye Şerhi, [392] Massi'd-Duhan, Şürbi'l-Kahve, Bel'il-Afyon'a dair risale, hesap, tencim [yıldız ilmiyle uğraşma], cebirden Es-Savletü'l-Hizebriyye, Fezleketü'l-Hisab, Divan, Adab-ı Münâzaradan Seyid Şerif'in risalesine şerh.

Fuzalâdan Kara Halil, Bostan Salih, Mestcizâde Abdullah, Mutavvelci Abdürrahimzâde Yahya Efendileri unutmamalıdır.

Bu teşevvüşten [karışıklıktan] az çok lisan da müteessir olmuş [etkilenmiş], nesir ekseri [çok defa] âsârda anlaşılmayacak kadar muğlak bir şekil kesp etmiştir [kazanmıştır]. Bu devirde yetişen mimarlardan Mimar Kâsım Ağa'yı zikir edebiliriz, ağa pek çok seneler mimar olmuş, Köprülü'nün makam-ı sadarete getirilmesi için çalışmış, şu suretle siyasete de karışmıştır.

Yeni Cami bu devrin bize bıraktığı enâfis [en nefis] âsârdandır.

Birinci cildin hitamı

[393]

Mehazlar

Fransızcalar:

Felsefe-i Sanat: Ten [Hyppolite Taine].- Mana-yı Sanat: Gultiye [Theophile Gautier].- Mebâdî-i Sanat: Gurus [E. Grosse].- Hayat-ı İçtimaiye Nokta-i Nazarından Sanat: Giyu [Jean-Maire Guyau] Sanatta Deha.- Gabriyel [okunamadı].- Türk Edebiyatında Aşk: Abdulhalim Memduh, Mösyö Fazy [Edmond Fazy].- Türk Tarihine Methal: Leon Kaun [Leon Cahun].- Cem Sultan'ın Sergüzeşt ve Hayatı: Mösyö Tuvan [Jean de Thevenot].- Tarih-i Edebiyatta Usul: Lanson

Türkçüler:

Malumat-ı Edebîye; İkinci Kısım.- Köprülüzâde Fuad Şahabettin Süleyman.-Gibb'in [E. J. Wilkinson Gibb] Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye'sinin Altıncı Cildi.- Şakaik-i Numaniye Tercümesi ve Zeyli.- Hammer Tarihi Tercümesi: Ata Bey.- Tâcü't- Tevârih: Sâadeddin Efendi.- Tarih-i Ebul Faruk: Murad Bey.- Osmanlı Tarihi: Ahmed Rasim Bey.- Vâkıat-ı Sultan Cem.- Tezkire-i Latîfî.- Âşık Çelebi Tezkiresi.- Tezkire-i Rıza.- Tezkiretü's- Salim.- Mecmûa-yı Muallim: Muallim Naci.- Tarih-i Edebiyat: Faik Reşat. – Ahmed Refik Bey'in Külliyat-ı Tarihîyesi.- Evliya Çelebi seyehatnâmesi: Altı Cilt. Ziya Bey'in Muammari Üzerine Makalâtı.- Servet-i Fünun, Malumat, Rübab, Büyük Duygu Risaleleri.- Peyam-ı [haber] Edebî.- Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye: Şehabeddin Süleyman.- Sicill-i Osmani: Dört Tarih Naîma Altı Cilt.- Muhtelif Divanlar.- Tazarruat-ı Sinan Paşa: Ebuzziya Tevfik Bey. Türk Yurdunda Bursalı Tâhir Bey Efendi'nin makalâtı.- Kâtip Çelebi: Bursalı Tâhir Bey Efendi'nin Bir Risalesi.- Ser Âmadan-I Sühan: Hüseyin Dâniş.- Şeyh Muhammed El-Mısri-i Niyazi.- Rıza Tevfik Bey'in Tasavvuf Üzerine Makalâtı.

[394]

Fihrist

Mukaddime

Sahife

3 Tarih-i Edebiyat, Tarih-i Edebiyat Tarih-i Medeniyetin Bir Cüzüdür.

10 Âsâr-ı Edebîyenin Zuhuru, Efsaneler, Şarkılar, Masallar, Hamasiyat.

18 Âsâr-ı Edebîyenin Âsâr-ı Sanatla Münasebeti.

29 Tarih-i Edebiyat ve Destan.

31 Bir Devr-i Edebînin Hududu Nasıl Tayin Edilir?

42 Bir Eser-i Edebînin Tahlili Dâhili ve Hâricisi, Eser ve Muharrir.

50 Bir Eser-i Edebînin Vücuda Getirdiği Te'sîratın Tetkiki.

56 Muhit-i Coğrafi ve İçtimai; Şerait-i İktisâdîye, Hayat-ı Aile ve Kibârâne, Hayat-ı Siyasiye, İktisadat, Ahlak, Sanayi-i Saire-yi Nefîse.

Methal

65 Türkler.

68 Lisanları.

71 Medeniyetleri.

77 Türk Edebiyat Kadîmesi.

81 Mevlânâ Celâleddîn Rûmî

98 Sultan Veled.

103 Yunus Emre.

112 Hükûmet-i Osmaniye'nin Teşekkülünden Evvel Anadolu Türkleri: Selçukiler, Medeniyet ve Lisanları.

[395]

Devr-i Tasavvuf

Sahife

131 Hükûmet-i Osmaniye'nin Teşekkülü ve Tasavvufun Te'sîratı, Dinî Şiirler.

133 Âşık Paşa: Garibnâme.

142 Süleyman Paşa ve Mevlit.

150 Şeyhî.

159 Ahmedî.

169 Kadı Burhaneddin.

174 İcmal-i Siyasi ve İctimai, Nazım ve Şiir, Terakkiyat-ı Fikriye.

Saray Devri

190 Ahmedî Dâî.

193 Murad Sânî.

195 Fatih Sultan Mehmed.

197 Ahmed Paşa.

201 Sinan Paşa.

211 Nizâmî.

213 Zeynep Hatun.

215 Bayezid Sânî.

217 Ahmedî.

222 Sultan Cem.

243 Necâtî.

248 Mihri Hatun.

254 Zâtî.

258 İbn-i Kemal.

261 Sultan Süleyman Kanûnî.

263 Fuzûlî ve Âsârı.

275 Bu Devrin Heyet-i Umumiyesine Bir Nazar, İcmal-i Siyasi ve İctimai, Acem Edebiyatının Tesiri, Terakkiyat-ı Fikriye ve Medeniye, Terakkiyat-ı Mimariye, Lisanın Tekâmülü.

[396]

Devre-i Kemal

Sahife

309 Bâkî.

317 Latîfî.

318 Rumi-i Bağdâdî.

324 Hakanî.

327 Müverrihler: Sadeddin, Peçevî, Alî.

330 Nef'î: Şahsı ve Âsârı.

337 Sabrî.

338 Yahya.

341 Bu Devrin Heyet-i Umumiyesine Bir Nazar: İcmal-i Siyasi ve İctimai, Terakkiyat-ı Fikriye, Mimari, Şive ve Zevk Hakkındaki Tekâmülât, Lisan.

Devr-i Fikrî

317 Devr-i Fikrî: Fehim.

369 Nailî-i Kadîm.

371 Nazîm.

374 Nâbî.,

379 Sâbit.

381 Koçi Bey.

383 Naîmâ.

385 Bu Devrin Heyet-i Umumiyesine Bir Nazar: İcmal-i Siyasi ve İctimai, Terakkiyat-ı Fikriye ve Medeniye, Lisan.

4. SONUÇ

Edebiyat tarihçiliğinin temelleri, Türk edebiyatında tezkirecilik geleneği ile atılmıştır. Batı'da ise Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi gibi köklü dönüşümlerle birlikte modernleşme hareketleri hız kazanmış; bu gelişmeler, millet kavramının ön plana çıkmasına ve ulus-devletlerin oluşmasına uygun ortam yaratarak edebiyat tarihçiliğinin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Tüm bu değişim ve dönüşümler Türk edebiyatına da etki ederek edebiyat tarihçiliğinin gelişimini hızlandırmıştır. Böylece edebiyat tarihçiliği ortak kültürel kimliğin ve tarihin temel taşıyıcılarından biri haline gelmiştir.

Edebiyat tarihleri tezkirelerden farklı olarak belirli bir yöntem içerisinde şahsiyetleri ve eserleri değerlendirmeye çalışır. Bunu yaparken sosyoloji, tarih, felsefe, psikoloji, eleştiri hatta resim, müzik ve mimari gibi çeşitli alanlardan da yararlanır. Çünkü edebî eserin sağlıklı bir şekilde anlaşılabilmesi için onu meydana getiren koşulların -sanatkârın içinde yaşadığı toplum, siyasi ortam, ekonomik yapı, kültürel eğilimler gibi etkenlerin- da dikkate alınması gerekir. Böylece edebiyat tarihleri, milletlerin edebî ürünlerini biçimlendiren tüm kültürel, tarihsel ve toplumsal dinamikleri tetkik eden çok yönlü bir bilim dalı niteliği kazanır. Edebiyat tarihçileri, edebî eserle doğrudan ilişkisi bulunmayan meselelere sıkça değinerek bunları edebî eser çözümlemesinde yardımcı araç olarak değerlendirir. Dolayısıyla edebiyat tarihçiliği kapsamının oldukça geniş olduğu söylenebilir.

Mehmet Fuat Köprülü ve Şahabettin Süleyman'ın ortak çalışması olan *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı*'nın geleneksel tezkirecilik anlayışından kopma gayreti içerisinde olduğu ifade edilebilir. Bu eser, biyografik derlemelerin tersine teorik esaslara dayalı, yöntemli ve çok boyutlu bir yaklaşım oluşturma gayretiyle dikkat çeker. Özellikle eserin "Mukaddime" bölümünde yer alan teorik yaklaşım, yazarların yalnızca yerel bir çerçeve ile sınırlı kalmadığını, Batı edebiyat tarihçiliğinden de beslendiklerini gösterir. Eserde özellikle Gustave Lanson ve Hippolyte Taine'in fikirlerinden yararlandıkları görülür. Bu şahsiyetler eserin teorik kısmında belirleyici bir rol oynarken Paul Bourget, Emile Faguet ve Hennequin gibi Batılı düşünürlerin yaklaşımları da eseri destekleyen referans kaynakları olarak kullanılır. Eserlerinde bu şahsiyetlerin görüşlerine yer vermeleri yeni ve Batı temelli bir ürün oluşturmaya çalıştıklarını gösterir.

Eserde Hippolyte Taine'e ait olan "ırk-muhit-zaman" teorisi yazarların üzerinde durduğu konulardan biridir. Onlar, edebî eserin incelenmesinde iç tahlilin yanında dış tahlilinin de büyük önemli taşıdığını düşünürler. Bu sebeple bir edebî metnin oluşumunda doğrudan ya da dolaylı etkisi bulunan tüm unsurların ele alınarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtirler. Kitabın "Mukaddime" başlıklı bölümünde, bir edebî eserin değerlendirilmesinde sanatçının yetiştiği çevre, mensubu olduğu millet ve yaşadığı dönemin dikkate alınması gerektiği sıklıkla vurgulanır. "Medhal" başlıklı bölümünde ise Türklerin medeniyetleri ve dilleri hakkında bilgiler verilerek millî özellikler ön plana çıkarılmaya çalışılır. Eserde şahsiyetler ele alınırken de onların yaşadığı çevre ve dönem hakkında malumat verilir; eserleri de bu bağlamda değerlendirirler. Eserin giriş kısmında ortaya koyulan teorik yaklaşımlar şahsiyetlerin analizinde de uygulanır.

Yazarlar, kitabın giriş bölümünde edebiyat tarihinin medeniyet tarihinin bir parçası olduğunu vurgular. Bu yaklaşım, onların Gustave Lanson'un edebiyat tarihi anlayışını benimsediklerini gösterir. Bu doğrultuda, eser incelemelerinde edebiyat ile toplum arasındaki bağın önemli bir yere sahip olduğunu savunurlar. Köprülü ve Şahabettin Süleyman'a göre edebî eserler toplumsal yapı, siyasi hayat, ekonomi ve inanç sistemlerinden etkilenerek oluşur. Bu nedenle edebî bir metnin sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilmesi için dönemin toplumsal koşullarının az ya da çok bilinmesi gerekir. Yazarlar da bu anlayışla ele aldıkları dönemlerin toplumsal yapısı, ekonomik durumu ve inanç sistemlerine ait bilgileri bölüm sonlarında okuyucuya sunarak sanatkârların eserlerini de bu çerçevede incelerler. Lanson'un edebiyat tarihi anlayışını benimsemiş olmaları, modern bir yapıda eser oluşturma çabalarının bir göstergesidir.

Yazarlar, kaleme aldıkları eserlerinde dil unsurunun taşıdığı önemi sıklıkla vurgular. Onlar, dilin içinde bulunulan çağ ile paralellik gösterdiğini ve bu bağlamda edebî eser tetkiklerinde dil ile edebiyat ilişkisinin göz önünde tutulması gerektiğini savunurlar. Yazarlara göre dil, yalnızca bir iletişim aracı olmanın ötesinde çağın ruhunu, kültürel ve toplumsal yapısını yansıtan hareketli bir yapıya sahiptir. Bu sebeple metni anlamak ve doğru bir biçimde çözümleyebilmek adına dönemin dil özelliklerinin dikkate alınması gerekir. Yazarlar bölüm sonlarında dönemin dil yapısına dair açıklayıcı bilgiler sunarak okuyucunun edebî metni daha derinlemesine kavrayabilmesini amaçlarlar. Öte yandan Köprülü ve Şahabettin Süleyman dil meselesine yaklaşırken kelimelerin doğru veya yanlış yazımı gibi ayrıntıların edebiyat tarihçisinin vazifesi olmadığını belirterek kendi çalışma alanlarını net bir biçimde sınırlandırırlar.

Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı'nda değinilen meselelerden biri ise edebiyat ile şahsiyet arasındaki ilişkidir. Yazarlar edebî metin ile bu metni ortaya koyan sanatkâr arasında güçlü bir bağın olduğunu vurgular. Bu yaklaşıma göre eseri ortaya koyan şahsiyetin anlaşılması aynı zamanda o metnin daha derinlikli kavranması demektir. Her ne kadar bu anlayış köklerini tezkirecilik geleneğinden alıyor olsa da yazarlar sadece şahsiyetin biyografisine odaklanmayıp metni mensubu olduğu milletle, yaşadığı dönem ve içerisinde bulunduğu çevreyle kurduğu ilişkiler çerçevesinde ele alırlar. Böylece klasik tezkire anlayışından farklı olarak daha kapsamlı ve çağdaş bir edebiyat tarihi oluştururlar. Bu yönüyle eserin geleneksel tezkirecilik anlayışından ayrılarak modern bir edebiyat tarihi izi taşıdığı söylenebilir.

Eserde ele alınan meselelerden biri de edebî eserin diğer sanat eserleriyle olan ilişkisidir. Yazarlara göre bütün sanat kolları birbiriyle sıkı bir bağ içerisindedir. Eserin giriş bölümünde bu meseleye özel bir önem verilmiş ve farklı sanat kollarının edebiyatla olan bağlantısı ayrıntılı şekilde vurgulanmaya çalışılmıştır. Onlar, diğer sanat dallarını edebiyat tarihçiliği açısından bir yol gösterici olarak görürler. Bu bağlamda resim, müzik, heykeltraş, mimari gibi sanat kollarının belirli ölçüde bilinmesinin, edebî metinlerin daha derinlikli ve bütüncül bir anlayışla incelenmesine olanak sağlayacağı belirtilir. Yazarların diğer sanat şubelerini birer referans noktası çerçevesinde görmeleri, eser incelemelerinin salt metin merkezli değil kültürel ve sanatsal bağlamla da ilişkili bir biçimde değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Köprülü ve Şahabettin Süleyman'ın edebî metin ile diğer sanat kolları arasındaki ilişkiye dikkat çekmeleri, onların metodolojik bir perspektif geliştirme çabası içerisinde olduklarını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Bu doğrultuda söz konusu eserin modern yöntemlere dayalı bir edebiyat tarihi çalışması olduğu söylenebilir.

Sonuç itibariyle ortak bir çalışma ürünü olan "*Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı*" özellikle Fransız edebiyat tarihçiliğinde önemli bir yere sahip olan Gustave Lanson ile Fransız tarihçi ve eleştirmen Hippolyte Taine'in yöntemlerinden izler taşıması bakımından yenilikçi ve Batı kökenli bir edebiyat tarihi olma özelliği taşımaktadır. Bununla birlikte yazarların edebiyat tarihçiliği anlayışlarını pekiştirmek amacıyla Emile Faguet ve Paul Bourget gibi dönemin önemli düşünürlerinin fikirlerine yer vermeleri de dikkat çekicidir. Kitabın "Mukaddime" başlıklı giriş bölümünde edebiyat ile çevre ilişkisi, edebiyat ile dönem ilişkisi, edebiyat ile millet ilişkisi, edebiyat ile toplum ilişkisi, edebiyat ile dil ilişkisi, edebiyat ile şahsiyet ilişkisi ve edebiyatın diğer

sanat dallarıyla olan ilişkisi üzerinde durulması, yazarların edebiyat tarihi yazımında metot arayışında olduklarını açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca edebiyat tarihinin nasıl oluşturulması gerektiği, edebî devirlerin tasnifi sorusuna verilen cevaplar, önceki edebiyat tarihi kitaplarına yapılan atıflar ve eserin yazımında kullanılan kaynakların sistematik olarak belirtilmesi eserin yenilikçi bir ürün olarak değerlendirilebileceğini açıkça göstermektedir. Bu bağlamda söz konusu eserin çağdaş bir edebiyat tarihi anlayışıyla kaleme alındığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

Aktaş, Şerif (2009). Edebi Metin ve Özellikleri, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C.15, S.39, ss.187-200.

Aktaş, Hasan (2012). Disiplinlerarası İlişkiler Bağlamında Şiir ve Coğrafya, Poetry And Geograpghy In The Context Of Interdısaplnar Relevans, *Studies Of The Ottoman Domain*, C.2, S.3.

Akün, Ömer Faruk (1990). Bir Türk Edebiyatı Tarihi Yazmak Mümkün Müdür? (Röportaj), *Dergâh Mecmusi*, C.1, S.1, ss.107-116.

Akün, Ömer Faruk (1995). "Faik Reşad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C.12, ss.103-109

Aydın, Ertuğrul (2009). Edebiyat-Sosyoloji İlişkisinde Sosyolojik Kaynak ve Ölçütler, *Journal Of Turkish Studies*, ss.358-370.

Bonarlı, Nihat Sami (1983). *Destanlar Devrinden Günümüze Kadar, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi.

Çalen, Mehmet Kaan (2013). Celal Nuri'ye Göre Muhit, Irk, Zaman Teorisi Bağlamında Eski Türkler ile Osmanlı Türkleri Arasındaki Münasebetler, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.15, S.1, ss.279-296.

Çelik, Ejder (2013). Edebiyat Eseri Toplumun Aynasıdır: Edebiyat ve Sosyoloji Üzerine, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, ss.59-64.

Çetin, Nurullah (1988). *Tanzimattan Fuat Köprülü'ye Kadar Bizde Edebiyat Tarihçiliği*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Çetin, Nurullah (1996). Tanzimat Dönemindeki Bazı Biyografi ve Antolojilerle Edebiyat Tarihi *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S.7.

Dumlu, Ogeday ve Hayrunisa Topçu (2024). Pozitivizm Odağında Hüseyin Cahit Yalçın ve Hippolyt Taine, *Uluslararası Dil Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, C.7, S.2, ss.277-290.

Erdem, Ekrem (2019). Dil, Kültür ve Medeniyet, *Dil ve Edebiyat Dergisi,* S.126, ss.14-28.

Escarpit, Robert (1992). *Edebiyat Sosyolojisi*, Çev. Hüseyin Portakal, İletişim Yayınları, İstanbul.

Gündoğdu, Servet ve Kaan Kurt (2023). *Usulden Yönteme Mehmet Fuad Köprülü'nün Edebiyat Tarihçiliği*, Vakıfbank Kültür Yayınları.

İlhan, Nilüfer (2015). Edebiyat Sosyolojisi Açısından Abbas Sayar'ın Romanları, *Folklör/Edebiyat*, C.21, S.81.

Karakaş, Elmas (2022a). *Yeni Türk Edebiyatı Sahasında Yazılmış Edebiyat Tarihleri Üzerine Bir Araştırma*, Sonçağ Yayıncılık.

Karakaş, Elmas (2022b). *Şahabeddin Süleyman – Tarih'i Edebiyat-ı Osmaniye*, Sonçağ Akademi.

Kasımoğlu, Alper (2013). Milliyetçilik ve Dil Milliyetçiliğinin Başarı ve Başarısızlıkları, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, S.5, Ekim 2012- Mart 2013, ss.161-173.

Köprülü, Mehmed Fuad ve Şahabeddin Süleyman (1332). *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası.

Köprülü, Mehmet Fuat (1981). *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken, İstanbul.

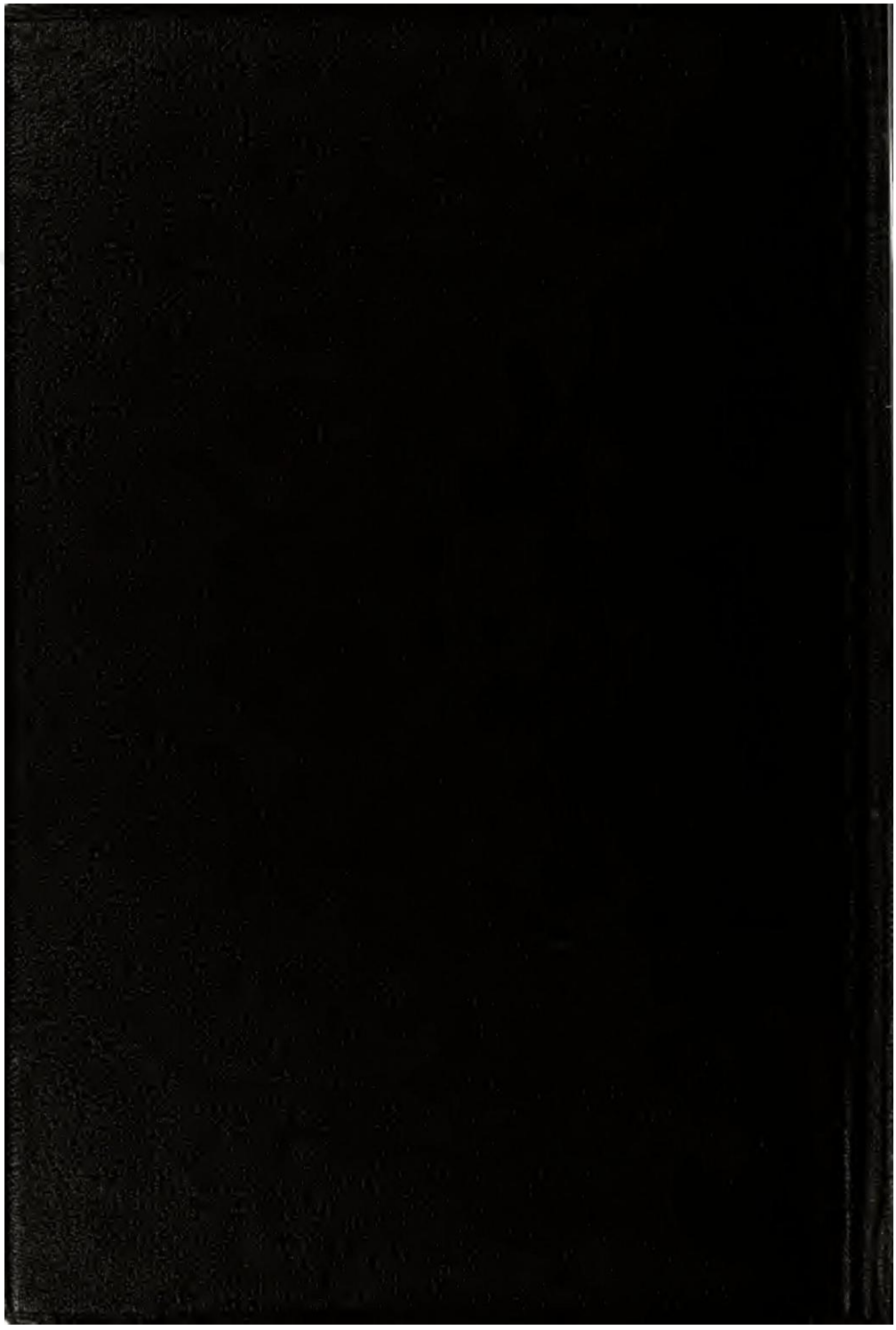
Lanson, Gustave (1937). *İlimlerde Usul Edebiyat Tarihi*, Çev. Yusuf Şerif, Remzi Kitapevi, İstanbul.

Levend, Agah Sırrı (1998). *Türk Edebiyatı Tarihi 1. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Moran, Berna (1988). *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, Cem Yayınevi, İstanbul.
Okay, Orhan (1994). Edebiyat Tarihi, *İslam Ansiklopedisi*, 10. Cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss.403-405.
Okay, Orhan (2006). Orhan Okay'la Türk Edebiyatı Tarihi Üzerine, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.4, S.7, ss. 351-359.
Okay, Yeliz (2019). Edebiyat ve Sosyoloji Bağlamında Alagorik ve Gerçekçi Rejim Eleştirisi, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (16), ss.280-294.
Okuyucu, Merve (2013). M. Orhan Oktay, Batılılaşma Dönemi Türk Edebiyatı" *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S.2 ss.403-406.
Özgül, Metin Kayahan (2007), Tanzimattan Cumhuriyet'e Klasik Edebiyat Çalışmaları (1839-1922), *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.5, S.9, ss.47-172.
Özgül, Metin Kayahan (2013). *Türk Edebiyatı Tarihine Bir Bakış Yeni Türk Edebiyatı*, Kurgon Edebiyat Yayınları, Ankara.
Polat, Nazım Hikmet (2005). "Türk Edebiyatı Tarihi Araştırmalarının Neresindeyiz?", Beşinci Türk Kültürü Uluslararası Bilgi Şöleni, 17 Aralık 2002, *Atatürk Kültür Merkezi Yayınları*, Ankara.
Polat, Nazım Hikmet (2013). *Yöntem Bilgisi Açısından Osmanlı Dönemi Edebiyat Tarihleri*, Kurgan Edebiyat Yayınları.
Şen, Can (2020). İsmail Bozkurt'un Romanlarına Hippolyte Taine'in Yaklaşımıyla Bakmak, *Turnalar Uluslararası Hakemli Türk Dili, Kültür ve Edebiyat Dergisi*, S.80.
Taine, Hippolyte (2022). *İngiliz Edebiyatı Tarihi: Giriş*, Çev. Günil Özlem Ayaydın Cebe, Kün Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi, C.2, S.1, ss. 19-37.
Tanpınar, Ahmet Hamdi (2022). *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
Tüzer, İbrahim ve Muhammed Hüküm (2022). *Edebiyat Sosyolojisi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
Uğurlu, Faruk (1992). Bir Edebiyat Bakışı, *Kurgu Dergisi*, S.10, ss. 169-212.
Yazıcı, Hasan (2021). Edebiyat Sosyolojisinin Bölümleri ve Konuları, *Folklor Akademi Dergisi*, C.4, S.1, ss.40-55.
Wellek Rene ve Austin Warren (2013). *Edebiyat Teorisi*, Çev. Ömer Faruk Huyugüzel, Dergâh Yayınları, İstanbul.
Wellek, Rene (2015). Edebiyat Tarihinde Tekâmül Kavramı, Çev. Sıddık Yüksel, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, *Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.8, S.1, ss.335-348.

EKLER

EK 1: ESERİN ORİJİNAL METNİ

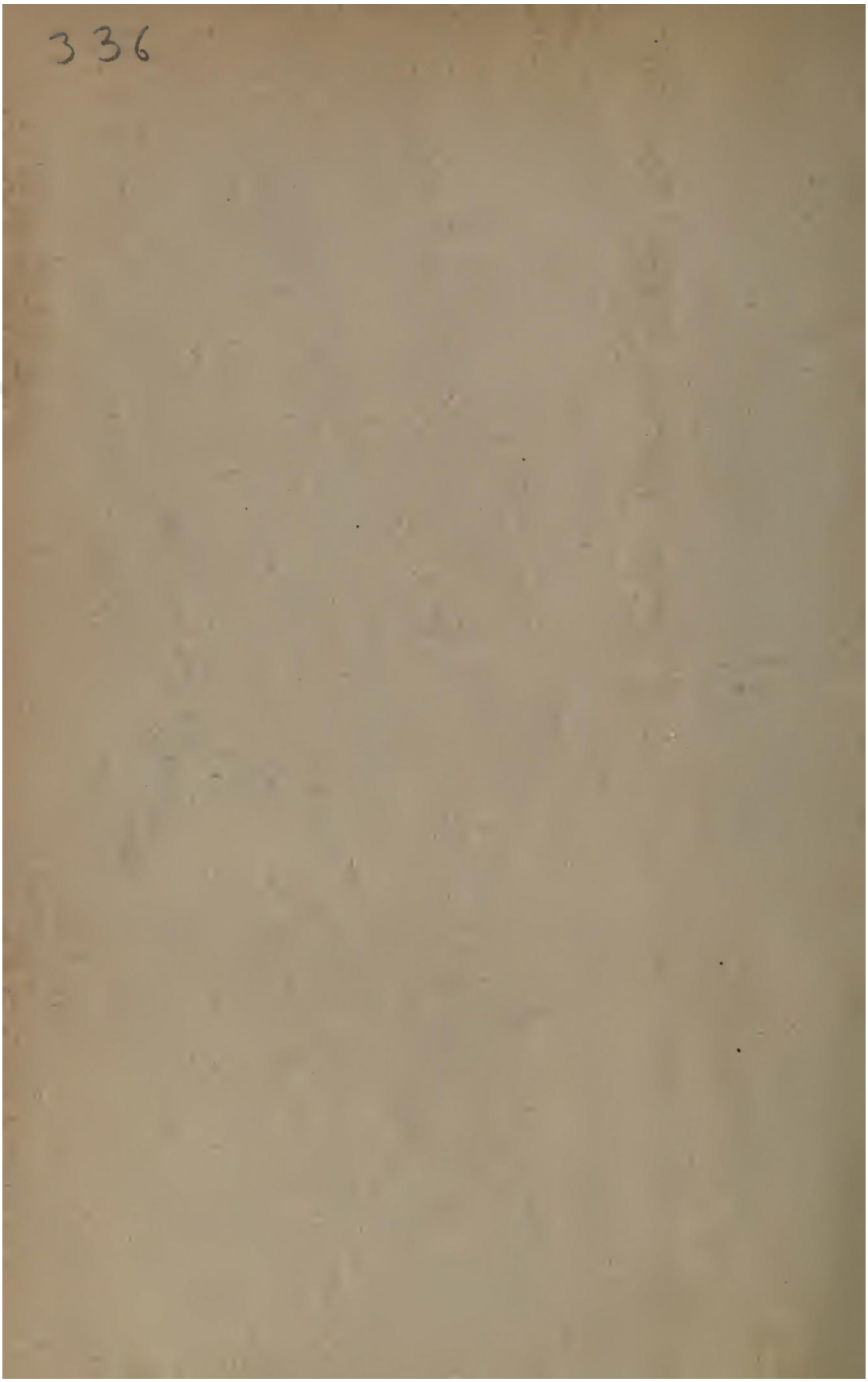

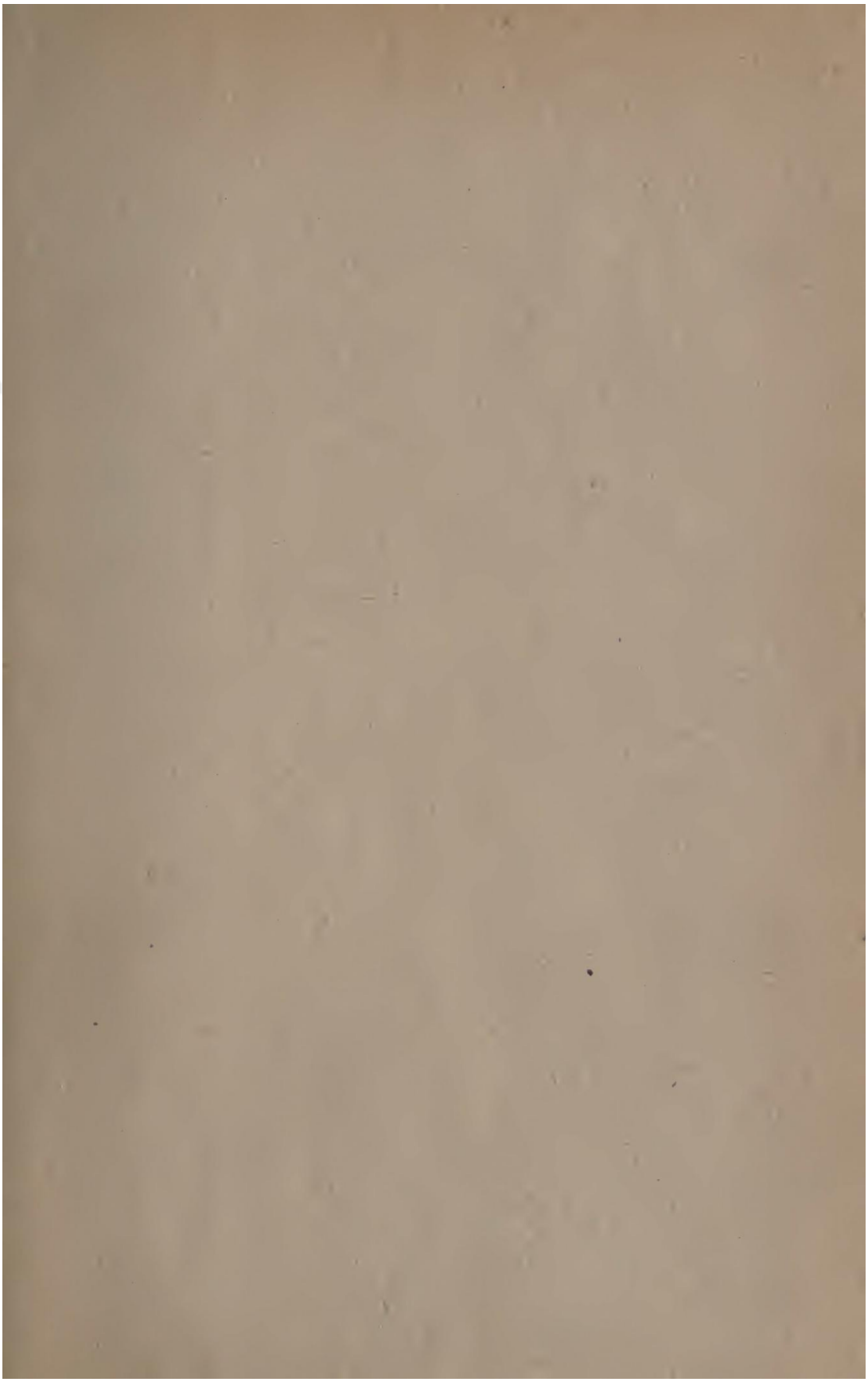
PL
205
K68
v.1

Köprülü, Mehmet Fuat
Yeñi 'Osmānlı tārīḫ-i edebīyātı

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

336

Köprülü, Mehmet Fuat

کوپریلی زاده محمد فؤاد — شهاب الدین سلیمان

Yeñi 'Oṣmānlı tārīḫ-i edebiyāt

یکی عثمانلی تاریخ ادبیاتی

منشأ لرندن نوشهرلی ابراهیم پاشا صدارتنه قدر

برنجی جلد

سلطانیلرك أك صوك پروغراملرینه مطابقدر .

طابع وناشری:

— استانبول —

شرکت مرتبیه مطبعه‌سی باب عالی جاده‌سنده

۱۳۳۲

۳۶,۳۸

PL
205
K68
v.1

مقدّمه

تاريخ ادبيات : تاريخ ادبيات تاريخ مدنيتك مهم بر جزئيدر . — جمعيتده ايلك آثار ادبيه‌نك ظهورى : افسانه‌لر، شرقيلر، ماصاللر، حماسيات . — آثار ادبيه‌نك آثارسائرهٔ صنعتله‌مناسبتى. — تاريخ ادبيات وداستان . — بر دور ادبينك حدودى نصل تعيين ايديلير . — بر أثر ادبينك تحليل داخلى وخارجيسى: أثر ومحرر . — بر أثر ادبينك وجوده كتيرديكى تأثيراتك تدقيق: محيط جغرافى واجتماعى ، شرائط اقتصاديه ، حيات سياسيه ، حيات عائله وكبارانه، اعتقادات ، اخلاق، صنايع سائرهٔ نفيسه .

١

تاريخ ادبيات : تاريخ ادبيات تاريخ مدنيتك بر جزئيدر . — تاريخ كبى معناى حقيقى وروحيسى پك يقين زمانلرده تعين ايتمش شيلردن برى‌ده تاريخ ادبياتدر. اسكى زمانلرده تاريخ ادبيات دنيلنجه كلوب كچن اساتذهٔ شعرانك ياخود هيئت مجموعهٔ شعرانك حالى دوشونيلير، اوصورتله صحيفه‌لر املا ايديليردى. بز بوكون بونلرى «تذكرة الشعرا» تسميه ايدييورز ؛ بر قيمت علميه وفنيه ياخود بر قيمت مثبته ويره‌مه‌يورز . بونلر اشيانك روحنه نفوذ ايتمكسزين خارجياتنى كوسترن بر مجموعهٔ توصيفاته بكزه‌مكده‌درلر .

تاريخ ادبيات، تاريخ تكامل بشر يعنى تاريخ مدنيت ديمكدر. بر قومك ادبياتنى مباديسندن منتهاسنه قدر تعقيب ايتمك او قومك سلسلهٔ ازمان آره‌سنده كچيرديكى بوتون انقلابات حسيه وفكريه‌يى ، بوتون تكاملات دماغيه و روحيه‌يى آيرى آيرى كورمك ، آكلايه‌بيلمك ، اك زياده ، أك جانلى نقاطنه نفوذ ايتمك ديمكدر . .

ذاتاً بر فكر أدبى ، بر فكر صنعتكارانه ألده ايده بيلمك ايچون تحريات وتدقيقات صنعتكارانه‌ده بولنملى ، مختلف زمانلرك آثار صنعتنى،

مختلف مسالکك موجوداتنی بر بریله مقایسه ایتمیدر ؛ بونلرك خطوط مشترکه‌لرینی تعقیب وتفریق ایتمك لازم ومقتضیدر. چونکه بوصورتله حرکت ایتمه‌یه‌جك اولورسه‌ق عندیات وفرضیاتدن تباعد ایده‌مه‌یز .. «فلسفهٔ صنعت» محرری « تن » بونظریه‌یی وضع ایله صنعت وادبیات تدقیقاتنه‌علمی وتجربی بر ماهیت ویره بیلمشدر.

واقعا چیقاردیغی نتایج ایله مطلقیتدن قورتیله‌مامش ایسه‌ده حکمت بدایعك مسندلرندن بری اولان تاریخ ادبیاتك مفروضاتك ایادیٔ اضلالندن قورتیلمه ، دها فنی ، دها قطعی بر شکل آلمه‌سنه بر دلیل ، بر راهبر اولمشدر .

بز ادبیاتی عندی، فرضی وشکله عائد برطاقم قواعد ونظریاتك بیلینمه‌سندن زیاده کچمش زمانلرك آثارینی تدقیق وهربری آره‌سنده‌کی مناسبات وارتباطاتی درك وتیقن ایله اوکره‌نه بیلیرز .. تاریخ ادبیات دیمك، ادبیاته وقوفك أك صحیح عاملی دیمکدر.

لکن بونی شمدیه قدر تجارب وتدقیقات اوزرینه مؤسس بر علم حالنده اوکره‌ته‌جکلری یرده بر ترجمهٔ احوال شعرا طرزنده اوقوتدقلرندن مطلوب نتیجه‌یه وصول میسر اوله‌مامشدر . بز حکمت بدایع‌ده ، وبونك بر شعبه‌سی اولان ادبیات‌ده نصل فن وتجربه‌یه استناد ایله یورودیسه‌ك بو أثرده‌ده عینی مقصدی ، عینی‌غایه‌یی تعقیب ایده‌جکز. بوصورتله ممکن اولدیغی قدرعندیاتدن تباعدایتمش اوله‌جغز..

آثار صنعت ، بالنتیجه آثار ادبیه بذاته اجتماعیدر . بر دورك مجموع محصولات صنعتکارانه‌سیله افکاری ، اعتقاداتی، احتیاجاتی ، تمایلاتی آره‌سنده مناسبت بولمامق عدیم‌الامکان کیبدر . ادبیات ایله جمعیت ، جمعیت ایله ادبیات میانده بر جریان مخصوص

تأثر موجوددر . اساساً بوکا ادبیات ایله جمعیتك تأثیر متقابلی نظریه - سی‌دیرلر .. هیچ بر اثر ادبی یوقدر ، که بر زمان معینك ، برمحیط معینك ، بر شخصیت معینه‌نك محصولی اولماسون .. هر أثر ادبی اغدیهٔ اولیه‌سنی وسطدن اخذ واقتباس ایدر .. شواعتبار ایله محیطك اونك اوزرنده پك نافذ وپك جلی بر تأثیری اولدیغی کبی ایزی‌ده واردر . بر أثر صنعتکارانه قدر هیچ بر شی کچمش زمانك افکار واحتساساتنی بزه پر حیات ، پر رعشه کوسترەمز . بالآخره عریض وعمیق تدقیق اولنه‌جغی وجهله برباقی، برروحی، برنفعی بزه براقدیغی آثار واسطه‌سیله یاشادیغی زمانی أك قطعی ، أك جانلی بر صورتده کوستریبیور . باقینك أثرلرینی اوقویانلر بر کمال عهدنده بولندیغنه درحال اینانیورلر ؛ روحی‌یی ، نفعی‌یی اوقویانلر شان وشرفه مالك ، غرور ایله مالی، زینت وسفاهتله پر روح برعصرك روحنده یاشارلر . .

أثرلرك طرز ترتیبی ، جسلر ،فکرلر، کلمه‌لر خلاصه هرشی تولد ایتدیکی عهدك برر نشانه‌سی ، برر مشعره‌سیدر . بوندن ماعدا آثار ادبیه‌ده جمعیت اوزرینه اجرای تأثیردن خالی قالماز . بر أثر ادبی بعضاً بر جمعیتك أفکار واعتقاداتنی دها واضح ، دها قطعی بردستور داخلنده‌وضع‌ایله اونلره بر شکل‌معین ویره بیلیر... شرقك افلاطونه، نویونانیلکه متوجه، میال‌حالت روحیه‌سنی خرستیانلغك سکونندن قورتاران ، اوکا بر جوالیت مخصوصه ، بر انکشاف مخصوص ، بر شکل‌نوین‌وکزین‌ویرن ادبیات‌وشعردر. مولاناجلال‌الدین رومی‌نك ، یونس امره‌نك ، نسیمینك ، قایغوسز ددەنك ، سنان پاشانك ، ندیمك ، شیخ غالبك ، کمالك، حامدك زمانلری اوزرنده‌کی تأثیراتی

بالآخره کوریله‌جکی وجهله غیر قابل انکار بر طرز وماهیتده‌در .
بر ملتك ادبیاتنی، تاریخ ادبیاتنی اوکرنمك، اوملتك حیات اجتماعیه‌سنی، صفحات تکامليه‌سنی خطوه خطوه تعقیب ديمكدر .

بر ملتك صورت تأسس وتشكلی ، دورهٔ كمال وتوقفی ؛ دورهٔ انحطاطی ادبیاتنده اوقونیر ، كورولیر ، أل ایله تماس ایدیلیرجه‌سنه آكلاشیلیر . صوك عصرك ادبیات تاریخنده پك مهم بر موقعه مالك اولان پول‌بورژه «حال‌حاضرك احوال روحیه‌سی» نامنده‌كی أثرنده اضمحلال زمانینه عائد آثاری تدقیق ایدركن شوسوزلری سویله‌یور :

«رفاه وسعادتك، وراثتك تأثیری حیات شخصیه‌یه‌تمایلی زیاده‌لشدیررسه عضویت اجتماعیه انحطاطه یوز طوتمش ديمكدر . لسان ده‌نیلن دیكر بر عضویتك انكشاف وانحطاطی‌ده عینی قانونلر اداره ایدر . انحطاط ديمك وحدت كتاب موقعنی صحیفه‌نك ، صحیفه جمله‌نك ، جمله كلمه‌نك استقلالنه ترك ایتمه‌سی ديمكدر . »

فی‌الحقیقه بوبویله‌در ؛ هنوز تشكل ایدن ملتلرده هرشی متردد ، هرشی سرعتله متبدل‌در . بوكبی قوملرك لسانلرنده ، فكرلرنده بر قارغه‌شه‌لق ، بر عدم وضوح ، تردد ، بر تبدل حس اولنور . سلطان عثمانك حكومت عثمانیه‌یی تشكیلندن قانونی سلطان سلیمان دورینه قدر ادبیات عثمانیه‌ده بوصایدیغمز اوصافك ایزلرینه تصادف اولنور . پادشاه مشار الیهك زمان سلطنتنده باشلایان دورهٔ توقف وكمالده ایسه ادبیات عثمانیه‌ده بر تقرر ، مقصد وغایه‌سنه واصل اولمشلره مخصوص بر اطمئنان ، بر وقار حس ایدیلیر . جمعیتك افكارواعتقاداتنده قرارسزلق، تزلزل حصوله كلدیكی زمانده ادبیاتی شخصیتپرست، غرائب‌جو، اك كوچوك بر هوسه بویوك بر وحدتی تارك كوریبورز . .

اختلال دوره‌لرنده حقیقی صنعتکارلرك ، حقیقی آثار صنعتك تولد ایتمه‌مه‌سی‌ده جمعیتك ادبیاته تأثیر ایتمه‌سندن طولاییدر . ادبیاتك نه صورتله تولد ، نه‌صورتله تکامل ایتدیکی‌ده دوشونیله‌جك اولورسه پول بورژه‌نك فکرینك صحتی تمامیله آکلاشیلیر..شعر ابتدای بشریتده بر قومك محصول مشترکی ایدی . . ابتدای بشریتده نظم واردی، نثر یوقدی ؛ اوده منفرداً بر شخصك مولودی دکل ، عمومك مولودی ایدی . چونکه اوزمانده حیات بشریه‌نك الجاآتی مشترکاً ، وبر رئیسك تحت اداره‌سنده یاشامه‌یی آمر بولینیور، ادبیات‌ده جمعیتك تأثیریله او صورتله تجلی ایدییوردی . . زمان ایلروله‌دکجه ، جمعیتلر بویودکجه تقسیم اعمال قانونی‌ده کندینی کوسترمه‌یه باشلادی ، افراد بشر صنف‌صنف، طبقه طبقه‌آیرلدی ، هر بری بر ایش ایله اشتغاله تمایل ایتدی ، شعرده بوحال اجتماعیدن متأثر اولدی، اوده برصنف مخصوصك مال مشترکی اولدی . . نهایت حس شخصیت بشرك حیاتنده بر احتیاج حالنه کلدی ، شعرده شخصی اولدی . دیمك که ادبیات طوغریدن‌طوغری‌یه بر زمانك، بر جمعیتك تأثیرندن آزاده قالمایور ، اونك ایزلرینی همان تحمیل ایدییور . شو صورتله تاریخك أك طوغری ، أك زنده ، أك روحی بر معاونی ، بر مجموعهٔ وثائقی اولییور .

فی‌الحقیقه تاریخ ادبیات تاریخك ، بالخاصه تاریخ مدنیتك مهم‌بر جزئیدر، فقط هیچ برزمان قدمادن برمعلم محترمك دیدیکی کبی فرعی دکلدر . بالعکس وثائق تاریخیه‌یه اساس ومنبعدر. تاریخ؛ ادبیات ، صنعت قدر جانلی وقیمتدار معاونه مالك دکلدر . چونکه اونك واسطه‌سیله برزمان‌معینك ، بر جمعیت معینه‌نك‌روحنه نفوذ ایدر . .

اساسی نقطه‌یه ، حسن وهیجان بدیعی‌یه کیرمش اولیورز ، تاریخ ادبیاتی بر ترجمهٔ حال ، بر تذکرهٔ شعرا شکلندن قورتارمش ، اوکا أك بویوك وظیفه‌سنی تحمیل ایتمش بولینیورز . قدمانك نقطهٔ نظری هرنه اولورسه اولسون پك بسیط ، پك ابتدائی ، واساس وروحدن متباعددر.ایضاحات مبسوطه تاریخ ادبیاتك نه‌قدرمهم ، نه‌قدر عالی ، اولدیغنی ایضاح ایتمکله برابر بوتدریساتك حصوله کتیردکی فوائد بوندن‌ده‌عبارت دکلدر .

او، حسیات وطنپرورانه‌یی تقویه ایدن اسباب وعوامل‌داخلنده‌ده بولنمقده‌در . برقوم ادبیاتیله و اونك واسطه‌سی بولنان لسانیله ، خلاصه آثار ادبیه‌یی ایجاد و ابداع ایدن ، لسانی زنده وپرحیات قیلان ادباسیله بوتون صنعتکارلریله وطننه مربوط اولور .

منقد شهیر « امیل‌فاکه» ادبا، شعرا بالذات وطنپروراولماسه‌لر بیله تولید ایتدکلری آثار اعتباریله حسیات وطنپرورانه‌یی ایقاظ ایدرلر دییورکه بو پك طوغریدر . بر قوم وطننه اوجاغنك دومانندن ، عائله‌سنك اوجاغندن زیاده مفاخر مدنیهٔ ماضیه‌سیله مربوط بولنور . آثار مدنیه قلبلرده ، دماغلرده وطن معنویتك تولدینه باعث اولور. ادبیات ایسه اوآثار مدنیه‌نك بر شعبهٔ تظاهراتی دیمکدر . قوی بر ادبیاته ، واسطه‌سی بولنان قوی بر لسانه مالك ملل واقوام بر مدت اویوسه‌لر ، بر مدت یاتسه‌لر بیله بالآخره اویانیرلر .. بوکونکی یونانیلری یاشاتان پك اسکی برماضیدن منتقل آثار ادبیه‌لری ، آثار صنعتکارانه‌لری ، آثار علمیه‌لریدر .

تاریخده فضولی‌یه ، باقی‌یه ، ندیمه ، حامده بر قیمت مخصوصه ویرن‌بر قوم استقبالنی قصقانیر ، اونك محافظه‌سی ایچون بوتون

« هر ملتده نظم ونثردن عبارت ادبياتك ابتداى شيوعندن حال حاضره ياخود معين بر زمانه قدر اولان احوال تاريخيه‌سنى بيلديرن بر فندر. »

بوتون صنعتده اولديغى كبى تدقيقات تاريخيه‌ده حائز اهميت اولان خارجيات ، لسان ، موضوع دكل ، حسن بديعى ، وشخصيت صنعتكارانه‌در ، ايشته بونقطه طولايسيله تاريخ ايچون أك قيمتلى بر خزينهٔ وثائق اولييور . تاريخ ادبياتدن بالذات تاريخ استعانه ايدر . نديمك أك كوچك بر غزلى قدر لاله دورينى آلتى جلددن عبارت اولان راشد تاريخى كوسترەمەيور .

صوك زمانلرده تاريخ ادبيات يازان ، اولجه ذكرى كچن معلم محترم أثرينك مدخلنده تاريخ ادبياتى شويله تعريف ايدييور :

بوتعريف يك نظرده تام اولمق اوزره كوريله‌بيلسه‌ده تدقيقات اخيرهٔ بديعيه‌يه وقوف ايله بونك نقصان اولديغى تظاهر ايدر . تاريخ ادبيات يالكز نظم ونثردن عبارت ادبياتك احوال تاريخيه‌سيله اشتغال ايتمز . اوعدسهٔ ادبيات ايله برقومك، بر زمانك احوال روحيه‌سنى، تكاملات اجتماعيه‌سنى ، انقلابات فكريه وحسيه‌سنى ، صنعتكارلرك شخصيتنى تمثيل ايدر . بناءً عليه معلم محترمك شوتعريفلرينى توسيع واكمال ايتمك مجبوريتى قارشوسنده بولونييورز ديمكدر :

«تاريخ ادبيات ؛ برقومك ويا بر زمانك بوتون محصولات قلميهٔ صنعتكارانه‌سنى كرك شكل، كرك اساس اعتباريله تدقيق وتحليل ايده‌رك اوقومك، اوزمانك روحنه، تكاملات اجتماعيه‌سنه ، انقلابات متعددهٔ ذهنيتنه وقوف ، وصنعتكارلرينك شخصيتلرينه ، حيات خصوصيه وادبيه‌لرينه نفوذ ديمكدر . »

بز بوتعريف ايله معلم محترمك نقصان براقديغى أك اصلى ، أك

موجودیتیله ، بوتون قوتیله چالیشیر . . فضولی کبی بر داهیٔ ادبك قومك روحنده یاقه‌جغی مشعله نه سونمز برمشعله ، نه حرارتلی بر مشعله‌در .

شو نقطهٔ نظردن‌ده دوشونیله‌جك اولورسه تاریخ ادبیات جداً بویوك ، جداً مهم ، جداً فائده‌لیدر .

وینه‌بونك ایچوندر، که‌بز أثرمزده‌تدقیق ایده‌جکمز موجودیتلرك سیمای معنویسنه ، شخصیتنه پك زیاده اهمیت ویره‌جك ، اونلرك ایجادات‌وابداعاتنه‌عائد احترامله‌رمزی کمال‌تعظیمله‌سرد واتیان‌ایده‌جکز .

۲

آثار ادبیه‌نك ظهوری ، افسانه‌لر ، شعر قیدی ، ماصالدر ، حماسیات . — صنعت، حکمت بدایع مسائلنك‌تدقیقاتیله آکلاشیلدیغی‌وآکلاشیله‌جغی وجهله عضویت بشریه‌نك بر نتیجهٔ طبیعیه‌سیدر . ادبیات ایسه شعر نام عمومیسی آلتنده ـ شعر ؛ معنای واسع وشامليله ابداعات‌صنعتکارانه‌نك هیئت مجموعه‌سندن عبارتدر ـ صنایع نفیسه‌نك بر شعبهٔ مخصوصیدر. بناءً علیه‌اویله صنعی، متفسخ برجمعیتك‌محصولی‌دکل اساساً طبیعتك بشریته اهدا ایتدیکی بر ملکه ، بر خصلت ، بر اساس‌در.

شعر نصل تولد ایتدی ؟ . . شعر ، علم احوال روح نقطهٔ نظرندن باقیله‌جق اولورسه دین ایله برابر ساحهٔ ارضده ظهورایتمش، وقورقونك وشکر پرورینك مولودی اولمشدر . آفاق کائنات وحیاته نظرلرینی ایلك دفعه آچان بشر بر طاقم حادثات ووقایع ایله قارشو قارشویه بولنمش ، بونلرك بعضیلری اونك اوزرنده بر ذوق نوشین ، بر حس لطیف اویاندیرمش ، بعضیلری‌ده اعصابنی صارصمش ، بیقمش ، بیتیرمشدر .

حالبوکه بشر او صورتله مخلوق بر حیواندر ، که بوتون حادثات اشیایی هپ کندیسی کبی تصور ایدر ، اونلرك هپسنه کندیسنده موجودبوتون ملکات وخصائلی تودیع ایتمك خصوصنده تردد ایتمز ، کچیکمز ..

بونك ایچون ذرکه بوتون بوحادثات وقایعی کندیسنه بکزه‌تدی ، اونلری اراده واختیار صاحبی بر موجود عالی تلقی ایتدی. بعضیلرینی بدخواهان ، بعضیلرینی‌ده خیر خواهان زمره‌سنه الحاق ایلدی.

بدخواهان زمره‌سنه الحاق ایتدکلرینك غضبنی، انفعالنی دفع ایتمك ایچون قربانلر کسدیکی کبی بر طاقم دعالرده اوقودی . خیر - خواهان زمره‌سنه التحاق ایدنلره کلنجه . . اونلر حقنده تشکرینی ، محمدتنی کوسترمك ایچون ادعیهٔ تشکریه انشادینه باشلادی .

اساساً بوفیزیولوژی‌یه عائد بر حادثه‌در: انسان متأثر ، متهیج اولدیغی زمان حرکاتنه غیر ارادی ، غیر وجدانی اوله‌رق بر انتظام، بر وزن ادخال ایدر. مثلا فوق‌العاده‌صیقیلدیغمز، فوق‌العاده متهیج اولدیغمز زمانلریرمزده اوطوره‌مه‌یز، قالقار، سریع عصبی خطوه‌لرله طولاشیرز ، دقت ایدیلیرسه کورولیر، که بو خطوات غایت منتظم ، غایت موزوندر . یاخود اوطوردیغمز یرده باجاغمزی ، قولمزی اویناتیرز ، بو اویناتیشلرده اوقدر مکمل ، اوقدر انتظام کارانه‌در .

حرکته کلن اعضا دماغه نه‌قدر یاقینسه اوقدر انتظام سریع اولور . سسمزده عینی‌صورتله، اوآن تهیجده بر موزونیت مخصوصه اکتساب ایدر ، غیر اختیاری اوله‌رق براهتزازمنتظم آلیر .. اوزمان بیلمکسزین ، آکلامقسزین منظوم سوز سویلرز . بوحاثه فناً انکار ایدیله‌مز بر ماهیتده، بر قیمتده‌در .

ایلك بشرده حادثات ووقایع موجودیتنده بر أثر تأثر وتهیج

براقدیغی زمان غیر وجدانی اوله‌رق دعالرینه شکل نظمی ویرمش ، اوصورتله شعرك أساسی تشکل ایتمشدر .

شورایه قدر ویریلن ایضاحات بزه آکلاتییور، که شعرك مبدأنی قبل‌التاریخك أك مظلم نقطه‌لرنده آراملی ، بشرك ارضه کوزلرینی آچدیغی دقیقه ایله هم‌سن بوللیدر. شعر، اساساً، حساسیتك بر تأثر وتهیج خصوصیسیله مخیله‌نك برنعاسندن ـ نیم‌اختیاری ونیم‌غیراختیاری ـ hallucination عبارتدر .بر منظومه‌نك، بر أثر ادبینك مکملیتی حاوی اولدیغی حساسیتك وسعتیله ، خیالك حرارتیله متناسبدر .

أسکیلرده شعرك مبدأ و اساسنی آرایه‌رق اونی حضرت آدمه قدرکوتورمك صورتیله ایضاح ایتمشلر، بوصورتله مبدأ بشره ربط ایله مشلردر.

قسطمونیلی لطیفی افندی تذکرهٔ شعراسنك سکزنجی صحیفه‌سنده تدقیقات اخیره‌یه مطابق شومطالعه‌ده بولینیور :

« کتب تواریخده مسطور والسنهٔ ارباب اسماردہ مذکوردر، که حضرت آدم نبی وابوالبشرصفی ، که مسجود ملائکهٔ مقربین ومحیط لغات اولین وآخریندر، شعر اول آندن صادر اولدی . اول زماندن بوآنه کلنجه‌یه دکین تزاید بولدی . نه‌زمان‌که قابل هابلی قتل ایتدی ؛ آنی کوروب آدم صفینك سینه‌دن سکون وقراری کیتدی . نیجه روزکار واله وزار اولوب مرثیه‌طرزنده برقاچ بیت عربی اوقودی .

اما برسائل سؤال ایتسه‌که آدم علیه‌السلام خودلسان سریانی تکلم ایدردی . بومستند اولان ادبیات ومنظوم کلمات عربی اولق نه‌دن کلدی؟ . معترضك سؤالنه ایکی درلو جواب وار : بری بودرکه « وعلم آدم الاسماء کلها » مفهومنجه یاحضرت حق وفیاض مطلق جمیع السنه‌یی علی طریق‌الالهام آکا بیلدیرمش اوله ویاخود فضلاء ارباب تواریخ لغت سریانیدن لغت عربیه‌یه دوندیرمش اوله والله اعلم . »

کورولییور ، که ادبیات حقنده تدقیقاتده بولنان ، تاریخ ادبیات دکلسه بیله قسماً تاریخ ادبیات ، قسماً ده تذکرة الشعرا یازان قدمادن لطیفی افندی ده شعرك مبدأنی خلقت آدمله برابر طوتییور ، حتی بونك برتهیج وتأثر نتیجه‌سی اولدیغنی سویله‌یور .

یالکز بوقدرله ده قالمایور ، دها زیاده تدقیقاتده بولنه‌رق اوکا افسانوی ، معظم بردورهٔ تاریخیه آچییور ، شو سوزلری ده سویله‌یور:

« وبر قولده کلام موزون یدنجی فلکده بر ملکدن صادر اولدی ، رب عرش اعلایه یعنی حضرت حق جل وعلایه موزون ومنظوم تسبیح وتقدیس قیلدی . دیو بیورمشلردر . » دییور .

دیمك که لطیفی افندینك مطالعاتیله نظریات جدیدهٔ بدیعیه آره‌سنده کی فرق، بونده حقیقتك افسانه ایله ممزوج اولمه‌سی، دیکرنده ایسه حادثات اجتماعیه وتاریخیه‌یه، علم احوال روحه، علم وظائف الاعضایه استناد ایتمه‌سیدر .

شعر عضویت بشریه‌نك برنتیجهٔ طبیعیه سیدر دیمش دك؛ بونظریه‌دن ایله رله‌یه‌رك ابتدای بشریتده آثار شعریه‌نك نصل اولدیغنی استخراج ایده‌بیلیرز. انسان ده‌نیلن مخلوق هرشیئی کندی شکلنده کورمك ایستر.. او هرشیئه بر حیات ، بر روح ، بر اراده ویرر . . اساساً اونده اوچ شی واردر : مخیله، حساسیت، اراده... آغاج ده، یرده، کوکده، کونشده، قمرده ، کیجه‌ده ، کوندوزده ،ییلدیرمده ، یاغموردہ ، دکزده خلاصه بوتون اشیا وحادثاتده کندیسنده موجود بو اوچ خاصه‌یی کورر .. اونلری کندینه بکزه‌تمکله آکلایه بیلیر ، ادراك ایدر . بوتون علوم وفنونك منبع اساسیسی اولان خرافات واباطل بوطرز تفکردن تولد ایتمشدر.

انسانیتك مبادیسنده هر شیئه مخصوص بر آله تصوری بو حالت روحیه‌نك نتیجه‌سیدر . هر ملت تاریخنده ، حقیقته تقرب ایدنجه‌یه قدر ، بویله خیال ، افسانه دورلری کچیرمشدر .

مثلا اسکی تورکلر ؛ « ارض ، آغاج ، معدن ، آتش ، وصودن عبارت عناصر خمسه‌نك بش ذاتده تجلیسنی قبول وبونلری تقدیس ایدرلر ایدی . ذوات خمسه‌ده مرکزده کین خان ، « صاری خان » ، شرقده کوك خان ، جنوبده قرمزی خان ، غربده آق خان، شمالده قره خان‌در . » [١] وبومعبود تلقی ایتدکاری شیلره قارشو دعالر اوقورلردی. اولجه‌ده‌سویله‌دیکمز کبی،مبدأبشرده ابتدا کوریلن اشعار دعالردر، شعر دعا ایله باشلامشدر . مثلا ترکلر کوکه قارشو شویولده تضرع ایدرلردی :

« ای کوك تکریسی ابیاشه
« یری یشیلدیر، آغاجلری یشردر .
« رزق ویررسك
« اولو تکری ، بر رئیس ویر
« خالق خلق ،
« توره تکریسی . » [ ]

ایشته بومصور بشر دینلردن افسانوی شعر تولد ایتدی ، هر قومك تاریخنده پك بویوك بر حصهٔ ذوقیه‌یه ، بر قیمت بدیعیه‌یه‌مالك اولدی .. اسکی یونانیلرك أك‌اسکی آثارنظمیه وشعریه‌سنده‌ده افسانوی شعرلره‌تصادف ایدرز،حتی‌أك‌اول، أك اسکی برموقعده اونلری‌بولورز..

لکن زمان ایله بونلر قیمت آلهیه‌لرینی غیب ایتدیلر، ذکای بشر ایلروله‌دی ، بو کبی خرافات و اباطلی دها بسیط، دها عقلی ، دها

[١] تورك تاریخی: نجیب عاصم، صحیفه « ٨١ » .

منطقی بر شکله وضع ایتدی . و اوزمان اسکی معبودلرده برر قهرمان شکلنده تصور ایدلهیه باشلادی . بونلردن شعرقهرمانانه تولد ایتدی. بونلر حقنده شعرلر یازلدی ، بونلرك مدحیاتیله ، یاد مناقبیله اشتغال اولندی . حربده ، جدالده فوق العاده یارارلقلر کوسترنلر مافوق ـ البشر برر مخلوق عد ایدیلیور ، اونلره عادتا تعبد اولنیوردی .

اومهر نامندهکی شاعر یونانینك تروا محاربهسنی کوسترن « ایلیادا » نامندهکی أثری بوقبیل اثاردندر .

امیل فاکه برأثرنده « قهرمانلر » دورلرینك نهصورتله تولدایتدیکنی تدقیق ایدرکن طاغ خلقنك مصائب طبیعتله قارشو قارشویه بولنه بولنه حر ، سربست ، جبار ، شجیع اولدیغنی ، اووالرده ساکن اولانلرك حلیم، سلیم، ساکن بولندیغنی،طاغیلرك مهاجمات دلیرانه ایله اونلری تدهیش ایله قلبلرده بر احترام ، بر حس تعبد اویاندیردیغنی بیان ایدییور . ایشته تاریخ ادبیاتك قید ایتدیکی قهرمانناملر بو کبی طاغیلرك صحرا خلقی اوزرنده اویاندیردیغی تأثیرات مخوفانه ایله حس پرستشدن تولد ایتمشدر .

حماسیات ایله اشعار قهرمانانهیی بربرندن آیرمق ضروریدر . اشعار قهرمانانه آز چوق یاشامش ، مخیلهٔ قومده آز چوقیر ایدنمش وآز چوق اساطیری بر سیمایه مالك اولمش تیپلری کوسترن اشعاردر. « کور اوغلی » حکایهسی کبی . .

حماسیات ایسه جنك وجداله میال ، عسکرلکه عاشق ذواتك یازدیغی ، یاخود شعرانك حربه دائر ابداع ایتدکلری اشعاردر .

« رأیته میل ایدهرز قامت دلجو یرینه
« طوغه دل باغلامشز زلف سمنبو یرینه

* * *

« دشمن هلال رایت اسلامه حرمت ایت
« طوپلر بوغار خطابکی طاغلرده عاقبت

شرقيلره كلنجه ... بونلر قومك روحندن نبعان ايدر، و اسلوب مشترك دەنيلن شيئه شخصيتدن زياده مربوط بولنور. هرقوم ياشادينى محيطك ، دره‌لرك ، باغلرك ، طاغلرك ، خلاصه محاسنك تأثيراتندن آزاده قاله‌ماز ، وبوتأثيرى خارجاً اظهار مجبوريتنده قالير . . چونكه هيجان بديعى شدتى نسبتنده تظاهره ميالدر . ثانياً مبادئ مدنيتده بولنان ، ياخود عصرلردنبرى جهالتده پويان اولوب برخطوه آته‌مايان اقوام شعر ايله موسيقيى ترديف ايدرلر، اوصورتله احتياج‌بديعيلرينى تطمين ايتمش بولنورلر . حكمت بدايع مسائلنى تدقيق ايتديكمز زمان آكلارزكه بر قومك، بر ملتك، بر زمانك احوال روحيه‌سنى‌اسلوب مشترك ، سجيهٔ عموميه‌نك ايزلرى قدر هيچ بر شى كوسترەمز . . بر قومك مباديسندن نهايته قدر شرقيلرينى نظر تدقيقدن كچيره‌جك اولورسه‌ق اونك نه‌كبى تكاملاته مظهر اولديغنى آكلامش ، بيلمش اولورز . . مثلا :

« كاحك يوللرى طاغدر كچيلمز
« صوئوقدر صولرى بر طاس ايچيلمز
« آنادن كچيلير ، ياردن كچيلمز
« زينبم ، زينبم شانلى زينبم
« اوچ كويك ايچنده ناملى زينبم

« شمشيرك ياپراغى نارينمدر نارين
« ايچرم يانيبور طيشارم سرين
« كليور يانمه عنادجى يارم
« زينبم ، زينبم شانلى زينبم
« اوچ كويك ايچنده ناملى زينبم »

« زینب بوکوزللك وارمی صوینده
« الوان الوان کوللر قوقار قویننده
« رمضان آینده بایرام کونننده
« زینبم ، زینبم شانلی زینبم
« اوچ کویك ایچنده نامللی زینبم

ایشته بوشرقی کماحك روحنی، حسنی تمامیله کوستریبور. کماحك یوللری طاغدر کچیلمز دیبور . بوسوزله مشکلات وصول و ورودی آکلاتدیغی کبی یاری سودیکی ایچون فدا کارلق یاپه‌جغنی‌ده احساس ایدییور . صولرینك صوئوق اولدیغنی سویله‌مکله مملکتنه مربوطیتنی آکلاتییور . آنادن کچیلر ، یاردن کچیلمز دیمکله‌ده صله احتیاجنك قادینه ، اوجاغه مربوط بولندیغنی‌ده بیان ایدییور ؛ صکره بر زمان ایچون کویك بر حسن تیپندن بحث ایدییور ، اونك نام‌ایله، شان‌ایله کوزللکنی تصدیق ایدییور. ذاتاً ابتدائیلرده ادراك حسن بیله‌شخصیت عمومیه‌یه تابعدر .

شمشیر یاپراغنه کماح خلقنجه فوق‌العاده مفتونیت بولندیغنی آکلا- تدقدن صکره ایچنك یاندیغنی بیان ایدییور ، عشقنی بوکلمه ایله کوستر- ییور ، وینه تمثال عمومیٔ حسنه‌عودت ایله‌یور. دها صوکره « الوان الوان کللر » افاده‌سیله ینه‌قومی، ینه ارثی بر احتیاج پرستش وتقدیری آکلاتییور ؛ رمضان آیی ایله ، بایرام کونلنك أك زیاده اجتماعیتی ، مربوطیتی تأمین‌ایدن بر آی اولدیغنی احساس‌ایله تمثال حسنه‌عودت احتیاجنی بوآیلرده یالکز قالدیغنی ذکر ایدییور . بر باشقه مثال دها استانبوله قارشو کویلیلرك روحنده یاشایان کینی ، نفرتی آکلاتییور :

« استانبول ، استانبول ویران قالەسی
« طاشنی ، طوپراغنی سیللر آلەسی
« سنده بنجلین یارسز قالەسنی
« اویار اولمایجه کوزم قان آغلر »

فی‌الحقیقه بومعنای تحقیری متضمن ایسەده درین برنظرله باقیلدیغی زمان بونك روح عمومیدن نبعان ایتدیکی ، بر طاقم اسباب روحیەیه مربوط بولندیغی تظاهر ایدر ، آکلاشیلیر. استانبول ممالك عثمانیەنك منبع علم وعرفانی ، سعی وثروت مرکزیدر. طشره خلقی عصرلرجه استانبولی بر معیشتگاه ، بر تعالیگاه تلقی ایتمش ، اورایه آقین آقین کلمش ، یاری ، اوجاغی اوضیا ایچون ترك ایتمشدر. فی‌الحقیقه ثروتی ، غدایی اورادن طوپلامقله برابر بوحال بر کین اویاندیرمش ، وبوعصرلردن بری قلبلرده یر طوتمەیه باشلامشدر. طشرەلرده والدەلر چوجقلرینی استانبوله یوللارلارکن قورقارلر ، روحلرندن بر پارچەنك قوپدیغنی حس ایدرلر .

معمافیه ینه اوندن آیریلەمازلر . .

شورایه قدر ویریلن معلومات آکلاتیبورکه شعری تدقیق حالت روحیهٔ بشریەیی تدقیق ، بر قومك تکاملات مدنیەسنی ، تحسسات وتفکراتنی خطوه خطوه آکلامق دیمکدر .

۳

آثار ادبیەنك آثار صنعتدن مناسبتی. — تاریخ ادبیات تدقیقی یالکز بزی آثار شعریه اوزرنده توقیف ایتمز. آثار ادبیەیی ، بونلرواسطەسیله ازمان مختلفهٔ تاریخیەیی نظر مطالعەدن کچیرکن موسیقیی ، معماریی ، رسمی ، هیکلتراشیی ، حتی رقصی اونوتمامق اقتضا ایدر . حتی

آثار سائرهٔ صنعت‌ده بزم ایچون بر رهبر ، بر شعله اوله‌بیلیر . . بز اونلر طولایسیله تدقیق ایلدیکمز آثارك تولد ایتدکلری زمانه ، وبونکله‌ده اونك روحنه دها زیاده نفوذ ایتمش اولورز .

رسام اولسون ، هیکلتراش اولسون، معمار اولسون ، موسیقی شناس اولسون، شاعر اولسون صنعتکار نامیله صنعتك سایه‌سی‌آلتنده برله‌شیرلر .. اساس وروح اعتباریله صنایع نفیسه‌یی بربرندن آییرمق ممکن دکلدر: هپسنك افاده ایتمك ایسته‌دکلری حسن بدیعی ، هیجان بدیعیدر . . رسم بونك الوان وابعاد ، معماری خطوط ، هیکلتراشی اشکال ، رقص اوضاع وحرکات ، موسیقی اصوات ، شعر الفاظ واسطه‌سیله تعینندن عبارتدر . حالبوکه آثار صنعتك تحصل وتولدلری ایسه شوقانونه تابعدر: أثر صنعت اونی‌محیط اولان عادات وروحیاتك حالت عمومیه‌سیله تعین ایدر . .

بونظریه‌یی، بوقانونی ایضاح ایده‌بیلمك ایچون صنعتی نباتاته تشبیه ایده‌لم... هرنبات اساس اعتباریله برتخمك مولودیدر. فقط اوتخمك ، اونوه‌نك حیات بوله‌سی ، انتشار ایده‌بیلمه‌سی ایچون بر طاقم شرائط خارجیه‌یه احتیاج واردر . بعض نباتات معین بر عرض ، بر حرارت داخلنده پك زیاده قوت وحیات بولدقلری حالده باشقه بر محلده اولورلر ، بیترلر ، محو اولورلر .

مثلا پورتقال کبی .. پورتقال آغاجلری صیجاق مملکتلرك،یازی چوق مملکتلرك محصولیدر . صوئوق، یازی آز مملکتلرده چورير، محو اولور : یاشاماز . .

آثار صنعت‌ده طبقی بویله‌در. نباتات نصل بر حرارت‌خارجیه‌یه محتاج ایسه اوده حرارت معنویه‌یه ، یعنی حرارت جمعیته محتاجدر .

بوحرارته کوره فیض بولور ، یاخود اولور . یأسناك ، بدبین ازمان تاریخیه‌ده صنعتك هرهانکی شعبه‌سنه عائد اولورسه اولسون مسرور، شن ، خنده‌ناك آثار تولد ایده‌مز ، ایتسه بیله یاشاماز ، اولور . مسرور زمان‌ده ایسه یأسناك اولانلرینه تصادف اولنه‌ماز ، چونکه حرارت‌معنویه، حرارت جمعیت‌اوزمان‌سروری، نشئه‌یی کوسترمکده‌در. تن«فلسفهٔ‌صنعت»نده بومسئله‌یی تدقیق ایدرکن شو سوزلری‌سویله‌یور:

« فی‌الحقیقه برحرارت معنویه واردر، که بوتون عادتلرك، بوتون روحلرك حالت عمومیه‌سیدر . نباتات اوزرینه حرارت خارجیه نصل تأثیر ایدرسه اوده اوصورتله معنویات اوزرینه تأثیر ایدر.»

ایشته بز بوراده آثار صنعتك شکلی دکل — چونکه شکل اعتباریله‌ده یکدیکریله آز چوق مناسبتی واردر — اساس اعتباریله مناسبتی نقطهٔ نظرندن تدقیقاتده بولنه‌رق تاریخ ادبیاته برر مشعله ، برر رهبر ، برر معاون اولدقلرینی ادله‌سیله کوسترمه‌جکز . .

هر صنعتکار کرك آلدیغی تربیه ، کرك تجارب ذاتیه‌سی اعتباریله بولندیغی جمعیته مربوطدر ، نه‌قدر شخصی اولورسه اولسون دورینی آزچوق انعکاس ایتدیرر. بناءً علیه بر دورك ، بر ملتك ، برزمانك مجموع محصولات‌صنعتکارانه‌سی آره‌سنده برقرابت، برصهریت موجوددر.

مثلا اسکی یونانستانی ادبیاتیله ، معماریسیله ، هیکلتراشیسیله ، تشکلات حیاتیه‌سیله نظر اعتباره آلهلم . .

یونانیلرك تشکلات اجتماعیه‌لری اوزمانده موجود نه ایرانیلرك، نه مصریلرك، نه‌ده فنیکه‌لیلرك تشکلاتنه بکزه‌یوردی. ایرانیلر برر ئیس اطرافنده طوپلانمش ، اوکا تابع بر مجموعه تشکیل ایتمشلر ، مصریلر دین قانونلریله یاشامه‌یی اساس اتخاذ ایله‌مشلر، فنیکه‌لیلر ایسه تجارتی

حیاتلرینك وجمعیتلرینك تشکلنه، تأسسنه اساس دیه قبول ایله مشلردی..
یونانیلره کلنجه اونلرده منفرد بر حیات قبول ایتدیلر . . « سیته لر» تکمیل آیری آیری ایدی .. هربری کندی قوانینه، وکندی عاداتنه تابع بولنیورلردی . یالکز «سیته» لر دکل ، سیته ده هر وطنداش ده ایری ومنفرد ایدی.. هر بس کرك خارجه ، کرك کندی همشهریلرینه قارشو کندینی مدافعه یه مجبور ایدی ..

تقریباً اوچ بیك سنه اول بحر سفید سواحلنده طوغیوبرن بو- قوم بوتون آطه لری ، روما ، تراکیا ، ماکدونیا سـواحلنی ، حتی آناطولیی بردن بره صاردی، زیرا تشکلی ، تأسسی غایت قولایدی .. دها صوکره غایت ذکی، قوتلی وکوزل ایدی . .

اساساً جمعیتك شکل مخصوصی طولاییسیله بریونانلی ایچون کوزل وقوتلی اولمقدن باشقه اندیشـه یوقدی . . حیاتنه عائد بوتون امور وخصـوصاتی اسیرلر کافی درجه ده ایفا ایدییورلردی . قوتلی اولمه یه احتیاج واردی . چونکه اطرافی غـیر مدنیلرله ، وحشـیلرله محاط بولنیوردی . حتی هرسیته ، هر مدن دیکرینك دشمنی ، معارضی ، محاربی ایدی. بر یونانلی حیاتندن قاریسنك ، چولوغنك، چوجوغنك عرض وحیاتندن ، مالندن آنجق کندینی مدافعه ایده بیله جك برقوته مالکیتله امین اوله بیلیردی . بونك ایچوندر، که اسکی یونانسـتانده ، اسپارطه ده کوزل چوجق یتیشـدیرمکه فوق العاده اعتنا اولنوردی . بونك ایچون معلول ، سـقط طوغان چوجقلر کنارنده بولنان نهرده بوغولیر ، اختیار اولانلرك قادینلرینی کنجلره تودیع ایتملری مجبوری بولنوردی . کنجلر ، قیزلرده داخل اولدیغی حالده، أك شـدید، أك بی امان ادمانلره تابع طوتیلیر، آزه قناعت ایتملری ، راحتسزیرلرده

اویویه بیلملری ایچون لازم کلن تدابیر تقصان براقیلمزدی .. بوتون یونانستانده عینی حال بر آز دها خفیف بر طرزده کورولییوردی ؛ فقط بوتون یونان ذهنیتی عینی حاله مربوط ایدی .

اونلرك دوشونجه‌لری یکرمنجی عصرك تمامیله معکوسی بولنیوردی. اونلرجه فکرومعلومات ایکنجی درجه‌ده ایدی. أك زیاده حائزاهمیت اولان حسن وجود ؛ وجودك مکملیتی ... بونك ایچون کرك ارکك ، کرك قادین وجودینی چپلاق برصورتده تشهیر ایتمکدن اصلا چکنمزلردی. حتی کوزل وجوده مالك اولانلری نیم الوهیتلره قدر اصعادایدرلردی..

اولیمپیاد اویونلرنده یونانستانك أك کزیده ، أك قوی، أك چالاك وجودلری بر برلریله مسابقه ایدرلر ، قوت وحسنه قارشو هرطرفدن تقدیرلر ، آلقیشلر قوپاردی .

هیکلتراشلر حرکاتك ، اوضاعك ، عضلاتك بوتون کوزللکلرینی وضـوح ایله ، طوغریدن طوغریه کوریبورلر ، اوصـورتله نقل ایدییورلردی .

اولیمپیاد اویونلرنده قازانانلرك مطلقا هیکللری یاپیلیر ، شاعرلر اونلره قصیده‌لر اوقورلر ، موسیقیشناسلر بسته‌لر یاغدیررلردی .

شاعر « سـوفوقلیس » اولیمپیاد اویونلرنده برنجیلك قازانان بر همشهریسنی لایموت دهای شاعریتیله تقدیس ایتمشدی .

عریان وجودلری سیر وتماشا یونان آثار صنعتنده حسن مکملی ، غایهٔ خیالیٔ حسنی تحری ایتدیردی، خیالاً اولسون مکملیته صعودی تأمین ایتدی. یونان آثارصنعتنده بر وضوح، بر سادکی، وبو وضوح وسادکی داخلنده عظمت ، علویت موجوددر. اوراده قوت، سادکی، حسن اساسدر . بناءً علیه صـنعتده‌ده عینی تأثیرات کوریلیر . بر

پارته‌نون قومك روحی اعتباریله نه‌یی افاده ایدییورسه «سوفوقلیس»ك بر « اودیب‌روواسی » ده اونی افاده ایدر، فیدیاسك بر هیکلی‌ده ... هپسنده قوته ، حسنده سادکی‌یه ، حرکاته قارشو بر تمایل‌موجوددر. چونکه اسکی یونان قومی تشکلاتی اعتباریله بو مزایایه دوشکون ، واساس وروحنده یالکز بونلرك رعشه‌سنه مالکدر . طبیعی حرارت معنویه‌یه ، یعنی جمعیتك تمایلاتنه آثار صنعت‌ده تابع بولنیوردی .. بونك یرینه شرقك صنعی ، قاپالی ، کریزان ، بی حیات حسنلری کتیرلمك ایسته‌نیلسه‌یدی...یاشاماز ، اولوردی؛ چونکه حیات‌جمعیتك تمایلاتی اوکا مانع اولوردی ، وبوحرارت اوکا کافی کلمزدی .

بر مثالده اوروپانك اصالت دورندن آله‌بیلیرز . اصالتك بوتون اینجه‌لکلرینی ، بوتون نفاستنی ، بوتون کمالنی اوروپایه احساس ایدن ، آ کلاتان فرانسه‌نك اون دردنجی لوئی سرایی وزمانیدر . اصالتی دره‌بکلکلری تولید ایله‌مشدر. دره‌بکلرك ایچنده أك زیاده‌ذکی‌وسیاسی اولان بر شخص چیقمش ، صلح عمومی‌یی تأمین ایچون دیکرلریله برله‌شمش ، اطرافنه طوپلامش ، یاواش‌یاواش اونلری برر ضابطی، برر ندیمی شکلنه قویمه‌یه موفق اولمش ، کندینی قرال ومتبوع ، اونلری تابع قیلمشدی. فقط بوندیملك شرقك‌کنه هیچ بکزه‌مزدی. قرال‌ده ندیملرینه ، دره‌بکی بقیه‌لرینه حرمت ایدردی. چونکه‌اونلرك جدلرینك‌کندیلرینه مساوی اولدیغنی ، یاخود مملکته ، کندیلرینه فوق‌العاده خدمت ایتدیکنی قرالدرده بیلیرلردی . فقط بر افندینك اطرافنده، مالك امتیاز اوله‌رق، طوپلانان اشخاص حرمته ، اطاعته، اونك طولاییسیله ظرافته، نازکی‌یه فوق‌العاده مربوط اولمشلردی .. نازکی ، شیقلق حیاتك ، حیات کبارانه‌نك اساس وروحنی تشکیل

ایدییوردی . مع مافیه بوقدر اینجه‌لك ، حساسیت داخلنده قرال ایچون ترك حیات ایتمك‌ده ایشدن دکلدی .. دور اصالت فداکارلق، وقار ، رقت وظرافت اوزرینه مؤسس ایدی. قرال بر خدمتجی قادینه بیله لازمکلن حرمتی ایفا ایتمکله وظیفه‌سنی ایفا ایلمشلره مخصوص بر حظ وسکون طویاردی. . .

تن « فلسفهٔ‌صنعتنده » بو دوری‌تدقیق ایدرکن زیرده‌کی‌سوزلری سویله‌یه‌رك آثارصنعتك روح‌اعتباریله‌عینی‌تأثیره‌تابع‌اولدیغنی کوستریبور:

«بوصورتله یاشایان انسانلر کندی‌مزاجلرینه‌موافق‌اذواق تحریسنه مجبور اولدیلر . فی‌الحقیقه اونلرك ذوقی یالکز تولد طولاییسیله دکل ، حسیات اعتباریله‌ده اصیل اولملرینه بناءً اصیل ؛ دائما حسن معاشرت داخلنده بولندقلرینه بناءً طوغری وتام ایدی. ایشته‌بوذوق اون یدنجی عصرده « پوسه‌ن » ك ، « له‌زوئور » ك جدی ، عالی ، افراطدن منزه‌تابلولرینی ، « مانسار » ك ، « په‌رولت » ك وقور ، احتشامکار ، مولود تدقیق بنالرینی ، « لونوتری » نك شاهانه، انتظام مبالغه‌کاره مالك باغچه‌لرینی تولید ایتدی. بوعصرك ایزلرینه‌موبه‌لرده، قوستوملرده ، بنالرك تزییناتنده ، آرابه‌لرنده بیله تصادف ایدرسکز. ورسای، آلهلری مصور هیکللریله ، تناظره مالك کوچك آغاجلریله، اساطیری فسفیه‌لریله ، صنعی وواسع حوضلریله ، بویوك ، منتظم کسیلمش ، معماری آغاجلریله ، او دورك بر شه آفریده‌سیدر: کرك بنا ، کرك طرحلر او زمانك حیثیتلرینه‌فوق‌العاده اعتناکار ، آداب معاشرته تمامیله رعایتکار انسانلری ایچون یاپلمشدر . فقط ایز ادبیات‌ده کندینی دها زیاده کوستریر ، اظهار ایلر: هیچ بر زمان نه‌اوروپاده، نه فرانسه‌ده ، حسن تحریری بودرجه‌یه ایصال

ایده‌مه‌مشلردر . بوسوئه ، پاسقال ، لافونتن ، موليه‌ر ، قورنه‌ی ، راسین ، لاروشفوقو ، مادام دوسه‌وینیه ، بووالو ، لابروویه‌ر ، بوردالوکبی اعاظم ادبا بوزمانده یتشمشلردر. یالکز بویوك ذوات‌دکل، بوتون هرکس أبی یازییوردی ، قورنه‌ی بو دورده برخدمتجی قیز دور اخیر مجلس دانشمندی قدر حائز معلوماتدی، دییور. فی‌الحقیقه اوزمانده حسن اسلوب سمالرده اوچیوردی. دوشونمکسزین اونقش اولنیوردی . مکالمات ، ادبیات جاریه اونی نشر ایدییور ، وسرای اوکره‌تییور وبذاته‌بو ، کبارلرك طرز حیاتنه داخل اولییوردی . انسان ، اصالتی ، بوتون خارجیاتیله مکملیتی تعقیب ایده‌رك یازی وسوز دینیلن ظاهریات ایله اوکا واصل اولییوردی : »

کورولییور، که دورهٔ اصالتده صنعت‌ده اصیل اولییور ، بوتون شعبات صنعت خارجك تأثیراتندن آزاده قاله‌مایور ، عینی تمایلاتی کوستریبور ، بناءً علیه ادبیات ایله صنایع نفیسهٔ سائره آره‌سنده ، تاریخ ادبیات‌نقطهٔ نظرندن، پك بویوك برمناسبت و ارتباط‌بولونییور.

تاریخ ادبیات عثمانیه‌دن‌ده بوکا دائر مثاللر آله‌بیلیرز. عثمانلیلغك دورهٔ کمالی اولان اونجی عصر هجری‌یی نظر تدقیقه وضع ایده‌لم . عثمانلیلق بودورده ثروت ، رفاه ، علم وعرفان اعتباریله شاهقهٔ کماله واصل اولمشدی. حدود عثمانی ایران اورته‌لرینه‌قدر کیرمش، آفریقایه طایانمش ، ویانه سورلرینه قدر ایلروله‌مشدی . بدایتدن بوآنه قدر مظفریتدن مظفریته قوشمش ، مؤسسات اجتماعیه‌سی یاواش یاواش تأسس وتقرر ایتمشدی. اساساً توركلر رئیسلرینه مربوطیتله یاشار ، اونك آرقه‌سندن عشق ایله ، روح وموجودیتیله سوروکله‌نیر، قوشار، کیدر بر ملت اولمق اوزره وطن اصلیلرندن آناطولی‌یه کلمشلر ،

اوراده يىنه رئيسلرينى تعقيب ايله ياشار اقوام وملل ايله اختلاط پيدا ايتمشلردى. بناءً عليه خاندان سلطنتدن كوستريلن أك كوچك برلمعه‌يه بيله قوشمقله اونلر حيات وذوق بولدقلرينه قانع اوليورلردى. حالبوكه خاندان سلطنت اونجى عصر هجريده ماضيدن متوالياً، متماديا آقوب كلن سيل مظفريات وغالبياتله ممنون ومفتخر، وبوتون بونلرك ثمرات سكون وعظمتنى اقتطافه حاضر ومهيا بولنيوردى. . سلطان سليم اولك وفاتيله جالس اورنك سلطنت اولان سلطان سليمان قانونى بواحتياج وضرورتى تطمين ايده‌جك بر طرز حيات تأسيس ايتمشدى.

دارات، عظمت ومراسم احتشامكارانه بوتون قوت موجوديتيله سرايه، و اونك طولايسيله استانبوله كيرمشدى. مجارستان سفرى اردولرينك سوسى، عظمتى، احتشامى اوچيوز بوقدر سنه كچديكى حالده حالا آفاق تاريخده ولوله انداز اولمقده‌در.

ايشته بودور تاريخينك تأثيراتى آثار صنعته‌ده تجاوز ايتدى. . زمان، معمارى ده‌سنان، شعرده فضولى، باقى كبى ذواتك مولدى اولدى.

سليمانيه جامع شريفنك، بو معظم، عالى بنانك روحلره ويردىكى حس خشوع ايله ممزوج حس غرور، حس ثروت ورفاه ايشته اودورك يادكاريدر. معمار سنان اوعظمتى، او وقارى محيطندن اخذواقتباس ايتدى. محيط كبار ومغروردى. محيط زنكين وفخور ايدى، و اوكا آنجق بر سليمانيه ياقيشه بيليردى.

شعرده عينى تأثيراته تابع اولدى. مغرور، متين، آتيدن امين بر طورله ميدانه چيقدى. . حتى منفرداً، مأيوس، نالان بر فضولى بيله أك فريادكار منظومه‌لرنده زمانك بونشئه‌واعتمادندن آزاده قاله‌مادى. اوروح رفاه، اوروح غرور اونك نالان، كريه‌ناك روحنه اسالهٔ

غرووردن ، اساله‌ٔ اعتماددن بر آن خالی قالمادی .. فضولینك آثاری اوقونیلدیغی زمان یأس و نومیدی ایچنده انکساردن آزادکی حس اولینیور. مثلا أك زیاده سفالتندن بحث ایتدیکی بر ترکیب بندنده :

حسود صورت احواله نظر قیلمز
جفا قیلور من بیچاره یه حذر قیلمز
صانورکه ناله وزارم آکا اثر قیلمز
آنی مسرور ایله عالمده دربدر قیلمز
زمانه ایچره مجربدر انتقام زمان
همیشه یخشی یه یخشی ویرر یمانه یمان
خوشم که خامهٔ تقدیر ایزدمتعال
وجود لوحنه تصویر ایدنده صورت حال
رقم قیلوب اکر ادبار در اکر اقبال
اولور تغیر آکا غیردن بر امر محال
سعادت ازلی قابل زوال اولماز
کونش بر اوستنه کردوشسه پایمال اولماز . »

دییور ... او دورك عظمت ودبدبه‌سنی ادبیاتك بوتون شکلنده کورمك ممکندر . لسان بیله طنیندار ، دبدبه‌دار بر حال آلییور . باقی ولی نعمت اعظمی سلطان سلیمان قانونینك وفاتنه آغلارکن نه مطنطن ، نه مغرور ، نه نشئه‌لی ، نه عظمتلی بر لسان قوللانییور . دورهٔ عظمت صنعت عظمتکارك والدی اولییور .

« ای پای بند دامکه قید نام وننك
« تاکی هوای مشغلهٔ دهر بی‌درنك
« أك اول کونی که آخر اولوب نوبهار عمر
« برك خزانه دونسه کرك روی لاله رنك
« آخر مکانك اولسه کرك جرعه کبی خاك

« دوران ألندن ایرسه کرك جام عیشه سنك
« انسان اودرکه آیینه‌وش قلبی صاف اوله
« سینه‌کده نیلر آدم ایسه‌ك کینهٔ پلنك
« عبرت کوزنده نیجه‌یه‌دك غفلت اویخوسی
« یتمزمی سا که واقعهٔ شاه شیر جنك
« اول شهسوار ملك سعادت‌که ، رخشنه
« جولان دمنده عرصهٔ عالم کلوردی‌تنك
« باش اکدی آب تیغنه کفار انکروس
« شمشیر کوهرینی پسند ایلدی فرنك
« یوز بیره تویدی لطف ایله کلبرك ترکی
« صندوقه صالدی‌خازن دوران کهر کبی

دیمك که ادبیات ایله آثارسائرهٔ‌صنعت آردسنده برزمانی کوسترمك اعتباریله مشترك بر وصف موجوددر . شوحالده شعبات سائرهٔ صنعته‌عائد آثاری ، تکاملاتی، ترقیاتی تدقیق ایله تاریخ ادبیاته آیریجه برر مشعله، برر رهبر احضاری ممکن اوله‌بیله‌جکدر . بز بونقطه‌یی، بودقیقه‌یی‌ده دوشونه‌رك تدقیقاتمزده صنایع نفیسهٔ سائره‌نك‌ده ملکمزده مظهر اولدقلری تجلیات وترقیاتی نظردن دور طوتمه‌یه‌جغز .

صنعت عضویت بشریه‌نك برنتیجهٔ طبیعیه‌سیدر : بشریت ترقیاتنی اوکا مدیوندر ، اوده معکوساً ترقیاتی ترقیات بشره بورجلیدر . بناءً علیه برینی تدقیق دیکرینه نفوذدر . تاریخ ادبیات ایسه تاریخ مدنیت اولمه‌سنه بناءً روح بشرك ، فکر بشریتك تظاهراتنی کوسترن هر شیدن، بونك میانده صنایع نفیسهٔ سائره‌دن‌ده استفاده ایلر.

٤

تاریخ ادبیات وداستانه . — تاریخ ادبیات تدقیقاتنه شعله وراهبر اولان آثار شعریه‌دن بری‌ده داستاندر . داستانلر بر قومك روح مشترکندن نبعان ایدر، اونك بر آن تاریخیسنك، بر آن تهیجنك، ویا بر آن قهرمانانه‌نك وقایعنی نقل وحکایه ایلر.. شعر الهامیدن بونلر تمامیله آیری اولدقلری کبی دراملردن‌ده آیریدرلر . شعر الهامی آز چوق شرقی دیمکدر. او، روح بشردن بذاته‌حس حسنه تبعیتله تولد ایتمش، شخصی ، اولومی ، عشقی ، طبیعتی مترنم ، احوال حاضره‌دن، ابدی اسرار حیاتیه‌دن غدایاب آثاردر، بونلر فلوتلره، رباباره، سورنایلره اکثریا رفاقت ایدرلر . عادتا عوامی شرقیلره الهامی شعرلر دیمك ممکندر .

حالبوکه داستانلر شرقی دکلدرلر ، الهامی‌شعر دکلدرلر، درامده اولمازلر، چونکه حرکته مالك بولنمایورلر. تاریخده دکلدرلر، چونکه تمامیله حقیقتك ناقلی اولمایوب خیال ایله ، حسیات عمومیه ایله ممزوج بولنمقده‌درلر. اوخارقه‌لره طولو بر نقل ماجرا، برحکایهٔ مخصوصه‌در. وتاریخ‌ادبیات نقطهٔ نظرندن بونلرك قیمتلری حقیقتی طوغریدن طوغری یه آلوب افاده ایتمه‌لرنده ، مخیله قومدن ، حسیات عمومیهٔ قومیه‌دن پك چوق نقاطی محتوی بولنمه‌لرنده‌در . بر حرب اولور ، بر فلاکت کلیر ، بوتون بر هیئت بشریه بوحادثاتك قارشوسنده تیتره‌ر ، تهیجه کلیر، اوزمانلرده حسیات عمومیه حال غلیانده، حال تهیجده دیمکدر. بشرك ایسه حسیاتی کتم ایده‌مه‌مسی خارجاً اظهار و افاده‌سی طبیعتی،

خلقتی مقتضاسندندر. حال هیجان‌ده ایسه افادات بشریه موزون ، مقفادر ، بر آهنك داخلنده‌در . بناءً علیه هیئت عمومیه ایچنده أك زیاده حساس اولانلر ، أك زیاده قابلیت تهیجیه‌یه مالك بولنانلر تأثر عمومیدن، تقدیر ویاتقبیح عمومیدن دها زیاده متأثر اوله‌جقلرینه بناءً سجیهٔ لسانه کوره ، موزون، مقفا، خیال‌وحس ایله مالی، غرور ویأس ایله مشحون آ ثار ایله کچن وقایعی نقل وحکایه ایدرلر . ایشته بونلر داستاندرلر .

داستانلرك أك بویوك قیمتلری حسیات عمومیه‌دن تباعد ایتمه‌مه‌لرنده‌در. بونلرده شخصیتك رولی پك آز اولمه‌سنه بناءً زمان تاریخی‌یی ، بر آن معینی بوتون روحیله ، بوتون زندکیسیله بزه نقل‌وایصال ایدرلر؛ یالکز اقتضا ایدر، که آثار شعریه‌دن استخراج تاریخی‌ده بولنه‌جق قدر تربیهٔ بدیعیه‌یه مالك اوله‌لم .

جمله‌لرك طوغری اولوب اولمادیغیله ، معانیٔ کلمات ایله امرار اوقات ایلر، أثرك روحنده تیتره‌ین هیجانه نفوذ ایده‌مه‌یه‌جك اولورسه‌ق هیچ بر شی آکلایه‌مایز ، بونلری قیمتسز برر شی تلقی ایدرز .

تاریخ قدیمه ، ابتدای بشریته یوکسه‌له‌جك ، نفوذ ایده‌جك اولورسه‌ق داستانلرك ابتدا آلهلر ایچون انشاد ایدلدکارینی، اونلرك خارقه‌لرینی، خیرکارلقلرینی، سرپدکاری مصایب وبلایای نقل‌ایتدکارینی کوریرز . هندك دینی « وه‌دا » سی بو بویوك داستانلردن بریدر . داستانلر بالآخره اقوامك بری بریله واقع اولان مجادلاتنده بعض قهرمانلرك تصویر مزایاسنه حصر ایدلمش، نسلدن نسله انتقال ایتمشدر.

داستان فرانسزجه «épopée» مقابلیدر. «épos» رومجه حکایه دیمکدر. برهان قاطع‌ده ایسه داستان شوصورتله تصویر ایدیلیور : « داستان »

تای مثناة ایله پاسپان وزننده افسانه ومثل وحکایت کذشتکان معناسنه در.».
اوحالده داستانی «épopée» مقابلنده استعمال ایده بیلیرز.

داستانلرك بوقدر چوق قیمتلری اولدیغی حالده عثمانلی تاریخ ادبیاتنده بونلر سونوك برر کولکه کبی کچمشلر، وقایع مهیجه اثناسنده یازیلان پك چوقلری نابدید اولوب کیتمشلردر. دور سابقده وقوعه کلن یونان محاربه‌سنده یازیلان، ألدن أله طولاشان بیکلرجه نسخه صاتیلان داستانلر موجود اولمش اولسه‌یدی اوزمانده‌کی حسیات عمومیه‌یی طانیمق نه‌قدر قولای اولوردی. مع التأسف بونلر طوپلانیلمامش، هیجاناتك حیاتیله متناسب بر حیاته مالك اولمشدر.

۹

بر دور ادبینك حدودی نصل تعیین ایدیلور. — تاریخ ادبیات خصوصنده أك زیاده مشکل، أك زیاده تدقیق واحتیاطه محتاج بر شی وارسه اوده ادوار ادبیه‌نك تعیینی کیفیتیدر. بونی بر قانونه ربط ایتمز، کیفی، فرضی، ذوقی، شخصی اصوللره تابع قیله‌جق اولورسه‌ق تاریخ ادبیاتی تاریخ مدنیتك بر جزئی اولمق اعتباریله حائز اولدیغی اهمیتدن اسقاط ایتمش، آثار ادبیه‌نك تدقیق ومطالعه‌سیله حصوله کله‌جك فائدهٔ اجتماعیه‌یی، فائدهٔ تاریخیه‌یی صفره ایندیرمش اولورز.

ذاتاً علملرده أك زیاده شایان دقت وملاحظه‌یه آلنه‌جق کیفیت اونك بر اصول فنی وثابته مربوطیتیدر. اصول ذهن بشری حقیقته ایصال ایچون طوتیلان یولدر.

بر اصول معینه تابع اولمایان ، اسلافك یاپدینی کبی صرف ذوقی ، شخصی بر صورتده آیریلان ، تقسیم وتصنیف ایدیلن ادوار ادبیه بزی شاشیرتیر؛ بزی تاریخ ادبیات تدقیقاتیله آلده ایده جکمز فوائددن، بر قومك حالت روحیهٔ ثابته سنی ، مختلف زمانلر ظرفنده کچیردیکی مختلف صفحات حیاتیه وحسیه سنی ، تکاملات دماغیه واجتماعیه سنی ادراکدن محروم براقیر .

ادوار ادبیه نی تعیین و توضیح خصوصنده أك زیاده نظر دقته آلنه جق کیفیت وجهت جمعیتك تعاقبات شکلیه سیدر ، جمعیتك تخالفیله ادوار ادبیه ده تخالف ایدر. جمعیته صنعتك، ادبیاتك تأثیر متقابلی فرضیهٔ ثابته سنی هیچ بر زمان اونوتمه مق مقتضیدر .

برچوجق دنیایه کلدیکی زمان پدرندن، والده سندن، اجدادندن، رشیم حالنده ، بر درجهٔ معینه ده ، بر طاقم ملکاته ، بر طاقم سوائق طبیعیه یه مالك اولهرق دنیایه کلیر. پدرندن ، والده سندن ، اجدادندن اخذ ایتدیکی، وقان واسطه سیله انتقال ایدن بوقوای مکتومه اونی دیکر معاصرلرندن ، وطنداشلرندن تفریق وتمیز ایده جك بر نسبت ووسعتده کندیسنده موجوددر . بر روح اخلاقی وفطری بر مزاج جسمی یه مربوطدر. بوتون بونلرك هیئت مجموعه سی ابتدائی برحالتی تشکیل ایدر ، که تربیه ، کوره نك ، تعلم و تدرس ، چوجقلغك ، کنجلکك بوتون احوال وحادثاتی یابونلری اکمال واتمام ایدر، یاخود تغیروتبدیل ایلر. بوتون بومختلف قوا بربرینه انضمام ایدرسه بونلرك یکدیکریله اجتماعندن انسانك روحنده بر ایز حصوله کلیر ، وبو اوشخصك وصف ممتاز ونظر فریبنی اظهار ایلر .

آثار ادبیه ده طبقی بویله در: اونلر معین برزمان تاریخینك، معین

بر ذهنیت وحساسیتك مولودی ومحصولیدرلر. حتی طبیعتده هرشی هرشیئك ایچنده بولنمسنه ، هیئت عمومیه آره‌سنده پك چوقلرینك نابدیداولمه‌سنه بناءً ادبیات، بوتشوشی ازاله ایتمه‌سی، عینی‌تأثر ونتیجه‌یه ایصال ایده‌جك شیلری برآره‌یه طوپلامسی اعتباریله، افکار وحسیات عمومیه‌نك تحلل وتوضحنه بر واسطه ، شو صورتله شکل جمعیتك تبدلنده‌کی بر چوق اسباب عمیقه‌یی، عوامل روحیه‌یی کوستریر یکانه بر مشعره‌در .

شوسرد ایدیلن مطالعاته کوره ادوار ادبیه‌یی شکل جمعیتك تبدلی وتغیری ایله تعیین و توضیح ایتمه‌نك أك أیی ، أك سالم ، أك قطعی بر یول اولدیغی آکلاشیلیر .

ادوار ادبیه‌یوصورتله تفریق ایدیلیرسه‌طوغری‌اولورمی‌اولمازمی؟ فی‌الحقیقه‌هرعصر، هرزمان، شخصیت یعنی‌تحسس، تفکر، اداء‌خلاصه اسلوب‌اعتباریله بربرینه بکزه‌مه‌ین، اثرشخصیلری‌محتویدر؛ شخصی اولمایان آثارك قیمتلری اوله‌مازمی؟ غیر شخصی آثار، سویهٔ عمومیه‌نك فوقنه چیقمایان‌آثار، ادبیاتدن معدود دکلدر ؛ اونلری زمان ایرکچ سیلکر، آثار. شخصیت منفرده‌یه‌مالك اولمایوبده برقیمت‌صنعتکارانه‌یه مالك اولان آثار ایسه غیر شخصی دکل، شخصیت قومیه‌یی حاملدر: اسکی یونان ادبیاتی کبی . .

لکن هرمحررك، هر صنعتکارك، باشقه بر شخصیته مالك‌بولنمه‌سی، باشقه برلسان وروح تکلم ایتمه‌سی اونك‌عصرینك نواقص ومزایاسنی حامل اولمه‌سنه مانع دکلدر .

بالعکس أك منفرد ، أك شخصی کبی کورینان محررلرك آثارینه

نظرلرمزی توجیه ایده‌جك ، اونلرك روحنده تحریاتده بولنـه‌جق اولورسـه‌ق عصرینك علل و امراضـیله متحسس ومتهیج اولدیغنی کوریرز.. بر طاقم احوال والجاآت واردر، که بر شخصـیتی تولید ایتدیکی حالده دیکرشخصیتی اولدیرر، بتیرر. بوقاعده‌دن صنعتکارلرده اوزاقلاشه‌مازلر . انکلتره‌ده‌کی اختلال ، انقلاب اولمامش اولسه‌یدی « قروموه‌ل » ، حق وظلمك تلاقیکاهی ، شدید المزاج بر پدر، بر عائله رئیسی، برچفتجی اوله‌رق قالیردی؛ اون التنجی لوئی قرال بولنمامش اولسه‌یدی ، چالشقان ، زوجه‌سنه ، چوجغنه ، ایشنه مربوط بر آدم اولوردی ؛ فرانسـه اختلال کبیری تولد ایتمه‌مش اولسـه‌یدی میرابو برسفیه، بی‌معنا، سرکذشت جوبرمستحاثهٔ اصالت حالنده قالیردی، بودله‌ری ، بومتاز ، بویوك شـاعری حصوله کتیرن آنجق اون طقوزنجی عصرك بر عصر انتقال اوله‌سیدر .

ندیم‌ده بویوك ابراهیم پاشا دورینك، واونی احضار ایدن سنه‌لرك بر محصولیدر . غالبی بوقدر ممتاز ، بوقدر اینجه ، کریزان ، سـیال یاپان عصرینك ایجاباتیدر . او حالده آثار نه‌قدر شـخصی اولورسـه اولسون ، صـنعتکارلر نه‌قدر ممتاز ، بی مثیل بولنورسـه بولنسون ، مزاج وطبیعتـلرینك تمیسنه مسـاعد بر زمانك مولودی ، واونك ایزلرینك حاملیدرلر.

بناءً علیه ادوار ادبیه‌یی انقلابات وتکاملات جمعیته کوره تفریق ایتمك أك طوغری‌در .

صنعت وادبیات بر تحلیل وبر تعمیم‌در . بر نتیجه وتأثره ایصال ایده‌جك بوتون عناصر ومواد‌ی طوپلامق ؛ اونلری بر برینه مزج

ایده بیلمك صنعتده أك بویوك موفقیت‌در . تن « فلسفهٔ » صنعتنده « صنعت ایکی کلمه‌ده خلاصه ایدیلیر : تکشیف ایله اظهار وارائه » دییور .

شو قاعده‌یی اساس اتخاذیله ادوار ادبیه‌نك نصل تشکل ایتدیکنی مختلف مثاللرله ایضاح ایدرز. ینه تن « فلسفهٔ صنعتنده » هر دورهٔ ادبیه‌نك بدایتنده بر دور تمشق واردر : اوزمان صنعت ضعیف ، وطفولیتکارانه‌در . زیرا تأثرات ونتایجك بربریله ارتباطی اوزمانلرده غیرکافیدر. استعدادپك زیاده مبذولدر. فقط اصوللراوزمان غیرمعیندر. فقط بیلنمه‌ین بر شی وارسه یازمق ، موضوعك اقسام مختلفه‌سنی تقسیم ایتمك کیفیتیدر. قرون وسطاده یتیشن محررلرك خطالری بوندن تولد ایتمکده‌در . » دییور .

چونکه اوزمانلرده شکل جمعیت تأسس ایتمه‌مش، عادات واعتقادات، لسان، افکار، مؤسسات قارمه قاریشیق بر حاله کیرمش بولونییوردی. قرون وسطاده بولنان ذوات ادبیه‌نك، قورنه‌ی کبی علوی ، واضح، نفیس، مکمل آثار وجوده کتیره‌مه‌ملری جمعیتك تعین ایدمه‌مسندندر. راسین وقورانه‌یی مکمل یازمه‌یه سوق ایدنده بردور کمالك محصولی بولنمه‌لریدر .

جمعیت یکی بر انقلابه ، ویا یکی بر تأسس وتشکله تابع اولدیغی زمانده ادبیاتك یول بولمق ایچون چالشدیغی ، تیتره‌دیکی ، قرارسز اولدیغی کورولیر .. اوزمان ادبیات قراکلقده کنزن آدملر کبیدر . یولنی بولمق ایچون اللریله متمادیاً برر استنادکاه آرارلر، بولمه‌یه چالشیرلر. جمعیت تأسس وتکرر ایتدیکی زمان ادبیاتده تأسس وتقرر ایدر .

انکلیزلرك برنجی فاجعه نویسی « مارلو » ، « شکسپیر » قدر دها صاحبی ، اونك قدر حساس ، اونك قدر روحنده کائناتلر کزدیرر بر آدم ایدی . حالبوکه « شکسپیر » اوله‌مامشدر . چونکه زمانی بر انقلابك بدایتی ، بر دور ادبینك دورهٔ تمشقی بولنیوردی .

فرانسز، انکلیز، ایتالیان ادبیاتلری انقلابات اجتماعیه‌یی نصل تعقیب ایتمشلرسه عثمانلی ادبیاتی‌ده اوصورتله انقلاباتی تعقیب ایتمش، اوصورتله تکامللات وانقلاباته ینه انقلابات ایله‌واصل اولمشدر.. عثمانلیلر آناطولی‌یه کلدیکی زمان آناطولی‌ده بر دور انحلال باشلامش، اسکی مؤسسات، اعتقادیات ، عادات ، افکار برر برر بیقلمه‌یه یوز طوتمش ، یکیدن تأسس ایده‌جکلر رشیم حالنده کورونمك اوزره بولنمشدی . .

بویوك معمافیه قاریشیق برسلجوق دولتی انقراض واضمحلاله اوغرامش،اونك میراثی اوزرنده‌چارپشمه‌یه‌حاضر برچوق مختلف‌قوای ضعیفه تنبت ایتمشدی. مولانا جلال‌الدین رومی ایله‌ده نوفلاطونیلك، نویونانیلك عجمك، عربك روزکارلریله‌ده بیقاندقدن صکره آناطولی طوپراغی داخلنه یاییلمش، اك پست طبقه‌لره‌قدر کوك صالمشدی[١]. بو دور حقیقةً بر دور انتقال، بر دور تشوش‌در. بوائناده برچوق شاعرلر یتشدی . بونلرك حسلری مبذول ومتصوفانه ایدی . لکن هنوز لسانك میخانیکیتنه ، تأثرات ونتایجه کوره عناصری‌مزجه واقف دکللردی . بونلرك آثاری بالآخره یتیشنلرك اثرلری قدر مکمل ، هر زمان ومکانده یتیشنلره اسالهٔ تهیج ایده‌جك صورتده

[١] بحث‌مخصوصنده سلجوق دولتنك فکر تصوفك انتشارینه نه‌صورتله وسیله اولدینی ایضاح اولنه‌جقدر .

مکمل اوله‌مادی . آنجق بر قیمت تاریخیه و قدیمه‌یه مالکیتله قالدیلر. عاشق پاشا ، یونس امره ، شیخی ، یازیجی اوغلی بو در ، بونلرك لسانلرنده برتردد، بر قرارسزلق، بر عجمیلك، برتأثیرسزلك کورولیر .

«فاکه» بوکبی‌دورلرحقنده بیان‌مطالعه ایدرکن «ابتدالری کوزلدن زیاده غایت متین ، یوکسك اولمقدن زیاده کستاخ ، بعض خصوصاتده متردد ، قرارسز ویولنی تعقیب ایتمه‌سی منتظم ، قطعی اوله‌جق یرده غایت شدید هجوملرله مالی اولور . »

فی‌الحقیقه یونس امره‌لر ، عاشق پاشالر ، یازیجی اوغللری ، شیخلر اوقونه‌جق‌اولورسه‌بوتعریفك‌نه‌قدرحقیقت‌اولدیغی آکلاشیلیر..

سلطان بایزید اول زمانته‌کلنجه ادبیات ایکی‌یه انقسام ایدییودی : بری سویهٔ عمومیه ایله برابر کیدن ، بری‌ده سرایك حرکاتنی تعقیب ایله‌ین ... اوزمان بیزانس ، عجم تأثیریله ، خصوصیله نشوهٔ غالبیتله‌بر حیات‌کبارانه باشلامش، خلقك طبقات مختلفه‌سی یاواش یاواش تأسس وتشکله یوزطوتمشدی. هله دور فترتده، شهزاده سلیمان چلبی زماننده سرای کبارلغه ، سفاهته دها زیاده میال بر حال آلمشدی . سرای ادبیاتی بونك تأثیریله، دها زیاده قوتله تأسس ایتدی. اسکندر نامه‌یی یازان احمد ، حمزوی تخلص ایدن احمد ، حمزه نامنده کی ذاتلر سرایك فریدی اولدیلر . عاشق چلبی تذکرة‌الشعراسنده سلیمان چلبی حقنده « غایت مرتبه عیاش ومعاشر ایدی ، اول سببدن شعر ایله الفت وعشرته مباشر ایدی . حمزه واحمد نام قرنداشلر پیدا اولوب حمزوی واحمد تخلص ایدینوب اسکندر نامه‌یی بحر رمل مسدسده

نظم ایتمشدر . وحمزوی اسکندر وحمزه قصه‌لرین نظم ایله نثر ایله جمع ایدوب محل محل کندی ابیاتن ضم ایتمشدر . حمزه‌وینك کتابلرندن نظمی معلومدر. واما احمدی انشاءالله بحسب‌الاقتضاءالترتیب بوکتابده مرقومدر . ودخی شعرای عهددن احمد داعی ، شیخ اوغلی دیمکله معروف برکیمسه‌که فرح نامه دیرلر بر کتابی‌واردر، بونلرك جمله‌سی شرف صحبت وبساط بوسلریله مشرف ایلدیلر. بخشش وبخشایشلریله موظف ایدیلر . » دییور [۱].

فاتح سلطان محمد زماننده بو افتراق کیفیتی شکل قطعیته اقتران ایتدی . فاتح اسکی بیزانسك وارث دبدبه‌سی اولمش ، حیات کبارانه تأسس ایتمش ، ذوق اینجه‌لشمش ، صنوف وطبقات بشریه آز چوق واضح قوتلرله آیرلمشدی . شیخی‌نك خرنامه‌سنده‌کی لسان ایله ، خیالات‌ایله، احمد پاشانك کرم قصیده‌سی آره‌سنده نه‌درین‌فرق‌واردر...

حیات جمعیت فاتح زمانیله‌ده عثمانلی ملتنده حال تکامله واصل اولمایور ، بر ایکی پادشاهك دها مقام سلطنتده بولنمه‌سنی بکله‌یوردی. عثمانلی‌دولتی مطلقیت اداره ایله یاشامه‌یه باشلامش، لکن بونك‌تجلیسی ایچون سلطان سلیمان قانونی دور عظمت و دور کمالنك ورودینی بکله‌مك اقتضا ایتمشدی .

سلطان سلیمان قانونی‌دوری عثمانلی حدود مظفریاتنك حدطبیعی‌یی آشدیغی‌بر دور اولمقله برابر ذوق، اصالت، کبارلق اعتباریله‌ده تاریخ عثمانینك قید ایتدیکی اك بویوك دورلردن بریدر . جمعیتك بوکمالندن لسان‌ده استفاده ایتمش ، ادبیات‌ده ایتمش، لطیفی‌کبی ناثرلر، یحیی بك، باقی، فضولی، خیالی‌کبی شاعرلر یتشمشدر. ادبیات‌ده زمانك کبارلغنی،

[۱] کوپریلی زاده محمد فؤاد : تورك ادبیاتی تاریخنده اصول .

عظمتنی تحمیل ایتمش بولنییوردی. دور کمال تمادی ایتدیکی مدتجه روحی ، صبری ، نفعی ، یحیی کبی شاعرلر ، نعیما ، قوچی بك کبی ناثرلر یتشمش ، ادبیات عثمانیه‌یه آبده‌لر وضع ایتمشلردر. شورایه‌قدر کوستریلن امثله کوستریبورکه ادبیاتلر دائما جمعیتك تکاملنی تعقیب ایدییورلر. بناءً علیه ادوار ادبیه‌یی جمعیته کوره تعیین ایتمك أك فنی، أك قطعی برتصنیف اولور. دور ادبیلرك منتهاسی‌ده ینه جمعیته تابعدر، جمعیتی اداره ایدن مؤسسات فکریه، اعتقادات، افکار اختیارلادیغی، اسکیدیکی، چورودیکی زمان ادبیات‌ده چوروك، اسکی اولور، ادوار ادبیه‌نك ابتداسنه مخالف اوله‌رق بو دفعه شکل مکمل اولدیغی حالده آثار حسیاتدن‌معری اولور، روحسز ، جانسزقالیر ... عینی افکارك، عینی‌حسیاتك تکررندن عبارت بولنور. سنبلزاده سروری، حتی‌عزت منلا دور ادبیاتی بر دور ادبی انتهاسی ادبیاتیدر.

بزشوسرد ایدیلن مطالعاته کوره تاریخ ادبیات عثمانیه‌یی، درت سنه اول محررلردن برینك یازدیغی بر اثرده‌کی ادعاسی خلافنده اوله‌رق اولا ایکی‌بویوك‌دوره آییره‌جغز.. بری مایهٔ شرق‌ایله بسله‌نن، غداسنی عجم، عرب ادبیاتندن‌اخذایدن عاشق‌پاشادن‌باشلایه‌رق، عاکف پاشا ـ شناسی دورینه کلن دور تاریخیٔ ادبی دیکری‌ده عاکف پاشا ایله باشلایان، مایه‌سنی غربدن اخذ ایدن ، حالا دوام ایدن دور ادبیٔ تاریخی . . .

بوبویوك آنا خطلری آره‌سنده جمعیتك تشکلاتنه ، تأسساتنه ، انقلاباتنه کوره افکار واعتقادات، نظریات اعتباریله بر طاقم خطوط مشترکه‌یه مالك بولنملرینه بناءً درجهٔ ثانیه‌ده برطاقم دورلر دها آییرمق مقتضیدر .

بونلردن ایلك قسمه عائددورلر: برنجیسی، عاشق پاشا ایله باشلایارق سلیمان دده‌لری ، یازیجی اوغللرینی ، شیخ‌لری اخذ ایدن ، حسیات عوام ایله نوفلاطونی افکاری اوخشایان، اساسنی جلال‌الدین رومیدن اخذ ایدن برنجی دور ... ایکنجی حمزویلرله ، احمدیلرله باشلایان سنان، احمدپاشالری، نجاتیلری، ذاتیلری، فاتحلری سینه‌سنده صاقلایان دور . اوچنجیسی باقیلری، فضولیلری، خیالیلری، روحیلری، یحیی بکلری ، صبریلری ، نفعیلری محتوی دور . دردنجیسی نابیلری ، ثابتلری ، نظیملری پاشاتان دور . بشنجیسی ندیملری، غالبلری، راغب پاشالری، وهبیلری، سروریلری ، عزت منلالری سویله‌تن دور .

برنجیسنه دور تصوف، ایکنجیسنه سرای ادبیاتی دوری، اوچنجیسنه دور کمال، دردنجیسنه دورفکری، بشنجیسنه دور شخصیت وانحطاط دیه بیلیرز .

دور تصوف دور تردد وبی‌قراریدر ، لسان وادبیات قاتیدر . کوزلدن زیاده متیندر؛ سرای ادبیاتی دورنده‌ده لسان اسکیسنه نسبتله دها متکامل، فکرلر، حسلر دها اینجه‌در. دور کمالده کلنجه لسان عظمتلی، فکر عظمتلی ، دبدبه‌لی ، طنطنه‌لی ، کورولتولیدر . دور فکری‌ده ایسه حسن یالکز فکرلرده آرانیر . أك زیاده طاغینیق حادثات بر فکرده تکثیف اولنور، هیئت عمومیه‌نك حسلرندن زیاده برمصراعده موجود برفکرك حسنی نظر اعتباره آلنیر برحالده‌در. دورشخصیت وانحطاطه کلنجه آرتق بیتمك اوزره بولنان بر حیات جمعیتك بوتون امراض وعللی کورلمکده‌در. آرتق بو دورده شاعرلر یا فوق‌العاده

خصوصی وشخصیدرلر، ویا مقلدك مقلدی باياغی وعاديدرلر . چونکه مؤسسات اجتماعیه آرتق اسکیمش ، شخصیت جمعیته تحکم ایتمه‌یه باشلامشدر .

ایکنجی بویوك خطه کلنجه عا کف پاشادن باشلایه‌رق ادهم پرتو پاشالری ، رشید پاشالری ، ضیا پاشالری ، شناسیلری احتوا ایدن بر دور تردد وبی قراری ، دهشا صکره حامد ، اکرم ، کمال ایله باشلایان بر دور تقرر ، ناجی ایله ظهور ایدن بردور فترت، ادبیات جدیده ایله تعین ایدن دور رقت وتکمل کوستریر..

دور تردد وبی‌قراری‌ده تمامیله ماضی‌یه وداع ایدیله‌مه‌مش، تجدد بایراغی آچیلمش، بونی یاشاته‌جق قاعده‌لرك تحریسیله اشتغال اولنمشدر. دور تقرر ده ، خصوصیله بویوك حامدك دهاسیله بوسبوتون تعیین وتوضح ایتمش ، دور فترت بر ارتجاع حصوله کتیرمش ، دور رقت وتکمل بوسبوتون غربه نظرلرینی دوندیرمش ، ماضی ایله ادبیاتك علاقه‌سنی بوسبوتون کسمشدر. بوتون بونلر جمعیتك تکاملیله حصوله کلمش ، جمعیتك تحولاتنی تعقیب ایله‌مشدر. ادبیات جدیده‌یی بوسبوتون غرب پرستی ایله اتهام ایدنلره قارشو او زمانده‌کی حالت روحیه‌نك ملیتدن زیاده غرب پروری‌یه میال اولدیغنی کوسترمك، ادبیات جدیده‌نك روح جمعیته موافق بر نتیجه اولدیغنی آکلاتمق ممکندر .

مع مافیه شو تصنیفات ایکزیاده خطوط واساسات مشترکه‌یه مالك اولان نقاط اعتباریله‌در. بو اساسلی ، بویوك خطلردن ماعدا درجهٔ ثالثه ورابعه‌ده قالان دیکر برطاقم خطوط مشترکه‌یی حاوی بر چوق

مسالك ادبیه بر عصرده بولنه بیلیر، لکن حائز اهمیت اولان اك زیاده نظر فریب، عصرك تمایلاتنی محتوی بولنماندر. هردورده بر جدوله قیم ولاردر، بعض دوره‌لرده مسالك حیاتیه‌دن، افکار و تحسسات اجتماعیه‌دن بری دیکرلرینه کوره اك یوکسك بر نقطه‌ده بولنور. او عصرك رنکی، خصوصیتی ایشته بونده‌در. ناپولیون دورینك بردور عسکری اولمسی دیکر مسالکك اولو قالمه‌سنی انتاج ایتمه‌مشدر. دور سابق استبداددده ریانك، خفیه‌لکك موجودیتی ناموسك، حیثیتك اولمه‌سنی مؤدی اوله‌مامشدر. بناءً علیه ناپولیون دورینه دور تجارت و ادبیات دیمك ممکن اوله‌مایه‌جغی کبی دور حمیدی‌یه‌ده دور حمیت دنیله‌مز. بونك کبی بر دور ادبی داخلنده دیکر مسالك ادبیه‌نك بولنمسی‌ده او دور ادبینك عدم موجودیتنه، دیکرلرینه تفوقنه دلیل اوله‌ماز. اوحالده ادوار ادبیه‌یی عصرك تمایلات ممتازه‌سنه، اوصاف ممتازه‌سنه کوره تعیین ایتمك اك طوغری، اك قطعی اصولدر.

٧

براثر ادبینك تحلیل داخلی وخارجیسی : اثر، محرر. — آثارعتیقه‌یی، ادبای قدیمه‌یی تدقیق ایدن محررلرك شمدی‌یه‌قدر ارتکاب ایتدکلری خطالردن بری‌ده نظرکاه تدقیقه وضع ایتمش اولدقلری ادبی سیمالرك یالکز ترجمهٔ حاللریله و وجوده کتیردکلری آثارك شکل خارجیلریله اشتغال ایتمش اولمری‌در.

اسکیلر، از جمله معلم ناجی افندی برندیمی تدقیق ایتدیکی اثناده

آنجق اونك نصل مأموریتلره تعیین ایدلدیکی، نه کبی اثرلرنده صحت، سلاست، ویا صنایع لفظیه بولندیغی، نه کبیلرنده بولنمدیغیله اشتغال ایدر ؛ اثرك روح وحیاتنه ، زمانیله اولان مناسباتنه ، محرریله اثر آره‌سنده‌کی ارتباطاته عطف نظر قیلماز ؛ یاخود ویردیکی حکملرده سطحی ، عندی اولوردی. زیرا اونلرجه تاریخ ادبیاتك نه اولدیغی، نه‌یه یارایه بیله‌جکی حقنده ، قطعی ، تام معلومات یوقدی .

معلومات بدیعیه‌نك تدقیقیله آ کلاشیله‌جغی وجهله ادبیات ایچون لسان هیچ برزمان بذاته ادبیات اوله‌ماز. رسم ایچون الوان وخطوط، هیکلتراشی ایچون اشکال ، موسیقی ایچون اصوات نه ایسه ادبیات ایچون لساندده اویله‌در . اکر بویله اولمامش اولسه‌یدی . . . ضبط ورقه‌لر یله ، شهر امانتی بیاناتنه قدر هر شی ادبیاتدن معدود اولمق لازم کلیردی . وینه بویله اوله‌مش اولسه‌یدی . . . پك طوغری یازان ، مع مافیه اثرلرنده کلفت و تصنعدن ماعدا بر شی بولنمایان کیمسه‌لری ادیب عد ایتمك اقتضا ایدردی . بر چوق ذوات واردر، که قافیه ایله وزنه تصاحب ایتمکله ، لسانی طوغری یازمقله کندیلرینك پك بویوك شاعر اولدقلرینه قانع اولورلر. حالبوکه زمان اونلرك نه‌قدر عادی، نه‌قدر بی‌معنا اولدقلرینی کوستریر، نسیان ده‌نیلن شی اونلرك اتکلریتی تعقیب ایدر .

ادبیاتده اصل اولان اساس وروحدر، وبو اساسك یالکز حسی قسمیدر . بر اثرده فکر بولنه بیلیر، فقط بو فکر عدسهٔ شخصیتدن کچیرلمزسه، بوفکر دماغی برحالده قالیرسه ینه قیمتی حائز اوله‌ماز ، چونکه بر هیجانك ، بر هیجان بدیعینك محصولی دکلدر .

ذاتاً الکزیاده جانلی وذیروح اولان قسمده بودر. چونکه روحدن، چونکه عمق روحدن، چونکه اصل حیاتدن نبعان ایدر. انسانلری شکل ظاهریلریله آلنجه نه‌قدر آلدانیرسه‌ق آثار ادبیه‌یی‌ده شکل ظاهریسیله آلیرسه‌ق، یالکز خارجده قالیرسه‌ق اوقدر آلدانیرز. انسان روحنده قوپان فورطنه‌لرك، احتراصاتك، هیجاناتك النده اسیردر . . . تربیه ده‌نیلن شی‌ده روحی تنمیه ایتدیرمك، اونك تهیجاتنی بر حد معقوله ایصال ایتمك دیمکدر.

ذاتاً حکمت بدایع تدقیقاتیله‌ده کورولدیکی وجهله آثارصنعتده‌کی وحدت، وحدت روحیه، آهنك، آهنك روحی، حقیقت، حقیقت روحیه‌در. هر کس، هر شخص حقیقتی کندی دوربین روحیسیله کورير، کندی نقطهٔ نظرینه کوره ایضاح ایدر، آکلاتیر. بناءً علیه تدقیقات تاریخیهٔ ادبیه‌ده بولنیرکن الك زیاده اثرك تحلیل داخلیسیله اشتغال ایتملی، صنعتکارك طویدیغی هیجاناتی تمامیله حس ایتمه‌یه چالشملیدر.

بر اثرك روحنده‌کی وحدتی، هیجانی، آهنك هیجانی اوقومق، حس ایتمك صنعتکارك روحنه نفوذایتمك، صنعتکارینی تمامیله آکلامق، بیلمك دیمکدر. صنعتکاری بیلمك ایسه طوغریدن طوغری‌یه زمانی افکار واعتقاداتنك، تمایلات و تحسساتنك اونك اوزرنده حصوله کتیردیکی تأثیر ویا عکس تأثیره مطلع اولمق، شوصورتله او دوره‌نك روحنه، اساسنه نفوذ ایتمکدر. مثلا:

عجب نه بزمده شب زنده‌دار صحبت ایدك
هنوز نرکس مستکده بوی‌خواب قوقار.

بیتنی بسیط برنظرله کوره‌جك، کلماتك معنالریله اکتفا ایده‌جك

اولورسه‌ق اثرك روحنه، بناءً علیه محررینك روحنه، زمانك روحنه نفوذ ایده‌مه‌یز. حالبوکه بو بر هیجان حسك ، وبرهیجان تقدیرکارك مولودی‌در . زیرا ندیم دلداده‌سنك بر مجلسده شب زنده‌دار اولمسیله متأثر اولمقله برابر اونك نرکس مستنده بوی خواب قوقه‌سیله ، اویقوسزلغه تحمل ایتمه‌سیله فوق العاده محظوظ اولییور . چونکه او دور بر ذوق وسفاهت ، بر ذوق ونشوه ، خلاصه بر تحمل اذواق عصریدر . چونکه او دور شوخینك، ظلم شوخینك بر تجلیکاهیدر. صنعتکارك روحنده تیتره‌ین بر وحدت هیجانه ، بر آهنك هیجانه نفوذ ایتمه‌ینجه اثری آکلامق، تقدیر ایتمك ممکن اوله‌ماز .

روحیٔ بغدادینك :

صانمه‌ك بزی کیم شیرهٔ انکورله مستز..
بز اهل خراباتدنز ، مست الستز

بیتی معنای ظاهریسله بزی یالکز ادرا کی ، دماغی بر ساحه‌ده بر اقیر، فقط اساسی، روحی اعتباریله نه غیر ادرا کی، نه‌غیر وجدانی نقاطه ، اعماق روحیه‌یه بزی سوق ایدر. بو بر بیت‌در، که روحینك بوتون روحنی کوستریبور ، چونکه اونك روحندن ، روحنك درینلرندن، فورطنه‌لرندن قوپمشدر. چونکه اونك رند مشربلکنك الك زنده ، الك پر حیات ، الك پر حسن بر وثیقه‌سی، بر دلیلیدر . چونکه زمانی مستینك حتی بوغار ایچی ساحللرنده، قایقلردن قایقلره کچدیکی زماندر ، چونکه سلیم ثانینك حیات نشئه و داراتی، وبونك مولدی حیات رندی اونك موجودیتنده یاشامقده‌در . آثار ادبیه تدقیقاتنده بو درینلکلره اینملی ، بو درینلکلرده حسنی آرامالی ،

و طویمـلی ، که اثرلرله مؤثرلر آره‌سـنده طوغری مقایسـه‌لر یاپیله بیلسین .

بونك ایچون تاریخ ادبیاته وبناءً علیه آثار اسلافه نفوذ مسئله‌سنده بویوك، جدی برتربیه صاحبی اولمق مقتضیدر. چونکه آثار صنعتك، آثار ادبیه‌نك روحنه کیره بیلمك، شو سرد ایدیلن مطالعاته بناءً ، بر حس مسئله‌سیدر. چونکه ادبیات وصنعتده اك زیاده حائز اهمیت اولان حساسیتدر. برحسك مولودی ایسه ینه حس ایله آ کلاشیلیر. شکله، بر اثر ادبینك تحلیل خارجیسنه کلنجه بو نقطه‌ده لسان‌ده بزم ایشـمزه یارار. چونکه لسـان عضویت اجتماعیه‌یه تابع برکیفیت‌در، هر زمانك ، هر عصرك کندیسنه مخصـوص بر لسـانی ، بر طرز تکلمی موجوددر . مراد رابع زمان جدالجوسـنك ، قهرمانلغنك لسانیله ابراهیم پاشا دور صدارتنك لسـانی آره‌سنده پك بویوك بر فرق واردر. هردور کندی حیات اجتماعیه‌سنه کوره بعض کلمه‌لری ، دیکرلرینك فوقنه اصعاد، بعض اشکال جملی دیکرلرینه ترجیح ایله ، تفعی‌نك، صبری‌نك لسانلرنده برمعدنیت، برآهنك درشت موجوددر، کرزو سیف سسی واردر .

مثلا : صبری‌نك :

کچدی قیلیچـدن فتن روز کار
سیف ید الله اولوب آشکار

بیتیله :

پنبه رخك تازه تراش ایتدی یار
کچدی قلیچـدن فتن روز کار

بیتی آره‌سنده لسان اعتباریله نه‌قدر فرق واردر . اولکی نه‌قدر

معدنی، نه‌قدر سرت ایسه دیکری اوقدر شوخ، اوقدر رقیق، اوقدر اضمحلالیدر .

بر دور صنعتکارانه‌نك لسانده او دورك مخصوصاتی تمامیله کوزوکیر. مثلا نفعی‌نك عاشقانه برغزلنده بیله مرضیتدن زیاده بر قهرمانلق موجوددر؛ مثلا :

« کوکل آشفته ، یار آلفته ، چشم بخت ایسه خفته
عجب عاشق ، عجب دلبر ، عجب اولماز تمنادر

نیچه کشف ایله‌سون دل‌را بنی اول غمزهٔ شوخه
که قت قت پرده‌ده پنهان ایکن بر مست رسوادر

دیمك کوچ صاقلامق کوچ غمزه‌دن حال دل‌زاری
بلای اهل عشق کور نه درد حیرت افزادر

بلا اندر بلادر دلده درد عشق یار اما
یازیقلر آکه کیم بر بویله سودادن مبرادر

نهانی بر نکهله چشمی بیك فتنه ایدر پیدا
آنکچون شهر دار الملك دل پر شور و غوغادر

تحمل هیچ ممکنمی غم هجرانه ای نفعی
محبت غالب مطلق دل ایسه نا شکیبادر

بو بر متانت ، شجاعت دوری لسان عشقیدر . قهرمانانه‌در . حالبوکه ندیم اولسه‌یدی هیچ بویله سویله‌مزدی.

تاریخ ادبیات نقطهٔ نظرندن بیانك ، لسانك بو جهتله الك زیاده اهمیتی واردر. بوندن باشقه لسانك تکاملاتی اعتباریله‌ده آیریجه دقت شایاندر. لکن بر کلمه‌نك صحته‌مالك اولوب اولمادیغنی تدقیق ایتمك تاریخ ادبیات ایله مناسبتدار دکلدر .

باخصوص شکل ایله اساس آره‌سنده بر فرق یوقدر . اکر یازیلان اثر بر حسك، بر هیجانك محصولی دکلسه نه‌قدر کوزل، نه‌قدر علوی ، نه‌قدر بالاپرواز افکاره مالك بولنورسه بولنسون ینه بزده بر تأثیر، بر تهیج حصوله کتیره‌مز .

ذاتاً بز بر هیجان داخلنده بولنورسه‌ق کلمه‌لر هیجانمزك رنك وروحنی اخذه شتاب ایدرلر. کلمه‌لرك عصیانی آنجق حس ایتمدیکمز دقیقه‌لرده‌در. حتی بو اوقدر طوغریدر، که کلمه‌لر هر شخصیته کوره رنکلرینی ، خصوصیتلرینی دکیشدیررلر . نفعی‌نك لسانی ندیمه ویرسه‌یدك ندیم معناسز برشی اولوردی . فکرتك کلماتی ولسانی روحیٔ بغدادی‌ده نه شکلسز ، نه بچمسز کورونیر . . . هیجاناتمزه کوره کلمه‌لر یا علوی ، یا عاجز ، بیتاب ، ویاخود شدید وعصبی‌در ، جمله‌لرده بویله‌در . « تن » « فلسفهٔ صنعتنده » بوخصوصده « بیانك هر شکلی برحالت روحیه‌یی کوستریر : یا بو بر عصبیتی ، سکونی، یا حدتی ، لاقیدی‌یی ، یا وضوحی ، تشوشی اظهار ایدر. بوکا بناءً طبایع واحوالك تاریخ تأثراتی بیانه کوره یا تشدد ایدر ، یاخود تناقص . . » دییور . . .

دیمك ، که شکل ایله اساس آره‌سنده فرق بولنمه‌سی قاعده‌سی تاریخ ادبیات نقطهٔ‌نظرندن‌ده حائز اهمیتدر. برمحرك حس ایتمکسزین یازمش اولدیغی بر اثرینك تمایلات خارجیه‌سیله اشتغال ایده‌جك اولورسه‌ق تاریخ ادبیات خصوصنده آله‌جغمز فائده هیچ دیمکدر . یالکز اساس وحس بولنمق شرطیله شکلك مکملیتی جای دقت اوله‌بیلیر. چونکه بواعتبار ایله بر اثر ادبینك نه‌زمانه عائد اولدیغی آز

چوق کورولیر، آ کلاشیلیر .

اثر ومحرر مسئله‌سنه کلنجه ... بونی ایکی نقطه‌دن دوشونمك مقتضیدر . بعض محررلر واردر، که یازدقلری کبی یاشارلر . اونلر کندی حیاتلرینك ، ویا احوال وحادثاتك حصوله کتیردیکی تأثیرات روحیه‌لرینك اك صمیمی بر ناقلیدرلر. بعضیلری واردر، که یازدقلریله یاپدقلری آره‌سنده پك درین فرقلر کوستریرلر. اونلرك کوستردکلریله فعللری یعنی حیات خصوصیه‌لریله حیات عمومیه‌لری آره‌سنده اوچوروملر موجوددر . مثلا سروری یازیلرنده اوقدر آتشزبان اولدیغی حالده حیات خصوصیه‌سنده غایت ساکن، ومحجوب بر ذات ایمش . . نفعی ایسه یازدیغی کبی شدید المزاج ، کستاخ ، جسور ، قیریجی بر مخلوقدی . بناءً علیه بر اثردن محررینی کوره بیلمك ایچون اونك حیات خصوصیه‌سنی آز چوق بیلمك مقتضیدر . بو خصوصده بزه بر لمعهٔ ضیا ویرلمزسه بز طوغریدن طوغریه اونی کوره‌مه‌یز . .

لکن مسئله‌یی شویله‌خارجیاتیله آ کلادقدنصکره روحیات اعتباریله اثر ایله محرر آره‌سنده دائما بر مناسبت بوله‌بیلیرز . چونکه آثار صنعتده حیات وحقیقت، حیات روحیه، حقیقت روحیه‌در . ادبیات وتاریخ ادبیات اعتباریله اك زیاده شایان دقت اولان جهت بودر . بر اثر، صنعتکارك بر آن تأثر روحیسنك محصولیدر. بناءً علیه اونك طرز تحسسنی بزه کوستریر. طرز تحسسنی کوسترمك دیمك ایسه محررك روحنك نصل اولدیغنی آ کلاتمق دیمکدر. بر محررك ترجمهٔ حالندن زیاده ترجمهٔ حیات روحیه‌سی دقته شایاندر .

بر محررك شو ویا بو مأموریتده بولنمه‌سی دکل، اومأموریتلرده

بولندیغی زمانه‌کی تأثرات وتحسساتی ، شو ویا بو قادینله ازدواجی دکل ، عشق حقنده مختلف زمانلرده‌کی طروز تلقیاتی ، شو ویا بو تاریخده‌یاشادیغی دکل، او تاریخدن نه‌کبی حسیات، افکار طوپلادیغی، او زمانلرده‌کی وقایع وحادثاتی نه صورتله کوردیکی قیمتداردر. شو مطالعات بزه کوستریبور، که روحیات اعتباری ایله اثر ایله محرر آره‌سنده دائما بر مناسبت بولمق ممکندر. چونکه اثر صنعت دیمك روحك حادثات واشیا ایله قارشو قارشویه کلوبده طویدیغی تأثرات وهیجاناتی خارجاً اظهار و افاده‌سی دیمکدر. اثرك روحنه نفوذ ایسه محررك روحنه نفوذدر .

بر محررك حیات خصوصیه‌سنده تدقیقات لزومی ایسه بو روحه، درینلکه نفوذ ایچوندر. وبوحیات خصوصیه‌یی قاریشدیرر، آراشدیرر ایکن دائما محررك اصل روحنه ، اصل هیجاناتی دها واضح، دها آشکار بر صورتده کوسترمك‌لره شتاب ایتملی، اونلرله اشتغال ایلیدر . صنعت وادبیاتده عادیات حائز اهمیت دکلدر ، اوله‌ماز . تاریخ ادبیات تدقیقاتی‌ده عینی صورتله عامیاتدن ، حقائق ثابته‌دن مجتنبدر .

٨

براثر ادبینك وجوده کتیردیکی تأثیراتك تدقیقی . — شوآنه‌قدر زمان ومحیطك آثار ادبیه وصنعتکارلر اوزرنده‌کی تأثیراتی، بناءً علیه آثارادبیه تدقیقاتنده بولنلدیغی تقدیرده برزمان معین تاریخینك روحنه دها زیاده نفوذ ایدیله‌جکنی کوردك . بونلری بر چوق مثاللرله ایضاح ایتدك .

لکن بو حقیقتك بروجهی در، حقیقتی بر نقطه‌دن دوشونمکدر. فی‌الحقیقه صنعتکارك تولدی خصوصنده تأثیرات محیطیه‌نك براز سببدن خالی قالمادیغی معلوم برکیفیتدر. برمحرر، بررسام، بر موسیقی شناس، بر هیکلتراش نه‌قدر شخصی ، نه‌قدر ممتاز اولورسه اولسون ، نه‌قدر عمومیتدن اوزاق بولنورسه بولنسون ینه زماندن برتخمه، بر رشیمه مالکدر . لکن یالکز برپنجره‌دن آثار صنعتی تدقیق ایتمك کفایت ایده‌من... چونکه آثار صنعتك‌ده زمانی اوزرینه پك بویوك تأثیری موجوددر .

حتی حکمت بدایع ایله مشتغل اولان علمادن موسیو « هه‌نه‌کن » آثار دهایی، وبونلرك قوت مخیله وحساسیت ایله ممکناتی ابداع ایتملرینی ، برعالم خیال وامکان ایله بشریتی سوروکله‌ملرینی، حیات مستقبلیه‌یی احضار ایتملرینی دوشونه‌رك آثارادبیه‌یی، آثار صنعتکارانه‌یی آ کلامق ایچون حیات ومحیطی تدقیقه احتیاج اولمادیغنی، بناءً علیه آثار ادبیه‌یی تدقیق ایله حیاته نفوذ ایدیله‌میه‌جکنی سویله‌مش، حیاتك، محیطك ادبیات اوزرینه اولان تأثیراتنی کلیاً انکار ایتمشدر. چونکه، اوکا کوره، هر اثر ادبی‌یی اوقویانلر، یا هراثر صنعتکارانه‌یی تماشا ایدنلر، استماع ایدنلر انجق او اثرك عمقنده‌کی احتساساته روحاً اشتراك ایدنلر دیمکدر . بر زمان معینده عمومك مظهر التفاتی اولان آثار ایسه هیئت عمومیه‌نك حالت روحیه‌سنی کوستریبور نتیجه‌سنه واصل اولمشدر .

بونظریه‌نك اولیاتی حقیقتك جهت دیکرینی کوستریبورسه‌ده نتیجه تمامیله یاکلش و بی معنادر . چونکه هرکس روحاً اشتراك ایتدیکی

آثاری قبول ایتمدیکنی رد ایتمز. باخصوص تدقیقات حیاتیه « همه‌کن » ك نتیجه‌سنك تمامیله عکسنی کوسترییور. بز صنعتدن حیات روز مره‌مزده اخذ ایتدیکمز تأثیراتدن، اعتیاداتدن باشقه برشی ایسترز. بزی حالت وجدانیهٔ معتاده‌مزك غیری برحالت وجدانیه‌یه ایصال ایده‌جك صنعتدر. بزم روحمزده غیر وجدانی، غیر ادراکی، اعتیادی برشکلده یاشایان‌شیلری، اعتیاداتی کوستریرسه نظردقتمزی بیله جلب ایتمز، ذوق تولید ایده‌جك یرده صیقیندیی موجب اولور. اونك ایچوندر، که صنعت ممتازه، مستثنایه قوشار، اونك ایچوندر، که صنعت حقیقتی دکل، امکانی اظهار ایلر..

بز حیاتمزه تماس ایتمه‌ین دیکر حیات کوشه‌لرینی انجق صنعتك معاونتیله کوره بیلیرز، بز روح بشره انجق اونك وساطتیله کیره بیلیرز، کوزلرمزك اوکنده مدبدب آرابه‌لریله کچن زنکینلر، یاخود اوته‌ده بیرتیقلقلر ایچنده کزینن فقیرلر، ملکلر، شیطانلر، خلاصه حیات معتاده‌مزك زنجیرلرندن بزی قورتاران هر شیئی بز صنعتده بوله بیلیرز. او حالده « همه‌کن » ك نتیجه‌سی طوغری دکلدر.

مع مافیه شو مطالعه‌دن آثار صنعتك، آثار ادبیه‌نك حیات اوزرینه تأثیری یوقدر نظریه‌سنی استخراج ایتمه‌لیدر. حیاتده ایکی صنف خلق واردر. بری مبدعلر، دیکری‌ده مقلدلردر. ابداعات داهیانه‌یه واصل اولانلر، پرحیات، زنده امکاناتی خلق ایله خلق اوزرنده پك بویوك تأثیر ایله اجرای نفوذ ایدرلر.. دها ایله

خلق اره‌سنده ملتصق یولی بزه شو یولی نورلو کوستریر .

۱ . — داهی‌یی شبهه‌سز کندیسندن اولکی زمان و محیط تولید ایدر .

۲ . — داهی و مبدعك مخیله‌سنده یاراتدیغی عالم امکان وعالم احتراص وخیال . . . وبونکله شکل سابق جمعیتك تعدیلی اشتیاقی . . .

۳ . — داهی ومبدعك تقدیرکار وپرستشکارلرینك، اونك ایجاد وابداع ایتمش اولدیغی عالم امکانی حیات حقیقیه‌ده تقلیده میل ایتملری.

هر اثر دها، هر اثر ابداع بونتیجه‌یه واصل اولور. دها قیدینی بو بحثده متعدد دفعه‌لر ذکر ایتمکدن مقصد عادی محررلرك سویهٔ عمومیه‌نك فوقنه چیقاماملری ، یکی بر حیات، یکی بر محیط اجتماعی تولید ایده‌ماملری ، اونلرك اوزرنده محیط حاضرك دها زیاده تأثیر کار بولنمه‌سی طولاییسیله‌در. محیط اوزرینه اجرای تأثیر ایدن آثارادبیه صاحب دها اولانلرله دهایه یقین بولنانلرك آثاریدر.

انسان ده‌نیلن مخلوق‌اوصورتله یارادلمشدر، که کندیسندن عالی اولانلرك افکار وحسیاتی تحت تأثیرنده قالیر ، تقلیده میل ایدر . چونکه تقدیر بزی دائما تقلیده سوق ایلر. بوخصوصده بعض امثلهٔ تاریخیه‌ده ذکر ایده‌بیلیرز. « کوته » نك « وه‌رته‌ر » نامنده‌کی اثری اون‌سکزنجی‌عصرده‌انتشار ایتدیکی‌زمان بوتون اوروپاده اتحار زیاده‌لشمشدی. چونکه‌هرکس وه‌رتری تقلیدایدییور، اونك کبی سوه‌رك انتحاره طوغری کیدییوردی .

رومانتیکلر اوروپاده افکار واحتساسات اعتباریله جنتی مؤمن ، حال حاضرده یأسناك ، حقیقت حیاتیه‌دن متباعد برطاقم وجودلر یتیشدیرمشلردر . چونکه رومانتیزم اساس و مایه‌سی اعتباریله هر شیئی ، هر نفاستی ماضیده ویا مملکتك خارجنده بولور، واویله یاشاتیر .

« فلوبه‌ر » ك مادام بوواریسی ده عینی تأثیری اوروپاده اجرا ایتمش، « ئه‌مما » نك روحی بوتون قادینلرك روحنی طولاشمش وکزمشدر .

جلال‌الدین رومی حضرتلری ومثنوئ شریفلری آناطولینك حیات اعتقادیه وفکریه‌سی اوزرنده بویوك برتبدل حصوله کتیرمش ، اونك ضیاسیله تصوف او دیارك هر کوشه‌سنی طولاشمشدر . « نوافلاطونی » نظریات وافکار هپ اونك یادکاری ، هپ اونك مولودی‌در .

ضیا پاشانك ترجیع و ترکیب بندلری‌ده عثمانلی مملکتنده فکر وحریتك ، حس حریتك ایلك تخملرینی وضع ایتمش، کمالك آثاریله برابربوکونکی انقلابك اساسلرینی احضار ایله‌مش؛ اوفدا کاراولادلر، حسن پاشا قره‌غولنده ایکله‌ین قربانلر هپ بو سیمالرك آثاریله تولد ایتمش، طوغمشدر .

خالد ضیا بکك « مائی و سیاهی »ده کنجلك اوزرنده مریض‌بر حیات شاعریتك انکشاف وتظاهرینه وسیله اولمشدر . ذاتاً ادبیات جدیده برچوق کنجلرده سنبولیزمك اك مفرط طغیانلرینی حصوله کتیرمش ، اسملریله اثرلری نابدید اولمش بر چوق کیمسه‌لره

« مائی خولیالر ، صاری عشقلر » کبی بر چوق بی معنا تراکیب دیزدیرمشدر .

دیمك ، که آثار ادبیه حیات اوزرینه اجرای تأثیر ایدییور . دیمك ، که ادبیات ایله حیاتك بر تأثیر متقابلی موجوددر. تاریخ ادبیات اعتباریله براثر ادبینك وجوده کتیردیکی تأثیراتی تدقیق ایتمك‌ده ضروریدر. چونکه تاریخ ادبیات، تاریخ مدنیتدر. چونکه تاریخ ادبیات برقومك اسباب وعوامل اجتماعیه وحیاتیه‌سنی عریض وعمیق کوسترمك وظیفه‌سیله مکلفدر.

ذاتاً بر دورك معاقبی بولنان دور اوزرنده پك بویوك تأثیری واردر ، هر دور کندندن اولکی دورلرك او دورلرده تولد ایدن وقایع وحادثات اجتماعیه‌نك ، آثار صنعتکارانه‌نك محصله‌سیدر . « ۱۷۸۹ » اختلال کبیرینی حاضرلایان حکومت مطلقه‌نك اسرافاتی، مظالمی، سفاهتی اولدیغی کبی وولتەر، ژان‌ژاق روسو کبی ذواتك‌ده آثاریدر . بناءً علیه بر اثر ادبینك یکی بر دوری احضار خصوصنده نه درجه‌لرده تأثیرکار بولندیغنی تدقیق ایله‌مك او دورك روحنه دها زیاده نفوذ ایله‌مك‌در.

دها صکره مسائل ادبیه‌یی یالکز بر نقطه‌دن کورمك کافی دکلدر. یالکز جمعیتك آثار ادبیه اوزرینه واقع اولان تأثیرینی دوشونمك ایله آثار ادبیه‌نك جمعیته ، جمعیتك آثار ادبیه‌یه تأثیرینی دوشونمك آره‌سنده پك چوق فرق واردر . بو بزی حقیقتنه دها زیاده تقریب ایتمش ، حقیقتی دها مونس کوسترمش اولور.

فی‌الحقیقه سویله‌نیلدیکی کبی جمعیتك ادبیات ، ادبیاتك جمعیت

اوزرینه واقع اولان تأثیراتی اینجه‌دن اینجه‌یه تدقیق ایده‌بیلمك خیلی مشکل برمسئله‌در. باخصوص بزم کبی کرك ادبی، کرك تاریخی وثائقی پك آز اولان مملکتلرده بو مشکل دهازیاده کندینی احساس ایدر. لکن ممکن اولدیغی قدر بونقاط متقابله نظر اعتباره آلنمق شرطیله محررلر، آثار، ادوار ادبیه نظر اعتباره آلنیرسه دها اساسلی، دها منطقی بر اصول تعقیب ایدلمش اولور.

۹

محیط جغرافی واجتماعی، شرائط اقتصادیه، حیات عائله وکبارلره، حیات سیاسیه، اعتقادات، افکار؛ صنایع ماده نفیسه. — تاریخ ادبیات تدقیقاتنده حائز اهمیت اولان مسائلدن بری‌ده محیط جغرافی واجتماعی‌در.

نصل اقلیم، وضعیت جغرافیه حیات اجتماعیه‌یی، حالت روحیهٔ بشریه‌یی تعیین وتشکیل ایدییورسه، ینه اویله‌جه، حیات اجتماعیه، حالت روحیه طولاییسیله، آثار صنعتی، آثار ادبیه‌یی حصوله کتیرر... اووالرده، منبت یایلالرده یاشایان اقوام ساکن، ساکت، حضور و سکوندن متولد بر شکران ایله معتقد، آز چوق متوکل، قانعدر. چونکه اونلرك مصائب طبیعت وحیات ایله مجادله‌لری پك آز، وپك نادردر، آز ایش ایله چوق پاره قازانمق اونلر ایچون ممکندر؛ چونکه بو سهولت طولاییسیله آز چوق ثروته مالك اولدقلرندن کوزل بنالری، محکم شهرلری موجوددر. . حالبوکه طاغیلر یایلاده کیلرك وضعیت جغرافیه‌سنه‌مالك دکلدرلر. اونلر مصائب طبیعتله دهازیاده چارپیشیرلر؛

قار، یاغمور ، فورطنه، صوئوق ، حیوانات وحشیه‌نك هجوملری ، طوپراغك تودیع ارزاق خصوصنده‌کی خستی ، هر شی اونلرك معیشتنی دها قاتی ، دها آجی بر حاله‌وضع ایدر . بناءً علیه اونلرك روحلرنده‌اعتقادلر متین حرارتلرله یانماز، حلم وسکونك مخالفی شدت طبع ، عادتا وحشت اونلری استیلا ایدر، قورقوسزلق ، حیاتك قیمتسزلکی اونلری تهلکه‌لی ، قیوراقلغه محتاج ایشلره سوق ایلر. بونلر اکثریا یایلا خلقنی اضرار ایله یاشارلر . تهلکه‌لی ایشلرله اشتغال، دائما تهلکه‌یه معروض قالمق اونلری‌قیوراق، متیقظ، لازم اولان زمانده کستاخ اوله‌جق بر حاله وضع ایتمشدر . اونلر دها زیاده متین، دها زیاده حدید وعصبی ، دها زیاده روحلری چالا کدر .

شمدی طاغیلرله یایلا خلقنك موسیقیلرینه ، شعرلرینه باقیکز. آره‌لرنده نه درین فرقلر کوریرسکز.. یایلانك حزنلرنده‌بیله بر آز سکون ، بر توکل، بر قناعت، بریکنسقی موجوددر. اونك محصولی اولان آثار صنعتده بربطائت روحیه حس اولنور. حالبوکه طاغیلرك سوزلرنده، موسیقیسنده دها زیاده شدت، دهازیاده‌چالا کی،دهازیاده قیوراقاق‌موجوددر. چونکه‌صنعت، محیط جغرافی‌واجتماعینك‌ویرمش اولدیغی شکل روحی‌یه تبعیته مجبوردر.

ممالك عثمانیه‌ده یاشایان اقوامك شرقیلری تدقیق ایدیله‌جك اولورسه محیط جغرافی واجتماعینك تأثیراتی بوتون وضوح وقوتیله کورولیر.. لازلری دکز وطاغلر چالاك وعجول یاپمشدر . بناءً علیه اونلرك شرقیلری ، یعنی ربابی شعرلری چالاك وعجولدر . تکملری

بیله اویله‌در. حالبوکه اطنه خلقی سـاکندر ، حزیندر . حتی موت قارشوسـنده بیله اونلر سـکونی ، اعتدالی محافظه ایدرلر . مثلا آطنه‌لیلرك :

یاصـلان حسنم یاصلان
قره طویراقده یاصلان
هر آنا طوغوره‌ماز
سنك کبی بر آرسلان

*
* *

یاتدیغك یر طاشمیدی
کلن دشمن بشمیدی
نیچون‌چکوب وورمدك
آلتی‌پاطلار بوشمیدی ؟

*
* *

ایوالقده کل بیتر
دالنده بلبل اوتر
آبدال حاللینك اوغلی
ووردیغك خنجر یتر

شرقیسیله؛ لازلرك‌لاعلی‌التعیین برکفته وبسته‌سنی قارشولاشدیررسه‌کز آره‌ده‌کی فرق سـکون و اسـتعجالی آکلارسـکز . رقصلر بیله تصـویر محیط جغرافی و اجتماعی محصـولی اولدقلرینی کوسترلر . . بناءً علیه تاریخ ادبیات تدقیقـاتنده محیط جغرافی و اجتماعی‌یه، کرك هیئت عمومیه‌یی وکرك شخصیت واحده‌یی نظرمطالعه‌یه آلدیغمززمان، عطف اهمیته مجبورز . ندیم ، اونوتمـاملی ، که هر شـیدن اول بر استانبول چوجغیدر .

شرائط اقتصادیه‌یی تدقیق ده لازمه‌دندر. غوتیك طرز معماریسندن شرائط عمومیهٔ اقتصادیه تولد ایتمشدر. روما حکومت عسکریه‌سی ضعیف دوشمش، هونلرك هجومی هر یری، هر شیئی آتش، قان، دهشت طالغه‌لریله اورتمشدی. اسکی، یورغون، ضعیف حکومتك اهالیسی بودهشت آلتنده ازلدکجه ازیلیور، صحت عمومیه‌یه باقیله‌مامه‌سی یوزندن آوروپانك هر طرفنده مستولی، ارانیجی خسته‌لقلر حکمفرما اولییوردی. اوزمانی قید ایدن بر محرر انسان أیتنك کمال عافیتله ینیلدیکنی سویله‌یور. حتی انسان أتی صاتدیغندن دولایی برقصابك دیری دیری یاقیلدیغنی دیکر بر محرر ده قید ایدییور. مهاجملرك رئیسلری ملتك صاحب یکانه‌لری اولمشلر، ایسته‌دکلری کبی آت اویناتیرلر، ایسته‌دکلری کبی کسر بیچرلردی. روحلره بر نومیدی، درین بر یأس، درین بر کدر دوشمشدی. حیات هر کسك نظرنده عادتا جهنم کبیدی. بو آغیر یوکی یوکله‌نوب طاشیمق نه‌قدر کوجدی. میلادك بیکنجی سنه‌سی عمر ارضك نهایتی تلقی ایدلمش، هر کس مالنی، ملکنی کلیسالره سوینجله ترك ایتمشدی. أك زنکینلر بیله مناسترلره چکیلدی. حیاته وداع ایتمه‌یی أك بویوك سکون تلقی ایدییورلردی. بو بویوك یأس، نظرلری قادینه چویرمش، قادین هرشی تاقی اولنمش، ازدواج قیریلدرق سفاهت اونك یرینه قائم اولمشدی.. بوحالت روحیه‌نك مولدی شرائط اقتصادیه ایدی؛ سفالت وضرورت، قحط وغلا ...

بناءً علیه بوحالت روحیه داخلنده بولنان بشریت، بشریت قدیمه کبی منفرد، شخصی معبودلره پرستش ایده‌مزلردی. تهلکه وصیقینتی بوتون بشریتی برلشدیرمشدی. دهاصوکره پهلوانلغی، جدالی، شخصیتی

دوشونجى بردينن غيرى بردينه محتاجديلر. خرستيانلق حليم معنويياتيله بوحالت روحيه‌يه موافق كلدى. هركس اونك اطرافنده طوپلاندى. اوءسكون وسعادت ابدى وعد ايدييور ، أك بويوك كناهكارلرى بيله عفو ايدييوردى . .

آرتق ماضينك كوچك ، دار معبدلرى كفايت ايتمه‌يوردى . قادينى ، چولغى ، چوجغى ، ارككى خلاصه بر محله‌نك ، بر كويك ساكنلرينى استيعاب ايده‌جك بويوك بنالره احتياج واردى . دها صوكره ماضينك آيدينلق ، منتظم ، ساده ، منطقى بنالرى بومأيوس روحلرك احتياجاتنه جواب ويره‌مزدى. اونلر لايتناهيتله اصغريتى، اشكال متعدده‌يى، نيم‌ظلمتى، قيريق كمرلرى موجوديتنده بولنديره‌جق، ديوارلرى ، ستونلرى بيكلرجه سوسلرله، رسملرله ، هيكللرله طولو بولنه‌جق بنالر ايستيوردى. غوتيك بوحالت روحيه‌يه جواب ويردى، چونكه اونك مولودى ايدى. چونكه بوحالت روحيه‌نك، اوشرائط اقتصاديه‌نك ايسته‌ديكى هر شيئه مالكدى : قيريق كمرلر، روزاسلر ، سمالره قدر يوكسه‌لن چاتيلر، قلعه‌لر، بونلره مقابل اصغريتى كوسترن أك كوچك شكللر ؛ رنكلى جاملر ، بر مشوشيت ايچنده انتظام ، سمالره يوكسه‌لن اميد ، ازيلن بوزيلن نوميدى . . ايشته غوتيك .

ديمك كه شرائط اقتصاديه‌يى‌ده ، توليد حالت روحيه خصوصنده بر مؤثر وعامل اولمه‌سندنناشى تاريخ ادبيات تدقيقاتنده دور طوتمامق مجبوريدر . نديمك مبدعى ابراهيم پاشا زمان صدارتيدر . حيات عائله وكبارانه‌يه كنجه‌بونك‌ده آثار ادبيه‌يى تدقيق خصوصنده اهميتى دركاردر. هر اديب بر هيئت عموميه‌نك ، بر كلك محصولى اولمقله برابر بر

عائله‌نك ، بر محیط عائله‌نك‌ده محصولیدر . بناءً علیه صنعتكارك عائله‌سنی تدقیق ایتمك اونی یتشدیرن اسباب و عواملی آكلامق دیمكدر. دها صوكره هر مملكتده عائله‌نك استناد ایتدیكی برپرنسیپ، بر اساس موجوددر . اوده شرائط عمومیه‌یه مربوطدر . اونی‌ده تدقیق ایله‌مك دها زیاده آثار ادبیه‌نك روحنه ، جمعیتك روحنه نفوذ دیمكدر .

حیات كبارانه‌نك تدقیقی‌ده، صنعت ابدی استثنا اولمه‌سنه بناءً، ضروریدر . صنعت اكثریا حیات كبارانه طرفندن مدافعه ایدلمش ، اونك تمایلاتنی قبول ایله‌مش ، اكثریا اونك مناقبیله ، اونك آمالنی قید واظهار ایله‌مشدر . چونكه صنعت ، اینجه‌لك ، استثنا ، نزاهت ، شخصیت ، افاده دیمكدر . حیات اجتماعیه‌یی تدقیق ایتدیكمز كبی اونك بر شعبه‌سی اولان حیات كبارانه‌یی‌ده تدقیق ایتملیز. باخصوص حیات كبارانه، كرك وراثت، ثروت، كرك معلومات واقتدارطولایسیله، هیئت عمومیه‌نك حیات مستقبلهٔ فكریه وحسیه‌سنك بر مبشریدر . بناءً علیه اساساً متفكر، حساس اولان شاعرلرده، اكثریا ، وراثت طریقیله اولماسه بیله فكر ومعلومات اعتباریله كبارلردن معدوددر. شو سببله حیات كبارانه‌یی تدقیق ایله‌مك‌ده فائده‌دن خالی دكلدر . فضله اوله‌رق لسانك تكاملاتی مسئله‌سی‌ده حیات كبارانه ایله علاقه‌داردر. نفعی‌یی آكلامق ایچون زمانك حیات كبارانه‌سنی بیلمك ضروریدر.

حیات سیاسیه‌یی‌ده تاریخ ادبیات تدقیقاتنده نظردن دورطوتمایز. حیات سیاسیه‌نك ادبیاتلر اوزرینه پك بویوك تأثیراتی واردر. اشكال حكومته كوره ادبیاتلرده آز چوق شكللرینی دكیشدیررلر . انقلاب

زمانلرنده ادبیاتلر آز چوق ساکت ، ویامشوشدر . ظلم واستبداد زمانلرنده رمزی وقورقاقدر، حکومت مطلقه‌ده ادبیات‌ده مرکزی‌در؛ حکمدار زمانك تمایلاتنه تابعدر . بویوك مظفریتلرك غروری ، شرفی ؛ بویوك مغلوبیتلرك آجیسی ، املی ادبیات‌ده حس اولنیور . اداری بر اضمحلال جمعیته ، جمعیتدن‌ده ادبیاته سرایت ایدر . بیك سکز یوزیتمش برمحاربه‌سندن صکره‌فرانسه‌ده‌مریض برنسل، مریض بر ادبیات یتشمشدر .

اعتقادات واخلاق مسئله‌سی‌ده آیریجه شایان دقتدر. کرك سیاسی، کرك اجتماعی، کرك علمی عقیده‌لرك روح بشری تشکیل خصوصنده نه‌درجه مهم برر عامل اولدیغی معلومدر. وجدان ده‌نیلن اعتقادات واخلاقیاتك هیئت مجموعه‌سندن باشقه بر شی دکلدر . هر شخصیت ، زمانك افکار و اعتقاداتیله بسله‌نیر و تشکل ایدر ؛ زمانك افکار و اعتقاداتی کندی‌شخصیتدن کچیرمك شرطیله نشوونمابولور.اعتقادات اسلامیه ، اخلاقیات تاریخیهٔ ترکیه واقف اولمه‌نجه تاریخ ادبیات عثمانیه بحق حس اولنه‌ماز . اعتقادات واخلاقیات تصوفیه بیلنمینجه روحیهٔ بغدادینك ترجیع بندی آکلاشیله‌ماز ، حس اولنه‌ماز . . ندیم دورینك حیات اخلاقیه‌سی ، باخصوص کبار قسمنه عائد اولانی بیلنمزسه دیوانك روحنه تمامیله کیریله‌مز. . واقعا دیوان بزه زمانك اخلاقنی کوستریر، لکن زمانك اخلاقی خصوصنده تدقیقات خصوصیه‌ده بولنمق بنه بزی دیوانك روحنه دها زیاده نفوذ ایتدیرر . جمعیت ایله ادبیاتك تأثیرات متقابله‌سنی دها زیاده نفوذله آکلامه‌مزه وسیله اولور .

صنایع نفیسهٔ سائره‌نك ده ادبیات ایله نه درجه مناسبتدار اولدیغی اولجه سویله‌نمشدی. بر دورك مجموع محصولات صنعتکارانه‌سنی نظردن اوزاق بولندیرمامقله ادبیاته دها زیاده نفوذ ایدلمش اولور.

خلاصه، بر دور ادبیاتك اثنای تدقیقنده محیط جغرافی واجتماعی‌یی، شرائط اقتصادیه‌یی، حیات عائله وکبارانه‌یی، حیات سیاسیه‌یی، اخلاق واعتقاداتی، صنایع نفیسه‌یی آیری آیری تدقیق ایتمك تاریخ ادبیات تاریخ مدنیتك برجزئی اولمه‌سنه، و شو سرد ایدیلن اسباب ومطالعاته بناءً ضروریدر.

جدی بر تدقیق آنجق بو صورتله اولور. فقط، مع التأسف، وثائقك مجهولیتی بوصورتله مکمل، بوتون شرائطنه تابع بر تاریخ ادبیاتك تحریرینی، شمدیلك، غیر ممکن بر حاله وضع ایدییور. لکن بونظریاتك سردی آتی‌ده کنجلرك تحریاتنی تسهیل ایچوندر. کنجلك کندی تاریخ مدنیتی ایچون چالشمازسه کیم چالشیر؟

تورکلر

تورکلر - لسانلری - مدنیتلری - تورك ادبیات قدیمه‌سی - آناطولیده تورکلر - حضرت مولانا وسلطان ولد - یونس امره - حکومت عثمانیه‌نك تشکلندن اول آناطولی تورکلری: سلجوقیلر . - مدنیت ولسانلری.

۱

تورکلر . — وسطی آسیاده ، دکزله هیچ رابطه‌سی اولمایان اطرافی یوکسك داغلرله محاط اوزون چوللر و بوز قیرلرده یاشایان تورکلر ، میلادك ایلك عصرلرندن صوك زمانلره قدر آسیاده چوق مهم بر وظیفه ایفا ایتمشلردر . پك اسکی دورلردن بری آسیانك غربنه ، فرات و دجله حوالیسنه دوغرو مهاجرتده بولنان تورکلر معناً عرب ، چین ، و ایران افکار و مدنیتنی نشر ایتمشلر ، اونلرك یکدیکریله مناسباتده بولنماسنه چوق معاونت ایله‌مشلردر . فقط مادةً ایفا ایتدکلری وظیفه دها بویوك و شایان دقتدر : اوزون عصرلر تورکلر آسیانك حاکم مطلق کسیلدکلری کبی متمادی آقینلر و مهاجرتلرله اوروپایه بیله القای دهشت ایله‌دیلر . هندك ، چینك ، ایرانك بو - جسور وبهادر حاکملری بر چوق قبیله‌لره ، قسملره آیرلدقلری و اکثریتله حکمدارلریتك اسمیله تلقیب اولندقلری ایچون اونلرك تاریخنی تدقیق ایتمك چوق اوزون وزحمتلیدر ؛ آنجق شـوجهتی بالخاصه اونوتمامق ایجاب ایدرکه تورکلرك آسیاده اشغال ایتدکلری ساحه پك واسع و چین ، بیزانس ، ایران ایمپراطورلقلریله مناسبتلری

پك اسكیدر : چین و بیزانس مورخلرینك وقایعنامه‌لری ، ایران عنعناتنك مجمعی اولان « شهنامهٔ فردوسی » باشدن باشه تورکلردن ، « توران » پادشاهلرندن باحثدر .

فطرةً مرد وجنکاور ، ساده و بسیط بر حیات ایله‌مألوف اولان تورکلرده تخیلات وتمایلات دینیه عربلرده ، ایرانلیلرده اولدیغی کبی شدید و حرارتلی دکلدی. دائما بر اردو کبی ، یالکز قوماندانلرینك امرینه تابع اوله‌رق یاشادقلری ایچون مختلف دینلری مثلا بودیلکی ، مانیلکی ، نسطوریلکی ، حتی صوکرا اسلاملغی عین صورتله هیچ تدقیق ومناقشه ایتمه‌یه‌رك حکمداره اتباعاً قبول ایتمشلردر . تورکلرك اسکی دینی ، کندی بنیهٔ اجتماعیه و روحیه‌لرینه پك موافق بسیط بر دین ایدی: اسکی چینلیلر کبی اونلرده ارض ، آغاج ، معدن ، آتش و صودن عبارت عناصر خمسه‌یه‌قائل اوله‌رق اونلری تقدیس ایدییورلر و بوعنصرلری یریوزنده بش پادشاهلك تمثیل ایتدیکنه قائل بولونیورلردی: شرقده کوك خان ، مرکزده صاری خان ، جنوبده قرمزی خان ، غربده آق خان ، شمالده قره خان . صوکرالری بومسلك ایکی اصله انحصار ایتمشدر که‌اوده « یر » ایله برثنائیت تشکیل ایده‌ن «تا کری» یعنی « کوك » دن عبارتدی . غربده‌کی چره‌میسلر و شرقده‌کی التایلیلر حتی‌بوکون رسماً خرستیان اولدقلری حالده حالا جدلری کبی تا کری‌یی تقدیس و اوکا قربانلر تقدیم ایدرلر . تورکلرك اسکی مذهبلرنده أك چوق حرمته مظهر اولان عنصر اسلحه اعمالنه‌یارایان معدن یعنی دمیر ایدی . تورکلرك اصللری حقنده‌کی باجمله روایاته مطلقا دمیر داخل اولور .

هر شیدن اول جسور وعالی جناب اولان تورکلرده تعصب ویا یابانجی ملتلره قارشی دشمنلك حسی یوقدی . تشکیلات اجتماعیه‌لری رئیسك قدرت مطلقه‌سی اوزرینه مؤسس اولان تورکلر ، هرهانکی دینه کیرمشلرسه اونی صفوت و جدیتله قبول ایتمشلردی. آل جنکیزدن «منکوقاآن» آداب واصوله موافق اولمق اوزره اسلام، بودی وخرستیان علماسنی یانه طوپلایوب مباحثه‌لر ایتدیریر و فقط هپسنه قارشی عین بیطرفئ حکمدارانه ایله حرکت ایدردی . جنکیز خان، تورکلرهرنه‌دینده اولورلرسه اولسونلر اهمیت ویرمز ، یالکز تورك وحدت ملیه‌سنی هر شیئك فوقنده طوتاردی . تورکلرده حکمدار دائما بر قدرت لاهوتیه‌یی حائز عد اولونور .

توکلر هرنره‌ده بر زمین مساعد بولورلرسه اوراده بر مرکز مدنیت تأسیس ایده‌رك اویغورلاشیرلر یعنی مدنی اولورلردی ؛ فقط هر هانکی بر محاربه‌ده مغلوب اولنجه تکرار چوللره ، بوز قیرلره دوشه‌رك اورالرده بر سرسری حیاتی کچیریرلر ، و انتقام امیدینی ، اسکی کوزه‌ل یوردلرینی اصلا اونوتمازلردی . بوکوچبه قبیله‌لر دائما سورولرینك حاصلاتیله کچینیرلر ، اونلری دیکر متمدن اقوام ایله پاره ویاخود قماش و یا ارزاق مقابلنده مبادله ایدرلردی. لکن وسائط معیشتی هر هانکی بر سببله اولورسه اولسون الندن کیدنجه ، عزمکار تورك قبیله آرقاداشلریله برابر آتنه بینر و اوزمان تورکك نظرنده زر وسیم ایله مالی کورونن چین وایران شهرلرینك ایصسز یوللرنده، تورك آتلرینك آیاقلرندن قالقان توزلر سمانك ده‌رین مائیلکلرینه دوغرو یوکسه‌لیردی .

بوتون مجاور قوملر تورك اسمنى دهشتله آكارلردى . چونكه حال صلحده قوزى كبى مطيع و عالى جناب اولان تورك حرب امرينى آلوب آتنه بينجه هرشيئى اونوتوردى . بوينوزدن يايلرى، كسكين قيليجلرى ، قارغيلرى ، ايصلق كبى وحشى سس ويرەن اوقلريله اطرافنه خشيت صالان تورك جنكاورلرى وجودلرينه كوكسلك قورلر ، كمرلرينى قابارتمەلرله سوسلرلر، بايراقلرينك اوجنه التوندن بر قورت باشى وآت قيللرى طاقارلردى . رئيسلر انتخاب ايديليركن يمين ايدەر ، حكمدار «قورولتاى» دينيلن بويوك بر مجلس ملى نك قراريله انتخاب اولنوردى . فقط انتخابدن صوكره آرتق نفوذى مطلق و نامتناهيدى . تورکلرك بوتون حيات اجتماعيەلرى « ياساوتوره » يعنى « عرف وعادت » اوزرينه مبتنى ايدى : فساد ، عصيان ، آدم ئولدورمك ، اولى بر قادينه تساط اعدام ايله مقابله كورور ، سرقت اولونان شى اون مثليله تضمين اولونوردى . سلسلهٔ مراتب وانضباط فكرلرى حياتك هرساحەسنده كنديسنى كوستەريردى . بالخاصه جنكيز خان زماننده تشكيلات اجتماعيه و عسكريه پك مكمل بر حال آلمشدى .

٢

لسانلرى . — السنهٔ التصاقيه نك مهم بر قسمى اولان «اورال ـ آلتاى» لسانلرى بش قسمه آيريلوركه بواقسامك أك مهمى «تورك» لسانيدر. بواهميت تورکجه نك پك اسكى بر لسان تحرير اولمەسندن منبعث اولديغى كبى تورکجه قونوشان قوملرك كثرت وتخالفندەن منبعثدر . فى الحقيقه شرقى بحر سفيد قيياسندن سيبريادە لەنا ساحللرينه قدر آسيانك چوق واسع بر ساحەسنى اشغال ايدەن بولسانك بر طاقم

مختلف لهجه‌لره آیرلماسی غایت طبیعیدر . لسانیات متخصصلری بو اعتبار ایله تورکجه‌یی بش لهجه‌یه آییرییورلر : شرقدن غربه وشمالدن جنوبه دوغرو یاقوت، اویغور ، نوغای ، قیرغیز و اصل تورك لسانی استعمال ایدیلیور .

بو لهجه‌لر آراسنده‌أك مهملری اویغورجه ایله تورکجه‌در. اویغورجه أك اسکی بر تورك نسان ادبیسی اولمق و تورکجه بوکون أك متکامل بر رتبه‌ده بولونمق نقطه‌لرندن دیکرلرینه تفوق ایدرلر . فی‌الحقیقه اویغورجه‌نك بر لسان تحریر و ادب اولماسی تخمیناً اون بر ، اون ایکی عصرلق ، بلکه‌ده دها اسکی بر مسئله‌در . اویغور لهجه‌سی‌ده آیریجه چغتای ، تورکمن ، اصل اویغور قسملرینه آیریلیرکه اسکی اویغورجه‌تکامل ایده ایده نهایت چغتایجه‌اسمنی آلمش و ماوراءالنهرده زنکین بر ادبیات وجوده کتیرمشدر . تورکمنجه ، بزم آناطولی‌ده قونوشولان لسان یعنی عثمانلی [اصل تورك] لهجه‌سنه چوق یاقیندر . الیوم أك متکامل تورك لهجه‌سی عثمانلیجه یعنی آناطولی تورکلرینك لهجه‌سیدر . آذربایجان ، قافقاس ، قریم لهجهٔ تحریری بزه أك یاقین لهجه‌لر عد اولنور. «تاتار» نامی آلتنده‌کی شمال تورکلرینك لسانی بالخاصه شو صوك اون بش یکرمی سنه ظرفنده شایان دقت بر أثر تکامل کوسترمکله برابر ، لهجه‌مزه هنوز أپی یابانجیدر . اوزبك و چغتای لسانلری یعنی تورکستانده متداول لسان عثمانلیجه‌یه همان‌همان داها یاقین عد اولنه‌بیلیر .

ایشته شو صایبلان اسملردن تورك اقوامنك نه‌قدر واسع بر منطقه اشغال ایتدیکی پك قولای آکلاشیلیر . بوندن باشقه جالب

دقت ایکی نقطه دها واردرکه بونلردن بری تورکلرك محافظهٔ لسان خصوصنده کی فرط تعصبلری، دیکری ده غایت مختلف جمعیتلر تشکیلنه قابلیتلی بولنمه لریدر. تورکلرهر نره ده و نه کبی مؤثرات آلتنده اولورلرسه اولسونلر آنالسانلرینی شدتله محافظه ایتدکلری کبی اسکی عائله خاطراتنی، عنعنات ملیه یی ده اونوتمازلر. دین، محیط جغرافی، اجنبی قوملرله اختلاط بوخصوصده تأثیرسزدر. سلجوقیلر ایکی عصرلق بر مدت ظرفنده بتپرستلکدن نسطوریلکه و اوندن اسلامیته کچدکلری حالده لسانلرینی حفظ ایتمشلردر.

تورکجه نك پك اسکی زمانلردن بری برلسان تحریر حالنه کلدیکنی وکندیسنه مخصوص بر الفبا ایله یازیلدیغنی سویله مکده بیزانس و چین مورخلری متفقدر. میلادی آلتنجی عصرده تورك خاقانی بیزانس ایمپراطورینه برنامهٔ مخصوص کونده رمش و استانبولده اونی اوقویه جق آدم بولنمشدی. اون دوقوزنجی عصر ظرفنده «ینیسه ئی» و «اورخون» ده بولنان بر چوق تورك آثار قدیمه سی و بالخاصه اورخون کتابه لری بومسئله یی میدان ثبوته چیقاردی. اوکتابه یی رکز ایدن «توکیو» لر یعنی تورکلر کندیلرینه مخصوص بر الفبا قوللانمشلردی. اسکی اسقاندیناولرك Rune یازیلرینه بکزه ین بواسکی تورك یازیسنك منشأی حقنده مختلف مطالعه لر درمیان ایدلمشسه ده، بو الفبانك تورك فلسفهٔ لسانیه سنه کوره موضوع اولمه سی اونك ملی بر یازی اولدیغنده وپك اسکی زمانلردن بری استعمال ایدلدیکنده شبهه براقمایور.

تورکلر بو اورخون یازیلرندن صوکرا صیراسیله اویغور یازیسنی، و نهایت اسلامیتك تأثیرات مدیده سی نتیجه سنده

عرب یازیسنی قبول و استعمال ایتدیلر . فقط بالخاصه اویغوریازیسی اوزون مدت محافظهٔ حیات و موجودیت ایلدی . بوکون اویازیله یازلمش بر چوق مؤلفات قدیمهٔ ادبیه‌یه مالکیتمز بوجهتی ساحهٔ ثبوته چیقاریبور . اساساً تورك و موغول خاقانلرندن برچوغی‌ده محررات رسمیه‌ده، اصدار ایتدکلری فرمانلرده او یازی‌یی استعمال ایتمشلردر.

۳

مدنیتلری . — «اورال ـ آلتای» عنوان علمیسی آلتنده طوپلانان اقوام تورانیه ، آسیا تاریخ مدنیتنده پك مهم وظیفه‌لر ایفا ایتمشدر . میلاددن اوچ بیك سنه اول عراقده «سومر ـ آقاد» مدنیت معظمه‌سنی تأسیس ایدن بو تورانیلر آره‌سنده تورکلرك‌ده بویوك برتاریخ مدنیتی‌موجود اولدیغی‌شیمدی‌یه‌قدر مع‌التأسف ارباب اختصاصدن باشقه‌سنه معلوم اولمامش و بوندن تورکلر حقنده پك یاکلش فکرلر حاصل اولمشدر . حال بوکه تورکلر جنکاور اولدقلری قدر مدنی بر قومدر ؛ او هروقت نهایتسز چوللرك زائر سیاری‌کبی دولاشماز ، مناسب بر محل وموافق بر زمان بولنجه درحال شهرلر تأسیس ایده‌رك مدنیله‌شیر .

اوزون عصرلر دائمی محاربانه جلوه‌کاه اولان و هنوز علمای حاضره‌طرفندن لایقیله تدقیق ایدیله‌مه‌ین آسیاده شیمدی‌یه‌قدراولدیغی کبی بوندن بویله‌ده تورك تاریخ مدنیتی حقنده طبیعی بر طاقم وثائق الده ایدیله‌جك‌در . بزم بوراده بحث ایده‌جکمز اك اسکی وثائق مدنیتمز، اون دوقوزنجی عصر اثناسنده‌میدانه‌چیقارلمش اولانلردر .

هجرتك برنجی یاخود ایکنجی عصرلرینه متصادف اولان «اورخون» و «یکی چای» کتابه‌لرنده‌کی یازیلرك مکملیتی ، لسانك مترقی وادیبانه بر صورتده اولیشی ، افاده ایدیلن افکارك علویت وعظمتی تورك قومنك داها اوندن اپی اول مستقل و مترقی بر مدنیتی موجود اولدیغنی اثبات ایدییور .

اسکی تورك مدنیتلرندن بری‌ده ، آنجق بوندن دوقوز اون سنه اول میدانه چیقارلمش اولان شرقی تورکستانده‌کی اویغور مدنیتیدر. میلادك سکزنجی عصرنده تشکل و اصل تورکستاندن باشقه مونغولستانك برقسمیله چینك « قان ـ صو » ایالتی‌ده احتوا ایدن بومعظم اویغور ایمپراطورلغی اوراده معظم بر تورك مدنیتی تأسیس ایتمش ، برچوق مآثر مدنیه وجوده کتیرمشدی. بومدنیتك مرا کز مهمه‌سندن بری اولان «طورفان» شهرینه ایکی دفعه ایکی هیئت علمیه ایله کیده‌رك بومسئله‌ده أك زیاده حائز صلاحیت اولدیغنی اثبات ایده‌ن مستشرق «فون لوقوق» تورك مدنیتی حقنده شو صورتله بیان مطالعه‌ایدییور: «بویاغمورسز و قوملق قطعه‌ده عصرجه اورتولوومحفوظ قالمش اولان معظم بنالر ، هیکللر ، دیوار رسملری ، جانفس و کاغده ترسیم اولونمش تصویرلر ، کتابلر وزنکین بر ادبیات بقایاسی عالی برمدنیتك وجودینه قطعی شاهدلردر .

فی‌الحقیقه اویغور ایمپراطورلغنك مقری اولان طورفان قربنده‌کی « قره خوجه » شهرنده معظم و حیرت بخشا بر مدنیت واردی . انکلتره ، فرانسه وآلمانیاده بویله شیلر یوقکن کوزدل وبویوك بر مدنیت صاحبی اولان جدلریله تورکلر افتخار ایده بیلیرلر.» بواسکی

تورك مدنیتی حقنده «شایان حیرت» صفت تقدیرکارانه‌سنی استعمالدن کندینی آلامایان فون‌لوقوق اوراده بولونان کتابلردن بحث ایده‌رکن دییورکه : « حروفاتی کوزدل ، مکمل اولان بوکتابلرك تحریرنده درلو رنکلر قوللانیلمشدر. کتابلر کاغد ویا دری‌یه یازیلیدر. دریلر شیمدی‌استعمال‌ایتدیکمز بیاض کوده‌ری‌الدیونلرمزکبی ایچه ونازکدر. صحیفه‌کنارلرینه کمال‌اعتنا ایله‌کتابه‌لر چیزلمش، صحیفه باشلرینه تزیینات وتصاویر ترسیم اولنمشدر . بوکتابلردن اوزمان تورکلرنده حس بدایعك یوکسك بردرجه‌ده اولدیغی آکلاشیلیر. رنکلردائما آهنکدار برامتزاجله قوللانیلمش‌در. بوکتابلرده اصول‌تنقیطده موجوددر.»

میلادك اون ایکنجی عصرنده‌کی تورکلر حقنده بیان مطالعات ایده‌ن بر چین مورخی اویغورلرك شاعر و مورخلری اولدیغنی ، مکتبلرده اوقویان کبرا چوجوقلرینك انشاد شعره بیله کسب اقتدار ایتدکلرینی، حتی بر زمان چین مشاهیر علماسندن برذاتی تدریساتده بولونمق اوزره تورکستانه یوللامه‌سی ایچون چین ایمپراطوری نزدنده تشبثاتده بولندقلرینی کمال تقدیرله قید ایدییور . فی‌الحقیقه بشنجی عصر هجریدن اعتباراً دوام ایدوب کلن اعصار دیده تورك آثار ادبیه‌سی ، تورك مدنیتنك شکل وحالنی ، اسکیلکنی پك اعلا اثبات ایده بیلیر .

اورخون قیبلرنده قره قورومی پای تخت اتخاذ ایده‌ن جنکیزك اوغلی اوکتای خان زماننده ، اوراسی زنکین وپر حیات بر مرکز مدنیتدی . قره قورومك الیوم مشهود اولان بقایاسی اوراده‌نه‌محتشم

بر پای تخت وجوده کتیرلدیکنی پك کوزل آکلاتیور . اونی أك مزهر زماننده کورمکه موفق اولان بر سیاح ، سرای حکمداریده دنیانك هرطرفندن کلمش صنعتکارلره ، راهبلره ، سرسریلره تصادف ایدلدیکنی ، حتی قره قروم باغچه‌لرینك ، چشمه‌لرینك تنظیمنده بر پارسلی‌نك بیله خدمت ایتدیکنی سویله‌یور . مورخلرك متفقاً قبول ایتدکلری وجهله جنکیز ایمپراطورلغی اویله ضبط وربطدن محروم ، مدنیتسز بر حکومت دکل ، بالعکس نظامات ملیه و مدنیه‌سی پك دوزکون واسع بر اداره ایدی . تحریر نفوس ، ویرکو معاملاتی ، ژاندارمه پك مترقیدی ؛ عمله‌دن ویرکی یرینه ایش ایسته‌نیر ، وتورك صنایعنك ترقیسی ایچون ایراندن ، هندستاندن ، قافقاسیادن بیکلرجه اهل صنعت کتیریلیردی .

علم ومدنیته چوق حرمتکار اولان « تیمورلنك » ك زمانده ماوراءالنهرده پك مهم بر « تورك ـ اسلام » مدنیتی انکشاف ایتمش و اولاد و احفادینك ، بالخاصه « حسین بایقرا » نك دور سلطنتنده بومدنیت حد غایه‌سنه واصل اولمشدر . فی‌الحقیقه ، آسیای وسطی تورکلری چین‌عنعناتندن قطع علاقه ایده‌رك ماوراءالنهر مدنیتنی قبولدن صوکرا تمام بر عصر اسلام فلسفه و ادبیاتیله مشغول اولمشلردی : حتی بو انجذاب‌ومفتونیت بردرجه‌یه کلمشدی که اوزاوچنجی عصرده‌کی ماوراءالنهر تورکلری غیر اسلام ملتداشلرینی طانیدقلری حالده تیمور زماننده‌کی تورکلر او دینسز عرقداشلرله مناسباتده بولنمه‌یی اصلا آرزو ایتمیورلردی .

تورکستان ، ماوراءالنهر ، خوارزم تورکلری اسلامیتی بر امر

عسکری کبی بلامناقشه قبول ایتمشلر، و تام بر عصر بخاراده یتیشن علما و کلامیون احکام اسلامیه‌یی تورکلر آراسنده تعمیمه چالیشمشلردی. بوصورتله ماوراءالنهرده دور انتباه عادتا قرون وسطانك باشلامه‌سندن عبارت اولمش و بوتون فعالیت اسقولاستیکه، بلاغته، ادبیاته منحصر قالمشدی. تورکلر مساعیٔ فوق‌العاده‌لریله اوقلیدی، بطلمیوسی، ایپوقراتی احیا ایتمشلر، فقط افلاطونه پك کوچ چیقه‌بیلمشلردی.

فقط هر حالده بو اون بشنجی عصر، تورکلرك ترقی عصری ایدی. آرتق بویوك بنالر انشا و هیکلتراشی‌یه متعلق آثار اعمال ایدیلیوردی. بالخاصه تیمور زینت‌وثروتدن، علوم‌وادبیاتدن، صنایعدن، بدایع معماریه‌دن پك محظوظ اولیوردی. تیمور اجرا ایتدیکی محاربانی متعاقب «سمرقند» ه اوقدر صنعتکار کتیرمشدی که اونلری اسکان ایده‌جك یر بولنه‌مادیغی ایچون جمله‌سنی شهر اطرافنده‌کی باغلره یرلشدیرمك مجبوریتی حاصل اولمشدی. او اثناده «کشن» ده تیمورك باباسنك مزارینی، سرایلری، باغچه‌لری، حرم دائره‌سنی و یکرمی سنه‌دن بری انشا ایدیلن سائر مبانی‌یی کوره‌ن براجنبی، موزاییقلره، مرمرلره، چینیلره، خلاصه او دبدبه و احتشامه حیران اولمشدی.

مع‌مافیه سمرقندك احتشامی بوسبوتون باشقه ایدی. «مسجدشاه»، اوفرحفزا باغچه‌لر، فیللر، سوکلونلر، جیلانلره دولو باغلر، درونده هرکون بیك عمله چالیشان دارالصناعه‌لر، اویمه‌لره سوسلنمش حاملر، خسته خانه‌لر، اطرافده‌کی أولرك استملاکیله آچیلان کنیش ومنتظم جاده‌لر شهره باشقه بر حشمت ویرییوردی. مملکتده زراعت ترقی ایتمش، هر طرفده قانالر آچیلمش، سمرقندجوارنده کاغد فابریقه‌لری

تأسيس ايدلمش، مناقلات منتظم صورتده تأمين اولنمشدى . بو مراق و اعتناى صنعت تيمورك اولادى زمانندەده دوام ايتدى : سمرقنددە باب فيروز جادەسى، ديوارلرى تيمورك هند سفرلرينى مصور لوحەلرله مزين كوشك ، اولوغ بك رصد خانەسى ، قرق ستونلى جسيم بر بنايى حاوى باغ ميدان أك مهم آبدەلردن عد ايديليوردى. «هرات»ك أك كوزەل مبانيسى شاعر شهير على شيرك باغچەسى، كاغد خانه ، سراى تخت ، سراى بلور ، زبيده باغچەسى ، اون ايكى قوله، پازار شاهى، پازار كبير كبى شيلردى . بالخاصه هرات بر مدينهٔ صنعتدى : سلطان ابوسعيدك ضيافتلرنده مكمل موسيقى هيئتى بولنوردى . هرات خوانندەلرى شرقى اوقومقده فطرى بر استعداده مالكديلر . اساساً موسيقى دينآده ممنوع اولماديغى جهتله ماوراءالنهرده بوشعبهٔ صنعت چوق ترقى ايتمشدى .

اون بشنجى عصرده مينياتور وبالخاصه انسان رسملرى أپى رواج بولمشدى . على شيرك آثارى نفيس مينياتورلرله مزينددى . ماوراءالنهر رساملرى آرەسنده بالخاصه بهزاد بويوك بر استاد تلقى اولنيوردى . قول محمد ، شيخى ، شاه قولى حسين ، ابوسيد كبى معروف بسته كارلرده يتيشمشدى .

تورك مدنيتى حقنده ويرديكمز شومعلومات مختصره ، بو بويوك قومك يالكز بر قسمنك ياپدقلرى شيلرى كوسترييور . قومانلر، بلغارلر ، وداها سائر تورك قوملرينك مدنيتى حقنده حتى معلومات مختصره ويرمك بيله موضوعمزدن بالضروره خارجدر . ديكر طرفدن تورك دهاسنك وجوده كتيرديكى شيلرى يالكز بوندن

عبارت صانمامليدر : عجم مدنيتنى احيا ايدەن ، هندستانده بر مدنيت اسلاميه و بى‌نظير آبدات معماريه وجوده كتيرەن ، اسلاميتى اهل صليبه قارشى محافظه ايلەين هپ تركلر اولدينى كبى، أك بويوك متفكرلر ، شوكت ، مولانا ، ظهير كبى أك بويوك شاعرلر ، حتى علوم فقهيه و قواعد عربيه‌يى تدوين ايدەن أك بنام علماده هپ‌تورك نسلنه منسوبدرلر. بواعتبار ايله تورك دهاى مليسنك شرق مدنيتنك تأسس وتكاملنده‌نه‌قدرمدخلدار اولدينى وبووظيفهٔ معنويه‌نك‌تركلرك سائر خدمات ماديه‌سيله متناسب بر درجه‌ده بويوك وذى شرف بولنديغى لايقيله تظاهر ايدييور .

٤

تورك ادبيات قديمه‌سى . — كرك «اورخون»ده كرك «طورفان»ده الده ايديلن مهم وثيقه‌لر دلالتيله پك اسكى بر لسان تحرير اولديغى اكلاشيلان تركجه‌نك ماضيده زنكين بر ادبيات وجوده كتيردكى محققدر . آنجاق بر چوق اسباب وعوامل تأثيراتيله اونلرك قسم اعظمى محو اولمش ، حتى ميدانده هيچ بر ايزلرى قالمامشدر . اويغورلرك پك اسكى زمانلردن برى برطاقم آثاروجوده كتيردكلرى، شعرلر ياردقلرى حقائق تاريخيه‌دن ايكن، مع‌التأسف اوآثاره دسترس اولونامادى . بناءً عليه آتيده‌كى مختصر خلاصه‌ده يالكز بوكونه قدر ادامهٔ حيات ايده‌بيلمش قيمتدار اثرلر حقنده معلومات عموميه‌ويرمكله اكتفا ايده‌جكز .

اسكى‌تورك ادبياتنى ـ آزچوق‌علمى براساسه‌استنادايتمك‌شرطيله ـ اولا ايكى دوره آييره بيليرز . برنجى دور اورخون و يكى چاى كتابه‌لرى كبى، صوكرا طورفان‌ده أليه ايديلن‌دعا كتابلرى، قهرمانلق

حکایه‌لری کبی برشخص معلومك اثر صنعتی اولمقدن زیاده بر قومك محصول مشترکی عد ایدیله‌جك آثاری احتوا ایده‌رکه بودور حقنده‌کی تدقیقات قومك روحنی دها زیاده کوسترمکله برابر لسانی وتاریخی برماهیتی حائزدر . ایکنجی دورده‌کی آثار ایسه معلوم شخصیتلرك محصول فردیسی اولمق اعتباریله دها فضله بر قیمت ادبیه‌یی حائز اولماسنه رغماً تورکلرك روحیاتنی کوسترمك نقطهٔ نظرندن برنجی دور اثرلرندن دها قیمتلیدر . موضوع اساسیسزی تورك لهجه‌لرینك أك زنکین و متکاملی اولان عثمانلی ادبیاتی تشکیل ایده‌جکی جهتله ، بوراده تاریخ اعتباریله عثمانلی ادبیاتندن مؤخر اولان برطاقم آثار ادبیه‌یی‌ده موضوع تدقیق اتخاذ ایله‌یه‌جکز .

اسکی تورك آبده‌لرینك أك مهمی « ۷۳۳ » تاریخنده بری تورکجه و بری چینجه اولارق موغولستانك شمال غربیسنده «قوشوچایدام» کولی ایله یوقاری «اورخون» آراسنده کشف ایدیلن وابتدا دانیمارقه علماسندن «طومسن» طرفندن حل و قرائت اولونان‌در. «کول‌تکین» اسمنده غایت شجیع و بهادر برتورك خانی نامنه‌قرده‌شی «بیلکه‌قاآن» طرفندن رکز ایتدیریلن و شهزاده « یولوغ تکین » طرفندن منثور ومنظوم اولارق یازیلان بوستونلر برنجی و ایکنجی عصر هجریده‌کی تورك جماعتی و اوزمانکی تورك دولتی حقنده أپی تفصیلاتی حاویدر . عرب اردولرینك نشر اسلام مقصدیله هرطرفه هجوم ایتدکلری بر اثناده ، اونلری « سمرقند » قربنده‌کی « دمیر قاپی » ده محو ومنهزم ایده‌رك اسکی تورك عنعناتنی ، ملیتنی محافظه ایده‌ن بو قهرمان حقنده یازیلان‌سطرلر، جداً چوق یوکسك افکار وحسیاتی محتویدر.

حکمدار دائما ملتندن ، ملیتدن کمال عشق وحرارتله بحث ایدەرك ، کندینك بر خدمتکاردن باشقه بر شی اولمادیغنی سویلر . بویوك و نجیب تورك ملتنك نه نجیب و نه علوی خاقانلر یتیشدیردیکنی کوسترمك ایچون محکوکات مذکوره اوزرندەکی یازیلری اوقومق کافیدر. بونلر مؤثر برفریاد ایله ملتی اویاندیرمق ایستەیورلر .

« کول تکین » ستونلرندەکی محکوکاتدن صوکره أك اسکی تورك آثار ادبیەسی « طورفان » ده میدانه چیقان و قسماً حل و قرائت ایدیلن برطاقم أل یازمەسی کتابلردر. قسماً خراب اولمش، بوزولمش اولان او وثیقەلر بالخاصه ایکی جمعیت دینیەنك یعنی بودیستلرله مانیخەئیستلرك محصولاتیدر . « مانیخەئیزم » میلاددن ایکی یوز التمش یدی سنه صوکرا « مانی » آدلی تنصر ایتمش بر ایرانلی طرفندن میدانه چیقارلمش و فقط خرستیانلرله زردشتیلرك مهاجمات وتعقیباتیله بوکون ایزی بیله قالمامش بر دیندر . اوکا عائد أثرلرك تورکستانده ، یدی قوت شهرینك خرابەلرنده شیمدیيه قدر بقایاب اولەبیلمەسی چوق غریب بر شیدر . مع مافیه اویغور ایمپراطورلغی پای تختنده میدانه چیقان أثرلر یالکز بو ایکی دینه عائد دکلدر: اوراده نسطوری راهبلرینك نشر ایتدیکی خرستیانلق آثارینەده تصادف اولونیور .

طورفانده ألده ایدیلن آثار یالکز دعالر ، اعترافلر کبی آثار دینیەدن عبارت دکلدر ؛ تورکلرك جسارت و شجاعتنی کوسترەن قهرمانانه حکایەلرەده تصادف اولونیور . هر حالده بو قدر مختلف موضوعلر حقنده اوقدر مختلف أثرلر یازلماسندن ، اینجه‌لك تورکجەیه

ترجمه اولونا بيلمه‌سندن ، لسانمزك او اثناده‌كى تكاملى حقنده بر فكر ألده ايديله بيلير . تورك لسانينك عرب و عجم لسانلريله اختلاط ايتمه‌دن اول يوكسك و متكامل بر لسان تحرير و ادب حالنى آلمش اولماسى ، اودورده‌كى تورك مدنيتنك درجهٔ تعاليسنى كوسترييور . « فون‌لوقوق » ، « اشتاين » ، « موللر » ، « رادلوف » كبى ذواتك بومسئله حقنده‌كى آثار ومقالاتى خصوصات آنفه حقنده تفصيلات لازمه‌يى حاويدر .

شيمدى‌يه قدر ايلك تورك أثر مدون ادبيسى كبى تلقى اولونان و قيمتى بوتون‌مستشرقلرجه‌چوق‌يوكسك طوتولان «قوداتقوبيليك = سعادت ويرەن‌بيلكى » صاف اويغورجه ايله « ٤٦٢ » سنهٔ هجريه‌سنده «كاشغر» اميرى «بوغراخان نامنه «يوسف خاص‌حاجب » طرفندن يازلمشدر. « ١٠٦٧ » بيت‌ايله منثور برمقدمه‌يى احتوا ايده‌ن بو أثر، « سياستنامه » ياخود « پند نامهٔ ملوك » طرزنده يازلمشدر .

عربى و فارسى آنجاق دوقسان كلمه قوللانماسى و تورکلکدن دائما شوق وحرارتله‌بحث ايتمه‌سى اعتباريله حقيقى برتورك مليتپرورى اولديغنى كوسترەن «يوسف خاص حاجب»، أثرنده، ملكات بشريه‌يى عدالت، اقتدار، ادراك وقناعتدن‌عبارت‌بولارق‌عادله«كون‌طوغدى‌بك»، اقتدار ودولته « آى دولدى بك » صاحب ادراكه « اوكتولمش » عنوانتى ويرييور ؛ و زيرك اوغلى نامنى ويرديكى بوصوكنجى‌يه « قناعت » ى قرداش ياپيور ؛ صوكرا اونلر آراسنده درلو درلو مباحثه‌لر ياپديرييور .

«قوداتقوبيليك» ده اسلام عادات و آدابندن باشقا، او دورده‌كى

تورك هیئت اجتماعیه‌سنك چوق‌دوغرو تصویرلرینه تصادف اولونیور. عالملر ، قوماندانلر ، صنعتکارلر ، مأمورلر ، طبیبلر ، افسونجیلر ، خلق ، حکمدار ، بونلرك هپسی حقنده أثرده چوق شایان دقت تصویرات ومطالعات وار . بوتورك شاعری طبقی بر چینلی کبی حیات ارضیه قارشیسنده وجده کلیور. آسیای و سطانك سیسلی و ایصسز داغلر، اوزون یایلالرله مالی بر اقلیمنده بهارك ورودیله مرعالرك یشیللهندیکنی ، بوزلرك أریدیکنی ، متبدل رنکلی لاله‌لرك آچدیغنی، قازلرله اوردکلرك چیچکلی کوللر اوزرنده کزیندیکنی کورنجه اونلری ساده و صمیمی بر صورتده ترنم باشلایور . هجا وزننك اون برلیسیله یازلمش و عرب و عجمدن زیاده چین تأثیراتی آلتنده وجوده کلمش اولان بو أثرك مکملیتی ، اوندن اول زنکین و اسکی بر ادبیاتك موجود اولدیغنی آکلاتیور ؛ اساساً محرر، مقدمه‌سنده، اویغورجه بوکبی بر طاقم کتابلر بولندیغنی و فقط کندی أثرینك سائر بوطرزده‌کی تألیفاته فائق اولدیغنی سویلیور . ینه بوتاریخلرده کاشغرده یازلمش اولان « دیوان لغت تورك » نامنده‌کی أثر مهمده ، بوحقیقت تاریخیه‌یی تأیید ایدر دلائلدندر .

۵

مولانا جلال الدین رومی . — مولانا جلال الدین رومی حضرتلری یدنجی عصر هجری‌ده آناطولینك قونیه‌سنده بر نور وضیا شکلیله پارلامش، قابلیت خارق العادهٔ شعریه‌سیله، وسعت معلوماتیله، ذکاسنك شدت فلسفیه‌سیله بویوك بر انقلاب اجتماعی ، فکری و اعتقادی‌یی تولید ایتمش بر داهیدر .

« لاروس » ك ادعاسنه كوره مولانای مشار اليه حضرتلری منقرض بر عائلهٔ حكمدارينك انسالَ و احفادندن در . اصللری اعتباريله خراسانلی اولوب بلخ شهرنده ، « ٦٠٤ » تاريخ هجريسنده ، افاضل علمادن مولانا بهاءالدين ولدك صلبندن دنيايه كلمشلردر.

كوچك مولانا كوزلرينی دنيايه آچار آچماز ، نور انور ، خيالات شاعرانه يه معكس ايرانك سماسنی كورديكی كبی محيطنی ده علم وعرفان ايله ، علما ايله مستور ومحاط كورمشدر . كنديسنك اسكی بر نسل كبارانه يه منسوب اولمه سی رقت حساسيتنی توليد ايتديكی كبی ايران سماسی ده مخيله سنك ايلك قنديللرينی ، ايلك ايشيقلرينی ياقمشدر . پدری زمانينك أك بويوك عالملرندن بولنديغی جهتله خلقهٔ تدريسنده بيكلرجه شاكرد بولنور ، بر چوق ذوات مشارالهك درسنده بولنمق ايچون مسافه لری ، فرسخلری طی ايدردی. منقرض بر نسل سلطنته منسوب اولمه سی ، علم وعرفانيله اطرافنه بيكلرجه وجود طوپلامه سی ، خوارزمشاهيلردن جلال الدين محمدك نظر دقت وعداوتنی جلب ايتمش اولمغله مولانا بهاءالدين ولداوغليله برابر ترك ديار ه مجبور اولمش ، يوله چيقه رق حجازه توجه ايتمش در . اوزمان كوچك مولانا پدرينك يانينده برذكا پاره كبی يانييور ، هركسك توجه ودقتنی جلب ايدييوردی . حتی نيشاپور شهرينه اوغرادقلری زمان فريدالدين عطار حضرتلری چوجغك پك بويوك بر سيمای استقبال اولديغنی تبشير ايتمش ، حتی كنديسنه بر خاطره اولمق اوزره « اسرار نامه » نامنده كی كتابی هديه ايتمشدر .

بو اوزون سياحت چوجغك ميال انكشاف روحنی آچمق ، يوكسه لتمك ، اونك بالآخره اسرار كائناتی كشف خصوصنده پك زياده متجسس اولهجق دماغ ، عمق موجوديتنده طبيعته عائد أك

متین، أك قطعی ایزلر براقمق خصوصنده بر مؤثر، بر عامل اولمشدر. چوجق طبیعتك محاسن متخالفه‌سیله ، شدائد متخالفه‌سیله قارشو قارشویه بولینیور، هر دیار ، هر اقلیم اوكا باشقه‌باشقه تحسسات اعطا و اهدا ایدییوردی. باخصوص كچدكلری یوللرده أك ممتاز، الكعالم، أك متفكر ذواته تماس ، اونلرك تلقیات حیاتیه‌لریله طبیعتك تودیع ایتدكلرینی مزج، قابلیات اساسیه‌سنك نشو ونمای خارق‌العاده‌سنه پك چوق یاردیم ایدییوردی .

طبیعت والله ؟ . . بوتون بوعظمت خلقت و اونك مؤثری ؟ . چوجغك دماغنده یاشایان بوایدی .. علمای متصوفه‌دن سید برهان ـ الدینه تصادف ایتدیلر . كوچك مولانانك دماغنده ، روحنده برر عقده شكلنده یاشایان بو سؤاللره اونك تصوفی آز چوق جواب ویره بیله‌جك بر ماهیتده ایدی . كوچك مولانا برهان‌الدینی بوتون روحیله ، بوتون موجودیتیله دیكله‌یوردی . طاش ، طوپراق ، سما ، ییلدیز ، جسم ، روح هر شی اونك دوداقلرنده اریپور ، بر بریله مزج اولییور ، نهایت بر نقطهٔ وحدتده توقف ایدییوردی . اونك سوزلری یالكز ذكائی ، دماغی دكل ، روحی ایدی . تصوفدن دها اوزمان ذوق آلمه‌یه باشلادی . چونكه معمای كائناتی بر عدسهٔ وحدانیت وروحیت داخلندن كورمك آنجق اونكله ممكندی .

آرسطونك حسن مطلق، كمال مطلق نظریه‌سنك مولودی اولان بومسلك آسیاده اقلیم و اراضی ایله امتزاج ایتمش ، آسیائی بر طاقم عناصری‌ده روح وموجودیتنه قلب ایتمش ، دینی بر طاقم اسباب وعوامل‌ایله برله‌شمشدی، [۱] آسیا اعتقادلر دیاریدی. بوتون ادیان،

[۱] نوافلاطونیلكك مؤسسی‌یهودی«فیلون» بونظریه‌یی ابتدا موسویلكله مزج ایتمشدر .

همان همان اونك روحندن ، اونك موجودیتندن انتشار ایتمشدی . تصوف حسن مطلقه ، کمال مطلقه تنزیه روح ایله یتشمکدن ، اونکله مزج اولمقدن عبارتدر . تصوفده أك زیاده عامل اولان روحدر ، منطق متصوفه‌جه کافی دکلدر ، یاکلتیجی بر آلتدر، حیات، وقوانین حیاتیه‌یی آکلامق ایچون روحه احتیاج واردر . جان کوزی، بصیرت آچیلمایجه اسرار حیاتی ، اسرار کائناتی ، حتی الوهیتی آکلامق ممکن دکلدر .

بوصورتله دوشونیش، حس ایدیش ، کوروش مولانانك قابلیتنه دها زیاده موافق کلیوردی . چونکه او هرشیدن اول حساس ، رقیق‌الروح ایدی . بوتون حادثات و وقایع اونك روحنده اهتزازلر، فورطنه‌لر، طنینلر حصوله کتیریبیور ، ایزلر براقیوردی . باخصوص سید برهان‌الدینك پدریله برابر شامه سیاحتی ، او اوزون مسافه‌یی برابرجه طی ایتملری اوراده دائما برابر بولنملری بوروحك انکشاف وتعالیسی ایچون نه‌بویوك برعامل اولدی. لکن برهان‌الدین شامده وفات ایتدی و وفات ایدرکن مولانا بهاءالدین ولده دیاررومه کیتمه‌سنی توصیه ایتمشسه‌ده مشار الیه بونی دیکله‌مه‌یه‌رك ارزنجانه کیتمش دها صوکره لارانده‌یه کلمشدر، وبویکی سیاحتده مولانا جلال الدین رومی حضرتلری اوزرنده پك بویوك بر تأثیر براقمشدر . بوتون بوسیاحتلر بویوك بر شاعری ، بویوك بر فیلسوفی یتشدیرمك ایچون نه مهم برر سببدر.

لارنده‌ده بولندقلری اثناده مولانا بهاءالدینك شهرت علمیه ووقوفیه‌سنی طویان علاءالدین سلجوقی قونیه‌یه دعوت ایتمش ، مشار الیه‌ده اجابتله محل مذکوره کلمش اختیاراقامت ایتمش، تدریساته باشلامشدر.

« ٦٣١ » تاریخنده وفات ایده‌رك کرسیٔ تدریس مولانا جلال‌الدین رومی حضرتلرینه انتقال ایتمشدر .

مولانا حضرتلری معمـای کائناتی رؤیتلرنده‌کی نفوذ وقوت ، معلوماتنده‌کی وسعت ، حساسیت ومخیله‌سنده‌کی ثروت ، لساننده‌کی بلاغت طولاییسیله پك آز زمان ظرفنده تدریساتی اطرافنه بیکلرجه کشی طوپلامش ، هرکسه کندینی سودیرمشدر . درسنی بیتیردکدن صـوکره أوینه کیدرکن اطرافنی حقائق اشـیایی اوکرنمك هوسیله چیرپینانلر احاطه ایدرلر ، سؤال سؤال اوستنه متمادیاً صورارلرمش.

لکن علم ظاهری اونك ایچون کفایت ایده‌مه‌یوردی. اودماغك شعرسز ، بلکه یاکلش ادعالرینه متابعتله یاشامازدی . . اونك واسع روحنی تسـکین ایده بیله‌جك تصـوفدی . اساساً اونك تمللری ، اساسلری روحنه پك کوچوك یاشنده ایکن نقش اولنمشدی .

بناءً علیه چلبی حسـام‌الدینه انتساب ایله صوفیه طریقنه داخل اولمش ، «مردان‌خدادن » شمس‌الدین تبریزی حضرتلرینك قونیه‌یه ورودلری موجودیتنده پك کوچك یاشدنبری بسله‌نن‌حسیاتك بردنبره بوتون شدتیله انکشاف ایتمسنه ، آلولنمسنه سبب تشکیل ایتمشدر . شمس‌الدین تبریزی حضرتلری مشارالیهك‌جان کوزینی بوتون بوتون آچمشلردی .

مولانا حضرتلری بونك‌اوزرینه تدریساتی‌براقمشلر، شمس‌الدین تبریزی حضرتلریله طاغلره‌چکیلمشلر ، عشق الٰهی‌یه وصول ایچون، هر بری طریق حقده، بر برینه عاشق، معشوق اولمشلردی . حیات آرتق اونلر ایچون بیتمشدی. اونلر عینه واصل اولمشلردی. کشف

قلبی اونلری نزاهت اخلاقیه‌یه ایصال ایتمشدی . لکن مریدانی اونك طاغلره چکیلمه‌سندن شکایت ایتمشلر، قونیه‌ده برعصیان چیقمش، شمس الدین تبریزی‌نك وفاتنه یاخود تبعیدینه سبب اولمشدر .

قسطمونیلی لطیفی افندی تذکره‌سنده «سلطان علاءالدین سلجوقی مریدارادت پذیری اولوب خداوندکارلغی آکاویرمشدر . خداوندکار کامکار ، ملاخداوندکار دیدکلرینه وجه اولدر . » دییور .

مشار الیه روحنده عشق الٰهی یاندیغی زمان آغاچلره صاریلیر ، دونر ، نی وچنك ودف ایله اوینارمش .

« تذکرهٔ لطیفی » حضرت خداوندکاردن بحث ایتدیکی زمان شو معلوماتی ده ویرییور :

« والدلرینه سلطان العلماء بهاءالدین ولد دیرلر . حضرت ملادن اونجی آتا اول صادق صدیقه یعنی ابوبکر صدیقه چیقر (رضی الله عنه) مناقب العارفین ومسالك السالکین تسمیه اولنور بر کتاب که حضرت مولانانك مناقب کشف و کراماتن ومأثر خوارق عاداتن بیان ایدر، جملهٔ مناقبندن بری بونی یازارکه اول زمان که حضرت رسول ختم الرسل معراجه عروج ایتدی ، سیر ملك ملك وتفرج عجایب فلك ایلرکن ساق عرشده سماع ایلر بر شخص پر شوق کوردی. آفتاب تابان کبی نوردن طلیسانی ، ومیان کلاهنده خط استوی کبی چکلمش بر نشانی وار . فلك دوار کبی متصل کردشده وچرخ بی‌قرار کبی مدام جنبشده . . شور سماعندن فلکلر رقصه کیرمش وندای نای شوقندن فلکلره، ملکلره حیرت ایرمش. رسول جمیل جبریلدن سؤال ایتدی ، که بوچرخ اوزره چرخ اوران قطب فلك مدار وعرش

یرینه. ضیا ویرن مطلع الانوار انبیاء المرسلین دنمیدر ، یوقسه اولیاء اکملیندنمیدر، که جناب حقه بو قدر قربتی وعرش معلاده عالی منزلتی واردر . حضرت جبریل وپیك رب جلیل بووجهله خبرویردی، که بودر دریای تحقیق کهر صدف صلب ابوبکر صدیقدر . اونك انبیاء عظامندن ، واولاد کرامندن اول ملای مولوی وشیخ معنوی مقرب حضرت قیومی جلال الدین رومی اوله جقدر چونکه رسول رسالت پناه بوسردن آکاه اولدی . بو اشارتك بشارتندن حسرت صدیق بشاشت بولدی. (ع) « بشنوازنی چون حکایت میکند » آکا اشارتدر . . »

تفکرات وتحسساتنده حاکم اولان نقاطه کلنجه . . بونی قدمانك علم کلام ایله علم تصوفی آییرمه لرنده بولورز . آنقروی شرح مثنویسنده « علم کلام باصره استدلالیاتدندر . آنکچون بوعلمك اصحابی بربرینه مجادله ومدافعه دن خالی دکلدر. پس بوعلوم استدلالیه نك اصولی مستلزم ـ اصول ایمان ، اخلاص، نیتدر . ـ حق الیقین اولان علم کشفی ووحی قلبیدر.» دییور. جلال الدین رومی حضرتلری علوم استدلالیه نك بوایکنجی قسمنه قانع ومطمئن در. او، کوزله کورینه نی دکل ، قلب ایله ، روح ایله کشف اولنانی ، وحیی اساس اتخاذ ایدر. اونجه حیات وحقیقت کائنات روحیه ده کی انطباعات، انعکاساتدن عبارتدر. اونجه دین بیله آنجق وحی قلبی عدسه ـ ندن کچمکله برقیمت مخصوصه یی حائزدر، یوقسه آکلاشیله مامش، کوریله مامش دیمکدر. علم کشفی الهام ایله در، تعلیم وتدرس ایله دکلدر؛ بناءً علیه اسرار وحقائقه مطلع اولمق ایچون فنافی الله اولمق، عشق الهی ایله روحك، قلبك طولمه سی مقتضیدر.

ایشته جلال‌الدین رومی حضرتلرینك بر نقطهٔ فلسفیه‌سی دها ! روح ا کر تنزیه ایدلمه‌مشسه ، الهام خدا واقع اولمازسه حقایق اشیایه نفوذ ایدیله‌مز .

دها صوکره اونك اعتقاداتندن بری‌ده بوتون متصوفه کبی بر عالم مثالك موجودیتیدر . اوحیات وکائناتك خارجنده بر عالم فکر ، برعالم تمثالی کوریر ، عالم‌فکر ، عالم خیال اونجه هرشیدر ، یوقسه کوریلن‌شیلر هپسی ظاهری ، هپسی‌غلط رؤیتدر . مثنویلرنده شویله بویورییورلر :

« می رسید از دور مانند هلال
« نیست بود وهست برشکل خیال
« نیست‌وش باشد خیال اندر روان
« توجهانی بر خیالی بین روان »

« اوزاقدن هلال کبی ضعیف ونحیف ایرمشدی ، آنجق خیال اوزره موجودی ، ظاهراً یوقدی . روح ایچنده خیال یوق کبی کورینور . لکن سن جهانی خیال ایچنده روان کور . »

اهل تصوف نزدنده خیال هر شیئه متصرفدر ، اونلر ، متصوفه ، عرفا ، مشایخ عالم مثالله مسمی بر عالمك، بر عالم فکرینك موجودیتنه قانع اولوب شوصورتله بیان مطالعه ایدرلر . « عالم اجسام مادیه ، عالم ارواح مجرده مابینده بر عالم واردر،که اجسام کثیفه‌دن لطیف ، و ارواح لطیفه‌دن کثیف، قابل تجزی وانقسام اولمقده اجسامه مشابه ، وهیولی وصورتدن مجرد اولمقده ارواحه مساویدر . هر شیکه بوعالمده موجوددر ، البته اونك مثالی اوعالمده مشهوددر.

یاصورتی متحد اولمقلقله نته کیم صونك مثالی عالم مثالده سود اوله . . و اخلاق مرضیه واعمال صالحه‌نك مثالی بساتین ریاحین واثمار وانهار لذة الشاربین و اخلاق ردیه و اعمال سیئه‌نك مثالی ظلمات وغیاهب وحیات وعقارب وغصاق اولور . پس ارباب سلوك بومقامی ایکی قسمه منقسم ایتمشلردر عالم ارواحه تعلقی جهتندن خیال مطلق وعالم مثال دخی دیرلر. عالم اجسامه تعلقی طرفندن عالم خیال مقید دیرلرکه بوناسك وجودنده اولان خیالات و دخی عالم رؤیاده کوردکلری خیالاتدر . آنقروی : شرح المثنوی . »

مولانا جلال الدین رومی حضرتلرینك متصوفه‌دن اولمق اوزره فلسفه‌سنی استناد ایتدیردکلری نقاطدن بری‌ده بودر . حقیقتی کورمك ، بولمق ایچون خیال مطلقه ، عالم مثاله یتشمك ضروریدر ، چونکه جهانده هرشی خیالدر ، چونکه او عالم مثالده کینك عکسیدر. بناءً علیه بر شیئه باقیلدیغی تقدیرده کوزله کورینه‌نی دکل ، اونك عالم فکریده‌کی ، عالم مثالیده‌کی تجلیاتنی کورمك مقتضیدر. .

مولانای مشا الیه حضرتلری کائناته ؛ اشیا ، حادثاته ، وقایعه ، بشره ممکناتی ادراك ایتملری طولاییسیله یکرمنجی عصرده کشف ایدیله بیلن بر چوق حقایق دها اوزمانلرده سویله‌مشلردر . دها ذاتاً هرشیدن اول بر عالم امکان یاراتمقدن باشقه نه‌در ؟ .

« ذره‌ها دیدم دها نشان جله باز [۱]
« کر بکویم خردکی باشد دراز »

شومطالعات مولانانك سالك اولدیغی تصوفه عائددر ، ذاتاً بوتون

[۱] ذره‌لرکوردم، آغزلرینی آچمش، بربرلرینی افنا ایدییورلر، فقط بن سزه بونلری سویله‌یه‌م .

اهل تصوف بواساسلر اوزرنده حرکت ایدرلر، وبونك منبع اساسیسی اسکی یونانیلکك نویونانیلك طرزنده شرقده تجلیسندن عبارتدر . بر آزده خداوندکار حضرتلرینی کائنات روحیه‌لریله قارشو قارشویه کوره‌لم ، تدقیق ایده‌لم . واقعا « ۳۰ » بیك بیت دیوان اشعارنده « ۳۷ » بیك بیتدن زیاده مثنویسنده بولنان بر شاعری ، بر فیلسوفی اوزون اوزادی تدقیق ایتمك جلدلرله کتاب یازمه‌یه متوقف برکیفیتدر. بز یالکز بوراده حیات حقنده‌کی بعض کوروشلرینی کوسترمجك، بوقدرله اکتفا ایله‌یه‌جکز .

مولانا جامی حضرتلری بو بویوکلکه ، بووسعت ادراك ورؤیته قارشو :

« آن فریدون جهان معنوی
« بس بود برهان قدرش مثنوی
« من چه‌گویم وصف آن عالی جناب
« نیست پیغمبر ولی دارد کتاب

بویورمشلردر .

جلال‌الدین رومی حضرتلرنجه عشق هرشیدر ، کائناتده هر شی عشق وعاشقدر ، کائناتده هیچ بر شی یوقدر ، که ازلی ، ابدی ، عشقه کرفتار اولماسون ، حقیقی ، « افلاطونی » بر عشق هرشیئی تنزیه ایدر، حقیقی بر عشق انسانی اللهنه ایصال ایلر. اونك نظرلری طاشده ، طوپراقده ، آغاجده ، صوده ، بیلدیزده ، سماده ، خلاصه موجوداتده درین ، ایکله‌ین، نی اوفله‌ین بر عشق کوربیور . ، قمر، هرکسه دیبور ، که : اویانیك ؛ « باغیرارق سزه محبت بویوکدر ، سویکز ، سویکز ، جمله‌کز یانیکز ! « دیبور . » یاخود روحلر

ایکیشر ایکیشر دور ایدرلر . روحلر ، باش دونمه‌سنه طوتولمشلردر. محبت کردبادینه دوشرلر . » « محبت ای قادر کل بورا ، هر کسه قوتکی حس ایتدیریبیورسون ، بنی آل ، بنی یاق ، بنی ئولدیر ، شمشکه‌لرکله بنی وور. » «کیجه‌نك کوکسنده فسونکار برنی ایکله‌یور. دکزك دالغه‌لری قر آلتنده رقص ایدییور .

بو آقشام بوتون جهان محبت نغمه‌لری «نی هوالریله تیتره‌یور» [۱]

« مذهب عاشق مذهبها جداست
« عاشقانرا ملت ومذهب خداست »

دها صوکره حسن واردر ، حسن ؛ حسن مطلقك عکسیدر ، حسن عینك عکسیدر ، حسن سیماده هر شیده ، حتی سسده بیله واردر؛ حسن اسرار کائناتك آناختاریدر .

او حسن‌ده بوتون کائناتی کورر ، او اونك ازلی ، ابدی معشوقیدر .

« من عاشق حسنم عشقست مناجاتم
« ازصومعه بیرونم درکوی خراباتم

« بر چهره‌نك کوزللکی اوکنده نیچون تیتره‌یورسك . بر سسك صداسیله نیچون صاراریبورسین . اوح ، قادین کوزلرینی تماشا ایدرکن نیچون باش دونمه‌سی حس ایدییورسك. فانی دوداقلری اوپرکن نیچون اولییور کبی اولییورسك . حسن بشریتك شعشعه‌سی دیمك که مدهش سرلری فاش ایدییور. » دوغرودن دوغرویه کونشه باقامازسك ، فقط کونشك قمره حسن ویرن عکس ضیاسنی تماشا

[۱] «۷٤» اجتهاد : عبدالله جودت .

ایدییورسك.. عینی وجهله روحلرك کونشنده طوغریدن طوغری یه باقامازسك. فقط کوزل بریوز اوزرینه صاچیلان نورینی تماشا ایدرسك. متأثر اولور، آغلارسك، قارشوسنده روحك تحسر واشتیاقلر ایچنده بونالیر. » [۱]

اوعشق حسن طولاییسیله اولومه‌ده مربوطدر. او ذاتاً هرشیئك حسنی کورمش، حس ایتمشدر، اونك روحی، خزینهٔ حساسیتی اوقدر اینجه‌در. ذاتاً اوکا مخزن‌الاسرار دیمشلردر. او « سن برحرب کوننده اولوم قدر کوزلسك. » دییور. سومك، حسن ؟ اوت . . لکن حرص ونفسانیت..خایر.. او وجودی دکل، روحی سور، ذاتاً وجود دەنیلن‌شی محدودالنظر اولانلره کورینور، اهل بصیرت ، جمال مطلقه مالك اولانلر اونك آلتنده نه وارسه اونی کوریرلر ، اوکا مفتون اولورلر . یوقسه ظاهرپاته دکل . . « سنك روحك ییلاندر ، وجودکه مفتون اولان عاشقلری اولدیرر » . . سوزی بوکا دلیلدر.

اوروحك متمادی اهتزازاتی داخلنده بعضاً اویله شفقلر ، اویله نورلر ، اویله حقیقتلر بولور ، که بوکون ، فن بوتون آلات و وسائطیله آنجق پك یکی زمانلرده بولمش، پك یکی زمانلرده کورمش، آکلامشدر . فقط اونك ، مولانانك بوحقایقی کورمه‌سی آنجق بویوك روحیله ، آنجق ممکناته ، عالم مثاله صعودیله‌در . « وقتیله بر سما چولنده کونش منفرداً یاشایوردی . وعشق ایله بی‌قرار برمنزوی راهب کبی محزونانه طولاشییور و آغلایوردی . الله او زمان اوکا « روحکی صاچ، سنك محبت کوزیاشلرك، مخلوقاتی اروا ایده‌جك اولان

[۱] «۸٤» اجتهاد: عبدالله‌جودت .

زرین شعاعلی اوله‌جق . بن نصل خلق ایتدمسه سن‌ده اویله خلق ایت ، بنم سودیکم کبی سو ... » دیدی . درحال بر سیل خروشان کبی اشتیاقلرینك عظمتی وبوتون مخلوقاتك معظم قافله‌سی کونشك روحندن فشقیردی .» [۱] شوسوزلرله لاپلاس نظریه‌سی آره‌سنده فرق یوقدر . یالکز مولانا نهایةالنهایه ینه جناب حقه واصل‌اولییور.

بوطرز ادراکده غایت طبیعیدر، چونکه مولانا أك اول‌روحنی ، حساسیتنی اشیا وحادثاته آچمشدر . ذاتاً فکر دینیلن شی نه‌در؟ . حسلرمزك عدسهٔ دماغیه‌ده تعین وتوضحندن باشقه بر شیمی ؟ . صنعت نقطهٔ نظرندن أك طوغری‌حقیقت بوحقیقت حسیه، بوحقیقت روحیه‌در . . او روحیله حس ایدر ، اوندن صوکره اینانیر ، اوندن صوکره باغیریر ، سویلر .. حسن وعشق؟ نره‌ده اولورسه اولسون، نره‌ده بولنورسه بولنسون، اونلری‌بلع خصوصنده‌روحی، موجودیتی صعوبت چکمز. او بعضاً بر اپیکور قدرده‌قوتك، حتی قوهٔ‌تخریبیه‌نك مفتونیدر اورعد و برقی ، روزکار و فورطنه‌یی ، پیرتیجی قوشلره بکزه‌ین قاصیرغه‌لری ، عسکرلری یوتان سام روزکارلرینی‌ده سور ، اوکاده مفتوندر .

کائنات وحیاتده هیچ بر شی یوقدر ، که او ، اونك حسنی کورمه‌سون ، آکلامه‌سون ، اوهرشیدن اول شاعردر ، بلکه شکله اهمیت ویرمز ، فقط طویمش ، حس ایتمش ، یازدقلرینك اساسنده هیجان تیتره‌ر بر شاعردر .

« بوتون بو تقدیراتدن ، بوکوروشلردن ، بوسویشلردن صوکره او صوك نقطهٔ تصوفه چیقار . هر شی آلهدن بر عکسدر ، هرشی

[۱] «۸۵» اجتهاد: عبدالله‌جودت.

اونك نورندن بر ذره‌در، هرشى اونى تقديس وتعبيد ايچون دنياده‌در، هرشى اوكا اونك سوزلرينى نقل و اعاده ايدر. خلاصه هرشى وحدت داخلنده‌در: « آلله‌سن قدوم چاليجى‌سك، بز سنك ووارق چالديغك قدوملرز. بز نيلرز، سن نفخه‌سك ـ سن بزده ترنم ايدن روحسك، بزسنك سوزلرينى عيناً سكا تكرار و اعاده ايدن عكس صدايز.» [١] مولانا حضرتلرى يينه مثنويلرنده شو صورتله سويله‌يورلر : « وحدت مطلقه‌نك سرى عيانه كلدكده آنى مشاهده قيلان سالكك وجودى قالمز، كنار وميانى محو وفنا اولور ، وكل شى هالك اولوب وجه‌باقى ظهوره كلور . »

بناءً عليه هر شى عشق ايله ، حسن ايله ، بالنتيجه آلهه منقلب اولييور ، بالنتيجه وحدت تولد ايدييور .

بونك ايچون ايسه علائق دنيادن ، خارجيات وظاهرياتدن تباعد ايتمك ، دوشونمه‌مك ، يالكز عشق آلهى ايله روحك ياندرغنى ديكله‌مك مقتضيدر . وجودندن تجرد ايده‌مه‌ينلر ، زمان ومسافه‌دن علاقه‌سنى كسه‌مه‌ينلر بوتون حقايق كائناتى ادراك ايتمه‌دن ياشارلر ، اولورلر . آكلامق ايچون وجودى اونوتمق ، حياتى اونوتمق، اونك لوازم ومقتضياتندن تجرد ايله‌مك لازمدر :

« صوفى ابن‌الوقت باشداى رفيق
« نيست‌فردا كفتن از شرط طريق »

« صوفى ، اى ارقداش ، ابن‌الوقت اولمليدر ، يعنى نه كچمشه ، نه‌ده كله‌جكه‌نظر قيلمليدر. طريقتك شرطنده فردا سويله‌مك يوقدر.» بويورييورلر. تجرد ، دنيا لباسنى چيقارمق حقيقته ، حقيقت وحدت مطلقه‌يه نفوذ ايچون شرطدر .

« نقشهایی کاندرین کرما بهاست
« از برون جامه کن چون جامهاست
« تابرونی جامها بینی وبس
« جامه برون کن درا ای هم نفس
« زانکه باجامه درون سوراه نیست
« تن جان جامه زتن آگاه نیست »

« بوحمامك ایچنده بولنان نقشلر جامکانك خارجنده البسه‌لره بکزلر. مادامکه لباسلرك خارجنی کوریبورسك ، بونکله مقیدسك ، اشکالی کوریبورسك دیمکدر . جامه‌یی آت ، پیرت ، ای هم نفس . . زیرا لباس ایله باطن جانبنه یول یوقدر . تن جاندن ، جانده تندن خبردار دکلدر» دییورلر. شوصورتله کائناتی بر حمامه بکزه‌تیبور، که‌خارجدن باقیلدیغی تقدیرده لباسلره بکزه‌یور . لباسلر نصل اشکال خارجیه ایسه ، یالکز بونلره باقیق انسانی اوکره‌تمه‌یورسه کائناتنده نقوش خارجیه‌سنه خارجیات ایله باقیق کفایت ایده‌مه‌یور، بناءً علیه وجوددن تجرد ایله باقیق اقتضا ایدر .

شو اساسات داخلنده اولمق اوزره مولانای مشار الیهك بوتون روحی ، بوتون افکار وفلسفیاتی تدقیق اولنه بیلیر . ذاتاً بر سیمای تاریخینك مساند روحیه‌سنی تحری ایتمك ، بولمق فکرلرینه نفوذ ایتمك دیمکدر .

مولانا جلال‌الدین رومی حضرتلری لسان جذبه‌داریله ، وسعت ذکا ومعلوماتیله ، خصوصیله قناعات آتشداریله آناطولیده بویوك بر انقلاب تصوفی حصوله کتیرمشدر. باخصوص سلجوقی حکمدارینك مریدانندن اولمسی ، صیت وشهرتی ، ویردیکی درسلر طولایسیله قازانمش اولدیغی حرمت وتقدیر مسلك مولانانك انتشارینك أك بویوك

اسباب وعواملندن اولدیغی کبی زمانکده بر انتقال اداری وفکری دورهسی اولهسی آیریجه بو سرعت وانتشارك عاملرندن بریدر . سلجوقی دولتنك سقوطه یاقلاشدیغی ، عرب مدنیتنك اسکی شعشعه و دبدبهسنی غیب ایتدیکی ، خلقك متمادی جنکیز احفادی هجومیله بیزار اولمهسنه بناءً ده حیاته مربوطیتك آزالدیغی ، قیودات فکریه و ذهنیهدن تباعد ایتمك احتیاجنده بولندیغی بر زمانك محصولیدر . زمان بر داهی بکلهیوردی، اوده مولانا جلال‌الدین رومی حضرتلری اولدی . زمانك حس وروحنه اونك لسانی ، اونك فکرتی ، اونك جواب ویره بیلدی .

جلال‌الدین رومی حضرتلرینك چیغاتایجه یازلمش بعض ترکجه بیتلری وار ایسهده بونلرك نادر اولهسی ، بویوك بر قیمت صنعتکارانهیه مالك بولنمامسی اعتباریله ذکرلرینه لزوم کورولمدی . اساساً مولانا جلال‌الدین رومی حضری عثمانلی شاعری دکلدرلر . بوتاریخده ذکرلری عثمانلی ادبیاتنه تأثیرلری طولاییسیلهدر. مشارالیه حضرتلری «٦٦٨» سنهٔ هجریهسنده وفات ایتمشلر، پدرلرینك مرقدلری اوزرینه علاءالدین کیقباد طرفندن یاپیلان تربهیه دفن اولنمشلردر .

مولانای مشار الیه حضرتلرینك ترکجه برقاچ بیتلری وار ایسهده اساس اعتباریله عثمانلی ترکجهسندن آیری اولهسی ، آکلاشیلمهلرینك کوچ بولنمهسی ، بونلرده فارسیدهکی روح وحیات بولنمهسی اعتباریله ذکرندن واز کچیلمشدر . باخصوص بز مولانای مشار الیهدن شو مقدمهٔ تاریخ ادبیاتده بحث ایدیشمز مشار الیهك عثمانلی شاعری اولمسنه بناءً دکل، آناطولینك روح وموجودیتنده بویوك بر انقلاب اعتقادی

حصـوله کتیرمسنه، دائرهٔ شعرك بوتأثیردن قورتیله‌مامسـنه بناءً در.

اصل عثمانلی ترکجه‌سنك اساسیله، یعنی سلجوق ترکجه‌سیله أك اول وزن عروض اوزره سوز سویله‌ین وتاریخك قید ایتدیکی سیما جلال‌الدین رومی حضرتلرینك مخدوملری مولانا سلطان ولد حضرتلریدر .

٦

سلطان ولد . — لالا شرف‌الدین سمر قندی‌نك کریمه‌لری کوهرخاتون ایله مولانا جلال‌الدین رومی حضرتلرینك مخدوملریدر. کندیلری « ٦٢٣ » سـنهٔ هجریه‌سنده تولد ایتمش اولمله‌رینه نظراً حین تولدلرنده پدرلری اون طقوز یاشلرنده بولنیورلردی .

سلطان ولدك حساسیتی اوزرنده پدرینك‌شـدت حساسیتنك پك بویوك تأثیری اولدیغی کبی ذکاسی اوزرنده‌ده تازه بریووانك محصولی اولمه‌سی آریجه اجرای تأثیر ایتمشدر. بویوك پدرلری مولانا بهاءالدین حضرتلری وفات ایتدکلری زمان سلطان ولد آلتی یاشلرنده ایدی . مولانا ولد حضرتلری پدری کبی محیطنده علم و عرفان کورمش ، شعر و حسن کورمش ، دها پك کوچك یاشـدن اعتباراً حساسیتی بر تربیهٔ مخصوصـه و بدیعیه اکتساب ایله‌مشدی . تصـوف اونك روحنده ، اونك موجودیتنده پك کوچك یاشـدن اعتباراً یر طوتمش ، فضلهٔ حساسـیتلری ، شاعریته میل طبیعیلری بومسلکی مص و تمثیل ایتملرینه أك بویوك سبب اولمشدر . مشار الیه پدرلرینك طریقتنه سلوك ایتمشلر ، اونك تأسیس وتأبیدینه بذل همت ایله‌مشلر وبو طریقك نشـو ونماسی ، توسـعی ایچون أك اول وزن عروض

ایله، ترکی لسانله منظوم سوز سویله‌مشلردر. ترکجه آثارنده هیجاندن زیاده بر غایهٔ مادیه تعقیب ایدنلرك آثارنده کوریلن برودت ویبوست موجوددر . أثرلری اوقوندیغی زمان کوریلیر ، که افکار تصوفیه عدسهٔ حساسیت وشخصیتدن چیرلمه‌دن نقل اولنمش ، صرف نشر و اشاعه مقصدی تعقیب ایدلمشدر .

ازجمله «۱۶۰» بیتدن عبارت ربابنامه‌سی :

« مولانادر اولیا قطبی بلنك [۱]
« ناکم او بویر دسا آنی قلنك [۲]
« تکریدن رحمت‌در انن سوزلری
« کورلر اقرسا [۳] آچیلا کوزلری »

سوزلریله باشلار :

« فاعلاتن ، فاعلاتن، فاعلن » وزن عروضیسیله یازیلان بوأثر تصوفك اساساتنه،وحدت‌وجود «نظریه‌سنه‌خلقی‌دعوت‌ایدر» أك‌اساسلی نقطه اونجه اودر ، بوحقیقته ، پیرك ، استادك واصل اولدیغی بوحقیقته واصل اوله‌مایانلر هیچ بر شی دکلدرلر ، حتی مال وثروت صاحبی اولسه‌لر بیله . .

« اسلو کیشنن مالی سوزلر الر [٤]
« مالنی ویرر بوسوزلاری الر [٥]
« مال طوپراقدر بوسوزلر جاندرر
« اسلولر آندن قاچار بونده‌درر

وحدت وجود : حیات ذاتاً بومقصده خادم دکلمی ، بو مقصدله یارادلمامشمیدر ؟ .

[۱] بیلك [۲] قیلك [۳] اوقورسه [٤] اولور [٥] آلور .

« کوزی آچ کیم سنی بللو کورم
« طامله کیبی دنکیزا کیرم درم [۱]
« نیته کم دامله دنکیزا قارلر [۲]
« ایکی قالمز طامله دنکیز بر الر »

*
* *

یاخود :

« تکری پیغمبرندن استغل [۳]
« زنهار آنی حقدن آیری سنمغل
« اول که بولدی تکری یی کی طوت آنی
« آنی بولیجق دیمه تکری قانی
« تکری آندن آیری دکل آچ کزنك [٤]
« اول ویرر سانکا همیشه اوروزنك
« کم که بری ایکی کورورشاشی در »

أثرده سرد ایدیلن افکار تصوفیه دن بری ده عشقدر ، تصوفده عشق بصیره تك ، جان کوزینك آچلمه سی دیمکدر ، عشق اوله نجه حساسیت یوقدر . حساسیت ایسه حقیقته ایصال ایدن أك طوغری یولدر . سلطان ولد حضرتلرنك ده عشق عشق الهی یی توصیه بویوریورلر ؛ دییورلرکه .

« عشق سز جانی الو [٥] بلاق کرك
« اول که عاشقدر آنی بلاق [٦] کرك
« کم جانکی عشقلا دیری ایدا
« هم نورندن بوقرانکولق کیدا . »

---

[۱] طورم [۲] قاریلور [۳] ایسته غل [٤] کوزونك [٥] بیلمك [٦] بولق

أثرده عریض وعمیق ایضاح ایتدیکی ، هر فرصتله اوزرینه دوشدیکی بر شی وارسه جان ، یعنی روحدر. اونجه ، باباسی کبی، خلاصه بوتون متصوفین کبی جسمك اهمیتی یوقدر ، جسم هیچ بر شی‌در . جان هر شی‌در . جان ، روحه اهمیت ویرمك مقتضیدر .

« ایقدا [۱] کور جانکی قندا کیدر
« سنسز آندا جان نجا ایشلر ایدر
« سن یاتجق کوددن جانن اجر [۲]
« قش بکی [۳] قندا اولورسه یبر، ایچر
« کندوزندن یوز صورت بر جان الر
« شهرالر ، بازار الر ، دکان الر
« کندودن هم یبر الر هم کوك الر
« جان ایانقدر [٤] اکر کودا یتر
« جان یوزینا جانلا باقماق کرك
« جان دلرسن کوددن جقماق کرك »

وبوتون بونلر تکری‌یه ، آلهه وصول ایچوندر ، آلهه وصول ایچونسه، اونلرك طریقنه سالك اولمق، اونلره تبعیت ایتمك مقتضیدر.

« کوردلر بونده ارنلر ناکه وار
« نقد بوکن یارنا بقمادیلر
« سن دائمی اوجماغی بونده استغل
« اوجماقیجین دنیایی الدن قوغل
« بونده بولدیلر ارنلر بل بونی
« دون [٥] ایچنده کوردلر بللوکونی

[۱] اویقوده [۲] اوچار [۳]قوش کبی[٤] اویانقدر. [٥]دون = کیجه

« قارانکوده کوردلر حق نورنی
« دیو ایچنده بولدیلر هم حورنی
« کفر ایچنده دین وایمان بولدیلر
« کندولردن الدلر حق اولدلر
« طامله بیکی اول دنکیزا کردیلر
« کندولرینی دنکیزا ویردیلر
« طامله دیمه اونلره دنکیز دیغل
« آنلری دوتغل فلانینی قغل » [۱]

ربابنامه‌نك خلاصهٔ فلسفیه‌سی ایشته بودر . ربابنامه ایله سلطان ولد اساسات تصوفیه‌نك ، طریقت مولویه‌نك ترکلك آره‌سنده انتشارینی دوشونمش ، وبو مقصدی تعقیب ایله‌مشدر ، اثر بر اثر هیجان ، بر اثر حسن دکلدر ، یالکز وزن وآهنك داخلنه قونمش بر اثر فلسفی ، بر اثر فکری‌در .

مشارالیهك ابتدا نامه‌سی‌ده ترکجه یازلمش ، خلقی حقیقت تصوفیه‌یه دعوت ایچون قلمه آلنمشدر . بوده ربابنامه‌ده‌کی نظریاتی سرد ایدر، اسرار کائناتی کلیکز سزه بن‌ویره‌یم، بن کوستره‌یم دیر:

« کزلرك بن آچم‌که کرسن [۲]
« دکملردن یچا یچا سرسن
« نه‌که واردر جهانده بلورن
سنی حقدن تمام طلدرن[۳]
« اول بزدن‌که حضر صو ایچدی
« دری اولدی نفسنی یچدی

[۱] قوغل [۲] کوره‌سك [۳] طولدیره‌ن

« بن سنا ایچرم که قورتلسن [۱]
« تکری یولك آنی کبی بلسن »[۲]

بو أثرنده جنتك تعریفاتیله مشغولدر . اوجنتده کی قوشلری ، آغاجلری ، یاپراقلری، ساقیلری ، هرشیئی آیری آیری تعریف ایدییور، نتیجه ده «بکا کل، سنك کوکلك نه ایسترسه او اولور» دییور. خلاصه بو أثرده ربابنامه کبیدر . یالکز آره ده کی فرق ربابنامك مولانایه دعوتی متضمن اولمه سی، بونك ایسه شاعرك کندیسنه دعوتی احتوا ایتمه سیدر .

سلطان ولد سلطان عثمان زمانده یتشمش ایسه ده اونك تابعلرندن دکلدر ، بناءً علیه هیچ بر وجهله کندیسنه عثمانلی دییه مه یز . . لکن عثمانلی ترکلکنك ، عثمانلی ترکجه سنك ایلك ناظملرندن بریدر . کندیسی شاعر بر ذات ایسه ده اقتدار صنعتکارانه سنی فارسی لسانیله یازمش اولدیغی آثارده کوسترمشدر . بوکاده سبب اوزمانلرده کی ترکجه نك وزن عروضیه کیرمك خصوصنده ترددی ویاتعندی ، لسانك بر لسان شعر و ادب اوله مامسی ، اساساً شاعرك بر مقصد وغایهٔ مادیه یه هیجان بدیعی یی فدا ایتمش بولنمه سیدر .

لطیفی افندی تذکره سنده « جذبات الهیه ایله اکثر اوقاتده واله ومجذوب ومطلب حقده هم طالب، هم مطلوب ایدی . حالات غلبات شوق وجذبه دن صانمه که بر یرده طوررردی . متصل زمین اوزره فلك وار چرخ اوررردی . کیفیت جام عشقدن مستانه صفت وآشفته حال و ارادات قدسیه ایله منبع زلال مقال ایدی .» دییور.

[۱] قورتیله سك . [۲] بوله سك

فارسی آثارندن :

هرچه هست اندر جهان ای نامور
« از بدی و ازنیکی وزخشك وتر
« اندر اوشکر وشکایت مضمراست
« نیم کامل نیم دیکر ابتراست
« نیمهٔ آن ذوق وشادی وطرب
« نیم دیکر غصه و درد و کرب
« نیم شادی هست شاخی ازجنان
« نیم غم از دوزخ نارودخان
« چاشنی ازهردوحق اینجا نمود
« تاشوی واقف تواز خسران وسود »

مشار الیه فکر تصوفك ترکلك آرەسنده انتشارینه أك زیاده چالشانلردن بری‌در. ربابنامه‌سی انکلیزجه‌یه، آلمانجه‌یه‌ترجمه ایدلمشدر. حسین دانش بك «سرآمدان‌سخن» نامنده‌کی أثر نفیسنده ربابنامه‌نك برقسمنك انکلیزجه‌یه نظماً « کیب » طرفندن ترجمه ایدلمش اولدیغنی سویله‌یور .

۷۱۲ تاریخنده وفات ایتمشدر، قونیه‌ده مدفوندر. حین‌ارتحالنده « ۸۹ » یاشنده ایدی . .

۷

یونس امره — . ترکلکك روحنه ، بناءً علیه عثمانلی حکومتنك مایه و اساسنه نفوذ ایتمش ، وزمانلرنك حالت روحیه‌سنی بوتون بداهت و وضوحیله کوسترمش اولانلردن بری‌ده یونس امره‌در . یونس

امى اولديغى حالده افكار متصوفانه‌يى خارقه دينيله‌جك صورتده بلع وتمثيل ايتمش، ترجمه ايله ، قلندرانه بر لسانله نقل ايله‌مش ، واكثريا هيجانى ، ربابى برطرز تعقيب ايله‌مشدر. امره‌نك معناسى عاشقدر. يونسك امى اولديغنه دائر مختلف تذكره‌لرده قيد وارايسه‌ده بوادعانك مبالغه‌كارانه اولديغنه هيچ شبهه يوقدر . عاشق چلبى تذكره‌سنده « . . . اكرچه اميدراما دبستان قدس سبق خوانيدر ، لسان قالى لسان حاله ترجمان ايتمش آبدال وابراردندر . ولسان عينيله اظهار مافى‌الضمير ايدن اصحاب اسراردندر . مرويدركه هر باركه اوقومق قصد ايتمش ، حروف تهجيى اكمال ايتمكه ديلى دونمه‌مش » ديديكى كبى شقائق صاحبى‌ده «ظاهر حالده اوقومه‌يه ديلى وارميوب خامه كبى حروف تهجى‌نك اداسنده قاصر ايدى . اما دبستان قدسك حروف معارف لدنيه‌سنده لسان تركيده نكات ورموز ومزايايى شامل وار- صاغى اسلوبنده سويلديكى كلماتدن اسرار اسمارالهيه‌ده معرفت‌نامه‌سى اولوب علم توحيدده مقام عالى صاحبى اولديغى ظاهر و باهردر . » ديبور . معمافيه بو اميلك كيفيتنك نه‌درجه‌لرده طوغرى اولوب اولماديغى محتاج ايضاح وتدقيقدر .

حقيقةً يونس امره، ياخود عاشق يونس حرفلرى فرق ايده‌مه‌يه‌جك درجه‌ده جاهل ميدر؟ بوقدر جاهل اولماديغنه الك بويوك دليل ديوانيدر. فقط او جلال‌الدين رومى كبى برعالم، برفاضل دكلدى . او يالكز جه بر عارف ايدى . اهل تصوفجه اوقومق ، اوكرنمك، بيلمك دكلدر. اونلرجه علم ايكى نوعدر. برى علم ظاهركه بو اوقومقله ، چالشمقله آلده ايديلير . ديكرى‌ده علم باطنـدركه بونك حقنده شيخ محمد

المصری « علم باطنك حصولنه اولا خلوص قلب ، دائما مرشد کاملك نفسی، ذکرالله ، قلت طعام ، قلت منام، وقلت کلام وعزلت عن‌الانام » مقتضیدر دییور . ایشته یونس بویله‌جه مرشد کامله واصل اولمقله علم باطنه واقف اولمشدر . رضا توفیق بك‌ده عینی مسئله‌یی، عینی ذاتی تدقیق ایدرکن « تصوف نظرنده اوقومق بیلمك دکلدر . حقیقی بیلکی عرفاندرکه آنجق مرشدك تلقیناتی ایله تلقی اولنور ومنبعی الهامدر : حس ، عقل ویا نقل دکلدر .

بو علمه واقف اولانلره عارف دیرلر. بونلرك بیلدیکی شیلر اك بوبوك علمای ظاهر عندنده بیله سردر . ایشته شو معنایه کوره حکم ایدیلیرسه یونس اوقومش آدم اولمادیغی حالده بحقِ عارفان زمره‌سندن معدوددر . » سوزلرینی سویله‌یور .

یونس امره یدنجی عصر هجریده برروایته کوره سقاریه جوارنده بر قریه‌ده تولد ایتمش ایسه‌ده تاریخ ولادتنك هانکی سنه‌یه مصادف اولدیغنه هیچ بر یرده تصادف ایدیله‌مامشدر . تولد ایتدیکی عصر شرق ایچون بر فلاکت ، بر اضمحلال عصریدر . عینی عصر داخلنده دولت عباسیه بغدادده دولت سلجوقیه قونیه‌ده منقرض اولییور . ترك ومغول مهاجماتی ، جنکیز خانك ، هلاکو خانك کولکه‌لری غربی آسیا یه‌مالرنده بوتون دهشت هراس آوریله یاشایور . قسطنطنیه فرنکلر طرفندن ضبط ایدلدیکی جهتله اسکی بیزانس حکومتی‌ده ولایاتده دهشتلی بر صارصینتی‌یه اوغرامش ، هر یره کوچك کوچك ، بربریله مجادل حکومتلر تأسس ایتمشدی . خلاصه بر تشوش ، بر ضعف وانحطاط عصری ایدی . (بحث مخصوصنده تفصیلات ویریله‌جکدر .) بناءً علیه روحلرده بدبینلی .

بدبین روحلره ایسه علمای ظاهریه‌نك قاطع ، انحنا ناپذیر ، متانت‌آمیز سوزلری تأثیر ایده‌مه‌یوردی . باخصوص او زمانده‌کی ترکلر هنوز اسلامیتی قسماً قبول ایتمشلر ، تمامیله مربوط اولمه‌مشلر ، قیدشکن اسکی عنعنهٔ حیاتیه‌لرینی ، عنعنهٔ تعصب ناپذیرلرینی محافظه ایدییورلردی . شو ادعامزی تاریخ ابوالفاروقك یکرمی آلتنجی صحیفه‌سنده‌کی شو مطالعه‌ده تأیید ایتمکده‌در.

« اسلامیتی بیله حقیله وعمومیتله قبول ایتدکلری یوقدی . واقعا ناقللر بوبابده برخیلی فضائل عطف ایتمکه جهد ایتمشلردر . فقط ارطغرل بکك آرقه‌ده براقلمه‌سی جائز اولمیان کتابك نه اولدیغنی صورمه‌سی وکیجه او کتابه قارشو صافیانه تعظیمده بولونیشی بوبابده چوق شبهه وترددلره محل براقمایور. » شو اسباب وعوامل طولایسیله هرکس تصوفه ، نوافلاطونیلکه شتاب ایدییوردی . چونکه او نه دونی ، نه بوکونی دوشونییور ، چونکه او تجردی ، اعتکافی ، شیخ محمدالمصری‌نك تعریف ایتدیکی وجهله « ترك دنیا ، ترك عقبا، وترك وجود » ی آمر بولنییوردی . باخصوص بر مرشده احتیاج و اوکا دائمی اعترافاتده بولنمق بو نه نفیس ، نه کوزل بر تسلی ، بر سکوندی .

یونس کبی حساس بر شخصیتك بو تأثیردن آزاده قالمه‌سی امکان خارجنده‌در . اوده حقه وصول ایچون چابالادی ، چالشدی، ریاضت بدنیه ایله اشتغال ایتدی . فقط قلبنده یانمه‌سی اقتضا ایدن موم یانه‌مایوردی. او جلال‌الدین رومی کبی اسرارکائنات قارشوسنده بوتون حساسیتیله ، بوتون روحیله ، بوتون موجودیتیله صارصیلیر بر شخصیتك صاحبی دکلدی . اونی ایقاظ ایده‌جك ، اونك زماندن

آلدیغی یأس وکدر حوله‌سنی سوزلریله ، نورلریله ، اولدیره‌جك بر رهبره ، بر شیخه احتیاج واردی . او بو ، احتیاجی شو معناسز کورونن ، فقط بر معنا اولان آتیده‌کی بیتده نه کوزل ایضاح ایدر.

« چیقدم أریك دالنه آنده‌یدم اوزومی
« بوستان ایسی قاقیوب دیر نه‌یرسك‌قوزومی »

بو اراده‌کی مقصد اوزومی آغاجندن طلب ایتمدیکیدر. آغاجندن طلب ایتسه‌یدی اومیوه‌یی‌یه‌جکدی. دهاصوکره‌ده بوستانجینك نه‌یرسك قوزومی دیمه‌سی‌ده حقسزلق ایتدیکنه، یاکلش یوله کیتدیکنه بردلیلدر. خلاصة الخلاصه بوندن مقصد یونسك بر شیخه ، بر مرشده واصل اولمه‌دن نافله وبیهوده کندینی اوزدیکنی اعترافدر .

شیخ محمدالمصری بو مسئله‌یی حل ایدرکن « اریك و اوزوم وجویز ایله شریعته وطریقته وحقیقته اشارت ایدرلر. زیرا اریکك طشره‌سی یینور ایچی ینمز . جمله اریك کیبلرك عملاری ظاهره مثالدر . واوزوم عملك باطننه مثالدر . زیرا هم ینلور وهم نیجه درلو نعمتلر آندن ظهوره کلور ولکن ایچنده برمقدار ریا وسمعه ویاعجب وتزکیه چکرده‌کی اولمغله عمل باطن دینیلور، حقیقت دینلمز اما جویز صرف حقیقته مثالدر . جویزك ایچنده اصلا یابانه آته‌جق یوقدر هم ینور هم نیجه امراضلره ، علتلره آندن شفا حاصل اولور . » دییور . دیمك که شو بیتدن مقصد حقیقته یالکز باشنه واصل اولمادیغی اعتراف الیمیدر .

نهایت حقیقته وصول ایچون سقاریه نهری جوارنده بر زاویه‌ده شیخ ، شقائق مترجمك قولنه کوره « مدت عمرنده خلق عالمدن

عزلت وانقطاع اوزره اولوب سلاح صلاح ایله حبل علاقه یی قطع ایتمش وشیمهٔ کریمهٔ اقطاب اوزره سجادهٔ ارشاده جلوس ایله یوب کرامات عالیه یی اظهار ایله مش اولان « طاپدق امره » یه مرید اولمشدر .

« چراغ یاندی دلیل طوغری بولندی
« آیدین او ایچی اوغری بولندی
« تاریخ دخی یدی یوز یدی ایدی
« یونس جانی بویولده قودی ایدی . »

بو طریق تصوفه کیردیکی تاریخدر . ایشته بوآندن اعتباراً یونس امره بویوك بر عشق ایله ، بویوك بر صداقت ایله شیخه مربوط اولمش ، نو افلاطونی نظریاتنی بویوك بر وسعت روح ایله، بویوك بروسعت ادراك ایله هضم ایتمش ، آثارنده هپ اونلری نشر ایله مشدر . شیخه اوقدر مربوط ایمش ، که حرمتسزلك اولور احتمالنی دوشونه رك تکیه یه هیچ برزمان اکری اودون دن کتیرمزمش، برکون شیخ افندی صورمش :

— طاغده هیچ اکری اودون قالمامشمی ؟

— طاغده اکری اودون چوق . لکن سنك قاپوکده اودونك بیله اکریسی یاقشماز جوابیله قارشو قارشویه بولنمشدر .

دیوانسده شیخندن پك حرارتلی بحث ایدر ؛

« یونس ینه اسردی طاپدق یوزین کورلدن
« مکر آنك ألندن بر جرعه شربت ایچمش

*
* *

« عشق سلطانی طپدقدر یونس کدا اول قاپوده
« کدالره لطف ایلهمك قاعده در سلطانه »

* * *

« بونجه بیك اولیا عشقه کرفتار
« یر وکوك طوپطلو بوعشق ألندن
« یونس سن طاپدغکه قیل دعالر
« ایچمه سن زهر قاتل عشق ألندن »

عاشق یونس شیخنك زاویه‌سنده سنه‌لرجه چالشدقدن، سنه‌لرجه کمالات معنویه‌یی ألده ایتمکه اوغراشدقدن صوکره ینه شیخنك اذنیله اورادن آیرلدی. اساساً کرك طاپدق امره‌نك توجهنه مالك اولمه‌سی، کرك منظوماتی خلق آره‌سنه یاییلمش بولنمه‌سی ومناقب کرامتنك طویولمه‌سی طولایسیله باشقه بریره کیدوب سجاده‌نشین اولدی.. چله چیقارمق ایچون مختلف مملکتلره کیدوب کیتمدیکی یره ماضیدن منقول دکلسه‌ده :

« واردیغمز ایللره شول صفالی کللره
« بابا طاپدق معناسن آلدق الحمدلله
« آشدق أوی قشلادق چوق خیرلر ایشله‌دك
« اوش بهار اولدی کری کوچدك الحمدلله »

* * *

« ده‌ریلدق پیکار اولدق آیریلدق ایرماق اولدق
« شول آقار صولر اولدق شکر الحمدلله
« طاپدقك طاپوسنده قول اولدق قاپوسنده
« یونس مسکین چیك ایدك پیشدك الحمدلله »

بیتیله سیاحت ایتدیکنی آکلاتییور .

شیخنك وفاتی یونسك صیت وشهرتنك برقاتدها تزایدینی موجب اولمشدر . شیخنك وفاتنه :

« یونس سن‌ده اولورسك ، قره یره کیررسك
« مرشدلرك اولوسی امره سلطان یاتور »

بیتیله اشارت ایتدیکی کبی مرشدیك زاویه‌سندن کندیسنه درویشلرك التحاقی‌ده

« دوست باغچه‌سی کلدن شکر آنك دیلندن
« یونس شیخك ایلندن بزه درویشلر کلور.»

بیتیله آکلاتییور .

عاشق یونس بر طاقم مثنویلر یازه‌رق خلقی دنیادن ، حرصدن، بخلدن تنفره ، قناعته ، صبره شتابه سوق ایدییور . اومتصوفدر ، تصوفك بوتون ایجاباتنه، قید شکن، تسلی آور ، عشق نثار قوانیته هر کسی دعوت ایتمه‌یی وظیفه بیلیور . اساساً زمانك‌ده بوکبی فکرلره احتیاجی پك زیاده اولدیغی جهتله هر یرده طنینلر ، عکسلر حصوله کتیرییور . همان قبول اولونییور. باخصوص ترکجه یازمه‌سی، خلقك لسانی استعمال ایتمه‌سی بوتأثیرك شدتنی تزیید ایدییور. یونس فی‌الحقیقه جلال‌الدین رومی‌حضرتلری کبی‌دکلدر، فقط خلق‌اوزرنده اوندن دهازیاده‌نفوذ وتأثیره مالکدر. یونسك بوکون‌بیله‌روح‌عوامده نفسلری ، آلهیلری یاشامقده‌در . آلتیوز بوقدر سنه‌در برشخصك افکار عمومیه‌ده یاشایه بیلمسی ایچون حالت روحیهٔ عمومیه‌یی حالا اوقشایه‌جق درجه‌ده قوته مالك اولمه‌سی مقتضیدر .

« شول جنتك ایرمقلری آثار الله دیو دیو
« هم ایچنده براقلری بقار آلله دیو دیو
« صالینور طوبی داللری تازه آچیلور کللری
« هر داللده بلبللری اوتر الله دیو دیو
« کیمی ییوب کیمی ایچر مکانه کوهرلر صاچر
« ادریس نبی حله یچر دیکر آلله دیو دیو
« یونس ایدر بنده وارسهم حقك جمالنی کورسم
« نوردن براقلره بینسهم کزسم آلله دیو دیو »

آلهیسی کبی که بو عصرلردنبری ممالك عثمانیه‌نك افقنده طنیندار اولمش ، ایکله‌مشدر ، بونلرله روحنی نسلدن نسله نقل ایتمشدر .

یونس اساساً عثمانلی شاعری دکلدر ، قیزیل احمدلوله تابع ایسه‌ده عثمانلیلق ، دها بر چوقلری سلچوق ترکلکی انقاضی وبناءً علیه بوکونکی عثمانلیلغی تشکیل ایدن ترکلك داخلنده بولنمه‌سنه بناءً شایان قید وتذکاردر .

یونسك وفاتنی « کلشن توحید » ترکینك دلالتنه بناءً بعضیلری « ۸۴۳ » تاریخنه‌چیقاریورلرسه‌ده « ۷۰۷ » تاریخنده طریقت تصوفه داخل اولان بر ذاتك « ۸۴۳ » سنه‌سنه قدر یاشامه‌سی عدیم الامکان اوله‌جغی بدیهی وآشکار اولدیغندن وفاتنی دها کریلرده آرامق مقتضیدر . لکن ماضی هانکی تاریخده دیار آخرته انتقال ایتدیکی حقنده بزه تام وقطعی معلومات ویره‌مه‌یور . تره‌ده وفات ایتدیکی حقنده‌کی معلوماتی‌ده « شیخ اسماعیل حقی افندینك » آناطولیده اسپارطه جوارنده کچی‌بور لونام قصبه قربنده‌کی غدیر عظیمك جانب شرقیسنده ویشته طرفنده بر قریه‌ده طوغوب ثولمش » سوزلرندن

آکلایورسه‌ق‌ده بو خصوص‌ده تمامیله تعین وتوضح ایده‌مه‌مشدر . بوکا دائر معلومات ومطالعاتی طاهر بکدن عیناً آلیورز : « بروسه‌لی لامع چلبنك نفحات الانس ترجمه‌سنده یونسك پورصوق صوینك سقاریه‌یه قاریشدیغی محلده مدفون اولدیغی مذکوردر . بورسه‌ده سلطان محمد ایله امیر سلطان آره‌سنده‌کی شبلی محله‌سنده طریقت سعدیه‌دن عبدالرزاق درکاهنده یونس ایله شیخی نامنه برر مزار موجود اولدیغی کبی ارضرومه بر ساعت مسافه‌ده طوزجی قریه‌سنده‌ده کذلك هر ایکیسی نامنه برر قبر زیارت اولنمقده‌در. بونلردن باشقه صاروخان سنجاغنك قوله وصالحلی قضالری آره‌سنده امره نامنده‌کی یتمش خانه‌لی بر قریه‌ده اخیراً زیارت ایتدیکم بر تربه‌ده طاپدق امره‌نك اولاد واحفادیله تربه درونده ، عاشق یونسك تربه قاپوسنك اشیکی اوکنده مدفون اولدقلری منظورم اولدی . مزار طاشلرینك هیچ برنده یازی یوقدر . یالکز عاشق یونسك ، سنك مزارنده اوفاق بر بالطه رسمی محکوکدر . » فقط بزجه اك زیاده قوی اولان بروسه‌لی شیخ اسماعیل حقی افندینك ادعالریدر .

۸

حکومت عثمانیه‌نك تشکلندیکی اول آناطولی ترکلری ، سلجوقیلر ، مدنیت ولسانلری . — حکومت عثمانیه‌نك تشکلندن اول آناطولی ترکلرینك نصل احتیاجات معنویه ایله چیرپیندیغنی آکلامق ایچون هجرتك بشنجی عصرینه، خلیفه قائم بامرالله زمان خلافتنه چیقمق مجبوریتی واردر .

[*] یونس امره، حیاتی وآثاری: کوپریلی‌زاده محمد فؤاد [تورك یوردی]

عباسیلر سلطنتی ایفا ایده‌مه‌یه‌جك برحاله کلمشلر، شکلی قورتارمق ایچون شرق وغرب حکمدارلغنی قوی حکومتلرك رئیسلرینه تودیع ایتمه‌یه باشلامشلردی . او اثناده عربستان ، ایران ، آناطولی بر هرج ومرج دائمی ایچنده بولنیوردی . زمام حکومتك اللرنده بولندیغی بویه عائلهٔ ایرانیه‌سی‌ده آرتق خلافتی محافظه وصیانت قوت واقتدارینه مالك بولنمه‌یوردی . بوتون آسیای غربی مذهب وحکومت اختلافاتیله چالقانیوردی . خلیفهٔ روی زمینه کوله‌لری بیله آرتق عصیان ایدییور ، اونك انتقامنی آله‌جق اورته‌ده کیمسه بولنمایوردی. باخصوص ملوك فاطمیه‌دن مستنصربالله بغدادی وبوتون عراقی ضبط ایتمش ، کندی نامنه خطبه اوقوتمه‌یه باشلامشدی .

اواثناده خلیفه‌خراسان‌جوارنده بولنمقده‌اولان‌سلجوقلك حفیدی طغرل بکدن امداد طلب ایتدی. طغرل بك مستنصربالله‌دن بغدادی وعراقی قورتاردیغی کبی کوله‌بزازیردن‌ده انتقامنی آلدی . وبالنتیجه خلیفه طرفندن ، مراسم مخصوصه ایله کندیسنه ایران ، عربستان تاجلری ویریله‌رك ، حکمدار عمومی تعیین اولندی . طغرل بکه ادارهٔ حکومتده خلیفه‌نك وکیلی ، باالجمله ممالکك امیر اعظمی ، مسلمانلرك حامیسی اولمق اوزره فرمان ویرلمشدی . فقط مشارالیه پك چوق زمان یاشامایه‌رق وفات ایتمش ، یرینه یکنی آلپ ارسلان خلیفه طرفندن حکمدار تعیین اولنمشدر . آلپ آرسلانك زمانی حرب وجدال ایله ، شجاعتله چکیشکی کبی حشیشیه فرقهٔ ملعونه‌سی رئیسی حسن صباح جنایتلریله بونك زماننده بوتون قوتیله کورلمش، ونهایت کندیسی‌ده پای‌تخت حکومتنده یوسف‌نامنده برینك خنجریله

ترك حیات ایتمشدر . کرك کندیسنك سلطنتی، کرك اوغلنك دورینی وزیر نظام الملك اداره ایتمشدر ، که حشیشیه‌لره مقاومتیله ، علوم وادبیاته محبتیله ، صناعته رغبتیله تاریخده پك بویوك برنام براقمشدر. آلپ ارسلانك اوغلی ملك شاه حفیدی سلیمانه آسیای صغرایی ترك ایله‌مشدی .

شو نقطه‌ده توقف ایله روم سلجوقیلرینه کچمك اقتضا ایدییورسه‌ده آسیای غربینك او اثناده کچیرمش اولدیغی بحرانك، وبو صورتله حس تصوفك سرعت انتشارینك آکلاشلمه‌سی ایچون بر آز دها ایضاحاتده بولنمق مقتضیدر .

ملك شاهك درت ، نظام الملکك بش اوغلی واردی . ملك شاهك اوغللری محمد، محمود ، سنجر ، برکیاروق ایدی . والده‌لری توركان دیکر قرداشلرك ضررینه اوله‌رق محمودی حکمدار یاپمق ایسته‌دی ؛ نظام الملك کبی بر وزیرك سقوطنه سبب اولان بو سحار، حیله‌کار قادین محمود چیچکدن وفات ایتمه‌مش اولسه‌یدی شبهه‌سز موفق اوله‌جقدی . بوکا موفق اوله‌مادی ، فقط قرده‌شلرك دماغنه حرص سلطنتی القا ایتدی . برکیاروق قرده‌شلر ایچنده اك جسور ، اك قوی چیقدی ، هجومنه اوغرادیغی ایکی عموجه‌سندن برینی مغلوب ایله حبس وکوزلرینی اویدی ، دیکر عموجه‌سی ایسه انتحار ایتدی. اوچنجی عموجه‌سی خراسان وغزنه‌والیسی ایکن کوله‌لری طرفندن قتل اولندیغی جهتله اونك یرینه برادری سنجری تعیین ایتدی . محمود نوشتکینی خوارزم حکومتنه کوندردی ، دیکر قرده‌شی محمدله واقع اولان مجادله‌ده ، یالکز خطبه‌لرده نامی اوقونمق شرطیله

آذربایجانی وقسم غربی‌یی اوکا ترك ایله‌مه‌یه مجبور اولدی . شوبرنجی تقسیم وقتسز برشی‌ایدی. نظام الملکك بش اوغلندن بری پادشاهك بالذات الیله ، بر دیکری متبوعنه خیانت ایتدیکی جهتله‌ضربهٔ قانونله، دیکر ایکی اوغلی‌ده حسن صباح فرقه‌سی فدا کارلری واسطه‌سیله اولدیرلمشدی . الك صوك قالان اوغلی عزالملك ایسه صوك درجه عدم اقتداری طولایسیله محافظهٔ حیات ایده‌بیلمشدر .

محمد شاه اهل صلیب ایله، بت‌پرستلرله محاربه ایتمش ، سنجر محمدشاهك وفاتنده خراسان حکومتنی اله کچیرمش، کندی خادملری بولنان اوغوزلرك عصیانده اسیراولمش، اوغوزلر بومظفریتدن ممنوناً خراسانه یاییلمشلر ، جوامعی کول حالنه قلب ، علمایی قتل ، اهل اسلامی قلیچ قوتیله بت پرستلکه دعوت ایله‌مشلردر . سنجر بونکله قالمادی ، عاصیلرك النده فرار ایله ترمیزبکنك معاونتنی‌طلب‌ایله‌تکرار مظفریت قازاندی. حکومتی تکرار النه آلدی ، ایران سلجوقیلری شو صورتله ختام بولدی ، سنجره فتوحاتنك کثرتیله اسکندر ثانی عنوانی ویرلدی .

بونك مملکتنی عراق حکمداری ملك شاهك اوغلی محمدشاهك اعقابی تقسیم ایلدی .

شو تشوش ، شو مجادلات متمادیه عراق، ایرانده دوام ایدرکن آناطولیده نه اولدی ؟

ملك شاه آناطولی‌یی یکنی‌سلیمانه ویرمشدی، دیار رومك رئیسی او ایدی . ملك شاهك سوریه عائلهٔ سلجوقیه‌سنی تأسیس ایدن برادری توتوش‌سلیمانك اوزرینه یورودی، سلجوقیلرك‌عائله غوغالری

بوصورتله دوام ايتدى ، سليمان مغلوب اولدى ، عموجه‌سنك الله دوشمه‌مك ايچون اتحار ايتدى « ٤٧٩ » . اوغللرى داوود ، قليج ارسلان ملك شاهك سراينه كوندرلدى . ملك شاهك وفاتيله برادرلر ، عموجه‌لر بينده منازعه باشلار باشلاماز ، بونلرده استفاده‌يى دوشونه‌رك ديار رومه ، يعنى آناطولى‌يه كلديلر ، شوصورتله روم سلجوقيلكنى تأسيس ايتديلر « ٤٩٧ ». ابتدا داوود ، صكره قليج ارسلان حكمدار اولدى . بونلر رومللره ودانشمندلره محاربه‌لرده بولنديلر ؛ قليج ارسلان وفات ايتديكى زمان ملك شاه ومسعود اسمنده ايكى اولاد براقدى . ملك شاه تخته جيقدى ، ايران پادشاه سلجوقيسى محمد شاهك نزدنده بولنان مسعود ايسه ميراث پدرى آلمق مقصديله ، مساعده‌ايله ديار رومه توجه‌ايتدى . بركت ويرسون ، كه ملك شاه وفات ايتمشدى . يوقسه ينه عائله آره‌سنده يكى بر نزاع باشلايه‌جقدى . مسعود قولايلقله حكومتى الله كچيردى . اوتوز طقوز سنه حكومت سوردى . اوغلى عزالدين قليج ارسلان ثانى ملاطيه‌ده محاربه ودانشمندلرك صوك پرنسيله جدال ايده‌رك مومى‌اليهى تسميم سيواس وقيصرى‌يى ضبط ايتدى .

قليج ارسلان خلقى بيزار ايله هركسه بدبينى و يأس القا ايدن عائلهٔ حكمدارى غوغالرينه باشقه بر رونق ، باشقه بر حيات ويرمك ايسته‌يورمش كبى اون اوغلى آره‌سنده مملكتى تقسيم ايتدى . و اهل صليب بومعناسز حركتدن استفاده ايده‌رك قونيه‌يى ضبط يلديلر . بالآخره خطاسنى آكلايه‌رق شوحاله نادم اولديسنه‌ده مملكتى اوغلى قطب‌الدينك اداره‌سنده يكيدن برلشديرمك آرزوسيله يكى بر

خطایه دوشدی. دیکر اوغللری هپ بردن عصیان ایتدیلر .. اوغلی محمودی‌ده اوغللرینك أك مدهشی اولان خسروك اوزرینه سوق ایتدی . عاصیلر محاربات ایله مشغولدی ، بوتون مملکت قان ، کریه، سفالت ، حرص و انتقام ایله‌مالیدی . عزالدین قیلیج ارسلان ایشته بواثناده وفات ایتدی . محاربه بوتون شدتیله محمود ایله قطب‌الدین آره‌سنده دوام ایدییوردی ، محمود بر طوزاغه دوشدی ، برادری طرفندن اولدیرلدی . اونی متعاقب اوده وفات ایتدی. نهایت بوتون شدتیله جدال رکن‌الدین ایله کیخسرو آره‌سنده دوام ایتدی . نهایت قونیه کیخسرودن آلندی . اوده ممالك اجنبیه‌یه فرار ایله اون بر سنه ، برادرینك وفاتنه قدر اوتده ، بری‌ده طولاشدی . رکن‌الدین بوجدال متمادی نتیجه‌سنده غالب کلمش، میراث پدره‌تمامیله مالك بولنمشدی . رکن‌الدین او قدر ظالم ، او قدر قهار ایدی ، که «السلطان‌القاهر» اسمیله یاد اولنوردی، براختیار قادینك یوغوردینی چالدیغی‌جهتله ندیمی کوزل آیازك قارننی کوزی اوکنده دلدیرمشدر. برادرلریله محاربه‌ده بولندقدن، هپسنی مغلوب وتباه ایتدکدن صوکره قرده‌شنك اوغلی آنقره بکنی قارشوسنده مدهش بر رقیب بولدی ، اونکله‌ده اوغراشدی، آنقره بکنی نهایت کندیسنه برشی یاپمه‌یه‌جغی وعدیله اغفال ایده‌رك أنه کچیردی ، بوتون عائله‌سیله برابر اعدام ایتدیردی ، بو وقعه‌دن بر قاچ کون صوکره وفات ایتدی . اوغلی عزالدین قیلیج ارسلان ایسه بر قاچ آی مقام سلطنتده قالدی . قسطنطنیه‌ده بولنان عموجه‌سی غیاث الدین کیخسرو کله‌رك واقع‌اولان محاربه‌ده یکنی طرفندن‌مغلوب اولدیسه‌ده قونیه، آق‌سرای اهالیسنك

قیامی و کندیسنی حکمدار نصب ایتمسیله قونیه‌ده جالس سلطنت اولدی. یکنی عائله‌سیله برابر حبس ایتدی . زماننده ارمنستان ایله، روملر ایله ، ایوبیه عائله‌سیله محاربه اولدی . فوتنده اوغلی عزالدین کیکاوس حکمدار اولدی ایسه‌ده آنجق ازضروم امیری عموجه‌سی وبرادری علاءالدین کیقباد ایله سلطنت محاربه‌سنه مجبور قالدی . نهایت عموجه‌سنی خارجك معاونتیله مغلوب ایده‌رك بوتون امراسیله بوغدیردی ، برادری علاءالدین کیقباد ایسه آنقره‌ده مغلوب اوله‌رق حبس ایدلدی، امراسنك صقاللرینی کسدیره‌رك « خائنلرك جزاسی بودر » نداسیله اردوکاهده کزدیردی . ارمنستان ایله ، قبریس حکومتی ایله، حلب حکومتی ایله محاربه ایتدی. حلبی ضبط ایده‌مدیکی ایچون بوتون امرایی بر اوطه‌یه حبس ایله اوطه‌یی آتشه ویردی .

علاءالدین کیقباده کلنجه‌بش سنه محبوسیتدن صوکره جالس سلطنت اولدی . زمانی جنکیزخانك ظهورینه مصادف اولوب سلیمان شاهك یعنی ارطغرلك پدرینك وبویله‌جه خاندان سلطنت عثمانیه‌نك تاریخده میدانه چیقماسنه مصادفدر . دوری سلجوقیلرك أك مسعود ، أك فخور دوری‌در. خوارزم‌حکمداری جلال‌الدین ایله‌محاربه‌ایتدی. یکنی اخلاط والیسی کوچك بر پاره مقابلنده اخلاطی جلال‌الدینه صاتمشدی . یکنی أك قانلی بر محاربه‌ده مغلوب ایتدی .

علاءالدینك علیهنه اون یدی حکمداردن مرکب بر هیئت اتفاقیه تشکل ایتدی ، بونلرله محاربه ایدلدی . برکت ویرسون ، که ایرتسی سنه اتفاق بوزولمشدی . خلیفه ناصرالدین‌الله سلطان علاءالدینی « اعظم السلاطین » نامیله توقیر ایتدی ، بو اثناده جنکیزك عسکری

خوارزمده نه‌مدرسه ، نه مکتب ، نه عالم ، نه‌ده جان براقییوردی . حتی غربه طوغری‌ده هجوم ایتمش ، علاءالدین کیقباد بونك قهار عسکرینك انتقامندن آنجق ارطغرل بكك معاونتیله قورتیله‌بیلمشدی. اون یدی سنه سلطنتدن صوکره اوغلی ایکنجی غیاث‌الدین کیخسرو طرفندن زهرله‌ندی .

غیاث‌الدین کیخسرو ، اخلاقسز ، ضعیف‌الاراده ، حتی ذوقی ایچون سلطنتی بیله فدایه حاضر ومهیا بر ذات ایدی . کرجستان پرنسنك قیزی اولان ایکنجی زوجه‌سنه حصر موجودیت ، حصر روح وحیات ایتمش ، حکومتی کندی هوساتیله اونك هوساتی آره‌سنده بیتکین ، البم بر وضعیته ادخال ایله‌مشدر . حتی پرنسسك رسمنی پاره‌لر اوزرینه وضعی ، بوصورتله عشقنی تقدیس وتعزیزی دوشونمش ایسه‌ده بونك پك فنا نتیجه‌لره منجر اوله‌جغی آکلاتیلیر آکلاتیلماز ، واز کچمش ، یالکز سکه‌نك اوزرینه بر ارسلان ، برده کونش رسمی یاپدیرمش‌در، که کونشك ، یعنی قادینك ارسلانی یعنی حکمداری تنویر ایتدیکنه رمز اولمشدر. بونك زمانده بابائیلر مسئله‌سی ظهور ایتمش، بابا الیاس نامنده بر ذات نقاب قدسیت آلتنده خلقی ، خصوصیله درویشلری آیاقلاندیرمغه موفق اولمش ، بوفرقهٔ عاصیه عساکر سلطانیه طرفندن پریشان ایدلمش ، بابا الیاس أله کچمشه‌ده مغلوب ، حکمداری فکراً مغلوب ایتمش ، اوقدر ، که مولویلر سرایی ترکه مجبور اولمشلردر . حکومتك یدنجی سنه‌سنده غیاث‌الدین کیخسرو مغوللرك استیلاسنه اوغرادی ، اونلرله محاربه ایتدی ، عسکرینك فرارینه بناءً اوده فرارله بر قلعه‌یه التجا ،

اورادن مغول خانـه اطاعتنی اعلان ایلدی . شوصـورتله آناطولی سـلجوقیلری اسـتقلاللرینی غائب ایدییورلر دیمکدی . امرا ، ذاتاً بابا قاتلی اولان بوحکمداری شمدی برده خیانتله اتهام ایده‌رك بوغدیلر، یرینه اوغللری رکن‌الدین قلیـچ ارسـلان ایله عزالدین کیکاوسـك ایکیسنی بردن حکمدارنصب ایتدیلر. بو ایکی برادر بغداده هلاکونك نزدینه کیتدیلر، کوچك‌اوللری طولایسیله وزیرسلیمان پروانه بونلره وصی تعیین ایدلدی ، مع مافیه ینه ایکی برادر آره‌سـنده مجادله‌نك چیقمه‌سنه هیچ بر شی مانع اوله‌مادی . رکن‌الدین غالب عزالدین مغلوب اولدی ، قسطنطنیه‌یه کیتدی ، اوراده حبس ایدلدی ، نهایت جنکیز خانك حفیدی معاونتیله یاقه‌یی قورتاره بیلدی ، قریمه کیتدی، اوراده خانه‌داماد اولدی. بو اثناده آباقه‌خانك امریله قونیه‌حکمداری سـلیمان پروانه طرفندن اخناق ایدلمش ، یرینه غیاث‌الدین کیخسرو ثالث پك کوچك اولدیغی حالده حکمدار نصب‌اولنمشدی. اوکی‌پدری اون سـنه حکومتی اداره ایتمش ، بوده بالآخره آباقه خانك امریله قتل ایدیلنجه‌بوحادثه قاریشـیقلقلرك دها زیاده شـدت پیدا ایتمه‌سنی موجب اولمشدی . بواثناده قره‌مان عائله‌سنك رئیسی محمد بك اسافل ناسـدن برینی عزالدین کیکاوسك اوغلی اولمق اوزره اعلان ایله حکومت‌وپای تختی ضبط ایله‌دی . غیاث‌الدین کیخسرو ایله عزالدینك اوغلی مسعود آباقه خانه مراجعت ایله‌مشلر ، اوده اوغلی اوغوزخان واسطه‌سیله تکرار قونیه‌یی اسـترداد و حکومتی ایکی یکن آره‌سنده تقسیم ایتمش، قونیه‌یی کیخسروه وجهت‌شرقیه‌یی، ارزنجانی، سیواسی، ملاطیه‌یی مسعوده ویرمشدی . بالآخره آباقه خانك خلفی غیاث‌الدین

کیخسروی قتل ایتدیرمش اولمقله مسعود وارث سلطنت اولدی . ارتق ظاهراً مترقی ، فقط داخلاً متفسخ ، بدبین ، خسته ، انقسامه میال بر حکومت واردی . مسعود بو انقاض اوزرنده اون بش سنه سلطنتدن صوکره برادری فرامرزك اوغلی علاءالدین ثالث جالس سلطنت اولدی .

واقعا تورکمن بکلری بونی طانییورلردی ، لکن هر بری ـ کرمیان، قره‌مان ، منتشا اوغللری وسائر بکلر . ـ کندی ولایتلرنده توسیع نفوذ ایدییورلردی. او، بوتورکمنلره عثمان بکك معاونتیله غالب کله‌بیلدی ایسه‌ده مغول خانی غازان ایله واقع اولان محاربه‌ده بر درجه‌یه قدر نائل ظفر اولمه‌سنه رغماً بالنتیجه دشمنی طرفندن اعدام ایدلدی . اوغلی غیاث الدین ایسه پدرندن بر قاچ کون صوکره مغوللرك ألنده مقتول اولەرق آناطولی سلجوقیلری‌ده بوصورتله نهایت بولدیلر « ۶۹۹ » .

کرك ایران وعراق سلجوقیلری ، کرك خوارزمیلر ، کرك آناطولی سلجوقیلری حقنده ویریلن معلومات مختصرهٔ تاریخیه آسیای غربی‌نك هجرتك بشنجی عصرندن یدنجی عصرك صوك سنه‌سنه‌قدر نه‌قدر مشوش ، نه‌قدر مهالکله ، نه‌قدر ظلملرله آلوده اولەرق یاشادیغنی کوسترمکدر . متمادیاً بر مملکتده حکمدار قرده‌شلر، عموجه‌لر ویکنلر آره‌سنده محاربه اولور، هر کون، هر ساعت دینیله بیله‌جك قدر یکی بر حکومت تشکل ویا افول ایدر، خارجی دشمنلرله متمادیاً اوغراشیلیرسه شبهه‌سز اودیار و اقلیمده یاشایان انسانلره بر بدبینی ، بر ضعف اخلاقی ، حیاتدن زیاده موته

تمایل حسی اویانیر . بو احوال ، خصوصیله مملکت داخلنده بولنان متعدد فرقه‌لرك جنایاتی خلقی حقیقةً الیم بر سفالته ، الیم بربدبینی‌یه سوق ایتمشدی .

حیاتده قاندن، جدالدن، احتراصدن باشقه‌برشی کوره‌مه‌یورلردی. بوقاریشیق ، انتظامسز ، ظلمه مقترن سیاستله ، بوحرب وجدال سیاستیله نصل اولوردی، که حیاته بر مربوطیت‌حس ایدیله‌بیلسون ..

بو ایکی عصر طرفنده یاشایانلر طبیعتیله‌عمری بر یوك، بر عذاب تلقی ایتدیلر ، بناءً علیه هرنه اولورسه اولسون موجودیتی متمادی تعذیبلرله ، تضییقلرله یوران وجوددن قوتولمق ، اونی ترك ایله بر عالم خیال داخلنده یاشامق احتیاجی حاصل اولدی . اوزمان تصوفك سکون وتسلی ویرن موجودیتی بوتون قوتیله نظرلر اوکنده تجسم ایتدی . تصوف کنار ومیانی یعنی وجودی ترکی آمر بولنیوردی ، بناءً علیه بر واسطهٔ عذاب اولان وجوددن تجرد ایتمك مقتضیدی ، همان اوکا شتاب ایتدیلر .

دها صوکره اعتراف ذنوب کیفیتی‌ده بویوك برتسلیدی . تصوف شیخه ، ویا مرشده هر دقیقه ، هر ثانیه اعتراف نواقص وخطیئاتله روحی تنزیهه صرف وغیرتی امر ایدییوردی ؛ بونه‌بویوك تسلی ، بو نه‌بویوك برسکون ایدی! باخصوص روحی تنزیه ، احتراصات عادیهٔ بشریه‌دن تبعید دیمکدی . ایکی عصرائناسنده احتراصات فورطنه‌لریله چالقانان ، هپ احتراصاتك زبونی ، بازیچه‌سی اولان ، محترصلرأنده چابالانان بر اقلیمده احتراصه قارشو کین ، و اوندن اوزاقلاشمق طبیعی بر کیفیتدی . بناءً علیه خلقك تصوفه شتابی غایت

طبیعی ایدی . دها صوکره تصوف قلت منامی، قلت طعامی ، ریاضت بدنیه‌یی ایسته‌یوردی؛ سفالتك چوغالدیغی بر دیارده‌هانکی نظریه، هانکی فکر بونلردن دها زیاده اجرای احکام ایده بیلیردی ؟

باخصوص تصوفك باشقه‌سنك موجودیتنه انتقالی‌ده امر ایتمه‌سی سرعت انتشارینه وسیله اولان اسباب وعواملدن بری‌در . تصوفده فنافی‌الشیخ اولمق ، فنافی‌الله اولمق واردر، حیاته‌قارشوبوقدر پرکین، حیاته قارشو بوقدر بد بین بر خلق ایچون بوندن دها بویوك بر سعادت اوله‌بیلیرمی؟ بن بن‌ایم، ینه بن دکلم ، بونه‌درین بر سکوندر.

عصرك‌شوحالتندن، شومرضیتندن حکمدارلر بیله‌قورتیله‌مامشلر، سلطان علاءالدین کیقباد مولانا جلال‌الدین رومی حضرتلرینك مرید ارادتپزیری اولدیغی کبی غیاث‌الدین کیخسرو ثانی‌ده کندیسنه بویوك بر غائله احداث ایدن الیاس بابانك ألنده اونی افنا ایچون هر نوع وسائط اولدیغی وغالب کلدیکی حالده ینه اسیر اولمشدر .

مغوللرك ظهورِی و اوکنه کلن بلادی یغما ایتلری یورغون موجودیتلری دها زیاده یورمش ، بتیرمش ، تصوفه هرکسك شتابنی مؤدی اولمشدر . مولانا جلال‌الدینك ، سلطان ولدك ، یونس امره‌نك حصوله کتیردکلری تأثیرات عظیمه ایشته بوحالت‌روحیه‌نك نتیجه‌سیدر .

کرك ایران ، عراق سلجوقیلری ، وکرك آناطولی سلجوقیلری بومشوش ، پرجدال وپر فاجعه سلطنتلری اثناسنده علوم ومدنیته خدمتدن‌ده کری طورمه‌مشلردر . طغرل بکك حفیدلرندن آلب ارسلان ، ملك شاهك حکومتنی اداره ایدن نظام الملك زماننده علم

وفن صوك درجه‌ده مظهر رغبت اولديغى كبى شاعر خيامده مشار - اليهك زمان وزارتنده يتشمش ، بك چوق التفاتلره مظهر اولمش ، «تقويم جلالى»يى تنظيم ايتمش ، بغداد رصدخانه‌سى مديرى اولديغى جهتله « زيج ملكشاهى » دنيلن جداول رصديه‌يى ايجاد ايله‌مشدر. هامه‌ر، نظام‌الملك حقنده شوسوزلرى سويله‌يور : « نامنى الى‌الابد بر حيات بولنديره‌جق اوصافى : سلجوقيلرك أك بويوك پرنسى اولمق ، اصلاح اولنمش يكى بر تقويم وضع ايتمك ، علوم وصناعاتى حمايه ايله‌مكدر . شعرا حقنده احسانى اوغونه پرنسى طاغماج زاده حضر خانك آثار سخاسيله رقابت ايدييوردى . »

محمد شاه كنديسى شاعر اولديغى جهتله شاعرلرى مدافعه‌ايتديكى كبى سنجرك سلطنتى‌ده ايران شعراسندن انورى ، وعبدالواسع ايله تزين ايتدى . تفسير صاحبى علامهٔ زمخشرى ، تصنيفاتى اليوم اهل سنته اساس اولان نسفى بو حكمدارك زمانده وفات ايتمشلردر . مقامات حريرى‌ده سنجرك زمان‌سلطنتنده همشيره زاده‌سى شرف‌الدين خالد نامنه يازلمشدر .

آناطولى سلجوقيلرى‌ده علم ومعرفتى ، صنايع نفيسه‌يى بوتون محاربات و تشوشاته رغماً حمايه ايتمشلر ، بر چوق نفائس صنعتك بزه انتقالنه‌وسيله اولمشلردر. آناطولى‌سلجوقيلرى حكمدارلرندن مسعود حقنده هامه‌ر «بوذات‌عادل ومتقى برحكمدار ايدى. تكيه ومدرسه‌لر انشا وآماسيه قربنده سامارا قصبه‌سنى بنا ايله‌دى ، كه اوراده كوزل بر قبه‌يى حاوى تربه‌سى حالا مشهود انظار اولمقده‌در . » دييور . عزالدين كيكاوس ايسه شجاعت ومتانتيله مشهور اولديغى كبى اوصاف

فکریه‌سیله‌ده تمایز ایتمش بر سیما ایدی . سیواسده انشا ایتدیرمش اولدیغی خسته‌خانه ، اوستی قبه‌لی تربه‌سی حالا موجوددر . علاءالدین کیقبادك زمان سلطنتی ایسه مدنیت وتعالی اعتباریله سلجوقیلرك واصل اولدیغی دورهٔ کمال‌در . هامه‌ر ترجمه‌سنك یتمش یدنجی صحیفه‌سنده مشار الیه حقنده « علاءالدین دائرهٔ حکومتنده طقوز بلده‌یی ـ که سیواس ، آماسیه ، آنامور ، قونیه بونلردن‌در ـ جامعلر ، مدرسه‌لر ، تکیه‌لرله تزیین ایلدیکی کبی اقامتکاهی اولان قونیه‌نك اطرافنه یوکسك دیوارلر بنا ایتمشدر . » سوزلرینه تصادف ایدییور . : اولیا چلبی ایسه سیاحتنامه‌سنده قونیه حقنده « بش یوز آلتمش طقوز تاریخنده سنك تراشیده ایله سلطان عزالدین قلیچ آرسلان بن مسعود انشا ایدوب متانت ویره‌رك بانیٔ رابع اولمشدر . بر ایوان ودیوانخانهٔ سلطانی یاپدیرمشدی ، که اول اثناده ایوان کسرادن نشان ویررردی . زلزله‌دن منهدم اولدقده کیقبادسلجوقی تعمیر وترمیم ایده‌رك برخندق عظیم انشا ایتمشدی که عمقی اون بر ، عرضی اللی ، قدسوری اوتوز ذراع ملکیدر . طشره قاتنده‌کی حصار استوار دائراً مادار اون بیك کرمه آدیمدر . » دیدکدن صوکره شوتفصیلاتی‌ده ویرییور . : «ایچ قلعه‌سنك جرمی معلوم دکلدر . بوقلعه زمان سلجوقیده اون ایکی قپولی ایدیسه‌ده عثمانلیلر آلنه کچدکده دردی براقیلدی . دیکرلری سد ایدلمشدر . جمله چار کوشه‌سی رخام ابیض ایله کونا کون هندسه فروشانه زهلرله مزین مقرنسلی مصنع بر قلعه‌در . » دییور . دها صوکره « سلطان‌علاءالدین اول‌جامعندن بحث ایدرکن « دیللرله تعبیر وقلملرله توصیف اولنه‌مایه‌جق درجه‌ده مصنع بر جامعدر . » سوزلرینی یازییور .

زمانی مغول استیلاسیله خوارزمیلرك سقوطنه تصادف ایتمش اولمغله ادبیات ایرانیه وتصوف جیحون قیلرندن قالقه رق بحر سفیدساحللرینه انتقال ایتمشدر . موغول استیلاسندن مالدرینی قورتارامایان علما ایراندن فراره باشلامشلر ، قارشولرنده کندیلرینی حمایه ایده جك ، علمه محبتکار سلطان علاءالدین کیقبادی بولمشلر و اوکا التجا ایتمشلردر.

علمه اوقدر دوشکون ایدی ، که مولانا جلال الدین رومی یه خداوندکار لقبنی ویرمش ، خلیفه ناصرالدین اللهك کوندردیکی فقیه شهاب الدین سهروردی یه نه صورتله التفات ایده جکنی بیله مه مشدی . مشار الیه ده بوالتفاتلره مقابل سرایده بولنان ادریسك مرصادالعباد نامنده کی اثرینی تصحیح ایتمشدر .

شومطالعاتدن آکلاشیله جغی وجهله سلجوقیلرك زمان سلطنتلری تمامیله بوش کچمه مش، بوتون تشوشاته رغماً ینه علم وعرفان، صنایع نفیسه ترقی ایتمش ، ایران ادبیاتی ، علمی بیله بونلرك بایراغی آلتنه التجا ایتمشدر .

سلجوقیلرده لسان رسمی فارسی ایدی . اساساً اونلرك بویوك پدرلری عراق وایرانه حکمدار اولمش ، و خلیفه نك وکیلی تعیین اولنمامشمیدی ؟ . فارسی کلماتك ، بالآخره عربی کلماتك غربی ترکجه یه نه صورتله قارشدیغی حقنده کی تدقیقات بزه ایکی منبع ویرییور . بونلردن بری خوارزم ترکلریدر ، بونلر یاری فارسی ، یاری ترکجه کلماتله اسکیدن بری تکلم ایتمکده درلر . آناطولی سلجوقیلرینك لسان رسمیلری اولان فارسی یه ترکجه نك قارشمه سی دیمك اولان ایکنجی شعبه یه کلنجه . . . اوکاده هامه در تاریخی ترجمه سنك برنجی

جلدنده سکسان دردنجی صحیفه‌ده تصادف ایدییورز . هامه‌رقره‌مان سلاله‌سی رئیسی اولان محمد بکك عزالدین اوغلی نامیله میدانه‌آتدیغی بر سرسری ایله قونیه‌یی‌ضبط ایتدیکنی سویلدکدن صوکره «قره‌مانی محمد بك ویرکو دفترلرینك اصولنجه تعدیلات مهمه اجرا ایلدی . اوزمانه قدر بودفترلر بوتون سلجوق حکومتنده لسان فارسی اوزره طوتیلییوردی. قره‌مانی محمد بك فارسی‌یه ـ انتظامسز بر صورتده ـ ترکجه‌یی‌ده قارشدیردی . ایکی لسانك کلمه‌لرینی انتظامدن محروم فقط بعض قواعده تابع اولمق اوزره بربرینه قارشدیرمقدن عبارت بولنان شو اصول عثمانلی‌قیودنده الیوم جاریدر.» دییور. شومعلومات تاریخیه بزه عثمانلی ترکجه‌سنك سلجوقیلرك زمان اداره‌لرنده تشکل ایتدیکنی کوسترديکی کبی حکومتك لسانك فارسی ، اهالینك لسانك‌ده‌ترکجه اولدیغنی آکلاتمقده‌در .

ایران مدنیت وشعشعه‌سیله آز چوق کندی محیطندن کچنلری ضبط وتسخیر ایدییوردی . قوی مدنیتلره شبهه‌سز ضعیف مدنیتلر دائمـا مغلوب اولورلر . فی‌الحقیقه اوزمانلرده ایرانده حاکم اولانلر ترکلردی؛لکن غالبلره‌مغلوبلرلسانلریله، مدنیتلریله‌عادتاتحکم‌ایتمشلردی. لکن تحکم ایده‌مدکلری بر قسم واردی ، اوده مدنیته قارشو لاقید طبقهٔ عوام ایدی .

بوکونکی عثمانلیجه‌نك پك اسکی اولدیغنه ، عثمانلیلقدن اول بولندیغنه بر دلیل ، فریدون بك منشآتنده مذکور عثمان غازی طرفندن سلطان علاءالدین بن فرامرزه کیندریلن شوتشکر نامه‌در:

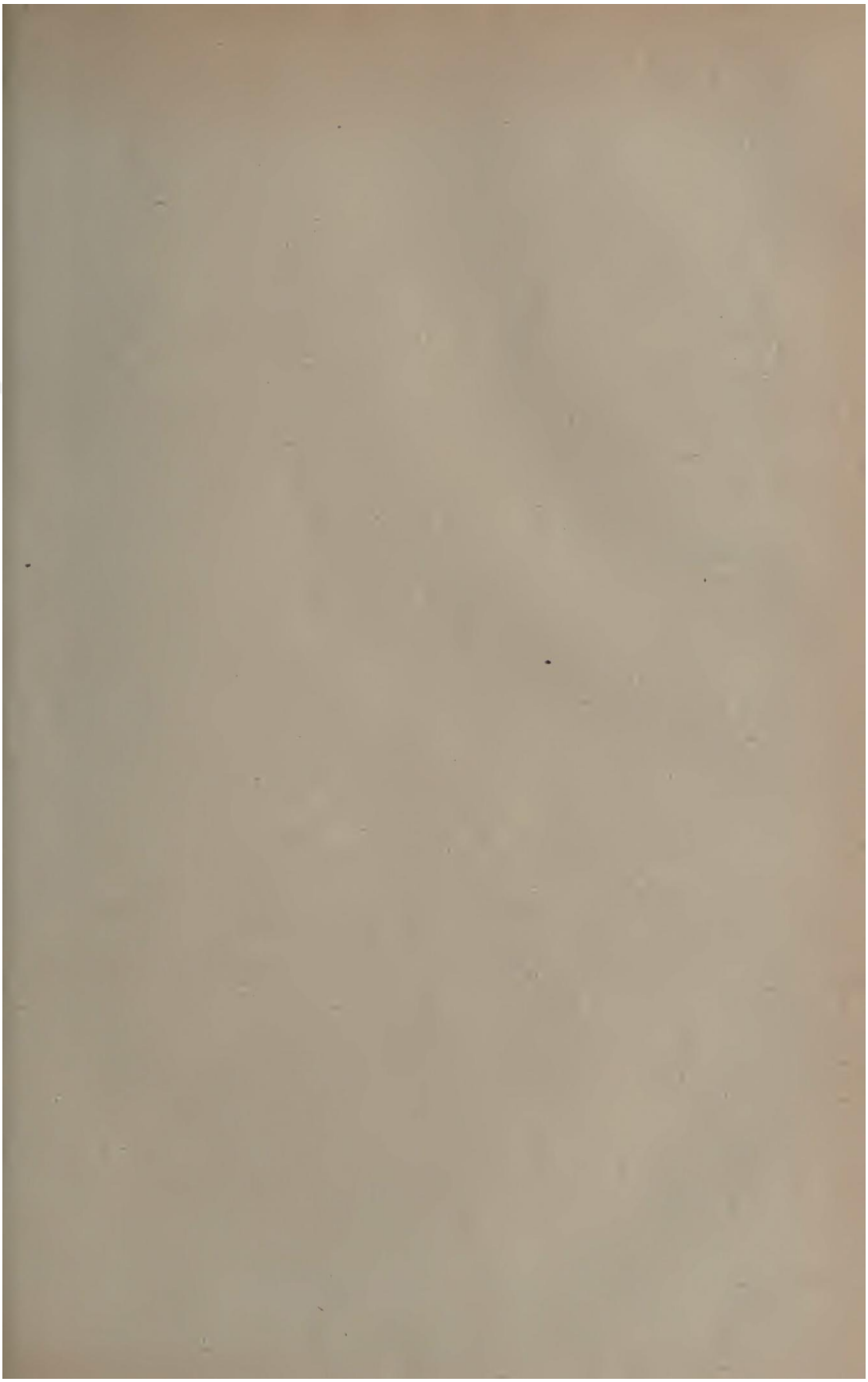
« سدهٔ سنیهٔ حضرت خداوندکاری ابقاءالله الملك‌الباری ترابنه

عرض بندهٔ قدیمی بودرکه حالیا قدوة الاعاظم والأعیان قره‌جه بلبان چاوش زید قدره قوللریله بوجانسبار قوللرینه توغ صبح طراز ، مهر علم وطبلخانهٔ محتشم وخلع شاهانه‌وسمند سود مند جندیانه وساز وسلب اوچ بیکدن زیاده اسلحهٔ متنوعه‌دن جبه‌خانه ویوز بیك‌درهم نقدیه مفصل ومشروح دفتریله کوندریلوب ومنشور مستوجب الحبور زرنگارده دخی اسکی شهری خطهٔ بیره ونواحیسنه ضم بویوروب بالجمله بر سنجاقلی یر اولمق اوزره تفویض وتقلید قیلوب بین‌الاقران سرفراز وممتاز بویورلمش .

حق سبحانه وتعالی حضرتی‌اول برهان امیرالمؤمنین لازال مؤیداً ومنصوراً جنابنی جمیع سلاطین اهل اسلام ایچره سربلند قیلوب دارینده مقام رفیع ارزانی قیلویرمك اوزره سایهٔ سعادتلرین مفارق انامدن الی یوم القیام دور ومهجور ایتمیوب بزم کبی خالص بنده‌لرینك وارلغی راه شریفلرنده مبذول اولوب اول دولتلو پادشاهمزی اکسیکلوکن کورمییه‌وز. بحرمة‌سیدالمرسلین یارب‌العالمین. وبعدالوصول بودیارده بندکان مقبول صفای قلبله سنجاق همایونه استقبال ایدوب وبکلکمزی‌طوپلایوب‌کمال اطاعتله فرمان‌قضا جریانده مشروح اولان مواد علی رؤس‌الاشهار اوقوندقده سمعاً وطاعةً دیو انقیاد کوستروب‌دوام دولت پادشاهی‌یه اتفاقمزله دعا وثنالر قیلوب کابانکلر چکیلدی . وغزاة رفیع‌الدرجاتك لوازمی انعام وارسال بویوریلان نقدیه واسلحه‌دن تکمیل قلنوب بعنایةالله وتوفیقه ازیق نواحیسنه جهاد اکبره عزم وتوجه قلندی. اومرم‌که دولتلوپادشاهك خلدظله خیر دعالری رفیق طریقمز اولوب عون رهنما ومعجزات

حبیب خدا هادیٔ طرق وهوا اولوب ارواح انبیا قرین وهمت اولیا ضمین و اصحاب کرامك طریقهٔ حسنه‌لری شعار و فعال طیبه‌لری دثارمز اولوب اعدای بد رأی منکوب و مغلوب واقع اوله‌لر . بعنایةالله تعالی اگرچه بروسه جانبنه توجه اقدم کورینوردی لکن یکیشهرك ضبطنه ازنیق کفاری لعنهم‌الله مانع اولدقلری اجلدن حضورمزده اولان ارباب رأی مسلمانلر آنك تقدیمك افضل کورمکین مبادرت اولندی ، که « ماانصرالله من عندالله » باقی حالاتی مزبور چاوش قوللریله کوندریلان طورغود آلپ غازی بندهٔ کمینه‌لرندن تفحص وتفقه بویوره‌لرکه اخبار خفیه واطوار حبیه‌مزه بالجمله واقف اولوب تقریرمزدن صوکره فرمان پادشاهمز کدر . »

لسان عثمانی بوشکلده سلجوقیلردن بزه انتقال ایدوب زمان ایله تکامل ایتمش ، حال حاضره قدر کلمش ، شمدی‌ده دها زیاده ساده‌لکه میال ایلروله‌مکده بولنمش‌در .

دور تصوف

حکومت عثمانیه‌نك تشكلی وتصوفك تأثیراتی، دینی شعرلر . — عاشق پاشا: غریب نامه . — سلیمان‌چلبی، مولد . — شیخی . — احمدی . — قاضی برهان‌الدین . — اجمال سیاسی و اجتماعی نظم ونثر، ترقیات فکریه؛

۱

حکومت عثمانیه‌نك تشكلی وتصوفك تأثیراتی ، دینی شعرلر . — سلطان علاءالدین بن‌فرامرز مغوللرك ألنه دوشوب‌ده وفات ایتدكدن و اونی متعاقب اوغلی غیاث‌الدین‌ده مقتولاً ترك موجودیت ایلدكدن صوكره آناطولی ساحه‌سی شوترتیب اوزره اون حکومته آیرلمشدی .

۱ . — عثمانلی امارتی
۲ . — كرمیان امارتی
۳ . — قره‌مان امارتی
٤ . — صاروخان امارتی
٥ . — آیدین امارتی
٦ . — منتشا امارتی
۷ . — تكه امارتی
۸ . — حمید امارتی

۹ . — قره‌مان امارتی

۱۰ . — قسطمونی امارتی « قیزیل احمدلی » حکومتی . .

بوکوچوك حکومتلر آره‌سنده أك زیاده واسع اولان قره‌مان اوغللری ایدی ، فقط أك زیاده تازه ، قوی بولنان عثمان غازینك تشکیل ایتدیکی امارت ، حکومت بولینیوردی . فی‌الحقیقه عثمانلی امارتی دها صاغلام بر نسلی احتوا ایدییوردی .

عثمانلیلرك آناطولی‌یه کلدکلری تاریخ مغوللرك آسیایی تخریب ایتدکلری تاریخه مصادف اولدیغی جهتله بدبینی زمانینده بولنمش ، وآناطولینك بر قیسمنده بولنمرینه بناءً تصوف ایله تماسلری پك زیاده اولمشدر . او اثناده آناطولینك هرجهتنده تکه‌لر بولینیور ، خلق شیخلرك ألنده اویونجاق کبی یاشایوردی .

بناءً علیه کرك ارطغرل بك ، کرك عثمان غازی بوتأثیردن کندیلرینی آزاده قیله‌مدیلر . هرنه‌قدرارطغرل غازی ـ علی روایةٍ ـ دین اسلامك هانکی کتاب مبین اوزرینه مؤسس اولدیغنی بیله‌میورسه‌ده اوکا مربوط یت قویه‌سی طولایسیله تصوفك تأثیرندن آزاده قاله‌مامش ، هله اوغلی عثمان غازینك شیخ ادبالینك قیزی مال خاتونی آلمه‌سی قایی‌خان سلاله‌سی آره‌سنه فکر تصوفك بوتون قوتیله کیرمه‌سنه سبب اولمشدر .

حکومت عثمانیه ، او اثناده‌کی بوتون طوائف ملوك کبی ، شیخلر ، وتصوف اوزرینه تأسس ایتمشدر . برنجی پادشاهك قائن پدری شیخ ادبالی ، ایکنجی پادشاهك دعاکوسی حاجی بکتاش ولی وسائر مشایخ ودرویشان ایدی . بناءً علیه بدایت سلطنت عثمانیانده اشعار تصوفیه کوریلییور ، یازیلان آثار آنجق برمقصد دینی وفکری تعقیب ایدییوردی .

اونجی هجری‌ده یاشایان تذکرهٔ لطیفی صاحبی بوحقیقتی کوره‌رك شعری تعریف ایدرکن أك اول شوسوزلری سویله‌مشدر : « شول شعرای فضیلت‌شعار، ونظماء حقیقت کفتار ، که لسان‌الشعر مفتاح‌الجنة مقتضاسنجه‌مفتاح زبانلری کلیده وکنجینهٔ کشف‌وبیان‌و مفاتیح‌ابواب جناندر. صنایع‌اشعاروبدایع‌اسمارله که کنوز حقایق‌اشعار ورموز ودقایق اضمار ایدوب کاه نظم معنوی برله مقامات توحیدالواصلین وکاه ابیات معنوی برله تهدیدالغافلین ایدرلر . » دیمشدر . ایشته شعرك تصوفه او زمانده بر آلت اولدیغنه بو بویوك بر دلیلدر . بناءً علیه عثمانلی تاریخنك مقدمه‌سنی دور تصوف آچدیغی کبی تاریخ ادبیاتنی‌ده ینه دور تصوف آچییور .

۲

عاشوق پاشا؛ غریبنامه . — عثمانلیلرك ایلك شاعری عاشق‌پاشادر.. عاشق پاشانك اصل اسمی علی‌در . « ٦٧٠ » سنهٔ هجریه‌سنده مخلص پاشانك صلبندن دنیایه کلمشدر . بویوك پدری بابا الیاسدر . مغول استیلاسی باشلادیغی زمان بابا الیاس مولدی بولنان خراساندن طبقی مولانا بهاءالدین ولد کبی فراره مجبوراولمش، آناطولی‌سلجوقیلرندن بویوك علاءالدین کیقبادك سنجاغی آلتنه النجا ایتمشدر . بابا الیاس ایچون آناطولی طوپراغی برزمین مساعد ایدی ، خلق دائمی جدا ـ للردن طولایی تصوفه آقین آقین قوشییور ، هرکس اونك سینه‌سنده رفاه وسکون بولییوردی . بابا الیاس پك آز زمان ظرفنده پك زیاده توجهه مظهر اولدی ، هرکسی اطرافنه طوپلادی ، حتی سلطنت

صوفیه‌یی سلطنت حقیقیه‌یه تبدیل ایتمك ایچون غیاث‌الدین کیخسرو ثانی‌یه عصیان ایتدی ، نهایت مغلوب اولدی ، ابتدا مغلوب غالبك روحنی تسخیر ایله سرایی‌ده آلنه کچیردیسه‌ده بالآخره قتل ایدلدی.

فقط شیخك شو نفوذ وقدرتی زنکین اولمه‌سنی‌ده بادی اولمش، اوغلی مخلص پاشایه هم ثروت مادیه، هم‌ده ثروت معنویه براقمشدی. کندیسنی کبی مخدومی‌ده خلق اوزرنده پك بویوك بر تأثیره مالك اولمش ، حتی قره‌مانده آلتی آی قدر شیخانه اجرای حکومت ایتمش ، نهایت موقعنی یکی تأسس ایدن قره‌مان امارتنه ترك وتودیع ایله عثمان غازی‌یه التجا ایله‌مشدر ، قیر شهرنده توطن ایله‌مشدر .

شوویریلن معلومات تاریخیه‌یه کوره عاشق پاشا کبار ، ظریف ، متصوف ، زنکین بر محیطك محصولیدر . چوجق دنیایه کوزلرینی آچدیغی دقیقه‌دن اعتباراً اطرافنی درویشلرله ، اهل تصوفله محاط کورمش ، بوتون چوجوقلغی ، کنجلکی هپ تصوفی تلقیاتی ، نقاط نظری دیکله‌مکله ، ایشتمکله ، کچمشدر .

کندیسنه زمانك مودا تربیه‌سی ویرلمشدر . کوچك عاشق پاشایه عربجه ، فارسی اوکرەدلمش ، بونلرك اساس اولدیغی کوسترلمشدر . حتی غربینامه نامنده کی اثری، که عاشق‌پاشا دیوانی نامیله مشهوردر، اونك دیباجه‌سنی فارسی یازمش ، وشو سوزلری سویله‌مشدر :

« کرچه کیم سویلندی بونده ترك دیلی
« لیك معلوم اولدی معنی منزلی
« چون بیله‌سك جمله یول منزللرین
« بیرمه‌اویله ترك‌وتاجیك‌دیللرین »

وتورکجه یازمق مجبوریتنده بولندیغی ایچون شوصورتله اعتذارده بولنمشدر :

« تورك دیلنه کیمسه‌لر باقماز ایدی
« تورکلره مرکز کوکل آقماز ایدی
« تورك دخی بیلمز ایدی بودیللری
« اینجه‌یولی، اول اولو منزللری.»

بوندن باشقه عاشق پاشایه درویشانه برتربیه ویرلمشدی، هرنه‌قدر زنکین ، دبدبه‌لی ، طنطنه‌لی برحیاته مالك بولینیوردیسه‌ده کندیسی غایت نازك ، اهل‌دل ، متواضع ایدی . تذکرهٔ لطیفی‌ده طرز حیاتی حقنده شـومعلوماته دسترس اولییورز : « مشایخ کبارك اغنیاسـندن و صـاحب دنیاسندن ایدی . شـاهانه عزوجاهی و پادشاهانه قدرت ودستکاهی واردی . بو صورت شاهانه ایله سیرتی درویشانه ایدی . هم بویورمشلرکه درویش اولدر،که دنیایی ترك ایده ؛ کدا اولدر، که دنیا آنی ترك ایده . »

بویوك‌پدری، پدری نصل درویشلکله سیفی‌مزج ایده‌بیلمشلرسه عاشق‌پاشاده درویشلکله سیفی مزج ایتمش، بر چوق‌غزالرده‌بولنمشدر. مشار الیه حاجی بکتاش ولینك احباسندن اولوب‌هرایکیسی‌ده سلطان اورخانك ندیملرندندر .

کندیسـنه عاشق دیمه‌سی عاشق بالله اولدیغی ایچوندر . پاشا لقبی ایسـه وزارتله ، میر میرانلقله بکام بویورلدیغی جهتله دکل صـاحب دارات بولندیغنه بناءً در . پاشا کلمه‌سـنك اصـلی باشادر ، که رئیس دیمکدر . هامه‌ر ایسـه علمادن اولمسـنه بناءً بولقبك سلطان عثمان طرفندن ویرلدیکنی ادعا ایدییور .

أك مهم أثرى « عاشق پاشا » ديوانيدر . بونك سائر ديوانلرله هيچ مناسبتى يوقدر . أثرده بر نقطهٔ نظر فلسفى كوزه تيلمش ، اوصورتله يازلمش ، اك زياده تصوفك نشر وتعميمنه دقت اولنمشدر . أثرك اصل اسمى « غريبنامه » ويا « معارفنامه » در .

« غريبنامه » ويا « معارفنامه » اون بابه منقسم اولوب هر بابده اون دستان موجوددر ، مثنوى طرزنده يازلمشدر . وزنى « فاعلاتن ، فاعلاتن ، فاعلن » در . بزده نظر تنقيد وتدقيقه مالك اولانلرك أك اسكيلرندن صاحب تذكره قسطمونيلى عبداللطيف افندى كتابنده بو أثر حقنده شو مطالعه ده بولينيور . « علم باطنده ، علم تصوفده مرشد ، مريد آدابن وطريق سلوك اسبابن بيان ايدرمنظوم تأليفدر . اون فصل اوزره ترتيب اولنمش بر كتابدر وهرفصلى اون بابدر . ارباب زهد وصلاح مابينده استعمال اولنور مفيد ونافع نسخه در . حقيقت انسانى آفاق و انفسى تشبيه وتمثيل ايدوب علم باطنى آيات واخبار وكلمات مشايخ اخيارله جمع ايتمشدر . اما نظمى اوقدر نازك ورنكين دكلدر . وهم اهل الله نظمنده قبول خلق ايچون تصنع وتخيل قصد ايدوب افتخار واشتهار ايچون تزيين الفاظ مراد ايدينمزلر . بو بر قاچ ابيات مثنوى صنعت تكوينده وقدرت خداى جهان آفرينده اول كتاب مستطابندندر :

نظم

« كلى عالم بر اشارتدر همان
« نيچه بوز بيك ملكى وار حقك عيان

« انس وجندن کیمسه‌لر کورمش دکل
« کیمسه اول ایلدن خبر ویرمش دکل

« فکری عقلك ایرمز اول منزله
« آدی اولملك دخی کلز دله

« چون آنکدر هر یوغی وار ایله‌مك
« هرکز آنك حکمنه یوقدر املك

« اون سکز بیك عالمك قدری آ کا
« یوقدرر بر ذره‌جه اوندن صوکا »

آفاقی انفسی مطالعاتی احتوا ایدن بو اثر قیمت صنعتکارانه‌دن زیاده بر قیمت فکریه‌یی حائزدر. عاشق پاشا اثرینی یازارکن هیچ بر هیجان طویمامش، آنجق کرك دنیایه، کرك معنویاته عائد بعض حقایق ـ اوزمانه کوره ـ توضیح و تعیین ایتمکی دوشونمشدر. حتی فکرلری اعتباریله‌ده بر أثر ابداع، بر اثر فلسفی دکلدر، تصوف نظریاتنك وزن داخلنده، ساده برصورتده تکررندن عبارتدر :

« الله آدین ایده‌لم اول، ابتدا
« که آندن اولدی ابتدا وانتها

« اولك اول اولیدر بی‌کمان
« آخرك هم آخریدر جاودان

« جمله عالم یوغیکن اول وار ایدی
« شویله اکسیکسز غنی جبار ایدی

« اول زمانده کیم هنوز یوقدی زمان
« بی‌زمان وبی‌مکان واردی همان

« هردوعالم اول عدمده غرق ایدی
« هم عدم اول اصل یمده غرق ایدی

« وار ایدی اول پادشاه بی‌نیاز
« قنده‌سه نه ناز وار ایدی نه‌نیاز »

شو سوزلر بزه عاشق پاشا مرحومك اثرینی تصوف اوزرینه وضع ایتدیکنه اك بویوك دلیلدر . چونکه اهل تصوفجه شو عالم بر عالم خیالدر، بوراده بولنان هرشی کاذبدر، یکانه بر وجود واردر. اوده وجود مطلقدر ، وجود مطلق ، عالم خیال موجود دکل ایکن کون ، یعنی مبهمات عالمنده موجوددی، بوکا ، قدرت أزلیه‌یه مقابل « عدم مطلق وار ایدی ، اوده اصل داخلنده نابدید اولمشدی . عاشق پاشا بونلری قصد ایدییور ، بونلرله کائناتی ، آفاقی وانفسی بر طرزده ، ایضاح ایتدیکنه قائل بولنیوردی .

دها صوکره وجود مطلق ، اهل تصوفجه کمال مطلق ، بناءً علیه جمال مطلق [۱] دیمکدی، جمال مطلقك تظاهراتی ایسه غایت ضروریدر ، جمال مطلق کندینی پرستش ایتدیرمك ایچون بوعالمی یاراتمشدر :

« کندوسینه کندیسی ناز ایلدی
« کافی نونه اوردی بر ساز ایلدی »

عقل کلك ، نفس کلك کاف ونوندن نغمات واصول قوپار قوپماز ، أك اول قوللغه یوز طوتدیغنی سویله‌یور ، که بونلرده تصوفك اساساتندندر :

« کیم ایشتدی آنی ایلك اول اولو قول
« عقل کلدر آدی معروف اول قولك
« قامو قولدن ایلك کلوبدر اول بیلك
قال النبی اول ماخلق الله العقل

[۱] افلاطونك حسن مطلق نظریه‌سی .

« سازی ایلکین اول ایشتدی صالدی باش
« فا ویا وکاف ونونه اولدی باش
« قوللغه طوتدی حقه قارشو بونی
« آنك آردنجه ایشتدی نفس کل
« اول ایشیکده اولدخی هم اولدی قول
« عقل کل باش اول آکا خوش ایلدی
« نفس کل قاتلانمادی جوش ایلدی
« نفس کل طوردی وچرخ اوردی سماع
« جوشه کلدی یبر وکوك طوتدی سماع .»

عاشق پاشا کائناتك نه‌لر اوزرینه مؤسس اولدیغنی ایضاح صددنده‌ده بزه بعض معلومات ویرییور :

« کورکیم اول الله نه‌لر قلمش درر
« قدرت ألندن نه‌لر کلمش درر
« دیلدی کم کندوزینی بلدوره
« ملك یراده مخلوقله طولدوره
« کورکه نه قیلدی ونتدی نیلدی
« نه یراتدی نایی نادن ایلدی
« بو اشی واجب درر بلمك سکا
« دیکله ایمدی ایده‌یم بتغل طکا
« الك [۲] یراتدی قدرتندن عقل کل
« عقل کلدن ایلدی درت درلوقل [۳]
« قلدی اول دردی جهانه درت ستون
« آندن اولدی جر ونصب رفع وسکون
« آب وآتش ، باد وخاك آد ایلدی
« بنلری [٤] بوملکه بنیاد ایلدی

[۲] ایلك [۳] قول [٤] بونلری .

« اود کوردم یورکوکده یانه‌در
« اسی لکون اود دکلمی یانه‌در .
« معده‌کی کرم ایلین اودر سنك
« آنك ایله قائم اولور بوتنك
« هم کونش اوددر طغر [١] هرکون کاور
« قاره کویکن اوکی آیدین قلور
« یل دخی کلدی سکا اولدی نفس
« کم انکله دیری یورر بوقفس
« صوی [٢] کورکم طاموکده قاندرر
« صورتك هم آنوکیله خوش کچر
« هم یونر هم آبدست آلیر هم ایچر
« دین ودنیا اهلنه هم ساقی‌در
« هم چلب دیدارنك مشتاقی‌در
« هم بوطوپرغدن صورت وردی سکا
« کم کورن حیران الر قالر طکا
« سن دخی شکر وثنا قلسك کرك
« اشبو لطفك شکرنی بیلسك کرك .»

مع‌مافیه بوتون بونلر انسانه قوللق ایتمکه کلمشلردر ، انسان اونلره قوللق ایتمك ایچون کلمشدر ، اونك وظیفه‌سی جمال مطلقه مربوطیتده‌در . عشقده‌در ، اوکا واصل اولمقده ، اونك عارفی بولنمقده‌در ، بناءً علیه بونکته‌یی آکلاملی ، اوکا کوره حرکت ایتملیدر :

« اول عقل کیم عشقه یولداش اولمدی
« حکمت واسرار آکا اش اولمدی
« حقلادر درلکی عشقك تمام
« حقدن آیرق یوقدرر عشقه مقام

[١] طوغار [٢] صویی .

« هرکمونکم پروبالی عشق اولا
حاشا کم اول کیمسنه یولدن قالا »

خلاصه اثر باشدن نهایته قدر حیات وحادثاتی ، طبیعتی، روحی، هرشیئی تصوف کوزلکی آرقه‌سندن کورمك ، تحلیل ایتمك صورتیله اوقویانلری حسن خلقه ، حقـه مربوطیته ، عشقه سـوق ایدر . مختلف موضوعلر هپ بونقاط نظردن کچمك شرطیله کوسـترلمش ، حل ایدلمشدر . اثر عثمانلی ذهنیت اولیه‌سنك نصل اساسات فکریه‌یه استناد ایتدیکنی کوسـترمه‌سنه بناءً تاریخ ادبیات نقطهٔ نظرندن غایت قیمتلیدر . مجدی افندینك ترجمهٔ شقائقنده شوسطرلری کوریبورز : «لسان عثمانیده عاشق‌پاشا دیومشهور بر کتاب بدایع مکنون وحقائق مکمون نظم ایلیوب احوال سـالکینی و اسرار عارفینی اول کتابده درج ایلدی . » کتابك یدیبوز اوتوز بیلنده ختامه ایردیکنی شـو - بیتدن استخراج ایدیبورز :

« یدیبوز اوتوز بیلنده هجرتك
« سوزی ایردی ختمنه فکرتك »

عاشق پاشانك لساننده بر تشـوش واردر ، بوده هنوز لسـانك تکمل ایتمه‌مش اولمسـندندر . مع مافیه لسانی سـلجوقی ترکجه‌سی ، یعنی غرب لهجه‌لرندن بریدر. حتی اثرنده اماله، زحاف پك‌چوقدر. مع مافیه بونلر ، بوکبی خطـالر یکی تأسس ایدن ملتلرك هپسـنده کوریلیور ؛ قافیه‌لره کلنجه اوقافیهٔ سمعیه‌یی دکل قافیهٔ نظریه‌یی قبول ایتمشدر . املالری اعتباریله موافق کلن کلماتی تلفظلری باشقه‌ده‌اولسه بنه قافیه یاپار .

«٧٣٣» سنهٔ هجريه‌سى‌نك اون اوچ صفرينه مصادف صالى كيجه‌سى وفات ايتمش اولوب قبرشهرنده غايت مزين ومكلف بر تربه‌ده مدفوندر. تربه‌يى كنديسى ياپديرمشدر. تربه‌زيارتكاهدر. مشارالیه اولياءالهدن‌در.

عثمانليلر اوزرنده حصوله كتيرديكى تأثير حالا دوام ايتمكده‌در. مجدى افنديك شقائق ترجمه‌سنده «قبرشريفى مخزن اصابت اجابت اولدينى مقرر اولمغين اول ديار با اعتباردە اولان اصحاب حاجات آنكله تبرك ايتمكدن خالى دكلدر. فى‌الواقع مقام مذكورده صدور ايليان دعوات مستطابه مستجابه اولوب روحانيتندن مستفيض اولدقلرى محل كمان دكلدر.» سوزلرينه تصادف اولينيور.

٣

سليمان چلبى، مولد. — سليمان چلبى اورخان غازى زمانىنده شهرت بولان شيخ محمود نام فاضلك قيزينك اوغليدر. وراثتك تأثيرى غير قابل انكار اولمه‌سنه نظراً مشار اليه حس علم وفكر عرفانى بويوك ده‌ده‌سندن اخذ ايتديكى كبى قابليت شاعريه‌ده ينه اوندن كنديسنه انتقال ايتمشدر. بويوك پدرى محمود حقنده مجدى افنديك شقائق ترجمه‌سنده «مولانا شيخ محيى‌الدين عربى حضرتلرينك فصوص نام كتابنى شرح ايلدى. اول خاتم انكشت ولايت وفص نكين كرامتك فصوصنده اولان نقوش وهميهٔ معكوسه‌يى فص ظن وكماندن حك ايدوب فص قاطع، تبيان ساطعله مدادمنازعاتى قطع ايلدى.» ديبور. مشارالیه ايسه بو كتابه يازمش اولدينى مقدمه‌ده «اصول علم تصوفى نوخامهٔ فولاد رنكله» اوقدر متين بر صورتده نقش ايتمشدر، كه أك مفصل

موادینی تحلیل ایله‌یه بیلمشدر . شیخ محمود سلطان اورخان غازی حضرتلرینك مظهر توجهی اولمش ، پادشاه کندیسنه ازنیقده بر مدرسهٔ نفیسه انشا ایتدیره‌رك فضلندن ، علمندن خلقی مستفید ایتدکلری کبی مشار الیهی‌ده تلطیف بویورمشلردر . بوذات سلیمان پاشانك روم ایلی‌یه مرورینی :

« یاقاسن‌روم ایلینك‌دست‌تقوی ایله آلمشسك
« کرامت‌کوستروب‌خلقه‌صویه‌سجاده‌صالمشسك»

سوزلریله تسعید ایتمشدر .

سلیمان چلبی بروسه‌ده سلطان اورخان زماننده دنیایه کلمش ، ده‌ده‌سنك حیاتنه یتیشمش ویا اونك علم‌وعرفانندن مستفیداولدیغی کبی موقع اجتماعیسندن‌ده استفاده ایتمشدر. [بلیغ بروسوی کلدسته‌سنده یازارکه : « مشار الیه سلیمان پاشانك هم‌مشربی واحیاناً سرحلقهٔ‌بزمنهٔ داخل اولوب مصاحبتیله شرف کسب ایدن همنام مؤدبی ایدی [۱] . لطیفی افندی تذکره‌سنده عوض پاشانك مخدومی وشاعر عطاینك برادری بولندیغنی یازییورسه‌ده بو حقیقت اولمسه کرکدر . زیرا عطایی سلطان‌مراد ثانی شعراسندندر. ینه مذکور استخراج ایتدیکمز عطایی حقنده‌کی «روایت ایدرلرکه پدرلری فوت اولدقده مشار الیه جمال‌وکمال ایله‌آراسته صاحب حسن‌وتازه‌جوان ونازك طبع ونکته‌دان بیلینوب» سوزلری بزه کوستریبورکه‌عطایی سلطان مراد ثانی‌زماننده پك کنج ایمش، سلیمان چلبی‌نك دوغدیغی زمان ایله بونك آره‌سنده بر عصره قریب مدت واردر . نه‌اولورسه اولسون آره‌لرنده آلتمش

[۱] تاریخ ادبیات : فائق رشاد بك .

ياش فرق اولسه بيله عطايى‌نك او اثناده لااقل قرق ياشنده بولنمه‌سى اقتضا ايدردى . بناءً عليه بو ادعا يا كلش وبى معنادر .

شيخ محمودك قيزى اوغلى اولمه‌سى ، شيخك سلطان اورخانك سلاح آرقداشى بولنمه‌سى سليمان چلبى‌نك بر موقع مخصوص صاحبى اولمه‌سنى امضا ايدن اسبابدندر ، هامه‌ر شيخ محمودك سلطان اورخان غازينك سلاح آرقداشى اولديغنى «امام سليمان چلبى كه اورخانك سلاح آرقداشى اولان بويوك پدرى محمود [١] » سوزلريله بيان ايدييور . سليمان چلبى ييلديرم بايزيدك ديوان همايونى اماملغنه نائل اولديغى كبى مير سليمانك‌ده فوق‌العاده مظهر التفاتى اولمش ، نديمى بولنمشدر .

اساساً زمان‌ده فوق‌العاده مساعددى . بحث مخصوصنده بر تفصيل كوستريله‌جكى اوزره سلطان بايزيدك دور سلطنتى ميليه‌وا نامنده‌كى صربستان پرنسنك ووزير على پاشانك عثمانلى سلطنتنه ادخال ايتدكارى ذوق وسفاهت‌دورى وعينى‌زمانده‌ده علم‌وعرفان دورى ايدى. زمانك شاعرلرى فوق‌العاده مظهر رغبت اولييورلردى. اميرسليمانك‌دور سلطنتنه كلنجه اوده سفاهتله مالى اولمقله برابر تجليات مدنيه وفكريه اعتباريله نظردن دور طوتيله‌جق بر زمان دكلدى . هامه‌ر بودور حقنده «سليمانك كذارش حياتى واقعا صوك زمانلرده لكه‌دار اولمش ايسه‌ده بوسبوتون شاندن عارى دكلدر . روم ايلى طرفنده اون سنه سورن مدت سلطنتنده صناعاتى تشويقدن خالى قالمادى ، شوراسنه دقت اولنماليدر، كه احفاد عثمانيدن حقنده بويله برمديحه ايراد اولنه‌بيله‌جك ايلك حكمدار بودر. سرايندە عصرينك الك بويوك شاعرلرى بولنوردى.» ديييور. سليمان‌چلبى‌ده بونلردن برى‌ايدى. باخصوص «مولد»ى بوتون

[١] هامه‌ر ترجمه‌سى : ٢ جلد ، صحيفه « ١٠٥ »

خلق نزدنده انتشار ایتمش، فوق العاده رغبته مظهر اولمشدی . بوقدر نازك بر دوورده بویله بویوك بر شاعرك اونودلماسی امکان خارجنده ایدی .

آلتیوزسنه دنبری ممالك عثمانیه آفاقنده طنیندار اولان مولدنبویسنك یازلماسنه سبب اولمق اوزره صاحب تذکره عبداللطیف افندی کتابنده غریب بر حادثه کوستریبور : بر واعظ بر کون بروسه ده وعظ ونصیحت ایله مشغول ایکن « لانفرق بین احد من رسله » آیت جلیله سنه استنادله « بن حضرت محمد مصطفی یی عیسی نبیدن [صلوات الله علیهما] تفضیل ایتمزم.» سوزلرینی سویله مش. اواثناده وعظ دیکله مکله مشغول عرب قومنه منسوب بر مرد غیور بوادعایی رد ایله مش. علم فقهه ، تفسیره زیاده سیله واقف اولدیغی جهتله «های نادان وجاهل! سن بوعلم تفسیرده قاصر وراجلسك . آیات عظیمه نك ناسخندن ومنسوخندن ومتشابهندن غافلسك . رسل بینده فرق یوقدر دیمکدن مقصد امر رسالتده وخصوص نبوتده در . مراتب فضیلتده دکل ... اکر آیت کریمه نك معناسی جمیع الوجوه دیمك اولیدی « تلك الرسل فضلنا بعضهم علی بعض » نیچه راست کلور.» سوزلریله الزام ایتمش ، اوراده بولنمقده اولان سلیمان چلبی بووقعه دن فوق العاده متأثر اولهرق مولدنبی یی یازمشدر. مذکور ذات ایسه شهر خلقنی واعظ ایله برابر بولنجه عرب اولدیغندن عربستانه کیده رك کندی لهنده فتوالر آلمش ، دیار رومده اوکا طرفکیر آنجق سلیمان چلبی اولمشدر [۱].

ازجمله مولد نبیدن شو مثنوی افضلیت حضرت محمد علیه السلام حقنده ترتیب اولنمشدر :

[۱] تذکرهٔ لطیفی : صحیفه « ٥٦ » .

« اولمایوب عیسی کوکه بولدینی یول
« امتندن اولمق ایچون ایدی اول
« چوق تمنی قیلدیلر حقدن بولر
« تا محمد امتندن اولهلر
« کرچه کیم بونلر دخی مرسلدرر
« لیك احمد افضل و اکمل درر
« آنی اویله بیلمه‌ین احمقدرر. »

سلیمان چلبی‌نك مولدی جدی بر تأثرك ، بر تهیجك اثریدر . اثرده حضرت فخر کائنات حقنده شدید برعشق موجوددر ، چلبی سلطان انبیایه محبتی بوتون روحیله ، بوتون موجودیتیله حس ایتمش اوندن صکره بزه‌نقل ایله‌مشدر . اثر صنعت حساسیتك محصولی‌در . یوقسه فکرك دکل . فکر بیله اولسه آنجق حساسیتدن کچدکدنصکره بر قیمت صنعتکارانه‌یه مالك اولور . عاشق پاشاده ، سلطان ولدده بر شاعردن زیاده برمتفکر روحی کورمشدك ، حالبوکه سلیمان چلبی‌ده برمتفکردن زیاده بر شاعر روحی یاشایور، او بزه حضرت پیغمبرك مناقب ولادتی سویلرکن تمامیله تاریخه رعایت ایتمیور ، بعضاً مخیله‌سیله ، قلبنك آتشیله اونی تغییر ایدییور . او هرشیدن اول شاعردر ، حقیقت خارجیه ایسه هیچ بر زمان حقیقت شعریه دکلدر .

اثر مثنوی‌طرزنده یازلمشدر . ذاتاً اوزمانك الك زیاده جالب‌دقت اثاری مثنوی طرزنده یازلدینی کبی بوطرز اودورك الك زیاده‌مرغوبی ایدی. اثرده‌کی زندکیٔ حیاتی ، سحر بیانی، سادکیی تبلیغ واحساس ایچون شو سطرلری آلیورز :

« بوکلان علم لدن سلطانیدر
« بوکلن توحید عرفان کانیدر

« بوکلان عشقنه دور ایدر فلك
« یوزینه مشتاقدر انس وملك

* * *

« دیر امینه چونکه وقت اولدی تمام
« کیم وجوده کله اول خیرالانام .
« صوصادم غایت حرارتدن قتی
« صوندیلر بر جام طولوسی شربتی
« قاردن آق ایدی ، هم صوئوق ایدی
« لذتی آنك شکرده یوق ایدی . »

* * *

« الوداع ای جان جانان الوداع
« الوداع ای ماه‌تابان الوداع
« الوداع ای پادشاه عاشقان
« الوداع ای سرور شاه جهان
« الوداع ای بلبل باغ جمال
« الوداع ای آشنای ذوالجلال
« الوداع ای کوهر دریتیم
« الوداع ای باعث نور عظیم
« الوداع ای شاه سلطانم بنم
« الوداع ای درده درمانم بنم
« مصطفی‌دن عبرت آلك سزدخی
« برمز قالمیسر تکری حق
« هرنه‌دکاو چوق یاشارسه بر کشی
« عاقبت اولمك درر آنك ایشی
« آه ألکدن موت شیون آه وواه
« نه‌کدا قورتیلور الکدن نه‌شاه

* * *

« جمله ذرات جهان ایدوب صدا
« چاغرشوبن دیدیلرکیم مرحبا

« مرحبا أى شمس تابان مرحبا
« مرحبا أى جان جانان مرحبا
« مرحبا أى آفتاب عاشقان
« مرحبا أى ماهتاب صادقان
« مرحبا أى بلبل باغ الست
« جمله عالم عشقكيله اولدى مست
« مرحبا أى جان باقى مرحبا
« مرحبا أى عشق صافى مرحبا
« مرحبا أى بلبل باغ جمال
« مرحبا أى آشناى ذوالجلال
« مرحبا أى رحمةً للعالمين
« مرحبا آه أى شفيع المذنبين
« مرحبا أى عاصى امت ملجأى
« مرحبا أى چاره‌سزلر أشفعى
« مرحبا أى عالى سلطان مرحبا
« مرحبا أى كان عرفان مرحبا
« مرحبا أى ذات حقك مظهرى
« مرحبا أى أنبيانك رهبرى
« مرحبا أى صفيانك سرورى
« مرحبا أى آفتاب بى زوال
« مرحبا أى ماهتاب لايزال
« مرحبا أى طوطىء باغ جهان
« عشقك ايله حيران اولدى جمله جان
« أى كوكلر دردينك درمانى سن
« أى قامودوشمشلرك سلطانى سن »

مولدك بوساده ، نفيس ، پرحيات لسانى حتى عصرلره تحكم

ایتمشدر. عصرلردنبری جوامع شریفه‌ده و اولرده اکثریا ربیع‌الاول، ربیع‌الآخر آیلرنده وبعضاً سائر زمانلرده بالجمله مؤمنین ومؤمناتدن مرکب ترك روحلری بونی دیکله‌مشلر، متلذذ ومتذوق اولمشلر، صنعتك قانادلریله دینك یوکسکلکلرینه چیقمشلر،

« همم سلیمان فقیره رحمت ایت »
« همدمن ایمان، یرینی جنت ایت »

سوزلری طوییلیر طوییلماز بویوك شاعرك روحنه فاتحه‌لر اتحاف ایتمشلردر.

بوآنه دکین برچوق مولدلر یازلدیغی حالده هیچ بری بوقدر رقیمته مالك اوله‌مامشدر. قسطمونیلی عبداللطیف افندی تذکره‌سنده « بو فقیر وحقیر بوزمانه دکین یوز عدد مولدکوردم ونظر التفاتله هربرینی کوزدن کچیردم. برنده بوسوز وحالتی وبوشوق وحرارتی کورمه‌دم. وهم بو مرتبه‌ده بریسی مقبول ومشهور اولمادی. بین‌الناس بری اعتبار واشتهار بولمدی » سوزلرینی سویله‌یور.

مولدنده بعضاً شکلی نقصانلر وار ایسه‌ده دینیله‌بیلیرکه بونلر لسانك هنوز تشکل ایده‌مه‌مسندن، وزن عروضه تطابق ایده‌جك قدر تکامل ایده‌مه‌مسندن نشأت ایتمکده‌در. بوقسه اثر، اثر صنعتکارانه، لسان ساده وهیجان صنعتکارایله ممتزجدر. فائق رشاد بکك تدقیقاتنه کوره « فاطمة‌الزهرا » [ر . ع] نك واقعهٔ وفاتنی الحاق ایلهمك صورتیله اثری ادرنه‌ده « قاره بولوت » مسجدی امامی خلیل تزییل ایتمشدر. بواثرك تاریخ تحریری اولان :

« بونی ترتیب ایلدی، دوزدی امام
« بوضعیف وعاجز احقر وجود

« بوامام مسجد قاره بولود
« کر ایدرسه‌ك سال هجرتدن سؤال
« صای سکز یوز ایله داخی یدی سال»

سوزلرندن آکلاشیله‌جغی وجهله سلیمان چلبی فاصلهٔ سلطنتك ابتدالرنده وفات ایله‌مشدر : چونکه بر أثره تزییلاتك اجرا ایدیله بیلمسی ایچون مبدعندن آرتق استفاده احتمالنك مرفوع بولندیغی وارد خاطر اولور. باخصوص تاریخلرده اونی سلطان بایزیدك امیرسلطانك دوری شاعری دییه کوسترملری ، موسی چلبی زمانینه قدر چیقمامالری بوادعامزك اولدقجه بر قوی دلیلیدر . هاممدر کرك چلبی موسانك ، کرك چلبی سلطان محمدك زمان سلطنتنده سلیمان چلبی‌نك اسمنی تکرار ایتمه‌مکده‌در .

٤

شیخی . — متصوفه‌دن اولوب سلطان مراد ویلدیرم بایزید، فاصلهٔ سلطنت ، چلبی سلطان محمد [۱] دورلرینی ادراك ایتمش بر شاعردر، کندیسی کوتاهیه‌لیدر . سلطان مراد خداوندکار حضرتلرینك زمان سلطنتلرنده بروسه‌یه کلمش و اوراده بالآخره حلبده « پوستین » چیقارتیلان شاعر متصوف نسیمی ایله برله‌شمشدر. بورفاقت، زمانك تأثیراتیله اوله‌جق، هرایکی روحده یاشایان رشحات تصوفی تقویه‌ایتمش، حس شاعریتك انکشافنه سبب اولمشدر .

[۱] اصل اسمی حکیم سنان‌در قرمان سفرنده سلطان محمد خسته‌لندیغی زمان اطبا حیاتندن قطع امید ایتمینه کرمیاندن دعوت ایدلمشدر، که فاصلهٔ سلطنتدن صکره کرمیان بکنه کیتدیکی آکلاشیلیور .

بروسه ، شیخینك علومه ، تصوفه اولان تمایل مخصوصی تطمین ایده‌جك درجه وماهیتده اولمادیغی ایچون ایرانه کیتمش ، اورادہ « مشایخ کباردن بی حد عزیزلره ایرشمش ، طریق تصوفده ولایته قدم باصوب توحید صرفه یتشمش » [۱] ، زمانك علم طبنی‌ده اورادہ اوکرنمشدر .

شیخ بایرام آنقرویدن اخذ انابت ایتمش، مشار الیهك خلفاسندن اولمشدر. بایرام آنقروی جداً عالم وممتاز برشخصیت اولوب انکوریده مدرسلکده بولنمش، بالآخره طریقت صوفیه‌یه‌داخل اولوب کندوسندن بر چوق کرامات صادر اولمش ، بر چوق کیمسه‌لر کندیسنك مریدی، تابعی بولنمش ، طریق بایرامی‌یی طرق صوفیه‌یه علاوه ایله‌مشدر [۲] هرنه‌قدر شیخی اخذ انابت ایتمش ایسه‌ده عبداللطیف افندی « اما کیمسه‌یی ارشاد ایتمك وطریق زرق وطاماته کیتمك اولمامشدر . » دییور .

اصل اسمی سناندر . بونك ایچون وطبده معلوماتی بولندیغنه نظراً کندیسنه «حکیم سنان» دیرلر. طبده ملکه‌سی أك زیاده کمالیده‌در، غریبدر ، که کندیسنك کوزلری سقط ومعلول ایدی . شیخك علم وعرفانی زمانجه پك مهم ، پك عالی ایدی .

تذکرهٔ لطیفی‌ده علمی حقنده شو سوزلره تصادف ایدییورز : « علم ظاهر وباطنده یدعلیا وفن توحید وتصوفده قسمت عظماسی‌ده واردی . » فی‌الحقیقه آثاری اوقوندیغی زمان تصوفك تأثیراتی و

[۱] تذکرهٔ لطیفی .
[۲] مجدی افندینك شقائق نعمانیه ترجمه‌سنده تفصیلاتی .

حقایق اشیایی بنه اونك کوزیله کوسترمك اعتیادی اولدیغی کورلدیکی کبی لطیفی افندی‌ده « بوخصوصده کمالاتنه وقوف واطلاع مراد ایدن کتابنك اوائلنه و اواخرینه نظر ایتسون، که اقسام مراتب توحیداتی واصناف تجلیات ذات وصفاتی نه‌خوب اکشاف واعلام وطبایع واحوال فلکیاتی اظهار وافهام ایتمشدر . » سوزلرینی سویله‌یور ، وشاعریتی حقنده بیان مطالعه ایدرکن « اول فیض‌بخش وحالت‌انگیز موعظت‌مآل آتش ریز متصوفانه ابیات شیخانه مواعظ ، هر بری آدمه غنا وفنا ویرر ، کلمات که مومی الیهك کتاب مستطابنده‌در ، مثنوی کویان رومدن برینك نظمنده واقع اولمه‌مشدر . » دییور .

اوائل عمرنده کرمیان زاده‌لرك مظهر التفاتی ، مرغوبی اولدیغی کبی بالآخره‌ده امیر سلیمانك مادحی در . کندیسی سرای سلطانیده احمد حمزه برادرلرله بولنیور ، امیرك فوق‌العاده توجهنه نائل اولیوردی. معمافیه عزلتکار بر روحی واردی ، سرایلرك ، شهرلرك دغدغه‌سندن اوصاندیغی ، بیقدیغی وباکندیغی دیکله‌مك ایسته‌دیکی زمان کشیش طاغنه چکیلیردی . کشیش طاغنك سمالره قرین تپه‌لریله یشیل اتکلری بوتون علمای متصوفه کبی اونك‌ده روحنه بر تازکی ، بخش ایدییوردی . امیرسلیمانك وفاتندن صکره تکرار چکیلمش ، برآز صکره کرمیان‌بکنه کیتمش، نهایت چلبی سلطان محمد بعض انفعالات نفسانیه‌دن متولد مرض عصبی‌دن بونك توصیه‌لریله قورتولمش، اوزمان مکافات اولمق اوزره رئیس الاطبا یاپه‌رق بنه حیات دبدبه‌یه‌اونی فیرلاتمشدی. حیات انزوایه تمایلنك، بالخاصه کشیش طاغنه مجذوبیتنك وثیقه‌سنی هامه‌ر ترجمه‌سی برنجی جلدینك یوز آلتمش دردنجی صحیفه‌سنده بولییورز :

« کشیش طاغی اشجار حضراسی آلتنده ومترنمانه اطرافنی دور ایدن ایرماقلرك کنارنده الهام صاف ولطیف تحریسنه کلن علما وشعرانك ده موقع تلاقیسی اولمشدر . عثمانلیلرك ایلك شاعر خیالیسی منلا شیخی خسرو وشیرینی اوراده یازاردی » .

شیخی شعر اعتباریله بر مجددر ، غزل ، قصیده ، مثنوی طرزنده برچوق شیلر یازمش سه ده خرنامه‌سی ایله خسرو وشیرینی غایت مشهوردر. کندیسنك مصارع وابیاتندن پك چوقلرینی آشیرمقله اکتفا ایتمه‌یه‌رك پادشاهلرك حقنده کی لطفلرینی قصقانانلر اموال واملاکنه قدر دست تعرضی اوزاتدیلر ، اوزمان قیزارق خرنامه‌یی یازدی ، رقیبلرینك هربرینك اسمنی مناسب فرصتلرله ، کنایه‌لرله، تعریضلرله کوستردی. خرنامه‌نك نه صورتله یازلدیغی حقنده هامه‌ر ترجمه‌سنك ایکنجی جلدنده « شیخینك قدرتی وبوندن دها زیاده پادشاهك الطافی کندیسنه دشمن قزاندیرمشدی . بونلر ، اکثریا بویوك شاعرلر حقنده واقع اولدیغی کبی اشعارندن انتحال ایله قناعت ایتمه‌یه‌رك نهایت املاکنه ویانده کی آدملرك حیاتنه تعرض ایلدیلر . « شیخی یه خرنامه» أثرینی یازدیران بوتعرض ابلهانه اولمشدر . شیخی بوکتابده باشنه کلنلری حکایه ایده‌رك دشمنلرینی بوحیوانك اسمی آلتنده تقسیم ایدر.» سوزلرینه تصادف اولنیور. فائق رشاد بك «مملکتنه عودت ایتدیکی زمان» رقبا وحسادینك اثر حیاتی اوله‌رق حرامیلر یولنی باصدیروب راکب اولدیغی قاطره وارنجه‌یه قدر نه‌سی وارسه آلمشلر » دییور، که فعل تعرضك نه‌صورتله وقوع بولدیغنی بزه پك کوزل ایضاح ایدر . شیخی خرنامه‌سنی یازنجه سلطان محمده تقدیم ایتمش ، بوتون ضایعاتی پادشاه طرفندن اوده‌نمشدر .

« خرنامه‌سی » کرك هجونده‌کی ظرافت ، کرك طرز افسانوی‌یه بزده مبدأ اولمق اعتباریله جداً شایان تدقیق وقرائت‌در ، آتیده‌کی مثال شو ادعامزده نه‌قدر حقلی اولدیغمزی کوستریر .

« وار ایدی برخرضعیف ونزار
« یوك ألندن قتی شکسته وزار

« کاه اودونده ، کاه صوده ایدی
« یوك ألندن قتی قصوده ایدی .

« یاغز ایدی سراسر اندامی
« یوغیدی آخور ایچره آرامی

« بر زمان اولمشدی خوش حال
« قوطوغونجه ایدی خردجال

« نعرهٔ شیره‌کوش صالمازدی
« کرکی عینله هیچ آلمازدی

« آرسلان اورکر ایدی قولاغندن
« قورد قورقار ایدی چوماغندن

« قلت جوعدن اولمش ایدی ضعیف
« بی‌علفلکدن اولمش ایدی نحیف

« رحم ایدوب اوکا صاحبی برکون
« صالدی بر اوتلاغه تنعم ایچون

« واردی اوتلاغه چون بو مسکین خر
« کوردی اوتلاق ایچره نیچه بقر

« سمیرمش اوتلاق ایچره شویله بولر
« چکریسك قیلن یاغی طاملر

« کیمینك بوینوزی وار آی کبی
« کیمینك حلقه حلقه یای کبی

« کوریجك خربوحالی دیدی همان
« نه عجبدر زمانه ودوران
« بونلرك باشلرینه تاج نه‌دن
« بزه بوفقر واحتیاج نه‌دن . »

شیخی متصوفیندندر ، کرك خسرو وشیرین مقدمه‌سنده کرك سائر آثارنده بومیل تصوفی پك واضح ، پك جلی بر صورتده اوقونیر ، اونده بعضاً مولانا جلال‌الدین رومی حضرتلرینك افکاری بولندیغی کبی مولانا سنائی ، عطار وامثالندن عبارت صوفیهٔ صافیه‌نك [۱]ده مطالعاتی کوریلیر . مثلا خسرو وشیریندن آلدیغمز شودرت مصراع متصوفیندن اولدیغنی کوستریر :

« جمالی بردر کر چوق‌در عبارت
« قمو اول حسنه ایدرلر اشارت
« اکرچه بوقدر روحدتده قسمت
« بیان اول رسمه قیلمش اهل حکمت

اوتصفیهٔ باطنی آمرسوزلرده سویله‌مشدر، کهاونلردن بری‌ده‌بودر.

« قیلنجه عقلکی حرص وهوا قول
« کذر قیل بو کدورتدن صفابون
« طوررکن بونجه اوهام وخیالات
« تجلی ایده‌می حق نوری هیهات
« یاپیلماز روح نفسی بیقمانجه
« ملك کیرمه‌یه شیطان چیقمه‌نجه .

بومتصوفك نظمده، باخصوص طرز قصیده‌ومثنوی‌ده کوستردیکی

[۱] ولد چلبی .

تجدد آنجق عجم ادبياتيله‌در ، عجمستانه سياحتی اونك اوزرنده پك زياده تأثير ايتمش ، قدرت ابداعيه‌سنك اويانمه‌سی ، جانلانمه‌سی ايچون پك‌مهم بر عامل اولمشدر . ايرانك فوق‌العاده مترقی ادبياتی، صنعتی، باخصوص كلستان صاحبی سعدی اونك موجوديتنده پك مهم ايزلر براقمشدر . ذاتاً ادبياتلر ايچون مايهٔ خارجيه احتياج واردر ، أك بويوك تجددات ادبيه ياخارجك تأثيريله ويا ماضيه رجعتله تأمين اولنمشدر . يالكز بومايه‌يه يكی وشخصی طرز تلقياتك وضعی ، ضم وعلاوه‌سی ضروری كورلمشدر ، ايشته شيخينك أك بويوك مزيتی بونقطه‌در ، اوده متصوفدر ، اوده عاشق پاشا كبيدر ، لكن او هرشيدن اول بر شاعر مجددر . خارجدن آلدقلرينی شخصيتنده بسله‌دكدن صوكره يازمش وبزه نقل وتوديع ايله‌مشدر .

« كوكلم قوشينه صاچدی يمه دانه‌بنلرك
« اولدرمه‌سون طوتوب كه‌كيرر قانه بنلرك

* * *

« غمزه‌ك كه‌بر خدنك ايله بيك‌جانه قصد ايدر
« خوش آهوانه كوزلر وشيرانه قصد ايدر
« خطك كه چكدی خاتم ياقوته دائره
« بر موردر، كه مهر سليمانه قصد ايدر
« خالك كه زلفكه طولاشوب آلنكه آغار
« هند وصفت كمند ايله ايوانه قصد ايدر.»

* * *

« كرم اهلن بوكيجه عالم معناده كوروب
« صوردم آنلاره عجب، نولدی سخا ، قانی كرم
« دركه شاه عطا پيشه وخير انديشه
« كرميان مملكتی مالكی سلطان كرم . »

شو سطرلر بزه واضحاً شیخینك عاشق پاشادن ، حتی سلیمان چلبیدن نه‌قدر آیرلدیغنی کوسترمکده‌در ، صنعت ذاتاً ابدی استثنا دکلدرده نه‌در ! باشقه بر طرز تفکر ، باشقه بر طرز تحسس ، باشقه بر طرز افاده کوسترنلر ، خلاصه اسلوبه مالك اولانلر ادبیاتده یاشامق حقنه مالکدرلر .

شیخینك أك بویوك أثری خمسهٔ نظامیدن ترجمه ایتمش اولدیغی خسرو وشیرین‌قصه‌سیدر. بو أثرطوغریدن طوغری‌یه ترجمه اولمیوب شیخی روحندن پك چوق شیلر علاوه ایتدیکی کبی مولانادن ، سعدیدن‌ده پك چوق شیلر آلمشدر . أثرده بر سادکی ، برسیلان شاعریت ، بر افادهٔ متین واردر . ترجمه‌نك بر قسمنی سلطان مراد ثانی‌یه‌تقدیم ایتدیکی زمان برچوق قیل وقالی موجب اولمش، کندیسنی چکدمه‌ینلر بر چوق سوزلر سویله‌مشدر وبونك طولاییسیله « جوائز وعطایادن کندویه‌حصه ایرمه‌مشدر.» پادشاه بالآخره احسان‌ایده‌جك اولدیسه‌ده شاعرك عمری وفا ایتمه‌مش ، أثری اتمام ایتمه‌دن اولمشدر. بو « أثری شیخینك محبی ومعتمدی اولدیغی کرمیان بکنك نزدنده وزارت خدمتنی ایفا ایدن و اونك کبی شاعر اولان جمالی اتمام ایتمشدر . »

حالبوکه فردوسیٔ طویل أثرك کرمیان اوغلی مصطفی چلبی نامنه یازمش اولدیغنی ، اتمامدن اول چلبینك وفات ایتمسیله سلطان مراد ثانینك امریله اکمال ایدلدیکنی یازییورسه‌ده بزجه برنجی احتمال دها قویدر. جمالی شیخی دیمکله معروفدر، که شیخینك همشیره‌زاده‌سیدر.

بو ادعامزك أك‌بویوك دلیلی‌ده خسرو وشیرینك ابتداسنده بولنان سوزلردر :

« نه سلطان آفتاب هفت کشور
« همایون طلعت وفرخنده اختر

« صورارسه‌ك کیمدر اول حقدن مؤید
« دیرم سلطان مراد ابن محمد . »

خسرو وشیرین اویله بر حکایه‌در، که قومك عنعناتنده یرطوتمش عثمانلی ترکلکنك تا اوزماندن بو آنه‌قدر روحنی ، موجودیتنی حسنیله تیتره‌تمشدر. لسان عوامده فرهاد ایله شیرین‌دییه یاد اولنان‌بوقصه‌در، بوکا دائر پك چوق کیمسه‌لر أثر یازمشسه‌لرده هیچ بری شیخینك یازدیغی قدر معتبر اولمه‌مشدر . هامه‌ر تاریخی تذکرهٔ لطیفیدن آله‌رق شومعلوماتی ویرییور : شیرین وخسرو وفرهاد معاشقه‌سنی نظملرینه موضوع اتخاذ ایدن نظامی ، امیر خسرو ، دهلوی ، آصف خان ایله هاتفیدن باشقه ترك شاعرلری آهی ، جلیلی ، لامعی ، شانی ، مولانشاه ، محمدبن عثمان اونلری تقلید ایتمشلردر . »

خسرو وشیرین حکایه‌سی خسرو پرویز نامنده برشاهك رقیبی بولنان فرهادی محبوبه‌سی شیرینden قیصقانه‌رق بیستون اسمیله مسمی بر طاغه بند وحبس ایتمه‌سنی ، اونك‌ده معشوقه‌سنه وصول ایچون طاغی یارمه‌سنی کوستریر .

لطیفی تذکره‌سنده « زبان ترکیده «قصهٔ خسرو وشیرینی» آندن شیرین دیمش یوقدر » دییور .

شیرینك حسنندن بحث ایدن شوپارچه‌یی مثال دییه آلییورز .

« صاچندن سنبلك بوینده بیك باغ
« ایندن لاله‌نك باغرنده یوز داغ

« جهانی بنده قیلمش سروآزاد
« خدنك غمزه ، ابروی کمانکش
« جهانکشدر بریسی ، بری جان کش
« اوقور جادو کوزی زلفینه افسون
« که اوله اول مفتوله مفتون
« ایشیدن اول لب ودندان سوزندن
« براقیر لعل ولولویی کوزندن »

شیخی صوك زماننده عطار دکانی آچه‌رق طبابتله ، خصوصیله کحاللقله اشتغال ایتمش ، «۸۲۶» تاریخنده کوتاهیه‌ده وفات ایله‌مشدر. دیمك سلطان مراد ثانی سلطنتنك آنجق ایکی سنه‌سنی ادراك ایتمشدر.

۵

اصمری . — او عصرده یتیشن اهل تصوفدن أك اول بر رومانیتك أثر وجوده کتیرن ؛ شیخیدن اول بوطرز شعری مملکته ادخال ایدن احمدینك مسقط رأسی حقنده ایکی روایت واردر . بر چوق ذوات ، خصوصیله استاد محترم فائق رشاد بك کرمیانلی اولدیغی سویله‌یورلرسه ده صاحب تذکره عبداللطیف افندی «سیواسدندر، مرادخان غازی دورنده بولی بکلرندن میر سلیمانك مادح و واصفی و اول عصرك شاعر پر معارفی ایدی » دییور ، که بو ایکنجینك حقیقت اوله‌سی بزجه دها زیاده محتملدر. استادك وکرمیانلی دینیلرك کرمیان زاده میر سلیمانك مادحی وشاعری اوله‌سندن یاکیلملری احتمالی وارد خاطر اولدیغی کبی لطیفینك سوزلری‌ده بزم فرضیه‌مزی تقویه ایتمکده‌در .

احمدی شیخیدن اختیار اولمقله برابر زمانینده شیخی قدر بر تأثیر اجرا ایتمه‌مشدر .

تحصیلی مصرده اولوب متبحر مولانا فناری‌یه ، طبدن شفا مؤلفی طبیب حاجی پاشایه شریك درس اولمشدر . بعدالتحصیل أك زیاده شعرایی طوتان، اونلری التفاتلره غرق ایدن کرمیان‌ایلنه کلمش، وکرمیان زاده سلیمان چلبی‌یه معلم اولمشدر . شیخی ایله الفتی‌بورادن باشلادینی کبی خسرو وشیرین شاعری ایچون غایت دوست بر معلم، بر رهبر اولمشدر . احمدی ، فی‌الحقیقه ، سرایلرده یاشایه‌جق درجه‌ده ذکی ، «نبض آشنا، لطیفه‌کو، شیرین سیما ، ظریف بر آدم ایمش» ..

بر چوق لطیفه‌لر ، خوش سوزلرله مجلسنده بولنانلری نشئه‌دن نشئه‌یه آتار ، غایت سویملی وتحف اولدینی جهتله اوته‌کنه بریکنه واقع اولان تعرضات لسانیه‌سی انفعالی موجب اولمازمش .

کرمیان زاده‌لرك سلطان ییلدیرم بایزید ایله واقع اولان صهریتلری طولاییسیله اجرا ایدیلن دوکونده حاضر بولنه‌رق کرمیان ایالتنك عثمانلی طوپراغنه انضمامنی کوردیکی کبی تیمورلنکك اماسیه‌یه دخولنده دخی بولنمش، جهانکیرك ذکایه‌فرط حرمتندن استفاده‌مقصدیله برقصیده یازه‌رق تقدیم ایتمش ، اونك مظهر التفاتی اولمش ، علم وعرفانه‌بناءً اخص ندماسی میانه داخل بولنمشدر . هامه‌ر ترجمه‌سنك ایکنجی جلدنده تیمور ایله احمدی آره‌سنده‌کی مناسباته دائرمعلومات بولییورز: شهزاده سلیمان دور سلطنتندن بحث ایدرکن هامه‌ر «بوزمانك بوتون شاعرلرندن أك شهرتلیسی شهزاده‌سلیمانك برادری حمزه ایله برلکده معیتنده بولندیردینی احمددر . احمد تیمور طرفندن غرق التفات

وهدایا ایدلمشدی. بر کون شهنشاه ـ که احمدی نك قاتی، سربستانه بیان افکار ایتمه‌سنی پك تقدیر ایدردی ـ کندیسیله برلکده حامد بولنان شاعره « بنم دکرم نه‌در؟ » دیه سؤال ایتدی. احمدی «سکسان آقچه» دیدی. تیمور دیدیکه «بوفوطه‌مك قیمتیدر». شاعر « بن ده اوکا قیمت بیچدم ، چونکه کندك بر پاره ایتمزسك » جوابنی ویردی . شهنشاه بوبدیههٔ سربستانه‌دن منفعل اولمق شویله طورسون ، شو سوزلری آغزندن قاچیرمش اولان شاعری شاهانه مظهر مکافات ایده‌جك قدر علو جناب کوستردی.» دیبور، وتذییلاتنده زمانك أك مضحکه کوسی خواجه نصرالدینك بودرجه‌لرده ، تیمور نزدنده، مقبول اولمادیغنی ده آیریجه ذکر ایدییور .

تیمورك شاعرلردن، خفیف مشربلردن خوشلانمادیغی ویالکز علم وعرفان صاحبی بولنانلره متوجه و التفاتکار اولدیغی حقائق مثبتهٔ تاریخیه‌دن ایکن نصل اولدی‌ده احمدی‌یه فوق العاده ملایم والتفاتکار بولندی ؟ بومسئله‌نك روحنی، اساسنی احمدینك علم وعرفانندهٔ آرامق مقتضیدر. احمدی علم طبه ، تاریخه ، تصوفه فوق العاده واقف ، زمانك سائر علومنده حائز رسوخ ووقوف ایدی. لطیفی افندی تذکره‌سنده «علم ظاهر وباطنده آفاق وانفسی تشبیه وتمثیل ایله هندسه و هیئتدن وعلم حکمتدن چوق معانی ومعارف خرج ودرج ایتمشدر . » قیدینه تصادف ایتدیکمز کبی هامه‌در ترجمه‌سنده « تیمور وبایزیدك هر ایکیسی اسکندر کبیر ایله مساوات أملنده بولندقلری جهتله بوزمان قدیم قهرمانلرنك فتوحاتی تاتار شهنشاهنك ، سلطان بایزید ایله اوغلنك سرایلرنده اقامتی مدتجه احمدی‌یه بیتوب توکنمز برسرمایهٔ مصاحبه

اولمشدی . » سوزلرینی‌ده کوریبیورز .

احمدی‌نك علم طبدن « قانون » و « شفا » نك برچوق مسائلنی ذکر وتعداد ایدر بر کتاب منظومی واردرکه ، بوده علم وعرفانه دیکر بر دلیلدر .

بوقدر عارف، عالم اولان بوذات یالکز کندیسنی دوشونمکدن باشقه بر شی یاپمامش ، بر مداهن ایچون لازمکلن بوتون اوصافه مالك بولنمشدر . احمدیجه حائز اهمیت اولان ؛ مملکت ، وطندن صرف نظر ـ ذاتاً اوزمانده بوفکرتی حائز کیمسه‌لر همان همان یوق کبیدی . ـ شو ویابو پادشاه ویاخود امیر دکل ، پاره‌یی چوق ویرن، التفاتی بول اولاندی. اوکرمیان زاده‌لره خدمت ایتدیکی کبی سلطان بایزید خانه‌ده خدمت ایتمش ، اونك ایچون نصلسه تیمور ایچون‌ده اویله اولمش ، تیموره نصل باقمشسه سلیمان چلبی‌یه‌ده اونظرله باقمشدر. باخصوص مزاجکیر اولمه‌سی هرشاهده کوردیکنی تقدیر وپرستشه اونی سوق ایدییوردی . سلیمان چلبی‌نك عشرته انهماکنی شوغزلیله نه‌قدر حرارتکارانه مدح ایدییور، که بو ادعامزه پك کوزل بر دلیل تشکیل ایدر :

« میر سلمان عز نصرن چون اچر جام شراب
« صورتینك چشمه‌سندن نور ایلر التهاب

« روشن اولور کون بکی سر سقاهم ربهم
« چونکه کندی قوللرینه صونه اول‌جام شراب

« مجلس جنتدر آنوك حور ورضوان حاضر اوش
« داخی نقلیله شراب وشمعله چنك ورباب

« نجه‌کیم چوخ ایچریسه عقلی کامل تر اولور
« بلزم شکری ایچر ، آب حیوان یاکلاب

« رزم اچنده ایرن آ که صانه مرغ وزخل
« بزم اچنده [۱] کورن آنی دیبه ماه وآفتاب

« نعره‌سی غرنده رعد وقمچیسی رخشنده برق
« قیلیجیدر صاعقه آتدوغی اوخدرر شهاب

« بزم ورزمین رونقی هم بخت وتختوك زینتی
« خلق اچنده اولدرر والله اعلم بالصواب

« دولت استرسك بوشاهوك صحبتندن احمدی
« اوله غایب بر نفس کم دیدلر [۲] من غاب خاب »

احمدی هرنه‌قدرسرایك خلقدن آیرلدیغی، عیش ونوشه‌طالدیغی، خلق ایله آمرلر آره‌سنه کثیف برپردهٔ رقت‌وظرافت کریلدیکی برآنده کلمش ، بوتمایلاتی اوقشامش ، اونلره کوره آثار یازمش ایسه‌ده بنه تصوفك تأثیراتندن قورتوله‌مامشدر. زمانك تمایلاتنه جواب ویرمکله برابر تصـوفی‌ده ادامه ایتدیردیکی جهتله احمدی بزجه هر ایکی دور آره‌سنده بر خط وصلدر . تصـوفکارانه اشعارنده اکثریا بر طور واعظانه طاقینیر ، اوندن صوکره سوزه باشلار :

« جهانك اصلی وفرعی سن حقیقت بیل که آدمدر
« مسجد فیض اولان حقدن بوکون آدمده‌کی دمدر

« کورنمز حقدن آیرو کوزلرمه هر نیه باقسه‌م
« محیط کل شی اولدر بنم یا بونظر نه‌مدر

« بوغیمش غیری حقدن چون وجودی جمله اشیانك
« صاقن بر کیمسه‌یه آیروق دیمه عالمده بوکمدر . »

سوزلرنده اولدیغی کبی . .

[۱] ایچنده .
[۲] دیدیلر .

متصـوفانه سوزلرك مقابلنده شوخانه ، دورك تمایلاتنه موافق نه کوزل مصراعلری ، غزللری ده واردر :

« هرکیم کوزوکه صید اوله مست وخراب اولور
« هرکیم صاچنه قید اوله بی‌خور وخراب
« یاری کرکسه جورنه صبر ایله احمدی
« کم موتیله خوف چکر مشك‌ناب اولور.»

* * *

« اولکه یوزوکی کل زولفوکی ریحان ایلمش
« بو پریشان کوکلی عشقوکه حیران ایلمش
« صاچنوك بر بندنی چوزمش صبا یلی صباح
« اول نفسدرکم هوایی عنبر افشان ایلمش »

* * *

« جمالك کونشی اتسه تجلی
« اول عالمده هرذره‌که وار نه‌در»

احمدی غزللرنده بعضاً پك کوزل پارچه‌لر کوستره بیلییورسه‌ده بر مجدد دکل ، آنجق برزمان شناسدر . لطیفی تذکره‌سنده اقتدار شـاعرانه‌سی حقنده « اسلوب شـعری شیخی طرزینه قریب وقدما وادیسنده فارسیدن مترجم موعظه کونه بر طور عجیبدر . » سوزلری مصـادف انظارمز اولدیغی کبی یئه عینی تذکره‌ده « سـلیمان ظهیرك اکثر قصائدینی ترجمه ایدوب » جمله‌سنی‌ده تصادف ایدییورز .

احمدی اسکندر نامه‌سیله تاریخ ادبیات عثمانیه‌ده بر ایز براقمه‌سه‌یدی کوچك بر قید ایله اکتفا ایدیلیر بر شـاعر اولوردی . اسـکندرنامه عثمانلی تاریخ ادبیـاتنده تاریخی ورومانیتك ایلك أثر

نظمی‌در ، حقائق تاریخیه‌یی آز چوق تغییر ایتمك صورتیله یازلمش اولان بوأثرك برقسمی اسکندر کبیرك حیاتندن، فتوحاتندن،قسم دیکری ملوك سالفه‌دن ، وعثمانلی تاریخنك مقدماتندن بحث ایدر بولنمشدر .

حقائق تاریخیه‌یی تحریف ایتدیکنی کوسترمك اوزره اسکندر نامه‌سندن شومثالی آلییورز :

« کیتدی ارطغرل جهاندن ییرینه
« اوغلی عثمان قالدی آندن ییرینه
« اولدی عثمان بر اولو غازی کیم اول
« نیره‌یه‌کیم واردی ایسه بولدی یول
« سلجوقی فتح ایلدی اول نامدار
« اینه‌کول ایله دخی کیروحصار
« کافری ییقوب یاقوب اول نامدار
« بورسه‌یی ، ازنیقی ایلدی حصار . »

سلجوقی فتح ایتمك کبی کلمه‌لر حقائق تاریخیه‌نك نه‌قدر تغییر ایدلدیکنه بر مثالدر . دها صوکره منظوم تاریخ یازدیغی حالده‌سلیمان پاشانك روم ایلی‌یه‌کچدیکندن بحث‌ایتمه‌یه‌رك ایلك مروری سلطان‌مراده ویره‌جك قدر أثر غفلت کوسترمشدر. باخصوص بوأثرده‌کی لسانده پك اسکیدر ، عادتا عاشق پاشا ترکجه‌سیدر . ذاتاً احمدی بر شاعر مبدع دکلدر . اسکندرنامه لسان و شعر اعتباریله پك بویوك بر قیمته مالك اولمامقله برابر تاریخ ادبیاتك بر آنا خطی اولدیغندن جداً شایان قید وتذکاردر . اساساً کتاب زمانك فضلا وکبراسنجه مقبوله کچمه‌مش ، « بوکونه نظم ایله برکتابدن بر منقحجه قصیده افضل و اولی ایدی . » دیمشلردر . حتی تذکرهٔ لطیفی‌ده بوکا دائر

غریب بر قصه‌یه تصادف اولنمقده‌در :

احمدی کتابك مقبوله کچمدیکنی کورر کورمز ، فوق‌العاده متأثر اوله‌رق ایشی بر حجره‌ده برابرجه دمکذار اولدیغی شیخی‌یه آچمش، اوده‌حسب حاله‌موافق‌مخیل برقصیده ترتیب ایتمش، احمدینك امضاسنی آتمش، اسکندرنامنه صاحبی‌ده بونی آله‌رق کبرانك وفضلانك نزدینه کلمش ، تقدیم ایتمش ، اونلرده اوقودقدن صوکره شو جوابی ویرمشلردر :

— مولانا احمدی ! بوقصیده سنك ایسه اول کتاب‌سنك‌دکلدر. اکر کتاب سنك ایسه قصیده سنك دکلدر .

ایشته اسکندرنامه زمانی کبارلری ، صنعت آشنالری آره‌سنده بوقدر اعتباره‌نائل اولمش، اوندن‌صوکره‌سکوته‌طالمش، اونودولمشدر. بز بوکتابدن « سد اسکندر » حقنده‌کی مبالغاتی ،خرافاتی استخراج ایدییورز : لسانده تازه‌لك اولمادیغی جهتله خیاللرك عادیلکی ، حسسزلك تمامیله کوزوکمکده‌در .

« ایکی طاغا اوغرادی اول یولده‌شاه
« هر برینوك قلسی [١] تا اوج ماه

« یاخننده اول طاغلرك شاه جهان
« اغرادی [٢] برقومه غایت ناتوان

« عورتی وار جمله‌سی عریان وخوار
« آجلق ألندن قمو حیران وزار

« صورد [٣] احوالن بلارك پادشاه
« دیدلر جاوید اول دنیاده شاه

[١] قلسی = قوله ، ذروه [٢] اوغرادی [٣] صوردی .

« نیجه دونسه ، چرخ طوتسه بر قرار
« تختکی الله قیلسون پایدار

« عمرکی جاوید ایتسون لایزال
« ایرمسون هرگز کمالنه زوال

« چونکه ای شاه صوردك احوالومزی
« ایدهلم نادر اشت[۱] حالومزی

« اوله کیم بو ایشه چاره بولسن [۲]
« اشبو مشکل عقدهٔ[۳] حل قیلسن

« وار بوطاغلردن آکا روبی کران
« کوه وصحرا یأجوجه اولمش مکان

« کر عمارت ایدوز ، کرکشت کار
« یأجوج ومأجوج ادرلر[٤] تارومار

« اشلری ظلمیله غارتدر قمو
« هر نه اتسلر[٥] خسارتدر قمو

« قنده ارسالر ایدرلر جوروقهر
« بونلرك ظلمیله دویمز ایك [٦] شهر

« آدمی نصفنجه اونلرك قدی وار
« آنده اولور بیری که نسلی هزار

« بوایکی طاغك آره‌سی در یقین
« کجاجك یوللری ای شاه زمین

« داخی یولدن یوق بلاره ره‌کذر
« چاره ایلسون بوایشه تاجور

---

[۱] ایشیت[۲] بوله‌سك[۳] عقده‌یی[٤] ایدرلر [٥] ایتسه‌لر[٦] ایکی.

« که اولالر شه دولتده خلق شاد
« هم اولا آدی شهك خیریله یاد

« بز دخی دولاشوب ایده‌لم مدد
« ایك طاغ آره‌سن اتسون شاه سد

« دید [۱] شه‌کم شکر حقه‌که اول غنی
« بی نیاز اتدی خلایقدن بنی

« کمسه‌دن باکه کرکمز در مدد
« یاردم اولسه تنکردن یاپیلسه سد

« پس سکندر اورادہ قلدی قرار
« کارکیرلر جمع ایتدی بی شمار

« دوکد [۲] سنك وآهنیچون سیم وزر
« خیریچون اول سدی یاپدی تاجور

« یأجوج ومأجوج سددن ا کارو
« قلدیلر هر کز کچامزلر برو

« لیك ایریشه فرمان احد
« حشر یاخینده رخنه اولا سد

« یأجوج ومأجوج آندن چیخلر
« بید [۳] اقلمی تمامت یخلر . »

احمدی فاصلهٔ سلطنتك صوك سنه‌لرنده «۸۱۵» تاریخنده وفات ایتمش اولوب کوتاهیه‌ده مدفوندر .

---

[۱] دیدی [۲] دوکدی [۳] یدی.

٦

قاضی برهان الدین . — اجنبی اولمقله برابر ایلك دفعه عصرك تمایلات تصوفیه‌سندن قورتیلان غرب ترکی شاعری بولندیغندن تاریخ ادبیات عثمانیه‌ده قاضی برهان‌الدیندن بحث ایتمك ضرورتی واردر .

قاضی برهان‌الدین جداً ممتاز برسیما ، بر شخصیتدر . جسارتی، عزمی ، معلوماتی ، شاعریتی کندیسنی حیاتك أك بویوك موقعنه ، حکمدارلغه قدر اصعاد ایتمشدر. ارزنجانده تولد ایتمش ، کردستانك متین ، آتشین ، یورولمز روحیله حلبه کلمش ، اورادہ تحصیل علوم ایتمشدر . شاعر ، عالم برهان‌الدین عمق موجودیتنده بر انقلابجی قدرت وقوتنی حس ایدییوردی . تحصیلنی بتیرر بتیرمز هامه‌رك دیدیکی کبی « سیاستده متعمق » اولان بوسیما مملکتنه عودتله فضل وعرفانیله ابتدا ارزنجانه قاضی ، صوکره‌ده ارزنجان امیرینه داماد اولدی . بوبرنجی خطوه ایدی . اوذکاسیله چیقه‌جغی مردیوه‌نك برنجی قدمه‌سنه آیاق باصمشدی . جنکیز خانك اولاد و اعقابنه تابع بولنمش اولان بوزنکین، شاعر روحلری مناظر طبیعیه‌سنك حشمتیله، اهالیسنك شعره مفتونیتیله اوقشار مملکته حاکم اولمه‌سی ایچون چوق زمان بکله‌مه‌دی . امرا فترتی ظهور ایتدی . خلقك نظرنده قاضیلغی اثناسنده برهان‌الدین پك بویوك بر موقع طوتمشدی ، بوندن استفاده ایده‌رك قاین پدرینه قارشو بر اختلال حاضرلادی ، واقع اولان مصادمه‌ده فوق‌العاده ذکا ودرایت کوستردی، قائن پدر دامادك أندہ مقتول دوشدی .

پدری سلطان مراد خداوندکار زماننده اهل تصوفه پادشاهك فوق‌العاده میال ودوشکون اولوب علمایه لاقید بولنمه‌سندن خارجده معیشت آرامه‌یه چیقان عقائد علماسندن احمد برهان‌الدیندر ، که اوغلی قاضینك اصل اسمی برهان‌الدیندر . پدری قیصری حکمدارینك‌ده قاضیلغنی یاپمشدر[۱] .

بر چوق تاتار عشیرتلری اوزرینه تأسیس حکومت ایدن بوذات یکرمی سنه قدر اجرای سلطنت ایتمش ، عثمانلیلرله ، تیمورلنك عساکریله ، مصر مملوکلریله ، جواردەکی تورکمن عشیرتلریله متعدد دفعه‌لر محاربه‌لرده بولنمشدی. سیواس، قیصری شهرلری بونك حکومتی داخلنده بولینیوردی . سلطان ییلدیرم سیواس شهرینی آلمق قصد وعزمیله شرقه طوغری یورودیکی زمان مخاطره‌لی بر حرب احتمالنه معروض قالمامق ایچون خرپوت طاغلرینه چکلمش ، آق قویونلی عشیرتندن بایندر عائله‌سنك مؤسسی قره یولاق نامیله معروف قره عثمان طرفندن یاقالانه‌رق سلاح بدست شقیلرك کوردکلری جزایه اوغرامش ، اعدام ایدلمشدر .

بووقعه « ۸۰۰ » سنهٔ هجریه‌سنده وقوعبولمشدر .

« ۷۹۸ » سنه‌سنده خطاط خلیل ابن احمد طرفندن یازیلان یکانه دیوانی انکلتره‌ده «بریتیش موزه‌ئوم» ده محفوظدر. بونك بویوك قسمی غزللردن عبارت اولوب برقسمی‌ده تویوغلردن [۲]، رباعیلردن

[۱] هامه‌ر ترجمه‌سی : برنجی جلد ، صحیفه ۲۱۷، ۲۶۹ ، ۳۳۵

[۲] اون بر هجا ایله یازیلی بر نوع رباعیدر ، که برنجی ، ایکنجی ، دردنجی مصراعلری هم قافیه‌در .

عبارتدر. لسانی عثمانلی ترکجه‌سی دکلسه‌ده ینه‌غرب ترکجه وشیوه‌سیدر. بوشاعرك أك بویوك مزیتی تصوفدن قورتیلمه‌سی ، أك اول غرب ترکجه‌سنده رباعی سویله‌مه‌سیدر . ذاتاً بوقدر متین، شجیع ، عزمکار بر موجودیت تصوفك ضعیفلره تسلی وسکون ویرن روح وزمینندن ذوقیاب اوله‌مازدی. بونك ایچون‌در، که منظومه‌لرنده بر بوی‌بشریت موجوددر . عاشقانه غزللریله رباعیلرندن ، و تویوغلرندن بعض مثاللرله اکتفا ایده‌جکز :

غزللرندن

« یار بزومیله ینا کورکه نه‌آل ایلدی
« تا که باشوم قان اولا یا کفن آل ایلدی

« آغزینی کورالی درلیکم اولدی کمان
« بیلنی کوسدار الی بینی خیال ایلدی

« جانومی آلدی کوزی کوکلم آپردی‌طوزی
« شهد وشکرتك سوزی عقللری لال ایلدی

« هجرنه دویمزم وصلنه ایرمزم
« شول صنمك‌که یوزی بدری هلال ایلدی

« حسنی‌که حق لطفی‌در بیزا حرام ایدین
« کوزلری عاشق قانن نیشه حلال ایلدی

« بیل داغی آواره‌در طولشالی زلفنا
« یری‌در اول آکا چون قیلله قال ایلدی

« کرچه کباب ایلدی عشق اودینا جانی
« یار آغزینك یارینی بیزاولال ایلدی »

*
* *

« اولمش تنومه عشق آنوك روح دکلمی
« غمزه‌سیله دل دخی مجروح دکلمی

« عشقیله قوشدی کوکلم یولنه آنوك
« عشقیله قاخیلن قپو مفتوح دکلمی

« کیرپوکی‌نه قلدوغنی سن‌صنمه معما
« کوکلده آنون یاره‌سی مشروح دکلمی

« بك ییلده اکر نوح یشادیسه بك یاش
« اول یاش بکا بر لحظه ممنوح دکلمی

« معشوقله عاشق بر اولور عشق اودیله
« مادح دخی پس هم ینه ممدوح دکلمی»

رباعیلرندن

« کوکلم ینه اول لیلی‌یه مجنون اولمش
« یاشم یینه یار یولنه جیحون اولمش

« لبلری چاقشمش کوکلمی اوله‌می
« باخدم مکر آرالرنده خون اولمش »

* * *

« دیدی‌که نیچون کوزیکی پر غم کوررم
« یا کوکلکی بن نیشه پر غم کوررم

« دیدم صنما آنك ایچون‌که لبکن
« دائم کورمزم ولی دم دم کوررم »

* * *

« یورك کوزکك اوکنه صد پاره کرکدر
« کیسولرك ایچنده دل آواره کرکدر

« بیچاره یه که قالدی بوکیسوکله مشکین
« شول لعل لبندن صنما چاره کرکدر . »

تویوغلرندن

« أزلده حق نه یازمش ایسه بولور
« کوزنه نی که کوره جك ایسه کورر

« ایکی عالمده حقه صیغینمشز
« توختامش نه اوله یا اخسخ تیمور . »

* * *

« سنجلین دنیاده خوب آز ایمش
« نغمه کی راست آکلادم شهناز ایمش

« کوکللره کلکنه بودنیاده
« الا شاهین کوزلرك شهباز ایمش . »

* * *

« همیشه عاشق کوکلی بریان اولور
« هر نفس غریب کوزی کریان بولور

« صوفیلرك دله کی محراب ونماز
« ارکشینك آرزوسی میدان بولور . »

٧

اجمال سياسى واجتماعى ، نظم ونثر ، ترقيات فكريه . — عثمانلى حكومتى توسع و انكشاف ايچون لازم اولان بوتون قابلياته ، بوتون مساعدات موقعيه‌يه مالك بولنيوردى. عثمان بكنك اداره‌سنده بولنان مأمورلرك ، قوماندانلرك اكثرى توراندن كلمش ، هنوز بوزولمه‌مش ، شجيع ومتين ذوات ويا اونلرك اولادى ايدى . حالبوكه اوتەكى بكلر سلجوق انقاضنى طاشيورلردى ، اونلرك مأمورلرى منقرض سلجوق حكومتنك متفسخ روحلى مخلوقلرى ايدى. بناءً عليه عثمانلى حكومتى شو اعتبار ايله اولا اونلره فائق بولنيوردى . دها صوكره موقعده مساعددى . اردوسى بوزولمش ، اداره‌سى بوزولمش ، قوماندانلرى بوزولمش بر بيزانس ايمپراطورلغى قومشوسى بولنيوردى . عزمكار اميره ، سلطان عثمانه أك زياده قوت ويرن بوحال ايدى .

پاله‌ئوغلرك حكومتندن اول يونان حصارلرى قوماندانلرى ايمپراطورلغك قلعه‌لرينى كلى مبالغ ، ترك اراضى ، غنائمك كنديلرينه عايديتى شرطلريله محافظه ايدييورلردى . حالبوكه پاله‌ئوغلر بو اصولى قالديرمشلر ، اونلرى حددن افزون ويركولره تابع قيلمشلردى : اجرت مقابلنده وطنى مدافعه ايدن بو قوماندانلر و عسكرلر آرتق منفعل ومنكسر ، كوشه‌مشلر ، بناءً عليه اسكى شدتله مملكتى مدافعه‌دن واز كچمشلردى . بو ، عثمانليلغك ترقى و انكشافى ايچون أك متين ، أك مسعود برسبب وعامل اولدقدن باشقه‌سقاريه نهرينك‌ده اواثنالرده تبديل مجرا و استقامت ايتمه‌سى ، بالآخره مجراى قديمنه عودت

ایتدیکی حالده نهر چاموریله عمقنی طولدیرمه‌سی یونان حصارلرینی طبیعی برمحافظدن محروم براقمش، انکشاف عثمانیه دیکر برسبب تشکیل ایتمشدر. باخصوص سلطان عثمانك تحکم قبول ایتمز شجاعتی، وسعت آمالی و فکر تشبث پروریسی واردی. کندیسنك فوق العاده عادل اولمه‌سی، خرستیان، مسلمان هرنه اولورسه اولسون یکدیکره ترجیح ایتمه‌مسی اوزمانده هرطرفدن آقان ظلم، اعتسافدن بیقانلری هپ نزدینه طوپلایوردی. اوغلی اورخان غازینك، حفیدلری سلطان مراد خداوندکارك، ییلدیرم بایزیدك شجاعتری‌ده دولت علیه‌نك تمادیٔ اقبال ومتانتی ایچون برر سببدر. آلتیوز طقسان طقوزدن سکزیوزسنه‌سنه‌قدر کچن برعصر ظرفنده دولت عثمانیه خارقه‌نوعدن فتوحاته مالك اوله‌رق توسع و انکشاف ایتدی. بروسه، ازنیق، ایزمید، کلیبولی، ادرنه، قوصوه، بلغارستان، کرمیان وحمید ممالکی عثمانلی الکاسنه ضم والحاق ایدلدی. مجارستان استیلا اولندی. قره‌مان، برهان‌الدین، کوتوروم بایزید ممالکی فتح ایدلدی، اهل صلیب اردولرینه قارشو یاپیلان محاربه‌لرده موفقیتلر قازانیلدی، قسطنطنیه‌یه قاضی اقعاد ایدلدی، اوراده جامع انشا ایتدیرلدی، موره، یونانستان قطعه‌سی استیلا اولندی. عثمانلی حکومتی یوزسنه ظرفنده آناطولی‌دن فرات قیلرینه قدر کلمش، آوروپاده‌ده یونانستانك جنوبنه طونه بویلرینه قدر ایلرله‌مشدی. هامه‌ر سلطان بایزیدك سرایندن بحث ایدرکن شو سوزلری سویله‌یور: « قبز ارکك بیکلرجه اسیرلر ایچنده حسن وآنلری جلب دقت ایده‌رك انتخاب ایدلمش کوله وجاریه‌لردائما اطرافنده بولنورلردی. روملر، افلاقلیلر، صربلیلر، آرناوودلر،

بجارلر ، ساقسونلر ، لاتینلر ، حاصلی جملهسی پادشاهك آرزوسنه کوره کندی لسانلرنده تغنیيه حاتمر ایدیلر . »

یالکز بو اقبال و سلطنتی بر مدت موقته ایچون تیمورلنکك حکومت عثمانیهیه تجاوزی ، آنقره محاربهسی نتیجهسنده بوزغونلق، سلطان بایزیدك اسارتی ، شهزادهلر محاربهسی سکتهیه اوغراتدیسهده ینه تمامیله دکلدر . چونکه تاریخك یاکلش قید وضبط ایتدیکی کبی برفاصلهٔ سلطنت اولمامشدر ، بالعکس بر تمادیٔ سلطنت واردر . تیمورك سلطان بایزیدی اسیر ایتمهسی آنجق تشوشاتی موجب اولمش ، اون ایکی سنه صوکره اسکی بکلرك مملکتلرینه صاحب اولمسیله حال سابق رجوع ایتمشدر.

فاصلهٔ سلطنت یوقدر ، چونکه اکبر اولاد اولان سلیمان چلبی پدرینك یرینه مقام سلطنته جالس اولمشدر . مراد بك تاریخنده بونقطهیی دوشونهرك « بو دور فاصلهٔ سلطنت یاد اولنمشدر ، که وقعهدن سلطان بایزیدك ارتحالنه قدرکی طقوز آی مستثنا طوتیلدیغی حالده بونك بوصورتله یادینه اصلا معنا ومناسبت یوقدر . دور فترت ویاشهزادهلرك عصیانی دینیلهبیلیر ، فاصلهٔ سلطنت دینهمز ، چونکه سلطان بایزیدك اکبر اولادی و رسمی ولی عهدی سلیمان بك اصولی دائرهسنده ادرنهده جلوس ایتمش ، باشده صدر اعظم ، یکی چری آغاسی ، قاضیعسکر اولدیغی حالده بوتون علما ، امرا ، عسکر ، خلق کندوسنه بیعت ایتمش ، سکه ضرب اولنمش ، جامعلرده نامنه خطبه اوقونمهیه باشلامشدر . » دییور .

خلاصه دور فترته قدر آناطولیده ، اوروپانك شرقنده وجنوبنده

یالکز بر حاکم قالمشدی : عثمانلی پادشاهی ... ترك حکمداری کندی تبعه‌سندن ایمش کبی بیزانس ایمپراطورینی استخدام ایدییور، ایسته‌دیکی زمان ایمپراطورلری عزل ونصب ایله‌یوردی .

سیاست خارجیه‌ده اولدیغی کبی سیاست داخلیه‌ده ، امور ملکیه وامور عسکریه‌ده متمادیاً تکامل ایدییوردی .

سلطان عثمان شرق حکمدارلرینك حقوق سیاسیه‌سندن اولان خطبه‌ده نامنی یاد ایتدیرمه‌یی وضع ایتمشدی ، لکن سکه ضرب ایتدیرمك ، قانون وضع ایله‌مك کبی حقلرینی استعمال ایتمه‌مشدی . بوشرفی تاریخ عثمانی اوغلی سلطان اورخانه قید ایتمشدر. سکه قانونی، قیافت ، اردو قانونلری مشار الیهك زمان سلطنتنده ابتدا علاءالدین پاشا طرفندن تنظیم ایدلمشدر . روملر صیرمه ایشله‌مه‌لی ، ترکمنلر رنکارنك قماشلردن یاپیلمش کلاه کیرلردی .

علاءالدین پاشا بونلردن عثمانلیلری تفریق ایچون بیاض کلاهی قبول‌ایتدی، بالآخره البسه‌لر تعین ایتدیکی حالده أك اول دوشونیلن سرپوش ملی اولمشدر . بکلرده بیاض کچه کیرلر ، آنجق مراسم کونلرنده بیاض اوزرینه موصلین‌دن صاریق طاقارلردی ، قاووق حقنده‌کی بونظام سلطان ییلدیرم بایزید زمانینه قدر دوام ایتمش ، او زمان تیمور طاش پاشانك توصیه‌سیله قرمزی کچه کلاه استعمال اولنمش، بیاض یالکز سرایده قالمشدر. سلطان ییلدیرم بایزید زمانینده متعدد قاووقلر میدانه چیقمش ، مسلمانلرك بورك شکلنده کیمه‌لری قانون حکمنه کیرمشدر .

علاءالدین پاشا دائمی‌ومعاشلی بر اردوده تشکیل وبونك قوانینی

وضع ایتدی . عثمانلیلق دائمی ازدولرده اوروپایه بر عصر تفوق ایله‌مشدر. سلطان عثمان غازی محاربه‌لرنده آقینجی اسمیله‌یاد ایدیلن ترکمنلری استخدام ایدردی، سفر کشادایتمك اقتضاایتدیکی زمان بونلری بر مدت اول طوپلامق لازم کلیردی . سلطان اورخان وعلاءالدین پاشا دائمی ، آیلقلی پیاده‌لر تشکیلی ایله بونلره کونده بر آقچه یعنی بر درهم کموشك درددده برینی معاش اولمق اوزره تعیین ایتدی. اونباشی، یوز باشی ، بیکباشی نامنده کی ضابطلرك قوماندانسنده بونلر طاقمره آیرلدی . فقط ویریلن پاره‌نك چوقلغی طولایسیله بوآیلقلی عسکره غرور کلمکله بر طاقم قاریشیقلقلری مؤدی اولدی .

سلطان اورخان علاءالدین پاشا ایله شیخ ادبالینك باجناحی چاندارلی قره‌خلیلدن عبارت مجلسده مذاکره‌لرده بولندی. چاندارلی قره خلیل دوشیرمه اصولنی تکلیف ایتدی ، بونلر خرستیان چوجقلرندن تشکیل ایدیله‌جك ، جدی ، متین ، ریاضی بر تربیهٔ عسکریه‌یه معروض قاله‌جقلردی . وبونلره یکیچری نامی ویرلدی . هامه‌ر بوعسکرك تشکیلی حقنده شومطالعه‌ده بولنیور :

«قره‌خلیلك ایجادی، وجوده کتیردیکی ثمره‌لر اعتباریله، آوروپانك حضور و آسایشی ایچون شوارچك طوپ باروتنی اختراعندن بیك قات دهشتلی بر ضربه تشکیل ایلدی . » یکیچریلره سرپوش اولمق ایچون حاجی بکطاش ولینك بیاض کچه کلاهی قبول ایدلدی .

سلطان اورخان بر کون یاننده مهتدیلردن بر قاچ کشی بولندیغی حالده آماسیه جوارنده صولیجه کناریون قصبه‌سنده اقامت ایدن حاجی بکطاش نزدینه کیده‌رك یکی اردوسی ایچون دعا ایتمه‌سنی

بر سنجاق ایله برده اسم ویرمه‌سنی طلب ایلدی . شیخ ، عباسنك قولنی عسکردن برینك باشنه اویله بر صورتده وضع ایتدی ، که قولنك اوجی عسکرك صیرتنه قدر صارقدی ؛ بعده بر صدای الهام نما ایله کشف استقبال طرزنده شوسوزلری سویلدی : « تأسیس ایتدیکگز اردو یکیچری تسمیه ایدیله جك ، یوزی آق وپارلاق ، قولی مدهش، قیلیجی کسکین اوقی تیز اوله‌جق.. بوتون محاربه‌لرده غالب چیقه‌جق ودائما مظفریتله عودت ایده‌جکدر . » بودعای مخطر اولمق اوزره یکیچریلرك بیاض کچه کلاهنه آرقه طرفندن بر قماش پارچه‌سی علاوه ایدلدی. » [۱] و اوزرلرینه پوسکول یرینه قاشیق طاقلدی . ضابطلرینك اسملری‌ده مطبخ ایشلرندن آلندی . بونلرك تخصیصاتی چوق فضله اولمقله قارنلری طویدیغنه تمثال اولمق اوزره بویله انتخاب ایدلدی [۲]. ممالك مفتوحه‌نك عسکر آره‌سنده تقسیمی قانون اولدی ، بوندن طولایی معاش آلان پیاده عسکری اراضی آلمه‌یه باشلادی . آقینجیلر، سپاهیلر تشکیل اولندی ، سپاهیلرده موظف، غیر موظف اولمق اوزره ایکی‌یه تقسیم ایدلدی .

بوتشکیلات منتظمه‌دن صوکره کوریلن لزوم اوزرینه سلطان مراد خداوندکار زمانینده أك بویوك بروسه قاضیلغیله اردو قاضیلغنك برشخصده جمعی قانون اولدی، بوکا تعیین اولنان شخص کندیسنده

---

[۱] هامه‌ر : جلد ، ۱ صحیفه ، ۱۳۹

[۲] میرآلای: چورباجی باشی، اوندن صوکره کلن أك بویوك ضابطاندن بری آشجی باشی ، دیکری سقه باشی ، ـ أك معزز اشیا قزغان‌در . بو ـ استشاره‌یه آلتدر. یکیچری سنجاغی قرمزی اوزرینه هلال و اونك اوزرینه یکی اوجلی قیلیچ رسمیدر .

هم ادارهٔ ملکیه‌یی ، هم‌ده ادارهٔ عسکریه‌یی جمع ایدییوردی . بوده عسکرلکله کچینه‌ن مملکتلرده‌کی مرکزیته اولان لزوم قطعی‌یی تقویه ایتمش بولینیوردی .

عسکر باش قوماندانلغی‌ده خاندان سلطنتدن ، شهزاده‌لرك بویله مهم بر موقعده بولنه‌رق تشوش حصوله کتیرملری ملاحظه‌سیله، آلیندی ، بکلر بکی لقبیله ابتدا لاله شاهین پاشایه تودیع اولندی . تاریخ عثمانی بزه بری علاءالدین پاشا ، دیکری سلیمان پاشا اولمق اوزره ایکی شهزاده باش قوماندان کوسترمکده‌در. بواصول نتیجه‌سی شهزاده‌لر مجلس مشورتدن چکلدی . خرستیان تبعه‌دن سفرلرده آتلره باقمق ، آرابه‌لری سورمك ، آخورلری تمیزله‌مك پادشاهك معیتنده بولنمق اوزره ویناق نامیله بر فرقهٔ عسکریه تأسیس ایدلدی . عثمانلی سنجاقلرینك رنکی تنظیم ، عسکری مالکانه‌لر اصلاح اولندی. بوخصوصده تیمور طاش پاشا فوق‌العاده صرف غیرت ایتدی .

سلطان بایزید زماننده ایسه اصلاحات عدلیه یاپیلدی ، قاضیلر اخلاقسزلغه یوز طوتمشلردی ، تخصیصاتلری معین دکلدی ، بوکا چاره اولمق اوزره تخصیصاتلری تعیین ، بعض رسوم ایله خرجلر آلنمسنه مساعده ایدلدی ، قانون یاپیلدی . شوعدلی اصلاحات ادارهٔ ملکیه‌نك اصلاحنی مؤدی اولدی .

شورایه قدر ویریلن تفصیلاتك تاریخ ادبیاتله مناسبتنی تحری ایده‌لم . . کرك سیاست خارجیه‌ده ، کرك سیاست داخلیه‌ده وقوعه کلن شو موفقیات وتبدلات آنا طولی ساحه‌سنده حیات اجتماعیه‌یی ، بالنتیجه حیات ادبیه‌یی ، حیات صنعتکارانه‌یی تمامیله دکشدیرمشدر .

دور تصوفك منقرض اولوب دور سرایینك باشلامه‌سی موفقیات خارجیه وداخلی سکون وآسایشدن تولد ایتدیکی کبی مطلقیت اداره، اصالت وکبارلق فکرلری‌ده بونلردن طوغمشدر .

عثمانلی حکومتی سلجوقی حکومتندن برچوق قاریشیقلقلرله برابر روح تصوفی‌ده میراث اولەرق اخذ واقتباس ایتمشدی. بحث مخصوصنده ذکر ایدلدیکی وجهله اوائنالرده آناطولی تصوفك نشو ونماسنه مساعد بر حالده بولنیوردی ، اهل تصوفك ایلك عثمانلی پادشاهلری نزدنده نه‌قدر مقبول ومعتبر اولدیغنی بعض وثائق تاریخیه ایله کوسترەجکز . سلطان عثمان ارطغرل نسلنك پك بویوك بر عائلهٔ حکمداری تشکیل ایده‌جکنی رؤیادن استخراجاتیله آبدال قومرال نامنده بر درویشك خبر ویرمه‌سی اوزرینه بونك شهرت قدسیه‌سی مقصدی تسهیل ایدردیه‌رك کندیسنه أك کوزل قیلیچلرندن برینی وبر قیمتدار کاسه اهدا ایتدیکی کبی بر زاویه‌ده یاپدیره‌جغنی وعد ایله‌مش وزمانی کلیر کلمز ارمنی بوغازنده بر زاویه انشا ایتدیرمش واوکا ویرمشدر [۱]. سلطان اورخانده کیکلی بابایه زاویه انشا ایتدیردیکی کبی بروسه‌فتحنده بولنەرق معاونت روحانیه‌لریله فتحك میسر اولدیغنه قانع بولندیغی آبدال‌موسی ایله آبدال مرادك مدفون بولندقلری یرلری زاویه‌لرله املا ایله‌مش ، بوصورتله منتدارلغنی تأیید ایتمشدر[۲] سلطان اورخان بونلری اکثریا

۱] ادریسیدن نقلاً هامەر ترجمه‌سی، برنجی جلد .

۲] هامەر ترجمه‌سی «برنجی جلد، صحیفه ۱۹۰» روایاته کوره کیکلی بابا محاصره اردوسنك اوکنده بر غزاله سوازاولەرق ألنده آلتمش اوقه‌لق بر قیلیجله ، آبدال مراد درت آرشون طولنده تحته‌دن برقیلیجله آثار شجاعت کوسترمش، آبدال مراد ایسه یاموق ایله آتش طوپلامشدر .

حربلرینه اشتراك ایتدیرر ، کندیلرینك معاونت روحانیه‌لرندن فوق‌العاده امین بولنیرمش . . وبوتون بودرویشان کشیش طاغنك مناظر شاعرانه‌سندن خوشلانیرلر ، اوراده طوپلانیرلردی . سلطان مراد خداوندکار درویش ایچون یکیشهرده بر تکیه انشا ، برچوق تخصیصات اعطا ایله‌مشدر . سلطان مراد خداوندکارك اوقویوب یازمق بیلمدیکی ایچون راغوزه عهدنامه‌سنی باش پارماغی ایله سرچه پارماغی آیری ، دیکر اوچر پارماغی بتیشیك اولمق اوزره ألنی مرکبه باتیره‌رق امضالامه‌سیله ثابت بولنوب پادشاهك بوحالی علمانك یرینه اهل تصوفك اعتبار صاحبی اولمه‌سنی ، وبالنتیجه ریاضیٔ شهیر قاضی زادهٔ رومی محمود افندینك سمرقنده ، علمای لساندن منلا جمال‌الدینك قره‌مانه ، عقاید علماسندن احمد برهان‌الدینك ابتدا قیصریه‌یه ، دها صوکره ارزنجانه کیتملرینی مؤدی اولمشدر [۱] .

سلطان بایزیدده آز چوق اسلاف عظامنك اثرینی تعقیب ایتمش ، معمافیه اونلری دیکرلری کبی حربلرینه اشتراك ایتدیرمه‌مش ، اهل طریقك نزدنده أك بویوك مقامی طوتان دامادی شیخ بخاری‌یه . ـ امیر سلطان نامیله معروف . ـ محاربه‌یه کیدرکن قیلیج قوشاندیرمق اصولنی احداث ایله‌مش ، اوعصر اهل تصوفنك أك بویوکی بولنان شیخ سید علی همدانی شیخ بخاری‌یی زیارته کلدیکی زمان بروسه‌ده انشا ایتدیرمش اولدیغی آق چاغلیان جامعی اجوراتنك اوچ مثلی بر مبلغی همدانیٔ مشارالیهه هدیه ایتمشدر . سلطان اورخان زماننده نقش بندیلر ، سعدیلر ، بکطاشیلر اولمق اوزره اوچ طریقت تأسس ایتمش ،

[۱] هامه‌ر ترجمه‌سی جلد ، ۱ ؛ صحیفه ، ۲۱۶

أك زیاده رغبت بولان، اوانناده، بکطاشیلر اولمشدر. بوتون یکیچریلر هم عسکر ، هم ده بکطاشیلك طریقنده مرید ایدیلر. طریقت بکطاشیه رئیسی اولان شیخ عینی زمانده طقسان طقوزنجی آلایك میرآلایی، چورباجی باشیسی اولدیغی کبی مریدانندن سکز کشی ده قشله لرده بولنه رق کیجه کوندوز عسکر حقنده دعا ایدرلر ، اونلره اصول طریقتی کوستریرلردی .

اهل تصوفك ابتدالری بوقدر التفاته مظهر اولمازی بر چوق شاعرلرك یتیشمه سنه سبب اولدیغی حالده سریع مظفریتلرده برچوق کبارلرك یتیشمه سنی ، خلق ایله سرای وکبارلر آره سنده یاواش یاواش تباعدك حصولنی مؤدی اولمشدر . بویوز سنه نك صوکلرینه طوغری یکی یکی احتیاجات تولد ایتمشدی . آناطولی تازه ، زنده بر حیات کچیریبور ، غنیمتلر عسکری ، اونلر طولاییسیله تجاری ، زراعی زنکین ایدییور ، اطرافده مجادلاته دائما سببیت ویره جك کوچك بکلکلرك ، روم قلعه لرینك بر سنجاق آلتنده طوپلانمه سی، تشکیلات ملکیه وعدلیه نك مکملیتی رفاه وسکونی حصوله کتیریوردی . بناءً علیه روحلر دها زنده ، دها شوخ ، دها چالاك ، تصوفدن زیاده دبدبه لی ، طنطنه لی شیلر ایچون منجذب اولیوردی .

سلطان عثمان، سلطان اورخان ، سلطان مراد خلقه هم حاکم، هم ده خادم برر پادشاه ایکن حکومت عسکریه نك انتظامی ، مرکزك زنکینلکی طولاییسیله سلطان بایزید مرکزی ، ومطلق العنان بر حکومت تشکیل ایتمشدی. باخصوص بودورده سرای خلقدن تمامیله آیری بر شکل حیات تعقیب ایتمکه باشلامشدی . سلطان بایزیدك

کرمیان ، صربیه ، بیزانس پرنسلری اولمق اوزره اسمی معلوم اوچ زوجه‌سی اولدیغی کبی اسمی نامعلوم آوروپا پرنسلرندن بر دردنجیسی دها واردی . بونلرك دردی‌ده متفسخ مملکتلرك عادات ذوقیه‌سیله عثمانلی سلطنتنك او زمانده‌کی ثروت و عظمتنی مزج ایله‌مشلر ، صربیه پرنسسی سرایه عیش ونوش عالملرینی ادخال ایتمشدی . ذاتاً ثروت ورفاه وکلایی، قوماندانلری ، حتی قاضیلری بیله سفاهته سوق ایدییوردی .

وزیر علی پاشانك اسراف وسفاهتی صوك درجه‌یی بولمشدی . درویشلرك زاویه‌لرنده سکون وتسلی بولان ، میراث اولمق اوزره پك اهمیتسز شیلر براقان برنجی پادشاه ایله حفیدی آره‌سنده نه بویوك بر فرق واردی! اساساً سلطان مراد خداوندکار زماننده بو تمایل سفاهتکار حس اولنمه‌یه باشلامشدی[۱]. سلطان بایزیدك کرمیان پرنسسیله ازدواجی مراسمنی اوقویانلر اللی آلتمش سنه ظرفنده نه‌بویوك تخالفات حصوله کلدیکنی سریعاً حس ایدرلر ، آکلارلر . سلطان بایزیدك سرایننده أك غیر مشروع اذواق موقع وحیات بولمشدی .

برنجی سلطان سلیمانه ـ امیر سلیمانه ـ کلنجه . . . اوده سفاهته میال ، اوده دبدبه وداراتدن خوشلانیردی . تاج التواریخ مشار الیه حقنده شو سوزلری سویله‌یور . « شهزاده سلیمان عشرته ، خطوظات نفسانیه‌یه دوشکون ایدی . لکن شجاعتده رستم، سماحتده خاتم ایدی . غایت کوزل ایدی . بذل صدقاته ، خیراته مائل ایدی . هر کون بر قول آزاد ایدر، اونلره احسانلرده بولنوردی. »

ایشته تشکیلات اداریه وعسکریه ومظهریاتك احضار ایتدیکی

[۱] کرمیان پرنسسیله یلدیرم بایزیدخانك دوکونده‌کی دبدبه وداراتی آکلامق ایچون تاریخلره مراجعت .

حیات جدیدهٔ اجتماعیه بزه یکی یکی شاعرلر حاضرلادی . شیخی ، احمدی ، نیازی ، سلیمان ده‌ده، حمزه کبی.. بونلر اکثریا متصوفه‌دن بولنمقله برابر ینه خلقدن آیری، بر مقصد وغایهٔ مادیه دوشونمه‌ین، صرف هیجانی وبدیعی أثرلر وجوده کتیردیلر .

سلطان‌اورخان‌زماننده ـ شوراده‌استطرادقبیلندن‌اولمق‌اوزره‌تدقیق ایدلمه‌دن‌کچیلن‌برقاچ‌شاعردن مختصراً بحث‌ایده‌جکز ـ هنوز تصوفدن ادبیات تمامیله قورتیلمادیغی جهتله تصوفه دائر فارسیدن «کتاب‌کلشن رازی» ترجمه‌ایدن‌شیخ‌الوان شیرازی موجوددر، که عاشق‌پاشادن‌تمامیله آیری بر لسان استعمال ایتمشدر . « شراب وشاهد » حقنده‌کی شو سوزلرینی مثال اوله‌رق آلییورز :

« شراب وشمع وشاهد نور معنی
« کورونمز کورینور چون عکس مولا
« شراب اسراره شمع انواره بکزر
« باقك شاهد یوزی دیداره بکزر
« شراب وشمعه باق کیم سر مکتوم
« سکا شاهد یوزندن اوله معلوم . »

سلطان مراد خداوندکار زماننده شاعر احمد واردر، که «سهیل ونوبهار» اسمنده‌برمثنوی‌یازمش ایسه‌ده‌آثاری‌بزه انتقال ایده‌مامشدر. فقط اسمندن‌آکلاشیله‌جغی‌وجهله‌تصوفدن آزچوق آیرلمش برأثردر.

سلطان ییلدیرم بایزید زماننده نیازی واردر ، که تیمور فتر تنده أثری محو ایدلمش اولان ذاتدر. عثمانلیلرك ایلك‌ربابی شاعری اولدیغی قیودات تاریخیه‌دن آکلاشیلییور . بویله ایسه دورك عثمانلی شعری اوزرینه تأثیری تمامیله آکلاشیلیر .

نیازیدن بزه منقول اولان شو بیت قیودات تاریخیه اینانمق لزومنی احساس ایتمکده‌در .

« آهوی فلك چرخ پلنکندن امیندر
« شیر علمك سایه‌سنی ایده‌لی ملجأ »

سلطان مراد زمانینده بروسه‌یه کلن ، شیخی ایله آرقداشلق یاپان برده نسیمی واردر، اسمی عمادالدیندر. کندیسی متصوفه‌دندر، خلق ایچنده شهرتی پك بویوك ، تأثیری پك چوق ایدی . حروفیلردن اولوب فضل‌اللهك مذهبنه تابع بولینیوردی ، دور تصوفی أك زیاده کوسترن ممتاز بر سیمای شاعریت اولدیغی کبی « ۸۲٦ » ده حلبده پوستنك چیقارلمسی‌ده تأثیر قوت تصوفك آزالدیغنه‌ده بردلیلدر[۱]. مرتب دیوانی واردر ، غلبهٔ وجد ایله ظاهراً کفر دینیله بیله‌جك پك چوق شیلر سویله‌مشدر :

« بنده صیغارایکی جهان بن جهانه صیغمازم
« کوهر لامکان بنم کون ومکانه صیغمازم . »

کبی .

بودور احمدی ، نصرالدین‌خواجه‌کبی جداً ممتاز حاضر جوابلر، کور حسن کبی مقلدلر یتیشدیرمشدر .

اولیا چلبی بونك حقنده «ییلدیرم بایزید خان عصرنده کورحسن نامیله‌یاد اولنور بر رند جهان، مصاحب ییلدیرم خان ایمش.» دییور.

بودورك نثری کسیك، قیصه، ساده‌در ، مع‌مافیه رسمی کاغدلرده قره‌مان زاده‌نك اولجه بحث ایدیلن اصولنك قوللانیلدیغی فریدون بك منشآتندن استدلال اولینیورسه‌ده بو أثر شایان اعتماد اولمه‌مقله

[۱] حلب اوزمان‌عثمانلی پادشاهلرینك ألنده‌دکل ایدی ، مصرمملوکلرینه عائد بولونیوردی . بناءً علیه کندیسنه ممالك عثمانیه‌ده بر شی یاپیلماسی حکومت عثمانیه‌نك فکر حریتپرورانه‌سنه دلیلدر .

بزجه بر وثیقهٔ کافیه‌تلقی ایدیله‌مز . ارضروملی مصطفی بن‌عمرالضریر نامنده‌کی ذاتك « سیرالنبی » کتابی طرز نثری تمامیله کوسترمکده‌در . نظم پك آز زمان ایچنده پك بویوك ترقیات کوسترمش ، عاشق پاشا ایله سلیمان چلبی ، شیخی ، احمدی، شیخ الوان ، نسیمی، نیازی آره‌سنده طرز نظم اعتباریله پك بویوك بر فرق کورولمشدر .

موسیقی‌ده بو زمانده خیلی ترقیاته اوغرامش ، ییلدیرم بایزید خانك ، سلیمانك سرایلری مجمع خوش الحانان اولمشدر : سرایلرندن مختلف اقوامه عائد کوزل سسلیلرك ترنماتی محیطه‌یاییلیردی.

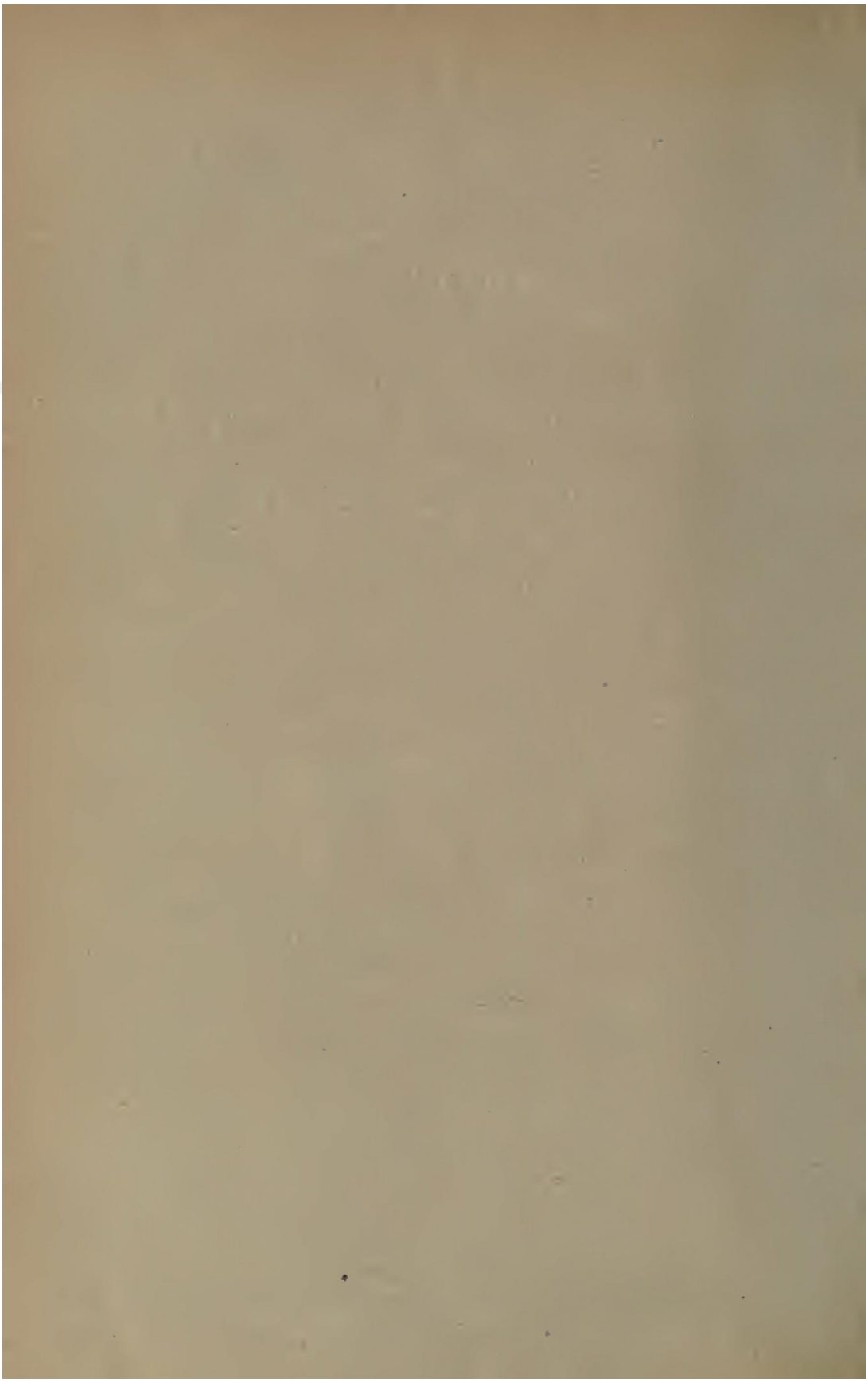
معماری‌ده بودورده پك بویوك ترقیاته مظهر اولمشدر . سلطان اورخان زمانده بر چوق مکتبلر ، مدرسه‌لر ، عمارتخانه‌لر انشا وتأسیس اولنمش، ازنیقده آباء عیسویه‌نك‌اب‌وابنك یك عنصراولدیغنی قرارلاشدیردقلری دیوانخانه جامعه تحویل‌ایدلدیکی زمان سلطان اورخان ایلك دفعه اوله‌رق‌قاپونك اوزرینه کتابه‌تعلیقی ایله اسمنی یازدیرمشدر. وایلك دفعه اولمق اوزره بر مدرسهٔ عالیه تأسیس ایله مدرسلکك قیصریه‌لی فقیه داودی تعیین بویور مشدر . سلطان مراد خداوندکار بروسه‌ده کوك دره‌سنده کوچوك ، قاپلیجه‌لر محله‌سنده سرایك قارشوسنده بویوك ایکی جامع انشا ایتدیرمشدر .

هامه‌ر برنجی جلد تاریخنده بوخصوصده دائر معلومات ویررکن « بوتون بومؤسسانه نظارت ایدن‌معمار برروم ویا برفرنك ایدی، که عثمانلی دونمماسنك بر کمیسی طرفندن اسیر ایدیله‌رك اسارتی تعدیل ایچون بودرلو ایشلره حصر مهارت ایله‌مشدر . أثر صناعتی اولان مبانی میانندہ شکل غریبیله شایان دقت بر جامع ذکر اولنه بیلیر .

بنا هم معبد ، هم مدرسه‌در . زمین قاتی جامعی تشکیل ایدییور . اوست قائده وبنانك کنارنده‌کی دهلیزده صیره ایله متعلمین اوطه‌لری اوصورتله بنا اولنمشدر ، که متعلم کندی اوطه‌سندن محرابده‌کی امامی کوروب اونکله برلکده نمازینی ادا ایدر . » سلطان مرادك ادرنه‌ده انشا ایتدیردیکی سرای جداً قیمتدار اولمقله برابر طونجه بویجه امتداد ایدن باغچه‌سی‌ده آیریجه صنعتکارانه ، نظربا ایدی. ادرنه‌نك کوپه‌لی جامعی سلطان ییلدیرم بایزید خان زماننده یاپیلمشدر . اولیا چلبی سیاحتنامه‌سنده « بیجه طاق‌خورنقلرینك اورته‌لرنده‌استادمعمار ، مهندسین برر حلقه وآویزه‌لر آصمشلردر . » دییور .

سلطان ییلدیرم بایزید بروسه‌ده امیر سلطان محله‌سنده بر ، آق چاغلیان کنارنده آق چاغلیان جامعی اولمق اوزره ایکی جامع دها انشا ایتدیرمشدر ، که اندلس عربلرینك اون دردنجی عصر نهایتلرنده‌کی طرز معماریلرینه مشابه ، قیمتدار برر آبده‌در . پادشاهلره امثالا او دورده بولنان کبارده بر چوق مبانیٔ عالیه وجوده کتیرمشلردر .

نتیجه حیات اجتماعیه‌ده حصوله‌کلن تبدلات صنعته‌ده نفوذایتمش ، او دوردن بزه بر چوق مبانی انتقال ایله‌مش ، برچوق آثارقالمشدر .

سرای دوری

احمد داعی. ــ مراد ثانی . ــ فاتح سلطان محمد . ــ احمد پاشا .ــ سنان پاشا . ــ نظامی . ــ زینب خاتون . ــ بایزید ثانی . ــ حمدی بك . ــ سلطان جم . ــ نجاتی . ــ مهری خاتون . ــ ذاتی . ــ ابن کمال . ــ سلیمان قانونی . ــ فضولی . ــ وآثاری . ــ بودورك هیئت عمومیه سنه بر نظر: اجمال سیاسی واجتماعی ، عجم ادبیاتنك تأثیری، نظم ونثر ، ترقیات فکریه ومدنیه ، ترقیات معماریه ، لسانك تکملی .

۱

احمد داعی . — دور سرایی یه احمد داعی ایله باشلایورز. مومی الیه فی الحقیقه سلیمان اولك سراینده ، فاصلهٔ سلطنتده بولنمش ، سلیمان چلبی یه، شیخی یه، احمدی یه رفاقت ایتمش ایسه ده دور تصوفدن ایرلمش، زمانك روحیتنی أك اول حس ایتمش، دور سرایینك لسانی أك اول موفقیتله استعمال ایله مش بر شاعر اولمغله بو دور شاعرلرینه مقدمه تشکیل ایتمه سی موافق کورولمشدر. شو حقیقتی قسطمونیلی عبداللطیف افندی تذکره سنده تصدیق ایله « طور غزلی ، طور سابق ومعاصرلرینك مترسللرینه نسبت بعضدن فائق در» سوزلرینی سویله یور .

کرمیانده تولد ایتمش ، کرمیان بکلکنك شعر وشاعره اهمیت ویرر حکومتی داخلنده پرورشیاب اولمش بر شاعردر؛ فاصلهٔ سلطنت

دینیلن دورده سلیمان اولك ادرنه‌ده‌کی پر جوش وشطارت سراینه اقتدار شعریسیله داخل اولمش، پادشاهك فوق‌العاده‌مقبولی بولنمشدر. هامه‌ر تاریخنده حقنده شو سوزلر کوریلیور : « فرخ نامه ، چنك نامه اسمنده‌کی أثرلرك صاحبی اولان احمد داعی سلیمانك سرای شطارت نمونده دها زیاده تقدیر اولنمشدر . » « چنك نامه » یی سلیمان اول نامنه یازمشدر .

« عقودالجواهر » نامنده زمانك اصول کتابتنی کوسترپر برکتابی بولنوب بر چوق زمانلر یازی یازمق ایسته‌ینلره رهبر عد ایدلمش ، « عبارات فارسی برله مشروح عربیاتدن » [۱] بر لغت‌ده ترتیب ایتمشدر . عربی‌یه ، فارسی‌یه فوق‌العاده واقف اولوب بولسانلرده منظوم سوز سویله‌یه بیلیردی ، المزده موجود اولان آثارندن استدلال اولندیغی وجهله جداً ممتاز بر شاعردر .

میستر کیب بو شاعرك قدرت شعریه‌سنه مثال اولمق اوزره أثرینه شوغزلی آلمقله اکتفا ایتمشدر :

« ایاخورشید مه پیکر جمالك مشتری منظر
« نه منظر منظر طالع نه طالع طالع انور
« جمالکدن جهان کلشن دوداغکدن زمان کلشن
« نه‌کلشن کلشن جنت ، نه جنت جنت کوثر
« یوزوکدر آیت رحمت اوزوکدر مظهر قدرت
« نه قدرت قدرت صانع نه‌صانع صانع اکبر
« سلیمان سیرتی سنده سکندر صورتی سنده
« نه صورت صورت یوسف نه‌یوسف یوسف‌سرور

[۱] تذکرهٔ لطیفی [صحیفه ، ۸۱] .

« فلك شطرنجنی اوتدك سعادت ملکنی طوتدك
« نه ملکت ملکت دولت نه دولت دولت قیصر
« قپوکده قوللرك بی‌حد ولی کمتر قولك احمد
« نه احمد احمد داعی ، نه داعی داعیٔ چاکر

لسانك شوزینتنی ، آهنکنی ، سلاستنی معاصرلرنده فی‌الحقیقه بولمق خیلی کوچ بر شیدر . احمد داعی حساسیتیله باشقه بر شاعر اولدقدن ماعدا کندینه برده لسان بوله‌بیلمش وبونی دورك حالت روحیه‌سندن اخذ واقتباس ایله‌مشدر . شویوقاریده‌کی غزل توقیریه بوندن باشقه زمانك ذهنیتنی‌ده آیریجه ایضاح ایدییور ، بویوك تلقی ایدیلنلر قارشوسنده تاریخه‌استناداً یاپیلهجق ریاکارلقلرك، شوصورتله، مقدمه‌سی اولییور وریایی کلمه‌لرك آهنك طنانه ترك ایله وجوده کتیرییوروفارسی کلمه‌لردن أك أییلرینی انتخاب ایدییور ، صنایع لفظیه دوشکون بولینیور .

حتی آهنکه‌دوشکونلکی طولاییسیله‌زمانك فناشیلر حقنده‌استعمال ایتدیکی کلماتی‌ده‌قوللانییور؛بواعتبار ایله‌عبداللطیف افندی‌یی‌تذکره‌سنده شو سوزلری سویله‌مکه مجبور ایدییور : « اما عجب بودرکه بوقدر فضل ومعرفتله سوزلرینك معنای ایهامیسندن غافل اولوب ابیاتنده اولان لفظنك نه‌قدر معنایه شامل ایدوکن فهم ایتمزلرمش . » صاحب تذکره شو ادعاسنی اثبات ایچون آتیده‌کی بیتی آلییور :

« کوزم هیچ کوردیکك وارمی بحق سورهٔ طه
« بنم یارم کبی فتنه ، بنم کوکلم کبی شیدا »

فتنه‌یی اوزمان شعرا رقیب حقنده قوللانیرلرمش ، زیرا « عرف

ناسده فتنه اجناس کلابدن شول سك صغیره وجنس قطمیره» دینیرمش.. بوکون بوکلمه‌نك معناسی نه قدر دکشمش .. عثمانلی ترکلری حال حاضرده بوکلمه‌لرله نه کوزل لطیفه‌لر یاپارلر .

۲

مراد ثانی . — تذکره صاحبلری حسن چلبی ایله عبداللطیف افندینك متفقاً روایت ایتدکلرینه کوره خاندان سلطنت سنیه‌دن أك اول [۱] نظم سویله‌ین سلطان مراد خان ثانی حضرتلریدر . مشارالیه حضرتلری علمایه، شعرایه، فقهایه فوق العاده رغبت، هربرینی التفات سنیه‌لریله بکام بویورلردی. تذکرهٔ لطیفی «روایت ایدرلرکه هفته‌ده ایکی کون علمایی وشعرایی جمع وکندیلرین اذعان و التفاتله سرتا قدم سمع ایدوب مباحثه‌یه باعث اولمق ایچون هر فندن نجه مباحث تعیین ایدرلر ایمش » سوزلرینی سویله‌دیکی کبی « و بالجمله طالب هنر وعاشق کهر وشعری وشعرایی سورلر ایمش وکندولرندن دخی اثنای صحبتده واوقات عشرتده مناسب حال بعض منظوم صادر اولور ایمش » جمله‌لرینی‌ده قید ایدییور .

مراد ثانی

[۱] عطا تاریخی سلطان عثمان، سلطان اورخان، سلطان مراد خداوندکار، ییلدیرم بایزیدخان حضرتلرینه اسنادشاعریت ایدییور وبعض مثاللر کتیریبورسه‌ده بونلر طوغری دکلدر. سلطان مراد آغزندن سعدالدینك نظم ایتمش اولدیغی سوزلری مشار الیهه اسناد ایتمسیله شو ادعاسنك بی‌معنا اولدیغی ثابتدر .

پادشاه‌حضرتلری لطیفه‌کو اولانلره فوق‌العاده التفاتکاراولدقلری کبی مسائل مشکله‌یی حل ایدن فضـلای فقهایه‌ده رعایتکار ومحبتکار ایمشلر .

« اویخوده دون کیجه جانم کبی جانان کوردم
« تن افسرده‌ده قالقوب أثر جان کوردم

« ایلرك حسرت ایکن آغزمه آلدم بالله
« ای طبیب دل وجان دردمه درمان کوردم

« ادرنه کرچه کوزلار یریدر ای همدم
« بورسه‌ده دخی یکجه دلبر فتان کوردم

« سرو اکرچه کوزمز قدره ایرر ایلیجه‌ده
« بر کشدن یاپیلو سر وخرامان کوردم

« ای مراد شه آفاق ایکن فی‌الحال سنی
« زلفنه قیلمش اسیر اول شه خوبان کوردم.»

*
* *

« ساقی کیتور کیتور ینه دونکی شرابمی
« سویلت دله کیتور ینه چنك‌ورابمی

« بن وار ایکن کرك بکا بوذوق وبو صفا
« بر کون کله‌که کورمیه کیمسه‌ترابمی»

سـلطان مراد ثانی حضرتلری « ٨٥٥ » سـنهٔ هجریه‌سنده عازم دار جنان اولمشلردر .

۳

فاتح سلطان محمد . — فاتح قسطنطینه فاتح شعر وعلوم اولوب زمان سلطنتلرنده پای تخت عثمانیی مجمع علما ومشهر فضلا حالنه کتیرمشلردر . تذکرهٔ لطیفی‌ده « هرفنده بر عالم متجر و متفرد وار ایسه اکر ولایت هنده و اکرولایت سنده ، هزار اکرام والتفاتله یولنده بذل مال ومنال‌ایدوب مناصب‌عالیه ومراتب معالیه برله استمالتلر ویروب بالضروره هر برینه وداع وطن وترك مسکن ایتدیرمش. معلوم و مشهوردر، که علی قوشجی دیمکله معلوم و متعارف ملایی دیار عجمدن ولایت رومه دعوت ایتدکده تعظیماً هر منزلنه بیك آقچه تعیین وتقدیر ایدوب بوکونه هزار تکریمله توقیرینی توفیر ایتمشدر . » قیدینه تصادف ایتدیکمز کبی « وشعرادن دخی اوتوز نفرشاعر سالیانه‌سن وعلوفه‌سن یر ایمش وکیمی تواریخن نظم وانشاد ایدوب کیمی قطعه وقصائدله مدایحن دیر ایمش . » سوزلرینی‌ده اوقیورز . حسن چلبی‌ده عبداللطیف افندینك ادعاسنی تأیید ایدن شو سوزلری سویله‌یور : « حوضهٔ حمایتلرنده اولان قوابل و اماثل زماندن دانشمند ومعید و طالب ومستفید هرکیم وار ایسه اسمی ورسمی ایله دفتر ایدوب حضور شریفلرنده صاقلارلر ایدی ، که بر منصب جدید محلول اولسه هانکیسی لایق ایسه آکا تقلید ایتمکله

فاتح سلطان محمد

بنای سرای علم وکمالی تشیید ایدرلردی. کاهی ذات سعادت پناهلری شعرای زمانی وفصحای دورانی ایله صحبت ایدوب بوطائفه‌یه کلی میل ایدرلردی . »

مشار الیه شاعرلره نه‌قدر التفاتکار ایسه کندیلری‌ده اودرجه شاعر ایدیلر . فائق رشاد بك تاریخ ادبیات عثمانیه‌لرنده شومعلوماتی ویرییورلر : « فاتحك دیوانی ، که سلطان سلیم اولك امریله ایران خطاطلرندن حاجی حسن عمادك پسند خطیله محرردر ، یوزه قریب غزل ایله بر قطعه وبرمخمسدن عبارتدر. بر نسخه‌سی آلمانیاده‌باصلمش ایسه‌ده پك نقصاندر . »

پادشاه مشار الیه حضرتلری شعرده عونی تخلص بویوریرلردی . شو مثاللری مشار الیهدن آلییورز :

« ساقیا می صون‌که بر کون لاله‌زار الدن کیدر
« ایریشور فصل خزان باغوبهار الدن کیدر
« غره اولمه دلبرا حسن وجماله قیل وفا
« باقی قالماز کیمسه‌یه نقش ونکار الدن کیدر
« یار ایچون اغیار ایله مردانه جنك ایتسم کرك
« ایت کبی مردار رقیب اولمزسه یار الدن کیدر.»

*
* *

« بزمله سلطنت لافن ایدرمش اول قره‌مانی
« خدا فرصت ویررسه کر قره‌یره قورم آنی.»

*
* *

« فتح استانبوله فرصت بولمدیلر اوّلون
« فتح ایدوب سلطان محمد دیدی تاریخ آخرون »

۸۵۷

*
* *

« جکرم یاره‌لدی خنجر جور وستمك
« صبرمك جامه‌سنی طوغرادی مقراض غمك
« سجده کاه ایلر ایدی کعبهٔ محراب کبی
« کویك ایچنده ملك کورسه نشان قدمك
« ای کوزم کون یوزینه قارشو نیجه یاش دوکه‌سن
« رخلری تابی ایله قورودی قالمادی دمك . »

فاتح سلطان محمد خان حضرتلری «۸۸٦» تاریخ هجریسنده عازم دار جنان اولمشلردر .

۳

احمد پاشا . — سلطان مراد زمانینده قاضیعسکر بولنان ولی‌الدین بن الیاس افندینك مخدومیدر . پدری علمك قدرینی ، علمادن بولندیغی جهتله ، پك زیاده تقدیر ایتمکله اوغلنی پك أیی تحصیل ایتدیردیکی کبی احمد پاشانك فطری اولان ذکا وعرفانینه محیط کبارانه‌ده پك چوق تأثیر ایتمشدر. ذاتاً زمان علم وعرفانك پك زیاده رغبت بولدیغی بر دور ، بر دور اقبال ایدی . خصوصیله مدنیت فارسیه‌یه طوغری سرای ادبیاتی بوتون شعرایی ، فضلایی سوق ایدییوردی . بوکا بناءً احمد پاشایه فارسی لسانی پك مکمل اوله‌رق اوکره‌تیلمشدی. بوتون آثارنده ایرانك کولکه‌لرینه تصادف ایدلمه‌سی، حتی ایران ادبیاتنك پك کوزل پارچه‌لرینك نقل وترجمه‌سی بوکا بناءً در . پاشا ادبیات فارسیه‌یی عادتا ازبر له‌مشدی ؛ اونجه ایرانه دائر هیچ بر شی مجهول دکلدی .

شاعرك ترقیسنه پدرینك قاضیعسکر اولمه‌سی پك زیاده یاردیم

ایتمشدر ، تحصیل علم وکمالدن صوکره بروسه‌ده مرادیه مدرسه‌سنه مدرس اولدی . ذکاسی ، معلوماتی ، شاعریتی آز زمان ظرفنده صیت وشهرت صاحبی اولمه‌سنی مؤدی اولمغله ادرنه‌یه قاضی تعیین اولندی . بو اثناده پادشاه زمان فاتح سلطان محمد خان حضرتلرینك نظردقت شاهانه‌لرینی جلب ایتمش اولمغله‌خواجه‌لقلرینه‌تعیین‌بویوردیلر. غایت ظریف، خوشکو، حاضر جواب، عارف‌برذات اولمغله پادشاهك آز زمان ایچنده اخص ندماسی صیره‌سنه التحاق ایتدی : بر آز صوکره‌ده وزیر اولدی .

تذکرهٔ لطیفی‌مشار الیه حقنده « نظم جواهر کلامده استاد ماهر و انواع علوم واقسام فنونه قادر ایدی . الفاظ نظمی ملایانه واسلوب شعری اکابرانه‌در . ابیات پرنکاتی الفاظ ومعانیده متن متین کبی محکم واسلوب قصیده‌ده خود اجتماع واتفاق اوزره‌مسلم‌در.» دییور .

طرز نظمنده‌کی کبارلق ، وبر منلا ، یعنی عالم روحی، باخصوص قصیده نویسلکده‌کی اقتدار وقوتی زمانك ذهنیت وماهیت کبارانه‌سنی اوقشامقده بولندیغندن پادشاهك بر کولکه‌سی کبی اولدی ، اونی هرپرده تعقیب ایتمه‌یه باشلادی ، استانبولك محاصره وفتحنده نزد شاهانه‌ده بولندی ، پیر آق شمس‌الدینك نزدینه بلدهٔ مذکوره‌نك فتح اولنوب اولنمایه‌جغنی صورمق اوزره ایکی دفعه کوندرلدی .

احمد پاشا قادینندن نفرت ایدر اولدیغی جهتله تأهل ایتمه‌مش ، حیاتنی مجرد اوله‌رق کچیرمشدر . عالم و فاضل اولمغله برابر سوء اعتیاداتك مغلوبی ، اخلاق اعتباریله پك ضعیف بر ذات ایدی . سیئات اخلاقیه‌سی یوزندن ذات شاهانه‌نك توجهات سنیه‌لرینی پك آز

زمانده غیب ایتمش، عزل وحبس اولنمشدر. محبسدن «کرم» ردیفلی قصیده‌سنی یازه‌رق عفو پادشاهی‌یی تمنی ایتمش، وبوکا مکافات اولمق اوزره عفو اولنمش، مع مافیه اسکی توجهاتی آرتق کوره‌مه‌مش، طشره‌لرده مأموریت آلمه‌یه مجبور اولمش، بروسه‌یه سنجاق بکی اولمشدر. فاتح سلطان محمد کرم‌قصیده‌سنی کوردیکی زمان شوسوزلری سویله‌مشدر:

— بو عذوبت وبیان وفصاحت که احمدده واردر، آکا ملوك سلاطیندن آسیب وزوال وعقاب ونکال یوقدر.

لسانده عجمك تأثیراتی، رقتی، صنایع لفظیه‌یه دوشکونلکی کورولمکله برابر احمد پاشانك آثارنده اکثریا روحی اوقشایجی، بیلمم نصل، بر شی نقصاندر. احمد پاشا بزه کوزل کلمه‌لریله برابر کندینی کوجلکله اوقوتییور. ظنمزه قالیرسه بو احمد پاشانك قوت علمیه، ذکائی، دماغی بر صورتده یازمه‌لرندن، حساسیتلرینك ایشه قارشمه‌مسندن تولد ایتمکده‌در. احمد پاشا نیازی‌دن، شیخی‌دن، احمد داعیدن صوکره شعر عثمانی‌یه زمانك احتیاجاتنه کوره برحرکت ویره‌بیلمشسه‌ده حساس برشخصیت اولمامسنه‌بناءً أیی بر شاعر دکلدر. ذاتاً قدما اونی ایران آثارینك نظماً مترجمی تلقی ایدرلر. تاج زاده جعفر چلبی «هوس نامه» نامیله یازمش اولدیغی کتابده مشار الیهه شو صورتله تعریض ایدییور:

«سر آمد دیدیکمنك بللی حالی
«اولوبدر ترجمهٔ اولیٔ حالی
«بواهل اولان یانده سهلدر سهل
«بنم قاتمده بلکه جهلدر جهل.»

عبداللطیف افندی‌ده «اول لباس فارسی برله ملبس اولان شاهد معنایه ثیاب الفاظ رومیدن لباس الباس ایلیوب» دیدیکی کبی هامه‌رده «احمد پاشا ارتقا ایلدیکی درجهٔ مهارته آنجق میر علی شیرك غزللریله ملهم اولدقدن صوکره واصل اولمشدر.» دییور. کونش قصیده‌سندن شو پارچه‌یی آلییورز ؛

« تخت اوروب طاق فلکده خسرو خاور کونش
« کیدی نارنجی قبا اورندی نور افسر کونش

« مسند سلطان صبح اولدی سریر آسمان
« صاچدی پیروزه طبقلردن زرو کوهر کونش

« قفل آچوب درج زبرجددن جواهر دوکدی‌کم
« خاك کنجن ایلیه کنجینهٔ جوهر کونش

« قلزم هندك باترمغه کومش زورقلرن
« بادبان نورله دوناتدی فلك زرکونش

« دانهٔ انجم دیروب مه‌خرمنده هر سحر
« بال آچوب جولان ایدر طاوس زرین پر کونش

« کوثیا نوشین روان صبح‌درکم عدل ایچون
« لاجوردی قبه‌یه زنجیر زر آصر کونش

« یافلك تخته‌نده سلطان اولدی بر یوسف‌جمال
« یا ذلیخادر طوتار نارنج زر پیکر کونش

« حق بودرکم شاه دیوانی تماشا قلمغه
« آچدی طاق زر نگاره لعلدن منظر کونش

برده غزل الهرق احمد پاشایه نهایت ویره‌جکسز :

« تا قاشکی پیوسته کمان ایلدك ای دوست
« جور اوقنه جانمی نشان ایلدك ای دوست

« بر دمکه روان ایلدك اول سرو روانی
« چشممدن آنی چشمه روان ایلدك ای دوست

«عرض ایلیه‌لی حسن دلآراکی جهانه
« عالم یوزینی باغ جنان ایلدك ای دوست

« خوش بو ایله طولدیردی صبا دهری مکرکیم
« عنبر صاچکی مشك فشان ایلدك ای دوست

« تنك اولسه ایك یادیله طکمی دل احمد
« چون غنجه‌کبی بغرینی قان ایلدك ای دوست.»

احمد پاشا «۹۰۲» تاریخ هجریسنده بروسه‌ده وفات ایله‌مش اولوب انشـا ایتدیرمش اولدیغی مدرسـه‌نك یانده دفن ایدلمش ، بالاخره قبری اوزرینه تربه یاپیلمشدر .

۵

سنان پاشا . — سنان پاشـا قاضی جلال‌الدین زاده حضر بکك مخدومی‌اولوب اصل اسمی سنان‌الدین یوسفدر. «۸٤۱» سنهٔ‌هجریه‌سنده تولد ایتمش ، محیطنده علم وعرفان، ثروت ویسار کورمشدر . حضر بك‌علمیله عصرنده کندیسنی طانتمش اولدیغی کبی بویوك پدری قاضی جلال‌الدین‌ده وسعت‌علمیه‌سیله‌مشهوردی. وراثتك،بوکبی‌خصوصاتده،

تأثیری غیر قابل انکار اولمه‌سنه بناءً سنان‌الدین یوسف پك کوچك ایکن علمه قارشو بر مربوطیت حس ایتمش ، ذکاسی بر سرعت انکشافه مظهر اولمشدر . بودورلرك تراجم احوال اعاظمندن باحث اولان « شقایق » ده وتذکرهٔ لطیفی‌ده بو انکشاف ناکهانه عائد معلوماته دسترس اولنمقده‌در: « بالغ اولمدن بلیغ اولوب ومنبر وعظه چیقوب خلقه امر بالمعروف ونهی عن‌المنکر ایدردی . » [۱]

فقط بوانکشاف نابهنکام دماغنك منتظم بر تکامله مظهریتنه مانع اولمش ، دها پك کنج ایکن حملهٔ معلومات ونظریات ایله مالی بودماغ ترددلرك ، شبهلرك ألنده تتره‌مش ، هیچ بر شیئه اینانه‌ماز ، حقیقتدن، ثابتیتدن قورقار بر شکل آلمش ، لا ادریه [۲] مسلکنه تمایل ایتمشدر . بوحال پك زیاده معتقد ومتعصب اولان پدرینك نظر دقتنی جلب ایتمکله انفعال ویأسنی موجب اولمش‌در ، که بوکا دائر ابوالضیا توفیق بك «تضرعات سنان» پاشانك مقدمه‌سنده شوسوزلری سویله‌یور :

« . . . سنان پاشا اوائل تحصیلنده فلسفیات ایله اشتغالدن پك زیاده ذوق آلمش ایدی ، پدری ایسه مشار الیهك بواشتغالنه مانع اولق ایستر ، و اکثریا کندیسیله‌مباحثه‌سنده ایراد ایتدیکی شکوکی مغالطه‌یه وسردایتدیکی اعتراضاتی عدم عقیده‌یه عطف ایله اظهار انفعال ایده‌رك « سن وهمیاتکه مغلوب وخیالات واوهام ایله معیوبسك .» دیر ایدی . حتی بر کون پدریله طعام ایدرکن ینه بحثه کیریشیرلر . سنان پاشا اعتیاداتی بوزمیه‌رق شکوکی التزام ایدر ، حضر بك ایسه بوحالنه ینه حدت ایده‌رك :

---

[۱] تذکرهٔ لطیفی ، صحیفه، ۱۹۳

[۲] ربیون مسلکی .

— سنان سن بر حده واصل اولدك، که اورته‌ده‌کی طوران صحنك باقیر اولیشنده بیله کندوکی شبهه‌دن قورتاره‌مازسك .

دیمش . ومشار الیه ایسه :

— طوغری سویله‌یورسنز ! فی‌الحقیقه بونك باقر اولدیغنه قبل التحلیل حکم ایتمك قابل دکلدر . بوبابده التزام شك ایسه تصدیقدن اهوندر .

جوابنی ویرمه‌سی اوزرینه حضر بك صحنی قالدیروب باشنه اورمشدر. »

شومباحثات اوغلنك ارتیابنی اولدیرمك ایچون پدرك متمادیاً جهد وغیرته بولندیغنی کوسترییور . لکن بودماغك نه کبی تکاملات وتحولاته معروض قالدیغنی کوسترمه‌جك ألمزده وثائق کافیه‌نك عدم موجودیتی بزی پاشانك روح ودماغنه تمامیله نفوذدن منع ایتمکده‌در. یالکز شوقدر ، که حضر بك اوغلنك افکار مفرطه‌سنه غلبه ایتمه‌دن ۸۶۲ سنه‌سنده‌وفات ایتمش‌در. کندیسی فاتح‌طرفندن استانبول قاضیسی نصب اولنمشدی . سنان پاشانی « بوارتیاب » بوتون حیاتنده تعقیب ایتمش ، ونهایت سرسری روحندن بیزار اولهرق موجودیت روحیه‌سنده‌شیخ‌ابن‌الوفانك تأثیریله برعکس تأثیرحصوله کلمش، کثرت آره‌سنده وحدت وجود حقیقتنی تلقین ایدن تصوفه بیقلمز ، متین بر اعتقادی‌ایله مربوط اولمش، حیاتنك صوك زمانلرینی توکل ایچنده کچیرمشدر . « تضرعنامه » سنده‌شیخ مشار الیه حقنده شو سوزلری سویلر :

« اول محمد سیرت وعیسی قدم
« ملك دین ایچره امیر محتشم
« جان پاکی معدن صدق وصفا
« شمع ایوان هدا ابن الوفا

سنان پاشانك شهرتی کرك معلوماتی ، کرك عائله‌سنك بویوکلکی

طولايیسیله یاواش یاواش تزاید ایتمش اولمغله حامیٔ علم وعرفان فاتح سلطان محمدك نظر دقتنی جلب ایتمش، ادرنه دارالحدیثه مدرس تعیین اولنمش ، بالآخره معلم پادشاهیلکله ندیملك پایه‌سنه ارتقا ایتمش ، بو اثناده درسعادته کلن علی قوشجیدن ریاضیات اوکرنمسی اراده بویورلمسیله شاکردی لطفی ریاضیٔ شهیرك نزدینه کوندره‌رك درسلرینی اوکره‌تمش . قاضیٔ زادهٔ رومی‌نك « چغمینی‌یه » اولان شرحنه تحریر ایتدیکی حواشی ایله مکتسبات ریاضیه‌سنی میدانه قویدیغندن حاوی اولدیغی دقایق ریاضیه علی قوشجینك بیله حیرتنی موجب [١] اولمشدر .

پادشاه معلمنك شو ذکاسندن فوق‌العاده ممنون اوله‌رق «٨٧٩» سنه‌سنده مصاحبلك عنوانی «مستشار سلطانی» یه تبدیل ایله کندیسنه وزارت رتبه‌سنی توجیه ایتمشدر . شواعتبار ایله سنان پاشا تاریخ عثمانی‌ده بویوك بر رول‌ده ایفا ایتمش اولییور ، که بوده درایت واقتدارینك ، ذکاسنك نه درجه‌لرده یوکسك اولدیغنه بر دلیلدر . فاتح کبی بر سیاسینك حرکات و افعالی مشاورلکنده بولنه بیلمك ایچون نه‌درجه‌ده معلوماته ، شدت ذکایه احتیاج اولدیغی مستغنیٔ بیاندر .

فقط بوتوجیه و التفاتدن بر سنه صوکره ، مجهول بر سببدن طولایی ، سنان پاشا ذروهٔ اقبالدن سقوط ایدییور ، عزل اولنیور ، بر مدت حبس ایدیلیور ، علمانك وساطتیله عفو ایدیله‌رك سیوری حصار قاضیلکی ومدرسلکی ایله استانبولدن اخراج اولنیور ، بونك

[١] تضرعات سنان پاشا : ابوالضیا توفیق .

اسبابنی بزه تاریخ وضوحله نقل ایتمه‌مشدر، یالکز «شقایق ترجمه‌سنده» « ۸۸۱ سنه‌سنده پادشاه حضرتلرینك سنان پاشا ایله مابینلرنده عزلی ایجاب ایدر برقصهٔ واهیهٔ واهیه واقع اولمغین وزارتدن عزل ایدوب حبس ایلدی . » سوزینه تصادف ایده‌بیلییورز. فاتحك وفاتنه قدر سیوریحصارده قالان سنان پاشا سلطان بایزیدك جلوسنده ادرنه دارالحدیثنه تکرار مدرس تعیین ایدلمش ، بر آز صوکره کندی استدعاسیله تقاعده سوق اولنمش‌سه‌ده بر سنه کچر کچمز کلیبولی متصرفلغنه تعیین اولنمش ، اورادہ اوچ سنه قدرجدی ومعظم‌خدمات ایفا ایتمشدر .

هرنه اولورسه اولسون ، بو « لادری » مسلکنك تمایلکاری عمرینك صوکارنده متین بر اعتقاده تابع کندیسنده:

« عالم صورت معنی نه‌در بیل کفت وکو
« عالم معنا همیشه شست وشو

« صورت ظاهر فنا بولور همان
« عالم معنا درربیل جاودان »

سوزلرینی سویله‌یه‌جك بر متانت بولییور ، وبومتانتدن ألڤ‌بویوك أثر صنعتکارانه‌سی، تضرعنامه‌سی تولد ایدییور . بوکتاب محتاج عفو وغفران برروحك اکتساب اجر ومثوبات ایتمك ایچون چیرپینمه‌سی نتیجه‌سیدر ، أثری بر أثر صنعتکارانه وجوده کتیرمك مقصدیله یازمه‌مشدر. اوتحمیدات وتضرعات ایله‌عظمت الهیه‌یی‌هرکسه آکلاتمق، بوصورتله اجر قازانمق ایسته‌مشدر. « مادامکه بوابکار افکار معانی وعرائس ونفائس مخدرات مبانیدن که تتق الفاظ شریفه وعبارات

لطیفه‌در ، هر اوقویانه لذت وسرور وهر دیکله‌یه‌نه صفا وحضور ، هر مجلس اهلنه سماعندن ذوق وهر اهل حاله ذکریله شوق حاصل اولوب حس ظاهر الفاظنك حسن بلاغتی وعباراتنك زیور فصاحتیله محظوظ ومسرور وحاسهٔ باطن معانیسنك مطالعه‌سی ومدلولاتنك ملاحظه‌سیله پر صفا ، پرنور اولوبن صدای کوس عباراتی وآواز دمدمهٔ مجاز واستعاراتی ایله‌مسامع دل‌وجاندن ولولهٔ شوق‌سماع‌وصحرای صدر جنانده غلغلهٔ هنگام استماع اولوب طرب رود مجلس کاشن دل حرکات نبات بیاناتیله‌روح بخش وجان‌فزا وزینت جمال‌نگارستان کوکل پیرایهٔ درر الفاظیله صفادار ودلکشا اوله . اوقویانلردن ودکله‌ینلردن وایشیدنلردن وآکلایانلردن بوضعیف ودلخسته وبوفقیر شکسته کاه کاه دعای خیرله حسن یاد وفاتحهٔ اخلاص ایله دلشاد ایتدکلرنجه . . . » [۱] دییور ، که مقصدیله مقصد شعری تألیف ایتدیکنی آکلاتیور . بوأثری یازمقدن مقصدی اخذ خیر ودعا ایسه‌ده « الفاظك حسن بلاغتی وعباراتك زیور فصاحتی » دیمکله‌ده فکر صنعته بیکانه اولمادیغنی احساس ایتمش بولنیور . شو اعتبار ایله عالم معنوینك بویوکلکی قارشوسنده صنعتی محقر کورن اکثر صوفیه‌دن ، والهیوندن آیرلمش اولییور . مع مافیه صنعت حس ایدیلنی مکملاً افاده ایتمك اولمه‌سنه نظراً پاشانك مقصدی نه اولورسه اولسون او بر وظیفهٔ صنعتکارانه ایفا ایتمش دیمکدر. أثری حقنده بسله‌دیکی فکری شوسطرلردن آکلایورز :

« بونظم ونثری کیم ترتیب قیلدم
« بوالفاظی‌که بن ترکیب قیلدم

---

[۱] تصرعنامه .

« تضرعنامهٔ صاحب دلاندر
« که مقبول روان مقبلاندر

« انیس خاطر بیچار کاندر
« فرح بخش دل آوارکاندر

« کل تاندر، که دوشنمش چنلر
« طولو ایچی کل ایله یاسمنلر

« عباراتی دلالاتنده واضح
« اولور لفظنده حتی معنی لایح

« ضیاء عکس انوار الٰهی
« ویرر الفاظنه شوقی کماهی »

بالنتیجه متصوفه‌دن اولان سنان پاشا بو صنعتکارانه قوت وتأثیرینه قارشو بیکانه ، « تذکرة الاولیا » سنده « شعر اگرچه انسانده بر زائد هنر اولور ، آما اونی کمال صایمز شول کشی که نر اولور . » دییور. بویله دیمکله برابر بوزمانك رقتده، صنعته تمایلندن قورتیله‌مامقله عاشق پاشا کبی، سلطان ولد کبی اونی تمامیله اونوته‌رق صرف متصوفانه أثر وجوده کتیرمه‌یور . شاعرلر حقنده بوقدر بی‌انصاف اولان شاعر صوفیلرله راهبلری بر طوته‌جق قدر تعصبدن عاری ، سربست فکرلیدر :

« هند وکه بته طاپار همیشه
« طورماز سکا یالواریر همیشه

« نامکدر جمله‌یه نشانه
« بودیر وصلیب بر بهانه »

بو وسعت فکری ارتیاب سابقنه عطف ایتمك ممکن اولدیغی کبی شاعرلر

حقنده کی کینیله بونك آره‌سنده کی بوشلغی ینه او ارتیابدن وبو اعتقاد جدیددن متولد عدم موازنهٔ حسیه وفکریه ایله املا ایتمك ممکندر .

سنان پاشا حیاتنك صوك دملرنده تصوفه داخل اولمقله برابر تام بر متصوف اوله‌مامشدر ، اونده عالم ومتفکر روحی دائما یاشامش ، قارشوسنده کی عدمدن توحش ایتمکله برابر کیرمش اولدیغی طریقك بوتون قواعدینه رعایت ایده‌مه‌مش ، تذکرة الاولیاسنده بونی تألم ایله اعتراف ایتمشدر :

[. . . . بزم دخی عمرمزدن کیم بیلورکه نه قالدی ؟ و اکر بر قاچ کون وار ایسه‌طوته‌لم اولده آخراولدی . چون کوردم دنیانك حالی بویله‌در. اوکا اویقله‌اولماز. هرکیشی که آنك هواسنه اویار آخرنده ندمدن غیری فائده‌قیلماز. پس قصد ایلدم که ابنای دنیادن منقطع اولوب کسیلن بر خلوت کوشه‌یه واروب خلقدن عزلت قیلم . لکن کوردم تعلقاتك خیلی کثرتی وار . آنلردن تمام انقطاع اولماز . و علمله نفسك بونجه بیلدر الفتی وار آنك اهلندن بالکلیه واز کلمز ، بونك کبی هرکیشی واقع اولمازمش. نفس فرق اللی بیللق مألوفیتدن آز زمانده کسیلمزمش . تدریجله خلوتدن لذت آلمق کرکمش که کثرت آنی اینجیده . وبر آز مدت کوکل کتابندن اوقومق کرکمش که ظاهر علمی اونوته . یوقسه برکیشی که ابتدای عمرندن بری مطالعه ودرسله مألوف اوله آنی اختیاریله قاچان قوبو بیلور . غایتی مطالعه‌سنی علوم شرعیه وکتاب مشایخه قلور . اما بو دخی طریق فکردر درویشلك دکلدر . لکن نیجه ایده‌لم که شیمدیکی وقتده ألمزدن کلن بودر .]

تضرعنامه‌سی اوچ یوز اللی ایله‌درت یوز صحیفه آره‌سنده بویوك برأثر اولوب کائنات خارجیه‌دن زیاده کائنات داخلیه‌یی ، معنویاتی مشعر وناقل قوی ، متین ، صنعتکارانه‌لر آره‌سنده منظوم حکایه‌لر ، توحیدلر ، مناجاتلر ، بندنامه‌لر بولندیغی کبی غزللرده موجود در. قیصه وزنلرله یازلمش اولان بوتون بونلر برماهیت دینیه‌یی حائزدر. لکن نوعلرك تخالفی هیسنده

موفقیتنی تأمین ایده‌مه‌مکده‌در . غزللرنده قافیه‌لرك تکررندن ماعدا هیچ برممتازیت کوسترمه‌مه‌ین پاشا پندنامه‌لرنده روحنك بوتون صمیمیتلرینی دوکر ، حرارتلرینی یاشاتیر . حکایه‌لرنده برقیریق دوکوکلك ، بر معلولیت موجوددر ، حتی کلمه‌لر ، جمله‌لر بربرینه تمامیله مربوط دکلدر ، بر مصراع ایله دیکر مصراعلر آره‌سنده اوچوروملر بولنور ، لکن اوکلمه‌لر نه یکی ، نه تازه ، نه‌سوسلودر . بوحکایه‌لر اکثریا دینیدر ، مثلا توکلدن ، قناعتدن بحث ایدرکن بر فرصت دوشوروب شاعر بر حکایه آکلاتیر . آتیده‌کی منظوم حکایه عشقك علویتنی ، عاشقلرك احوال روحیه‌سنی آکلاتیرکن مقصدی توضیح ایچون علاوه اولنمشدر [*]

حکایت

« روایتدرکه بر کون شاه محمود
« روانندن آنك حق اوله خوشنود .

« دیدی ایازه‌که ای محبوب دلدار
« جمالکله کوکل صحراسی کازار

« ندندر عشقك اولدقجه زیاده
« تکلف هم حجاب آرتار آراده

« قدیمی انبساطی بولامازز
« سنکله اسکی حالی کوره‌مزز

« کیجه کوندوز چوآرتمقده محبت
« بچون نقصان ایچنده اوله الفت

« دیدی ایاز : که ای شاه جوان بخت
« وجودکله مشرف تاج ایله تخت

[*] کوپریلی زاده محمد فؤاد: [سنان پاشا حقنده سلسلهٔ مقالات، ثروت فنون]

« بن اول قول ایدم سن باکه سلطان
« نیجه قیلسك أللکده بنده فرمان
« بوکزکم عشق شاهه غالب اولدی
« وجودی عشق ایچنده زنده اولدی
« دلی بن بنده‌سنه بنده اولدی
« چو عشق احوالمز تحویل قیلدی
« قدیمی وضعی اول تبدیل قیلدی
« بودر عشقه همیشه عادت وراه
« که شاهی قول ایدر وقولی‌شاه

سنان پاشا کندی روحیله او قدر مشبوعدر، که کائنات خارجیه‌یه نظرلرینی دوندردیکی زمان بیله اونی کورور ، اونك ایچوندر ، که أثرده همان طبیعت یوق کبیدر . سنان پاشا نظمدن زیاده نثرده بر داهیدر . « نثرنده شعر آمیز بر آهنك ، بر جریان لطیف ، بر زندکی ، بر تازکیٔ لایموت واردر . بعضاً بر سطر ایچنده بوتون بر عالم خیالی، بوتون بر کائنات افکاری ضبط وتسخیر، ارائه واحساس ایده بیله‌جك قدرت داهیانهٔ صنعتکارانه کوستریر . » [۱] اوقدر لسان نثری کندینه ربط ایدر ، که مسلسل اولدیغنی بیله حس ایتمه‌یز. اوزمانه قدر سنان پاشا قدرت وقوتنده‌هیچ کیمسه‌لسان نثره حاکم اوله‌مامشدر . پاشانك شو صورتله ادبیاتده بر تجدد حصوله کتیردیکی غیر قابل انکاردر . لسانده بعضاً امیدوار وپر احتشام، بعضاً ملول ومنکسر بر ادا ، بر بیان‌قوللانیر آتیده‌کی شومثال ایله اکتفا ایده‌جکز :

[۱] تاریخ ادبیات عثمانیه ، شهاب‌الدین سلیمان.

« عشق بر جوهر بی مثل وهمتادرکه آنك وصفی امثال ایله دینلمز ؛ عشق بر سر مخفیٔ ناپیدادرکه آنك تصویری مثال ایله کوسترلمز . عاشقلرك دیلی آلتنده سوزلر واردرکه لب اوکا محرم اولماز . عشق اهلنك سینه‌سی ایچره نفسلر واردرکه دم اوکا همدم اولماز .

عاشقله معشوق میانده بر کفت‌وکو اولورکه زبان حاجبدن غیری اوکا ترجمان اولماز . جان ایله جانان آره‌سنده بر جست‌وجو بولنورکه کوشهٔ چشمدن اوزکه اوکا دیده‌بان اولماز .

عشق بر ظاهردرکه اورتلمز . عشق بر سردرکه آچیلماز . عاشقك کیمسه ایله کاری اولماز ؛ آیینهٔ عشق ژنکاری اولماز . عشق‌سر آزاده‌لری بنده‌ایدر ؛ عشق سر افرازلری افکنده ایدر .

عشق افسانه وافسون دکلدر . هرعشق دعواسی ایدن عاشق اولماز . هر محبتدن دم اوران صادق اولماز . »

سنان پاشا کلیبولی‌ده اوچ سنه قالدقدن صوکره مأذوناً استانبوله کلدیکی اثناده ۸۹۱ سنه‌سی صفرینك یکرمی دردنجی کونی وفات ایتمشدر، که بهاریه جوارینه دفن اولنمشدر.

اوقدر سخاوت‌صاحبی ایدی، که غسل اثناسنده صوبی ایصیتمه‌جق اودون پاره‌سی بولنمامشدر. بالاده سرد ایدیلن کتابلردن ماعدا قصص انبیایه‌دائر بر تألیفی، شرح مواقف‌اوزرینه سید شریفه تعریضی‌حاوی بویوك بر رساله‌سی دخی واردر [۱] .

٦

نظامی . — زمانمنك اوزرنده دهـا پك کنج ایکن پك بویوك برتأثیر اجراسیله‌جالب نظر دقت اولان شاعرلردن بری‌ده نظامیدر . نظامی قونیه‌لیدر ، تذکرهٔ لطیفی‌ده حقنده « سلطان محمد دورینك

[۱] ابوالضیا توفیق‌بك .

شاعر بلند شانی ، وساحر سحر بیانیدر . اشعار شیخی وغزلیات احمد پاشا اول آنه‌دك رغبت ورواجده ایدی. مذکور ظهورایتدکدن صوکره بونلرك بازار شهرتنه شعرای قدما ایله کساد ویروب اوج رغبتدن دوشوردی . ـ قوت طبیعت ووسعت قابلیتله آز زمانده چوق کماله قادر اولمش و شهرت شعرله مشهور آفاق اولوب تعین بولمشدی . » قیدلرینه تصادف اولنمقده‌در .

نظامی‌یی احمد پاشادن بویوك شاعردر دییه وزیر محمود پاشا فاتح سلطان محمده مدح ایتمش، پادشاه‌مشار الیه‌ده‌شاعری‌دعوت‌ایله‌مش‌در. شقائق ترجمه‌سی بوتوصیه‌یی نقلدن صوکره شوسوزلری سویله‌یور : « الحق ایکیسی‌ده فن شعرده ماهر و کمال مرتبه نظمه قادر ایدی . ایکیسنك دخی ابلق طبع چالاکی میدان نظمده بری برندن کری قالمازدی . اما مولانا نظامی سر قات شعریه وادیسنه اوغرامیوب کیمسه‌نك معناسنی آلمازدی . »

فقط لطیفی افندینك « سلطان محمد طاب ثراه مذکوری کورمك مرام ایدینوب سدهٔ سعادته دعوت ایدیجك مشار الیه دخی مرحوم احمد پاشایه غلبه ایتمك قصد ایدوب قصر قصیده‌سنه ولعل وکونش قصیده‌سنه و یدی دانه مقبول غزلنه دقیق دقتلر ونازك صنعتلرله نظیره‌لر دیوب » سوزلرندن آکلاشلدیغنه کوره بو احمد پاشانك نظیره‌جیسندن باشقه بر شی دکمش. فی‌الحقیقه ، فائق رشاد بکك‌ده تصدیقیله‌تعین ایتدیکی‌وجهله اکثر اشعاری احمدپاشانك نظیره‌لریدر . لکن نظامی اونظیره‌جیلردن‌در ، که علاوهٔ شخصیتله ابداع درجه‌سنه چیقار ، بعضاً تقلید ایتدیکنك فوقنه یوکسه‌لیر، باشلایان بر مسلکه رونق وضیا ویررلر .

پك كنج اولدیغی حالده استانبوله كلیركن یولده وفات ایتمش اولوب سلطان محمدی كوره‌مه‌مشدر ، « سوی مقصده روان اولدقده تقدیر ربانی یولده أجل یولك آلدی ، مقصده واروب مقصوده ایرمه‌دن موت ایروب اول فكر و أمل و قصیده و غزل قالدی . » [۱] شو منظومه‌لرله اكتفا ایدییورز :

« بنی سندن صنما كیمسه جدا ایله‌یه‌مز
« مكر اول كون كه كله جانی بدندن آییره . »

*
* *

« كوزلرم یاشینی كوزلر اول بت سیمین بدن
« نیته‌كیم كوكده ثریا كوزلر آهوی ختن

*
* *

« بل باغلیوب كه قیلمه قصد اول جیب ایدر
« نازك خیال باغلر وقصد غریب ایدر .

*
* *

« كیجه هرقنده ایرر ایسه غریب آنده یاتور . »

نظامی اساس اعتباریله قره‌مان زاده‌لرشعراسندندر .

۷

زینب خاتونه . — قسطمونیلی اولوب بر مرد هنرورك قیزیدر ، لطیفینك شو ادعاسنی جرح ایله عاشق چلبی شاعره‌نك آماسیه‌لی اولدیغنی سویله‌یور . قسطمونی ولایتی ، معدنلرینك زنكینلكیله اقلیمنك مناظر شاعرانه‌سیله ، قوهٔ انباتیه‌سیله بر چوق شاعرلرك موطنی اولمشدر . « خاصه كه ولایت مزبوره بر خاك پك نظیفدر كه آب وهواسی لطیفدر . بولطافت آب وخاكك اقتضای طبیعتندن

۱] تذكرهٔ لطیفی .

خوش الحان حافظلر ونفیس النفس خواننده‌لر وخوش آواز کوینده‌لر وخوب طبع شاعرلر وغرا کوزللر ظهور وصدور ایدر . » لطیفی افندی طرفندن شوصورتله تصویر ایدیلن قسطمونی حقنده هامه‌رده عیی فکرده بولنه‌رق « قسطمونی ترك خزینه‌سی دفترلرنده منابع مهمه‌سیله جالب اهمیت اولدیغی قدر تاریخ ادبیات عثمانیه‌ده دخی شعر ایله اهمیت بولمشدر [١] » سوزلرینی سویله‌دیکی کبی « برچوق شعرا واز جمله ادبیات شرقیه‌ده شهرتیاب اولان زینب قسطمونی‌ده طوغمشدر . » [٢] دیبور .

اوزمانکی قسطمونینك علمه ، شعره دوشکون فریح وفخور خلقی آره‌سنده زینبك پدری قیزینك « جوهرنده قابلیت وذهننده ذکاوت [٣] » کورمکله تحصیل علم ومعرفت ایچه‌سنه فوق العاده اعتبار ایتمش، فارسی، عربی اوقوتمش، محیطك تأثیریله قادین طبعنده قوت شعریه‌سی » اولمغله « فارسی وترکی اشعازله سلطان محمد نامنه دیوان ترتیب ایتمشدر . » [٤] زماننده لطیفی افندینك دیدیکی کبی « صنف نسوانده نادرهٔ روزکار ومستورهٔ پر اشتهار » اولوب « لطف طبعنی خلق جهان استعجاب نکته دانان دوران استغراب ایدر - لر » دی . میستر کیب تاریخ ادبیات عثمانیه‌ده زینبدن شو مثاللری آلمشدر :

« شها بوصورت زیبا سکا حقدن هدایتدر
« سکا سن سورهٔ یوسف جمالکدن بر آیتدر

[١] هامه‌ر ترجمه‌سی : جلد ، ٣ صحیفه ٦٠
[٢] هامه‌ر ترجمه‌سی : جلد ، ١ صحیفه ٢٧٠
[٣] تذکرهٔ لطیفی [٤] تذکرهٔ لطیفی.

« سنك حسنك بنم عشقم سنك جورك بنم صبرم
« بولر هردم بوم آرتر توکنمز بی‌نهایتدر .»
« کشف ایت نقابکی یری کوکی منور ایت
« بوعالم عناصری فردوس‌انور ایت
« دپرت لبوکی جوشه کتیر حوض کوثری
« عنبر صاچوکی چوز بوجهانی معطر ایت
« خطك برات یازدی صبایه دیدیکه تیز
« وار ملکت خطابله چینی مسخر ایت
« آب حیات اولیجق قسمت ای کوکل
« بیك ییل کرکسه حضرله سیر سکندر ایت
« زینب قومیلی زینت دنیایه زن کبی
« مردانه وارساده دل اول ترك زیور ایت

۸

بایزید ثانی . — بویوك پدری ، پدری کبی علمایه ، فضلایه ، شعرایه فوق‌العاده رعایتکار وتمایلکار ، دینه صوك درجه‌ده میال وحرمتکار بر پادشاهدی . زمان سلطنتی علمانك أك زیاده قوت پیدا ایتدیکی ، فقهك وسعتلندیکی ، افکار مفرطهٔ تصوفیه وفکریه‌یه قارشو أك زیاده شدت کوسترلدیکی زماندر . سنان پاشانك شاکردی اطفی رقیبی بولنان فقیه کاتب زاده طرفندن فکرنده‌کی افراط حریت طولایسیله اتهام اولنه‌رق آلنان بر فتوا ایله اعدام ایدلدیکی کبی «حلول ارواح» مسلك تصوفیسنی قبول ایدن تمنایده

بایزید ثانی

اولدیرلمش ، بوصوکنجینك کتابلری آتشله یاقیلمشدر [١] . بحث مخصوصنده ذکر ایدیلهجکی وجهله دورلرنده پك چوق عالملر، فقیهلر یتشمش ، بر چوق شاعرلر طوغمش ، ادبیات بر حرکت مخصوصه پیدا ایتمشدر . « جوائز وعطایاسن ووظایف وسالیانهسن بر اوتوز نفردن متجاوز شاعر ماهر [٢] » موجود ایدی .

علمایه وشعرایه اوقدر رغبت ایدرلردی که منلا جامیيه سنوی بیك آلتون وفقیه متبحر دوانیيه بش یوز آلتون کوندررلردی . پادشاه احتیاجات فکریهنك هر شعبهسنی نظر اعتباره آلمش اولمغله تشری ایله ادریسه بدایت سلطنت عثمانیهدن عصرینه قدر اولان وقایعی صورت مخصوصهده یازدیرمشدر . کندیلریده شعره فوقالعاده دوشکون اولوب فارسی وترکی اشعار تنظیم ایدرلردی . هامهر مشار الیهك طبیعت شاعرانهسی حقنده « اشعارینه خاصهٔ فارقه اولمق اوزره رنك تصوف وعزلت ویرمشدر.» مطالعهسنده بولندیغی کبی لطیفیده « طرز غزلده آباء کرامنه غالب وشعر شعرای افاضل کبی شعر بلاغت شعاری بیمعایب وبی مسالبدر » دییور. مشار الیه حضرتلری عزلته میال، دینهمربوط اولمغله برابر بعضاً پك رندانهسوزلرده سویلهمشلردر؛

« ای سوار اسب ناز اولان رکاب جانه باص
« حسن میدانیسنکدر آیاغك مردانه باص .»

شعرده « عدنی » تخلص بویوریرلردی. شوغزل مشار الیهكدر.

« هر قچن کم غمزهٔ فتانی جانان اویندر
« عاشق بی دللری اول چشم فتان اویندر

[١] هامهر ترجمهسی وتذکرهٔ لطیفی .
[٢] تذکرهٔ لطیفی .

« پر فن مکاره‌در عشاقی سرکردان ایدر
« بر چناقجی خوبدر پارماقده فنجان اوینادر
« نازله کررقصه‌کرسه جانی دترر عاشقك
« بر آلای افتاده دللر اوستنه جان اوینادر
« دهر دیوك رأینه آلدانمه کر عاقل‌ایسه‌ك
« تاج وتختن تارمار ایدر سلیمان اوینادر
« غافل اولمه عدنی یا بر کون وجودك زورقن
« روزکار اولوب مخالف بحر عمان اوینادر . »

* * *

« صبحه‌دك هرکیجه ای خورشید رو سن ماهدن
« نیجه بر فریاد ایدم قورقمازمیسین اللهدن . »

سلطان بایزید حضرتلری « ۸۵۱ » سنهٔ هجریه‌سنده تولد «۹۱۸» سنهٔ هجریه‌سنده « ٦٧ » یاشنده اولدقلری حالده عازم دار جنان اولمشلردر .

۹

حمدی . — بودورك جداً ممتاز سیمالرندن ، شاعرلرندن ، مع‌مافیه کرك عائله‌سی وکرك جمعیت اعتباریله فلاکت‌دیده‌لرندن بریدر . حضرت آق‌شمس‌الدینك کوچك اوغلی اولوب جداً خیرالخلف اطلاقنه شایاندر . بولی سنجاغنك کوینك نام قصبه‌سنده تولد ایتمش ، کوچك یاشنده طریق‌علمه داخل اولمق ایچون تحصیل علم‌وعرفان ایتمشسه‌ده « بحسب‌العرف والاضافه تدریس وقضادن مناصب عالیه تصرف ایتمك واقع اولمامش » [۱] در . بناءً علیه‌ترك‌مسلکله اختیارعزلت ایتمشدر . احمدینك أك کوزل أثری « یوسف وزلیخا » اولمغله صاحب خمسه

[۱] لطیفی افندی .

اولان شاعرلردندر . حیاتنده أك بویوك فنالغی برادرلرندن کورمش، قلبنده اونلره قارشو یاشایان انفعالی، کینی بوقصه‌نك تحریریله‌اویوتمش، فلاکت دیده‌لری فلاکت هریرده تعقیب ایدر اولدیغندن أثری اتحاف ایتدیکی سلطان بایزید ثانیدن بکلدیکی التفاتی وجائزه‌یی کوره‌مه‌مش ، « مراسم التفـات ورعایت مرعی اولنمیجق اول القاب واوصـافدن مستغنی اولمشلر » « وبو برقاچ بیت ایله کتاب مرقومده چرخدن شکایت وقاعدهٔ دنیای دونی حکایت [۲] » ایتمشلردر:

« چرخ کردون که دون پروردر
« نیجه بی سرقاتنده سروردر
« نقصه تحسین ایدر ، کماله عتاب
« قبحی تزیین ایدر ، جمالی خراب
« زخلك منزلنی بام ایلر
« امرینه نیجه سعدی رام ایلر.»

أك کوزل أثری « یوسف وزلیخا » قصه‌سیدر. دیمشدك ، لطیفی افندی تذکره‌سنده بونك حقنده «بر نظم‌عدیل ونظیر اولماز واسلوب مرغوبنك بر حرفنه پارمق باصـوب کیمسه عیب ونقصان بوله‌مز . قصص احسنی کمال صحتده تفسیره تمام مطابق اولمغین بین العلما مقبول وممدوحدر . اتفاق فضلا بودر، که آندن الطف واحسن ومرغوب ومتحسن کمسنه نظم ایتمه‌مشدر . » مطالعه‌سنده بولنیور .

« یوسف وزلیخا » ارباب کمال نزدنده مرغوب اولدیغی کبی نزد خلقده دخی مرغوب بولندیغندن حمدی مذکور کتابی یازمق وصاتمق صـورتیله کچینیرمش. حمدی‌نك ساده ، سـیال ، نفیس بر افاده‌سی،

[۲] کذا.

مونس، مبالغه‌دن فرارکار برطرز تفکر و تحسسی و اردر، بوندن طولایی أثری عوامك مقبولی وسرایك منفوری اولمشدر . حمدی تاریخ ادبیات عثمانیه‌ده جداً بویوك خطلر چیزمش ، قصیده ، غزلده قالمامش ، نظماً حکایه‌لر یازمش بر شاعردر . یوسف وزلیخادن ماعدا مولد نبی ، لیلی ایله مجنون ، تحفة‌العشاق ، قیافتنامه اسمنده منظوم بر قاچ أثری دها واردر . دینیله بیلیر ، که عثمانلی ترکجه‌سنده لسان تحکیه‌یی منظوم اوله‌رق ، درجهٔ کماله کتیرمشدر ؛ حمدی شو اعتبار ایله تدقیقه شایان برسیمای ادبیدر . « مرادثانی زمانی خسرو و شیرین منظومه‌سنده ایران شاعر شهیر رباییسی نظامی‌یی تنظیر ایدن شیخی کبی یوسف وزلیخا ایله لیلا ومجنون منظومه‌لرینك ناظمی شاعر حکا سرای عثمانی حمدی ـ خمسه وسبعه‌سنده ـ بوموضوعلری تصویر ایدن شاعر ایرانی جامی‌یه امتثال ایتمشدر . » [۱] شوحالده حمدینك استادی جامی اولییور . بوقدر غیرت ایتمش ، سلفلری اولان حکایه نویسلرك وجوده کتیردکلری لسان تحکیه‌یی قوت استعدادیله اکمال واتمام ایده بیلمش برسیمانك سلطان بایزیدك سرایی طرفندن تقدیر ایدلمه‌سی کیفیتی وحالت روحیه‌سی نه‌قدر واضح ایسه حال حاضرك بوکا لاقید قالمه‌سی اوقدر آکلاشیله‌ماز برکیفیتدر. یوسف وزلیخایی سکز یوز طقسان یدی تاریخنده اتمام ایتمشدر . لسان تحکیه‌ده‌کی اقتدارینه دلیل اولمق اوزره شو مثاللری آلییورز :

یوسف وزلیخادن

« قنده اغیاری کورسه یاری صنور
« هر نه‌نقشی کوره نکاری صنور

[۱] هامه‌ر ترجمه‌سی جلد ، ۳ ، صحیفه ۲۳۶

« ایکی عالمده یاردی کامی
« بر دلارامدی دلارامی
« دلده ابرو خیالی پیوسته
« جانی سودای چشمله خسته
« جانی کلدی هزارکره لبه
« روز حسرتده ایریشنجه شبه
« کیجه‌در ساز کاری عشاقك
« کیجه‌در رازداری عشاقك
« اولکه لیلی لباس راز ایتدی
« آنی چوق درده چاره ساز ایتدی
« کیجه زارك چو پرده‌داریدر
« جمله عشاقك اختیاریدر
« بومثلدرکه دون غریبوکدر
« یعنی بیچاره عندلیبوکدر
« کله تا عرض‌حال ایده تکرار
« غافلیکن بوقصه‌دن هر خار
« مهر مغرب نهان ایده اوزنی
« اوردی دیواره زار اولوب یوزنی
« کوملکك غنچه‌سن چون اندی شکست
« یقدی جان پرده‌سن نوای نهفت
« آغلادی آنك ایچون ابرله‌یم
« اکله‌دی آنکیله زیرله‌یم
« سیل اولب کوزی یاشی چغلردی
« درد دلدن بورسمه آغلردی . »

لیلی ومجنونه

« دیدی حالك فراغ منزلك باغ
« نیچون جامه‌ك سیاه ای نامه‌سی آغ

« یچون شب رنك اولورسن ای شب افروز
« کچرکن روزنعمتده شب وروز
« اوچارکن باغ ایچنده فارغ البال

« یچون اولدك سیه بال وسیه حال
« بنم ماتمده اما سن سیه پوش

« بنم اود اوزره نیلر سنده بوجوش
« سنی کیم یاقدی کیمه مبتلاسن

مولد نبی دن

« برکون اول ایکی جهانك رحمتی
« وارب ایلرکن حراده طاعتی

« کوزینه حق ظاهر اولدی نا کهان
« آکه روح القدس کوروندی عیان

تحفة العشاقدن

« چو دختر کوردی مقصود اولدی حاصل
« دلدی کیم قیله آندن عزم منزل

« باپشدی خواجه زاده دامنینه
« دیدی ای اود اورن جان خرمنینه

« نیچه مفتونکه مفتون ایدن دوست
« صاچی لیلیسنه مجنون ایدن دوست

« کوکل مرغی اوچارکن فارغ البال
« دو-وردك عشقك آغینه قیلوب آل

« چوصیدك در اونی ترك ایتمه جانا
« قویوب دام بلاده کیتمه جانا

قیافتنامه دن

« قنده بسیار اولورسه خنده
« اومه آنده موافقت سنده

« چوق تبسم ادب علامتیدر
« قهقهه بی حیا امارتی‌در . »

« ۹۱٤ » ده ادبیاتك بویوك یورولمز، قیمتلی خادمی وفات ایتمش اولمغله بولیده کوینکده پدرینك یانه دفن ایدلمشدر .

۱۰

سلطان جم . — سلطان جم صربستانك ممالك عثمانیه‌یه الحاقندن بر سنه صوکره صربستان عائلهٔ قرالیه‌سنه منسوب اسمی نا معلوم خرستیان بر قادینله فاتح سلطان محمد خان حضرتلرینك ازدواجی محصولی اوله‌رق ۸٦٤ سنهٔ هجریه‌سی صفرینك یکرمی برنجی و۱٤٥۹ سنهٔ میلادیه‌سی کانون اولنك اون یدنجی کیجه‌سی درسعادتده [۱] تولد ایتمش ، وتولدنده پدر معظملری یونانستانی تمامیله فتح ایچون یوله چیقمشلر، صربستانك صوك شهرلرینی اطاعت ایتدیرمکله موظف وزیر اعظملری محمود پاشایه التحاق ایله‌مشلر ، بوائناده بر

سلطان جم

[۱] عثمانلی مورخلری ادرنه‌ده دنیایه کلدیکنی سویله‌یورلر که بودها طوغریدر .

شهزاده‌لرینك دنیایه کلدیکندن خبردار اولمشلردر .

اون ایکی یاشنه‌قدر درسعادتده ادرنه‌ده پدرینك سرایننده قالدقدن صوکره قسطمونی والیلکنه تعیین ایدلدی . پدرندن ، ارثاً ، اخذ ایتمش اولدیغی قابلیت شاعریت بوشاعر وشعر دیارنده تمامیله انکشاف ایتدی . قسطمونی اوزمانلرده ، اولجه‌ده سویلندیکی کبی ، جداً ممتاز عالملری، فاضللری، شاعرلری، موسیقی شناسلری، صنعتکارلری احتوا ایدییوردی. شهزاده حقنده درت یوز بویوك صحیفه‌یی متجاوز «جم سلطانك سرکذشتی وحیاتی» نامیله بر أثر یازان موسیو « توآن » « قوماندانلق وظیفه‌سنی ایفا ایده بیلمك ایچون لازم‌کلن معلومات وقابلیاتی ویره‌جك آدملر پدری طرفندن انتخاب ایدیله‌رك قسطمونی‌یه کوندرلدی . عالملریله ، شاعرلریله مشهور بوشهرده معروف معلملرك یدیله تربیه کوردی . اوقدر سرعتله ترقی وانکشاف ایتدی که « خورشید وجمشید » نامنده‌کی أثر شعریٔ فارسی‌یی ترجمه وپدرینه اتحاف ایتدی ، بالآخره بادیٔ شهرتی اولان غزلجیلکه بواثناده باشلادی [۲] » دییور .

شهزاده مصطفی‌نك وفاتی اوزرینه سلطان جم اون بش یاشنده « ۸۷۹ » سنه‌سی شعبانینك اون سکزنجی کونی قره‌مانه والی تعیین ایدلدی . قونیه‌ده زمانی ادمانلرله ، کورشلرله ، آته بینمکله ، سلاح قوللانمقله ، جغرافیا ، علم هیئت اوکرنمکله ، خصوصیله تحصیل شعرله کچیوردی. محیطنده بر چوق شاعرلر بولینیوردی: دفترداری شاهدی افندی ، نشانجیسی سعدی افندی ، نشانجی باشیسی حیدر

[۲] جم سلطانك سرکذشتی وحیاتی ، صحیفه ، ٤

افندی ایدی . خصوصیله قوتلی وپهلوان اولمسی قرهمانك قهرمانلغه دوشکون اهالیسنی کندیسنه بند ایتمشدی. سلطان علاءالدین کیقبادك دمیر کتلهسنی برقاچ اوقه دها تزیید ایدرك قالدیرمهسنه بناءً کندیسنه اهالی باش پهلوان دییورلردی. سلطان جم درت سنه قدر بو دیارده فریخ وفخور ، پر شعر وپر خط بر حیات کچیردی ، حرمنده بولنان اسیرلردن بریله اولنهرك اوغوز نامیله بر ارکك چوجغی ، برده قیزی اولدی . ارککی درسعادته پدرینك نزدینه کوندردی ، سلطان محمدك امریله ردوس شوالیهلری رئیسی دوبوسون ایله مذا - کراتده بولندی . فقط بوسکونی پدرینك سکز یوز سکسان آلتی تاریخنده وفاتی بوزدی . سلطان بایزید غایت حلیم ، خیر خواه بر پادشاه ایدی ، پدرینك وضع ایتمش اولدیغی قتل برادران قانونندن استفاده ایتمك ایستهمدی . لکن سلطان جم غایت جسور وکستاخ اولمسنه ، مزیت خارالعادهٔ عسکریهیه مالك بولنمهسنه ، پدرینك کندیسنه غایت محبتکار اولوب اونی ولیعهد تلقی ایتمهسنه بناءً راحت طورمهدی ، ذاتاً اومزاجده اولان بر آدم قدرینه مطاوعتله اوطو - رهمازدی . برادرینه قارشو اعلان حرب وعصیان ایتدی . جم غایت متدین اولمقله برابر قطعیاً متعصب دکلدی . سراینده روم و ایتالیانعالملری بولنیور، اسلامار قدر حرمتهمظهر اولییورلردی . بونلرك ایچنده بولنان مورخلردن بعضیلری امثلهٔ تاریخیه ذکری ایله حق سلطنتك پدرك سلطنتنده طوغان شهزادهیه عائد بولندیغنی بیان ایتمشلردی . بووثیقه اوکا کافی کلدی، سلطان بایزید پدرینك جلوسندن اوچ سنه اول طوغمشدی ، بناءً علیه سلطنت اونك حقی ایدی . بو ادعایه استنادله قرهمان اهالیسنك کندیسنه تمامیله صادق

بولنمه‌سنه استنادله جم بروسه‌یه طوغری یورودی ، بروسه مقاومت ایده‌مه‌دی ، قاپولری آچیلدی ، جم‌ده شهره داخل اولدی ، خزینه‌یی محافظه‌یه‌شتاب ایلدی،سکه‌ضرب ایتدی. خطبه‌ده‌نامنی اوقوتدیردی.. اون سکز کون قدر بروسه‌ده بر حکمدار اویونی اوینایه بیلدی ، سلطان بایزید اوزرینه بوتون عسکریله یورییوردی. بر هیئت سفارت کوندردی، بونلرك آره‌سنده خاله‌لری‌سلجوق خاتون‌ده بولینیوردی. سلطان خاتون پادشاهه شوسوزلری سویلدی :

— جان برابر برادر قانی دوکمکدن واسلام آره‌سنده جنك چیقارمقدن ایسه روم ایلی ایله اکتفا ایدیکز، جم‌ده بوندن صوکره سزه مخالفت ایتمز .

پادشاه غایت ساکن جواب ویردی :

— لاارحام بین‌الملوك [۱] .

جمك لاله‌سی آشتین اوغلی یعقوب بکه یوز بیك آقچه تخصیصات ایله آناطولی بکلر بکلکی‌وعد اولنه‌رق جمك قره‌مانه رجعت ایتمه‌سنه مانع اولمه‌سی تنبیه ایدلدی . بوده حرص وطمعله شهزاده‌یی اغفال ایتدی ، اردونك بر قسم مهمیله سلطان بایزیدك اردوسنه التحاق ایلدی ، بونك اوزرینه جم اردوسنده دهشتلی بر قاریشیقلق اولدی، مدعیٔ سلطنت‌ده سرعتله فرار ایتدی ، یولده بر آت تکمه‌سی ایله آیاغی یاره‌لندی ، [۲] ارمنی دربندنده بوتون خزینه‌سیله اوزرنده قالان البسه‌سی ترکمنلر طرفندن یغما ایدلدی ، قاپوجی باشیسی‌سنان

[۱] سعدالدین‌نقلاً عطا بك: هامه‌رترجمه‌سی‌جلد ، ۳ ، صحیفه ۲٤٦

[۲] اوقدر آیاغی اینجمشدر ، که قونیه‌ده قالدیغی برهفته ظرفنده دیوانه کیدرکن یورغانله کوتوریرلرمش. [تاریخ عثمانی‌انجمنی مجموعه‌سی]

بك شهزاده‌یی محافظه ایچون کینه‌کنی ویردی ، بر هفته‌ده قونیه‌یه واصل اولدیلر ، یدی کون صوکره والده‌سی وحرمیله برابر مصره متوجهاً حرکت ایتدی . یول پك تهلکه‌لی ایدی ، تعقیبات پك شدتلی ایدی؛ بر چوق یرلرده پاره ومال ویرمکله جانی، وعائله‌سنك جانی قورتاردی . نهایت طرسوسه کله‌رك رمضان اوغللرینه التجا ایتدی . آطنه‌ده شانته لایق تعظیماته مظهر اولدیغی کبی مصرك شام وحلب بکلری‌ده پك چوق التفات ایتدیلر . شامده قصر ابلقده یدی هفته قالدی ، قدسی زیارت ایتدی ، اوِرادن قاهره‌یه واصل اولدی. جمك مغلوبیتنه بوتون‌هرکس آغلایوردی؛ اونك استقامتنه ، شجاعتنه ، قوتنه‌هرکس مفتون بولینیوردی .

سلطان بایزیدك اوزرینه‌یورودیکی زمان کچدیکی شهرلرك زنکینلرندن بر طاقم مبالغ آلمشدی ، مغلوب اولدیغی حالده بونلری عودتده اعاده ایتدی، ومبالغ ویرنلره‌تشکراتنی بیانی‌ده‌اونوتمه‌دی، شوحرکتی دیللرده داستان‌اولمشدی[۱]. مصر حاکمی قایتبای جمه‌فوق‌العاده‌احترام ایتدی .

بوذات عادل ، علمی سور ، خلقی رفاه مادی‌یه سوق ایتمش ، حتی اجانبه قارشو بیله حقدن آیرلماز ، بر حکمدار ایدی . جم قاهره‌ده فوق العاده احترام کوردی ، باش وزیر دیمك اولان دیویتدارك سراینه مسافر اولدی، دها صوکره حکمدارك حضورینه چیقدی ، قایتبای جمی اوغلی کبی قوجاقلادی ، أللرینی صیقدی ،

[۱] قره‌ماندن کچدیکی زمان افتراقدن طولایی خلق آه‌وزار ایدرمش. [تاریخ عثمانی انجمنی مجموعه‌سی]

کندی سرایلرندن برینی اوکا تخصیص ایتدی . درت آی قاهره‌ده قالدقدن صوکره مکه‌یه ایفای حجه کیتدی ، وصولندن اوچ هفته اول جامع کبیر بر ییلدیرم ضربه‌سیله یانمش اولمغله مکه خلقنی یأس وماتم ایچنده بولدی ، مع مافیه شهزاده‌نك وصولی خلق ایچون بویوك بر تسلی وسکون اولدی ، هرکس اونك اطرافنه طوپلانییور ، اونك آجیلرینی اونوتدیرمه‌یه چالیشیوردی [۱] طقسان بر کون صوکره قاهره‌یه عودت ایتدی ، قایتبای نافله یره ایکی قارداشی بارشدیرمه‌یه چالشدی ، سلطان بایزید قدسده اوطورمق شرطیله هرسنه مهم برمبلغ ویره جکنی سویله‌یوردی . بلکه سلطان جم بوکاراضی اوله جقدی . فقط قره‌مان زاده قاسم بك ، پدرینك یکیچری آغاسی محمود ، وبر چوق سنجاق بکلری زمین وزمانك مساعد اولدیغی ملاحظه‌سیله تکرار آناطولی‌یه دعوت ایتدیلر ، قاهره‌دن قالقدی ، حلبه کلدی ، اورادن آطنه‌یه کلدی ، عسکرینی طوپلادی ، قونیه‌یه یورودی ، محاصره ایتدی ، شهر مقاومت ایتمکله محاصره‌یی رفع ایله آنقره اوزرینه یورودی ، پادشاهك ورودی خبریله اردوسی طاغلدی ، طاش ایلنه قاچدی ، سلطان بایزید سکبان باشی‌یی کوندره‌رك جمدن ایلچی ایسته‌دی ، لالاسنی ، دفترداریني کوندردی ، آناطولینك بعض ایالاتنی طلب ایتدی وپادشاه :

— کشور روم بر سرپوشیده بر عروس پر ناموسدر ، که ایکی داماد خطبه‌سنه تاب کتیرمز ، ومشارکت قهرین کوتورمز [۲] .

---

[۱] توآنك جم سلطانك سرگذشتی وحیاتی : صحیفه ، ٤٨

[۲] سعدالدین

جوابنی ویردی ، وقدسه کیدوب تکرار اوطورمه‌سنی تکلیف ایتدی ، بوجواب اوزرینه سلطان جم کندیسنه بر التجاگاه آرادی: قاسم بکك رأییله روم ایلی جانبنه کچوب اختلال چیقارمق اوزره ردوس استاد اعظمی دوبوسونه التجایه قرار ویردی، و مهتدی سلیمانی هدایا ایله سفیر کوندردی ، کندیسی‌ده کیلیکیا جوارنده قوریکوس لیمانده بر قره‌مان کمیسنه راکب اوله‌رق کله‌جك جوابه انتظار ایتدی ، سفیر انامور آچیقلرنده بر دونما ایله کوروندی ، شهزاده‌نك کمیسنه کله‌رك ردوسلیلرك کندیسنی قبول ایتدیکنی ، مع مافیه اورایه کیتمکدن ، اونلره اسیر اولمقدنسه مصره کیتمه‌نك دها أیی اوله‌جغنی بیان ایتدی . فقط شهزاده یورغوندی ، معناً بیتکیندی ، دوشونه‌جك حالده دکلدی ، دیکله‌مه‌دی ، ردوسه التجایی ترجیح ایتدی ، آمیرال کمیسنه بیندی . ردوسده شهزاده‌یی استقبال ایچون استحضارات مکمله‌ده بولنیلمشدی . قایغه بینمه‌دن، طوغریدن طوغری‌یه قره‌یه چیقه بیلمه‌سی ایچون اوزون بر اسکله یاپیلمشدی . بونك اوزرنده کرك کندیسنه وکرك اتباعنه مخصوص سوسلی آتلر ، وردوس اکابر مأمورینی، وقره‌ده اهالی بکله‌یوردی، شهزاده کیدن آته بینه‌رك قره‌یه چیقدی ، قسطنطنیه فاتحی‌نك اوغلی اوزرینه ردوس خلقی چیچکلر سرپییوردی. استاد اعظم دوبوسون « پاله‌دوفرانسی » مشار الیهه اقامتکاه اولمق اوزره تعیین ایتمشدی . ردوسه کلدکدن صوکره جمده بر وجدان عذابی باشلادی ، پدرینك ودینك دشمنلرینه التجا ایتمه‌سی‌اوکا آغیر کلییوردی. واقعا عاداتندن هیچ بر شیئی بوزمه‌مشدی ، صباحلری صیجاق وصوئوق صو ایله

بیقانیور ، دکزه کیریور ، یوزیور ، آچیق یرلرده اویقوسنی اویوییور ، طاعات وعباداتنی یاپیور ، شاعرلریله کوروشیور ، شعرلر یازیور ، فقط ینه صیقیلیوردی .

جمك فرانسه‌ده کندی مالکانه‌لرنده قولایلقله حفظ ایدیله‌جکنی دوشونن ردوس استاد اعظمی دوبوسون‌شهزاده‌یی فرانسه‌یه کوندرمکه قراروبردی. ۷۸۸ سنه‌سی شعبانك اون‌سکزنجی کونی یوله چیقارلدی. کمی فورطنه‌لره اوغرادی ، استانکویه یناشدی ، سینایاده ذخیره ایچون توقف ایتدی ، سلطان جمك اتنا یانار طاغی فوق‌العاده خوشنه کیتدی ، بر کیجه کوورته‌ده مشعله‌لرله یمك پیورلردی . آز قالدی ، شهزاده ناپولی قرالینك کمیلری النه دوشه‌جکدی . کوکرته‌دن اتباعیله برابر انباره ایندیرلدی ، آلتی هفته سیاحتدن صوکره نیسه وصول میسر اولدی. سعدالدینك‌دیدیکی کبی «خوبلری چوق ، باغچه‌لرینك حسابی‌یوق، بر خوشنماشهر » اولان نیس سلطان جمك پك زیاده‌خوشنه کیتدی، حتی‌شهر ایچون شوبیتی سویله‌مشدر:

« عجائب شهر ایمش بوشهر نیتسه
« که قالور بانه هرکش نیتسه »

فقط اونك نظری نه خوبلرده ، نه‌ده باغچه‌لرده ایدی ، اوروم ایلی‌یه دونمك ایسته‌یوردی، بونی‌شوالیه‌لره آچدی، اونلرفرانسه‌طوپراغنده بولندیغنی، فرانسه قرالنك اذنی اولمه‌یجه بر یره کیدیله‌مه‌یه‌جکنی، پارسه برسفیر کوندرلمسی لزومنی بیان ایتدیلر . خطیب زاده نصوح چلبی‌یی سفیر تعیین ایتدی . برقاچ منزل کیدر کیتمز ، مومی الیه کوز حبسنه الندی ، توقیف ایدلدی ، بوصورتله جمك درت آی سفیرك عودتنه انتظارله‌کچدی . بو اثناده مهتدی سلیمانی جزئی بربهانه ایله لسانه آشنادر دییه اورته‌دن قالدیرمق ایستدیلر ، جم جزاسنی بن

ترتیب ایدرم‌دیه شوالیه‌لرك الندن زور ایله آلدی ، بر فرنك قیافتنه قویه‌رق رومایه قاچیردی . آدملرینه تعرضك برنجیسی بودر . او اثناده نیس جوارینی وبا آلت اوست ایدییوردی ، جمی فرانسه‌نك ایچرولرینه کوتورمك اقتضا ایتدی ، دوق دو ساووانك پایتختنه کیرلدی ، فقط بك اوراده یوق ایدی . دایسی بولنان اون برنجی لوئی‌یی زیارته کیتمشدی ، شوالیه‌لراورادن جمی قالدیردیلر ، روسیونه قلعه‌سنه کوتوردیلرواوراده دوق دو ساووا ایله کوروشدی سعدالدین بو ملاقات حقنده شویله دییور : « هنوز اون درت یاشنده ، افسری باشنده ، بر سرو آزاده وچهرهٔ کلکونی هم رنك باده ایدی . خیال شکل موزونی شهزادهٔ محزونی نشمین ایدنمکین شامده اللی فیلوری‌یه آلنمش بر دمشقی چوماق کوندردی . » دوق جمك حالنه فوق‌العاده آجیمش ، کندیسنی قاچیرمه‌یی وعد ایتمشدی . بو اثناده قرال اون برنجی لوئی وفات ایتمش اولمغله شهزاده‌یی قاریشیقلق اولور بهانه‌سیله یکرمی طقوز آدمندن آییردیلر .

آرتق سلطان جمی قلعه قلعه طولاشدیرییورلردی . او اثناده حسین بك نامنده بر ذات سلطان بایزید طرفندن فرانسه‌یه سفیر کوندرلمشدی . سلطان جم برادرینك سفیریله کوروشمك ایستدی . موفق‌اوله‌مادی ، مونته‌یده‌ساسناژ شاتوسنده « فیلیپین هلن » نامنده برقادینه تصادف ایتدی . بوکا قارشو روحنده بر انجذاب طویدی ، غزلیاتی آره‌سنده ، مثلا :

« مژده ای جان کیم ینه‌جانان کلیر
« شاد اول ای تن اولش ایکن جان کلیر

« باکه یوز طوتدی سعادت بوکیجه
« چون بو برجه اول مه‌تابان کلیر
« دلدن ای جم اول پری رخ یولنه
« پیشکش جان ویرکه خوش مهمان کلیر . »

« کبی بونی ایما ایده‌جك سوزلره تصادف » [۱] اولنمقده‌در . بوقیز بارون ژاق دوساسنازك کریمه‌لرندن بری ایدی. «سیماسی بیضی، آغزی کوچك ، کوزلری درین وچقور ایدی . جم بوکوزل قادینه قارشو بر انجذاب طویدی ، قادین ده پرنسك بوالتفاتنه قارشو لاقید قالمادی ، فقط مسئله بو حدودی قطعیاً کچمه‌دی» [۲] فقط بو ادعایی سعدالدین افندی تاریخی تکذیب ایتمکده ، معاشعه ، مکاتبه‌یه قدر ایلرله‌مشدر ادعاسنده بولنمقده‌در .

بوراده ایکی آی قالدقدن صکره‌ینه سیاحت‌باشلادی، آرقداشلرندن جلال بك خسته اولدیغی محل بولنان مونته‌یده‌قالدی. جم مورته‌ره‌للو دها صکره بوداسلامی قلعه‌سنه حبس ایدلدی، وبوراده فرار تصوراتنده بولندی. صوفی حسین بکی فرنك قیافتیله بوربون عائله‌سندن «دوق ژان دو» یه کوندردی ، فرانسه داخلنده ، قرالیچه « دام دوبوژو » یه قیزغین اولمه‌سی مناسبتیله، اختلال چیقارمق نیتنده بولنان بوذات ایله‌واقع اولان مکالمات بر نتیجه‌یه اقتران ایده‌مدی . بوداسلامی‌ده ایکی سنه قالدی . آوروپا سیاستنك جم اوزرینه دیکیلن نظرلری شوالیه‌لرك کوزلرینی آچمشدی ، جم حقنده‌کی تقیدات ونظارت کیتدکجه تزاید ایدییوردی، باخصوص شهزاده‌یی زهرله‌مه‌یه کلن ایکی کشینك توقیفی وبونلرك اعترافی تقیداتی تزیید ایتمشدی . بورغانوفده اوچ بیك بشیوز آلتون

[۱] تاریخ ادبیات : فائق رشاد بك .
[۲] توآنك جم سلطانك سرکذشتی وحیاتی : صحیفه ۱۱۵

صرفیله بر قوله یاپدیردیلر ، مصرفی استاد اعظم یاپدی ، بو « یدی قاتدن عبارت اولوب حلزونی بر مردیونله هرقاتهچیقیلیوردی . زمین قاتی کیلارجیلره ، برنجی قات جمك اتباع وضابطانینه ، دردنجی قات شهزادهیه ، بشنجی ضـابطانك دیکرلرینه ، صوك ایکی قات محافظهیه مأمور شووالییهلره ، وراهبلره تخصیص ایدلمشدی . » [۱] بو قله جم قلهسی نامیله مشهوردر . بونك اطرافنه دیوارلر چکیلمش ، هردرلو تصورات فرار ، وخارجدن تجاوز بو صورتله قاپاتیلمشدی . بوراده ایکی دفعه سلطـان جم قاچیریلمق ایستهنیلمشسهده عـدم موفقیتله قارشولاشمشدر .

دوق ژان دونك نزدینـه کیدن حسین بك اورادن بر نتیجهیه دسترس اولهمهنجه برقاچ صادقدوستیله بورغانوفه کلدی، فقط قلعهیه یاناشمق غیر ممکندی، مساعدبر زمان بکلهیهرك قلعه خارجنده انتظاره قویولدی ، او اثناده ردوسـدن دوبوسونك مکتوبنی کتیرن آیاس وسنان بکلره ، وبونلری قارشولامهیه کلن جلال بکه تصادف ایتدی بونلره قلعه قپولرینی آچمق ایچون میمونجقلر تودیع ایتدی ، اوآتلری حاضرلامش ، دوق ژان دوبوربوندن آلمش اولدینی یکرمی بیـك فرانقی نزدنده بولندیغی حالده قلعهنك خارجنده اونلری بکلهیه جکدی. تصور فرارشهزادهیه آچیلدی، فرارکونی سلطان جم وضابطلری برمعتاد اون ایکی محافظك نظارتی آلتنده کزمهیه چیقاجقلر ، یولده اوزرلرینـه هجوم ایله اولدیرهجکلر ، وصکره قپولری آچهرق حسین بکه التحاق ایدهجکلردی .

[۱] توآنك جم سلطانك سرگذشتی وحیاتی . صحیفه ۱۵۷

فقط ضابطلردن بری سرخوش اولەرق ایش میدانه چیقدی ، شوالیەلرك قاپودانی شهزادەنك بوتون اتباعنی اولدیرمەیەقرار ویردی ایسەدەفرانسەقرالندنقورتقدینی ایچون یاپامادی، فقط محرك صفتیله سنان بکی یاقالادیلر اعدامه محکوم ایتدیلر ، سلطان جم اللرندن کوجلکله قورتاردی . فرار تشبثی عقیم قالنجه شهزادەیه یأس طاری اولدی : « مأیوسیتنی غرور ایلەمحافظلرینه کوسترمك ایستەمەمسنه بناءً ساکت ووقورطوریبور ، سکوتنك اضطراباتنی قرائتله اولدیریبوردی. یالکز کچمز ساعتلرینی اولدیرمك ایچون شطرنج اویناماەیه بر میمونی آلشدیرمش ، بر پاپاغانه سوز سویلەمەیی اوکرتمشدی . بوتون بو فلاکتلرینی بزه قدر کلن منظومەلریلەنقل وتثبیته چالیشیوردی .» [۱]

« اول دم قنی که کعبهٔ کویك مکان ایدی
« آرامکاهی کوکلك اول آستان ایدی

« اول دم قنی که سبزەلرین تازه طوتمغه
« اول کلستانده یاشلرم آب روان ایدی

« اول دم قنی که سایهٔ پرهما کبی
« ظل ظلیل کرد رهك سایبان ایدی

« اول دم قنی که مرغ دله آستانکك
« هر کوشهٔ مشرفی برآشیان ایدی

« اول دم قنی که صحن سرای سرورکه
« هردم قوافل دل وجان میهمان ایدی

« اول دم قنی که مسکن ایدی ایشکك جمه
« حیفا که کچدی بیلمدك اول خوش‌زمان ایدی.»

[۱] جم سلطانك سرکذشت وحیاتی: صحیفه ، ۱۶۳

سلطان جم قله‌سنده اوطوریرکن فرانسه پایتختی سفیرلرله مالامال ، پازارلقله مشخون ایدی . مجارستان قرالی ، وندیك جمهوریتی پاپا سلطان بایزید سفیرلر کوندرمشلردی ، سلطان بایزیدك کوندردیکی سفیرك اسمی آنتونیو روریقو ایدی . هپسی شهزاده‌یی ایسته‌یورلر ، یالکز عثمانلی سفیری فرانسه‌ده قاله‌سنی طلب ایله‌یور ، قیمتدار هدایا تقدیم ایدییوردی . پاپادن ماعدا بوتون دولتلرك تشبثاتی عقیم قالدی فرانسه حکومتی‌ده متردد ایدی ، جم بورغانوف قله‌سندن تولونه طوغری چیقارلدیغی حالده ینه شوالیه‌لرك ، پاپانك مأمورلری ایچون موفقیته اعتماد یوقدی ، تولونده آلتی کون بکله‌نیلدکدن صکره مساعد برهوا کوریلور کورولمز شهزاده‌یی بکله‌ین کمی‌یه بیندیردیلر ، دکزه آچلدیلر . حالبوکه فرانسه سرای محافلی عثمانلی سفیریله پازارلغه کیرشمش ، جمی براز دها بکله‌تمك امرینی حامل برذاتی یوله چیقارمشدی ؛ شوالیه‌لر استعجال ایتمه‌مش اولسه‌یدیلر پاپا شهزاده‌یه مالك اوله‌مایه‌جقدی .

یدی سنه‌یی متجاوز بر مدت فرانسه‌ده‌کی اسارتی شهزاده‌نك صحتنی آلت اوست ایتمش ، اونی بدبین ، یأسناك برحاله قویمش ، اونی عشرته آلیشدیرمشدی .

رومایه دبدبه ایله ، طنطنه ایله کیردی ، دخولی کونی قایتبایك سفیریله کوروشدی ، کندیسنه‌ده واتیقانده امپراطورلره مخصوص دائره تخصیص ایدلدی . پاپانك حضورینه کیدرکن تشریفاتجینك تورك پادشاهلری حضورینه کیریلیرکن یاپیلمه‌سی لازم کلن احتراماتده قصور اولنمه‌سی حقنده‌کی اخطاراتنه رغماً سلطان جم نه دیز چوکدی ، نه ده یردن سلام ویردی ، حس اولنمیه‌جق درجه‌ده باشنی اکدی ،

تختك مردیونلرینی چیقدی ، کندی اقرانی ایمش کبی پاپانك صاغ قولنك اوموز باشندن اوپدی . کوروشمکدن متولد محظوظیتنی بیان ایتدکدن، پاپانك سوزلرینی دیکله‌دکدن صکره کندیسندن خصوصی بر ملاقات طلب ایتدی . بو ملاقاتده شهزاده پاپا سکزنجی اینوسانه باشنه کلنلردن ، عائله‌سنك حالندن بحث ایتمش ، اختیاری آغلاتمشدی .

جمك معنویاتنه بو اوزون اسارتندن ضعف طاری اولمقله برابر دینه وغرور شخصیسنه قطعیاً خلل کلمه‌مشدی ، صوك زمانلرده چوق سیکیرلی ایدی ، نزدنده‌کی آغالر شهزاده‌نك حالندن بیزار ایدیلر . دنیله‌بیلیر، که بوحال عصبی غروریني، شدتی تزیید ایتمشدر . پاپانك مجارستان قرالنه التحاق ایله عثمانلیلرله محاربه ایتمسی تکلیفنه قارشو کافرلرله برابر مسلمانلره قارشو محاربه ایتمه‌نك پك زیاده مربوط اولدیغی اجدادینك دینني انکار ایتمك اوله‌جغی مآلنده جواب ویرمشدر . ، پاپا سکزنجی اینوسان فوق‌العاده حدتله‌نه‌رك باشنی چویرمش ، پرنسك بوسوزلرینه حیرت ایتمه‌دیکنی ، اوندن ذاتاً باشقه برشی بکله‌نه‌مه‌یه جکنی بیان ایتمش ، شهزاده‌ده :

— سزه تسلیم اولمق اولان ضعفنده بولنان برکیمسه‌یه قارشو حدتله‌نمه‌یه حقکز واردر سوزلریله مقابله ایتمشدر .

غروری اوقدر شدتله‌نمشدی که پاپایه کوندریلن سفیر مصطفی بکی بر تخته اوطوردقدن صکره پادشاهلره یاپیلان تعظیماتی ایفاایتمك شرطیله قبول ایده‌جکنی بیان ایتمش ، بر پادشاه کبی قبول ایله‌مش ، سفیره اوصورتله معامله‌ده بولنمشدر . روماده ایکن شهزاده‌یی اولدیرمك ایچون کرك ناپولیده ، کرك استانبولده بعض تشبثات واقع اولمش

ایسه ده عقیم قالمشدر. سلطان جم روماده قالدیغی مدتجه سیاسیات عالمی هپ اونکله مشغول ایدی ، هردولت اوندن استفاده ایتمك چاره‌لرینی دوشونییوردی .

جم عالم اسلامك اوزاقدن اوزاغه روماده ماتملرینه اشتراك ایدییودی: اندلس امویلرینك صوك شهری اولان غرناداناك اسپانیوللرطرفندن ضبطی خبری رومایه واصل اولدیغی کون فوق العاده مأیوس اولمش، اجرا ایدیلن شنلکلر صوك درجه عصبیله شمسنی مؤدی اولمشدر .

سکزنجی اینوسانك وفاتی اوزرینه قاریشیقلقدن قورقیله رق شهزاده و اتیقانده‌کی دائره‌سندن آلندی ، سنت آنژشاتوسنه نقل اولندی ، صیقی برمحافظه آلتنه قوندی، قاردینال رودوریك بورژییانك آلکساندر نامیله پاپالق مقامنه کتیرلمه‌سی سلطان جمك اسارتنی آز چوق تخفیف ایتدی ، پاپانك اون طقوز یاشلرنده بولنان اوغلی « دوق دوغاندی » ایله آره‌لرنده بر محبت و و داد تأسس ایتمش ، بونك طولاییسیله پاپا ایله کزمه‌یه چیقمه‌یه، بعض ضیافتلره واکلنجه‌لره کیتمه‌یه باشلامشلردی.

فقط فرانسه قرالی سکزنجی شارل بوحیاتی بوزمشدی ، بویوك بر اهل صلیب ایله ممالك عثمانیه‌یه یورومك ایچون جمی ایسته‌مش ، پاپاده ویرمك ایسته‌مه‌مشدی ، اردوسیله رومایه یورودی رومایه کیردی ، واقع اولان بر ائتلاف اوزرینه شهزاده‌یی آلدی، ناپولی قراللغنه طوغری برابرجه یورومه‌یه باشلادی .

یولده خسته‌لنمشدی، فقط مرضه مقاومت ایدییور، یاتاغه یاتمایوردی، قاپوشهرینه کیرلدیکی زمان آیاقده طوره‌جق کبی دکلدی. دهشتلی برحرارتله یانییور، قاورولییور شدتلی حرارتلری بایغینلقلر تعقیب ایدییوردی ،

قاپو شاتوسنه کوتوردیلر ، شهزاده حیاتنك صوك دقیقه‌لرنده بولندیغنی ادراك ایله برادرینه بر طاقم وصیتلرده بولندی ، کندیسنك صادق رفیقلرینی عفو ایتمه‌سنی ، عائله‌سنی محافظه ایله‌مه‌سنی ، جنازه‌سنی دین دشمنلری الندە براقمه‌مسنی استرحام ایدییوردی . نهایت خسته‌لق اوقدر تأثیر ایتدی ، که شهزاده دوشونه‌مز ، آکلایه‌مز اولدی . والده‌سندن کلن برمکتوبی اوقودیلر ، آکلامادی . دوداقلرنده کلمهٔ شهادت ، ۱۴۹۴ سنه‌سی شباطنك یکرمی بشنجی چهارشنبه کونی « شاتودوقاپو » ده کوزلرینی عالم فانیه قاپاتدی . حین وفاتنده اوتوز بش یاشنده بولینیوردی .

سلطان جم رفاه وسکون ایچنده بولندیغی زمان شاعر اولمق اوزره بزه پك کوزل أثرلر وجوده کتیرمشدر ، اساساً اونك حساسیتی آنجق پدرینك حساسیتی کبی حرب وجدال ، دبدبه ودارات ، خلاصه سربستیٔ تام ایچنده فعالیتنی کوستره بیلیر بر حساسیتدر . بعض کیمسه‌لر ألملرله ، فلاکتلرله جانلی آثار وجوده کتیریرلر ، بعضیلری ده أثر وجوده کتیره بیلمك ایچون بر نشئه ، بر رفاه ، بر سکون ، برسربستیٔ جدال آرارلر . بناءً علیه جمك أك أیی ، أك نفیس أثرلری بنلکنه ، موجودیتنه صاحب اولدیغی دقیقه‌لرده وجوده کلمشدر . حیات اسارت اونك موجودیتنی زه‌ده‌له‌دیکی کبی حساسیتنی ، شاعریتنی ده زه‌ده‌له‌مشدر . هله بر قله داخلنده سنه‌لرجه محبوسیت ، هرشیدن محرومیت اونی بوسبوتون بتیرمش ، اولدیرمشدر .

شهزاده لکنده

« اولدی یوزوکك بر قمی اول زلف سمنسا
« سبحان قدیراً جعل اللیل لباسا

« یوزوکی کورن واله اولوب دیرکه کوکلدن
« بونه حسندرکه تقدس وتعالی

« هرصبح آچار روزن خورشیدینی کردون
« حسنك کوننی قیلمغه ای دوست تماشا

« آی یوزوکه کر آیینه‌دار اولسه‌یاراشماز
« زیرا که دکل آیینه‌سی پاك ومجلا

« صوردقجه دهانك نوله حشم‌ایتسه کوزك‌کم
« می اوزره قیلور مست اولان یوق یره غوغا »

کبی حقیقةً شعرله مالا مال سوز سویلرکن ، نیسده بوتون التفاتلره مظهر اولدیغی زمانده‌ده : [۱]

« جام جم نوش ایله ای جم بوفرنکستاندر
« هر قولك باشنه یازیلان کلور دوراندر

« کعبةاللهه واروب برکز طواف ایلدیکك
« بیك قرمان بیك عجم بیك مملکت عثماندر

« چوق شکر اللهه‌کیم کلدك فرنکستانه صاغ
« صاغلغنجه هرکشی نفسنجه بر سلطاندر .

« فرصتی فوت ایلمه عیش ایله‌سور ذوق وصفا
« کیمسه‌یه باقی دکل دوران بودنیا فاندر

« عیش قیل بوشهرده شهزادهٔ افرنك ایله
« کیم بغایت نازنین وسرور خوباندر

[۱] «مرحومی درت آی قدر اکلندیردیلر. شهرك با کره محبوبه‌لرین کتوروب خروس ده‌پرلردی . » [سلطان جم حقنده تاریخ عثمانی انجمنی مجموعه‌سنده‌کی واقعات جم تاریخندن] آکلاشیلیورکه سلطان جم یالکز نیس شهرنده اکله‌نمشدر .

« سرو قدسیمین بدن محبوب افرنك پك كوزل
« آی ایله كون حسننك عشقنده‌سر كرداندر

« ساكه بو حسن ایله ای شهزاده ساغر صوندینی
« تحت چین ملك یمن ایران ایله توراندر

« پادشاهلق بوندن اوزكه اوله‌مز شهزاده جم
« خاطرك خوش ایله جام ایچ مجلس رنداندر

« منت اول اللهه‌كیم طاپوكه دائم خسروا
« خوبلر بان اوغلی بانلر لطفكه حیراندر

« صاغلو صوللو باش اوروب آیاغكه دوشنلرك
« هر بری ملك فرنكك برینه بربادندر.

« چالینور چنك ودف ایله ارغنون قانون مثال
« نی غریوندن فرنكجه سربسر افغاندر

« خوبلر كندی دیلنجه نغمه‌لر آغاز ایده‌ر
« رقص ایله رفتار ایدنلر حوریدر غلماندر

« اون ایكی بان اوغلی بان قارشوكده آلتون جام چكر
« اون سكز ساقی بو مجلسده كوزل دوراندر

« جمله‌سی زرین كمر آلتونلی دیبالر ایله
« باشلری زرین كلاه هم قوللری عریاندر

« شهد ایله سكر نبات قند ایله خرمای تر
« نقل ایچون انواع نعمتلر بیله چنداندر

« سكری سود ایله یوغورلمش سمیددن كلچه‌لر
« تازه بادملر آنك اوستنده كیم اركاندر

« الما وار امرود ونارنج وطورنجلر بیحساب
« فندق وقیصی وعناب وچیچك ریحاندر

« قارشوکه بان زاده‌لر ال قاووشوب قارشو طورر
« بزمکاهك جنت المأوی یرك بوستاندر

« یدی ییللق قاینامش صافی شراب لعل وناب
« ساقیٔ سیمین انده هرطرف زنداندر

« بونلر ایله أی جوان شهزاده سلطان جم سکا
« برکیجه ذوق ایلمك هرشیلره رجحاندر

« خسروا کوکلکی خوش طوت عیشه مشغول اول مدام
« چونکه بودنیا اونك آخری ویراندر

« حکم ایده‌نلر بوجهان ملکینه شرق وغربدن
« کر سلیمان کرسکندر جمله‌سی مهماندر

« پادشاه اولدرکه هرکز ذاتنه ایرمز زوال
« صاحب باقی قادر وخلاق انس وجاندر

« عالمی بر امر ایله وار ایلمك حکمنده‌در .
« ینه بر امرایله یوغ ایتمك اکا آساندر

« ویر صلاتی مصطفیه تا که حق آزاد ایده
« شول یکیدلر کیم فرنکده بند ایله زنداندر

« یوری وار ای بایزید سن سوره‌کور دورانکی
« سلطنت باقی قالور دیرلرسه بو یالاندر »

کبی نفیس قصیده‌لر ترتیب ایدرکن اون ایکی سنه‌لك بر اسارت اونی بتیرمش ، والده‌سنه یازدیغی مکتوبده بوقوت شاعریتی کوسترمه‌مه‌مشدر .

« بلایه مبتلا اولدق ردوسك حیله‌سن آکمه
« بودرده چاره بولماز عیسویدن بیك طبیب آنجق

« فرانچه‌یه اولوب طالب آنك دفعنه سعی ایتدك
« یاپدی یدی قات برقله پولیایه قریب آنجق

« کیروب قالیونه کیتدك فوچیدن قوقمش صولر ایچدك
« غدامز پکسمات، زیتون ایدی قصب الحبیب آنجق

« قارایه ایندی قالیون طشره چیقدك قله‌یه کیردك
« اولومه راضی اولدق صاقلادی حی مجیب آنجق

« قالوب پژمرده قاچ ییل پاپایه تسلیم ایدوب دشمن
« آلوب کیتدی بزی سرهنك ارباب صلیب آنجق

« بدون سمتینه صاتمق ایستدی ریم پاپا قهر ایله
« که تحصیل ایدینه اسلامدن مال وکسیب آنجق

« صاقندم دین اسلامی واصلا اولمدم راضی
« ایدرمی اهل حق قصدین خرد مندلبیب آنجق»

کبی حساسیت ومخیله‌نك معاونتندن ا زاده سوزلر یازمشدر. بواسارت بویوك برتورك پادشاهنی خراب ایتدیکی کبی بویوك برتورك شاعرینی‌ده بیتیرمشدر .

پاپا طرفندن زهرلندیکی حقنده عثمانلی مورخلریله ، فرانسزلرك روایاتی بر برینه تطابق ایتمکده‌در ، بروایته نظراً زهرلی اوسطوره ایله دیکر روایته نظراًده هر صباح یمکده اولدیغی شکره زهرلی توز ا کمك صورتیله اولدیرلمشدر . وفاتی آتنده یازیلان طبیب راپورلرینه باقیله‌جق اولورسه شدتلی بر نزلهٔ صدریه طولایسیله عالم عقبایه رحلت ایتمشدر [۱] .

سلطان جمك صوك سوزلری‌شونلردر : « یارب ! دین دشمنلری

[۱] بوخصوصده‌فضله‌معلومات آلمق‌ایسته‌ینلرموسیو «توآن» ك جم‌سلطانك سرگذشتی وحیاتی نامنده‌کی أثر کبیرینك اوچ‌یوز آلتمش اوچنجی ودردنجی صحیفه‌لرینه مراجعت ایتسونلر .

اهل اسلامه مضر تصورلرینه بنی آلت ایتمك ایسته‌یورلرسه دها زیاده یاشاتمه ؛ روحمی بر آن اول حضور سرمدیتکه آل » [۱]

جنازه‌سنی شارل صاقلامق ایسته‌مشسه‌ده موفق اوله‌مامش، تحنیط ایتدیره‌رك غائتده دفن ایتمش ، جلال و آیاس بکلر قبرینی محافظه ایتمشلر ، سنان بك پادشاهه خبر ویرمه‌یه کیتمش ، فرانسه قرالی خطیب زاده نصوح بك واسطه‌سیله‌متروکاتنی مصرده بولنان والده‌سنه کوندرمش ایسه‌ده نصوحك عدم صداقتندن طولایی سفینه مصره دکل ، استانبوله یاناشمش‌در. پادشاه وفاتنی خبر آلیر آلماز، جنازه‌سنی ایسته‌تمش، کلیبولی‌یه چیقارته‌رق بروسه‌یه نقل ایتدیرمش، آدملرینك هپسنی عفو ایتمش ، التفاتلره غرق ایله‌مش‌در . یالکز سعدیٔ جم اولجه بر مأموریت خفیه ایله استانبوله کلیرکن آیدینده یاقالانه‌رق بوغازینه طاش باغلانمش ، دکزه آتیلمش ، شهزاده‌نك دیوانی بونك متروکاتی میانندن چیقمش ، بزه قدر انتقال ایله مشدر .

اولادندن اوغوز خانك نه اولدیغی معلوم دکلسه‌ده دیکر اوغلی مراده کلنجه پدرینك وفاتندن صوکره ردوسه التجا ایتمش ، اوراده کندینه بر سرای تخصیص ایدلمش ، سلیمان قانونی طرفندن ردوسك فتحی اولان بیك بش یوز یکرمی ایکی سنهٔ میلادیه‌سنه قدر یاشامش ، فتحدن صوکره ارادهٔ پادشاهی ایله بوغدیرلمشدر .

بویوك قیزینه کلنجه وفاتنك ایکنجی سنه‌سنده قایتبایدن صوکره مصر سلطانی اولان ملك الناصره نکاحلانمش ، سلطان بایزید نکاهی طویارطویماز برچوق هدایای نفیسه ایله پولونیا اسیرواسیره‌لرینك

[۱] هامه‌ر ترجمه‌سی : جلد ، ۳ ، صحیفه ۲٦٦

أك كوزللرندن منتخب خلایق وكوله‌لر كوندرمش ، اون سكز آی صوكره مصر سلطانی تبعه‌سنك نفرتی نتیجه‌سی قتل اولنجه سلطان بایزید سلطان جمك باش نشانجیسی حیدر چلبی واسطه‌سیله استانبوله ایسته‌تمش ، مصرده بر باشقه پرنسه موعود ایكن ازدواج بوزولمش، آناطولی‌بكلربكی سنان پاشایه تزویج ایدلمشدر. حیدر چلبی‌شهزاده‌نك دیكر قیزینی ، زوجه‌سنی‌ده آلمش ، استانبوله كتیرمشدر . شجیع، صادق والده‌سنك اسمی كبی نه اولدیغی‌ده معلوم دكلدر .

۱۱

نجاتی . — لسان اعتباریله دكلسه‌ده حركت فكریه وحسیه اعتباریله بویوك بر انقلاب ادبی حصوله كتیرن شعرادندر . نجاتی مهتدیدر، بر حربده اسیر دوشمش، ادرنه‌لی بر قادینه كوله‌اولمشدی. بوندن‌طولاییدر، كه لطیفی افندی‌تذكره‌سنده «عبدالله اوغلیدر.» دیر. بوقادیندن سائلی نامنده بر شاعر آله‌رق اوقوتدیرمش، یازدیرمشدر. دیمك ، كه نجاتی ایلك تربیهٔ فكریه وحسیه‌یی بوشاعرك محیطندن اخذ ایتمشدر. اما كمال ظهوری‌قسطمونیده واقع اولمغین تحریراتدیكی رسائلده كندویی بلدهٔ مزبوره نسبت ایتمشدر . » [۱] وطن جدالق اونی بر وطن تحریسنه مجبور ایتمش، شعر وشاعرلك پك زیاده‌قیمتدار اولدیغی بودیاری‌وطن‌تلقی ایتمش ونجاتینك انكشاف وترقیسی ایچون قسطمونی پك بویوك بر عامل اولمشدر .

اصل اسمی‌نك عیسی ویا نوح اولدیغی خصوصنده اختلاف

[۱] تذكرهٔ لطیفی : صحیفه ، ۳۲۵

موجوددر. لطیفی افندی مومی الیهك حقنده شو معلوماتی ویرییور.
« ومرحوم مرقومك اسمی عیسی‌در ، بعضیلری اسمی نوحدر ، نجاتی تخلص ایتمکه وجه مناسبت واسمایه تخلص بیننده مطابقت بودر دیرلر . اما بوکمینهٔ کمتر مرحوم مذبورك خط دستیله بوبیتی کوردم. وحضور شریفلرینه ملاقی اولان عزیزلردن بووجهله ایشتدم ، که بر کون برمجمع عالیده زمرهٔ موالی واهالی سلطان‌الشعرا احمدپاشانك بوبیتی اوقوندقده ایکی طرف اولورلر وهر طرفی بر جانبه نسبت قیلورلر :

« دستمی کسه‌ك قالور دامان لطفکده الك
« دامنك کسه‌ك قالور دستمده لطفك دامنی »

وبری دخی بومعنایی متضمن نجاتینك بوبیتنی اوقور :

« شویله محکم طوته‌ین عشقله دلدار اتکن
« یه الم قطعی ایده‌لر یا کسه‌لر یار اتکن . »

ارباب مجلسدن بر طاقمی مرقومی احمد پاشادن فن‌شعرده تفضیل وترجیح ایتدکده اتفاق نجاتی دخی اول مجلسه چیقه کلور. مذکور نجاتی بك کمال افصاندن تنزل و تذلل کوستروب سابق الذکرك مزیت وفضلنه بوبیت ایله اقرار واعتراف ایتمشدر .

« نجاتینك دیریسندن اولوسی احمدك یکدر
« که عیسی کوکلره آغسه ینه دم اورر احمددن . »

بوبیت ایله اسم شریفلری عیسی اولدیغنی تصریح وغیر مبهمات وشبهاتی دخی تمیز تصحیح ایتدیلر . »

فاتح سلطان محمد زمانده یتشمش اولوب مشار الیه نامنه بر قاچ

قصیده یازمش، بعده سلطان بایزید زماننده دیوان همایونه کاتب اولمش، اقتدار فوق العادهٔ ادبیسی طولایسیله پادشاه مشار الیهك شهزاده‌سی قره‌مان والیسی عبدالله چلبی‌نك نظر دقتنی جلب ایتمش ، نشانجیسی اولمش ، شهزاده وفات ایدنجه یینه پادشاه مشار الیهك مخدوملرندن شهزاده محموده نشانجی اولمش ، اونك‌ده ارتحالی اوزرینه درسعادته کلهرك باقی عمرینی نزد بایزید خانیده امرار ایتمشدر .

ادبیات عثمانیه‌ده حصوله کتیردیکی انقلاب شعره فکری ادخال ایتمه‌سیدر . « ضروب امثالده متفرد ومخترع » ایدی ، « سوزك اول روحك اول بولمشدر . » [۱] فی الحقیقه سلطان بایزید زمانی برعصر فکر وحکمت ایدی ، علما ادوار سابقه‌دن زیاده پادشاه مشار الیهك دورنده التفاته مظهر اولمشدی . دها صوکره بویوك جدالدرك معاقبی اولمق اوزره آز چوق بر دور سکون کلمشدی ، پادشاه جدالجو ، جنکجو دکلدی . بناءً علیه شو اسباب ، شعرده فکری ، حکمتی آرامه‌یی منتج اولمشدی . نجاتی بونی تأمین ایتدیکی جهتله سریع ، آنی بر شهرته مالك اولدی . « نکته شناسان علوم وفنون مثل کویلکی جهتندن اجماع واتفاق اوزره آکا طوسیٔ روم وملك الشعرا دیمشلردر . وتواریخ آل عثمانده سلطان محمود بن بایزید وصفنده مولانا ادریس بوقدر ابوالفضل صاحب تدریس ایکن مرقومه « خسرو روم وصاحب طرز ورسوم » دیوب تعظیماً بوبیتی مناسبتله حقنده بیله یازمشدر :

« سلطان سخن وران عالم
« دردین سخن وریست خاتم.» [۲]

[۱] لطیفی. [۲] لطیفی.

فضل وکرمیله معروف مولانا اسحق دخی مومی الیه حقنده :

« شعرك دیلرسك اوقونه مقبول خلق اوله
« صافی نجاتی شعری کبی پر مثل کرك . »

سوزلرینی سویله‌مشدر نجاتی زمانتی مثل کولغیله تسخیر ایتمش ایسه‌ده اکثری منظوماتی حسی اولمایوب دماغی بولنمغله صوئوقدر . شعرده حساسیتدن کچمه‌ینجه هیچ بر شیئك قیمتی اولمادینی کبی افکارك‌ده قیمتی یوقدر . نجاتی متعدد اشیا وحادثات اره‌سنده مقایسه یاپه بیلن بر متفکردر ، فقط حمدی کبی بویوك بر شاعر دکلدر ، اونك حساسیتی طار ، وسطحیدر . حتی مرثیه‌لرنده بیله بر تأثر مخصوص کورمك کوجدر . باخصوص قسطمونی شیوه‌سنه موافق بعض کلماتك، الفاظك آثارنده بولنمه‌سی آکلاشیلمق خصوصنده کوجلکی بادی اولدینی جهتله بزی دها زیاده صیقمقده‌در.

نجاتی بزجه بر زمان معینك موداسنه تابع بر شاعردر . بونك ایچوندرکه نجاتی بویوك بر شاعر اولمه‌مقله برابر سلطان بایزید زمانتی بزه أك واضح کوسترن بر شخصدر . اونوتمه‌ملی ، که ذروهٔ دهایه یوکسه‌له‌مه‌ین شاعرلر اکثریا داهیلردن زیاده‌زمانلرینی بزه کوسترلر.

لسانی احمد پاشانك لساننده آیری بر لسان دکلدر ، خلاصه نجاتی دیندیکی قدر بویوك برشاعر اولمامشدر . مع مافیه مثل کولغی شعره ادخال ایتمکله برابر بر حرکت ادبیه حصوله کتیرمشدر . بوده‌زمانك احتیاجاتنی آکلامق خصوصنده‌کی ذکاسندن طولاییدر.. نجاتی وزنلرینی موضوعنه کوره انتخاب ایده‌مه‌یه‌جك، کلمه‌لرله موضوع اره‌سنده‌کی نسبتی تعیین ایله‌یه‌مه‌یه‌جك قدر متوسط بر شاعردر .

شهزاده عبدالله حقنده‌کی مرثیه‌سندن شو پارچه‌یی مثال اولمق اوزره آلییورز :

« دلا جریدهٔ الفتدن آدك ایله تراش
« قلندر اول‌که مجردلر ایده‌لر شاباش

« اسرکه جانکی کل بغلمه جهانه کوکل
« اسیر چاه بلا ایتمه یوسفی قرداش

« آلورکوزیله باقمه جهانه کیم کونشك
« یوزینه دوغری باقانك کوزندن آقر یاش

« وجود کهنه قبادر سن آکا آلدانمه
« که چارشوی بقاده زیان ایدر بو قماش

« طینمه شول برآووج طوپراغه که یك آندن
« هزار کره ثبات وبقاده بر قوری طاش

« نکون کاسه‌سی چرخك حیات خوانندن
« جهانده کمسنه‌یه ویرمدی طوغجه آش

« بوخلقه خلقه اولوب کورونن فلك دکل
« بر اژدها یمش اول یدی باشلی حاضر باش

« اول ایتدی ملکی ویران اول ایتدی کنجی نهان
« نه ملك ملك قرامان نه کنج کنج روان

۹۱٤ سنه‌سی ذی‌القعده‌سنك یکرمی بشنجی کیجه‌سی وفات ایتمشدر . شاعر حمدی ایله عینی سنه‌ده ، عینی آیده ارتحاللری وقوع بولمشدر. عاشق‌چلبی احتضارینه عائد اولمق اوزره « حال‌احتضارنده ام ولد زاده عبدالعزیز چلبی ایله اوغللرینی بعض خواص احباسنی جمع ایده‌رك اوصیره‌ده سویلدیکی غزلی اللرینه ویروب « سزه‌وشعره وداعمدر . » دییه‌رك استحلال و استغفار ایتدکدن صوکره ذکر وتهلیل ایله دنیادن انقطاع ایتدی . » سوزلرینی سویله‌پور .

۱۲

مهری خاتون . — عثمانلی تاریخ ادبیاتنده ماجرالری طولایسیله صافو اطلاقنه شایان بر قادیندر . سلطان بایزید دوری شعراسندن بحث ایدرکن هامەر بونك حقنده « آماسیه‌ده طوغمش اولان کوزل مهری اسکندره عشقنی نظم وتنظیم ایتمشدر ، که بوشاعره عثمانلیلرك صافوسیدر . » [۱] دییور .

مهری بلایی تخلص ایدر برقاضینك قیزی اولوب آماسیه‌ده طوغمشدر . پدرینك بلایی تخلص ایتمه‌سندن شاعرلکه هوسکار اولدیغی آکلاشیلییور ، شواعتبار ایله شاعره رشیم شعری وراثت طولایسیله پدرندن اخذ ایتمش بولنیور . باخصوص والدینك قاضی اولمه‌سی ، علمك ، عرفانك قدرینی اکلایه‌رق قیزینی اوقوتمه‌سنه وسیله اولمشدر . ذکی ، حساس مهری تعلم وتدرس حقنده فوق‌العاده سعی وغیرت کوسترمش ، علمك ذوقنی طویمش وآکلامشدر .

اساساً آماسیه‌ده قابلیات شاعریتك انکشافنه برزمین مساعددی . آبده‌لرینك حسنی وچوقلغی طولایسیله بوشهری « بغداد روم » نامیله تسمیه ایدرلردی . مهری‌دن تقریباً بر بچق عصر صوکره یاشایان اولیا چلبی‌نك سیاحتنامه‌سندن بوشهره دائر شومعلوماتی اخذ ایدییورز : « شهر اقلیم خامسه واقع اولوب نهر کنارنده دره وتپه‌لی یرلرده بولنمقله هوایی اوقدر معتدلدر ، که ایکی جانبنده‌کی طاغلری سراپا باغلردر ، محصولاتلی یرلردر . ـ یتمش قدر مسیره‌لری واردر . ارباب

[۱] هامەر ترجمه‌سی : جلد ، ٤ ، صحیفه ، ۹٤ .

معارف ونکته شناس چلبیلر غایت چوقدر . فصاحت وبلاغت اوزره ایراد کلمات ایدرلر . جمله خلق اهل ذوق وشوق اوزره اولدقلرندن رنك رولری دائما حمرت اوزره‌در ، هر اصنافدن ارباب معرفتی چوقدر . » [۱] شوتعریف ایدیلن منظره‌سی ، میوه‌لری، اهالیسنك بلاغته ، فصاحته دوشکون بولنمه‌سی ، اهل شوق وذوق اولمه‌سی برشاعرك حساسیتنی ایقاظ ایده‌جك اسباب وعواملدندر.

دها صوکرا آماسیه برعنعنهٔ عاشقانه‌یه‌ده مربوطدر: فرهادوشیرین قصه‌سنك بوراده کچدیکی روایت ایدلمکده‌در . هامه‌ر « آماسیه‌نك کوزللری فرهاده شیرین افسانه‌سنده شدتلی مخیله‌لری ایچون برکتلی برسرمایه بولورلر. ترکلرك روایت منتقله‌سی بووقعه‌یی آماسیه‌ده‌جریان ایتدیرییور ، ینه بو روایته نظراً آماسیه‌ده کوریلن اسکی صوبندی شیرینك قویونلرندن صاغیلان سوت‌ایچون فرهاد طرفندن قایا ایچنده اویولان مجرادن باشقه برشی اولمادیغی » [۲] سوزلرینی سویله‌یور . اولیا چلبی‌ده سیاحتنامه‌سنده مسیره‌لرك الك مشهورینی سویلرکن « الك مشهوری قانلی پیکاردر، که فرهادبوراده برفرتوتهٔ ساحره، ملعونهٔ مکاره قادین (شیرین اولدی . دها نه چالیشیورسك) دیه‌رك شیرین لقمه‌سی ویرمشدر . فرهادده درحال کولونکی هوایه اتوب باشنی آلتنه طوتمش . کولونك یاره‌سیله اولوب وصال شیریندن محروم قالمشدر . بورایه اونکچون (قانلی پیکار) دیرلر» دییور. ینه اونك تعریفنه کوره « طراوت حسن وجمالاری لطیف ودرجهٔ اعتداله »

[۱] جلد ، ۲ ، صحیفه ، ۱۹۰ ، ۱۹۱

[۲] هامه‌ر ترجمه‌سی : جلد ، ۱ صحیفه ۲۷۲

« سوزلری موزون ، دیشلری درمکنون » [۱] اولان ، « تربیه‌لی اولوب چار و آزاره بورونوب کزر » آماسیه قادینلری بوحکایه‌یی مخیله‌لرنده آلولندیررلر، اونك قوتیله روحلرینی آتشلندیررلردی [۲].

مهری بومحیطده یاشامش ، حساسیتنی بومحیطده بسله‌مش ، سرکذشتلرینی بومحیطده طوقومشدر . مهرینك أك بویوك سرکذشت عاشقانه‌سی « سنان پاشا اوغلی اسکندر چلبی‌یه تعشق » ی در [۳] .

« ایردی چون آب حیاته مهری اولمز حشره‌دك
« کوردی چون ظلمت شبنده اول عیان اسکندری.»

مهرینك مولانا مؤیدالدین ایله‌ده ماجرای عاشقانه‌سی واردر [٤].

مهری ایچون عشق هرشیدر ، اوسومه‌ینجه ، قلبی صزلامه‌ینجه، برکمسه‌یه مربوط اولمه‌ینجه یاشایه‌ماز . غزلیله مهری خاتون حالت روحیه‌سنی نه‌کوزل کوسترمکده‌در :

« نیلیم بیچاره کوکلم بردم اولمز یارسز
« ابسم اولمز نیته‌کم جهد ایلرم بوعارسز
« بن دلده نامنی وردایتدم اما دلبرك
« بردم آ کمز آدم اولمز برنفس اغیارسز
« وصلنی اقرار ایدوب صالدی بنی سودالره
« دوندی انکار ایلدی بودینی یوق اقرارسز

[۱] اولیا چلبی سیاحتنامه‌سی : صحیفه ۱۹

[۲] تذکرهٔ لطیفی : صحیفه ۳۱۰

[۳] آماسیه‌نك حال حاضرینی بیلن برذات قادینلرك فرهادوشیرین حکایه‌سنی حالا ازبردن اوقویوب آغلادقلرینی ، و اکلنجه‌لرینك اکثریا بوکا منحصر اولدیغنی آکلاتیور .

[٤] جلد ، ۲ ، صحیفه ۹۲

« ای طبیب جان مدد بیمارکم اولدم مدد
« دیدی خودرعاشق اولدیرمك بکاتیمارسز

« کورمدم برخوب کیم یانمده اولمیه رقیب
« بوجهان باغنده هیچ کل اولمزایمش خارسز

« خوبلرك مهرینه مهری اولورز ترك ایتمزز
« کیم نه دیر ایسه دیسون بز اولهمزز یارسز. »

لطیفی افندی‌ده روایت منتقلهیه استنادله حقنده « محبوبهٔ محبوب پرست وعشق وهوا ایله هم دست » سوزلرینی استعمال ایدییور .

مهری شاعریت خصوصنده نجاتینك مدهش بر رقیبی ایدی . اودائما اوکا یتشمك ایچون صرف غیرت ایدر، اونك یازدیغی هرشیئه نظیره سویلردی . نجاتی ایسه بوندن فوق‌العاده منفعل ایدی . حتی شوقطعه‌یی بنتیجهٔ انفعالی اولمق اوزره یازمشدر :

« ای بنم شعرمه نظیره دین
« چیقمه راه ادبدن ایله حذر

« دیمه که ایشته وزن وقافیه‌ده
« شعرم اولدی نجاتی‌یه همسر

« حرفی اوچ اولمق ایله ایکیسنك
« برمیدر فی‌الحقیقه عیب و هنر . »

« مرقومه‌دن نه شعرکه صادر اولسه نجاتی‌یه ارسال و وارداتدن هرنه‌که متوارد اولسه ایصال ایدردی . » [۱] فی‌الحقیقه اونك قدر

[۱] تذکرهٔ لطیفی : صحیفه ، ۳۲۱ .

هیچ کیمسه نجاتی یه نظیره لرده موفق اوله مامشدر .

مهری حقیقی بر شاعردر ، کندی روحنی ترنم ایتمش ، کندی کائناتنی یاشامش ، یاشاتدیرمش ، اوهر دقیقهٔ حیاتنه عائد آنات وتأثراتنی آیری آیری قیدونقل ایتمشدر دنیله بیلیر. مهرینك أك بویوك مزیتلرندن بری آثارنده نسویتنی اخفا ایتمه مسیدر؛ اونك أثرلری اوقوندیغی زمان بر قادین روحیله قارشو قارشویه بولینیلیر. لطیفی افندی ده بو حقیقتی تسلیم ایتمکله برابر شاعرهنك نسوی اولمه سنی پك بکنمه یور کی بر لسان قوللانیبور : « اکرچه عشوهٔ اشعاری و شیوهٔ کفتاری زنانه در ، اما جهت سوز وکدازده عاشقانه وبیان شوق ونیازده مردانه در » دییور .

« بن اومردم ، که بکا یار وفادار اوله سن
« کم بیلوردی که سنی بویله جفا کار اوله سن
« سنکه کلزار جنانك کل نورسته سی سن
« نه روا اوله که هر خار وخسه یار اوله سن
« بددعا ایتمزن اما که خدادن دیلرین
« بر سنك کبی جفا کاره هوادار اوله سن
« شمدی بر حالده یوزکم ایلنن دشمننه
« دیرکه مهری کبی سنداغی سیه کار اوله سن . »

شو منظومه سنده قادینلغك صفوتی ، امیدلری ، انکسارلری ، مشفق بد دعالری ، رعشه لری نه کوزل اوقونیبور . مهری خاتون شواعتبار ایله عثمانلی شاعرهلرینك اك ممتازی ، اك شخصیسی ، اك بویوکیدر. بایزید خان ثانی عصرنده شهرت بولمشدر . مهری خاتون پك کنج یاشنده ایکن وفات ایتمشدر ؛ آماسیه ده مدفنی زیارتکاهدر.

مدفنی زیارته کیدن اولیا چلبی بو مناسبتله شو معلوماتی ویرییور: «پیر الیاس[۱] حضرتلرینك نسبدن رابعهٔ عدویه مثال عفیفه بر خاتون ایمش. یتمش جلد کتاب معتبری حفظ ایدوب جمله علمایی مباحثهٔ علوم وفنونده عاجز براقمش. سراسمی مهرماه اولدیغندن «مهری» تخلص ایدرمش. پاکیزه کفتار ابداری، حروف هجا اوزره مکلف دیوانی، فقه وفرائضه متعلق یرلردن نفاس بحثندن مقبول مسئله‌لری، منظوم رساله‌لری واردر. بکر فکری کبی ممتاز وسرفراز اولوب هنوز ناشکفته ایکن باغ جنانه‌روان اولمش. جد پاکی پیر الیاس آستانه‌سنده مدفوندر.» [۲]

عاشقانه سرکذشتلری عالم شمول برشهرته مالك اولدیغی حالده روایت منتقله‌یه کوره «دامن عصمتی وذیل عفتی آلایش تهمتدن پاك ولجهٔ دریاساقه کلمز پاك بی باك ایمش.» شاعره‌نك منظومه‌لری، وقایع عاشقانه‌سی بر چوق قیل وقالی موجب اولمش، برچوق کیمسه‌لر اثر حسد اولمق اوزره اونی اتهامه قدر قالقمشلردر، برکون آماسیه‌ده بووقایعه «سلطان احمد مجلسنده ظرفا وشعرا نکته ایتدکده» بو بیت ایله جواب [۳] ویرمشدر:

«نیجه اسکندری لعلم زلالی
«صویه ایلتدی وصوسزکتوردی.»

---

[۱] تیمورك آناطولی‌یی استیلاسنده نزدنده بولنان بر شیخدر، که تیمورك عودتندن صوکره آماسیه‌ده قالمش؛ اوراده وفات ایتمشدر؛ تربه‌سی زیارتکاهدر.

[۲] اولیا چلبی سیاحتنامه‌سی: صحیفه؛ ۱۹۳

[۳] تذکرهٔ لطیفی.

۱۳

زاتی . — اصل اسمی « عوض » اولان ذاتی سکز یوز یتمش التی تاریخ هجریسنده بالیکسرده طوغمشدر. قره‌سی بکلکی‌پای تختی وآسیانك أك مهم شهرلرندن بری بولنان بوشهر اونك اوزرنده پك بویوك بر تأثیر اجرا ایده‌مه‌مشدر . چونکه ذاتی اساساً شاعر طوغان مخلوقلردندر . او بر جلوهٔ خلقت اولمق اوزره دنیایه کلمشدر. شاعر بر معلمدن ، بر مدرسدن درس کورمه‌مش ، عائله‌سی اونی صناعته سوق وتشویق ایتمش ، برچیزمه‌جینك یانه چیراقلغه کوندرمش ، اوائل عمرنده چیزمه‌جیلکله معیشتنی تأمین ایتمشدر .

فقط اونك چالاك ، قاینار ، نشوه‌لی ، آواره ، سرسری ، طاشقین بر روحی واردی ؛ اوصباحدن آقشامه قدر بر دکانك ایچنه قاپانه‌رق اوطوره‌جق بر شخصیت دکلدی ، اورند مشرب ، ذوق پرست بر موجود ایدی ، بومزاج وطبیعتی طولاییسیله رند مشرب، اهل دل اولانلرله کوروشمه‌یه، اونلرك عاداتنه اتباع ایتمه‌یه باشلادی. عیش ونوشه آلشدی . لطیفی « موزه دوز او باش ، عوام صورت، لوندسیرت ، عیاش ایدی. » دییور .

بو مجلسلره دوام ایتمك‌صورتیله کندیسنده قابلیت شعریه اولدیغنی ادراك ایتمش، برکون دکانی قاپاتمش، پایتخت سلطنت سنیه‌یه،درسعادته کلمش ؛ صرف ونحو اوکره‌نمکه باشلامشدی ؛ بوکوچوك معلومات وتحصیل نتیجه‌سنده قاضی اولمق تشبثنده بولندیسه‌ده صاغرلغی بوکا مانع اولدی، شوآرزوسنه موفق اوله‌مایجه منجم باشیدن رمل درسی آلدی .

ذاتی، سلطان بایزید ثانی ، سلیم اول، سلیمان ثانی [۱] زمانلرینك ادراك ایتمش، شهرتی سلیم اول زماننده باشلامشدر. کندیسنه مأموریت اولمق اوزره تولیت تکلیف اولنمش ایسه ده قاضیلغه نائل اوله مادیغندن طولایی سرآزاده اوله یی، اوصورتله یاشامه یی هرشیئه ترجیح ایتمش ، پادشاهلردن، وزیرلردن آلدیغی عطیه لرله ، سالیانه لرله قناعت و اکتفا ایده رك صنعتك اذواقنه ترك موجودیت ایتمشدر . صدر اعظم علی پاشا شاعری پك زیاده حمایه ایدییوردی ، حامیسنك وفاتیله آیاس پاشا صدارتنده سالیانه لرکسیلدیکی زمان اونکیده کسیلدی [۲]؛ شاعر ایچون آرتق سیاه ، الیم بر موجودیت ، بر سفالت باشلادی.

یاشامق لازمدی ، بایزید جامع حولیسنده بر دکانچه آچدی ، رملجیلکله معیشتنی تأمینه قویولدی، آز زمان ایچنده مشهور اولدی. آیسندن خبردار اولمق ایسته ین اونك دکانچه سنه شتاب ایدییوردی . عاشق چلبی تذکره سنده ذاتی یی شوصورتله تصویر ایدییور :

« مرحومك اوی صاری کز محله سنده ایدی . هر کون پیاده جه دکانه کیدوب کلیردی . آلنده عصا طاشیردی . چامورلی کونلرده عصاسنه طایانیردی . چوق کچمه دن دکانه دوامدن قالدی . ضعف پیری آفتن آلدی . أوی قربنده قوجه ابراهیم پاشا حمامی

[۱] قانونی سلطان سلیمان.

[۲] «نجاتینك رقیب لیاقت شعاری ذاتی، که اولجه بایزید ثانی بری بهار ابتداسنه، بری انتهاسنه، دیکری بایراملره طوغری اوچ قصیده انشاسنه مأمور ایتمشدی. ـ سلیمك جلوسنی تبریك ایچون یازمش اولدینی برقصیده یه مکافاتاً سنه ده اون بر بیك بش یوز آقچه ایراد کتیریر اوچ کوی آلمش ایدی. » هامه ر ترجمه سی : جلد ، ٤ ، صحیفه ۹۹، بوتون بونلریدندن آلنمشدی.

جوارنده بر دکان طوتوب بر زمان‌ده اوراسنی آلت هنکامه ایدوب جمع شعرا ایلدی . » دییور .

فی‌الحقیقه ذاتینك دکانی کنج شاعرلر ایچون برموعد ملاقات ایدی؛ باقی ، یحیی بك ، خیالی کبی کنجلر هپ اوراده طوپلانیرلر ، استاده‌منظومه‌لرینی کوستریرلر ، اونك مطالعه‌لرندن استفاده ایدرلردی.

دکانه زوارك چوق کلمه‌سی شاعرك سفالتنی ، احتیاجاتنی تهوین ایده‌مه‌یوردی ؛ اوکچمك ایچون مقتضی مبلغه قابل دکل مالك اوله - مایوردی . لکن دریا دل ایدی ، بو یوقسوللق ایچنده بیله سر - آزاده‌لکی ، آواره‌لکی براقه‌مایوردی . اساساً غایت تحف ، غایت حاضر جواب بر ذات ایمش . کونلرینی زمانك شاعرلریله منتسبین شعر و ادبیله لطیفه‌لر پاپه‌رق کچیریور وبولطیفه‌لری قید ایدییوردی. « مجمع‌اللطائف » اسمنده بر أثری‌ده واردر : ذاتی غایت چرکین بر آدمدی . حامیسی علی پاشاده چرکین ایمش . ایلك دفعه حضورینه کیردیکی زمان پاشا یاننده کیلره « ذاتی چرکین بر آدم ایمش » دیمش. شاعر همان جواب ویرمش : « یکیت یکیتك آیینه‌سیدر . »

مع‌مافیه بونشئه ، بوشطارت ، بولاقیدی أك عادی احتیاجات ضروریه‌یی تأمین‌قید واندیشه‌سی طولاییسیله‌شاعری ـ شخصنی‌دکل. ـ اولدیرمك خصوصنده کچکمه‌دی. عاشق چلبی تذکره‌سنده « اکرچه مرحومك اشعاری متین ورصین ومقطوع ومقبولدر . اما بعض بارد ادالر و پست تعبیرلر وبیکانه معنالرله مدخولدر . ٩٤٠ دن صوکره دیدیکی لطافت وسلاستدن عاریدر، اکابره قصیده وشعرادن برینه نظیره دیمك لازم اولسه اولکی قصائد وغزلیاتنه مراجعتله اسکی

خیال ومضمونلرینی لباس آخرله تعبیروجزئی تغیر ایدردی .» دییور. اونی طالعسزلك هر پرده، هر زمان تعقیب ایتمش، بالنتیجه حساسیتنی زدەلەمشدر ، معدومیت طالعنی نەکوزل آکلاتییور :

« دریادن آب ایستەمش اولسەم سراب اولور .
« کر آلتونه یاپشسەم اوساعت تراب اولور
« آب حیات صونسه اکر حضر دستمه
« زهر هلاهل ایله ملمع شراب اولور
« کیمدن جهت اومارسەم اودم وضعی دیر ییقیل
« دائم سرای دل او جهتدن خراب اولور . »

ذاتی حقیقةً ممتاز بر شاعردر ، اونك اوزون عمری ایچنده مختلف آنات شاعریته تصادف ایدیله بیلیر . اونك حسی ، فکری ، تکرری دورلری واردر. ذاتی لسانك سلاستی، سادکیسی ، جریان لطیفی اعتباریله ممتازدر . باقی نك وضع ایتدیکی لسانك اساساتی حاضرلایان أل ذاتینك أليدر . لطیفی بونقطەیی پك کوزل کورمش ، « بقیهٔ شعرای سلف وقدوهٔ فصحای خلف ایدی . » دیمشدر . مع مافیه بونقطەده دخی ذاتیه حقسزلق اولمشدر، باقینك قورولدیغی سریر تکامل لسان اوکا عائد اولمق اقتضا ایدرکن تاریخ ادبیات باقینك اسمنی اونك اوزرینه وضع ایلەمشدر. « مذکورك اوچ بیك دانه غزلی وبش یوزقصیدەسی وبیك مقداری رباعیاتی واردر . شهر انکیزلرندن ولنغزلرندن غیری مثنویاتدن حکایت احمد ومحمودی وسیرنبی ومولودی وعاشق ومعشوق احوالن بیان ایدن شمع وپروانەسی وخسرو وشیرین طرزنده فرح نامەسی واردر . » [۱]

[۱] لطیفی.

شو نفیس غزل ذاتینك اقتدار شاعرانه‌سنه أك بویوك دلیلدر :

« قامتك ای بوستان لامکان پیرایه‌سی
« نوردن بر سرودر دوشمز زمینه سایه‌سی

« یوسفی کرچه کورنلر أللرینی کسدیلر
« کون یوزك کوردی سنك شق اولدی آیك آیه‌سی

« منزلك تیر دعاوش ماورای نه‌سپهر
« قدرکك عرش معلادن معلا پایه‌سی

« اول وآخر نظیرك یوق سنك ذاتکدرر
« ختم جمله انبیا کون ومکانك وایه‌سی

« آخرت پازارینه واردقده ایلر فائده
« نقد عشقکدر آنك کم سرورا سرمایه‌سی

« باغ جنتده امیدم بودررکم ذاتی‌یی
« جمله مؤمنلرله اول سرو ایدینه هم سایه‌سی

ذاتی « ۹۵۳ » سنه‌سی رمضانینك صوکلرنده یتمش یدی یاشنده بر اختیار اولدیغی حالده فقر وضرورت ایچنده وفات ایتمش ، ادرنه قاپوسی خارجنده دفن اولنمشدر .

١٤

ابن کمال. — علم وعرفانینك وسعتیله تاریخ عثمانیده بویوك بر نام براقان ابن کمال، کمال پاشا زاده سلیمان چلبی‌نك مخدوم زاده‌سیدر، کندیسی طوقاتده طوغمش ایسه ادرنه‌ده بویومش ویتشمشدر . پدرلری امرادن اولدیغی جهتله کندیسی‌ده اثر اجداده تابع اولمشدی. لکن علمادن لطفینك بر کون دیوانده امرایه تقدم ایتدیکنی کورر

کورمز مسلکنی ترك ایتمش ، مدرسه‌یه کیده‌رك چالشمه‌یه باشلامش، آز زمانده فوق‌العاده ترقی کوسترمشدر . « اتفاق علما بودر، که ولایت رومده عدیلی ونظیری بر عالم متبحر ومتفرد پیدا وهویدا اولمادی. علامهٔ حانقین ومفتیٔ ثقلین ایدی . » [۱] مشار الیه ۹۳۲ تاریخنده‌مسلك فتوایه ارتقا ایتمش، سلطان سلیمه شام سفرنده رفاقت ایله‌مشدر .

بوتون حیاتی اشتغالات علمیه ایچنده کچردی . قرآن کریمی تفسیری غایت مشهوردر . تذکرهٔ لطیفی‌ده حقنده شوقیده تصادف ایدیورز : « سائر فنوندن غیری کشاف مشکلات کلام قدیم وحلال معضلات کتاب کریمدر. والحق انصاف بودرکه مجمع مجموع علوم وافتخار علمای ولایت رومدر . اول بر عالم ربانی ایدی ، که علمی دائرهٔ ولایته وسرحدکشف وکرامته‌ایلتمش ایدی . واول بر دریای فضل دانش ایدی ، که کونده بیك مقداری فتوایه دست اوروب بونجه فنونده نیجه مباحث مطالعه قیلوب بونجه مفید ومستفید درس ویردکدن صوکره بر جزءتألیفی تحریره کتورمك عادت روزمره‌سی وبوجمله مذکورات آثار کمالاتندن اول‌فضل آفتابنك ذره‌سی ایدی .

نته‌کم وصفنده دیمشلردر :

« یاملك‌سك یاپری شکل بشرده زیرا
« بوقدر کسب فضائل ایده بیلمز انسان»

اصل اسملری احمددر . آره صیره بونجه مشاغل آره‌سنده شعرله‌ده اشتغال بویوریرلردی . « بوفنده مستغنی اولمغین تخلص‌تعیین

[۱] لطیفی.

ایتمه‌مشلردر . » شو مرثیه‌سنی نقل ایله اکتفا ایده‌جکز :

« عزمده نوجوان و حزمده پیر
« صاحب‌السیف وصاحب‌التدبیر

« هم صف آرایدی هم آصف رأی
« نه‌وزیر ایستر ایدی ونه مشیر

« ألی شمشیر ایدی دلی خنجر
« نیزه ایدی قولی وپرمنی تیر

« آز مدتده چوغ ایش ایتمشدی
« سایه‌سی اولمشدی عالمگیر

« شمس عصردی عصرده شمسك
« ظلی ممدود اولور زمانی قصیر

« تاج وتختله فخر ایدر بکلر
« فخر اونکله ایدردی تاج وسریر

« کوکلی اول سورده بولوردی سرور
« که‌چاله چاغر یدی تیغ ونفیر

« رزم ایشنده وبزم عیشنده
« کورمدی پیر چرخ آ کا نظیر

« چقسه ایوان بزمه مهر منیر
« کرسه میدانه رزمه شیر دلیر

« اولیجاق داروکیر اول شیری
« آ کسون وقانلر آغلاسون شمشیر

« اولدی سلطان سلیم حیف ودریغ
« هم قلم آغلاسون آنی هم تیغ » [۱]

[۱] بو مرثیه‌نك تمامنی قولایلقله اوفومق ایسته‌ینلر تاریخ عثمانی انجمنی مجموعه‌سنك یکرمی ایکنجی نسخه‌سنه مراجعت ایتسونلر .

دیوان مطبوعی حقنده فائق رشاد بك تاریخ ادبیاتنده شو - معلوماتی ویرییور: « بودیوانك ترتیب وتصحیحی ایشی پاشماقجی زاده احفادندن « عندلیب » مخلص اسعد بك مرحومه حواله ایدلمش ، مرحومده آلنده بولنان بر ایکی اسکی مجموعه‌ده نه‌قدر لادری نامنه شعر کوردیسه دیوانه علاوه ایله‌مش اولدیغندن مندرجاتنك برطاقمنی باشقه‌لرینك سوزلری تشکیل ایتمشدر . »

« اکثری رسائلدن عبارت اولمق اوزره تألیفاتی اوچ یوزه یاقیندر. آلك مشهورلری تاریخ آل عثمان ، لغت اولمق اوزره « دقائق الحقایق » «محیط اللغه» ، فتاوایی محتوی «مهمات» وگلستانه نظیره «نگارستان» در[۱].

مشار الیه « ۹٤۰ » تاریخنده دار بقایه رحلت ایله‌مشلر . ادرنه قپوسی خارجنده محمود چلبی زاویه‌سی قرینه دفن اولنمشلردر . « ارتحل العلوم بالکمال » وفاتلرینه تاریخدر. کندیلری خوش مشرب ، ظریف ایدیلر ، حقلرنده لطیفی افندی « خلقت شریفلری لطافت ونشاط وظرافت وانبساط اوزره مجبول اولمغین اکثر اوقاتده گشاده رولغی وبذله گویلغی اکسك دگلدی . » سوزلرینی صرف ایدییور .

۱۵

سلطان سلیمان قانونی . — عهد سلطنتلری دولت عثمانیه‌نك دورهٔ کمالیدر . زمانلری باقی ، فضولی گبی اعاظمه جلوه‌گاه اولمشدر. دورهٔ کمال دیدیکمز دور زمان سلطنتلرنده انکشاف ایتمش ، سلطان محمد رابع دورینه قدر دوام ایله‌مشدر ؛ روحیٔ بغدادی ، نفعی ،

[۱] فائق رشاد بك .

صبریٔ شاکر کبی شعرا آنجق بوزماندن اخذ فیض ایتمشلردر . کندیلری‌ده شاعردر ، زمانك بالذات پادشاه اوزرنده پك بویوك بر تأثیری واردر . پدرلری سلطان سلیم خان حضرتلری‌ده شاعردیلر.

پادشاه مشار الیهك أثرلری تدقیق ایدلدیکی زمان او دورده‌کی سرایك اینجه‌لکی، نفسانیته، سفاهته ، خصوصیله کبارلغه تمایلی تمامیله کورولیر . مشار الیهك دیوانلر حقیقةً بر شخصیتك صفحات مختلفهٔ روحیه‌سنی اوقومق ایچون کوزل بر ساحهٔ تدقیقدر. شدید بر نفسانیتدن ، بر حمای ذوق ونشه‌دن بردن بره أك درین بریأسه، أك درین بر بد بینیه، أك درین بر احتیاج صحت وحیاته قدر دوشر:

« خلق ایچنده معتبر بر نسنه یوق دولت کبی
« اولمایه دولت جهانده بر نفس صحت کبی
« اولسه قوملر صاغیشنجه عمریکه حدوعدد
« کلمه‌یه بوشیشهٔ چرخ ایچره بر ساعت کبی»

* * *

« بر نیجه کون شاد ایدوب دونر بنه غمکین ایدر
« بر قرار اوزره دکلدر روز وماه وسال چرخ »

« دیوانلری ابتداسندن آخرینه قدر غزللرله طولو کیدر . بوغزللرك اکثری عاشقانه، رندانه، شوخانه‌در . لسان غایت چالاك ، زنده ، شوخ ، قابلیت انحنایه مالك اولمغله برابر خیاللرده غایت نازك، اینجه، اثیری، شفافدر . بولسانه ، بواینجه دماغه ، بوحساس طبیعته مالك بولنمسی اعتباریله سلطان سلیمان قانونی عصرینك اعاظم شعراسندن اوله بیلیر . » [۱]

[۱] تاریخ ادبیات عثمانیه : شهاب‌الدین سلیمان.

شعرده «محبی» ، بعضاً ده ضرورت وزن طولایسیله محب تخلص بویوریرلردی . شوغزلی مثال دییه آلییورز :

« صورمه عشقك حالتن مجنونه بر دیوانه‌در
« آچمه عشقك سرنی فرهاده‌کم افسانه‌در

« صور بکا عشقك رموزك ساکه تقریر ایلیم
« جان وباش ترکن اورر عاشق همان پروانه‌در

« کل تماشا ایله بوصرچه سرایك کوکلك
« اشك سرخیله منقش زین اولنمش خانه‌در

« غمزه‌سی قانم ایچریسه دوستلر اولمز عجب
« کافر بدمست اوله‌نك میلی دایم قانه‌در

« یاره واروب دون کیجه دل دردنی عرض ایلدم
« خوابه واردی کوزلری یانده صان افسانه‌در

« نوله یقسم شمع حسنوکه کوکل پروانه‌سن
« دوستم سن شمع اولیجق عاشقك پروانه‌در

« کلشن حسنکده دل مرغن ینه صید ایتمکه
« زلفی آغنده محبی خالی آنك دانه‌در . »

شاعرلری فوق‌العاده سورلر ، آره صیره اونلرك أثرلرینی تنظیر ایدرلر، کندی أثرلرینی تنظیر ایتدیررلر، بووجهله تشویق ایدرلردی. « ۹۰۰ » سنهٔ هجریه‌سنده تولد، « ۹۷٤ » سنهٔ هجریه‌سنده مجارستانده سکتوار اوکنده ارتحال ایتمشلردر .

۱٦

فضولی وآثاری . — عثمانلی دیارینك بو بویوك شاعری طقوز

يوز تاريخ هجريسنده بغداد قصبه‌لرندن حله‌ده تولد ايتمشدر. بغداد [١] بر چوق مدنيتلره مأمن اولمش ، علمى ، دينى ، قهرمانى بر چوق خاطرات ايله مالا مال بولنمش بر ديياردر . يالكز فضولى طوغديغى تاريخدن اعتباراً بواقليمده بر قاچ حكومتك دوشديكنى كورمش ، أك نهايت شاه اسماعيل صفوينك ، سلطان سليمان قانونينك تابعى اولمشدر[٢]. بغداد پك بويوك سيمالرك طلوعنى كورمش، برزمانلرده بوتون دنيانك مدرسة‌العلومى اولمشدر . بناءً عليه كرك علمك ، كرك شعرك اعصار مديده‌دنبرى مركزى ، موطنى ايدى . فضولى بغدادك فتحنه حله‌دن كله‌رك يازمش اولديغى بر قصيده‌ده :

« كلدى برج اوليايه پادشاه نامدار »

سوزلريله تاريخ سويله‌مشدر .

داهى شاعر بوخاك فياض ، بواقليم معتنا چوجغى ، وشرقك عصرلردنبرى ياشايان أك بويوك سيماسيدر . تذكره نويسلر بونك حقنده پك آز سوز سويله‌مشلردر ، حياتنده بر قاچ سوز سويله‌مش اولانلره صحيفه‌لر تخصيص ايدلمش اولديغى حالده فضولى حقنده پك آز سويلنمش اولمه‌سى زمانمده تقدير ايدلمديكنه أك بويوك دليلدر. تذكرهٔ لطيفى مشار اليه حقنده «بودور شعراسندندر. نوائى طرزينه قريب برطرز دلفريبى واسلوب عجيبى واردر. طرزنده مبدع وطريقنده مخترعدر. ـ طرز خمسه‌يه جوابى ممدوح ومقبول وبش پاره كتابى واردر. » ديبور .

[١] كربلا بغداد ولايتنه منسوب اولق طولايسيله .

[٢] سليمان قانونى «٩٤١» تاريخنده شاه عباسدن آلشدو .

بغداد ولایتنك هر کیجه « چنك وچغانه ساز وسوز مطربانه ایله قلعه بدنلری اوزره واروب صباحه‌دك بر هاى هوى وفصل وحلوا صحبتلری اولوب حسین بیقرا فصللری ایتمك » [۲] ایله مشغول‌اولان ظرفاسی فضولینك حساسیتی اوزرنده‌پك‌بویوك برتأثیر اجرا ایتمشدر.

فضولینك اصل اسمی منلا محمددرکه سلیمان نامنده برینك اوغلی اولوب دورك علماسندن خواجه رحمةالله افندی نامنده بر ذاتدن اخذ معلومات ایتمش ، پك کوچك یاشنده پك بویوك درایت‌و اقتدار کوسترمشدر . فضولی اثارندن آ کلاشیله‌جغنه کوره مریض بر شخصیتدر ، اوخسته، ألمه مربوط بر موجودیتنه دنیایه کلمشدر . یکرمی یاشلرنده ایکن خواجه‌سنك قیزینه کوکل ویرمش ، بونك‌أمیله شعره تمایلنی آ کلامشدر . ایلك فارسی شعرلری بوقادینه تقدیم حسیات عاشقانه ایچون یازدیغی کبی ایلك ترکجه شعرینی‌ده بونك ایچون یازمشدر [۳] .

« پریشان حالك اولدم صورمدك حال پریشانم
« غمکدن درده دوشدم قیلمدك تدبیر درمانم
« نه دیرسك روزکارم بویله‌می‌کچسون کوزل خانم
« کوزم جانم افندم سودیکم دولتلو سلطانم
« اسیر دام عشقك اوله‌لی سندن وفا کورمن
« سنی هرقنده کورسه‌م اهل عشقه آشنا کورمن
« وفا وآشنالق رسمنی سندن روا کورمن
« کوزم جانم افندم سودیکم دولتلو سلطانم

* * *

[۲] اولیا چلبی سیاحتنامه‌سی.
[۳] دیوانینك بشنجی صحیفه‌سنده کی « ای نوبهارحسن‌تعبیرینه » مراجعت.

« دکر هر دم وفاسز چرخ پایندن بکا بیك اوق
« کیمه شرح ایلیم کیم محنت واندوه دردم چوق
« سکا قالدی مروت سندن اوزکه هیچ کیمسه‌م یوق
« کوزم جانم افندم سودیکم دولتلو سلطانم

* * *

« کوزمدن دمبدم بغرم أزوب یاشم کبی کیتمه
« سنی ترك ایتمزم چون بن بنی سنداخی ترك ایتمه
« اماندر ظالم اولمه بن کبی مظلومی اینجتمه
« کوزم جانم افندم سودیکم دولتلو سلطانم

* * *

« قتی کوکلك ندن بوظلمله بیداده راغبدر
« کوزللر سن کبی اولمز جفاسندن نه واجبدر
« سنك تنك نازینه نازنین ایشلر مناسبدر
« کوزم جانم افندم سودیکم دولتلو سلطانم

* * *

« نظر قیلمزسك اهل درد کوزدن آقیدن سیله
« یمانلقدر ایشك عشاقله یخشی میدر سویله
« کل اللهی سورسه‌ك عاشقه جور ایتمه لطف ایله
« کوزم جانم افندم سودیکم دولتلو سلطانم

* * *

« فضولی شیوهٔ احسانك ایستر بر کدایکدر
« دیرلدکجه سك کویك اولنده خاکپایکدر
« کرك اولدیر کرك قوحکم حکمك، رأی رأیکدر
« کوزم جانم افندم سودیکم دولتلو سلطانم »

بونی یازدیغی زمان اون سکز یکرمی یاشلرنده بولینیوردی .

قادینك عشقی موجودیتنده اوقدر شدید بر تأثیر اجرا ایتمشدی، که شاعر سنی اولدیغی حالده مذهبنی ترك ایله شیعی اولمشدر [۱]. بوترك مذهب کیفیتی نك ده فضولینك ذاتاً بی‌انصاف اولان طالعی اوزرنده ألیم رخنه‌لر وجوده کتیردیکنه شبهه ایدیله‌مز .

اساساً شاعری تولید ایدن فضلهٔ عصبیتله مریضْ بر حساسیت ، وتمایل ألم و اضطرابدر . بعض کیمسه‌لر واردر ، اونلر سکوندن قاچارلر ، اونلر ایچون ، اونلرك یاشایه بیلمه‌سی، ابداع ایده‌بیلمه‌سی ایچون یأس وکدره، اضطرابه‌احتیاج واردر . « اونلرجه ألم هرشی ، کائنات ؛ سعادت بر نفس احتضار، بر نفس واهیدر » [۲] . ایشته فضولی‌ده اونلردن بریدر . سفالتله ، آجلقله موجودیتلرنده بر غروره ، بر نورك یوکسلدیکنی کوریرلر ؛ فضولی بونلرك قافله سالاریدر :

« منم که قافله سالار کروان غمم
« مسافر ره صحرای محنت وألم
« حقیر باقه بکا کیمسه‌دن صاغنمه کم
« فقیر پادشه آسا کدای محتشم »

دییور .

فضولی بر محلل روحدر ، فقط خارجك روحنی تشریح ایتمز . اونك کندی کائنات روحیه‌سی بوتون کائناتك معادلیدر . بوتون بشریت افرادینك برر برر وحیاتلرنده بر دفعه حس ایده‌جکلری تحسساتك هیئت مجموعه‌سنی حیاتنده حس ایله‌مش، وبزه نقل واظهار

[۱] خواجه‌سی زیرا شیعی ایدی .
[۲] رباب مجموعه‌سی : شهاب‌الدین سلیمان .

ایتمشدر . حتی بوتون شاعریتنی آلام و اکداره مدیون اولدیغنی آکلایه‌رق جناب حقدن :

« آز أیلهمه عنایتکی اهل دردن
« یعنی که چوق بلالره قیل مبتلا بنی »

دییه تضرعات واسترحاماتده بولنمشدر .

بوعاشقدر ، فقط بر متصوف کبی دکلدر ، عشقی بشری اولمق ایله برابر یه مریضدر ، ینه مستثنادر ، اوعشقی عشق دییه دکل ، عشقك مولد ألم اولدیغنه قانع بولندیغی ایچون سور . او هرشیده ، عشقده ، حسن‌ده ألم ، اضطراب کورر :

« یخشی کورونیر صورتی مهوشلرك اما
« یخشی نظر ایتدکده سرانجامی یماندر .
« کردیرسه فضولی که کوزللرده وفاوار
« آلدانمه که شاعر سوزی البته یالاندر . »

شاعری بوحالت روحیه بدبینی‌یه سوق ایتمشدر : اوهرشیئی سیاه کورر ، بوتون بشریتی یالانجی ، ریاکار بیلیر ، بشریتده دوستلق بولنه‌مایه‌جغنه قانعدر :

« وفاهر کیمسه‌دن کم ایسته‌دم آندن جفا کوردم
« کیمی کیم بی‌وفا دنیاده کوردم بی‌وفا کوردم
« کیمه کیم دردمی اظهار قیلدم ایسته‌یوب درمان
« اوزومدن هم بتر بر درده مبتلا کوردم . »

*
* *

« دوست بی‌پروا ، فلك بی‌رحم ، دوران بی‌سکون
« دردچوق ، هم درد یوق ، دشمن‌قوی ، طالع زبون »

*
* *

« مکدر خاطرمدن قیلمدی بر کیمسه‌غم دفعن
« صفادن دم اوران همدملری اهل ریا کوردم
« فضولی عیب قیلمه یوز چویرسه‌م اهل عالمدن
« نه‌دن کیم هر کیمه یوز طوتدم آندن یوز بلا کوردم.»

فضولی فی‌الحقیقه حیاتنده چالشمقدن ، ابداع وتولید ایتمکدن باشقه برشی یاپمادیغی حالده کورولمه‌مش ، کورولدیکی زمانده التفاته اوغراسه بیله بوندن حقیله استفاده ایده‌مه‌مشدر . سلطان سلیمان قانونی بغدادی ضبط ایتدیکی زمان پادشاهه ، وزیر اعظم ابراهیم پاشایه، وسائر ذواته قصیده‌لر تقدیمیله مظهر التفات اولمش ، کندیسنه جهت وقفدن یومی بر قاچ آقچه تخصیص ایدلدیکی حالده اونی بیله آلمیه موفق اولهمامش ، استانبوله قدر سیاحت ایتمش، ألنه برائتنی آلهرق عودت ایتدیکی زمانده ینه مشکلاته اوغرامش ، نشانجی محمد پاشایه شکایتنامه‌سنی یازمش ، کوند مشدر . شکایتنامه‌دن بوکا عائد اولان سطرلری آلییورز :

« وابرازحکم ایچون متولئ اوقاف حضورینه یوز اوردم. الحق متولی ملاقاتنه فرصت دوشمدی وآنك دامن ملازمتنه دست نیل ایرشمدی . اما دیوان البلاغتنه تهجم ایتدم. چون انخس اوقاتده حضورلرینه کیتدم، برجمع کوردم که حکایتلری پریشان نه صفادن آنده أثر نه‌ده صدقدن آنده نشان وار . جمعیتلری دام حیل حضار مجلسلری « اولئك کالانعام بلهم اضل » حرکات ناهموارلری مثابهٔ سوهان روح وکلمات پرآزارلری مشابه امواج طوفان نوح. سلام ویردم رشوت دکلدر دیو آلمدیلر، حکم کوستردم فائده‌سزدر دیو ملتفت اولمدیلر. اگرچه ظاهرده صورت اطاعت کوستردیلر. امازبان حاله جمیع سؤاله جواب ویردیلر. دیدم یاایهاالاصحاب بونه فعل خطا وچین ابرودر، دیدیلر. متصل بزم عادتمز بودر دیدم بنم رعایتمی واجب کورمشلر وبکابرات تقاعد ویرمشلر که اوندن همیشه بهره‌مند اولهم. وپادشاهه فراغتله دعا قیلم. دیدیلر أی مسکین سنك مظالمکه

کیرمشلر . وسرمایهٔ تردد ویرمشلرکه مدام فائده‌سز جدال ایده‌سن نامبارك یوزلرکوروب ناملایم سوزلر اشیده‌سن. دیدم بر اتمك‌مضمونی نیچون صورت بولز . دیدیلر زوائددر حصولی ممکن اولز . دیدم بویله اوقاف زوائدسز اولورمی. دیدیلر ضروریات آستانه‌دن زیاده قالورسه بزدن قالورمی. دیدم وقف مالن زیاده تصرف ایتمك وبالدر . دیدیلر آچه‌مز ایله صاتون آلمشز بزه حلالدر . دیدم حساب آلسه‌لر بوسلوکسزك فسادی بولنور . دیدیلر بو حساب قیامتده آلنور . دیدم دنیاده دخی حساب اولور، ایشتمشز. دیدیلر اوندن دخی باکمز یوقدر کاتبلری راضی ایتمشوز. کوردم،که سؤاله جوابدن غیری نسنه ویرمزلر. بوبرات ایله حاجتم روا قیلمغن روا کورمزلر. ناچار ترك مجادله قیلدم ومأیوس ومحروم کوشهٔ عزلتمه چکیلدم .

فضولی یالکز شاعر دکلدر، حقیقی تحصیل کورمش، معلوماتلی بر ذاندر . دیوانه یازدیغی مقدمه‌ده « شعرسز علم اساسی یوق دیوار کبی اولور . پایهٔ شعری حلیهٔ علومدن معری اولمغی موجب اهانت بیلوب علمسز شعردن قالب بی روح کبی تنفر قیلوب بر مدت نقد حیاتم صرف اکتساب فنون علم عقلی ونقلی وحاصل عمرم بذل اقتباس فوائد حکمی وهندسی قیلمغین مرور ایله لآلیٔ اصناف هنردن شاهد نظممه پیرایه‌لر مرتب قیلدم . وتدریجله تتبع احادیث وتفاسیر ایدوب فضیلت شعره مذمت اسنادی نقص همت اولدیغك حقیقتن بلدم . » دییور . فی‌الحقیقه فضولی « عالم ، فاضل ، علم هیئت و ابداندہ کامل[۱]. » ایدی . داهینك « رنو وزاهد » « مرض‌صحت » نامنده فارسی ایکی منثور رساله‌سی، ومنظوم حدیث اربعینی واردر. فارسی، ترکجه مرتب دیوانی اولوب بونلرك مطالعه‌سی شاعرك دها سنی تصدیق ایچون کفایت ایدر .

[۱] معاصری عهدی: فائق رشاد بکك تاریخ ادبیاتندن .

أك بویوك أثری لیلی ایله مجنون قصه‌سیدر ، لیلی ایله مجنون قصه‌سی «خمسه‌دن» در. بونك چرچیوه‌سی هریرده بردر، کوستریلن حدودك خارجنه چیقیله‌ماز ، مع مافیه بوتون مزیت‌ده بو محدودیت داخلنده ابداعی وجوده کتیرمکده وکندی شخصیتنی أثره علاوه ایله‌یه بیلمکده‌در . استاد محترم فائق رشاد بك یالکز شو چرچیوه‌یی نظر اعتباره آله‌رق أثرك ترجمه اولدیغنی ادعا ایدییورسه‌ده بونکله موضوعك آثار صنعتده قیمتی اولمدیغی، قیمتك أثره ویریلن روحده، هیجانده بولندیغی قاعدهٔ بدیعیه‌سنك تألیف ایدیله‌میه‌جکی طبیعیدر .

لیلی ایله مجنوندن انتشار ایدن بوی حساسیت شوجمله‌لرله خلاصه ایدیله بیلیر : عشق بلادر ، فقط طاتلی بر بلادر . بوکا تحمل ایده - بیلنلر ، بونی نفسانی بر شکلدن روحی بر شکله قلب ایدنلر حیاتك أك بویوك آدملریدر . بونقطه‌یه واصل اولانلرك هرشیئی مستجاب اولور . او بر نور ، بر آتشدر ، که اونکله یانانلر حیات دنیدن مستغنی اولورلر . » خلاصة‌الخلاصه « یاشامق ؛ حس ایتمك اضطراب چکمکدر . » ذاتاً بوروحی کوسترمك ایچون شاعرك خمسه‌دن لیلی ایله مجنون قصه‌سنی آیرمه‌سی‌ده حساسیتنك هانکی نقطه‌ده دها زیاده کزینه بیله‌جکنی آکلامش اولمسنه بر دلیل واضحدر .

موضوع شوصورتله خلاصه ایدیله بیلیر : اولاد عربدن بر ذاتك چوجغی اولمیور، بوذات برچوجغه مالك اولمق ایچون مزارلره قوشیور ، نذرلرده بولنیور، دعالر ایدییور ، نهایت دعالری مستجاب اولمرق بر چوجغه مالك اولییور ، بونلر کوچك یاشدن اعتباراً

بر برلرینی سوییورلر، والده‌سی بوعشقدن خبردار اولور اولمازمکتبدن قیزی چکییور ، آرتق هجران باشلایور : صحراده کوچك بر تصادف نتیجه‌سنده قیس أوینه عودت ایتمه‌یور ، جنت کتیرییور ، باباسی اوغلنك یانینه قوشییور ، بر چوق نصیحتلرده بولونییور ، مجنون دیکله‌مه‌یور ، کعبه‌یه کیدیلییور ، عودتده قیس چوللرده‌قالییور ، اوکا طاغلردن ، وحوش‌دن، قوشلردن رفیق، همدم اولییور ؛ لیلی‌یه‌ده پروانه‌لردن ، چراغلردن ، صبالردن هم فلاکت بولونییور ، ابن سلامه نامنده بری لیلی ایله ازدواج ایدییور ، مجنون بوقوم اوزرینه فقیر قیافتنده سودیکیله کوروشیور ، نهایت ابن سلامه‌ده اولییور ، فقط قیس اضطرابی هرشیئه ترجیح ایتدیکی ایچون قادینه مالك اولمق أنده ایکن اولمه‌یور، لیلی بالنتیجه‌عشقك أندن زبون اولییور، بونك مزاری اوزرنده‌ده مجنون ترك‌حیات ایدییور ، بونلر آخرتده بربرینه قاووشییورلر :

« بو ایکی مه خجسته رخسار
« مجنون ایله لیلیٔ وفادار

« چون وادیٔ عشقه کیردیلر پاك
« اول پاکلك ایله اولدیلر خاك

« منزللری اولدی باغ رضوان
« چاکرلری بوندن حور و غلمان

« چون بویله رضا ویروب قضایه
« صبر ایلدیلر قمو بلایه

« کیتدکده جهان بی‌وفادن
« قورتولدیلر اول غم وبلادن

« چون زید اویقودن اولدی بیدار
« بونکته‌یی ایتدی خلقه اظهار

« خلقك اولوب اعتقادی افزون
« اول قبره زیارت اولدی افزون »

أثرده لسانك سادکیسی ، هیجان شاعرله امتزاجی ، شاعرك شخصیتنی اظهاری جداً نفیس ، اونك چیقدیغی ذروهٔ شاعریته لیلی ومجنونله چیقامامشدر . مرحوم اکرم بك افندی بو أثر طولا ییسیله « لیلی ومجنونك اوچ عصر صوکرا پای‌تخته وجوده کلان بر عثمانلی تیاتروسنده أك اول ساحهٔ تماشایه وضع اولنمق بختیارلغنه نائل اولمشی مشار الیهه مخصوص وغبطه رسان اسلاف اولمغه شایان مظهریتلردن صاییلیرکه بوصورتله فضولی عصرمزك تاریخ ادبیاتی ایچنده دخی اك مزین صحیفه‌لری نام لایموتانه‌سنه تخصیص ایتدیرمکه موفق اولمش دیمکدر . » دییور . فی‌الحقیقه فضولی عصرمزك دکل ، عصرلرك تاریخنه کیرمش بر سیمادر ، اونی پك چوق کیمسه‌لر تقلید ایتمشدر ، فقط کندی عصرینك تاریخی حقنده نانکور طاورانمشدر . حتی لیلی ومجنونك نهایتنده هیچ کیمسه‌نك بو أثره اهمیت ویرمدیکنی نه‌سوزشلی بر لسان ایله آکلاتییور :

« انصاف ویر ای حسود انصاف
« طعن ایتمه‌که جوهرك دکل صاف

« احوالمی کور خراب ومضطر
« اندوه زمانه‌دن مکدر

« سوز دائره‌سی دکل بواحوال
« انصاف بکا کیم اولمز لال

« بندن طمع ايتمه فكر صائب
« احواله‌در سوزم مناسب
« آزدر ديمه جوهر صفاسن
« بر صوركه نه ويردىلر بهاسن
« بالله كر اوليدى بر خريدار
« بيك كنج نهان قيلور دم اظهار
« فى الجمله بوهم كه اولدى مسطور
« بر شوق ايله ذوقدن دكل‌دور
« عيب هنر اختيار قيلمه
« شعرم حسدين شعار قيلمه
« بيهوده يتر تعرض ايله
« كر قادر ايسك جواب سويله
« ترك ايله تعرض وعنادى
« كيم وادىٔ جهلدر بووادى
« دم‌خير سوزندن اور دمادم
« در خير ديمزسك ابسم ابسم»

فضولينك ديوانى، ليلى ايله مجنونى قدر حديقة السعداسى ده مشهوردر. نثرينه كلنجه جداً نفيس وصنعتكارانه‌در ، نثرينك ساده اولماديغنه ، سجعلرله مالامال بولنديغنه بعض كيمسه‌لر اعتراض ايدرلر ، لكن اثر صنعت لسانده دكل ، اولسانله هيجانك مزجنده‌در ، ادمون فازى ايله عبدالحيم ممدوح‌بك «ترك ادبياتنده عشق» نامنده‌كى اثرلرنده « فضولى آسيا مكتب ادبيسنك اك بويوك ليريك شاعريدر. اوندن صوكره كچن درت عصر ظرفنده بوتون شاعرلر اونى ترنم ايتديلر . فقط بنه او، هپسنك اوستنده ، مسلكك يكانه‌سى قالدى .

هپسی تجربه‌لرنده مغلوب اولدیلر ، یالکز بوحقیر معمافیه بویوك بغدادلی ابدی بر تازه‌لك حالنده، مستریح بر قوت شکلنده قالدی .»
دییورلر .

موسیو مارتن هارتمان « ترکستانده کتاب صنعتی » نام کتابنده فضولینك طاش کند ده ، قازانده کمال خواهشله اوقوندیغنی ، تقدیر ایدلدیکنی بیان ایدییور . فضولی المله حیات وقوت بولدیغی جهتله اضطرابه قارشو بیله مستهزی ، لاقید ، اولوب شوخ طبع ، وسط بر بویه ، دوشن اوزون بیقلرده قیرمتراق بر صقال ایله اورتولی بر سیمایه مالك ؛ کولر یوزلی ، حلیم ، مع مافیه وقور ایدی .

حیاتنك بر چوق قسمنی کربلاده کچیرمش ، « ۹۶۲ » تاریخ هجریسنده اوراده وبادن وفات ایله‌مش‌در .

۱۷

بودورك هیئت عمومیه‌سنه بر نظر : اجمال سیاسی واجتماعی ، عجم ادبیاتنك تأثیری، ترقیات فکریه ومدنیه، ترقیات معماریه، لسانك تکاملی . —
فاصلهٔ سلطنته چلبی سلطان محمدك جلوسی نهایت ویردی. پادشاه جداً صلحپرور ، حقیقةً حامیٔ خرستیانیت ایدی . سکز سنه قدرسورن زمان سلطنتنده قره‌مان اوغلیله ، مجارلرله ، افلاقلیلرله ، خائن جنید ایله قره محاربه‌سی اجرا ایدلمش ، وندیکلیلرله‌ده بر دکز محاربه‌سی اولمش ، دوزمه مصطفی دنیلن شهزاده ایله اوغراشیلمش ، ازمیر والیسی جنیدك قیامی ، طورلاق کمال ، بورکلیجه مصطفی ، وشیخ بدرالدینك دینی عصیانلری باصدیرلمش ، اسفندیار اوغلی قسطمونی

کندیسنده قالمق شرطیله سائر اراضیسنی پادشاهه ترك ایتمکله اسفندیار حکومتی ساحهٔ عثمانیه ضم وعلاوه ایدلمشدر . سلطان محمد ، اوقدر صلحپروردی ، که جلوسنی تبریکه کلن سفرایی نزدینه قبول ایتدیکی زمان « افندیلر کزه سویله‌مه‌یی اونوتمه‌یکز ، که بن هر طرفه صلح ویرییورم ، وهر طرفدن صلح قبول ایدییورم. حامیٔ آسایش جهان اولان جناب حق اخلال صلح آرزوسنده بولنانلرك مجازاتنی اعطا ایله‌سون. » [۱] سوزلرینی سویله‌مشدر . خصوصیله تعصبدن نفرتی، خرستیانلری‌ده انسان تلقی ایتمه‌سی ، اونلره قارشو اظهار عدالت ایله‌مه‌سی تاریخ سلطنتنه باشقه بر رونق ویرمکده‌در . هامه‌ر مشار الیه حقنده « یالکز خرستیانلره قارشو عداوت کوسترمه‌مش دکل ، دوستانه معامله ایتمش واحتساسات قلبیه‌سی وسعت فکر وحسن اخلاقیله توافق ایله‌مشدر . بر چوق دفعه‌لر کوستردیکی علو جناب بر تربیهٔ ممتازه ومحاسن فکریه نتیجه‌سی ایدی . بوتون حیاتجه بیزانس ایمپراطوریتك متفق صادقی ، ترکمن عاصیلرینك قورقونج دشمنی، عثمانلی تخت سلطنتنك شانلی مدار استنادی، عثمانلی مورخلرینك تعبیرنجه طوفان تاتارك مخاطره‌یه دوشوردیکی سفینهٔ دولتی قورتاران نوح ایدی. » سوزلرینی سویله‌یور. کرك آسیاده‌کی، کرك آوروپاده‌کی قومشو دولتلرله مناسبات سیاسیه‌ده بولنمش ، هپسیله معاهدات عقد ایتمش ، وندیکله عقد صلح ایتدیکی زمان معاهده نامه‌نك نسخهٔ مصدقه‌سنی وندیکه ایلك دفعه اوله‌رق بر ترك سفیریله کوندرمشدر.

سلطان مراد ثانینك زمان سلطنتنه کلنجه عموجه‌سی دوزمه

[۱] هامه‌ر ترجمه‌سی: جلد ، ۲ ، صحیفه ۱۱۸

مصطفی ایله اوغراشدی ، قسطنطنیه‌یی محاصره ایتدی، فقط برادری شهزاده مصطفی‌نك عصیانی ، ازنیقی ضبطی خبرینی آلیر آلماز ، ترك محاصره ایله آناطولی‌یه کچدی ، واقع اولان محاربه‌ده شهزاده‌یی مغلوب ایتدی ، افلاق بکی دراقول مغلوب ایدلدی ، اسفندیار اوغلی پك کوزل اولان قیزینی پادشاهه ویرمکله حکومتنی شدید بر محاربه‌دن صوکره قورتاره بیلدی، خائن جنیدی آوروپاده کی قومشو حکومتلرله تأسیس صلح ایتدکدن صوکره تپه‌لدی ، قره‌مان بکیله اوغراشدی ، مغلوب ایتدی ، ترکمن حیدود چته‌لری تدمیر ایدلدی. قوجا قایا ، جانیك تپه‌لری ضبط ایدلدی ، روم ایلی‌ده قولومباج ، قروسوواچی ضبط ایله حدودینی توسیع ایتدی ، سلطان بایزیدك ضبط ایتدیکی سلانیکی بودفعه وندیکلیلردن آلدی ، مجارستانله محاربه ایدلدی ، بعض شهرلر آلندی ، سمندره اشغال ایدلدی ، بوسنه حکمداری سنوی ویرمکده اولدیغی ویرکی‌یی تزیید ایده‌رك تهلکه‌دن قورتیله - بیلدی ، زماننده کرك حال صلحده ، کرك حال حربده اولسون مناسبات سیاسیه انقطاعه اوغرامادی ، أك اوزاق حکومتلرله دائمی مخابراتده بولنلدی ، ژان هونیاده عثمانلی عسکری مغلوب اولدی ، او اثناده قره‌مان بکی ینه عصیان ایتدی ، پادشاه آسیایه کچه‌رك مغلوب ایتدی ، قونیه‌یی ضبط ایتدی ، فقط همشیره‌سنك توسطیله عفو ایتدی ، بعض قلعه‌لرك تسلیمی شرطیله مجارستانله اون سنه مدتله مصالحه اولندی ، پادشاه ترك سلطنتله مغنیسایه چکیلدی ، مجارلر صلح عهد نامه‌سنی نقض ایتدکلرندن تکرار جلوس ایتدی، وارنه‌ده عثمانلی اردوسی غالب اولدی، مجار قرالی ولادیسلاس میدان محاربه‌ده

قوجه خضر نامنده بر یکیچرینك ألنده باشنی براقدی ، ژان‌هونیاد فرار ایتدی ، پادشاه محاربه‌دن صوکره تکرار سلطنتدن چکیلدی ، بر یکیچری عصیانی اوزرینه تکرار زمام اداره‌یی النه آلدی، مورا قطعه‌سنه هجوم ایدیله‌رك اقساميلون ، قورنت تسخیر ایدلدی .

مورا حاکملری خراجکذار اولدی . ژان هونیاد ایله تکرار محاربه ایتدی، قوصوه‌ده مغلوب ایلدی ، آرناوود بکی اسکندر بکك آچمش اولدیغی غائله ایله اوغراشدی ؛ بوکا قارشو مهم بر غالبیت احراز ایدیله‌مدی . سلطان مراد ثانی حقنده روم مورخلرندن دوقاس « اخلاق فاضله‌یه مالك ووجدانی پك أیی ایدی .» سوزلرینی صرف ایتدیکی کبی قالقون‌دیل‌ده « عادل ومنصف بر آدم » [۱] توصیفنده بولنیور : هامه‌ر دخی « مراد ، اوتوز سنه‌لك مدت سلطنتنده مملکتی شرف‌و حقانیتله اداره ایده‌رك ملتنك خاطره‌سنده متدین ، لطفکار ، عادل، ومتین بر حکمدار نامی براقدی.» دییور.

فاتح سلطان محمد زماننده ایسه حدود عثمانی بر همت جهانکیرانه ایله توسع ایله‌مش، قره‌ده دکزده رایت‌عثمانی‌متمادیاً ظفر روزکارلریله تموج ایتمشدر. بوتون‌جهانك انظاری اوزرینه متوجه اولان‌قسطنطنیه فتح ایدیله‌رك پای تخت اتخاذ، صربیه، مورا ، قطعه‌لری حوزهٔ ممالك عثمانیه‌یه الحاق اولنمش ، قورنت تسخیر ایدلمش ، سینوب، اماصره ، طربزون ایمپراطورلغی‌تسخیر ایدلمش، هرسك قطعه‌سی ضبط وایستریا استیلا، آغریبوز فتح اولنمش، قره‌مان حکومتی الغا ایدلمش، اوزون حسنله واقع اولان محاربه‌ده اوزون حسن مغلوب اولمش ، کفه ،

[۱] هامه‌ر ترجمه‌سی : جلد ، ۲ ، صحیفه ۲۱۵

آزاق ، کیلی ، آق کرمان فتح ایدلمش ، اشقودره تسلیم اولمش ، اسکندر بکله اوغراشیلمش ، ایتالیایه کیرلمش ، زانده ضبط اولنمش ، ردوسك برنجی محاصره‌سنده پادشاه عالیجاه وفات ایله‌مشدر . فاتح جهانکیرلکك بوتون مزایاسنه مالك اولدیغی کبی اوکا عائد بر چوق نواقصه‌ده مالکدی . سوزینه واقع اولان اعتراضاتی قبول ایتمز ، معترضلرینه قارشو پك بویوك بر کین باغلاردی ، بعضاً پك بویوك بر شدت کوستردیکی حالده بعضاً‌ده فوق‌العاده شفقت ومرحمت کوستریردی . شهنشاهك آلتون قلمله یازیله‌جق مزایاسنی بعضاً قانلی بر سکون تعقیب ایدر . فکر اداره خصوصنده جداً ممتاز بر سیمادر ، لکن بوخصوصده دخی بر چوق نقطه‌لردن مشار الیهی تنقید ایتمك ممکندر . سیاست خارجیه‌سی شدت اوزرینه مؤسسدی دینیله بیلیر : ضبط ایتدیکی مملکتلرك حکمدارلری عائله‌لرینه نهایت ویرمك ، شوصورتله آتی‌یه تهلکه‌ده براقمامق سیاستی ایجاباتندندی . اصول مطلقیتی سلطان بایزیددن صوکره مملکتده تأسیس ایدن فاتح سلطان محمد خان حضرتلریدر . مراد بك فاتحدن پك ستایشکارانه بحث ایتدکدن صوکره «جلوس ایدن پادشاهلرك سلامت دولت نامنه برادرلرینی قتل ایده بیله جکلری حقنده‌کی جوازی دنیاده مشهود اولان تعاملات بشریه‌نك اشدی بولندیغی ایچون فاتح سلطان محمدك بالجمله فضائل وخصائلنی کولکه‌یه القا ایتمکده‌در . بوخارقهٔ طبیعتدن یالکز بالذات کندیسی متضرر اولمامش ، مدنیت عثمانیه‌یی دخی تاریخك مؤاخذات محقه‌سنه ابدیاً معروض براقمشدر . » [۱] دییور . وتسلیم اولان

[۱] تاریخ ابوالفارق : جلد ۲ ، صحیفه ۱۳۹

بوسنه قرالنه شریعت اسلامیه نامنه ویریان سوز طوتیلمه‌یه‌رق زوالینك بایزیدبسطامی‌فتواسیله قتلنی تنقید ایله برابرمملکته استبدادك ادخالنی یالکز فاتحه دکل وکلاسنك ریاکارلغنه‌ده عطف ایدییور : « اصلده‌کی عثمانلی جماعت جمهوریه‌سی اورته‌لغك هیچ‌لکی اوزرینه قورولمش ، بر ایرانی شهنشاهلق ، قیصری آغوستوسلق ، قدیمی ظل‌اللهلق شکلنده استبداده میل کوسترنجه محمود پاشالر بوتبدل عظیمه ومهلکه‌آلت اولمقدن توقی ایتمدیلر.» [۱] سوزلرینی‌سویله‌یور.

سلطان بایزید ثانی عصرینه کلنجه پادشاه صلحپروری، حربدن مجتنبدی. هامه‌ر مشار الیهك مزاج وطبیعتندن بحث ایدرکن « طبعاً حلیم ومائل سکون اوله‌رق شعردن ووقایع دهری مرصاد حیرتله تماشا مسلکندن محظوظ اولدیغی جهتله خارجده دشمنلرینك داخلده یکیچریلرك تعرضاتنی دفع ایتمك ویاسلطنتنك بدایت‌ونهایتنده اولدیغی کبی برادرلریله اوغللرینك عصیانی باصدیرمق ایچون مجبور اولمادقجه حرب ایتمه‌مشدر. » [۲] دییور. زماننده افلاقه سفر اجرا ایدلمش، مصرلیلرله ایکی محاربه وقوع بولمش، ایکیسنده‌ده مغلوبیت عثمانلیلرده قالمش ، آوستریایه ، ترانسیلوانیایه وخروادستان ایچلرینه ترکلرداخل اولمش ، وندیکه سفر اجرا ایدلمش ، اینه بختی تسخیر اولنمش ، اوغللر ایله پدر آره‌سنده محاربه اولمش ، آناطولیده ترکمنلر عصیان چیقارمش ، مشار الیه اوغلی سلطان سلیم طرفندن خلع ایدلمشدر . هامه‌ر مشار الیه حقنده « اکر جم تخت ایچون منازعه ایتمك اوزره سلاحه صارلمش اولمه‌سه‌یدی سلطان بایزید پدرینك برادر اعدامی

[۱] عینی مأخذ : جلد ۲ ، صحیفه ۱۲۸
[۲] هامه‌ر ترجمه‌سی : جلد ، ٤ صحیفه ۳

حقنده وضع ایلدیکی اصولی تطبیقندن صرف نظر ایده‌جکدی [۱]. سوزلرینی سویلدیکی کبی « بایزید تخت عثمانیدن کذارینی اکثریا فلاکتلی محاربه‌لرله وبر جبانت سیاستیله اشارت ایتمشدر ، سلطنتی مناسبات متعدده ایله متصوفانه وشاعرانه برطور وعلامت کوستریرکه بو حال پادشاهك چهره سنده وزمانك بوتون تأسیساتنده نمایان ایدی.» [۲] سوزلرینی ده سویله‌یور .

سلطان سلیم ایسه بك آز سورن زمان سلطنتنده اقلیملری ممالك عثمانیه‌یه الحاق ایتمشدر . پدرینی خلع وسلطنتی أله کچیردکدن صوکره قرده‌شلرینی ، یکنلرینی اعدام ایتدیرمش ، قرده‌شلرندن شهزاده احمد وقورقورد ایله اوغراشمش ، موفقیت کندیسنده قالمش ، شاه اسماعیل صفوی ایله واقع اولان محاربه‌ده غالب کلمش ، تبریزه قدر کیتمش ، کردستانی ممالك عثمانیه‌یه ضم ایتمش ، اورالری ایچون تاریخ نویس ادریس معاونتیله خصوصی برادارهٔ تأسیس ایله‌مش ، ذوالقدر اوغللری حکومتنه نهایت ویرمش ، سوریه‌یی ، مصری ضبط ایله‌مش ، چراکسهٔ مصرك سلطنتنی قالدیرمشدر . هامه‌ر عثمانلی ترکلکی مورخلرندن جنابیدن اقتباساً پادشاه مشار الیه حقنده « سلیم اوزون بویلو ایدی . فکرنده جرأت وزیاده سلامت وار ایدی . شعره محبت ایدر وموفقیتله سویلردی . حدید ، مستبد ، تضییقه مائل اوله‌رق کندیسنی بوسبوتون امور عامه‌یه حصر ایتمشدی . اکثریا خلق آره‌سنده کزر ، طانمامق ایچون هردفعه‌سنده البسه‌سنی

[۱] هامه‌ر ترجمه‌سی : جلد ، ٤ ، صحیفه ٤

[۲] عینی مأخذ : جلد ، ٤ ، صحیفه ٨٦

دکشدیرردی . بر چوق محرملری واردی که هر طرفه کیررلر ، چیقارلر وشئون جهاندن کندیسنی خبردار ایدرلردی . » [۱] فی‌الحقیقه سلطان سلیم کرك سیاست خارجیه‌ده، کرك سیاست داخلیه‌ده دائما شدت ابراز ایتمشدر . عجم سفیرلرندن ایکیسنی حبس ایتدیکی کبی مصر سفیرینك اتباعندن اون ایکی کیشیی قتل ، کندیسنك ده صقال وبیغنی تراش ایتمشدر. وزیر اعظملرندن پك چوغی اراده‌سیله دیار عدمه کیتمشدر ، بوکا بناءً در ، که :

« رقیبك اولمه‌سنه چاره یوقدر
« وزیر اوله مکر سلطان سلیمه »

دینمشدر . شهزاده قورقوده ویردیکی سوزدن دونمه‌سی شان علویسنه نقیصه ویره‌جك اسبابدن‌در . مراد بك « سلطان سلیم مداحلر ایچون توکنمز بر سرمایهٔ تقدیردر . بر سلیم نامه میدانه کتیرمك ایچون اصلا صعوبت چکیله‌مز . عینی زمانده فضیلت جویانه تنقیدات عاشقلرینه‌ده عینی قیمت ووسعتده بر منبع عد اولنور.» [۲] دییور .

حیات اجتماعیه‌یه کلنجه سیاست داخلیه‌یی تعقیب ایتمش، پادشاهلرك کیف وآرزولرینه کوره شکلدن شکله کیرمش، بودور داخلنده بر استقرار کوسترمه‌مشدر . چلبی سلطان محمد جداً حریتپرور ، جداً قانون قارشوسنده مساواتی طانیر برسیمای خلوق ایدی. ردوس استاد اعظمنك کوندردیکی سفیره قارشو « بن ایسترم که بر یوزنده

[۱] عینی مأخذ : جلد ٤ ، صحیفه ۹۷
[۲] تاریخ ابوالفاروق : جلد ، ۲ ، صحیفه ، ۳۱۸

بولنان خرستیانلرك جمله‌سنه بابا اوله‌یم . کندیلرینه‌ده لطفده بولنه‌یم ، شرف وحرمت ویره‌یم . چونکه حکمدارلرك أییلره مکافات، کوتولره مجازات ایله‌مه‌سی لازم کلیر ، آنجق کندی تبعه‌سنك‌ده سعادت‌حالنی دوشونمك اقتضا ایدر . » [۱] سوزلرینی سویله‌مش ، حریتپرور ، افکاره ، علمه حرمتکار اولدیغنی شیخ بدرالدین سیماوی‌یه اختلال ایدنجه‌یه قدر کوسترمش اولدیغی مساعداتله اثبات ایتمشدی . قرده‌شی موسی چلبینك وفاتندن صوکره شیخ بدرالدین علمادن بولندیغی جهتله هیچ برشی یاپامامش، ازنیقه نفی ایله اکتفا ایله‌مش ، کندیسنه معاش‌ده تخصیص ایله‌مشدی . حالبوکه سلطان محمددن باشقه بری پادشاه اولمش اولسه‌یدی برنجی سلطان سلیمانك، موسی چلبینك شو قاضیعسکرینی یاشاتمازدی . چلبی سلطان محمد یالکز یاشاتمقله قالمادی ، افکار ونظریاتنك‌ده نشرینه حر مملکتلرك حر پادشاهلرینه مخصوص بر وقار ونجابتله مساعده ایتدی . بدرالدین‌ده تصوفك فقر ، آخرت قاعده‌لرینه بر حرکت ویردی ، یکی بر مذهب‌نشرینه باشلادی . « مذهب ، مساوات وفقر قواعدی اوزرینه مؤسس اولوب قادینلرمستثنا اولمق اوزره هرشیده اشتراك تعلیم ایدییوردی. [۲] بومذهبك بابا سلطانی بورکلیجه مصطفی ، وشریکی طورلاق کمال « بن‌سنك أوکده کندی أوم کی اوطوریرم . سن‌ده بنم اثوابمی کییر، سلاحلرمی، آرابه‌لریمی‌قوللانیرسك . یالکز قادینلر مستثنادر.» دییورلردی . بومذهبجه ادیان مختلفه یوقدی . سلطان محمد بونلر بر

[۱] هامه‌ر ترجمه‌سی : جلد ، ۲ صحیفه ، ۱۲۱

[۲] عینی مواخذ : جلد ، صحیفه ۱۳۳

عصیان چیقارنجه‌یه قدر سکوت ایتدی . هامه‌ر بو حقیقتی تسلیم ایله «سلطان محمد بونلرك چوغالمرندن زیاده اختراعات مخربه‌لرندن بحق تلاش ایلدیکندن ـ او آره‌لق صاروخان وآیدین والیسی تعیین ایدلمش اولان ـ علی بکه بو ایکی ایالت اراضیسنده طوپلایه‌جغی قوانك مجموعیله عاصیلر اوزرینه هجوم ایتمه‌سنی امر ایلدی . » دییور. عاصیلر مغلوب اولدیلر ، فقط هپسی متانتله ، افکار و اعتقادلرینه صداقتله اولدیلر . سلطان محمد اول زماننده حیات اجتماعیه بومرکزده ایدی.

مراد ثانی‌ده ینه سلطان محمدك قورمش اولدیغی فکر سیاست، فکر عدالت دوام ایتدی. لکن زنکینلك، رفاه‌وسکون، مظفریتلرله طوپلانان شان وشرفلرمملکتك اطاعت ، فداکاری اوزرینه مؤسس اولان حیات اجتماعیه‌سنی انحلاله اوغراتمه‌یه باشلامشدی. حربلرده‌کی موفقیتلری طولاییسیله هربری آیری آیری طرفدارلره مالك اولمش اولان وزیرلربربرلرینی چکمه‌یورلر، امور دولتی اشکال ایدییورلردی. حتی بونلردن عوض پاشا اردو ایله مناسبات خفیه‌یه کیرشمش، تختك غصبنی دوشونمکده بولنمشدی . پادشاه بونی جرم مشهود دینیله بیله‌جك صورتده البسه‌سنك آلتی زرهله اورتولی اولدیغی حالده یاقالادی ، اسبانی صورار صورماز سکوتدن باشقه بر جوابه دسترس اوله‌مایجه کوزلرینی چیقارتدی ، دیکر وزیرلری تبعید ایتدی ، اداره‌یی صدر اعظم ابراهیم پاشانك ألنه‌تودیع ایلدی. فقط سیاست‌ده حیله ایله مترادف بر شکل آلدی ، حیله ایله رقیبی آلداتمق ، ویریلن سوزده طورمامق سیاسی اولمق ایچون کافی تلقی ایدلدی . بو اصولی عاصی جنیده ویردیکی سوزی طوتمه‌یه‌رق اعدام ایدن حمزه

بك آچدی ، یور کچ پاشا توسیع ایتدی . یورکچ پاشا ارمنستان صغری والیسی اولوب صاحب نفوذ بر ذات ایدی. پادشاهلرك حقی اولان سکه ضربی امتیازینی بیله آلمشدی . پاشانك عاصی ترکمنلری آلداتمه‌سی ، قایا ایچنده اویولمش بر محبسده یاقه‌سی ، یاقیلانلرك جنازه‌سنی بیرتیجی قوشلره آتمه‌سی ، قوجه قایا قلعه‌سنی ینه حیله ایله آلمه‌سی. » [۱] بوتون بوفکر سیاسینك نتیجه‌سیدی. سلطان مرادك زمان‌سلطنتنده انتظام عسکری تأمین اولنمشدر. هامه‌ر «مرادعسکرینی بالخاصه یکیچریلری پك بویوك بر دقتله تنظیم ایتمکدن کری قالمامشدر.» [۲] دییور . اوروپاده‌کی اصالته مشابه براصالت‌ده مملکتده تقرر ایتمشدی. چاندارلیلر، تیمور طاشلیلر، اورنوسلر، میخال‌زاده‌لر ارثاً مأموریتلره، سنجاقلره مالك اولییورلر ، خلق اوزرنده پادشاهدن صوکره پك بویوك بر تأثیرصاحبی بولنیورلردی . ــ اکلنجه وصفاده یاواش یاواش ییلدیرم بایزید دورنده‌کی قدر دکلسه بیله ، حاصل اولان ثروت ورفاهدن طولایی مملکتده حکمفرما اولییوردی .

فاتح سلطان محمدك دورنده فکر ، معلومات اعتباریله حریت وسربستی بولندیغی حالده شکل اداره‌ده کثیف بر مطلقیت تأسس ایتمشدر .

سنان پاشانك لادریه مسلك ومذهبنده بولنمه‌سی رتبهٔ وزارته، مشاور پادشاهیلکه اصعاده مانع اولمادیغی حالده بر «قطعه‌واهیهٔ‌واهیه» مشار الیهك سبب نکبتی اولمشدر . صدر اعظم خلیل پاشانك قتلی

[۱] تفصیلات ادریسده، هامه‌رده.

[۲] هامه‌ر ترجمه‌سی : جلد ، ۲ ، صحیفه ، ۱۱۵

و اموالنك مصادره‌سى بوادارهٔ مستبده‌نك ايلك اماره‌سى‌در . صدر اعظم محمود پاشانك قتلى‌ده ادارهٔ امور ايدنلرده استقلال فكرينك اولديرلمك ايسته‌نيلديكنه أك واضح بر شاهددر . پادشاهك پاشا حقنده‌كى انفعالاتى اسكدارده قيش اورته‌سنده تحشيد ايديلن عسكرك قوماندانلغنى درعهد ايتمك ايسته‌مه‌يشندن ، حركات عسكريه‌يه شبين قره حصارى قلعه‌سنك ضبطيله مبادرت اولنمسى اصرارندن ، اوتلق بلى محاربه‌سندن صوكره دشمنك ممالكنه داخل اولنمه‌سى حقنده‌كى مطالعه‌سنك پادشاهك رأيى خلافنه قبول ايدلمه‌سندن تولد ايتمشدى . شهزاده مصطفى‌نك وفاتنى متعاقب جامهٔ ماتم كيه‌جك يرده بياض لباس ايله چيقمه‌سى قتله بر بهانه‌دن باشقه بر شى دكلدر . سبب بو اولسه بيله بر سبب كافى تشكيل ايتمز ، بالعكس نقطهٔ نظرمزى تأييد ايدر. كديك احمد پاشاده آرناوودلقده حربك مشكل اولمه‌جغنه دائر بيان مطالعه ايتمه‌سنه بناءً همان عزل اولنمشدر . مطلقيتك بودورده تأسس وتشكل ايتديكنه دائر دها بر چوق دليللرده كتيرمك ممكندر. فاتح زماننه قدر پادشاه سفره‌سنه وزرا اوطوريركن فاتح «ارادهٔ مخصوصه‌م ذات شاهانه‌مله برلكده هيچ كيمسه‌نك طعام ايتمه‌مه‌سيدر.» اجداد عظامم مقدما وزيرلرينى سفره‌لرينه‌قبول ايتمشلردى. بن بوعادتى لغو ايتدم . » [١] اراده‌سيله بو اصولى قالديرمشدر . زمانينده مهر همايونك صدر اعظملره توديعيله قوللرك مهرلرينى پادشاهك كورمك تنزلنده بولنمامسى ، بوتون معروضاتك وزير اعظم واسطه‌سيله اجرا ايديله‌رك ذات شاهانه‌نك آنجق كندى خاتم همايونلرينى ، ديكر

[١] هامه‌ر ترجمه‌سى : جلد ، ٣ ، صحيفه ٢١٨

حکمدارلرك مهرلرینی کورمه‌سی اصول اتخاذ اولنمشدر . محمد ثانینك أك دهشتناك قانونلرندن بری، نقطهٔ نظر اداره‌نك برنتیجه‌سی اوله‌رق هر پادشاهك قولایلقله تختنه مالك اوله بیلمه‌سی ایچون قرده‌شلرینی اولدیرمه‌یه جواز ویرن قانونیدر . هامه‌ر بوقانونك متنی دولت عثمانیه‌نك تشکیلاتی نامنده‌کی أثردن اقتطاف ایله بزه نقل ایدییور : « قانوننامهٔ محمدی بوبابده دییور، که «فقهانك اکثریسی اولاد واحفادو امجادمدن جالس تخت اوله‌جق اولانلرعامه‌نك سلامتی ایچون قرده‌شلرینی اولدیره‌بیله‌جکلرینی بیان ایتمشلردر : بناءً علیه اونلرده بویله‌جه حرکت ایتملیدرلر . » مع مافیه بوقانونك ترکجه نسخه‌سنك موجود اولمادیغنی عطا بك ادعا ایتمکده‌در . دیمك ، که فاتح سلطان محمد ییلدیرم بایزیدزمانندهباشلایان مطلقیته برشکل قانونی ویرمش بولنیوردی.

بوشکل اداره‌یی قبول ایتدکدن صوکره بوندن اشتقاق ایتمه‌سی لازم کان بوتون تأسیسات اداره‌یی قبول وتنظیم ایتمك مجبوریتی تولد ایدر . بناءً علیه قره‌مانی محمد پاشا زمان صدارتنده بر قانوننامه قلمه آلندی . بوقانون اوچ قسمدن عبارتدی . برنجیسی بویوك مأمورلرك مراتبندن ، ایکنجیسی عادات وتشریفاتدن ، اوچنجیسی جرائمه عائد جزالردن خدمات حکومته تخصیص اولنان عوائددن بحث ایدییوردی [۱]. ارکان دولت درده آیرلمشدی.

وزیرلر، قاضیعسکرلر ، دفترداولر ، نشانجیلر . وزیرلر سلطان فاتح زمانندهدرده ابلاغ ایدلدی، مهر همایونی حامل اولانه‌وزیر اعظم دینلدی . « وزیر اعظم تفتیشه غیر تابع وعالی بر صلاحیته مالکدر.

[۱] هامه‌ر ترجمه‌سی : جلد ، ۳ ، صحیفه ۲۱۸

وزیر اعظم پادشاهك وکیلی ، بوتون تشبثات اداره‌نك أك بویوك آمری ، حکومتك مرکزی ، هرشیئك حرکتی اوکا مربوط اولان قوهٔ محرکه‌در . » [۱] ارکان اربعهٔ دولت وزیر اعظمك ریاستی آلتنده‌هفته‌ده درت کون‌سرایده دیوان قورارلردی. قاضیعسکرلر اولا بر عدد ایکن فاتح زماننده آناطولی روم ایلی قاضیعسکری اولمق ایکی عدد اولمشدر .

دفتردارلر امور مالیه‌یه مأمور ، نشانجیلرده اشارت شاهانه‌یی وضعه مأمور ، ومستشار دولت ایدیلر . سکبان باشینك کاتبی صدر اعظم طرفندن، ویکیچریلرك خارجندن انتخاب ایدلمك اصولی اتخاذ ایدلمش ، مفتیلرك ، مدرسلرك تعیینی قاضیعسکرلره براقیلمش ، یالکز عثمانلی حکومتنك پای تختلری اولان استانبول ، بروسه ، ادرنه قاضیلرینی ، مدرسلرینی وزیر اعظمك تعیین ایتمسی قاعده شکلنه وضع ایدلمشدی . شو ویریلن تفصیلات کوستریبورکه فاتح سلطان محمدزمانینده مرکزیت، مطلقیت بوتون قوتیله تأسس ایتمشدر، لکن اونوتماملی که جهانکیر اولانلرك باشقه درلو حرکت ایتملری امکان خارجنده‌در .

باخصوص مظفریات متعاقبه‌نك ویرمش اولدیغی نشوه ایله، غنیمتلرله ممالك عثمانیه زنکین بر حیات سفاهته‌ده سوروکله‌نییوردی .

بایزید ثانی‌یه کلنجه اوباباسنك کوستردیکی شدتی کوسترمه‌دی ، اکر شهزاده جم عصیان ایتمه‌مش اولسه‌یدی پدرینك وضع ایتمش اولدیغی قانوندن‌ده استفاده ایتمه‌یه‌جکدی . زمان خارج اعتباریله صلح

[۱] عینی مأخذ : جلد ، ۳ ، صحیفه ۲۲۳

وسکون وآسایش داخلنده کچمشدر دنیله بیلیر، اساساً پادشاه هیچ‌ده جدلجو دکلدی . کندیسی متصوفه‌دن اولوب علم وعرفانه دوشکون بولینیور ، مشایخ ایله ، فقها ایله دوشوب قالقیوردی . بناءً علیه اداره، کرك پادشاهك شومزاج وطبیعتنك رنکنی اخذ ایتمکه باشلامش، اداره‌سزلك یوز کوسترمشدی . پادشاه زینت واحتشامك علیهنده ایدی، کموشك استعمال اولنمه‌سنه طرفدار بولینیوردی ، مملکت سفاهت ایچنده پویاندی. پادشاه شرابك صاتیلمه‌سنی منع، میخانه‌لرك قاپاتیلمه‌سنی امر ایتمشدی ، فقط موفق اولهمادی : درت کون صوکره عسکر واهالی آره‌سنده عدم خشنودی تولد ایتمه‌سنه بناءً ممنوعیتی قالدیرمه‌یه مجبور اولدی ؛ استانبول ، ادرنه حرکت ارض مدهشندن صوکره غریبدرکه خلقه کموش طبقلرله ضیافت ویرمك، شوصورتله اونلری تسکین ایتمك لزومنه قانع اولدی .

حرکت ارضدن صوکره آناطولی‌یی تقسیم ایده‌رك اداره‌سنی اوغللرینه ، وحفیدی سلطان سلیمانه ویردی . ذاتاً اختلاف وکین ایله طوتوشان اوغللری آره‌سنده بوتقسیم یکی بردورهٔ نفاقك آچیلمه‌سنه وسیله اولدی . خلاصه خارجاً سکون تأسس ایتمکله برابر داخلاً بر اداره‌سزلك ، بر بوزوقلق واردی . شاه اسماعیل صفوی شو - احوالدن استفاده ایتمشدی : بو اثناده آناطولی‌ده کندی مذهبنی نشر ایدییوردی . پای تختده بوحالاتدن یالکز متعصبلر استفاده ایدییور ، افکار احرارانه‌یی بوغییورلردی. لطفی ، تمنایی بو احوال طولایییله اعتقادلرینك، آچیق سوزلی اولمارینك اعدام ایله‌جزالرینی کورمشلردی. زمانمنده وندیك ایلچیسی بولنان آندره آغرینی پادشاهی

حکومتنه کوندردیکی بر راپورده شوصورتله تصویر ایدییور: «أتلی وسمیز اولان چهره‌سنده اصلا بر ظالم وقورقونج آدم علامتی یوقدر. بالعکس حزن، اوهام پرستلك، اصرار، برآز ده خست اماراتی کورونیر. ماکنه صنایعی زیاده‌سور [۱]» پادشاهك بوحلم وسکونی یکیچریلرك خوشنه کیتمه‌یور، شهزاده‌لردن موسیقی‌یه آشنا اولان قورقودی، قونیه اوکنده یکنیله محاربه ایتمه‌سنه بناءً احمدی ایسته‌مه‌یورلر، جدلجو، چالاك، جسور سلطان سلیمی ایسته‌یورلردی. سلطان بایزیدك زمانی بر قرارسزلق، بر اداره‌سزلك، بر مسکنت، بر تعصب دوری اولمقله برابر شایان دقتدر، که افکار احرارانه اولدیریله‌مه‌مش، یالکز تعصبك نشو ونماسی ایچون لازم کلن تخم آتیلمشدر.

پادشاهك زهد وتقوایه اولان مربوطیتی یئه کندی محیطنده قالمش، حیات اجتماعیه‌نك، شراب ممنوعیتی پك حقلی بر شی اولمقله برابر طالغه‌لانمه‌سنی، فنا نتیجه‌لره کیتمه‌به تمایلنی انتاج ایتمشدر.

سلطان سلیمك پك آزسورن زمان سلطنتنده ایسه حیات اجتماعیه دمیر، قوی برالك زبونی اولمش، متیقظ بر ضابطه ورابطه تحت تأثیرنده تیتره‌مش‌در. بویوك پدرینك شدت وحدتنه مالك اولدیغی کبی اوکا امتثالاً پادشاهله وزرا وخلق آره‌سنه بر پرده قویمق طرفداری ایدی.

اسلافی اسطوانی شکل وآشاغی قسمنده دلبند بولنیر بر قاووق کیمکده‌لر ایکن ایران حکمداری کیخسروك تاجنه مشابه، صرف

[۱] هامه‌ر ترجمه‌سی: جلد، ٤، صحیفه ۸۷

پادشاهی قولدن تفریق مقصدیله ، سلطان سلیم مدورالشکل ، شال ایله اورتولو بر قاووق قبول ایله‌مشدر . سلطان سلیم مرکزی بر اداره‌یی سیاستنه موافق کوردیکی ، عسکرده ، اهالیده فکر عصیانی اولدیرمك ایسته‌دیکی جهتله اوزمانه دکین یکیچریلره سلسلهٔ ترقی‌یی تعقیب ایله‌رئیس اولان سکبان باشی‌یی قاعده‌یی بوزه‌رق بالذات کندی معتمدلرندن برینه ویردی ، بوکا قول کهیاسی عنوانیله ایکنجی بر قوماندان دها علاوه ایتدی وآغالق منصبنی‌ده ایجاد ایده‌رك بونك تعیینی حقنی پادشاهه ویردی . شوصورتله پادشاه عسکرك أك بویوك قوماندانلغنی کندی یدنده طوتمش اولییور ، عسکری دها زیاده بر ربط وضبط آلتنه آلمش بولینیوردی .

باخصوص سلطان سلیمك سیاسی بر نقطهٔ نظردن اولان اتحاد اسلام نظریه‌سی سلطان بایزیدك روحاً آرزو ایتدیکی احای حریت افکارینی دها قوی اساسلره ربط ایتمش اولییوردی . بوندن تقریباً بر بر بچق عصر صوکره کوریله‌جك اولان شدیدتعصبك، ومطلقیتك تمللری فاتحله سلیمك شو اجراآتیدر . پادشاهك وزراسنه قارشو کوسترمش اولدیغی شدت ، سکز سنه‌ده یدی وزیر باشنك کسلمه‌سی استقلال فکری‌یی فاتح زماننده زیاده مملکتده اولدیرمش ، سلطان سلیمان قانونینك مدبدب ، محتشم ، مطلق اداره‌سنك اساسلرینی ایشته بو طرز اداره ، وبواحوال حاضرلامشدر .

شورایه قدر ویریلن ایضاحات کوستریبور ، که دور سرایی بر استقرار اجتماعی ، بر تکامل اداره واجتماعی دوره‌سی اولمایوب بالعکس بر احضار ، بر تردد دوره‌سیدر . بناءً علیه ادبیاتده بو -

تصورات وتلوناته معروض قالمش ، پادشاهلرك هوساتی تعقیب ایتمش، لسان‌ده ترددلر ، اشتباهلر کچیرمش ، بعضاً تصوفی ، بعضاً صرف کبار ، بعضاً حر وآزاده بر ادبیات کورولمش ، مع مافیه سرای ادبیاتی جدول قیمك ذروه‌سنی اشغال ایتمکده بولنمشدر . زیرا مطلقیته تمایل وبونك اماراتی ، خلقك حیله ایله ، هر نه ایله اولورسه اولسون تعالی وترقی‌یه قارشو احتراصی هرکسی سرایك اطرافنده طوپلایوردی .

سرای کبار ، اصل ، خلقدن آیری بر وضعیت آلمش ، بناءً علیه عصرك دیار کمالی اولان ایرانی مودەل اتخاذ ایتمشدر ، ایران صنعتیله ، ادبیاتیله سرایك نظرلرنده پك یوکسك بر موقعه مالك بولنیوردی . بناءً علیه ادباء شعرا نظرلرینی هپ اوکا توجیه ایتمشلردی. سعدینك، حافظك ، منلا جامی‌نك ، نظامی‌نك، خلاصه شعرای فرسك آثاری استانبول ، وترکیه شاعرلرینك تقلیدکاهی اولمشدی. ایرانك عثمانلی موجودیت روحیه‌سنده او قدر بویوك تأثیری واردی، کەاحمد پاشا آثارینك اکثرینی شعرای عجمدن ترجمه ایدییور، حمدی نظامی‌یی تقلید ایدییور ، ایلك خمسه شاعری بهشتی ایران تأثیریله أثرینی وجوده کتیرییوردی. سلطان سلیم ایران‌شاهنی مغلوب ایتدیکی حالده بالذات اودیارك تأثیرندن قورتیله‌مامش ، منظومه‌لرینی لسان فارسیله یازمشدر . فاتح علی قوشجی‌یی هرمنزلنه بیکلرجه آقچه ویره‌رك ایراندن جلب ایتمش ، سلطان بایزید شاعر جامی ، متبحر دوانی‌یه هرسنه مهم بر مبلغ کوندرمشدر. سلطان‌سلیم تبریزه کیتدکدن صوکره اورانك بوتون صنعتکارلرینی باشنه طوپلامش ، استانبوله

کتیرمش ، شوصورتله ایران علم وصنعتنه کوستریلن توجهی اثبات ایتمشدر . شاه اسماعیله قارشو آناطولی اهالیسندن بر چوغنك حقیقی بر محبت وارتباطی واردی ، خطایی مخلصی منظومه‌لرك اونك نامنه یازلدیغنی آناطولیده پك درین بر تأثیر براقدیغنی خطاییلكك حالا یاشامقده اولدیغنی اونوتمه‌ملیدر . خلاصه عجم ادبیاتی ، ترك مدنیتی ایچون بر مایهٔ خارجی وظیفه‌سنی ایفا ایتمش ، اونك انكشافنه باعث اولمش‌در، بوتون بوتأثیرات سرایك خلقدن آیرلمه‌سی احتیاجندن متولددر .

دور، سادگیٔ افكار واحتساسات‌دن، تأسس ایدن اصالت، كبارلق طولاییسیله ، اوزاقلاشمش ، نظم‌ده ، نثرده دها زیاده سوس ، دها زیاده خیال ، حس آرامه‌یه باشلامشدر . بودورك أثرلرینه باقیه‌جق اولورسه عاشق پاشانك، سلیمان دده‌نك ، شیخی‌نك طور وافاده‌سندن آیری ، دها زیاده ایرانی ، دها زیاده بر قسم كزیده‌یه مخصوص وانفرادی اولدیغی كورولیر، مصطفی بن عمرالضریرك نثریله نشانجی محمد پاشانك نثری آره‌سنده نه‌درین فرق واردر . نجیسی پریشان ایكن ایكنجیسی بر شكل منتظم آلمش ، فارسینك عربینك أك كوزل كلمه‌لریله ، سجعلرله ، آیتلرله تزین ایتمش ، دها كبار . دها منفرد بر حاله كیرمشدر .

تصوف بیله — عوام ایچون لازم اولان ناظملره مالك بولنمقله برابر — عصرك بوتمایلات كبارانه‌سندن قورتیله‌مامش، سنان پاشانك، فضولینك دستنده اینجه بر رنكله تلون وتزین ایتمشدر . باخصوص دور پك حقیقی شاعرلر یتشدیرمشدر ، برنجی دورده شعر اعتباریله

ذکره شایان پك آز ذوات بولنورکن بودورك متوسط شاعرلری بیله اودورك أك ممتازلریله قابل قیاس بر حالده بولنمشدر . احمد پاشا قصیده‌جیلکه ، غزلکولغه رونق ویرمش ، حمدی نظماً تحکیه‌یی داهیانه بر صورتده تأسیس ایتمش، نجاتی شعره فکری ادخال ایتمش، ذاتی لسانه حساسیتك اشکال متعدده‌سنی آله بیله‌جك بر قابلیت بخش ایله‌مشدر .

شوراده اونودیلان بعض شاعرلردن بحث ایده‌جکز . بونلردن بری جمالیدر ، که کرمیان اوغللرینك دفتدارلغنده ، نشانجیلغنده بولنمش، دایسی شیخینك خسرو وشیرینی اصلندن فرق ایدیله‌مه‌یه‌جك صورتده تقلید ایله اتمام ایله‌مش ، چلبی سلطان محمد ، مراد ثانی زماننده یاشامشدر .

« نظر اهلی قاپوکا جنت اعلی دیدیلر
« یوزینك پرتوینه نور تجلی دیدیلر . »

سی نامه‌یی ترجمه واحمدی ایله شیخی‌یه دائما معارض بولنان « همامی » ده شو اسباب طولاییسیله شایان قید وتذکار اولدیغی کبی چلبی سلطان محمده شعر حقنده حس حرمتی القا ایدن ، معمافیه ضعیف بر شاعر اولان زهیری‌ده شوخدمتی طولاییسیله اونوتیله‌ماز. صدر اعظم محمود پاشایی‌ده شعرده اونوتماموق مقتضیدر ، پاشای مشار الیه عدنی تخلص بویورمشلردی :

« کوردکجه عنبرین زلفن رخ دلدارده
« مارشك افشان یاتوبدر صانیرم کلزارده . »

یازیجی اوغللری‌ده بودورك ممتازسیمالری‌در، بونلر ایکی برادردر،

محمد بیجانك ۹۱۰۹ بیتدن عبارت اولان محمدیه‌سی اسلامیتك اساساتنی، وتصوفی کوسترمکده‌در، احمد بیجانه‌کلنجه انوارالعاشقین نامنده‌کی کتابی ترجمه‌یه‌عینی لسانله ترجمه ایتمشدر . بو ایکی أثر اوزمان قبول عمومیه ، بویوك بر شهرته مالك اولمش ، محمدیه‌نك شهرتی زمانمزه قدر دوام ایده‌کلمشدر. بو ایکی أثر مراد ثانی زمانینده یازلمشلردر . محمد بیجانك مزاری کلیبولی‌ده اولوب کندیسی ولی عد اولنمقده ، ومزاری زیارتکاه بولنمقده‌در. شوسوزلری محمدیه‌دن آلییورز :

« مقدسدر آنك ذاتی نقایصدن نقایضدن
« منزهدر آنك ذاتی ایرشمکدن آ کا آرا
« زهی سلطان اعظم کیم کمالنه زوال ایرمز
« جلالی کبریاسندن جمالینه خیال ایرمز . »

سلطان بایزید ثانی شعراسنك أك مشهورلرندن بری‌ده مسیحی‌در، تاریخ وفاتی ۸۱۸ سنهٔ هجریه‌سیدر، عصرنده پك زیاده مشهور ایدی، « کل‌صدبرك » اسمنده بر انشا کتابی‌ده واردر ، بر مربعندن شو - سطرلری آلییورز :

« دکل بلبل قصه‌سن‌کم کلدی ایام بهار
« قوردی هر بر باغده هنکامه هنکام بهار
« اولدی سیم افشان آ کا ازهار بادام بهار
« عیش ونوش ایت‌کم کچر قالماز بوایام بهار . »

بوعصرده‌کی شعرا میانده هوس نامه صاحبی تاج زاده جعفر چلبی‌ی‌ده ذکر ایتمك مقتضیدر. چلبی، سلطان سلیمك امریله ایران سفرنده اعدام ایدلمشدر . « هوس نامه‌سندن شوسطرلری آلمغله اکتفا ایده‌جکز :

« شولركم تركى دلده شهرتى وار
« برى شيخى بر احمددر اى يار

« اكر شيخى در انصاف ايله بالله
« سخن ور لكدن اولمش كرچه آكاه .»

مشار اليه « عشق » ك دنياده وجودينه قانع دكلدى .

آهى ، روانى كبى دها بر چوق شاعر يتشمش ايسه‌ده بوراده نقل وذكرندن ، كتابك عدم مساعده‌سنه مبنى ، واز كچيلدى .

بودورده‌كى ترقيات فكريه ومدنيه‌يه كلنجه علمك شعبات متعدده‌سنده وجوده كلن تكاملات ، يتيشن سيمالر ذكر ايديلير سه تعيين وتظاهر ايدر .

چلبى سلطان محمد زمانده تيمورك تاريخنى يازان ، اونك اولديغى كبى سلطان محمدك‌ده چوجقلرينك معلمى بولنان عربشاه‌بر مورخ ، بر عالمدر . تيمور تاريخى بر آز غرضكارانه ايسه‌ده ينه أك چوق وثائق بوأثرك داخلنده‌در . شقائق النعمانيه‌ده بوذاتك أثريدر . « ٨٥٤ » تاريخنده وفات ايتمشدر . كافيه‌جى محمدالدين ، كه علم اشتقاق ايله أك اول اشتغال ايتمش‌در ، بوعصرده ياشامش ، عرب ادبياتنك صوك محررى بولنمش اولان سيوطى طلبه‌سى‌در . بونلردن باشقه تفسيره ، شرح وفقهه عائد بر چوق تأليفاتى بولنان قره‌مانلى صارى يعقوب ايله قره يعقوبى‌ده ذكر ايده‌رز . بوعصر داخلنده شيخ بدرالدين سماوى‌ده اونوديله‌ماز ، « جامع الفصولين » نامنده‌كى أثرى بين القضاة حالا مشهور ومعتبردر ، كنديسى متصوفه‌دن اولوب تحصيلى مصرده‌در . مبارك شاه منطقيدن درس آلمشدر ، اوراده‌كى

حسین اخلاطیدن تصوفی اخذ ایله‌مشدر ؛ عربی‌العباره اولمق اوزره یازیلان « وارداتی » مسلك تصوفیسنی تمامیله ایضاح ایتمکده‌در، کتاب « بیل که امور آخرت جهلانك بیلدیکی کبی دکلدر . » سوزلریله باشلامقده‌در .

تصوفده بویوك ودرین بر حرکت حصوله کتیرمشدر ، زمانی مشایخدن پك چوغی اونك نظریاتی هضم ایتمك خصوصنده زحمت چکمشلردر . طبده بو دورده طبیب قورد اوزون ، حکیم سنان ، بالآخره پاشا اولان فقیه ککبوزه‌لی فضل‌الله مشهوردرلر .

مراد ثانی زماننده منلا کورانی ایله‌حضر بکی یتشدیرمش اولان آیدینلی منلا یکانی‌یی ذکر ایده‌رز . بوذات مفتی ، مدرس ، قاضی وظیفه‌لرینی بحق ایفا ایتمشدر. بیضاوینك تفسیرقرآننه حواشی تعلیق ایدن‌منلا حمزه‌یی‌ده اونوتماملیدر .

فاتح سلطان محمد زماننده ایسه ریاضیوندن علی قوشجی‌یی قره سنان وعطاءاللهی کوستریرز . علی قوشجی پادشاهه بوتون سفرلرنده رفاقت ایدردی ، بونك یازمش اولدیغی « فتحیه » نامنده‌کی أثر اوزمانلرده عثمانلیلغك ریاضیاتده هانکی حدوده قدر واصل اولدیغنی بزه واضحاً بیلدیرمکده‌در .

منلاکورانی استقلال فکری ایله، علوم وفنونه خدمتیله‌مشهوردر، غرر ودرر نامنده‌کی ایکی أثر فقهیسیله علمای اسلامك ممتازی بولنان منلا خسرو منلا کورانی‌نك رقیبی‌دی . استانبول قاضیسی اولمش ، مفتیلك مقامنه چیقمش ، مقام مذکورده اون اوچ سنه قالمشدر ، آیاصوفیه جامعنه داخل اولدیغی زمان خلق کندیسنه یول

آچار ، فاتح زمانمزك « ابوحنیفه‌سیدر . » دیردی . معلم پادشاهی اولان خواجه زاده ایله ، خطیب زاده‌یی‌ده فقها میانده اونوتمه‌مق ضروریدر . خواجه زاده‌نك اسمی مصطفی مصلح‌الدین‌در ، باباسی تاجر ایدی، مسلکنی براقدیغی ایچون پدری کندیسنه پاره‌ویرمه‌مکله فقرو ضرورت ایچنده تحصیل علوم ایتمش ، اواخر عمرنده بر آلی طوتدیغی حالده شرح مواقفه حاشیه یازمشدر ، خطیب زاده اوقدر مشهوردی ، که سلطان بایزید بر معایده‌ده ایچری کیرر کیرمز یدی خطوه ایلرله‌مش ، اویله سلامنی قبول ومقابله ایتمشدر ، بر چوق حاشیه‌لری واردر ، حاشیهٔ تجریده تعلیقاتی حالا مشهوردر . خواجه زاده « ۸۹۳ » ده ، خطیب زاده « ۹۰۱ » ده وفات ایتمشدر .

فاتح سلطان محمد زمانده طب‌ده ایلروله‌مشدر ، یدی طبیب نزد پادشاهانه‌ده بولنیوردی ، بونك دردی ایرانی ، بری ترك ، بری عرب ، بری موسویدی . تورکك آدی آلتونجی زاده یاخودقیومجی زاده ایدی ، موسوی بالآخره ترك مذهبله مسلمان اولمش ، حکیم یعقوب‌تسمیه ایدلمشدر، اهتدا ایتمزدن اول دفتردار اولمش، اهتداسنی متعاقب وزارت‌منصبنه مالك‌بولنمشدر. ایرانی‌الاصل اولان قطب‌الدین شهری ایکی بیك آقچه ایله مجلس اطبایه ریاست ایدردی، شاعر شهیر حمدینك پدری آق شمس‌الدینی‌ده ذکر ایتمك اقتضا ایدر ، مشار الیه متصوفه‌دن ایسه‌ده فوق‌العاده عالم وصنعتکار ایدی . آق‌شمس‌الدین طبیب وموسیقی شناس ایدی . طبه دائر بعض آثاری، لسان عربی‌ده اولمق اوزره نوریه اسمنده بر کتابی ، اولیا نامه‌سی مشهوردر . یدی دفعه حج ایتمش ، کوینکه چکیلمش ، اوراده وفات ایله‌مشدر .

شیخ ابوالوفاده شعر موسیقی‌یه وقوفیله مشهوردی . انزوا کاهنه پادشاهك زیارتی منع ایتمش‌در .

سلطان بایزید ثانی عصری‌ده علم وعرفان اعتباریله جداً ممتاز برعصردر، تاریخ اعتباریله ادریس ایله نشری‌یی‌ذکر ایده‌رز.ادریس خاندان سلطنتی مطنطن ومسلسل جمله‌لر آره‌سنده مدح ایدر بر تاریخنویس ، نشری ایسه غایت ساده بر لسان استعمال ایدن بر وقعه نویسدر .

سلطان بایزید ایله سلطان سلیم آره‌سنده مقارنت استحصالنه مأمور اولان صاری کورز حقوق اسلامه دائر « مرتضی » اسمیله بر أثر یازمش ، « ۹۲۹ » تاریخنده وفات ایتمشدر . علمك بوزمانده پك قیمتلی اولمه‌سنه بناءً علمادن پك چوقلری زنکیندی . بوزنکین عالملردن بری‌ده مهرینك عاشقلرندن بولنان مؤید الدین‌در ، اصل اسمی عبدالرحمن اولوب « ۸۶۰ » تاریخنده آماسیه‌ده تولد ایتمش ، «۹۲۲» ده استانبولده وفات ایله‌مشدر. مشار الیه شعرده سویلردی. علم‌کلامك بعض مباحث مشکله‌سنه دائررساله‌لری‌واردر. کتبخانه‌سنده یدی بیك جلد کتابی حین وفاتنده بولنمقده ایدی. حریت افکارینك قربانی اولان توقادلی لطفی افندی‌یی‌ده اونوتمه‌ملیدر ، سنان پاشانك شاکردی اولوب خواجه‌سنی هیچ بر زمان براقمه‌مشدر، خطیب‌زاده فتواسیله « ۹۰۰ » تاریخنده اعدام اولنمشدر ، مفتی افضل زاده قتلنه فتوی ویرمك ایسته‌مه‌مش ، خطیب زاده اولدیکی کون « کتابمی لطفینك ألندن قورتاردم » دیمشدر . شرح مفتاحه حاشیه‌سی غایت مشهوردر .

بودورك أك ممتاز سیمالرندن بری‌ده حکیم شاه قیزوینی‌در: جلال‌الدین دوانی‌نك شاگردلرندن اولوب ایراندن حجه کلدیکی زمان سلطان بایزید نزدینه چاغیرمشدر ، سلیم اولك مقربینندن اولوب سلطان سلیمان قانونینك اوائل سلطنتنده وفات ایتمشدر ، موجز طبه دائر شرحی، ودمیرینك حیات‌الحیوانه ترجمه‌سی اولدیغی کبی طبك خارجنده فقهه دائرده بر چوق أثرلری واردر .

ریاضیوندن بودورده میرم چلبی‌یی ذکر ایده بیلیرز . اصل‌اسمی محمد اولوب قاضیٔ زادهٔ رومی احفادندن‌در . سنان پاشادن ، خواجه زاده‌دن درس آلمش ، متعدد مدرسه‌لرده درس ویرمش ، سلطان بایزیده ریاضیه معلمی اولمشدر . ریاضیات اعتباریله أك ممتاز سیمالردن بری اولوب زمانینده امثالی یوقدی . اولوغ بکك زیجنه سلطان بایزید امریله فارسی شرح یازمش ، علی قوشجینك فتحیه‌سنی شرح ایتمش، سمت قبله تعیینه دائر رساله تحریر ایله‌مش، سلیم اول زمانینده قاضی عسکر اولمش ، بعدالحج « ۹۳۱ » تاریخنده ادرنه‌ده وفات ایتمش‌در.

مفتی‌علی جمالی افندی‌ده تاریخ اعتباریله اونودلمه‌یه‌جق سیمالردندر، « المختارات » نامنده‌کی مجموعهٔ فتاواسی فقیه اسمنه بحق‌لایق اولدیغنی کوسترمه‌جك بر ماهیتده‌در ، کندیسنه « زنبیللی‌علی » افندی دینور ، جمالی افندی شجاعتیله ، طوغریلغیله ، علو جنابیله ، سلیم کبی بر پادشاهه ایجابنده مقاومت ایتمسیله جداً نجیب بر موجودیتدر . ممالك عثمانیه‌ده‌کی خرستیانلر دینلرینك محافظه‌سنی اوکا مدیوندرلر ، هاممه‌ر جمالی افندیدن بحث ایدرکن «جمالی خصوصاخرستیانلر و استانبولده‌کی رومللر ایچون حقیقةً بر ملك‌الصیانه اولمشدر.» دییور .» خرستیانلر

سلطان سلیمك دینلری حقنده‌کی اراده‌سندن قورتیلدیلر ، لکن کوزل بنالرك دارالاصنام اولمه‌سی حقنده قرآن عظیم‌الشانده بر آیت جلیله اولدیغی ایچون کلیسالرینی قورتاره‌مدیلر، سلطان سلیم زمانینده اکثر کلیسالر جامعه تحویل ایدلدی ، یالکز اسکی اولانلرك تعمیریله یکی کلیسالرك اخشابدن یاپدیرلمه‌سی اصول اتخاذ اولندی . بو اصول صدر اعظم کوپریلی زاده فاضل مصطفی پاشا زمانینه قدر دوام ایتمشدر. خرستیانلر موجودیتلرینی جمالی افندی‌یه مدیون اولدقلری کبی صدر اعظم پیری پاشایه‌ده مدیوندرلر. اکر بوایکی ذات اولمه‌مش اولسه‌یدی بوکون عثمانلی مملکتنده خرستیان قالمازدی . جمالی افندینك أك بویوك مزیتلرندن بری‌ده مسلکنده ثابت قدم اولمه‌سی ، دبدبه‌یه، داراته دوشکون اولمه‌سیدر . سلطان سلیم کندیسنی مفتیلکدن قاضیعسکرلکه ترفیع ایتدیرمك ایسته‌دیکی زمان «حکومت» لفظندن نفرت ایتدیکنی بیان ایله اعتذارده بولنمشدر .

معماری‌ده دورك بوحالت کبارانه‌سندن استفاده ایتمش ، برچوق مبانئ عالیه وجوده کلمشدر . چلبی سلطان محمد زمانینده سلیمان اولك ادرنه‌ده تمللرینی وضع وموسی چلبینك پنجره‌لره قدر دیوارلرینی انشا ایتدیکی اولو جامع اتمام اولندی. سلطان محمد بویوك پدری‌نك زمانینده باشلانان، پدری زمانینده ناتمام قالان بروسه‌نك بویوك جامعنی‌ده ختامه ایردیردی . ضیا بك بوجامع حقنده شو معلوماتی ویرییور : «بوجامع شهرك وسطنده فرح و دلنشین برمعبددر، ـ خارجاً پك بسیطدر، در ودیوارنده مزینات یوقدر. درونی مرمر ستونلر، آویزه تزیینات ایله رونقدار دکلسه‌ده محرابی الوان مختلفه‌ده نقوش وازهار کوناکون

ایله نظره پیرادر . » . هامه‌ر بوجامع حقنده « یوز قدم مربع بر مسافه اشغال ایدر، مربعك هر طرفنده بش مساوی قسم کورینور، هر بری یکرمی قدم مربعنده ودرت تمل اوزرینه موضوع یکرمی بش دائره‌یه منقسمدر . دائره‌لردن یکرمی دردی قبه ایله مستوردر. بنانك وسطنده بولنان یکرمی بشنجیسنك اوستی آچیقدر ، پك یوکسکده ومحیطی یکرمی قدم وسعتنده مدوربر پنچره‌سی کورینور، پنچره‌نك آلتنه جامعك داخلنده کنیش ومربع بر حوض تصادف ایدر ، بروسه جامعی قسطنطنیه و ادرنه جامعلرندن بوحوض ایله تمیز ایدر . منبرك اویمه‌لری چیچك ، میوه، یاپراق ، حتی غایت اینجه ایشله‌نمش یاقه‌لر شکلنده‌در . بویوك جبهه‌نك ایکی منتهاسنده هیچ بر شیئه ازاله‌سی ممکن اولهمه‌یه‌جق بر متانتده تملر اوزرینه واصل بنادن آیرلمش ایکی مناره یوکسلیر ، بومناره‌لردن برینك اوست شرفه‌سندن ـ کشیش طاغی صولرندن کلن برفسقیه بویوك بر ارتفاعه قدر چیقار . » سوزلرینی سویله‌دیکی کبی بناده‌کی فسقیه ایچون‌ده اولیا چلبی«محکمه جانبنده‌کی‌مناره‌نك قدمنده استاد معمار برشادروان قدحی ایجاد ایدوب آب زلالنی تا کشیش طاغندن اوچورمش ، حقا که معرفت اظهار ایتمشدر .» [۱] دییور .

سلطان محمددن اخلافه انتقال ایدن آبدات تاریخیه‌دن بری‌ده یشیل‌عمارت‌جامعیدر. تاریخ عثمانینك بدایتنده‌معمار موسی آغادن [۲] صوکره ذکره شایان اولان أك بویوك معمارمز الیاس آغانك دست صنعتندن چیقمشدر . بوجامع حقنده‌ینه ضیا بك « جامعك

[۱] بومناره‌نك اوزرنده‌کی فسقیه‌دن بوکون أثر یوقدر .

[۲] چاندره‌لی خیرالدین پاشا بوذاته ایزنیقده‌کی‌چینیلی‌جامعی‌یاپدیرمشدر.

محفل همایونك اقسام انشائیه‌سنده مشهود اولان تزیینات نقشیه ، بو تزییناتده‌کی الوانك مطابقت کامله‌سی ، رنکلرك امتزاجی و آهنکی ، دیوارلرنده ، محرابنده ، ومحفل همایونده بولنان چینی‌لرك نفاستی و اوزرلرنده‌کی رنکلرك، چیچکلرك نفاستی وطبیعلکی وهیئت مجموعه‌لرنده کوریلن ذوق احتشامپروری صنعت معماریٔ عثمانینك بودورده واصل اولدیغی مرتبهٔ کامله برر شاهد ذی احتشامدر . » دییور .

هامه‌رده « اشبو سلطان محمد جامعنك ستونلرله مزین حولیسی یوقدر ، ایچه یوکسکلکده بیاض مرمردن بسیط بر طبان اوزرینه انشا ایدلمشدر. دیوارلری خارجاً غریب بر منظره کوستریر . بو - دیوارلرك بوتون جبهه‌لری قرمزی ، یشیل ، ماوی ، صاری ، سیاه ، بیاض رنکده مربع‌الشکل بویوك مرمر پارچه‌لرندن مرکب بر تخف موزاییقیله مستوردر ، پنجره‌لر وتزییناتیله بنانك ذروه‌سنه قدر یوکسه‌لن قبو قرمزی مرمردن چرچیوه‌لر ایچنه طاقیلمشدر . بومرمرك اوزرنده‌کی یازیلر اوقدر صناعتله حك ایدلمش و اوقدر أیی جلالندیرلمش‌درکه حرفلر حك ایدلمش کبی دکل ، دوکیلمش کبی کورینور .

فقط بالخاصه بوبنانك شرق صناعت معماریه ونقریه‌سنك بر بدیعهٔ حقیقیه‌سی اولان قاپیسی اوزرنده‌کی تزییناتك ظرافتی وبونلرده‌کی ذوق‌سلیم اعتباریله برصنعتکارك نظر دقتی جلب ایتمکه لایقدر. ـ جامعك دیوارلری داخلاً یردن برآدم یوکسکلکه قدر ایرانك مائی چینیلریله مسطوردر . بوچینیلر اوزرنده کموشدن حرفلرله یازلمش آیات قرآنیه کورونیر . قرمزی مرمردن اویولمش اولان محرابده‌کی

نقشلرك نفاستی قارشوسنده‌کی قاپونك عظمتنه تقابل ایدر . « وقتیله قبه‌لر ایله مناره‌لریشیل چینی ایله قاپلانمش اولدیغندن بوچینیلر کونشده زمرد کبی پارلار وبنایه پریلر سرایی منظره‌سی ویررردی.» تفصیلاتنی ویرییوز، اولیا چلبی‌ده دخی « یشیل عمارت قپوسی قرق‌بیك آلتونه بنا ونقش اولنمشدر دییه داستان دوستاندر . » سوزلرینه تصادف اولنیور .

سلطان مراد ثانی‌نك زمان سلطنتنه کانجه‌مغنیساده انشا ایتدیردیکی سرایلر باغچه‌لرله صنعت معماری‌یه بر رونق مخصوصه ویرمکده‌در ، مع‌التأسف حال حاضرده بونلردن هیچ بر شی قالمامش ، یالکز مغنیساده تك بر قله کورولمکده بولنمشدر.

سلطان مراددن بزه انتقال ایدن دیکر بر أثر نفیس‌ده ادرنه‌ده ایلك دفعه حریملی اوله‌رق یاپدیردیغی، بوتون عثمانلی جامعلرینه مودل اولان جامعدر. بونك درت مناره‌سی واردر ، بونلردن برینك اوچ شرفه‌سی ، ایکیسنك بر شرفه‌سی ، دیکر برینك ایکی شرفه‌سی واردر، اوچ شرفه‌لی مناره‌نك اوچ مردیوه‌نی اولوب چیقان مؤذنلر بربرلرینی کورمز . اولیا چلبی بوجامعك بش بویوك قبه‌سی اولدیغنی سویله‌دکدن صوکره « بوبش قبه‌نك درونده استاد نقاش نجه‌بیك الوان لعلی، لاجورد، سمایی، سبزکون، اصفرکون بویالر ایله نقش بوقلمون عبرتنمون ایتمش که امعان نظرله تماشا ایدن معارفشناس انکشت بر دهن اولوب واله حیران ، دمبسته وسرکردان اولور. محراب‌ومنبری کونا کون نصوص ایله محکوك وکونا کون رخام معکوك ایله معقود قلنمشدر . ـ چوره‌سنده‌کی طرز قدیم خرده پنجره‌لرك قبله‌سی

خارجنده بر شکوفه زار واردر ، که آنده اولان ازهارك روایح طیبه‌سی جماعتك بینیسنی معطرایدر.» سوزلرینی سویله‌یور[۱]. برنجی دفعه اوله‌رق مرادثانی بویوك کوپریلر انشا ایتدیرمشدر . ارکنه‌ده یوز یتمش آیاق اوزرینه بر ، سلانیك ایله یکیشهر آره‌سنده بر چاریك سورر بطاقلق اوزرنده دیکر بر ، بالق حصار نامیله موسوم دیکر برکه جمعاً اوچ بویوك کوپریسی واردر .

فاتح سلطان محمد استانبولی فتح ایتدکدن صوکره سکز کلیسایی جامعه تحویل ایتدیکی کبی درت جامع‌ده کندیسی تأسیس ایتمشدر . فاتح جامعی وقتیله حواریون کلیساسنك بولندیغی موقعده انشا اولنمشدر[۲]. مربع الشکل حولیسی اولوب اوچ طرفی ستونلرله تزیین ایدلمشدر ، دردنجی جهتده جامعك جبهه‌سنی تشکیل ایتمکده بولنمشدر ، قبه‌لر غرانیت ومرمر ستونلر اوزرینه موضوعدر ، حولینك صوك جماعت محلی اوزونلغنجه مجلا مرمردن برصوفه موجوددر، اورته‌ده‌قورشون قبه‌لی بر شادروان واردر ، حولینك خارجنده‌کی دمیر پارمقلقلی پنجره‌لر اوزرنده رنکارنك مرمرلر اوسته معتصمی طرز خطله سورهٔ فاتحه نقش اولنمشدر ، « قبله قپوسندن طشره چیقارکن صاغ طرفده چارکوشه بیاض مرمر اوزرینه مذهب ولاجورد ایله خطاط دمیرجی چلبی خطی ایله تحریر اولنان حدیث شریف (لتفتحن القسطنطنیه ولنعم الامیر ... الخ محرر و محکوکدر . » [۳] اطرافده

[۱] شمدی مزارلق اولدیغی بر ادرنه‌لی طرفندن سویلنمشدر .

[۲] سلطان مصطفای ثالث زماننده زلزله‌دن منهدم اولمغله یکیدن انشا ایدلمشدر .

[۳] اولیا چلبی : جلد ، صحیفه ۱۳۹

سکز مدرسه، عمارتلر ، دار الشفا ، دارالمجانین ، کتبخانه ، واطفال ذکوره مخصوص مکتب واردر. ایلك تأسیس اولنان عثمانلی کتبخانه‌سی بودر . جامعك انشاسنه ٨٦٧ ده باشلانمش ، «٨٧٥» سنه‌سنده ختام بولمشدر . معمار سنان بوجامعه بالآخره پك چوق ضمیمه‌لرده بولنمش‌در .

فاتح سلطان محمدك انشا ایتمش اولدیغی جامعلردن بری ایوب سلطان دیکرلری‌ده ادرنه قاپوسنده امیر بخاری ویکیچریلر جامعیدر.

ادرنه‌ده قاسم پاشا جامعی‌ده زماننده وزرادن قاسم پاشا طرفندن انشا ایتدیرلدیکی کبی ینه عینی شهرده قیزی عایشه و خلیله‌سی سنیه سلطانك جامعلری‌ده مشهوردر. سلطان محمد درسعادتده اسکی‌ویکی سرایی ، عتیق بزازستانی‌ده یاپدیرمشدر .

سلطان بایزید زمانی‌ده تأسیسات معماریه اعتباریله زنکیندر . سلطان بایزید جامعی استانبولك أك مشهور جامعلرندن بریدر . معمار خیرالدینك زادهٔ طبعیدر . اولیا چلبی شو صورتله تصویر ایدییور : « چارپایهٔ افلاکه سر چکمش بر قبهٔ مدور عالیدر ، وقبله طرفنده محراب اوزره وقبله قپوسی اوزره نیم قبه‌لر دخی قبهٔ کبیره‌یه ضم اولنمشدر ، وجامعك یمین ویسارنده ایکی عنابی کون صماقی عمودلر وارکه مثللری بلکه مصرده سلطان قلاوون جامعنده اوله. » [١]. سلاطین عظامك نماز قیلمه‌سنه مخصوص اولان محفل جداً قیمتدار بر أثر نفیس اولوب اوزرنده‌کی مذهب قفسلر سلطان ابراهیم زماننده وضع اولنمشدر.» محراب، منبر، مؤذن محفلی مرمر خامدن‌ساده کوزلدر.

[١] اولیا چلبی : جلد ، صحیفه ، ٣٤١

محرابك اوزرنده‌کی آیت کریمه شیخك خطی‌در ». حریمك اطرافی ستونلرله محاط اولوب اوزرلرنده قبه‌لر ، و اورته یرده بر حوض واردر ، بونك اوزرنده‌کی سکز ستونه موضوع قبه سلطان مراد رابع طرفندن انشا ایتدیرلمشدر . جامعك اطرافنه یتمش قبه‌لی بر مدرسه ، بر عمارت ، بر مسافر خانه ، بر دارالقرآن بانیسی طرفندن یاپدیرلمشدر . ادرنه‌ده سلطان بایزید استانبولده کنه مشابه بر جامع، بر خسته‌خانه، بر عمارت، بر مدرسه ، آماسیه‌ده بر تکیه، بر عمارت، بر مدرسه انشا ایتدیرمش، عثمانجقده قیزیل ایرماق اوزرنده طقوز، وسقاریه نهری اوزرنده اون درت وصاروخان سنجاغنده کدوس نهری اوزرنده اون طقوز کمرلی برر کوپری قورمشدر . بر چوق وزیرلرده پادشاهه امتثال ایتمشلردر .

سلطان سلیمده کندی نامنه اضافتله یاد اولنان جامعك انشاسنه باشلامشسه‌ده عمری وفا ایتمیه‌رك « ۹۲۶ » تاریخنده وفات ایتمش ، « ۹۲۷ » تاریخندن اوغلی سلطان سلیمان قانونی پدری نامنه اکمالنه باشلایوب « ۹۳۳ » سنهٔ هجریه‌سنده ختام بولمشدر . منبری ، محرابی بیاض مرمردن اولوب ساده‌لك ایچنده بر کوزللك کوسترمکده‌در . زلزله‌دن قولایلقله منهدم اولمه‌مسی ایچون جامعی آلچاق یاپیلمشدر، صاغنده ، صولنده « برر شرفه‌لی ایکی عدد مناره دخی سائر مناره‌لر کبی عالی دکلدرلر . » وحرمی بیاض مرمر خام ایله مفروش اولوب اوچ یایلی وجوانب اربعه‌سندن یان صوفه‌لری جمله ستون کوناکون اوزره خرده اوچ عدد قبوسی واردر . » [۱] بوراده بر حوض

[۱] اولیا : صحیفه ۱٤۸ ، جلد ، ۱

واردر ، بونك اوزرنده‌کی قبه‌یی سلطان مراد رابع یاپدیرمش ، محفلده‌کی قفسلری سلطان ابراهیم وضع ایله‌مشدر . بوجامعی معمار سنانك یاپدیغی اولیا چلبی یازییورسه‌ده یاکلشدر، زیرا «۹۲۷» تاریخنده دوشیرمه اوله‌رق قوجه معمار عسکر بولینیوردی . بوائناده رئیس المعمارین عجم علی نامنده بر ذات ایدی .

دیمك ، که معماری‌ده دورك اصالت وکبارلغنده حصه‌مداولمش، عثمانلی تاریخ مدنیتنی یوکسه‌لته‌جك پك چوق آثار نفیسه وجوده کلشدر ؛ بودورده معمار الیاس ، معمار مصلح‌الدین ، جعفر [۱] معمار محمدالمجنون، معمار خیرالدین ، معمار عجم علی کبی بر چوق ممتاز سیمالر یتشمشدر .

لسانه کلنجه : سرایك آرزوسنه تبعیتله ایکی‌یه آیرلمش ، بر عوام ، برده سرای لسانی تشکل ایتمش ، یاواش یاواش بر قاعده وضابطه تختنه کیرمش، ابتدای سلطنت‌سنیه‌ده‌کی تشوشاتدن قورتیلمش، ذاتی ایله برابر ذروهٔ تکمله قدم باصمش ، عربجه ، عجمجه کلمه‌لرك لسانده موقعی تعین ایتمش ، بر استانبول وسرای ترکجه‌سی تأسس ایله‌مشدر .

---

[۱] آیاصوفیه مناره‌لرینی حین فتحده انشا ، کلیسادن جامعه تحویل یچون بعض کونا تبدیلات اجرا ایدن معمار مصلح‌الدین ایله معمار جعفردر. [خیرالله افندی تاریخی]

دورهٔ کمال

باقی ، غزللری مرثیه‌لری . — تذکره نویسان : لطیفی . — روحیٔ بغدادی . — خاقانی . — مورخلر: سعدالدین، پچوی، عالی . — نفعی ، شخصی، آثاری . — صبری. — یحیی. — بودورك هیئت عمومیه‌سنه بر نظر: اجمال اجتماعی وسیاسی: ترقیات فکریه، معماری، شیوه وذوق خصوصنده کی تکاملات ، لسانك اینجه‌لشمسی.

۱

باقی . — دور سابقك تدقیقاتندن آ کلاشیلدیغی وجهله ادبیات، علم، لسان ، معماری، حیات اجتماعیه اعتباریله واقع اولان تکاملات ذروهٔ کمال وتکامله واصل اولمش بر حکومت مطلقه‌یه ، بر دولت واسعه وفریحه‌یه یاقیشه‌جق بردرجه‌یه کلمشدی. مملکتده حیات اجتماعیه وحیات اداره ثروت ایله ، مظفریتلرك ویردیکی غرور ایله باشقه مملکتلردن طوپلانان علم وعرفان قرینتیلریله ، عادات ایله اصیل وکبار بر شکل اخذ ایتمش بولینیوردی. ادبیاتده بوشکل اجتماعیه، ادبیاتك جمعیت ، جمعیتك ادبیات اوزرینه تأثیری قاعده‌سنه بناءً ، توافق ایتدی؛ لسان اعتباریله متین، خیالات، حسیات، افکار اعتباریله علوی وکبار بر شکل اخذ ایلدی.

بونك اساساتی احمدیلر، ذاتیلر حاضرلامشلرسه‌ده نقشلرینی، زینتلرینی وضع ایدن ید دها باقینك أیلدر .

باقی « ۹۳۳ » سنهٔ هجریه‌سنده فاتح جامعی مؤذنلرندن بر ذاتك

صلبندن دنیایه کلمش ، کوچك یاوروحمود تسمیه اولنمشدر . حیاتنك ایلك سنه‌لری بومحیط داخلنده کچمش ، فاتح مدرسه‌لرینی طولدیران طالبین علم ومعرفتك، جامع داخلنده درس‌ویرن معلمینك چوجغك نظر دقتنی جلب ایتمکدن بر آن خالی قالمادیغنه ، خصوصیله علمایه کوستریلن احترامات‌ك موجودیتی اوزرنده پك بویوك بر تأثیر حصوله کتیردیکنه شبهه ایدیله‌مز ، اکر بویله اولمه‌مش اولسه‌یدی باقینك هانکی اسباب وسوائق تحت تأثیرنده تحصیل علمه تمایل ایتدیکنی آکلامق پك کوچ اولوردی. عائله‌سنك کوچکلکی ، استانبولك هجرا بر کوشه‌سنده اقامتی، بومحیطك اوزرنده‌کی تأثیری اونی هرحالده عادی بر حیاته سوق ایلردی . باقی کنجلکنده سراج چراغلغنه کیرمشسه‌ده بومسلکی کندی غایهٔ آمالیله توفیق ایده‌مدیکی جهتله ترك ایتمش، مدرسه‌نشین اولمش، بوتون حرارتیله چالشمه‌یه باشلامشدر. خواجه‌سی سنبل قصیده‌سیله نامنی شعرله تأبید ایتمش اولان قره‌مانی‌زاده محمد افندی اولوب شیخ‌الاسلام ابوالسعود افندیدن ملازم اولمشدر .

طریق علمیه‌ده پك آز زمان ظرفنده قطع مراتب ایتمش ، ذکاسنی، درایتنی بر چوق کیمسه‌لره طانتدیرمش، ایکی دفعه‌استانبول قاضیسی اولمش ، آناطولی وروم ایلی صدارتلرینه ارتقا ایله‌مشدر .

تحصیل علم ایله مشغول ایکن کندیسنده شعره بر استعداد کورمش ، زمانك وعثمانلیلغك أك بویوك شاعری بولنان ذاتی‌نك دکانچه‌سنه دوامه باشلامش ، نظریات شعریه‌یی همان همان اوندن اخذ وتلقی ایتمش ، ایلك منظومه‌سی اولان :

« هر قچن کوکله فکر عارض دلبر دوشر
« کوییا مرآته عکس پرتو خاور دوشر . »

مطلعلی غزالی استاده اوقودیغی زمان استاد پك کنج اولان باقینك بونی یازدیغنه قانع اولمامش ، انتحالك فنالغی حقنده نصیحتلرده بولنمش ، کندیسنی امتحان ایتمشدر [۱] .

باقینك ذکاسنی ، استعداد ودهای شعریسنی چکه‌مه‌ینلر أللرندن کلدیکی قدر ادبازینه چالشمشلر ، نامی اسمنده‌کی بر شاعرك :

« جهانك نعمتندن کندی آب ودانه‌مز یکدر
« ایلك کاشانه‌سندن کوشهٔ ویرانه‌مز یکدر . »

« مطلعلی غزالی باقی‌یه استاد وبونده‌کی :

« غنا صدرنده‌کی مغرور وناآسوده سروردن
« فنا بزمنده خواب آلود اولان مستانه‌مزیکدر . »

بیتندن پادشاه زمانه تعریض معناسنی استخراج [۲] ایتمشلر ، مشار الیهی نفیك حدودینه قدر کتیرمشلر ، نفی اولنمق اوزره ایکن حقیقت آ کلاشیله‌رق عفو ایدلمشدر . شیخ‌الاسلام بوستان زاده محمد افندی‌ده شاعرك تعریضاتندن متأثر اوله‌رق :

« میخانه‌لر بیت الحرم ، پیر مغان شیخ‌الحرم . »

مصراعیله‌شاعری تکفیر ایتمش ، بیچاره یاقاسنی اعدامدن کوجلکله قورتارمشدر .

باقی قره یاغز ، اوزون بویلی ، ضعیف بر ذات اولمغله رقباسندن « امری » نامنده‌کی شاعر بر قطعه‌سنده « قارغه » دیه توصیف ایتمش اولمغله بولقب قالمش ، ظریف کیمسه‌لر اونی قارغه باقی دییه

[۱] حسن چلبی تذکره‌سنه مراجعت .
[۲] فائق رشاد بك.

یاد ایتمه‌یه باشلامشلردر [۱]. باقی سبکمزاج، خوش‌مشرب، دهاسندن امین بر ذات ایدی .

باقی جداً ممتاز بر سیمای شاعریتدر، دور کمالی آثارنده أك بارز، أك رونقدار بر طرزده کوستردیکی کبی بو دورده یتیشن شعرایه‌ده بر استاد اولمش، زمانمزه قدرهرکس آز چوق اونی تقلید ایله‌مشدر .

باقینك أك‌بویوك مزیتلرندن بری زمانك حالت روحیه‌سنی تمامیله مص‌وتمثیل ایتمه‌سی، اوکاکوره برلسان و ادبیاتك مؤسسی اولمه‌سیدر. باخصوص آثارینك جدی بر تحسس محصولی بولنمه‌سی لسان اعتباریله مالك اولدیغی مزیاتی بر قاعدها تزیین ایتمکده‌در . باقی مرثیه‌لری ، مرثیه‌لرنده‌کی طرز رؤیت ، طرز تحسس ، طرز افاده طولایسیله اوزمانه قدر کلن‌شعرایه تقدم ایتمکده‌در . اوبونلرده کبار ، مغرور، اصیل بر دورك اولادی بولندیغنی بزه نه کوزل احساس ایدر . مرثیه‌لرینك روحنده ایچین ایچین آغلایان، مع‌مافیه ولوله‌دن شماتتدن خوشلانمایان ، وقار ونجابتنه خلل کتیرمه‌ین بر حال موجوددر . سلطان سلیمان قانونینك وفاتنه آغلارکن طونجدن ، دمیردن نه‌متین، نه‌کبار ، نه وقور ونه‌طاشقین بر لسان قوللانیر :

« اولسون غمکده بنجلین زاروبی قرار
« افاقی کزسون آغلایه‌رق ابر نوبهار
« طوتسون جهانی نالهٔ مرغان صحدم
« کللر یولنسون آه وفغان ایلسون هزار
« سنبللرینی ماتم ایدوب چوزسون آغلسون
« دامانه دوکسون اشك فراوانی کوهسار

[۱] فائق رشاد بك.

آ کدجه بوی خلقکی دردکله لاله‌وش
« اولسون درون نافهٔ مشك تتارتار

« کل حسرتکله یولاره طوتسون قولاغنی
« نرکس کبی قیامته‌دك چکسون انتظار

« دریالر اتسه عالمی چشم کهر فشان
« کلمز وجوده سنجلین‌در شاهوار

« ای دل بودمده سن سن اولان بکاهم نفس
« کل نای کبی اکله‌یه‌لم [۱] باری زار زار

« آهنك آه وناله‌لری ایده‌لم بلند
« اصحاب دردی جوشه کتورسون بوهفت پند .»

خاله سلطانك وفاتنه یازدیغی مرثیه‌ده شوسرد ایدیلن اوصافی تمامیله کوسترییر :

« ابر باران‌که یغر کلستان اوزره
« قطره‌لرکم دوکیلور سنبل وریحان اوزره

« جویلرکم طولانور دامن صحرالرده
« ژاله‌لرکم کورینور لالهٔ نعمان اوزره

« هپ اوکوز یاشلریدر آقدی بساط ارضه
« آغله‌شیر اهل سما حضرت سلطان اوزره

« ماتمن طوتسه نوله عالم علویده فلك
« سایهٔ رحمت رحمان ایدی انسان‌اوزره

« بوفنا کلشنك خار وخسندن کوچروب
« قوردیلر بارکهن روضهٔ رضوان اوزره.»

---

[۱] ایکله‌یه‌لم .

اشيانك، حادثاتك أك كيزلى ، أك نظرفريب نقاطنى كورمك ، كوسترمك خصوصنده باقينك نه درين بر نظرى، بر طرز خصوصىٔ رؤيتى واردر ، اوقلمنه تصادف ايدن هر شيئه ، كلماتنه جان وحيات ويره‌رك ، خياللره بر ممتازيت مخصوصه علاوه ايليه‌رك ، نه يكى بر حقيقت وبر حسن توديع ايدر . قصيده‌لرنده‌كى كريزكاهلرده بعضاً اويله ناديده ، زنكين ، مصراعلره تصادف اولنور ، كه تقريباً ايكى عصر صوكره كلن غالب دده‌يه استادلق ايتمش، اونك تعقيب ايتديكى مسلكك مبشرى اولمشدر دنيله بيليرز :

« دايهٔ ابرينه غنجه‌لرك شبنمدن
« باشنه آچه ديزر نيته‌كه اطفال صغار

« موسم رزم دكلدر بزم ايردى ديو
« سو سنك خنجرنى طوتدى سراپا ژنكار

« سمنك سينهٔ سيمتن آچوب باد سحر
« چوزدى كلشنده كلك دوكلرين [١] ناخن خار

« پيرهن برك سمن كوى كريبان شيخ
« كلستان اولدى بكون بر صنم لاله غدار . »

غزللرينه كلنجه باقى بونلرده جداً خارقه دينيله‌جك بر حساسيته مالك اولديغنى اثبات ايتمكده‌در. بونلرده عشقك تجليات مختلفه‌سنى، طبيعتك كوزللكلرينى ، كندينه عائد غرورك تظاهراتنى ، زمانك روحنى ، عنعناتنى ، أك خرده ، أك كوچك نشيلر اوزرنده‌كى دقت حساسيتنى، لاقيدى‌يه قارشو تمايلاتنى، شوخ مزاجلغنى ، ألم وهجرانك

[١] دوكلرينى .

ذوقنی ، کچیجی أملرینی، جانان حقنده کی نقاط نظرینی، عالم وکائنات حقنده کی مطالعاتنی طاتلی، متین، حسنکار بر افاده ایله بزه کوستریر، طرز غزله بر تازه‌لك بخش ایتدیکنه شبهه یوقدر . أك زیاده نظر دقته آلنه‌جق کیفیت یازدیغی غزللرك حس ایدلمش اولمه‌سی ، اکثریسنه کیدیریلن ادانك ممتاز بولنمه‌سی، «ؤدانك» موضوعك آهنك درونیسنی اخذ ایتمش بولنمه‌سیدر . شو بر قاچ مثالی آلمقله اکتفا ایده‌جکز :

« ازلدن شاه عشقك بندهٔ قربانیوز جانا
« محبت ملکنك سلطان عالیشانیوز جانا

« سحاب لطفك آبن تشنه دللردن دریغ ایتمه
« بو دشتك باغری یانمش لالهٔ نعمانیوز جانا

« زمانه بزده کوهر سزدکیچون دل خراش ایلر
« آنکچون بغریمز خوندر معارف کانیوز جانا

« مکدر قیامه‌سون کرد کدورتِ چشمهٔ جانی
« بیلورسن آب روی ملکت عثمانیوز جانا

« جهانی جام نظم شعر باقی کبی دور ایلر
« بوبزمك شمدی بزده جامئ دورانیوز جانا .»

* * *

« کوکب بختم بنم برج هلال اوستنده‌در
« آفتاب طالعم هرکون زوال اوستنده‌در

« محنت وذل بلا اهلینه وصل اظهار ایدوب
« درد وغم شرحنده طبعم قیل وقال اوستنده‌در

« دولته میل ایلمز دانای محمی‌الجناب
« کم بلور بر اندر اولده انتقال اوستنده‌در

« منصب عزوعلایقدن قطع ایدن
« مرد دانادر بغایت حسن حال اوستنده‌در

« بیره کچه یریدر اهل فضیلت چونکه آه
« عز وجاهك خار وخس دریا مثال اوستنده‌در

« عنفوان صحته ای باقی مغرور اولمه کم
« لاجرم هرحی دانا ارتحال اوستنده‌در. »

*
* *

« تنده بر کهنه قبا ألده برازنان اولسون
« عاشق بی سروپا باشنه سلطان اولسون

« یوری ای باد الك کندوکه چك زلفندن
« نیچه بر خاطر عشاق پریشان اولسون . »

باقی سلطان سلیمان قانونی ، سلیم ثانی ، مراد ثالث ، محمد ثالث زمانلرینی ادراك ایتمش ، بوتون بو پادشاهان عظام حضراتنك التفاتلرینه مظهر اولمشدر . عاشق چلبی تذکرسنده مشار الیه حقنده « هر کونه کمالدن وهر نوع علمدن بهره وردر . ـ ذاتی مرحوم که دنیاده بر ذاتیدر . شعر غیره نسبت عارضی بوکا نسبت ذاتیدر. دیر ایدیکه شعرك دوری سورولدی وشعرانك دفتری دورولدی . قومی چنك واشکمی‌دود ایلدك. جسم آتش جانمی‌عود ایلدك. مطلعن باقی چلبی دیدکده ذاتی‌آلوب تمام ایدوب دیوانه الحاق ایله‌مشدر . باقی کبی شاعرك شعرین آلمق عیب دکلدر . » دییور .

۱۰۰۷ تاریخنده روم ایلی صدارتندن استعفا ایتمش ، ۱۰۰۸ سنهٔ هجریه‌سنده یتمش بش یاشنده اولدیغی حالده استانبولده

وفات ایتمش ، ادرنه قاپوسی خارجنده دفن ایدلمشدر . وفاتنه

« انتقال ایلدی بوفنا دنیادن باقی »

*
* *

« باقی افندی کیتدی عقبایه بیك سکزده »

تاریخلری سویله‌نمشدر .

۲

لطیفی — . بودورك أك ممتاز سیمالرندن بری‌ده لطیفی افندیدر. لطیفی افندی بر شاعر اولمقدن زیاده بر شعر شناس ، بر مدقق ، بر متحری ، بر ترجمهٔ حال نویسدر . بزه براقدیغی آثاردن أك زیاده شایان تقدیر اولان ، تذکرة الشعراسیدر. کندیسنك بوندن باشقه اون بر قدر أثری اولدیغنی کتابنده یازییور .

اسمی عبداللطیف اولوب قسطمونیلیدر . بونك ایچون بودیاره، بودیارك یتیشدیردیکی اذکیایه، شعرایه فوق‌العاده اهمیت عطف ایدر، تذکره‌سنده کندی همشهریلری حقنده فوق‌العاده التفاتلرده بولنور.

لطفی افندی پك کوچك یاشندن اعتباراً شعره کندیسنده بر انجذاب ، بر مفتونیت حس ایتمش ، پدری طرفندن منع اولنمشسه‌ده دیکله‌مه‌مشدر . ذاتاً قسطمونی محیط شعرینك تأثیرندن‌ده قورتیلمق ممکن دکلدی . روحاً بدبین، ماضیه دوشکون ، کندی زمانندن بزکین بر ذاتدر . بر چوق آثاری تدقیق ومطالعه اونك ذوقنه رقت مخصوصه بخش ایتدیکی کبی قدمانك أثرلریله اشتغالده اونده بر

اعتیاد ذوقی حصوله کتیرمشدر . بوندن لطیفی افندی ایچون بر مزیت ، برده نقیصه تولد ایتمشدر: مزیتی أك أیی آثاری وشاعرلری تفریق ایده بیلمسی؛ نقیصه‌سی ایسه زمانی حقنده پك قتی حکملر ویرمه‌سی..

تذکره‌سنده « زمانه‌ده شاعر ومتشاعر نامعلوم اولوب عرصهٔ نظم مقلد وتقلید ایله طولمش ، السنهٔ معتبره‌ده بر لفظ قالمامش ، تکرار بتکرار مخلص اولمشدر . » دییور .

لطیفی افندی شاعر اولمق اعتباریله اوقدر ممتاز بر سیما دکلدر ، فقط منقد ، تذکره نویس اولمق طولا یسیله جداً تقدیرك فوقنده‌در. تذکره‌سنده کوستردیکی سیمالرك معنویاتنی ، سیمای ادبیلرینی ، حیات خصوصیه‌لرینی بر قاچ قلم ضربه‌سیله اوقدر أیی کوستریر ، اوقدر أیی آ کلاتیرکه نفوذ نظرینه ، وسعت استعداد تنقیدینه ، علمنه بوأك بویوك بر دلیلدر. باخصوص نثرنده کی متانت، چالاکی، انحناپذیری نفاست أثرینه باشقه بر قیمت علاوه ایله‌مکده‌در .

پك چوق سنه‌لر یاشامش بر سیما اولوب کندیسیله برابر اوچ یوزدن زیاده سیمایی‌ده یاشاتمشدر .

۳

روحی بغدادی . — روحی بغدادده تولد ایتمشه‌ده پدری دیار رومدن اورایه کیتمش، آیاس پاشانك معیتنده بولنمش، نهایت اورادہ توطن ایتمش بر ذاتدر . اصل اسمی عثماندر، هرنه‌قدر بغدادده بویومش ایسه‌ده لسانی اوزرینه اورانك تأثیری هیچ اولمه‌مشدر دینیله بیلیر ، بوده جدینك آ ناطولیدن کلمش بولنمسندن متولددر .

فضولینك لهجه‌سیله روحیٔ بغدادینك لهجه‌سی آره‌سنده نه‌درین بر فرق واردر .

پك کوچك یاشنده ایکن شعره هوس ایتمش ، فضولی‌یه ملاقی اولوب مستفید اولمش ، فقط اصل مایهٔ شعری درسعادتدن کلن، نقل ایدیلن آثارك مطالعه‌سندن اخذ واقتباس ایتمشدر .

بغدادك حار ومستثنا اقلیمی بواستعدادك انکشاف تمایلاتنه بر سبب بولنمش ، تصوفه وبونك طولاییسیله سرسریلکه میلی ، سیاحته مراقی اعاظم متصوفه مزارلریله طولو بغداددن کندیسنه انتقال ایله‌مشدر. اصل اسمی عثمان اولان روحی‌نك یوزی سویملی، نورلی، کندیسی خوش صحبت ، رند مشرب ، لاقید ایمش .

بغداددن سیاحته چیقارق بوتون آسیای صغرایی طولاشمش ، درسعادته کلمش « روحی‌یی شعرای مولویه‌دن تعداد ایدن اسرار دده‌نك قولنجه بر مدت غلطه مولویخانه‌سنده بسط بوریای اقامت وشعرای عرفان وظرفای دوران ایله مشاعره ومصاحبت ایتدکدن صوکره زیارت تربهٔ مولانا قصدیله قونیه‌یه، اورادن جانب حجازه، دها صوکره شامه کیتمش‌در . »

« سعادتنده یچون باصمه‌یم سپهره قدم
« عنایتنده یچون اولیم سلیم‌البال

« بکا ظهیر اوله بر والیٔ مشیر جناب
« بکا معین اوله بر حاکم بلند اقبال »

سوزلریله توصیف ایتدیکی مشیر عثمان پاشانك حمایتی آلتنه کیرمش، اوصورتله یاشامشدر . عثمان پاشا شاعرلرله مشاعره‌یی سور ، اهل

عرفان ، اهل علم بر ذات اولمغله روحیله اکثریا مشاعره‌لرده بولنوردی .

روحی غزللرنده أك یوکسك مرتبه‌یه واصل اولمش، بر شاعر ، مثلا بر باقی ، بر ذاتی دکلدر ، او اکثریا بر متصوف روحیله ، بر متصوف فکرتیله، بر متصوف لسانیله غزللر یازار ، بونلردن بعضیلری عاشقانه ، بعضیلری متفکرانه‌در ، فقط هرنه صورتله اولورسه اولسون غزللرنده بر بوی تصوف مخفیدر، او اویله لاقید ، رفاه ایله اضطراری، ثروت ایله اضطرابی، ثروت ایله‌فقری برطوتار بر روح طاشیرکه بوکا تصوفك اساله ایتدیکی قوتله‌وصول ممکندر :

« نه‌کدایز نه‌اسیر کرم شاهزبز
« ساکن کنج توکلت علی‌اللهز بز

« عارفز طالب عرفانه سنددر سوزمز
« منشأ مسئلهٔ عشقدن آکاهزبز

« یوق بیلوب ویرمزز اعدای بداندیشه وجود
« دوستم معتقد آه سحر کاهز بز

« اومرزکیم یولنه کعبهٔ مقصوده وصول
« چون بوکون قافلهٔ عشقله همراهز بز

« من‌عرف سرینی فهم ایله مشزای روحی
« اهل شکدن دکلدر عارف باللهزبز .

*
* *

« کوکله بر جام صوندی ساقیٔ بزم الست
« نیجه بیللردر یاتور میخانهٔ وحدتده مست

« مست اولوب میخانه‌ده خاك اوزره یاتسك غم دكل
« همتی عالی كرك انسانك ای دل كوكلی پست

« فصل تابستان كلوب ایردی اوكونلركیم اوله
« اهل دلارمی پرست واهل زهد آتش پرست

« یار بزمندن آیق چكمم اولورسه‌م غم دكل
« سنك طعنندن رقیبك شیشهٔ خاطر شكست

« روحیا اولدق كرفتار كمند زلف یار
« غیر سیر باغ ایدر بز كنج غمده پای بست »

روحینك قصیده‌لرینه كلنجه بونلر حس ایدلمه‌مش ، یازلمق ایچون یازلمش شیلردر ؛ اونك لاقید ، سرسری روحی بویوكلرك قارشوسنده بر احترام ، بر عشق طویمه‌مش ، وبو عشق ایله قاورولمه‌مش اولمغله مدحیاتدن عبارت اولان قصیده‌لری پك صوئوقدر. بونلرك آره‌سنده لطیفه جویانه بغداده یازلمش مكتوبلری واردر، كه بونلر مولدینك یاد خاطراتی ، اوراده یاشایان طانیدقلرینك یاد افعالی اولمغله برابر مدحیه‌لرندن دها صمیمی ، دها روحنواز بر طرزده ، او دوره‌كی بغدادك روح وحیاتنی كوستریر بر ماهیته‌در :

« جوجه‌لر جیر جیر اوترلرمی ینه مجلسده
« نشئهٔ بزم اول ایكی بلبل خوشخوان ایچه‌در

« مفتیٔ خطهٔ بغداد معین الاسلام
« وارث علم نبی نائب لقمان ایچه‌در

« عشرت اسبابنه بالفعل مقیدمی هنوز
« بیتدیمی مقصدی اول اشرف اركان ایچه‌در.»

روحی مرثیه‌لرنده، غزللرنده دهازیاده موفق اولور بر شاعردر؛ ساده ، سیال ، مع مافیه حزین بر لسانله موت قارشوسنده استعداد شاعریتی جوشار ؛ روحینك أك بویوك أثری:

« صانمك بزی کیم شیرهٔ انکورله مست
« بز اهل خراباتدنز مست الست

« تر دامن اولانلر بزی آلوده صانیر لیك
« بز مائل بوس لب‌جام وکف ودست »

سوزلریله باشلایان ترکیب بندیدر ؛ روحی بو أثرنده دهایه یقین بر نقطه‌یه واصل اولمشدر. أثر فلسفهٔ تصـوفله حیاتی تدقیق، و اوکا کوره حکم ویرمکدن عبارتسه‌ده تکیه شاعرلرینك افادهٔ یکنسقندن، حساسیت محدوده‌سـندن ، مخیلهٔ مشترکه‌سـندن قورتولمش ، اوته‌یه کچمش ، کندی باشنه بر عالم، بر کائنات وجوده کتیرمشدر . روحی بوأثرده روح تصوفه برلب استهزا کار علاوه ایده بیلمشدر .

تصوفك وحدت وجود ، ابن‌الوقت اولمق، جمال، عشق افلاطونی، عرفان ، بر مرشـده احتیاج نظریه‌لرینی سـویلر مصراعلر ، بیتلر آره‌سنده حیاتی، حیاتك مختلف صفحاتنی کوسـترمك بونه بویوك بر اقتدار شـاعریتدر . روحی بوتون بونلری سـویلرکن حیاتك بر کوشه‌سنه سریع ، آنی نظرلر فیرلاتیبور ، بر شعلهٔ استهزا یاقیور ، زاهدلره، جاهللره، علمای‌ظاهریه ایله، بکلره،حریصلره اکله‌نیبور:

« واردم سحری طاعت ایچون مسجده ناکاه
« کوردم اوطورپر خلقه اولوب بر نیچه کمراه

« کیرمش کیمیسی وحدته آلمش أله تسبیح
« هر بریسنك ورد زبانی چل وپنجاه

« دیدم نه صیارسز نه آلورسز نه ستارسز
« دیدی بریسی شهرمزك حاکم وقتی

« خیر ایتمك ایچون خلقه کلور مسجده هرگاه
« احسانی یانجاه یا چلدر فقرایه

« صبر ایله که دمدر کله اول میر فلك جاه
« کلدکلرینی مسجده بیلدم نه ایچوندر

« یوز دوندیروب آندن دیدم ای قوم اولك آگاه
« کیم سزدن ایراغ اولدی ایسه حقه یقیندر

« زیرا که ضلالت یولیدر کیتدیکگز راه . »

بوتون بواستهزالر آره سنده بعضاً ده عصیان ایدر :

« یوف خارینه دهرك کل وگلزارینه هم یوف
« اغیارینه یوف یار جفا کارینه هم یوف

« بر عیش که موقوف اوله کیفیت خمره
« عیاشنه یوف خمرینه خمارینه هم یوف

« چون اهل وجودك یری صحرای عدمدر
« یوف قافله وقافله سالارینه هم یوف

« ذی قیمت اولنجه نیده لم جاه وجلالی
« یوف آنی صاتن دونه خریدارینه هم یوف

« عارف کیم اوله مدبر ونادان اولسه مقبل
« اقبالنه یوف عالمك ادبارینه هم یوف »

ونهایت وحدت وجود نظریه‌سنه کیده‌رك :

« عیسی‌دم وروحی لقب وحضر حیاتز
« دریای صفات ایچره نهان کوهر ذاتز

دییور ، وکندینی تعریفه باشلایور :

« ویردك دل‌وجانیله رضابز بوقضایه
« غم چکمزیز اوغراسه‌ق اکر دردوبلایه

« قویدق وطنی غربته بوفکر ایله چیقدق
« کیم رنج سفر باعث اوله عزوعلایه

« دور ایله‌مدك یر قومدق بر نیجه ییلدر
« اویدق دل دیوانه‌یه دل اویدی هوایه

« اولدق نره‌یه واردق ایسه عشقه کرفتار
« آلندی کوکل بر صنم ماه لقایه . »

روحی هیچ بر شی یازمامش اولسه‌یدی‌ده یالکز بو ترکیب بندینی یازمش بولنسه‌یدی شاعربت خارق‌العاده‌سنی تصدیق ایتمه‌یه‌جك برفرد بولنمازدی: اوینه‌عینی‌قوت وبویوکلکله مالك‌اولارق حافظهٔ ملنده یاشاردی. «١٠١٤» سنه‌سنده شامده ولی نعمتی‌عثمان پاشادن ایکی سنه صوکره وفات ایتمشدر .

٤

خاقانی . — اونجی عصر هجریده فخرکائنات افندمزك اوصاف مبارکه‌لرندن‌باحث «حلیه» نامیله بر أثر یازدیغی، وبونده‌موفق اولدیغی،

صوك زمانلره قدر أثری قیمتنی محافظه ایتدیکی جهتله تاریخ ادبیات عثمانیه‌ده ذکره شایان بر سیمادر .

اصل اسمی محمد بکدر ، کندیسی خواجکان دیوان همایوندن اولوب اولنجه‌یه قدر بومأموریتنی محافظه ایتمشدر . عصرنده کبار اقلام ، خواجکان دیوان همایون ادرنه قپوسنده اوطوریرلر ، قانوناً آته بینملری ممنوع اولدیغی جهتله محل مأموریتلرینه اورادن یایان کیدوب کلیرلرمش. خاقانی « حلیه » سنی یازدیغی زمان وزرایه تقدیم ایتمش . أثری فوق‌العاده مقبوله کچمش اولمغله نه‌مکافات ایسته‌دیکی سؤال ایدلمش ، جواباً : ـ آرتق اختیار اولدم ، ادرنه قاپوسندن پاشا قاپوسنه پیاده اوله‌رق کیدوب کلمکه قدرتم قالمادی ، مساعده بویورولسه‌ده حیوان ایله کیدوب کلسه‌م » سوزلرینی سویله‌مش ، وزرا قاعده‌یی ، قانونی بوزمه‌یه‌رق مساعده ایتمه‌مشلر ، پاشا قاپوسنه یقین برخانه‌یی کندیسنه بخش ایله‌یوللیورومکدن اختیاری قورتارمشلردر.

حلیه‌سنی « ۱۰۰۷ » تاریخنده اتمام ایله‌مشدر ، کتاب اقسام مختلفه‌دن عبارت اولوب عربجه‌سرلوحه‌لرله آیرلمشدر. هرقسمی پیغمبرمزك افندمزك اوصاف مبارکه‌سندن برینی توصیف وتصویر ایتمکده‌در .

خاقانی‌نك تاریخ تولدی معلوم دکلسه‌ده ناجی افندینك ادعاسی خلافنه اوله‌رق تاریخ وفاتی معلومدر ، مومی الیه ۱۰۱۵ تاریخنده وفات ایتمش ، ادرنه قاپوسنه دفن اولنمشدر . قبری پك پریشان ، اوزرنده‌کی کتابه‌ده یاکلشدر . أثرنده زمانك تکمل ایتمش ، قوی لسانی کورینور :

« سودی اول نوری حبیبم دیدی حق
« اولدی دیدارینه عاشق مطلق

« آ كا تسخير اولنوب ملك شهود
« عزودولتله كلوب بولدى وجود

« طولدى آوازهٔ احمدله جهان
« ايلدى عشق الـهى غليان

« نظر ايتدكجه آ كا رب غفور
« درلدى شرم وحيادن اول نور

« دوكلوب عالم ارواحه اودر
« اولدى هر قطره‌سى بر پيغمبر

« ينه بر دفعهٔ اخراده خدا
« باقدى افراط محبتله آ كا

« ايلدى غرق عرق آنى حجاب
« كل پرژاله‌يه دوندى او حباب

« قطره‌سندن اونك استاد أزل
« ايتدى بر كوهر شهوار اول

« بر نظر قيلدى مهابتله آ كا
« أربيوب اولدى اول كوهر دريا

« ابر لطفى اوليجق دريا بار
« موجلر ظاهر اولوب چقدى بخار

« ايلدى صوكره آنك ايزد پاك
« كفنى خاك وبخارين افلاك . »

۵

مورخلر: سعدالدین ، یحیی ، عالی . — بو عصر بر عصر کمالدر، بوتون ذکای بشره عائدشعبات علم وفن ده عثمانلیلرك فوق العاده ترقی کوستردکلری مشهود اولمقدهدر .

تاریخ یازمق مسئلهسی ده بوتاریخده پك بویوك تکاملاته مظهر اولمش ، ادریسك فارسی تاریخندن صوکره ترکجه تاریخ یازملهیه رق وقایعنامهٔ عثمانینك لسان اجنبی داخلنده قالمهسی نظر دقتی جلب ایتمش ، بر وقعه نویس تعیینی احتیاجی حاصل اولمشدر .

عثمانلیلرك ایلك وقعه نویس رسمیسی خواجه سعدالدین افندی مرحومدر . مشار الیه سلیم اول ایله ایراندن کلن حسن جانك مخدومیدر . تاریخ عثمانیی بدایتندن زمانه قدر یازمشدر . مراد ثالثك ارادهسیله بووظیفهنك کندیسنه تودیع اولندیغنی شو سطرلری تمامیله آکلاتمقدهدر :

« اول سال صحبتة فالده که ـ پادشاه عالم اولدی کل کبی سلطانه مراد . — آنك تاریخنده مخبردر ، سریر عز و ناموس اوزره جلوس سعادت مأنوسلری وقوع وآثار برؤ احسانلری آفاقه شیوع بولدی ، برکون سریر پیشکاه اعلالرنده اجداد داد اعتیادلرینك بعض مناقب جمیلهلری انجرار کلامله ذکر اولنوب بعض سیر مرضیه وحکایات ماضیهلرندن سمع همایونلرینه ایرمك تقریبی ایله بوحقیرك جمع ایتدیکی تواریخ معلوم شریفلری اولوب آندن بر نسخه خزانهٔ

عامره‌ده اولمق بابنده فرمان لازم‌الاذعانلری صادر اولمغین امتثالاً لامره‌العالی بونسخه‌که ناسخ نسخ تواریخ سلف و اسم سامیلریله عنوانی شرفدر وبوتشرفله تاج‌التواریخ‌اسمیله مسمی اولمغه سزاواردر سده علیالرینه اتحاف اولندی . »

سعدالدین افندی فضل‌وعرفانی، نفوذ نظرنده‌کی قوت‌طولایسیله جداً مکمل بر تاریخ ویا وقایعنامه وجوده کتیرمشسه‌ده أثر ینی‌مرض بلاغتیه فضله سوس‌وکلمات داخلنه ادخال ایتمه‌مشدر . بونی یاپمامش اولسه‌یدی دهانفیس ، دها تاریخی بر أثر وجوده کله بیلیردی .

حیات سیاسیه‌یه قارشمش ، شهزادکانه معلم اولمش ، قاضیعسکر اولمش ، مفتی اولمش ، اکری سفرنده عسکر فرار ایدرکن پادشاهی مقاومته، شجاعته دعوت ایله اردوی عثمانینك غالبیتنه سببیت‌ویرمش، ۱۰۰۸ سنهٔ هجریه‌سنده وفات ایتمشدر .

لساننده‌کی سادکی ، تاریخنده‌کی صحت ، وثائقنده‌کی طوغریلق، افاده‌سنده‌کی شخصیت اعتباریله بوعصرك أك ممتاز تاریخی سیمالرندن بری‌ده پچوی ابراهیم افندیدر . مورخ مراد ثالثك بدایت سلطنتنده مجارستانده پچ شهرنده تولد ایتمش ، مجار علم وعرفانندن استفاده ایتمشدر . « پچ » شهری عثمانلیلرك أنه کچمه‌دن اول بر دارالفنونه مالك بولنمغله پچوی تولد ایتدیکی زمان دارالفنون خراب اولدیغی حالده معلملری موجود بولنیوردی. اساساً کندیسی « ۹۶۲ » سنهٔ هجریه‌سنده طوغدیغی زمان فاتحك سلحداری اولوب بوسنه آلای بکی قره داوودك احفادندن بولنمقله مشرف ایدی ، حدودلرده‌کی چاریشمه‌لری پدرندن دیکله‌یور، حدوددده آوبهانه‌سیله کزینیور، اویرلری

کوریبور ، او جوارلره عائد مناقبی دیکله‌یوردی ، پدری اون درت یاشنده ایکن وفات ایتمکله والده‌سی صوقوللی‌نك عموجه زاده‌سی ایدوکندن‌بدونده شهید اولان دایسی‌فرهادپاشانك نزدینه‌التجا ایتمش، بونك وفاتی اوزرینه صوقوللی‌نك عموجه زاده‌سی لالا محمد پاشانك حمایه‌سی آلتنه کیرمشدی . پدری پنج شهرینه « ۹۵۰ » تاریخلرنده کلمش ، یرله‌شمشدی .

پچوی لالا محمد پاشانك یانده بولندیغی زمان بر چوق محاربه‌لره بالفعل اشتراك ایتمش ، محاصره‌لر کورمش ، غالبیتلر کورمش ، لسان آشنا اولمه‌سی اعتباریله بعض مذاکرات سیاسیه‌یه اشتراك ایله‌مش ، تریاکی حسن پاشا ایله کوروشمش ، بودین ایله پنج شهری آره‌سنده کزینمش ، لالا محمد پاشانك وفاتی اوزرینه درین بر یأسك آلنده زبون اولمش ، احمد اولك وزیرلرینه قارشو پاشانك مصادرهٔ اموالی طولاییسیله قلبنده پك بویوك بر کین باغلامش ، سلطان مصطفی‌نك فترت زمانلرینی ، کنج عثمانك شهادتنی رأی‌العین کورمش ، سلطان مرادرابع زمانینك بوتون‌شدتلرینه‌شاهد اولمش، امورمالیه‌ده‌کی‌اقتدارینه بناءً ده ولایات دفتردارلقلرنده طولاشمش ، نهایت بوسنه دفترداری اولمش ، کرك استماع کرك شهادت طولاییسیله کورمش ، قید ایتمش اولدیغی وقایعی ، تاریخی حیاتنك صوك سنه‌لرنده بودینده ۹۲۷ دن سلطان مراد رابعك وفاتنه قدر (۱۰۴۷) یازمشدر .

تاریخی اسکی تاریخلرك تدقیقاتندن ، مسموعاتدن ، فرمانلر ، معاهده نامه‌لرکبی وثائق خصوصیه‌دن، مجارتاریخلرندن آلنان‌معلوماتدن

تشکل ایتمشدر، پچوی تاریخنده حادثات مدنیه یی ده آیریجه ذکر ایتمکده، بوصورتده ترقیات عصریه یی ده کوسترمکده‌در . « ۱۰۶۱ » تاریخنده پچده وفات ایتمش اولوب حین وفاتنده یتمش طقوز یاشنده بولینیوردی.

بدایت سلطنت عثمانیه‌دن محمد ثالث زمانینه قدر وقایعی تحریر ایدن عالی افندی‌ده تاریخ اعتباریله ممتاز سیمالردن بریدر . عالی‌نك أك بویوك مزیتی حقیقته دوشکونلکی ، حقیقتی کیزله‌مه‌مش بولنمه‌سیدر ، کندیسی کلیبولی‌لیدر. تاریخنده خرستیانلری مدافعه ایتمه‌سی خرستیان مورخلرندن پك چوغنك کندیسنه توجهنی موجب اولمشدر. تاریخنی « ۱۰۰۶ » سنهٔ هجریه‌سنده یازمشدر ، مورخ قانته‌میرحقنده «عثمانلیلر میانندہ مورخ وقور . » سوزینی استعمال ایدییور .

٦

نفعی : شخصی وآثاری . — نفعی ارضرومليدر ؛ اصل اسمی عمر اولوب « ۹۹۰ » تاریخلرینه طوغری ارضروم ولایتی داخلنده حسن قلعه‌ده تولد ایتمشدر . نفعی‌ده مملکتنك ، دیارینك مخیله‌لره بخش ایتدیکی شدت ، روحه بخش ایتدیکی چالاکی ، لسانه بخش ایتدیکی جسارت وشجاعت کورولمکده‌در . نفعی سلطان احمد اول زمانینه قدر وطننده قالمش ، تحصیلنی اوراده یاپمش ، محیطنك شعره دوشکونلکندن استفاده ایتمش، ذکا ومعلوماتیله استعدادینی انکشاف ایتدیرمشدی . پادشاه مشار الیه زمانننده درسعادته کله‌رك آز زمان ظرفنده کندینی طانتدیرمه‌یه موفق اولمش ، زمانی شعراسنه تقدم ایتمشدر .

نفعی چوق خود بین ، چوق خود پرست بر شخصیتدر ، او ـ شعرده‌کی وسعت اقتداریله ، وسعت استعدادیله مغرور ، هر شیئه ، هرشخصه قارشو کوزلری قاپالی ـ پادشاهدن ماعدا ـ یالکز کندینی سومش ، کندینی کورمشدر . نفعینك غروری اوقدر شدید وصمیمی ایدی، که فخریه‌لری صوئوق اوله‌جق، بزی تبعید ایده‌جك یرده بالعکس کمال ذوق ایله اوقونمقده‌در ، چونکه صنعی دکلدر ، چونکه کندیسنك نه‌اولدیغنی، نه‌درجه‌لرده یوکسك بولندیغنی حس ایتمش، اوندن صوکره یازمشدر :

« کرمده کوچ سنی تعریف اما رخصت اولورسه
« سخنده بندهٔ وصافکی کور نه تماشادر
« حکیم اندیشه شاعردر کرامت پیشه ساحردر
« تفکرده فلاطوندر تکلمده مسیحادر
« کلیم‌اللهدر اندیشم دلم طور معانیدر
« کلامم سرتسر شرح مزایای تجلادر.
« لسانم ترجمان سر غیب‌الغیب لاهوتی
« کتابم نسخهٔ دیوان پر مضمون ومعنادر
« نیچه دیوانچه متن حکمت الاشراق اندیشه
« که خورشید جهانتاب اکابر جلد مطلادر
« دکل لوح ضمیری کفت‌وکوی حکمت آمیزم
« سطرلاپ ابو معشر شفای ابن سینادر
« جهانی ایتمه‌ده رشح مدادی دمبدم احیا
« نی خامه‌م مکر آب حیاتیله مربادر

« ینه کلدی خروشه بحر کوهرپاش اندیشم
« دکلدر بوقصیده بردیزی لؤلؤ لالادر

« بولیدی کربونکله زیب وزینت کردن زهره
« فلکده ظن ایدردی سیر ایدن عقد ثریادر

« بکا عامی دین باطل ، نه‌هرزه یر کوپك جاهل
« ادبده اولدخی زعمنجه صاحب طبع وملادر

« مقلد مسخره مضحك طوتالم منطقی اولمش
« نجه ملا اولور اول خر عجب بیهوده دعوادر

« اوکونه مضحکك اشعارینه سوز دیرمی اهل دل
« نهایت اولقدر واردرکه موزون ومقفادر

« بنی مدح اونی ذم ایتمك دکل معنیده مقصودم
« حقیقتدر سوزوم سوزده مرادم حق اجرادر . »

زماننده هیچ بر شخص اونك ناخن تنقیدندن قورتیله‌مامشدر، شیخ الاسلام یحیی افندی ، صبریٔ شاکر کبی تقدیر ایتدکلری پك نادردر . نفعی کندیسنه ضرر ایراث ایده‌بیله‌جك‌لر ایله کستاخ ، بی پروا اوغراشیر برموجود اولمغله برابر نفعی‌طوقونه‌جقلره‌قارشوده غایت لطفکار، سخی، مداحدر .

سهام قضاسی، بوشتومنامه‌سی کینلرنده، هجوملرنده نه‌قدر شدید ـ المزاج اولدیغنی بزه واضحاً کوستریبور . سهام قضاسی ومحتوی اولدیغی منظومات صنعت نقطهٔ نظرندن باقیلدیغی تقدیرده هیچ برقیمته مالك دکلدر، بورایه نقله دکل اوقونمسنه جوازویریله‌مه‌یه‌جك بر چوق صحیفه‌لری واردر ، که صرف کینله ، صرف هجوم مقصدیله

یازلدیغی، أك عادی شتومی حاوی بولندیغی جهتله آثار صنعتده‌کی منفعت نا اندیشی غایه‌سنی اونوتدیرمش ، بناءً علیه پك صوئوق ، پك عادی قالمشدر .

هجویه‌لری برچوق کیمسه‌لرك کندیسندن تباعدینی موجب اولمش، نفرت عمومیه‌یی قازاندیرمش، نفعی پدرینی بیله هجوایتمش‌ودیمشدرکه:

« پدر دکل بوبلای سیاهدر باشمه

زماننده کیلر کندیسندن اوقدر بیزار ایدیلرکه :

« آن شاعر هیجا کوکه نام اوست نفعی

« قتلش بجار مذهب واجب چوقتل افعی . »

سوزلریله فتوای قتلنی بیله ویرمشلردر . تذکره صاحبی قافزاده لسان تعرضندن قورتیله‌مادینی جهتله نفعی‌یه فوق‌العاده قیزمش، تذکره‌سنده یالکز نفعیٔ ارضرومی.بوابیات ترزیفاتندندر .» سوزینی سویله‌مکله اکتفا ایتمش ، مومی الیهی تحقیر ایله‌مشدر .

مع‌مافیه بوتون بوهجوملر نفعی‌نك ایلروله‌مسنه مانع اوله‌مامشدر ، نفعی ذکاسیله ، دهای شاعریتیله تحکم ایدییور ، ترقی ایدییور ، سلطان مراد رابع کبی بر پادشاهك مصاحب خاصی بولینیوردی.

نفعی بر شاعر آهنکدر ، اوکلمه‌لرك موسیقیسنه ، راز موسیقیسنه تمامیله واقفدر . کلمه‌لر اونك دهاسی اوکنده بالمومله‌ری کبی‌أرییورلر، اوکا اطاعت ایدییورلر ، نغمه‌لر ایجاد ایله‌یورلر ، قولاقلرده موسیقی آلتلری کبی چینلایورلر. نفعی‌ده آهنك اوقدر قوتلیدر ، که انسان أثرلرینی اوقورکن موسیقی‌یه تابع معنایی ، خیاللرك نفاستنی اونوتیر ، کوره‌مز :

« اسدی نسیم نوبهار آچیلدی کللرصجدم
« آچسون بزم‌ده کوکلمز ساقی مدد صون جام جم

« ایردی ینه ارد بهشت اولدی هوا عنبر سرشت
« عالم بهشت اندر بهشت هرکوشه بر باغ ارم

« کل دوری عیش ایامیدر ذوق وصفا هنکامیدر
« عاشقلرك بایرامیدر بوموسم فرخنده دم

« دونسون ینه پیمانه‌لر اولسون تهی خمخانه‌لر
« رقص ایلسون مستانه‌لر مطربلر ایتدکجه نغم

« بودمده‌کیم شام وسحر میخانه باغه‌رشك ایدر
« مست اولسه دلبر سوسه کر معذوردر شیخ‌الحرم

« یانیلسون بیچاره‌لر آلفته‌لر آواره‌لر
« شاعر صونه مهپاره‌لرندش ایتمك اولور ستم

« یار اوله جام جم اوله بویله دم خرم اوله
« عارف اودر بودم اوله عیش وطربله مغتنم

« ذوقی اورند ایلر تمام‌کیم طوته مست وشادکام
« بر أللده جام لاله‌فام بر أللده زلف خم نجم

« لطف ایله ساقی نازی قومی صون‌که قالمز بویله‌بو
« طولسون صراحی دستبو بوش طورمه‌سون پیمانه هم

« هر نورسیده شاخ کل آلدی ألینه جام مل
« لطف ایت آچل‌سن داخی کل ای سروقد وغنجه فم

« بودرد وبوصافی دیمه دونسون پیاله غم یمه
« قانون دور دائمه اوی‌سن‌ده می صون دمبدم

« میدر محك عاشقان آشوب دل آرام جان
« سرمایهٔ پیر مغان پیرایهٔ بزم صنم
« می عاقلی ارشاد ایدر ، سیله ویرر برباد ایدر
« عاشقلری دلشاد ایدر دللرده قویمز کرد غم
« می آتش سیاله‌در مینا قدحله لاله‌در
« یاغنچهٔ پر ژاله‌در آچمش نسیم صبحدم
« ساقی مدد می صون بزه جام جم وکی صون بزه
« رطل پیاپی صون بزه کیتسون کوکللردن ألم
« بز عاشق آزاده‌یز اما اسیر باده‌یز
« آلفته‌یز دلداده‌یز بزدن دریغ ایتمه کرم
« بر جام صون الله ایچون برکاسه‌ده اول ماه ایچون
« تامدح شهنشاه ایچون آلم اله لوح وقلم »

شوکریزکاهده‌کی آهنك لطیفه ، موسیقی‌یه قصیده‌لرینك اکثرنده تصادف ایدیلیر ، موسیقی‌نك تأثیریله انسان غیر اختیاری سوروکله‌نیر ، کیدر. رباب مجموعه‌سنك اون یدنجی نومروسنده یازیلان بر مقاله‌ده [۱] « خلاصه نفعیده ، رقت آرانیله‌ماز . نفعی شاعر آهنك ، شاعر دبدبه ، شاعر تفاخردر ، اونی بویله اوقوملی ، بویله قبول ایتمه‌لی . » دینلدیکی کبی ینه عینی مقاله‌ده « نفعی جدی بر عاشق اوله‌مامشدر؛ قلبنده‌کی هجرانلری ، الملری ، حرارتلری نقل ایتدیکی زمان نه‌قدر یالانجیدر، اونك ایچون‌ده، قدمانك اکثریاحیات عشقیه‌سنی مترنم غزلیات صحیفه‌لری نفعی دیوانندہ غایت صوئوق ، مبالغه‌لی غریب بر شکل وادا ایله مالیدر . »

[۱] رباب : شهاب‌الدین سلیمان .

سوزلرینه تصادف ایدییورز. فی الحقیقه نفعی غزللارنده، قصیده لرنده اولدیغی قدر موفق اولمش بر شاعر دکلدر، بوده مزاج و طبیعتنك بر نتیجهٔ ضروریه سیدر، او هیچ بر شی اولمق ایسته مه مش که عشقه اسیر اولسون. بناءً علیه اکثر غزللری بارد، آهنك قوتیله اوقونیر أثرلردر:

« اغیاره نکاه ایتمدیکك ناز صانوردم
« چوق لطف ایمش عاشقه بن آز صانوردم

« غمزه‌ك دلی رسوای جهان ایلدی آخر
« بالله بن اول آفتی همراز صانوردم

« صبر ایله سه‌م آینه ده کی عکس جمالك
« حسنیله سنی مه کبی ممتاز صانوردم

« معمور ایدوکن بیلمز ایدم بویله خرابات
« مستانه لری خانه بر انداز صانوردم

« سحر ایتدیکی سندن اشتدم ینه نفعی
« یوخسه سوزینی هپ سنك اعجاز صانوردم. »

نفعی « ۱۱٤٦ » تاریخنده پادشاهه هجو یازمه یه جغنه دائر ویرمش اولدیغی یمینك خلافنه حرکتله بایرام پاشایه نظماً تعرض ایتدیکی مسموع پادشاهی اولمه سنه بناءً با ارادهٔ سنیه بوغدیرلمش در.

مزارینك نره ده اولدیغی معلوم دکلدر؛ بعضیلری مزارینك سرای برونی ایله اسکدار آره سنده اولدیغنی، بعضیلری ده ـ ازجمله ادمون فازی ایله عبدالحلیم ممدوح بك ـ باب عالی ده موجود ایکی مزاردن بری ایدوکنی ذکر ایتمکده درلر.

۷

صبری . — صبرینك اصل اسمی سید شریف صبریدر، نفعینك:

« بحمدالله زمانکده بقول صبریٔ شاکر
« کریبان فلك مهجور دست آه شکوادر

سوزلرینه آلدانه‌رق مرحوم نامق کمال بك « صبریٔ شاکر » دیمکله اسمی اوصورتله قالمش ، دیوانی‌ده اوصورتله توصیف ایدلمه‌یه باشلانمشدر . کندیسی مراد رابعك اخص ندماسندن ایدی. اثارنده زمانك کمالی، دبدبه‌ودارائی، لساننده کی زینت تمامیله اوقونمقده‌در. نفعی‌نك أثرلریله بونك آره‌سنده پك درین بر فرق کورولمه‌مکله برابر صبری نفعینك چیقدیغی درجهٔ شاعریته چیقامامش ، أثرلرنده بیلنه‌مز ناصل بر شی ، بر صمیمیت ، بر انجذاب نقصان قالمشدر .

سلطان مراد رابع حقنده یازمش اولدیغی قصیده‌لرده بر وقار ونجابت بولندیغی حالده بر عدم تبدل کورولمکده ، روحی اوقدر اوقشامامقده‌در . غزللری‌ده مختلف موضوعلره انتقال ایده‌مه‌مش ، ویاتماس ایتدکلرینی تمامیله کوسترمه‌مشدر . غزللرندن شوغزلی آلمقله اکتفا ایده‌جکز :

« دل جام مجازی ایله مستانه دکلدر
« بونشوه بزه بخشش پیمانه دکلدر

« خوشحال فنا شحنهٔ دورانه باصلمز
« دردکش غم ساکن میخانه دکلدر

« اوصلندی کوکل هر صاچی زنجیره اورلمز
« اولکی کبی شمدی اودیوانه دکلدر

« عشقنده یانان دللر آز آتشله طوتشمز
« دلسوختکان غمی پروانه دکلدر

« کلدکجه دلاخانه‌که غمم منفعل اولمه
« یاران صفادندر اوبیکانه دکلدر

« کلکون ورق دفتر حسن ازلیدر
« رخسار معنبر خط جانانه دکلدر

« نقش اولمش آکا پنجهٔ عنقاده بر اژدر
« اول زلف خم اندر خم ایله شانه‌دکلدر

« اولسه یراشور تختکه پادشه عشق
« دل خانه‌سی صبری قتی ویرانه دکلدر

« دکلرسه نوله سوزلرمی اولشه معنی
« اسرار غمم عشقدر افسانه دکلدر

« اول پاك نظرکیم نکه دیدهٔ لطفی
« اهل دله‌در جاهل ونادانه دکلدر

« خامه‌مده دعاسنده ثناسنده‌در آنك
« مدحنی اوقور آنجق اومستانه دکلدر . »

۸

یحیی . — شیخ الاسلام زکریا افندینك مخدومی اولوب «۹۶۰» تاریخ هجریسنده استانبولده دنیایه کلمشدر . یحیی افندی زمانك علوم وفنونه چالشمش ، علمای عصردن معلول زاده‌دن ملازم اولمش ، پدری کبی طریق علمه داخل اولمش ، بوطریقده ایلروله‌مش ایکی

دفعه روم ایلی قاضیعسکری اولمش ، « ۱۰۳۱ » تاریخنده شیخ الاسلاملق پایه‌سنه ارتقا ایله‌مش ، اوچ دفعه اولمق اوزره یکرمی سنه‌یه قریب بر مدت اومقامده قالمشدر .

عصرینك فریدی ایدی . ادبیاتده ، شرعیاتده قازاندیغی شهرته برده سیاسیاتده‌کی مهارتی علاوه ایله‌مشدر . نفعی ، صبری کبی ذوات مشار الیهك مدحنده بولنمشلر ، قصیده‌لر یازمشلر ، تقدیر ایتمشلردر .

غایت اخلاقلی ، متواضع ، خیری دوشونیر ، کولر یوزلی ، لطیفه‌یه میال ، حقوق عباده رعایتکار بر ذات اولمغله جمله‌نك محبت وتوجهنی قازانمش بولنیوردی .

یحیی افندی‌نك أك بویوك مهارتی غزللرنده‌در ، غزللری اوقدر شوخ بر شکلده اولمایوب بالعکس آغیر باشلی‌در . یحیی افندی باقی‌نك بر معقبیدر . نفعی‌نك ، سائر ذواتك آز چوق حصوله کتیردکلری تجدداته حوالهٔ سمع اعتبار ایتمه‌مش ، محافظه‌کارلقده زمانلرنك یکانه‌سی قالمشدر. شو بر قاچ غزلنی آلمقله اکتفا ایده‌جکز :

« دفع غمده اولمزز محتاج جامه جم کبی
« عاشقز بز عاشقه ا کلنجه اولمز غم کبی

« بحر ایسك‌ده قطرهٔ ناچیز کوستر کندوکی
« کوکلنه کیر ای کوکل اول غنچه‌نك شبنم کبی

« قنده بر اهل کرم وارسه یاشتمز روزکار
« یر یوزنده شمدی بر آدم‌می وار آدم کبی

« بحر عشقك بر کنارین بولدی بیچاره دل
« دوشدی بر کردابه اول زلف‌خم اندرخم کبی

« بکزه‌مز اشعار غیره سوزلرنده روح وار
« سر غیبی طبعمه یحیی سنك مرهم کبی . »

* * *

« چشم مخزونم خیالك شاهنی اعزاز ایدر
« هر کلشده بر قماش سرخ پای انداز ایدر

« کیم قچار یلوارمدن دلداره اما نیلسون
« عاشق شیدا نیاز ایتدکجه دلبر ناز ایدر

« سن همان کنج نیازی بکله ای کنجشك دل
« شاهبازك چونکه اوج نازده پرواز ایدر

« سر عشق بلبل شیدا نیجه پنهان ایده
« قنده بر آغزی آچیق وارسه آنی همراز ایدر

« آز چوق نیلرسه یحیی لطفیدر ، احسانیدر .
« دیمه اول مهرو جفایی چوق وفایی آز ایدر . »

* * *

« اول ماه لقا زلف سیهکارینی چوزدی
« صان چین وخطا تاجری‌در بارینی چوزدی

« بر آق کلی ایلدی بر طفل پریشان
« دلبرکه آلوب دستنه دستارینی چوزدی

« انجم طاغیلوب صانمه طلوع ایلدی خورشید
« اول سیم بدن تکهٔ زرتارینی چوزدی

« مژده ایدیجك ای کل ترباد قدومك
« هر غنچه همان کیسهٔ دینارینی چوزدی

« یحیی دلدی صاریله آ که کمر آسا
« اول کافر بدکیش که زناری چوزدی . »

*
* *

« آجی سوزلر نیت ایلرسك ده اولم بی حضور
« چونکه ایلز اول زبان ایله اولبلردن صدور

« آرتق اولوریم جان عاشقلره حکمت ندر
« هرقان خونی کوزکده خسروا اوله فتور

« بر جمال با کمالك اولمزز مفتونی کیم
« بقدوغی مرأت ایدر خورشید کبی فیض نور

« قورقرین جنتده ده عشاق راحت کورمیه
« اوکرنورسه شیوهٔ خوبان استانبولی حور

« سروقدندن بزی حق ایتمیه یحیی جدا
« اوستمزدن سایهٔ لطف خدا اولمایه دور . »

یحیی افندی احترام ایله ، دبدبه ودارات ایله پك چوق سنه لر یاشامش ، ۹۳ یاشنده اولدیغی حالده «۱۰۵۳» ی سنه سی ذی الحجه سنك اون سکزنجی کونی ارتحال ایتمشلر ، سلطان سلیمده پدرینك نزدینه دفن اولنمشلردر .

۹

بو دورك هیئت عمومیه سنه بر نظر : اجمال سیاسی و اجتماعی ، ترقیات فکریه ، معماری ، شیوه وزوق حقنده کی تأملات ، لسانه . —
سلطان سلیمان قانونی دوری کرك ظفر ، کرك سیاست

خارجيه وداخليه، كرك علم وفن وصنعت اعتباريله كمال دورى اطلاقه شايان بر دوردر. عثمانلى حكومتى زمان سلطنتنده حدودلرى آشمش ، بر چوق ايمپراطورلقلرك ، قرالقلرك صاحب مشروع ويكانه‌سى بولنمش ، خزينه‌سى پاره ايله طولمش بر حالده اولمغله پادشاه پك طوغرى اوله‌رق كنديسنه «شهنشاه» عنوانى ويرمشدر اوروپاده پادشاهك قارشوسنده رقيب اولمق اوزره بر چوق قرالقلرى بر آرايه جمع ايتمش اولان شارلكن بولنيوردى .

هامه‌ر سلطان سليمان قانونى دورينه كيركن «انجق ملتلرك مقدراتنده بر درجه‌يه قدر اهميتى حائز وظيفه اجرا ايتمش هيچ بر دولت يوقدركه مدنيت تخملرينك هپ بردن آچيلمش اولدينى بر صفحه ارائه ايتمه‌سين » ديدكدن صوكره « قانونى ، محتشم ، بويوك عنوانلريله ياد اولنان سليمانك زمان سلطنتى بو اوصاف متعدده ايله تاريخ عثمانينك أك مهم دوره‌سيدر . دولت قدرتنك ، فتوحات جديده‌سنك، مدنيتنك، آثارقانونيه‌ومعماريه‌سنك أك واسع موجوديتنى بوپادشاهه مديوندر ، عثمانليلر آنجق قانونى عنوان متواضعانه‌سنى ويردكلرى حالده اوروپا مورخلرينك بويوك صفتيله توصيف ايتدكلرى عثمانلى پادشاهى يالكز سلطان سليماندر . » سوزلرينى‌ده سويله‌يور .

سياست خارجيه‌ده شرق ايله غرب حدودى اصلا نظر دقت واعتباردن دورطوتيلمه‌يه‌رق كرك اوروپاده، كرك آسياده‌موازنهٔ دولدَه حكومت عثمانيه‌نك أك آغير باصماسى اسبابى دوشونيلمش ، بونك ايچون قره دكزده أك بويوك، أك امنيت بخش قوتلر احضارايدلمش، داخلاً دورهٔ كماله كلن بر حكومت مطلقه‌نك توجيه شان وشرفى ،

طرز اظهار عدالتی ، مرکزیتی، مطلقیتی تمامیله کوسترلمشدر .

دبدبه ، دارات ، سفاهتده مطلقیتك ، رفاهك ، مظفریاتك وسعت وشدتجه وسعت وشدت پیدا ایتمش ، دها اینجه ، دها کبار بر شکل آلمش ، خرم سلطانك بوخصوصده پك بویوك بر تأثیری اولمشدر .

سلطان سلیمانك پك اوزون سورن زمان سلطنتنده مجارستانه ایلك دفعه سفر اجرا ایدلمش ، بلغراد فتح اولنمش ، شام والیسی غزالینك عصیانی باصدیرلمش ، ردوس محاصره وفتح ایدلمش ، مصر عصیانی دفع ایدلمش ، موهاچ مظریت عظیمه‌سی تاریخ عثمانیه یکی بر شان ویرمش ، بودین ضبط ایدلمش ، ویانه محاصره اولنمش ، کونش محاصره ایدیله‌رك آلنمش ، تبریز ، بغداد بودین ممالك عثمانیه‌یه الحاق اولنمش، نیس شهری محاصره اولنمش، شارلکن ایله مجارستان قرالی فردیناند ایله مصالحه ایدلمش ، طمشوار ایله مجارستانك بر چوق قلعه‌لری سقوط ایتمش، شهزاده بایزیدك عصیانی باصدیرلمش، خیرالدین، طورغود ، پیاله ، پیری رئیس اسمنده مشهور کمیجیلر یتشمش ، آق دکزده ، هند دکزنده محاربه‌لر اولمش ، بعض وزیر اعظملر قتل ایدلمشدر. مرکزیت ومطلقیتك نه‌درجه‌لرده سلطان‌سلیمان قانونی زماننده بر طوتدیغنی آکلاتمق ایچون وندیك ایلچیسی غریتینك آوستریا وشارلکنك سفیرلرینه سویله‌مش اولدیغی شوسوزی نقل ایله اکتفا ایده‌رز : قوللرك پادشاهه اطاعتی اودرجه‌ده‌در، که شودقیقه‌ده برآشجی‌یی اوهرشیئه مقتدر اولان ابراهیم پاشانك اعدامنه کوندرمش اولسه بو امر درحال ، مشکلاتسز اجرا اولنور . دنیایه یالکز او-

صلح ویره بیلیر . خرستیانلق هیچ بر وقت بوزمانده اولدیغی قدر منقسم اولمامشدر . »

اوغلی سلیم ثانینك سلطنتنه کلنجه بودور پدرینك شعشعه وداراتیله، برده صدر اعظم صوقوللی محمد پاشانك درایت واقتداریله یاشامش ، بعض شانلی مظفریاته ، فتوحاته مظهر اولمشدر . هامهر سلطان سلیم ثانی حقنده « جالب حجالت سفاهتیله تحت عثمانیی أك زیاده لکهدار ایدن پادشاهلرك بری اولان بو حکمدار بی اعتدال » سوزلرینی صرف ایدییور . جلوسی اثناسنده خزینه محاربات متمادیه ، متمادی احسانلرطولاییسیله بوشالمش برحالده بولنییوردی. بواثناده یکیچریلرك عصیانی بوسبوتون قابارمشدر . پادشاه جدیدك أك بویوك موفقیتی وزیر اعظم صوقوللی محمد پاشایی یرنده ابقا ایتمهسی ، هیچ بر شیئه قارشمهمسی ، کندی اکلنجهسیله اشتغال ایتمهسیدر . فقط سلطان سلیم توجه عمومییی قازانمش برپادشاه اولمایوب استانبولده، سلانیکده، وسائر محللرده وقوعه کلن یانغینلر علیهنه تفسیر ایدلمش ، قبریس فتح عظیمی بیله شرابی ایچون ضبط ایدیلیور کبی سوزلرك انتشارینه وسیله اولمشدر .

زماننده ساقز آطهسی ممالك عثمانیهیه الحاق ایدلمش ، قبریس فتح اولنمش ، اینهبختیده عثمانلیلر مغلوب اولمش ، یمن فتح ایدلمش ، بحر خزر ایله آزاق دکزینك برقاناك ایله ربطی مسئلهسی دوشونیلمشدر.

سلطان مراد ثالثك زمانینه کلنجه دبدبهنك ، داراتك ، سفاهتك بوتون ایزلری کورولمهیه باشلامشدی . بالذات پادشاه ارادهسز ، ضعیف الاخلاق ایدی . شفقت ومرحمتی هرشیئه غالب بولنیوردی .

زمانی بر بحران رجال زمانیدر. پادشاهك بوضعفندن استفاده ایدیلیور، اونك مختلف جریانلر ، مختلف نفوذلر داخلنه کیرمه‌سنه سبیت ویریلییوردی. باخصوص پادشاهك سفاهته انهماکی سیکیرلرینه بوسبوتون ضعف طاری اولمسنه سبیت ویرمش ، وهم حکومتی اداره ایتمه‌یه باشلامشدر. دورهٔ کمالك ایلك اسباب سقوطی مراد ثالث زمانندہ کورونمه‌یه باشلامش بحران رجال پك اوزون مدت دوام ایتمش ، شو احوال بالآخره قادینلر دورهٔ سلطنتنی احضار ایله‌مشدر. خصکی صافیه خاتون پادشاهك اوزرنده پك بویوك بر تأثیره مالك اولدیغی کبی اویس افندی نامنده بر سفیه‌ده پك بویوك برنفوذ صاحبی ایدی. صوقوللی محمد پاشانك آرتق نفوذی قالمامشدی .

زمانده ایرانده بر چوق فتوحات مهمه اولمش ، کورجستان وشروان فتح ایدلمش ، آوستریا ایله محاربه ایدلمشدر .

یرینه کچن سلطان محمد خان ثالث دورنده‌ده بحران اداری تمادی ایتمش ، والده سلطان اولان صافیه قادینك ألنده امور حکومت دهازیاده تشوش پیدا ایله‌مش، بر طاقم اراذل واسافلك ألنه دوشمشدر. قوانین قدیمه بوزولمه‌یه باشلامش، تیمارلر ، زعامتلر سرای خدمه‌سنه، منتسبین علمیه‌یه بیله ویرلمه‌یه باشلامش ، موسویلردن والده سلطانه چاتقین « خیراچا » نامنده برقادین آرتق تیمارلری ایسته‌دیکی کبی صاتمه‌یه باشلامش ، امور داخلیه بوسبوتون اختلاله یوزطوتمشدی. باخصوص جلوس کونی سرایده شهزاده‌لرك قتلی ، حامله اولمق بهانه‌سیله جاریه‌لرك دکزه آتیلمه‌سی جداً شایان دقت ، اصول مطلقیتك سوء استعماله یوز طوتدیغنه أك بویوك دلیل ایدی. شیخ الاسلامله بیله

آرتق ريادن واز كچه‌مه‌يوردى : متفسخ بر سياست وحشيانه اجراى احكام‌ايديبور، قورقوتوليد ايده‌جك‌يرده‌يأس، نفرت‌اوياندير‌ييوردى.

زماننده آوسترياايله محاربه ايدلمش ، آناطولى‌ده جلالى اشقياسى توره‌مش ، شاه عباس ايله ايران معاهده‌سى اجرا اولنمشدر .

سلطان احمد اولك زمان سلطنتى شدتله ، علويته مالامال بر زماندر . پادشاه اولديغى كون ايلك اراده‌سى « سنك باشكى كسرم » سوزلريله باشلامقده‌در . داخلاً بر شدت اداره تأسيس ايتمش‌در . مراد بك تاريخنده زماننده بحث ايدركن « ايكى صدر اعظم ، ايكى قائممقام‌قتل اولندى. ديكر ايكى‌صدر اعظم دخى‌خدمات مسبوقه‌لرينه، طقسانى متجاوز سنلرينه، ياخود عليل‌ومريض بولنملرينه باقيلمقسزين اذيتلره دوچار ايدلدى . حضوره اخناق ايتديرلن صدر اعظم درويش پاشا سريلديكى يرده جانلانوب قيميلدانجه پادشاه خنجرينى چكوب اوزرينه‌چوكمش، خنجرينى‌دفعاتله‌صوقوب چيقارمشدر.» [١] سلطان احمد اول‌سياست داخليه‌ده برمجموعهٔ تضاد ايدى، شوشدتلرينه معادل بعضاً اوقدر مرحمتلر، اوقدر شفقتلر، طوغريلقلر كوسترير كه حيرت ايتمه‌مك ألدن كلمز ، برادرى سلطان مصطفى‌يى قتل ايتمه‌سى بويوك والده‌سى وندىكلى صافيه سلطانى تبعيد ايتمه‌سى ، برنجى خصكى طرفندن سائقهٔ رقابتله اولديرلن جاريه‌لرى خبر آلمسى اوزرينه أك بويوك جزايى عشقنه رغماً ينه كندى اليله ويرمه‌سى بو طوغريلقلرك برر دليليدر . عشرت وقادينه پك چوق دوشكون بولنمه‌سى پك‌كنج ياشنده ترك حيات ايتمه‌سنى مؤدى ، بناءً عليه بونلرك تأثيريله شدتنك

[١] تاريخ ابوالفاروق : جلد ، ٤ صحيفه ٢٩٠

تزاید ایده‌رك برچوق قتالقلری مؤدی اولمه‌سی مانع اولمشدر. زمانده آوستریا ایله، ایران ایله محاربه ایدلمش، سیتوا ایران معاهده‌لری حدود عثمانینك آز چوق کوچوله‌سنی بادی بولنمش ، دولتك شان وشرفنه نقیصه ایراث ایتمش‌در .

وفاتنی متعاقب برادری سلطان مصطفی مقام سلطنته جالس اولمش ایسه‌ده مجذوب اولمه‌سنه بناءً چوق زمان ادارهٔ امور ایده‌مه‌مش ، خلع ایدیله‌رك یرینه سلطان عثمان کچمشدر .

سلطان عثمان شدید بر سیاست داخلیه اتخاذ ایتمش، عشرت ایدن یکیچریلردن بر چوغی اراده‌سیله بوغدیرلمش . اولدیرلمش ، یاخود بالذات پادشاهك امریله آخرته انتقال ایتمشدی .

پك کنج اولان پادشاه طورمه‌یور ، چالشیور ، ملته بر حیات ویرمك ایچون اوغراشییوردی ، فقط خواجه‌سی عمر افندی کبی بر محدود النظرك رأییله حرکت ایتمه‌سی کندیسنی بر طاقم خطیئاته سوق ایتمشدر، که نتیجه‌ده عدم موفقیتله قارشیلاشمش ، حتی حیاتنك کیتمه‌سنه بیله سبب اولمشدر ، شهزاده سلطان محمدك حضورنده قتلی، عسکره ویریلن آلچه‌نك قطعی بونلردن بریدر. زمانده لهستانه سفر واقع اولمش ، بر نتیجه‌یه اقتران ایده‌مه‌مش، استانبوله عودتنده پك فجیعانه بر صورتده پادشاه یکیچریلرك یدیله قتل اولنمشدر .

پادشاهك یکیچریلر ألنده ارتحالی انتظام اداره‌یی بوسبوتون آلت اوست ایتمش ، مملکتده اداره اجلاف و اراذلك یدینه کچمش، عسکر امور ملکیه‌یه مداخله‌یه باشلامش، سلطان مصطفی تکرار پادشاه اولمش، آناطولی‌ده عصیان یوز کوسترمش، آنارشی سیاست داخلیه

يرينه قائم اولمشدى. دور كمال، دورشوكت معناً اولييور، خارجاً شكانى محافظه ايدييور، هيچ كيمسه بوندن متأثر اولمايور، هر كس حكومتى اداره‌يى كندى حالنه براقمش بولنيورلردى. رشوت، مأمورين ايچين مأموريت احدائى بوتون هر كسى اشغال ايدييوردى. بوحال دوام ايده‌مزدى، احوال غايت قاريشيق، امور حكومت جاهللرك عاجزلرك أللنده پامال ايدى، آرتق بوسبوتون دور كمال چوكييور، مملكت ياواش ياواش بدبينى يه‌طوغرى ايلروله‌يور، دورهٔ فكرى حاضر لانييور. نفعى، صبرى كبى شاعرلر اسكى زمانلرك خاطره‌سيله دورهٔ كمالى ياشاتييورلردى. سلطان مصطفى مقام سلطنتنده چوق زمان قاله‌مادى، يرينه سلطان مراد رابع مقام سلطنته كچدى، يكيچريلرك صدر اعظم ياپديرمش اولديغى مره حسين پاشانك «آرقداشلر لازم اولان شيلرى نره‌ده بولورسه‌كز همان آلوب احتياجكزى دفع ايدرسكز. أت، موم، پرنج، ياغ وسائره لوازم ايچون صيقينتى چكمه‌يكز. پادشاهك پاره‌سى چوقدر، تضمين ايدر.» مآلنده‌كى سوزلرى شو فوضاويت ايچون بر دليل واضحدر. بواثناده كوسم سلطان بوتون قوتيله اجراى حكومت ايدييور، احوالدن استفاده ايله‌يوردى.

سلطان مراد رابع سلطان مصطفى‌نك يرينه اجلاس ايتديرلدى. اون ايكى ياشنده بولنيوردى، زمان سلطنتنك ابتدالرى آغالرك تغلبيله، كوسم سلطانك اداره‌سيله كچدى، قسم ديكرى‌ده پادشاهك استبدادينه اساس تشكيل ايتدى. پادشاه پك شديدالمزاج ايدى، أك صوك اراده‌يى أك اول ويرنلردن بولنيوردى، فوضاويتك اوكنى باشقه درلو آلمق ممكن دكلدى. بوشدته لزوم واردى، فقط شدت

طرز معقولی کچمش، عادات و اعتیاداته، احتیاجاته بیله تجاوز وتعدی ایتمشدی . سلطان مراد رابع توتونی منع ایتمش ، توتون ایچنلری قتل ایله جزالندیرمشدر . سلطان مراد رابع یاتسو نمازندن صوکره چیقمه‌یی منع ایتمش، چیقانلری عینی جزایه دوچار ایتمشدی. زمانده داخلی عصیانلر اولمش ، پادشاهك غیرتیله باصدیرلمش ، عجم غائله‌سی ظهور ایتمش ، بغداد ایکنجی دفعه ضبط اولنمش ، پادشاه بالذات سفرده بولنمشدر .

سلطان ابراهیم کلنجه، بودورهٔ کمالك آرتق سقوط ایتدیکنه، اسباب وهن و انحطاطنك لازم کلن نتایجی استحصال ایتدیکنه شهود وقایع ایله مالامال بر دوردر . بوتون سکون وتوقف، کمال دورلرینی تعقیب ایدن بر تکامل معکوس ایله کیده بیله‌جکی أك أليم ، أك صوك نقطه‌یه واصل اولمشدی؛ مملکتده اعصاب اجرای احکام ایدییور، معقول بر سیاست کورونه‌میوردی . بوتون قوت ضعیف الاراده بر پادشاهك أللنده طوپلانمش ، داخلی عصیانلر یوز کوسترمش ، بر استبداد بی‌معنا یالکز کسمك بیقمق، صرف ایتمك، یرینه کتیرمه‌مك، ریاکار اولمق حکومتی، ملتی اداره ایچون کافی کورولمشدی؛ باخصوص قادینلرك ادارهٔ حکومته قارشمه‌لری دیکر زمانلردن دها زیاده کوزه چارپه‌جق درجه‌ده ایدی . زمانده بر چوق والیلرك عصیانیله اوغراشلمس، کرید سفری آچیلمش، وکندیسی برعصیان نتیجه‌سنده خلع ایدلمش ، طقوز کون صوکره بولندیغی محبسده قتل اولنمشدر . سیاست خارجیه‌ده بوپادشاه زمانده بر تشوش ایچنده کچمش ، نا اهل أللرده بولنان دولت عثمانیه خارجك قاریشیقلغندن استفاده

ایده‌مه‌مش ، قاپیتولاسیونلر ، اعطاسنه رواج ویرلمشدی .

بودورده‌کی حیات اجتماعیه‌کلنجه بونی‌ایکی قسمه آییرمق ضروریدر، بری حقیقی ، طبیعی بر انکشاف وتکاملك تظاهراتی ، دیکری‌ده اولکنك انقراضه طوغری کیدرکن ظاهراً محافظه‌سی . .

عثمانلی حکومتی سلطان سلیمان قانونی زمانینه قدر کیده‌جکی حدودلره قدر کیتمش ، غالبیتدن غالبیته سوروکله‌نمش ، ثروت ودبدبه ورفاه ایله یاشامش ، پادشاهلرك اهل هنری ، علما وفضلایی، شعرایی ، صنعتکارلری محافظه وصیانت ایتملری طولایسیله حیات اجتماعیه‌نك هرنقطه‌سنده انکشافات مکمله تظاهر ایتمشدی . حکومت حکومت مطلقه اولهرق صورت قطعیه‌ده آرتق تقرر وتأسس ایتمش بولنیوردی . فاتح سلطان محمد ایله سلیمك اصول اداره‌یه ادخال ایتدکلری حکومت مطلقه تخملری آرتق تمامیله نشو ونما بولمش ، صوك نقطه‌یه واصل اولمشدی . پادشاه هرخصوصده مطلق العنان ایدی ، او امور مملکتك اداره‌سنی ایستدیکی آدمه تودیع ایدر، اونك یدیله مملکتی اداره ایتدیره بیلیردی ، حتی بندکانندن ابراهیم پاشانك صدارتی بوصورتله وقوع بولمش ، دیوانك خارجندن انتخاب ایدیله‌رك مقام صدارته کتیرلمشدی ، مطلقیت اداره دیمك فضله‌شرف دیمکدر ، حکومات مطلقه‌یی ذاتاً بتیرن اولدیره‌نده بوفضله شرف مسئله‌سیدر ، بونك ، شرف ادعاسنك أك جلی تظاهراتی بودورده بر چوق وقایع وحادثات ایله اظهار ایتمك ممکنسه‌ده بز بوراده بر قاچ وقعه ایله آکلاته‌جغز . بوزمانه قدر پادشاهلرده سرعسکرلك بولنیرکن بودورده بافرمان همایون بو منصب‌صدر اعظم ابراهیم پاشایه

انتقال ایتمش ، صلاحیت واسعه‌یی معطی وآمر بر فرمان ایله بوتون امور اداره بر آلده ، پادشاهك وکیلی ابراهیم پاشاده تأسس وتقرر ایله‌مشدر . پادشاه ایله سفیری آره‌سنده شرف اوزرینه اولان شو - مکالمه‌یی قید ایتمك اودورك حالت روحیه‌سنی آکلاتمق ایچون کافیدر. پادشاه اوغلنك سنت دوکونده وزیره صورییور :

— سنك همشیره‌مله ازواجك دوکونیله اوغللریمك دوکونندن هانکیسی دها کوزلدر ؟

وزیر :

— بنم دوکونم کبی شمدیه قدر اولمامش و اولمایه‌جقدر . دییور .

— نه‌دن ؟

— سزك دوکونکزده بنم دوکونمه‌کی قدر بویوك بر دعوتلی یوقدر : بنم دوکونم زمانمزك سلیمانی اولان مکه ومدینه پادشاهنك حضوریله مشرف اولمشدر [۱] .

ابراهیم پاشانك آوستریا سفیریله‌صلح‌ایچون واقع ملاقاتنده استعمال ایتدیکی سوزلر اوقونه‌جق اولورسه بوشرف ودبدبه ، صلاحیت مطلقه ، تفوق ادعاسنك مملکتك روحنده نه‌قدر بویوك بر موقعه مالك اولدیغی تظاهر ایدر [۲] . بوادعامزه دیکربر دلیل‌ده دفتردار اسکندر چلبی‌نك ثروتی ، صدر اعظمه رقابتی‌در .

هامه‌ر ترجمه‌سنك بشنجی جلدنده بوذات حقنده «بویوك مأمورلر

[۱] هامه‌ر ترجمه‌سی : جلد ، ۵ ، صحیفه ۱۰۳

[۲] هامه‌ر ترجمه‌سنك بشنجی جلدنده تفصیلاتی واردر .

ایچنده دارات ودبدبه‌یه وزرایه ، حتی بالذات وزیر اعظمه رقابت ایده بیلن یالکز چلبی ایدی . اوچ یوزی صیرمه‌لی‌سرپوش کیر آلتی یوز کوله‌سی‌وار ایدی. ابراهیم پاشانك بویله سرپوشلی کوله‌لری درت یوزدن زیاده دکلدی، دیکر ایکی وزیرك ایسه آلتمشدن‌سکسانه قدر ایدی . » جمله‌لر ینه تصادف ایدییورز. سلطان سلیمان قانونی سلطنتنه کمال ایرمش ، بر حکومتك پادشاهنه یاقیشه‌جق بر صورتده باشلامش سلطان سلیمك مصردن کتیردیکی آلتی یوز وطن جدایی مملکتلرینه کوندرمش، ارادهٔ سلیمی‌یه مغایر حرکتده بولنان تجاردن آلنان مالدره مقابل بر میلیون آقچه تضمینات ویرمش ، سوء اداره‌سی تبین ایدن قپودان جعفر بکك بعدالاستنطاق جرمی تبین ایتدیکی تقدیرده اعدامنی امر ایتمشدر . مطلقیت اداره‌یه، فضله شرفه تمایلك بر مثالی‌ده دیواندر . وزیر اعظمك اوطوردیغی محلك اوستنده پادشاهه مخصوص قفسلی بر یر احضاریدر، عسکره سفرلرده ویریلن پادشاه احسانلرینك مقدارینه باقلدقجه حیرت ایتمه‌مك ألدن کلمه‌یور . بودور حالت روحیه‌سنه کوره تشکیلاته محتاجدی. سلیمان قانونی بونی اونوتمه‌دی ، دورك روحنه موافق تأسیسات وتشکیلاتده بولندی . طریق علمی‌ده قطع ایدیله‌جك‌مراتبی‌سلطان محمد یکرمیلی، اوتوزلی، قرقلی ، اللیلی ، آلتمشلی اولق اوزره بشه تقسیم ایتمشدی . سلطان سلیمان قانونی بونی دها مناسب بر طرزده آییردی. مدرسلری‌داخل، خارج اولق اوزره ایکی‌یه تقسیم ، حد اعظمی اولق اوزره یتمش آقچه اولق اوزره بونلرك درجهٔ احترامنی اون قسمه تفریق ایتدی. دها صوکره علمایه ایکی امتیازویردی : «۱» ویرکیدن معافیت «۲»

وفاتلرنده مالارینك مصادره اولنمامسی . امور مالیه‌یه‌ده اعتنا ایدلدی. پادشاه سخی، کریم اولمقله برابر بوخصوصده پك دور اندیش ایدی. والیلری ولایتلرینك وارداتیله متناسب ویرکویه تابع طوتمق صدر اعظم رستم پاشا زمانینده احداث ایدلمشدر . عسکری اصلاحاتده یوروك‌دنیلن روم ایلی پیاده عسکرینك الغاسی،یکیچری اورته‌لرینك تزییدی ایدی . بونقطه‌ده تخصیصات مختلفه ایله اوچ درجه تأسیس ایله‌مش‌دی . قوروجی ، اوطوراق ، علیل . پادشاه برنجی اورته‌نك نفری کبی تخصیصات آلمش ، وبو اورته‌یه بوکا دلیل اولمق اوزره بر تخت قونیلمش ، وبوعادت صوك زمانلره قدر دوام ایله‌مش ، قشله‌لرك اوکندن کچرکن پادشاهه شربت ویرلمك اراده اولنمش، شو- صورتله عسکرلکه بر پایهٔ رفیع ویرلمشدر . تیمار ، زعامت زمانینه قدر والیلر طرفندن توجیه اولنوردی ، زمانینده یالکز تیمار توجیه ایده بیلملری اصول اتخاذ اولنمش ، زعامتك مقام سلطنتدن تودیعی اراده قیلنمشدر. زعامتلرك پارچه‌لانمسی ایچون اوامرشدیده وقطعیه ویردی، رعایانك تیمار وزعامت‌صاحبلرینه اعطا ایده‌جکلری ویرکولرده تعیین ایدلدی ، بونلری ایکی اسمله خلاصه ایتمك ممکندر ، حقوق ورسوم شرعیه ، تکالیف دیوانیه . . بونلر اقسام متنوعه‌یه آیریلوب هر ولایتك ویرکو قانونی آیری ایدی . سلیمان قانونی مملکتنك ادارهٔ ملکیه‌سنی‌ده تنظیم ، « جمعاً یوز اللی سنجاغی مشتمل یکرمی بر ولایت اولمق اوزره ممالك عثمانیه‌یی تقسیم جدید آلتنه آلدی . » آیین ، تشریفات ، ضابطه ، جزالر تعیین ایتمش ، ناموس ، سرقت ، جنایت کبی مسائلی مختلف جزالرله قانون داخلنه آلمشدر . سلطان

سليمان قانونينك جزا قانونى بعض نقطه‌لرده پك شديد احكامى احتوا ايديورسه‌ده أك مكمل قانونلردن بريدر ، حمـاملر و بربرلرده خرستيانلره باشقه طاقم چيقارلمه‌سنك ، شوصورتله بر مملكت اهاليسى آره‌سنده تفاوت كوزه‌تيلمه‌سى نك دورك تركلك واسلاميته نه‌قدر شرفدار بر موقع صاقلاديغنه بردليلدر. معمافيه بواقبال وحشمت، بوبويوكلك، بوقانونيلك آره‌سنده دولتك انقراضى تخملرى حاضرلانييوردى . پادشاهك ديوانه كلمه‌سى، مهم مسائلك ده تدقيقنده قفس آرقه‌سنده بولنمه‌سى، وزير اعظم ابراهيم پاشايى سراى رجالندن انتخاب ايتمه‌سى، فضله شرفه دوشكونلكى اويانديرمه‌سى، خاصكى سلطانله ـ روكزلانله ـ قادينلرك امور حكومته مداخله‌سنه مساعده ايتمسى ، رستم پاشانك ارتكاب وارتشايى مملكته ادخالنه اغماض عين ايلهمه‌سى ، اسرافه مساعده ايتمه‌سى بر طاقم اسباب مختلفه ايدى ، كه بودورى ياواش ياواش بيه‌جكدى ، نته‌كيم ده‌ييدى .

سليم ثانى زماننده ايسه صدر اعظم صوقوللى اولهمش اولسه‌يدى سلطان سليمانك بوتون تكمللرله براقمش اولديغى انفساخ و انحلال اعراضى كوروله‌جكدى . پادشاه وهام ، سطح بين ، مست وبيهوش ايدى. بودورده دور سابقك عظمت واقبالندن يالكز سفاهت واحتشام ياشايور، مسكراتى منع ايدن برقاضى عزل ايدلمش بولنيوردى. آداب عموميه ظاهريات آلتنده بوزولمش ، چركين بر چهره عرض ايدييوردى. فوضاويت، آنارشى بونون قوتيله باشلايوردى. «نوربانو» قادينك حيات ادارهٔ عموميه‌يه يالكز قارشمقله اكتفا ايتمه‌رك برطاقم يابانجيلره‌ده يوز ويرمه‌سى دور كمالك برر برر ضيالرينك سوندىكنى

آ کلاته‌جق‌ماهیته‌در. سلطان مراد ثالث زمانی ایسه ضعف اجتماعی واداری‌یه أك بویوك بر دلیلدر . باشده « نور بانو » والده ، «خاصکی صافیه » قادین بولندیغی حالده بوتون سلطانلر حیات اجتماعیه ایله اوینایورلر ، خادم آغالری بیله ایشه قاریشییورلر ، « راضیه قالفه‌نك الهامی ایله باغچوانلقدن عالم‌الغیب قطب زمانلغنه ایصال ایدیلن شیخ شجاع ، مغنیساده آو أثناسنده راست کتیریلان علم وفضلدن زیاده قاباصویتاریلقلرده ماهر بولنان و ابتدا ماهر سوخته ایکن تدریجاً یوکسه‌له‌رك وزارته وبودین والیلکنه قدر ترفع ایدن اویس‌پاشا [۱] کبیلر موقع اقتداره کتیریلییوردی . پادشاه متردد ، وکلا و وزرا جاهل ، اهالی آنارشیدن ، بوش غروردن ذوق آلیر ایدی . پادشاه سرعسکرلك مسئله‌سنده « رأیلر سنان پاشا ایله فرهاد پاشا اوزرینه تخالف ایتمکله ایکیسی بردن سرعسکر نصب ایتمشدی . سفاهت اودرجه‌ده ایدی،که پادشاه وفات ایتدیکی زمان قرق یدی چوجغی قالمش ، حیاتنده « ۱۰۲ » اولادی اولمشدر . سلطان محمد ثالث زمانی ایسه بوسبوتون بر دور فوضاویت‌در ، حیات اجتماعیه اوقدر قاریشیق ، اوقدر حرص وطمع چوق ، که علما نصوص قرآنیه‌یی تنقید ایده‌جك قدرصلاحیت کوریییورلر، انتظامدن أثر بولنمایوردی. دلی حسن کبی شقیلره مسندلر ویریلییور ، شهزاده‌لر ایچون قفس اصولی تأسیس ایدیلییور ، مسند ومنصب غوغاسی هرشیئك فوقنده طوتیلییور . بوامراض سلطان احمد ، سلطان عثمان ، سلطان‌مصطفی زمانلرینی قاپلامش ، سلطان مراد رابع مانع اولمق ایسته‌مش، فقط

تاریخ ابوالفاروق : جلد ، ٤ صحیفه ، ٥

وسائطى أيى تعيين ايده‌مه‌مسى ، فوق‌العاده شديداولمه‌سى برعكس تأثيرك حصولنه سبب اولمش ، سلطان ابراهيم دورى بوتون غلطتيله هرشيئى ميدانه ووررمشدر . كوسم والده‌نك ظهورى‌ده بواحوالى تعجيل ايدن اسبابدن‌در .

شو خلاصه ايديلن احوال اجتماعيه وسياسيه‌نك ادبيات اوزرنده تأثيرينه كلنجه ايلك شعشعه ، دبدبه ، طنطنه، باقى ، روحى ، نفعى ، صبرى ، يحيى كبى شاعرلر يتشديرمش ، متين ومغرور بر لسان داخلنده دورك كمالنى بزه نقل ايتمشلر، عثمانليلغك اومدبدب، مطنطن زمانلرينك تاريخنى بزه لسان شعرله نقل ايله‌مشلردر .

ذاتاً دور تفسخنى تماميله اظهار ايده‌بيلمك ايچون سلطان‌ابراهيم زمانى بكله‌مش، اوندن‌صوكره «دورفكرى»نامياد ايتديكمز دوره‌نك علامات و اعراضى تظاهر ايله‌مشدر. ذاتاً كمال دورلرى هپ‌بويله‌در، اونلر بر اعتماد وسكون ، بونك نتيجه‌سى بر غرور ويررلر . آنجق ملتلرى بوحاللردن اوياندىره‌جق شديد ضربه‌لردر ، نه يازيق ، كه بونلر زمانينده كلمزلرده ، پك كج كليرلر .

ايشته بودور آهنكه دوشكون ، متانته دوشكون ادبياتى حصوله كتيرمش، داخلاً مملكت بيتركن بر مدت دها او ادبيات پاشامشدر. قصيده بواسباب طولايىسيله چوق ترقى ايتمشدر .

بودورده ياشايان شعرادن اخلاقسزلغيله مملكتى اضرار ايدن ، صنعتك ، ادبياتك بذاته اخلاقى بولنمسنه رغماً اونى روحندن زده‌لەين، مملكته رذالتى شعرصورتيله‌ده ادخال ايدن غزالى‌واردر، كه

دلی برادر نامیله موسوم ایدی. بونك یازدیغی رذالتنامه عثمانلی ادبیاتی ایچون بر شیندر . شوبیت اونکدر :

« ایردی خزانی عمرمك وه که دخی بهاری یوق »
« صبح سروره ایرمدم غم شبنك نهاری یوق »

امری تخلص ایدن ادرنه‌لی امرالله بودورده مثل کولقده، معما کولقده ممتاز ایدی . کندیسنه « خلاق معانی » نامنی ویررلردی .

« محبت آتشی یانار بلا اوجاغیدر باشم
« اکیلمش باد آهمدن دخانیدر ایکی قاشم »

مؤذن هدایی‌ده اونوتیله‌ماز بر سیمادر ، اسمی مصطفی اولوب کندیسی استانبوللیدر ، سسی غایت کوزل ایدی ، خوش مشرب ، نکته‌کو بر ذات ایدی ، شوقطعه‌سنی آلییورز :

« احبابمزك مورصفت راهنه خاکز
« اما که عدو چشمنه بز شیر ژیانز

« باشینه بصرز بز او نمرود عنودك
« اول فیل ایسه بز پشهٔ بی‌تاب وتوانز . »

طربزونلی فغانی‌ده عاقبت حیاتی ، شاعرلکی طولاییسیله ذکره شایان بر سیمادر . « ۹۳۸ » تاریخنده مجارستاندن کتیریلوب سلطان احمد میداننده دیکیلن هیکللره اعتراض ایتدیکی ایچون ابراهیم پاشا امریله قتل ایدلمشدر . فغانینك سوزی شودر :

« دو ابراهیم احمد آمد بدیر جهان
« یکی بت شکن و یکی بت نشان . »

طاشلیجه‌لی یحیی بك سیف وقلمی جمع ایدن ذواتدن‌در . صاحب خمسه‌در. « کتاب شاه‌وگدا » « یوسف‌وزلیخاسی » مطبوعدر، « کلشن راز » ، « کنجینهٔ راز » « اصول‌نامه » اولمق اوزره اوچ کتابی‌دها واردر. « ۹۹۰ » تاریخنده وفات ایتمشدر. بو بیتنی آلیورز:

« سنی سودیکمی جانم سکا اظهار ایده‌مز
« دکمه درد ایله کناهن کشی اقرار ایده‌مز . »

اصل اسمی محمد اولان شاعر خیالی بودورده جداً ممتاز وشایان دقت بر سیمادر ، واردار یکیجه‌سندندر ، « ۹٦٤ » تاریخنده وفات ایتمشدر . « مشاعرالشعرا » صاحبی عاشق چلبینك بك دوستی ایدی. تجددی حصوله کتیرن أللردن بریدر :

« آفتابی نیجه تشبیه ایله‌یم رخساریکه
« سن سعادت نوریسك اول خاکه دوشمش بر ذلیل

معلقره‌لی نوعی افندی‌یی‌ده اونوتمه‌مق کرکدر ، سلطان سلیم ثانی‌یه خواجه اولمشدر ، قصیده‌لرنده دورك حالت روحیه‌سنی تمامیله کوستریر :

« قصر جنتمی بویا باغ ارم یا کلستان
« یا حریم قدس یا بیت‌الحرم یا آسمان

« کلستاندر کرچه اما کلستان بی خزان
« آسماندر کرچه اما آسمان باثبات . »

بودورده یتیشن شعرادن بری‌ده رباعیاتیله تاریخ ادبیات عثمانیه‌ده بر موقع بلنده مالك اولان عزمی زاده مصطفی افندیدر . شعرده

«حالتی» تخلص ایدر ایدی. طریقت علمیه منتسبینندن اولوب روم ایلی قاضیعسکرلکنه قدر ارتقا ایتمشدی .

« درد اهلی اودرکه صورمیوب راه نجات
« یاننده بر اوله خار وکل زهر ونبات

« حکمك ویره‌مز بوکار زار عشقك
« شمشیر بلایی بیلمین آب حیات . »

بودورده علم وعرفانك نه‌درجه‌لرده اولدیغنی آکلامق ایچین دوره سریع بر نظر تدقیق عطف ایده‌جکز . بو دورك أك بویوك سیمالرندن بری شیخ‌الاسلام ابوالسعود افندیدر. ۸۹۶ سنهٔ هجریه‌سنده استانبول جوارنده مدرس کوینده دنیایه کلمش ، طریق علمه داخل اولمش ، علی‌الدرجات ترقی ایده‌رك قاضیعسکرلك منصبنده سکز سنه بولنمش ، ۹۵۲ سنهٔ هجریه‌سنده شیخ‌الاسلام اولمشدر . کمال پاشایه عثمانلیلر معلم اول دیدکاری کبی ابوالسعوده‌ده معلم ثانی دیرلر . « ارشادالعقل السلیم مزایاءالقرأن‌العظیم» عنوانلی تفسیری مشهوردر. بونی حرف‌الصاده قدر یازوب سلطان سلیمان قانونی‌یه تقدیم ایتدیکی زمان شیخ‌الاسلاملرك کونده‌لکی ایکی یوز آقچه ایکن بشیوزه ابلاغ اولنمش‌در. بر کون ظرفنده بردفعه «۱۴۱۲» ، بردفعه‌ده « ۱۴۱۳ » فتوی ویرمشدر. عمادیه‌لی شیخ محمدبن مصطفی‌نك اوغلیدر. «۹۸۲» سنهٔ هجریه‌سنده وفات ایتمشدر . شاعر ، عالم بر ذات ایدی ، سلطان سلیمانه عربجه مرثیه‌سی مشهوردر . « ملتقی‌البحرین » صاحبی منلا ابراهیم چلبی بوعصرك اك بویوك فقیهلرندندر. « موضوعات‌العلوم » نامنده‌کی کتابنده یوز یتمش علوم‌دن بحث ایدن ، بوعلومه خدمت

ايدن طاش كوپريلى زاده محمد كمال‌الدين أك محترم سيمالردن بريدر . دها بر چوق أثرلرى وارْدر . ١٠٣٠ ده وفات ايتمشدر . خواجه خيرالدين افندى سلطان سليمان قانونينك اكثر مصاحبه‌لرنده نزدنده بولنوردى . بودورده علمه او درجه حرمت واردى، كه وزرا ، وكلا علمايى، مدرسينى طوپلارلرضيافتلر ويررلردى. طب خصوصنده اوقدر مهم سيمالر كوستريله‌مايور، يالكز طيب « محمدالقيسونى » سلطان سليمان قانونينك وفاتنى كتم ايتمك خصوصنده كوستردىكى درايت واقتدار طولايسيله شايان قيد وتذكاردر. « ٩٢٨ » ده وفات ايدن حلبلى حنبلى زاده بر حلب تاريخى ، « درالذهب » نامنده بر ادبيات ، « عدةالحاسب وعمدة المحاسب» ناميله بر رسالهٔ رياضيه وسائر كتابلر يازمشدر . « اخلاق علائى » صاحبى قنالى زاده على افندى بودورده يتشمشدر . منلا عطاءالله بر كوى تفسيره ومفتاحه تعليقات يازمش ، شيخ غرس‌الدين حسابه، فرائضه ، مواقفه شرح ، فلكياته طبدن موجزه تعليقات كافيهٔ جامى‌يه شرح يازمشدر . دور كمالك تفسخ وانحلال زمانلرنده‌علم وعرفان‌ده‌عينى امراضى كوسترمش، تحشيه، تعليق، تجريد كبى‌خصوصاتله اشتغال ايدنلر پك چوق اولدينى حالده مستقل أثرلر ابداع ايدن پك آز بولنمشدر . بوائناده ١٠٠٤ وفات ايدن اخلاق‌السلطنه صاحبى مصطفى، ١٠١٤ وفات ايدن « نظم الفوائد فى‌سلك مجمع‌العقائد »محررى ابراهيم، ١٠١٦ ده وفات‌ايدوب تأليفاتنك كثرتيله مشهورآيدينلى محمد عيشى، علوم دينيه‌ده اختصاصيله وحقانيتيله مشهور زين‌العابدين ، قدورى‌يه درت جلد شرح يازان ، ١٠٢٥ ده ديار آخرته انتقال ايدن حسن‌الكافى ، موضوعات‌العلومى

ترجمه ایدن طاش کوپریلی زاده کمال الدین محمد ، آثارینك کثرتیله معروف محمد بن صدرالدین ، فتاوای حامدیه صاحبی المولی فاضل حامد ، تفسیر قاضی‌یه تفسیری بولنان ۹۸۶ ده وفات ایدن سنان‌الدین یوسف ، علم بلاغتده مشهور احمد بوسنوی مناقب علمایی یازان محمد چلبی ، امام غزالینك کیمیای سعادتی ترجمه ایدن احمد کامی ، طبقات فقهایی تحریر ایدن المولا جعفر ، درت جلد ضمانات صاحبی فاضل ، عربی بر تاریخ یازان مصطفی جنابی ، صحاح جوهری‌یی ترجمه ایدن محمد و انی أك زیاده ذکره شایاندرلر . فن طبده تألیفی اولان کنج عثمان زماننده طبیب محمد اسحق چلبی ، ۸۸۲ ده وفات ایدن شجاءالدین الیاس قره‌مانی ، المولی‌شمس‌الدین مشهوردرلر. ۱۰۹۰ تاریخلرنده ریاضیه‌ده عبدالوهابی ، کوریبورز . قوجه احمد شقائقه ذیل یازمشدر .

بودورده‌علم عثمانی‌یه ترکلك نقطهٔ‌نظرندن بویوك بر رونق‌ویرن ، آوروپانك بیله مظهر تقدیری بولنان بر وجوده کاتب چلبی‌در . کاتب چلبی بی سود بر حاشیه‌جی دکلدر ، اوجدی ، نافع أثرلر یازمش ، شرق ایله غرب‌علمنی احاطه ایتمش ، هر ایکیسندن‌ده استفاده ایله‌مشدر . هامه‌ر « مورخ کندیسنه رهبر اولمق ایچون معاملات تقویمیه وجغرافیه‌یه‌محتاجدر. علم کتبده شهرتکیر اولان ودها زیاده (حاجی‌قالفه) عنوانیله لقبی طانمش بولنان کاتب چلبی‌نك آثار تقویمیه وجغرافیه‌سی موجود اولمه‌سه‌یدی عثمانلی ایمپراطورلغی تاریخنك تحریرینه تشبث ایدن مورخ اکثریا علی‌العمیاظلمت ایچنده‌یورویه بیله‌جکدی.» دیدیکی کبی مستشرق وامبه‌ری‌ده « کاتب چلبی کبی ذاتلر یتشدیرن

ملته متمدن ، مترقى ، مستعد دينير » [١] دييور . پدرينك اسمى عبدالله ، كنديسنك اسمى مصطفى اولوب ١٠٠٤ سنهٔ هجريه‌سنده درسعادتده تولد ايتمش ، حاجى خليفه ناميله شهرت بولمشدر . پدرى عسكر بولنديغى جهتله كنديسى‌ده عسكر اولمش ايسه‌ده علم وعرفانه تمايل كوسترمش ، برچوق سفرلرك متاعبى آره‌سنده چالشمش ، اومفيد آثارينى براقمشدر . يكرمى سنه‌لك بر سعى نتيجه‌سنده علم احوال كتبه دائر كشف‌الظنون عن‌اسامئ‌الكتب والفنون‌يازمشدر كه عربى‌العباره اولوب اوچ يوز قدرعلوم وفنونك موضوعات و غاياتندن باحث ، ٩٥١٢ مؤلف وشارح ، « ١٥٤٠١ » كتاب ، شرح ، حاشيه اسملرينى محتويدر . « تقويم‌التواريخ » نامنده‌كى أثرى قرونولوژى طرزنده‌در . بو أثر ايتاليانجه‌يه ترجمه ايدلمشدر . « جهانما » فنه‌موافق اولان ايلك جغرافيا كتابيدر ، كه كاتب چلبى بونده جغرافيانك تاريخى ، فلسفى ، وريا ضى قسملرينى يازمش ، كوسترمش ، أثرلاتينجه‌يه ترجمه ايدلمشدر . » ممالك نصارى كتب اسلاميه‌ده يازلمامغله فرنكى آطلاس ماجور رسملرى آلتوب ترجمه‌سى آرزو اولندى سابقا فرانسه راهبلرندن اسلامه كلن « شيخ محمد اخلاصى » لاتين ديلنده ماهر اولمغله « اطلس مينور » بر بچق سنه‌ده ترجمه اولنوب اسمنه « لوامع‌النور » دنيلدى . » [١] « تحفة‌الكبار فى‌اسفارالبحار » بحرى فتوحاتدن ومخاربانتدن باحث اولوب دونما احوالندن منكسر ومنفعل اولان‌چلبى‌ماضى‌يى احيا ايچون يازمشدر . كاتب چلبى‌نك عربى العباره اولەرق تراجم الاحوال اولمق اوزره «سلم‌الوصول‌الى‌طبقات‌الفحول» ،

[١] كاتب چلبى : بروسه‌لى محمد طاهر بك .
[٢] كاتب چلبى .

مسائل غریبه وفتاوای عجیبه‌یی محتوی « رجم الرجیم بالسین والجیم » « فذلکة التواریخ » ، اساسات اعتباریله ضروریات دینیه‌دن اولمایوب صائقهٔ حرص واشتهار ایله بر چوق علمانك چیقاردقلری مسائلی تدقیق ایدر ترکی لسانله «میزان الحق فی اختیار الاحق» ، ۱۰۱۰ دن « ۱۰٦۵ » ه قدر تاریخ عثمانیدن باحث منقح بر تاریخ اولان فذلکه، مکمل بر استانبول تاریخی اولان « رونق السلطنته » وترجمهٔ تاریخ فرنکی، ممالك عثمانیه‌نك دکزلرندن وملکتلرندن باحث «بحریه» اسمنده أثرلری بولندیغی کبی بر قاچ أثری دها واردر . مشار الیه « ۱۰٦۷ » تاریخنده وفات ایدوب وفاده مدفون بولندیغنی بروسه‌لی طاهر بك کتابنده ادعا ایتمکده‌در .

بودورده معماری أك مکمل ، أك شعشعه‌دار بر شکل اکتساب ایتمش‌در . معماری عثمانی‌یه بوقدر رونق ویرن سیمالردن بری معمار سنان‌در. مشار الیه قیصریه‌لیدر، « ۸۹۵ » سنهٔ هجریه‌سنده تولدایتمش، « ۹۱۸ » سنه‌سنده استانبوله دوشیرمه اوله‌رق کتیرلمش ، سلك عسکری‌یه کیرمشدر . سنان معمار اوله‌رق یارادلدیغی جهتله کوچك یاشندن اعتباراً بوتمایلنی کوسترمش ، بوتون چوجوقلق اویونلرینی بوخصوصه عائد تقلیدلرله تأمین ایلرمش. سنان عسکرلکده فوق العاده یارارلقلر اظهار ایتمش اولمغله پیاده باشی ، زنبرکجی باشی منصبلرینه نائل اولمش ، وان کولی قییلرنده صدر اعظم لطفی پاشا معیتنده کیلر انشاسیله ایلك مهارت معماریه‌سنی آکلاتمش ، قپودانلق رتبه‌سنی آله‌رق دشمنله چارپیشمش ، غالب کلمش ، صوباشیلق رتبه‌سنی مکافات آلمشدر . صوباشی سنان بغدان سفرندن صوکره رئیس معماران

نامنی آلمشدر . یوز اون یاشنه قدر یاشامش ، معمار اولمق سلیمان قانونی‌یه ، سلیم ثانی‌یه ، مراد ثالثه خدمت ایتمشدر . بر چوق پاره قازانمش ایسه‌ده افراط درجه‌ده سخی اولمه‌سنه بناءً اولدیکی زمان بش پاره‌سی چیقمه‌مشدر . سکسان یاشندن صوکره قوجه سنان نامیله تلقیب اولنمشدر، بر چوق‌شاکرد یتشدیرمش اولوب بونلرك‌بعضیلری هندستانه دعوت اولنمش ، ترکلك نامنه بر چوق آبده‌لر براقمشلردر . بونلردن معمار یوسف مغول پادشاهلرینك‌نفیس بویوك سرایلرینی انشا ایتمشلردر .

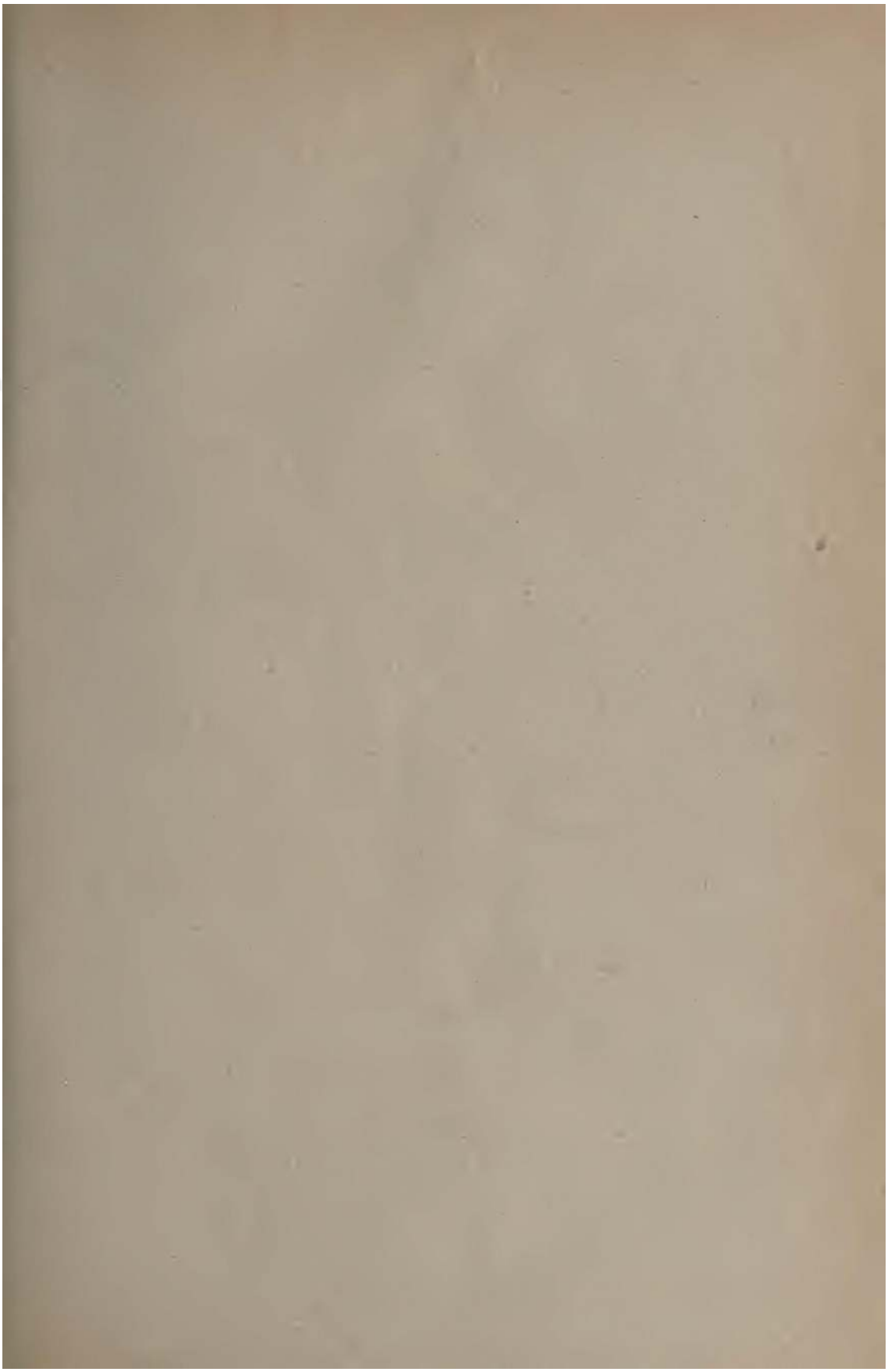
سنان «۸۱» جامع شریف ، «۵۱» مسجد، «۵۵» مدرسه، «۲۶» دارالقرا، «۱۷» عمارت، «۲» دارالشفاء، «۷» معظم‌صوکمر ویوللری، «۸» جسیم کوپری، «۱۷» کاربان سرای، «۶» مخزن ، «۳۳» سرای، «۳۵» حمام ، «۱۷» تربه ، وبر چوق سبیللر انشا ایتمش‌در . بونلرك أك مشهوری سلیمانیه ، شهزاده جامعلریله ادرنه‌ده‌کی سلیمیه جامعی ، ودرسعادتده‌کی قرق چشمه‌نك مجاری وکمرلریدر . سلیمانیه جامعی حقنده هامه‌ر تاریخنده « یدییوز بیك درت آلتوندن زیاده صرف اولنان اشبو بنا مرکز سلطنتك أك محتشم آبده‌سیدر . تزیینات معماریه‌سنك ثروتی واعمالاتنده‌کی ظرافت اعتباریله سلیمانیه جامعی نمونه‌سی اولان آیاصوفیه‌نك یاننده بعض جهتلرده غلبه کندیسنده قالمق اوزره عرض وجود ایده بیلیر . » دییور .

بودورك آبدات معماریه‌سندن بری‌ده سلطان احمد اول جامع شریفیدر . بوجامع پادشاه زمان طرفندن آیاصوفیه‌یه بر رقیب اولمق اوزره انشا ایتدیرلمشدر . جامع حقیقةً انافس آثار عثمانیه‌دندر .

چینیلری ، قاپولرنده‌کی نقشلر، دیوارلرنده‌کی یازیلر معماریٔ عثمانینك او دورده نه‌قدر رونق کسب ایتدیکنی کوسترمکده‌در . مناره‌لرنده‌کی شرفه‌لر اون درت دانه اولوب پادشاه زمانك خاندان آل عثمانك اون دردنجیسی اولدیغنی کوسترمکده‌در . آلتی مناره‌سی واردر . محمد و احمد پاشالرك سرایلری اوزرینه آت میدانده انشا اولنمشدر . معماری « محمد » نامنده بر ذاتدر . بودورك یتشدیردیکی معمارلردن بری‌ده ۱۰۳۲ تاریخنده معمارباشی اولان قاسم آغادر، که کوپریلی‌یی مقام صدارته کتیرمك ایچون چالشانلردن بریدر .

بو دورده‌ده لسان مدنیت عثمانیه‌نك کمالیه‌متناسب بر شکل آلمش، سنان پاشا لسانده دها زیاده بر قطعیت ، دها زیاده بر رونق ، بر علویت‌ویرلمشدر. نثر عثمانی آرتق تمامیله ایرانك تحت تأثیرنده‌بولینیور، ایران نثرنده‌کی بوتون سوسلرله پارلدایوردی. بودورده علی واسع، لامعی ، نشانجی جلال زاده مصطفی ، رمضان زاده محمد ، لطیفی نثرده پك مهم ذوات‌در . لامعی‌نك « شرف‌الانسان » ترجمه‌سی بر بر خارقهٔ نثریه‌در ، علی واسع بیدپایك حیوانات لساننده‌ن یازدیغی حکایاتی ترجمه ایتمشدر . نثرده تکلفدن آز چوق آزاده قالان کاتب چلبیدر .

خلاصه بودر وبز دور انکشاف وکمال اولمغله برچوق بویوك سیمالر یتشدیرمشدر .

دور فکری

دور فکری : فهیم . — نائلیٔ قدیم . — نظیم . — نابی . — ثابت . — قوچی بك. — نعیما . — بو دورك هیئت عمومیه‌سنه برنظر: اجمال سیاسی و اجتماعی ، ترقیات فکریه ومدنیه ، لسان .

۱

دور فکری: فهیم. — حیات اجتماعیه‌ده کی تفسخات و انحلالات: سیاست خارجیه و اداریه‌ده کی تشوشات و فوضاویت ـ ادبیاتك مشوش زمانلرده مشوش ، یابس ، دینی ، فکری بر شکل اخذ ایده‌جکی قاعده‌سنی اثبات ایتمك اوزره ـ بودورده حسدن عاری ، فکرك مالامال ، دینه مربوط بر شکل وصورت کسب ایتمشدر .

اساساً نفعی ، باقی ، روحی ، یحیی کبی استادلرك اطرافنده دونن فکر تقدیر وشاپاشك تأثیراتنه بو دورك بدبینلکنی علاوه ایده‌جك اولورسه کز آز چوق استعداد صاحبی اولانلرك اولکی استادلری، قانون معیشت، حیاته اتباعاً، تقلید ایده‌جکلری نظرکزده جانلانیر ، تقلید ایسه ادبیاتك منابع الهام و ابداعدن ، حساسیتدن اوزاقلاشمه‌سی دیمکدر . بونك ایچوندر ، که بودورده فکر و حس تقلید ایجاد و ابداعه غالبدر. ایشته بو تشوش سببیله دینی شعرلر دها زیاده رواج بولدی. میخانیکیت اجتماعیه حال طبیعی ده کیتمز، چرخلرك دیشلری بری برینی أزر، قیرار، ظلم مملکتده بر قرار اولورسه

اوزمان تصوف، دینه تمایل زیاده‌له‌شیر . حتی کرك دور سابقك‌صوك زمانلرینك ، وکرك بودورك هیئت عمومیه‌سنك تأثیریله احمد ثالثك بدایت سلطنتنده جمالی طریقت صوفیه‌سی ظهور ایتمش ، انکشافی ایچون بر زمین مساعد بولمشدر .

بودوری شاعر فهیم افندی ایله آچه‌جغز، بوذاتك اسمی‌مصطفی چلبی‌در ، سلطان مراد رابع ، سلطان ابراهیم ، سلطان محمد رابع دورلرینی ادراك ایتمشدر، نفعی‌نك اونك طولایسیله باقینك عادی بر مقلدیدر ، دنیله بیلیر . مع مافیه عصر اوکا پك بویوك بر اهمیت ویرمش ، اوزمانلرده تذکره یازانلردن بر ذات « بو عصر فرخنده لقاده تازه‌کو اولوب شعرای ذوی الاعتبارك شهرت شعارندن‌در . کلك تازه پرداز سخن آفرینی اوج بالای مضمون ومعانی‌یه قرین وطرز اشعار دلپذیری سمند طبع شعرایه زمیندر » دییور . فهیم نادراً ساحهٔ شاعریتده کزینه بیلیر بر ناظمدر، أك بویوك‌مزیتی دورك‌حالت‌روحیه‌سنی، حالت اجتماعیه‌سنی‌واضحاً کوسترەبیلمه‌سیدر.. شوغزلیله اکتفا ایده‌جکز :

« ایدرسه اوبت شیرین دهان رقص
« کف عاشقده ایلر دین وجان رقص

« نه رقاص آفت دور قیامت
« که رقص ایتسه ایدر کون ومکان رقص

« زهی جلاد چابك دست کایلر
« بنانی اوزره تیغ جانستان رقص

« اوللدن جلوه‌کاه لفظ نامك
« ایدر دائم بیان رقص وزبان رقص

« ایدرلر شوق شعرکله فهیما
« حریم آسمانده قدسیان رقص

۲

نائلیٔ قدیم . — بو دورك کوزلره طاقدیغی بدبین، مع مافیه ریاکار بر کوزلکله کائناتی ، حیاتی کورنلردن بری‌ده نائلی افندیدر. نائلی افندی استانبولده طوغمش، سلطان مراد رابعك شدت وآتش فیشقیران دورینه یتشمش، سلطان ابراهیمك صرعوی حیات اداره‌سنی ادراك ایتمش ، کوسم سلطانك ، بکطاش و قره مراد آغالرك بی‌معنا تسلطنده بولنمش ، صاحب خروج نامیله بین‌المنجمین یاد ایدلمکده اولان اختیار کوپریلی‌نك تصفیه عملیاتنه شاهد اولمش ، اوغلی فاضل احمد پاشانك چلبی مع‌مافیه شدید صدارتنده دیار اُخرته انتقال ایله‌مشدر .

اصل اسمی‌مصطفی اولوب پیری زاده دینمکله مشهوردر. تحصیل علم ومعرفتدن صوکره دیوان همایونه کیرمش ، علی الدرجات ترفیع ایده‌رك معدن خلیفه‌سی اولمشدر . کندیسی ضعیف ، قورو ، نازك بدن بر ذات اولمغله اکثر اوقاتنی اضطراباتله کچیرمش، دورك ماهیت اجتماعیه‌سنك روحی اوزرنده‌کی تأثیر بدبینیسنه وجودینك بوضعفی‌ده از چوق یاردیم ایتمشدر . قصیده‌لرنده نفعینك لسان طنانی کورمك ممکن اولدیغی کبی مبالغه اعتباریله‌ده همان اوکا یقیندر ؛ نائلی بوعصرك أك ممتاز شاعرلرندن اولوب غزللرنده برشخصیت بارزه ، برشخصیت بدبینی کوسترير. دوردن شکایتلری اکثریا بو أثرلردن مبهم برقورقو

ایله چیقار ، اونك معلول ، المکار بر روحی واردر ، آچیق سویله‌یه‌مدیکی ایچون ، فغانینك ، وجدینك عاقبتنه اوغرامق احتمالنه بناءً یاطریق تفلسفه ، ویا طریق عشقه کیدر :

« بلبل آغلار غنچه‌نك چاك گریبانك کورك
« کل شکفته بلبلك بیهوده افغانك کورك

« هرنفس غرقاب خون ایلر بومینا حجره‌یی
« چشم یعقوب ابتلانك بیت احزانك کورك . »

* * *

« نائلی نه فلکك آینه‌سن سیر ایتسون
« ناوك آه دل عاشقی ناجسته کورن »

* * *

« امید وبیمدن بکا یارب فراغ ویر
« جان وجهانی ترك ایده‌جك بر دماغ ویر

« شب زنده دار عشقه بو وحشت سرایده
« ظلمت زدای حیرت اولور بر چراغ ویر

« یوق جام‌مهره رغبتم ای ساقیٔ فلك
« کوکلم کبی شکسته بکا بر ایاغ ویر

« ذوق آشنای محنت ایوب ایدوب دلی
« جان صبوره حوصلهٔ درد وداغ ویر

« سلطان چار بالش عشق اولدی نائلی
« ای آه درد پر شرر کدن اتاغ ویر. »

* * *

« بوکهن دار شفانك نظر دانایه
« چرخ اطلس دیدوکك کهنه فراشی کورینور

« نائلی ناخن چنکال مه‌عید اوزره
« عارفك لخت دل سینه خراشی کورینور . »

* * *

« بولعبتکاهده ای نائلی بیلمکده‌در حکمت
« نه‌زیر خرقه‌دندر هفت طاس سرنکون پیدا . »

زماننده یازیلان بر تذکره ، حقنده « زمرهٔ تازه کویان بلغای اهل عرفاندندر . شاعر مخترع وواصل نتیجهٔ اصل وفرعدر . » . دییور. « ۱۰۷۷ » سنهٔ هجریه‌سنده وفات ایتمشدر .

۳

نظیم . — زمانك دینه شدت تمایلنی آثاریله اظهار ایدنلردن بری ، بلکه سرافرازی نظیم افندیدر .

سلطان محمد خان رابعك بدایت جلوسنده ، « ۱۰۵۹ » سنهٔ هجریه‌سنده استانبولده تولد ایتمش‌در . کندیسی قاسم پاشالی‌در ، پك کنج یاشنده سرایه داخل اولمش ، اولور اولماز تحصیل علم ومعرفته قوت ویرمش، سرایده‌کی لالاسنك یعنی مربیسنك تشویقی شعره تمایلنی موجب اولمش‌در . علوم عربیه‌دن اخذ اجازت ایتدیکی کبی فارسی تحصیلیله‌ده زمانك تربیهٔ فکریه‌سندن حصه‌مند اولمشدر .

شوتربیه‌سی نظر دقته آلنه‌رق کیلارخاصه مأموری اولمش [۱]، نهایت نوبتجی باشی کدیکنی احراز ایتمش ، وبونظیمك خلق نزدنده صاحب اعتبار اولمه‌سنی مؤدی بولنمشدر . نظیم یالکز شاعر دکل ، عینی زمانده‌ده موسیقی شناس ایدی ، شومزیتلری طولاییسیله سلطان محمد رابعك توجه شاهانه‌لرینه نائیلتله قوری یمشجی باشیلغی احسان بویورلمش، ونهایت یازمقده اولدیغی نعتلرینه دوام ایده بیلمك اوزره استعفا ایتمش ، یاشایه بیله‌جك قدر بر مبلغله چراغ ایدلمش ، بعض اشارت معنویه ایله حج شریفه کیتمش، روضهٔ‌مطهرهٔ نبوی‌ده نعوتنه دوام ایتمشدر .

عصرك تصوفه ، دینه دوشکونلکنی بونك آثاری تمامیله ارائه ایتمکده اولوب أثردن مؤثره انتقال قاعده‌سیله کندیسنك‌ده نه‌قدر زاهد اولدیغی استخراج ایدیلیر . عرضی محمد افندیدن اخذ انابتله مولوی اولمشدر.

آتیده‌کی پارچه‌لری‌اوقونیلدیغی‌زمان‌نه‌قدر بدیین، نه‌قدرپیغمبره، اصحاب کرامه ، خصوصیله آل رسوله عاشق اولدیغی کوریلیر . . أثرلرنده یا کلمه ویا فکر واردر ، دنیایی نیکبین بر نظرله کوردیکی زمان منظوماتی قیمت بدیعیه‌لرینی غائب ایدرلر .

برنعتندن مخرج اولان‌شوپارچه‌لر بدبینیسنی، فکره دوشکونلکنی کوسترمکده‌در :

« پادشاه اولسك چکرسك عالمك غوغاسنی
« قبضهٔ تسخیره‌ده آلسك اکر بحر وبری

[۱] بو کیلار خاصه مأموریتلری قابلیت صاحبی اولانلره ویریلیردی .

« بنده اولسك آرزو ایلرسك آزاد اولغه
« بر افندینك اولوب شام وسحرده چاکری

« منزوی اولسك کچلمز لقمه ایله کسوه‌دن
« عاقل ودیوانه‌ده اولمز او سودادن بری

« احتیاجك اولسه آب رویکی ریزان ایدوب
« بر غنی بولسك اولورسك سایهٔ خاکدری

« اکتساب ایتسك کباره عرض ایدنجه حالکی
« سین بزمسك دیر اوقومك هر مسلم داوری

« عادتك اولسه تواضع اهل کبر ونخوتك
« بزمنه وارسك اولورسك هرنظرده احقری

« بی نیاز اولسك ایدرلر مضطرب اهل نیاز
« سکا عرض ایتدکجه احوال دل غم پروری

« . . . . . .

دیکر بر نعتندن مفرز :

« مریم فکرم اولوب حاملهٔ فیض خدا
« طوغدی کهوارهٔ طبعمده مسیح معنا

« بنم اول مجمره کردان شبستان هنر
« کام عالم نفخات سخنمله کویا

« بنم اول بلبل کلزار بیان کم کلشن
« کل کبی شاهد معنا دوتار اولسم کویا

« بنم اول ماشطهٔ روی عروسان بیان
« کلك اندیشم اولوب صورت معنا پیرا

« اولدی بر مکحل هرسطر سیاه نظمم
« صفحهٔ شعر لطیفم آکا مرأت صفا

« . . . . . »

بر غزلندن مفرز :

« جمال باکمالك چشمه تصویر ایدر مهتاب
« ندندر رؤیت دیدارکی تبشیر ایدر مهتاب

« دکل انجم دبستان فلك اطفالنه هرشب
« مطالع درسنی مشعل یاقوب تفسیر ایدر مهتاب

« سواد لوح حسنی قیل تماشا کلك عبرتله
« دمادم سرکذشت عالمی تحریر ایدر مهتاب

« نظیم آفاق طوتدك کون کبی آثار طبعکله
« فروغ طلعتك حقاکه عالمکیر ایدر مهتاب . »

نظیم « ۱۱۳۹ » تاریخنده سکسان یاشنده اولدیغی حالده وفات ایتمشدر .

٤

نابی . — فهیمك ، نائلیٔ قدیمك تعقیب ایتدکلری غایهٔ شعریه نابینك النده کمالی بولور. نابی نفعیدن بوتون معاصرلری کبی کلمه جیلکی

آلديغى كبى زمانك تأثيراتيله، كندندن اولكيلرك تأثيريله‌دينه‌مربوطيت شديده‌يى ، حكمتفروشلغى‌ده اخذ ايله‌مشدر .

نابى حلب ولايتى‌داخلنده اورفه‌شهرنده تقريباً ١٠٣٦ تاريخلرنده تولد ايتمش ، اوراده تحصيل علم ومعرفت ايتمش ، سلطان محمد رابع زمانىنده استانبوله كله‌رك مصاحب مصطفى پاشانك التفاتنه مظهر اولمش ، كتخدالغنى ألنه كچيره‌رك اكتساب قدر و اعتبار ايتمشدى . مشار اليهك وفاتنى متعاقب حجه كيتمش ، عودتنده استانبوله كلميه‌رك حلبده اختيار اقامت ايله‌مشدر .

نابى تركجه‌ده ، عربجه‌ده ، فارسى‌ده موجود انافس آثارى مطالعه ايتمش بر ذات اولوب كلفتدن اجتناب ايدر ، لطيفه‌لره دوشكون ، سبكروح ، أيى سويلر ، قونوشير بولنمغله كنديسنه تماس ايدنلر همان مجلوبى اولورلردى . بالطه‌جى محمد پاشا حلبده والى ايكن نابينك شومزاياسنه مفتون اوله‌رق نزدندن آيرماز اولمش ، صدر اعظم اولديغى زمان استانبوله برابرجه كتيرمش ، « با رتبهٔ خواجكانى آناطولى محاسبه‌جيسى» بعده سوارى مقابله‌جيسى ياپمشدر .

نابى حكمتفروشلغه باشلاديغى زمان اكثريا موفق اولديغى حالده يالكز بونى غايهٔ شعر تلقى ايتمه‌سنه بناءً سوء استعمالاتده بولنمش ، بوسببله بعضاً پك صوئوق حكمتلرله پك صوئوق منظومه‌لر وجوده كتيرمشدر :

« نظر عواقب احواله اولديغندن در
« كه نظملرده قوافيه اعتبار اولنور . »

* * *

« دوشمز لب شیرینه یارك سخن تلخ
« حلواجی دکاننده پیازك یری یوقدر . »

نابی کوزل بر قاچ کلمه‌یله بر قاچ حکمت فروشانه فکرقونیلدیغی زمان شعرك وجوده کله‌جکنه قانع اولمه‌سنه بناءً آثارنده نفیس پارچه‌لر طاغینیق، و اکثریا بر چوق غزللر آره‌سنده بولنان بر غزلك بر بیتنده‌در. مرحوم اکرم بك بونك ایچوندر، که نابینك آثارنده کوزلی بوله‌یی بالدیرانلر ایچنده چیچك طوپلامه‌یه بکزه‌تیبور .

نابی نظیم کبی نعتلرنده ، مناجاتلرنده ، توحیدلرنده پك چوق موفق اولمشدر . نابی‌نك او بویوك دیوانی آنجق بونلرله تزین ایتمکده‌در . دور ذاتاً دور رفاه ، دور سعادت دکلدی ، بو دور انسانلری نعته ، مناجاته ، تصوفه سوق ایدییوردی . بناءً علیه او دور معین تاریخنك محصوللری اولمرق طولایسیله شاعرلرده بوقسملرده خاصیتلرینی ، موجودیتلرینی کوسترمه بیلییورلردی .

نابینك «خیریه» سی هرنه‌قدر اوغلنه یازلمش ، اتحاف ایدلمشسه‌ده زمانك تنقیدندن ، زمانك ویردیکی بد بینی طولایسیله هرشیئی سیاه کورمه‌دن باشقه بر شی دکلدر . فی‌الحقیقه اونلر برر نصیحتدر، فقط آلتنده اوزمانك بوتون روحی ، بوتون حیاتی مدفوندر . نه‌بدبین ، نه سفلیت پرور، نه‌مسکین بر اخلاق دوشونمش، بوصورتله دورینك اوزرنده‌کی تأثیرینی کوسترمشدر :

« آدم اسیر دست مشیت دکلیدر
« عالم زبون پنجهٔ قدرت دکلیدر

« بوپرده‌نك درونده باق اضطرابی قو
« هر محنتك وراسی مسرت دكليدر

بذل حیات راه محبتده عاشقه
« تكليف اولنجه جاننه منت دكليدر

« یوق كرچه صدمهٔ ستمكدن كريزمز
« اماكه دست نازكه زحمت دكليدر

« هپ سنمی كامیاب اوله‌جقسك زمانه‌دن
« ای تنك چشم كار بنوبت دكليدر

« محتاج رزق خالق ایكن سربسر جهان
« مخلوقدن نیاز مذلت دكليدر

« نابی زبان نطقم ایدن‌خامهٔ مجاز
« مشاطهٔ عروس حقیقت دكليدر . »

توحیدندن :

« دكل لطفی خداوند كريمك قابل انكار
« مكر انكار ایدن مجنون اوله یاطفل یا اعمی

« اكركیم اسم ستاركك مددكار اولمسه لطفی
« ایدردی اقتضا اول قدمده اولمی رسوا

« عصات بندكانك اولسه‌ده شایستهٔ تعذیب
« ینه ایله الهی شانكه شایانی اجرا

« كریما جاهلان نعمتز ممكنمیدر بزدن
« بودكلو نعمتك ایتمك حقوق شكرینی ایفا

« بزم کفرانمز چوق اولدیغنده شبهه یوق آنجق
« آنی سن جنبش اقلام غفرانکله قیل الغا

« غفورا بندکانك لایق تقصیردر عفو ایت
« ایدرسکده بیله تقصیری بـط حرف استغنا

« اودرکاهك که هربر خاکی احسان‌خیز رحمتدر
« نه‌قادردر عمل مستوجب عفو اولغه حاشا

« نه‌یز بز یا بزم اعمالمز نولسه کرك یارب.
« آکاده مکنتی سنسن ویرن ای موجد اشیا

خیریه‌سندن :

« منصب وجاهه هوسکار اوله
« طلب عزت ایچون خوار اوله

« اهل منصبده بولنمز راحت
« حال بی عزلده‌در امنیت

« ذلت عزلنه دکمز نصبی
« صوفنه سربسر اولمز غصبی

« اوله پاشالق ایچون آواره
« طبل وسرنا ایله کیرمه ناره

« بغلمه طنطنهٔ طبله کوکل
« دوردن خوش کلور آواز دهل

« پاشالق عمره سورر محنتدر
« حاصلی درد وغم وقسوتدر.»

شونقل ایدیلن ابیات نابینك نصل بر دورك محصولی اولدیغنی، فلسفه‌سنك ، صنعتنك نه ایدوکنی بزه واضحاً کوسترمکده‌در .

نابی اویله بر ید شاعریتدر ، که اشکال قدیمهٔ نظمك هربرنده آیری ایری تجربه‌لر یاپمش ، پك چوق آثار وجوده کتیرمشدر . آثاری : تحفةالحرمین ، خیر آباد ، منشأت ، ودیواندن عبارتدر . زماننده کندیسنی چکه‌مدکلری ایچون :

« نابیی نابی ایدن حسن نظر
« اورفه کردنده ظرافت نه‌کزر . »

دینمشدر . « ۱۱۲٤ » تاریخنده وفات ایدوب ارتحالنه عینی سنه انتقال ایله‌ین شاعر ثابت :

« زلیخای جهاندن چکدی دامن یوسف نابی »

سوزلرینی تاریخ دوشورمشدر .

۵

ثابت . — نابینك روحنده ، اونك کبی زمانك تأثیرینه چوق تابع ، بعضاً نابی‌یه دوست ، بعضاً دشمن بر شاعردر . بوسنه‌نك اوزیجه قصبه‌سنده تولد ایتمش اولوب اصل اسمی « علاءالدین » در . مملکتنده تحصیل علم ومعرفت ایتدکدن صوکره سیدی زاده محمد پاشایه انتساب ایله طریق علمیده قطع مراتب ایله‌مش ، قونیه ، بوسنه ، دیار بکر مولویتلرینه نائل اولمشدر . نابی ایله روحا مشترك اولدیغی جهتله حقنده :

« حضرت نابیٔ استاده نظیره دیمکه
« ثابت آسا حلبك مرد سخندانیمی وار . »

سویلدیکی کبی نابی‌ده اونك حقنده :

« ضرب مثل ایرادینه بوعصرده نابی
« کیمسه اولهماز ثابت افندی‌یه رسیده . »

دیمشدر . مع مافیه بعضاً آره‌لری آچیقدر :

« قماش نوظهور معرفتده شمدیلك ثابت
« بولنمازسه حلب تمغاسی استانبولده رغبت یوق . »

کبی سوزلر بوکبی دقیقه‌لرك محصولیدر . ثابت طوغری ، دوزگون سوز سویله‌یه‌مزمش ، دیلنده رکاکت وارمش ، بناءً علیه شعره هوسکار اولهسیله شوقصور طبیعیسنه مقابل تسلی بولورمش . ثابت زیاده‌سیله ضرب مثل ایرادینه دوشکون، نعت وتوحیده میالدر. دوری نابی ، نظیم ایله برابر أك زیاده اظهار ایدن سیمالردن بری‌ده بودر . حکمتفروشلغك ، توحیدك خارجنه چیقدیغی زمان نه عاجز ، نه‌سفیل بر قلمدر :

« ثقلتی آشکاردر کمرك
« چوزهلم سکا باردر کمرك

« قدح شیر نافکه تشنه
« سرفرو برده ماردرکمرك . »

کبی .

ادهم نامه، بربر نامه، دیوان شعر، خمسه ، ظفرنامه آثارندن‌در.

معراجیه‌سندن شوپارچه‌یی آلمقله اکتفا ایده‌جکز :

« خوشا فرخنده اختر لیلهٔ ممتاز ومستثنا
« که عنوان برات قدریدر سرسورهٔ اسرا

« شفق روی عروس مهره بر کلکون تتق آصدی
« کواکب صاچدیردی بی‌نهایت کوهر یکتا

« دکل جرم قمر پر جوش اولوب بحر سیاه شام
« بر آلتون پوللی ماهی طشره آتدی موجهٔ دریا

« زمانه کیدی نارنجی قبای زرنگار اوزره
« جواهر تکمه‌لره بر چیچکلی عنبرین خارا

« ید تسخیره آلش کشور کیخسرو روزی
« ایدر موم شنلکن افراسیاب لیلهٔ ظلما .»

« ۱۱۲٤ » سنه‌سنده وفات ایتمشدر .

٦

قوچی بك . — بودورك مبادیسنده یاشامش اولوب تفسخات اجتماعیه‌یی بوتون وضوحیله کورمش بولنانلردن بری‌ده‌قوچی بك‌در.

قوچی بك نه بر شاعر ، نه‌ده بر ادیبدر . اونك یالکز نفوذ نظری واردر ، اودولتك ، ملتك سوروکلندیکی کریوه‌نك نه قدر درین اولدیغنی حس ایتمش، ایکی رساله‌جك یازمش ، بونلردن برینی سلطان‌مرادرابعه، برینی‌ده سلطان ابراهیمه‌تقدیم ایتمشدر. مع‌التأسف

ایکنجی رساله‌نك تام نسخه‌سی أله موجود دكلدر .

بورساله‌لرده قوللاندیغی لسان ساده‌در ، تصنعدن عاریدر ، بر عالمه، بر منقده یاقیشه‌جق صورتده متین وشدیددر. قطعیت افاده‌سیله سادگیٔ لسانی بیلنه‌مز نصل بر حسنی ، بر حسن جاذبی محتویدر .

قوجی بك بورساله‌ده اسباب سقوطی، سقوط اخلاقی واجتماعی‌یی تدقیق ایدر ، یالکز کندی زمانینده قالماز ، ماضی‌یه طوغری چیقار، سلطان سلیمان قانونینك اواخر سلطنتنده کچن وقایع ایله اضمحلال دولتك مناسبتنی تحری ایدر، دولتك اوزمانده‌کی میخانیکیت اداره‌سنه کوره تقسیمات وتصنیفاتده بولنه‌رق هر بری حقنده آیری آیری حکملر ویریر ، هربری ایچین لازم کلن اصلاحاتی سویلر . وبونلرك دواسنی‌ده اکثریا ماضی‌ده آرار ، بونك ایچیندر ، که قوجی بك آز چوق محافظه‌کار برآدمدر. او، حالك اسباب تعالیسنی ماضینك قوانین ونظاماتنده کورمکله بر ذوق مخصوص بولانلردن بریدر .

شانی زاده تاریخنده « کوریجه‌لی قوجی بك جنتمکان سلطان مراد خان رابع حضرتلرینه مزایای انتظامی بیرانه بر ادا ایله‌بی محابا انها ایتمشدر ، که الحق ابوالنجیب رساله‌سنه فائق دیمکه لایقدر . » دییور . هامه‌ر مومی الیه حقنده « عثمانلی دولتنك اسباب انحطاطی غرب مورخلری طرفندن اکثریا حقیقتی اوزره ارائه اولنمشدر ، آنجق اونلرك هیچ بری بومسئله‌یی مراد رابع معاصرلرندن قوجی بك قدر حکیمانه، و اونك قدر واقفانه بر صورتده بیان‌ایده‌مه‌مشدر. ابن خلدونك مقدمهٔ تاریخیه‌سی اونك ایچون عرب « مونتسکییوسی » عنوانله صلاحیت بخش اولدیغی کبی قوجی بکك دولت عثمانیه‌نك

انحطاطی اسبابی حقنده کی أثری ده بونك ایچون تورك «مونتسکیوسی» عنوانه کسب استحقاق ایتدیرمشدر . » [۱]

سوزلرینی سویله‌یور .

قوچی بکك أك زیاده شایان دقت اولان بر مزیتی ده لسانیدر . تجددانه مقدمه عد اولنه‌جق ساده، لطیف عباره‌لره اودورده آنجق اونك قلمنده تصادف اولنور . جمله‌سی حقیقته آز چوق موافقدر .

سلطان مراد رابع مومی الیهك بغداد سفرنده زرهله بر تصویرینی چیقارتمشدر ، « بورسمه باقیلدیغی زمان کوچك آز چوق بیضی بر چهره ، کسیك بیقلر ، قیرمتراق بر صقال ، جدی ، خشین ، ذکی کوزلر کورلمکده‌در. » [۲] کندیسی کوریچه‌لی اولوب اندرون همایوندن یتشمش ، پك چوق سنه‌لر معمر اولمشدر . سلطان محمد رابعك بدایت سلطنتنده دیار آخرته انتقال ایتمشدر [۳] .

۷

نعیما. — بودورك أك ممتاز سیمالرندن بری ده تاریخنویس نعیما افندیدر . کندیسی « ۱۰۶۵ » تاریخنده حلبده طوغمشدر . اصل اسمی مصطفی‌در ، پك کوچك یاشنده استانبوله کلمش ، سرای عتیق بالطه‌جیلری زمره‌سنه داخل اولمش ، بایزید جامعشریفنده‌ده

[۱] هامه‌ر ترجمه‌سی : جلد ، ٦ صحیفه ، ۱۷۹

[۲] تاریخ ادبیات عثمانیه : شهاب‌الدین سلیمان

[۳] اوغللرندن خرم بك روسیه‌یه هجرت ایتمکله بوکون اوراده قوچی بك عائله‌سی نامیله معروف اولان عائله بوندن کلمشدر .

تحصیل علم ومعرفته بذل مساعی ایله‌مش ، نهایت سرایدن چیقه‌رق دیوان همایون قلمنه کیرمش، اوزمان نعیما مخلصنی آلمش، بعده ذکاسیله، وسعت معلوماتیله قلایلی قوز احمد پاشانك نظر دقتنی جلب ایتمکله دیوان کتابتنه تعیین ایدلمش ، سلطان مصطفای ثانی دورنده بارتبهٔ خواجکانی آناطولی محاسبه‌جیلکنه ارتقا ایتمش ، تاریخه پك زیاده مراقلی اولان عموجه زاده‌حسین پاشانك دلالتیله بیك یوز یکرمی بر سنه‌سنده تشریفاتجیلیق و وقعه نویسلك مأموریتلرینه نائل اولمش، داماد حسین پاشانك صدارتنده عینی مأموریتی محافظه ایتمش ، سلحدار علی پاشا زماننده دفتر امانتنه ، محاسبه خواجه‌لکنه صعود ایله‌مشدر . سلحدار علی پاشانك کتخداسی ابراهیم آغا بوذکایی چکه‌مه‌مکله‌فتنه‌القاایدییوز،پاشانعیمایی آناطولی محاسبه‌جیلکنه‌ایندیریبیور، وموره‌ده سرعسکر معیتنده دفتر امانتی وظیفه‌سیله براقییور .

نعیما کنجلکنده أك زیاده تاریخله وعلم نجومله اشتغال ایتمشدر ، برزمانلر ایشی زائجه‌جیلکه دوکمش، جلب شهرتنه بووسیله اولمشدر. زائجه‌لرینك طوغریلغی هرکسك نظر دقتنی جلب ایتمکده ایدی ، بوکا بناءً بر چوق کبارلره چاتمشدر .

اصل تاریخنی یازمه‌یه سبب اولان عموجه زاده حسین پاشادر . سلطان احمد اول زماننده یاشامش اولان محمد افندی زاده احمد افندینك کوپریلیلر زمانندە قدر یازمش اولدیغی تاریخ او صره‌لرده حسین پاشایه تقدیم اولنمش ، بونی نعمایه تودیع ایله یکیدن بر تاریخ یازمه‌سنی امر بویورمشدی . بونی اتمام واکمال ایله « روضة الحسین فی خلاصة الاخبار الحافقین » نامیله توسیم ایتمش ، عموجه زاده حسین پاشایه اتحاف ایله‌مشدر .

سلطان مصطفای ثانی خلع ایدلدیکی زمان ۹۸۲ دن « ۱۰۶۵ » قدر اولان وقایعی اتمام ایتمش بولینیوردی . داماد حسین پاشانك توصیه‌سی اوزرینه تاریخنه دوام ایدییور، ادرنه‌وقعه‌سنی قید ایتدکدن صوکره تاریخنه تکرار باشلایور ، « ۱۱۱۰ » ه قدر یازییور .

نعیما تاریخی باشقه بر نظرله کورمش اولانلردندر ، او هر وقعه حقنده رأینی بیاندن ، زمانك أك متفسخ نقاطنی کوسترمکدن ، حتی مکالمه‌لری قید ایله‌مکدن واز کچه‌مز . باخصوص زمانك نه‌درجه‌ده قورقونج اولدیغنی کوسترن ، حفظ لسانی توصیه ایدن تفلسفلری واردر، که جداً تدقیقات تاریخیه اعتباریله حائز اهمیتدر. دنیله بیلورکه نعیما تاریخی قدر هیچ بر تاریخ زمانی طوغری کوسترمه‌مشدر .

لساننده‌کی قدرت تصویر اعتباریله ماضیده‌کی محرر لرآره‌سنده نعیمایی برنجی درجه‌ده اولانلردن عد ایتمك اقتضا ایدر . نعیما ۱۱۲۸ سنه‌سی موراده وفات ایتمش ، وجنازه‌سی اوراده قالمشدر .

۸

بودورك هیئت عمومیه‌سنه بر نظر: احوال سیاسی واجتماعی، ترقیات فکریه ومدنیه ، لسانه . — سلطان محمد رابع یدی یاشنده تخته جلوس ایتمش، بوکوچك چوجق خزینه‌یی بوم بوش ، ملکی اختلال واغتشاش ایچنده بولمشدی . سلطان ابراهیمی کیمك قتل ایتدیکی خصوصنك آکلاشلمه‌سی ایچون سپاهیلر آیاقلانمش ، یکیچریلرله آره‌لرینه منافرت القا ایدلمش ، سلطان احمد جامعنده ایکی عسکر بربرینی قیرمش ، آناطولیده رذالت ، شقاوت دوام ایتمکده بولنمش،

كريدده عسكر مغلوب اولمش ، قپودان دريا ونيق احمد پاشا فوچه‌ده بوزغونلق ويرمش ، كرجى عبدالنبى اون بش بيك كشيلك بر اردو ايله استانبوله يورومش ، حكومت بكطاش آغالر ، قره مرادلر ايله كوسم سلطان ألنده قالمش ، بوزجه اطه ، ليمنى وندىكليلرك ألنه دوشمش ، « ١٠٦٦ » سنه‌سنده كوسم سلطان بر عصيان واختلالده آغالرله برابر قتل ايدلمش ، بشير پاشا ، ابازه حسن پاشا وقعه‌لريله اوغراشلمش در . جلوسندن كوپريلينك صدارتنه‌قدر كچن سنه‌لر ظرفنده يالكز اون صدر اعظم دكشديريلييور ، قتل اولنيوردى . بودورده برسياست مقبوله تعقيب ايديله‌مه‌مش ، داخلاً تشوش اداره ، تشوش مالى دوام ايتمش ، بى‌معنا ، يرينه مصروف اولمايان بر شدت ويا بر لاقيدى مملكتى خراب ايله‌مشدر .

كوپريلى محمد پاشا ترهيب وشدت پولتيقه‌سنى قورمش ، آز زمان ظرفنده دولتى توره‌ديلردن قورتارمش ، بوزجه آطه‌يى ، ليمنى يى استرداد ايله‌مش ، آناطوليده عصيان ايدن واليلرى تنكيل ايتمش ، اردل سفرنده اردوى عثمانى غالب كلمش ، بواختيار وزير بش سنه‌لك زمان صدارتنده تمام اوتوزبيك كشى يى اعدام ايله‌مش ، وفاتنده اوغلى فاضل احمد پاشا مقام صدارتى احراز ايله‌مشدر . بوده‌پدرى كبى ترهيب وشدت پولتيقه‌سنى استعمال ايتمش ، اويوارى ضبط ايله‌مش ، سن غوتار محاربه‌سنده مغلوب اولمش قنديه‌يى فتح ايتمش ، له سفرينى آچمش ، وفات ايدر ايتمز قره مصطفى پاشا مهر صدارته مالك اولمش ، ويانه‌او كنده‌كى محاربه‌ده مغلوب اولمش بعده اعدام ايدلمش ، وبو محاربه تام « ١١١٠ » سنه‌سنه‌قدر ممالك عثمانيه‌نك حياتى أمش ، « بودين » ألدن چيقمش ، اردل آوستريالىلر

طرفندن ضبط اولنمش، سلطان محمد رابع قرق سکز سنه سلطنتدن صوکره خلع ایدلمشدر .

یرینه کلن برادری سلطان سلیمان زماننده ایسه عدم انضباط عسکری بوتون وضوحیله کورلمش ، یکیچریلر ، سپاهیلر اتفاق ایتمشلر ، ایسته‌مدکلرینی عزل ایتدیرمشلر ، خلق یکیچریلره قارشو عصیان ایتمش ، یکن عثمان پاشا کبی شقاوتدن کلن بری وزیر اعظم اولمش ، بلغراد ، سمندره آوستریالیلرك أنله دوشمش ، آوستریالیلر نیش وسائر برچوق قلعه‌لری ضبط ایتمشلر، مجدد اول مملکت فاضل مصطفی پاشا صدر اعظم اولمش ، مملکتدن بر عدالت هواسی کچمش، آوستریالیلری مغلوب ایتمش ، نیش ، بلغراد ، سمندره ، ویدین استرداد اولنمش، بو اثناده سلطان سلیمان وفات ایتمش، یرینه ایکنجی سلطان احمد کچمشدر .

بوزمانده آوستریالیلر بوزولمش، سالانقمین محاربه‌سنده صدراعظم شهید دوشمش ، حدوددەکی رعایای خرستیانیه شقاوته باشلامش ، سالانقمین بوزغونلغی بوتون شئامتیله‌دولتك اوزرینه چوکمش، آوستریا سفری دوام ایدرکن پادشاه وفات ایتمشدر .

ایکنجی سلطان مصطفی زمانه کلنجه قپودان دریا عموجه زاده حسین پاشا ساقزی استرداد ایتمش ، پادشاه بالذات سفره کیتمش ، جنرال وه‌ترا مغلوب اولمش ، لیپوه ضبط ایدلمش ، روسلر آزاق قلعه‌سنی آلمش، قارلوفجه معاهدهٔ مشئومه‌سی امضالانمش (۱۱۱۰)، کوپریلی عموجه زاده حسین پاشا صدر اعظم اولمش ، برسیاست معقولهٔ داخلیه تعقیب ایدرکن شیخ الاسلام فیض الله افندینك انتریقه‌لری ایله

مقصدنده موفق اولهمادن عزل ایدلمش، استانبولده اغتشاش اولمش، عسکر، اهالی ادرنه اوزرینه یورومش، پادشاه خلع ایدلمش، فیض‌الله افندی قتل ایدلمش‌در .

سیاست خارجیه‌ده کلنجه شرق مسئله‌سی ابتدا بودورده باش کوسترمش، انکلتره سفیری، فرانسه سفیری، وندیك سفیری، روس سفیرلری حبس ایدلمشلر، طایفه یمیشلر، عهود قدیمه تجدیداً امضالانمشدر .

حیات اجتماعیه‌یه کلنجه اغتشاش آنارشی، مغلوبیت دورلرینك کوسترمش اولدیغی بوتون امراض و اعراضی کوسترمشدر. احتراص بوتون قوتیله اجرای احکام ایتمکه باشلامش، ظلم، ارتشا امور جاریه حکمنه کیرمش، حتی واردات دولتی تأمین ایچین آلنان رشوتلرك خزینه‌یه قیدی قاعده اتخاذ اولنمش، شقاوت موقع اقباله کچه‌بیلمك ایچون یکانه یول و اصول اولمش، عرض وناموسه تجاوز ایتمك چوغالمش، بو آنارشی‌یی طلم وقان تعقیب ایتمش، خلاصه مملکتده آدم قالمامش، اسلاملر آره‌سنده خرستیانلرك، موسویلرك رنکلی چوقه، اعلا لباس، سمور قالپاق، صاری مست وپاپوش کیمه‌لری منع ایدلمش، سیاه لباس، قرمزی وسیاه مست وپاپرش کیمه‌لری، سوقاقده آیاقلرینه چنغراق طاقلری امر اولنمش، اسلام وخرستیانلره متفاوت ویرکولر طرح اولنمشدر .

علمایه کلنجه اونلرده آرتق برر غریبه حالنده ایدی . مفتی بهاءالدین افندی بورنی کورمز حمقادن، عبدالعزیز چلبی ایسه اهل اغتشاشدن، حریصلردن، فنا فنا اعتیاداته مالك اولانلردن‌ایدی.

بو اثناده قاضی زاده افندی نامنده بری ظهور ایتمش ، بر طاقم مسائل احداث ایتمش ، خانه‌سنده هرنوع رذائلی ارتکاب ایتدیکی حالده کموش ، ایپك کبی شیلرك منعنه قالقمش ، اهل تصوف علیهنه اهالیی تشویق ایتمش، مملکتده عصیان چیقارمش، فقط کوپریلی محمد پاشا عصیانه مانع اولمش ، شیخ‌الاسلام وانی افندی ایسه سفیه ، راشی، مرتشی، ریاکار برذات اوله‌رق یاشامش ایدی. برچوق شیلری منع ایتدیکی حالده کندیسنك اونلری نیچین یاپدینی حقنده سؤال ایدن بر ذاته ویردیکی جواب خارقه‌در :

« بهی نادان دنیا کندو بعینها قبیح ومذموم دکلدر . جمله‌نك مطلوبی ومرغوبی بر نعمت جلیله‌در . ذم اولنان حجت تحصیلی وکیفیت تناولیدر . اخذ تناولده سن بکا مشابه ومماثل دکلسك . بر لقمه تناولی سکا حرام ایکن قوت علمیه وتصرفات عقلیه ایله بکا حلال اولور» دیمش. حریف بر تمثیل طلب‌ایتمش. وانی افندی «مثلا طعام پیرکن دیشلری آره‌سنه کیرن لحم پاره‌سنی خلال وزور ایله طشره چیقاروب یودارسین سکا مکروه اولور . بن نازکانه تحریك لسان ایله قورتاروب یودارم. بکا حلال اولور، برمثال دخی سز مال حرام ایله مأکولات آلوب حرام یرسز. بز ایسه مأکولاتی وملبوساتی دین ایله آلورز . آی باشنده شبهه‌لی مالمزدن ادا ایده‌رز. بوحیله ایله حلال ایده‌رز . ایشته مال دنیایی اخذ و تناول خصوصنده دخی نیجه عالمانه تصرفاتمز واردرکه بزه جائزدر . » [۱]

آمرتق عدم انتظام اودرجه‌یی بولمشدی، که مفتی ابوسعودافندی

[۱] نعیما : جلد، ٦، صحیفه ۲۳۹ .

ایله‌قسامی‌سعید افندی‌شیخ‌الاسلام دائره‌سنده بوغاز بوغازه کلمشلردی. شیخ‌الاسلام فیض‌الله افندی‌ده حرص وطمع اوقدر فضله ایدی، که وفاتنده اوغلنك شیخ‌الاسلام اولمه‌سی، مقام مشیختك توارث‌طریقیله انتقالی ایچون فرمان بیله آلمشدی .

شـواحوال داخلنده بولنان بر مملکت خلقنك بدبین اولمه‌سی ، حیاتدن بیقمه‌سی ، عمرینی معبدلرده امرار ایتمه‌سی غایت طبیعیدر ، فی‌الحقیقه اویله‌ده اولدی . بر زمان کلدی ، که اسـتانبولده فجیع برسفالت حکمفرما اولمه‌یه، اهالی‌معبدلره طولوب آقشامه قدر مسکینانه امرار حیـات ایتمه‌یه باشلادی . حقوق بشریه‌سنی ادعا ایده بیله‌جك قابلیت کیمسه‌ده قالمامشدی. « اهالی‌ده حکومته‌قارشو ازلی بر توحش حاصل اولییور ، حکومتدن ظلمدن باشـقه بر شی بکله‌مه‌یوردی . جامعلره بیله طوپلانسه ضـابطلرك ورودلری اوزرینه درحال هیجانه دوچار اولییور ، مالنی ، حیاتنی وطنك رجالنه امنیت ایده‌مه‌یوردی . ینه بر دفعه اهـالی فاتح جامعنه طوپلانمش ، اسـتانبول قائممقامنك ورودی اوزرینه طارما طاغین اولمشـدی . « احتراز وانفعال رجالی کورن نسوان واطفال اسـتیلای دهشت ایله پریشـان . حال اولوب جامع نردبانلرندن بر برینی پامال ایده‌رك فراره استعجال ایتملریله کمال زحامدن زیر اقدام انامده هلاك اولان ایکی معصومك آنالری وسائر نسوان آغاز ناله وانین ونیجه حوامل خوف تعزیر ایله اسـقاط جنین ایله‌مشدی . » [۱]

طبیعیدر ، که بواحوال داخلنده بولنان بر مملکتده ادبیـات

[۱] فلاکت سنه‌لری ، احمد رفیق بك : صحیفه ، ۱۵۱

انجق فکری، آنجق دینی، اخلاقی اوله بیلیردی، نته کیم اوصورتله تجلی ایتمشدر. شاعرلرمعین برجمعیتك معین برآن تاریخنك محصوللریدر. اوندن آیریله مازلر.

علمانك حالنی کوردك، آکلادق. مع مافیه بوراده حذمت کورمش بر قاچ سیمایی ذکر ایتمکدن کچه مه یه جکز. سلطان محمد رابع دورنده یتیشن علمادن بری هزارفن حسن افندید، کندیسی استانکویلیدر، تحصیلنی اوراده یاپمش. استانبولده اکمال ایتمش، ۱۰۸۵ تاریخنده استانبولده وفات ایتمشدر. آثاری تنقیح الواریخ نامنده بر تاریخ عمومی، تاریخ دولت رومیه، طبی بر أثر اولان «تحفة الادیب النافعه»، تصوفی بر أثر اولان محاسن الکلام والحکم فی شرح اسم الله الاعظم، لسان الاطبا فی لغة الادویه، فهرس الاروام، رسالهٔ حکمیه در.

علم احوالك تراجم الاحوال شعبه سنده مشهور اولان ابراهیم وحدی افندی شمنی نك حاجی اوغلی پازارنده تولد ایتمشدر. استانبولده «۱۱۱۶» سنه سنده وفات ایتمشدر. آثاری: حاشیه علی البیضاوی، المعسول، التفیص، الاعتصام، السامی که بوتون بونلر شرحلردن عبارتدر، اختصار وفیات ابن خلکان، تذکرة الشعرا عرب، مرزوقات و سائر آثاری واردر.

۱۰۸۵ تاریخنده جابی زاده مصطفی افندی صلبندن استانبولده دنیایه کلن فائض افندی ده علم اعتباریله ذکره شایان بر سیمادر. شعرله، ریاضیه تحصیلیله ده مشغول اولوب موفقیت کوسترمشدر.

«۱۱۳٤» ده سوداعلتنه اوغرایه رق منتحراً وفات ایله مشدر، آثاری سورهٔ یونس تفسیری، تلخیص شرحی، قواعد فارسیه شرحی،

مص دخان ، شرب قهوه ، بلع آفیونه دائر رساله ، حساب ، تنجیم ، جبردن الصولة الهزبریه ، فذلکة الحساب، دیوان ، آداب مناظره‌دن سید شریفك رساله‌سنه شرح .

فضلادن قره خلیل ، بوستان صالح ، مستجی زاده عبدالله ، مطولجی عبدالرحیم زاده یحیی افندیلری‌ده اونوتمامایدر .

بوتشوشدن آز چوق لسان‌ده متأثر اولمش ، نثر اکثر آثارده آکلاشلمه‌یه‌جق قدر مغلق برشکل کسب ایتمشدر. بودورده یتیشن معمارلردن معمار قاسم آغایی ذکر ایده‌بیلیرز ، آغا پك چوق سنه‌لر معمر اولمش ، کوپریلینك مقام صدارته کتیرلمسی ایچون چالشمش ، شوصورتله سیاسته‌ده قارشمشدر .

یکی جامع بودورك بزه براقدیغی انافس آثاردندر .

برنجی جلدك ختامی

مأخذلر

فرانسزجه لر :

فلسفهٔ صنعت : تن . — معنای صنعت: غولتییه . — مبادیٔ صنعت: غروس. — حیات اجتماعیه نقطهٔ نظرندن صنعت: کییو. صنعتده دها . — غابرییه‌ل سه‌ئای . — ترك ادبیاتنده عشق : عبدالحلیم ممدوح ، موسیو فازی. — ترك تاریخنه مدخل: له‌ئون قائون. — جم سلطانك سرگذشت وحیاتی: موسیو توأن . — تاریخ ادبیاتده اصول : لانسون

ترکجه لر :

معلومات ادبیه؛ ایکنجی قسم. — کوپریلی زاده فؤاد شهاب الدین سلیمان. — کیپك تاریخ ادبیات عثمانیه سنك آلتنجی جلدی . — شقائق النعمانیه ترجمه‌سی وذیلی . — هامه‌ر تاریخی ترجمه‌سی: عطا بك. — تاج التواریخ: سعدالدین افندی . . — تاریخ ابوالفاروق : مراد بك . — عثمانلی تاریخی : احمد راسم بك . — واقعات سلطان جم . — تذکرهٔ لطیفی . — عاشق چلبی تذکره‌سی . — تذکرهٔ رضا . — تذکرهٔ سالم . — مجموعهٔ معلم : معلم ناجی. — تاریخ ادبیات: فائق رشاد. — احمدرفیق بکك کلیات تاریخیه‌سی. — اولیا چلبی سیاحتنامه‌سی: آلتی جلد . — ضیابکك معماری اوزرینه مقالاتی. — ثروت فنون ، معلومات ، رباب ، بویوك دویغو رساله‌لری . — پیام ادبی . — تاریخ ادبیات عثمانیه: شهاب الدین سلیمان. — سجل عثمانی: درت تاریخ نعیما : آلتی جلد . — مختلف دیوانلر . — تضرعات سنان پاشا : ابوالضیا توفیق بك. ترك یوردنده بروسه‌لی طاهر بك افندینك مقالاتی . — کاتب چلبی: بروسه‌لی طاهر بك افندینك بررساله‌سی . — سر آمدان سخن: حسین دانش . — شیخ محمدالمصریٔ نیازی . — رضا توفیق بکك تصوف اوزرینه مقالاتی .

فهرست

مقدمه

صحیفه

۳ تاریخ ادبیات ؛ تاریخ ادبیات تاریخ مدنیتك برجزئیدر.

۱۰ آثار ادبیه‌نك ظهوری ، افسانه‌لر ، شرقیلر ، ماصاللر ، خماسیات .

۱۸ آثار ادبیه‌نك آثار صنعتله مناسبتی .

۲۹ تاریخ ادبیات و داستان .

۳۱ بر دور ادبینك حدودی ناصل تعیین ایدیلیر ؟

٤۲ بر اثر ادبینك تحلیل داخلی و خارجیسی ، اثر ومحرر .

۵۰ بر اثر ادبینك وجوده کتیردیکی تأثیراتك تدقیقی .

۵٦ محیط جغرافی و اجتماعی ؛ شرائط اقتصادیه، حیات عائله و کبارانه ، حیات سیاسیه ، اعتقادات ، اخلاق ، صنایع سائرهٔ نفیسه .

مدخل

٦۵۰ ترکلر .

٦۸ لسانلری .

۷۱ مدنیتلری .

۷۷ ترك ادبیات قدیمه‌سی .

۸۱ مولانا جلال‌الدین رومی .

۹۷ سلطان ولد .

۱۰۳ یونس امره .

۱۱۲ حکومت عثمانیه‌نك تشکلندن اول آناطولی ترکلری : سلجوقیلر ، مدنیت و لسانلری .

دور تصوف

صحیفه

۱۳۱ حکومت عثمانیه‌نك تشکلی وتصوفك تأثیراتی، دینی شعرلر.
۱۳۳ عاشق پاشا : غریبنامه .
۱۴۲ سلیمان پاشا و مولد .
۱۵۰ شیخی .
۱۵۹ احمدی .
۱۶۹ قاضی برهان الدین .
۱۷۴ اجمال سیاسی و اجتماعی، نظم و شعر ، ترقیات فکریه .

سرای دوری

۱۹۰ احمد داعی .
۱۹۳ مراد ثانی .
۱۹۵ فاتح سلطان محمد .
۱۹۷ احمد پاشا .
۲۰۱ سنان پاشا .
۲۱۱ نظامی .
۲۱۳ زینب خاتون .
۲۱۵ بایزید ثانی .
۲۱۷ حمدی .
۲۲۲ سلطان جم .
۲۴۳ نجاتی .
۲۴۸ مهری خاتون .
۲۵۴ ذاتی .
۲۵۸ ابن کمال .
۲۶۱ سلطان سلیمان قانونی .
۲۶۳ فضولی و آثاری .
۲۷۵ بو دورك هیئت عمومیه‌سنه بر نظر ، اجمال سیاسی و اجتماعی ، عجم ادبیاتنك تأثیری ، ترقیات فکریه و مدنیه ، ترقیات معماریه ، لسانك تکاملی .

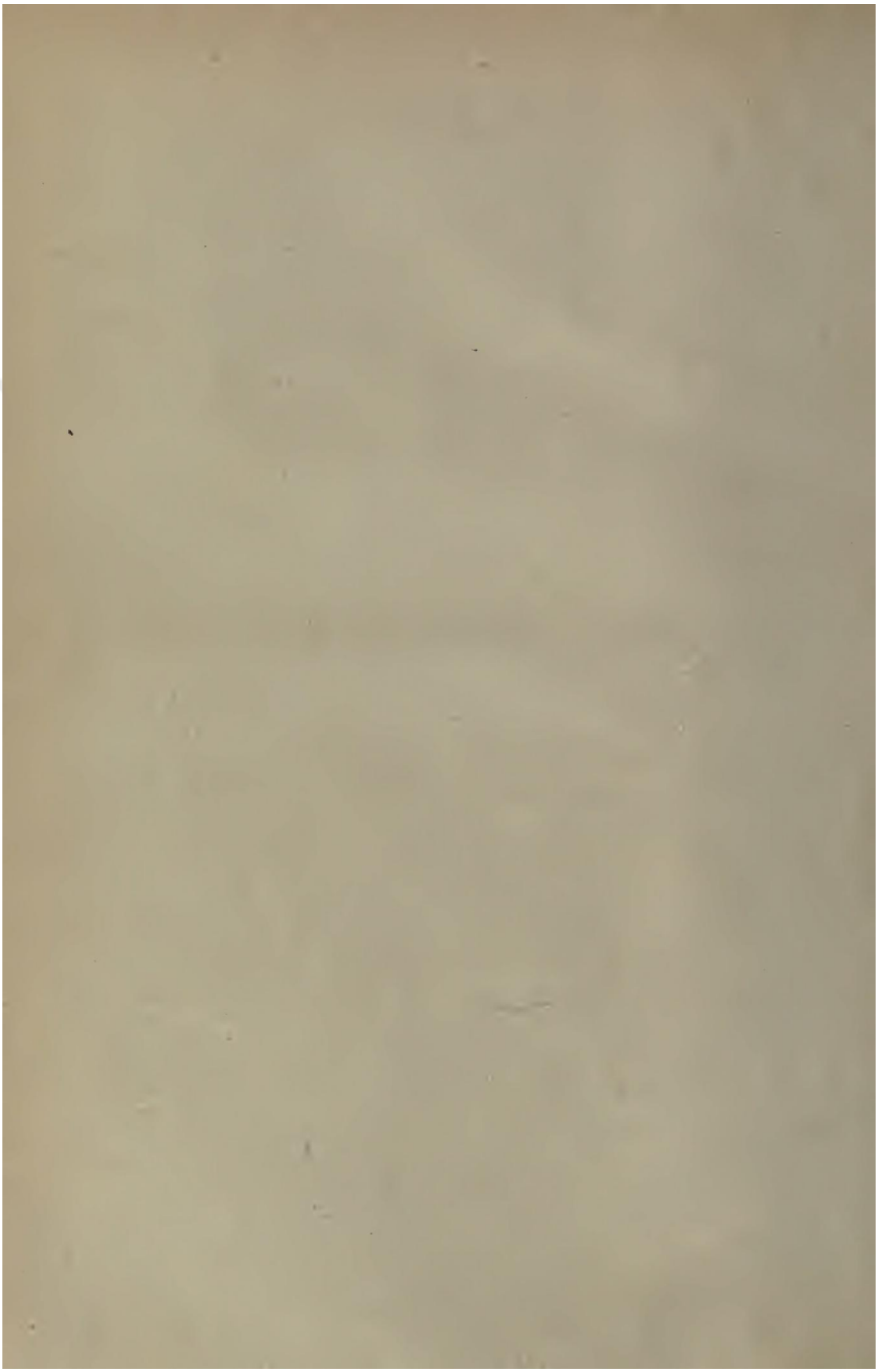
دورهٔ کمال

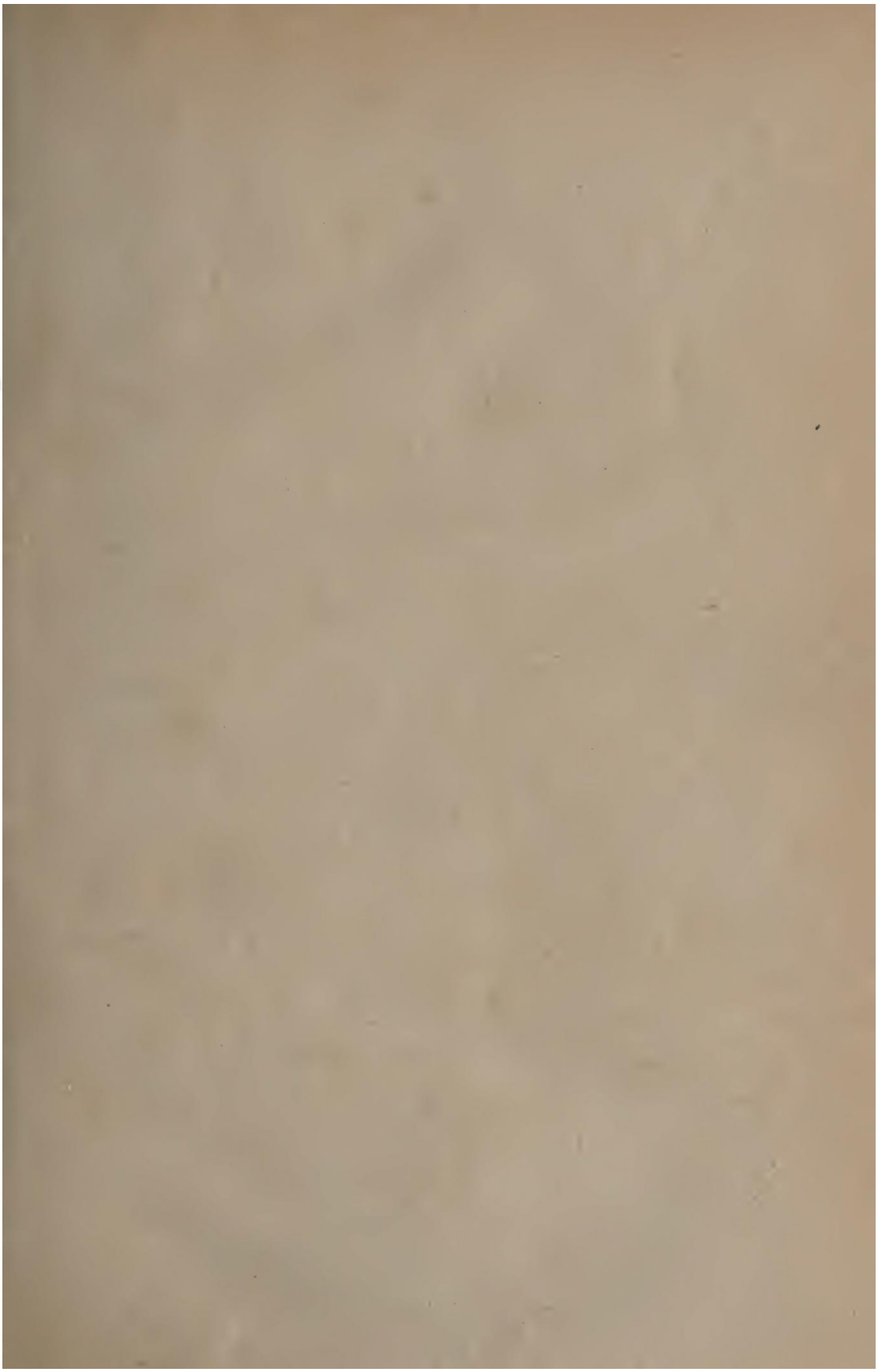
صحیفه

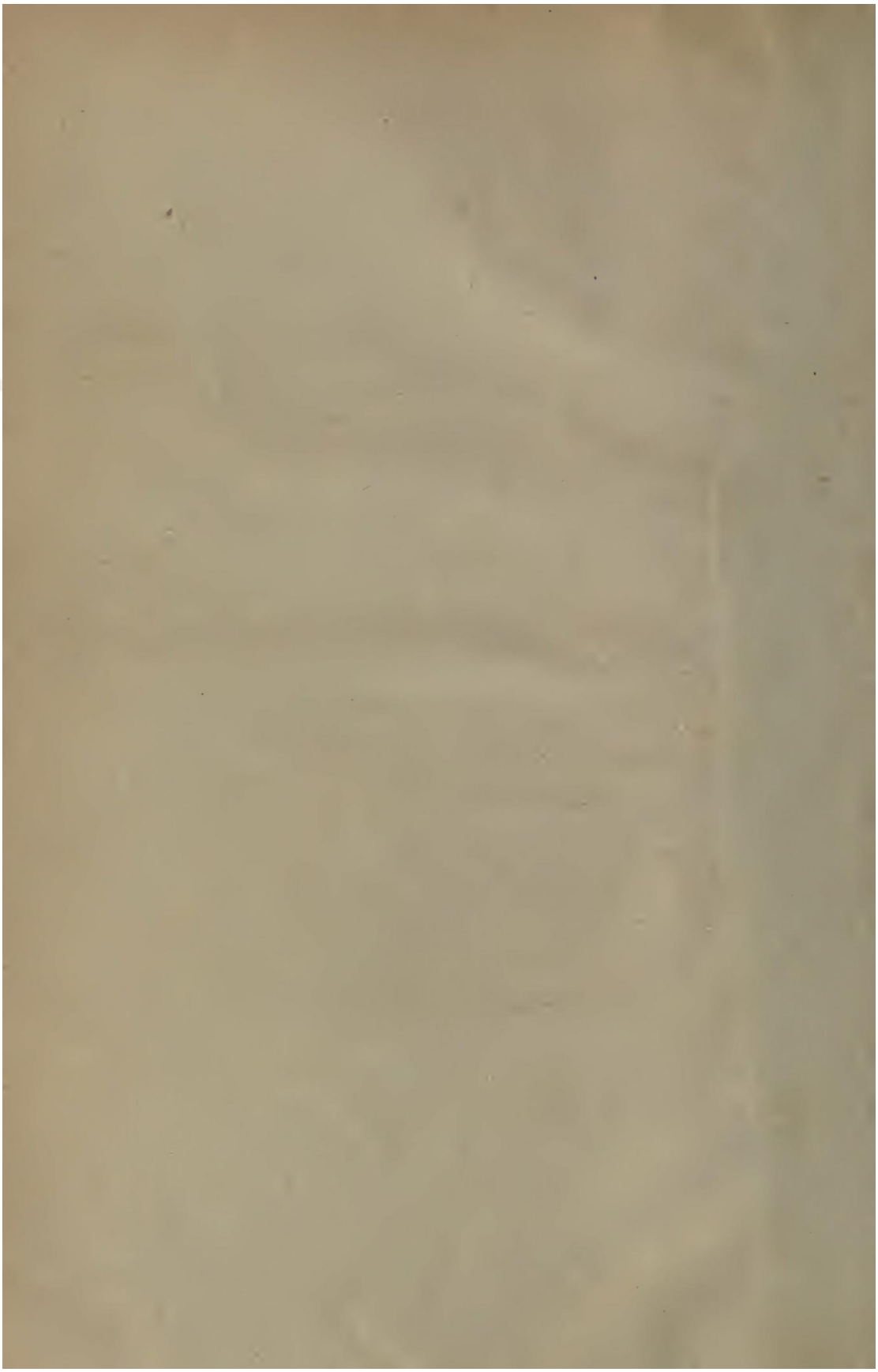
۳۰۹ باقی .
۳۱۷ لطیفی .
۳۱۸ روحیٔ بغدادی .
۳۲٤ خاقانی .
۳۲۷ مورخلر : سعدالدین ، پچوی ، عالی .
۳۳۰ نفعی : شخصی و آثاری .
۳۳۷ صبری .
۳۳۸ یحیی .
۳٤۱ بو دورك هیئت عمومیه‌سنه بر نظر : اجمال سیاسی واجتماعی ، ترقیات فکریه ، معماری ، شیوه و ذوق حقندهٔ تکاملات ، لسان .

دور فکری

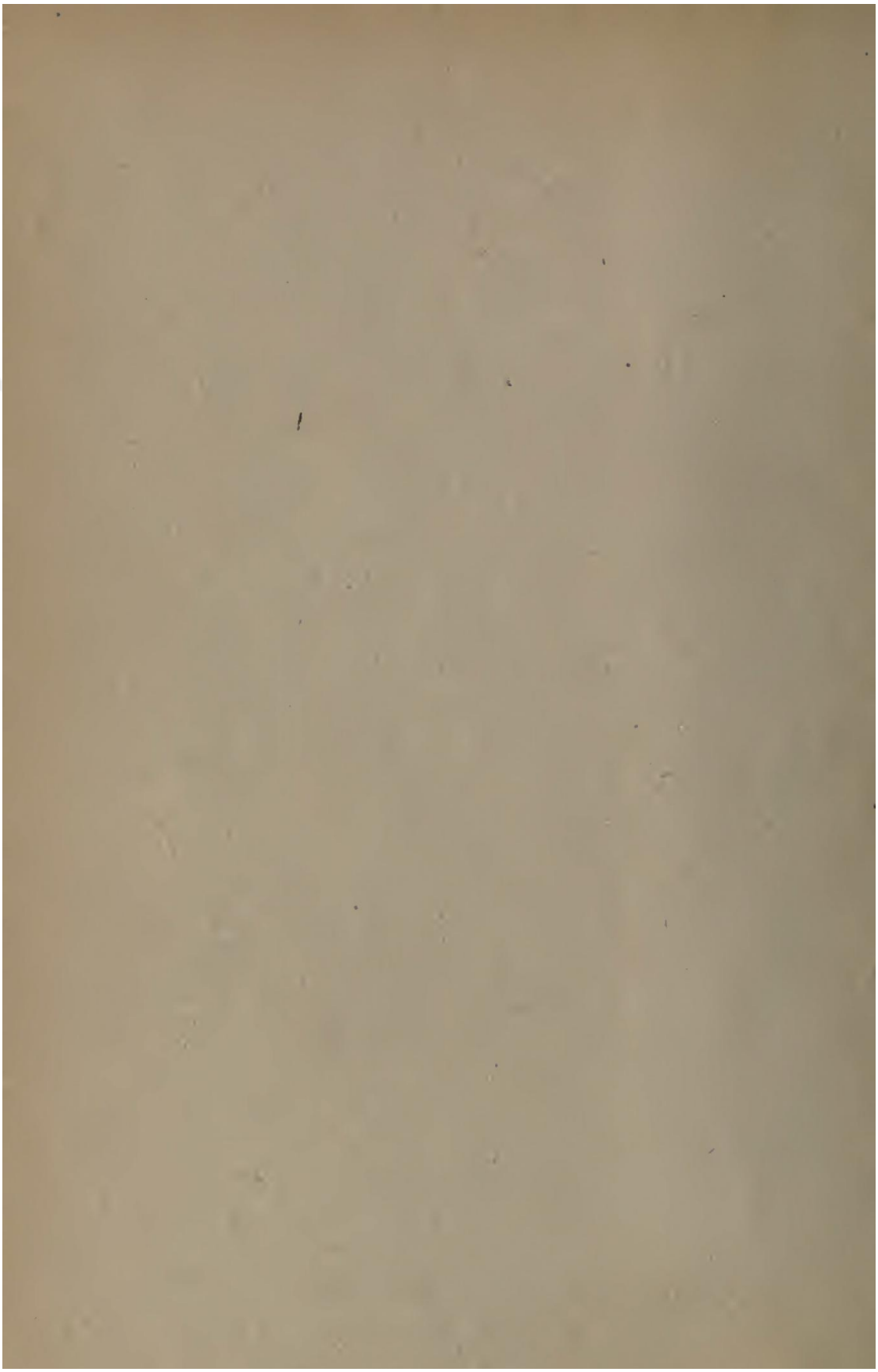
۳۱۷ دور فکری : فهیم .
۳٦۹ نائلی قدیم .
۳۷۱ نظیم .
۳۷٤ نابی .
۳۷۹ ثابت .
۳۸۱ قوچی بك .
۳۸۳ نعیما .
۳۸٥ بو دورك هیئت عمومیه‌سنه بر نظر : اجمال سیاسی و اجتماعی ، ترقیات فکریه و مدنیه ، لسان .

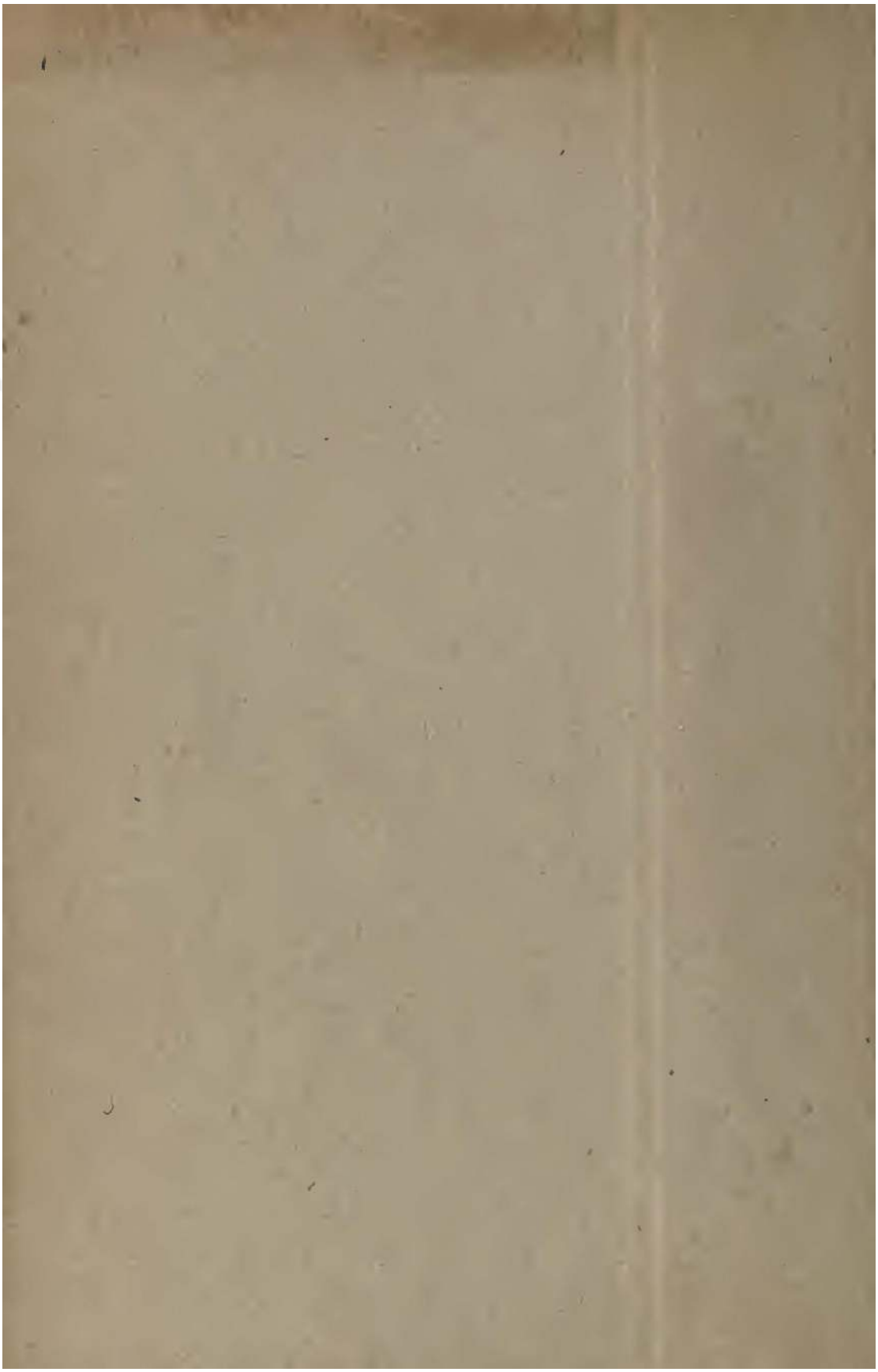

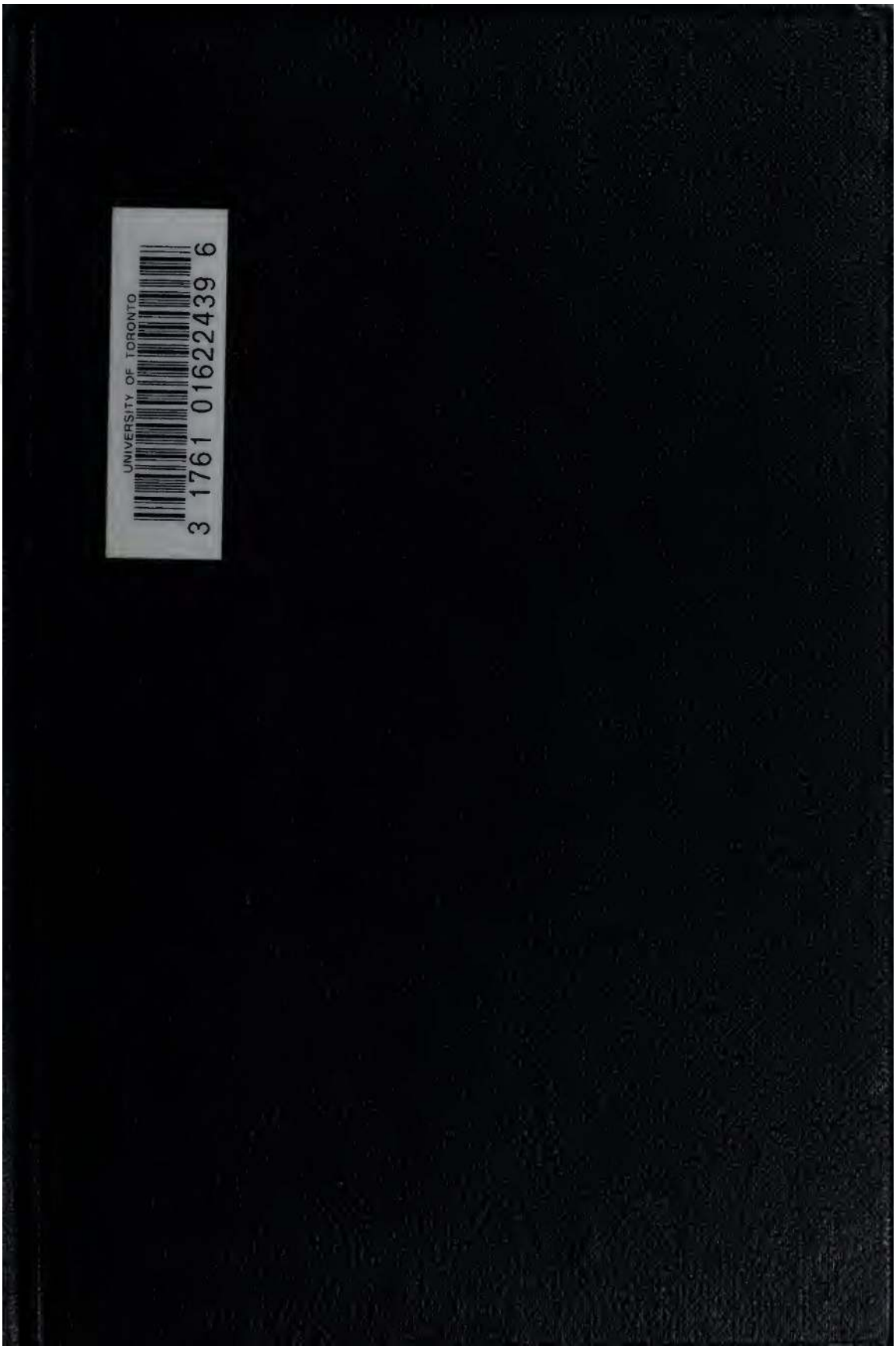

336

16/84

UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 01622439 6